

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

τόμος 1

Βόλος 27.2 – 2.3.2003

1

2003

ΒΟΛΟΣ

2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ 1 ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Πρόλογος	11-12
Προσφώνηση του προέδρου της οργανωτικής επιτροπής του 1 ^{ου} ΑΕΘΣΕ	13-14
Benvenuti, Alberto G., Η Νεολιθική οικιστική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλία. Μερικές παρατηρήσεις ...	15-25
Γιαννούλη, Ευγενία, Σκέψεις για τις οικίες-ορύγματα υπό το φως των δεδομένων της Θεσσαλίας ..	27-41
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα, Κουτρούλου Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Βόρεια Φθιώτιδα): Η αποκάλυψη μιας νέας, «αστικής» αρχιτεκτονικής, νεολιθικής εγκατάστασης	43-53
Βλασταρίδης, Ιωάννης, Γεωαρχαιολογική προσέγγιση παλαιοπεριβάλλοντος πρώην λίμνης Κάρλας ..	55-64
Τουφεξής, Γεώργιος, Η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίς) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές	65-80
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π., Από τη Συκεώνα στο Πετρωτό	81-94
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική, Η γκριζα ψευδομινύεια και η στιλβωμένη χειροποίητη κεραμική από τον μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου	95-120
Μαλαकाσιώτη, Ζωή, Νέα στοιχεία για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού 1100-700 π.Χ. Η παρουσία της Άλου	121-131
Νικολάου, Ελισάβετ, Η έρευνα της τελευταίας πενταετίας στο χώρο της Ελληνιστικής Άλου με αφορμή τη διαπλάτυνση του οδικού άξονα ΠΑΘΕ	133-146
Reinders, Reinder, Enceinte, gates and communication lines of New Halos, A reconstruction	147-154
Helly, Bruno, Un nom antique pour Goritsa?	155-179
Λώλος, Γιάννης, Δημητριάς στη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο: Μια συγκριτική προσέγγιση ..	181-193
Παπακυριάκος, Δημήτριος - Μαργαριτώφ, Μαρία-Αικατερίνη - Μαργαρίτης, Κωνσταντίνος, Ντανοπούλου, Παναγιώτα, Συντήρηση των τοιχογραφιών και κονιαμάτων του Ροδιακού περιστυλίου του Ανακτόρου της αρχαίας Δημητριάδας	195-202
Ευσταθίου, Ανθή - Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία, Ρωμαϊκό κτιριακό συγκρότημα στην αρχαία Δημητριάδα. Πρώτη παρουσίαση	203-215
Βαϊοπούλου, Μαρία, Ρωμαϊκό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ν. Λαρίσης	217-229
Ιντζεσίλογλου, Μπάμπης Γ., Η Ιτωνία Αθηνά και το Θεσσαλικό ομοσπονδιακό ιερό της στη Φίλια Καρδίτσας	231-247

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Schmid, Stephan G., Εισηγμένα χάλκινα ευρήματα στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια	249-258
Αγουρίδης, Χρήστος, Ζυγούρη, Πάννα, Ροντήρη Βάσω, Το σπήλαιο στη θέση «Κρούνια»	259-272
Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα, Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου	273-291
Gorrini, Maria Elena, Healing heroes in Thessaly: Chiron the centaur	293-305
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος, Προσδιορίζοντας το τοπίο στην περιοχή της Μεγάλης Βελανιδιάς (Μαγνησίας)	307-323
Πίκουλας, Πάννης Α., Το οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας. Δεδομένα και προοπτικές. Σχεδιάγραμμα έρευνας	325-328
Κατακούτα, Στέλλα, Καραγκούνης, Δημήτριος, Ήπιας μορφής επεμβάσεις σε ταφικά μνημεία. Από την επιλογή στην υλοποίηση	329-344
Decourt, Jean-Claude, Helly, Bruno, La base de données sur les cités Thessaliennes préparée à la Maison De l’Orient Méditerranéen pour l’«Inventory of Poleis» du Copenhagen Polis Centre et son exploitation future	345-354
Βαραλής, Ιωάννης Δ., Η Ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο	355-379
Ντίνα, Ασπασία, Ευρήματα ανασκαφών Παλαιοχριστιανικής και Βυζαντινής εποχής στην περιοχή της Κάρλας	381-397
Δεριζιώτης, Λάζαρος – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος, Χριστιανική Περραιβία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες	399-411
Σδρόλια, Σταυρούλα, Η πορεία του Αλέξιου Κομνηνού το 1083 στη Θεσσαλία. Τα νέα ευρήματα στον Κίσαβο και το Μαυροβούνι	413-429
Δεριζιώτης, Λάζαρος, Ο αγιογράφος Τζιώρτζης στην Θεσσαλίαν	431-442
Βαφειάδης, Κωνσταντίνος Μ., Ένα Υστεροβυζαντινό επιτραχήλιο από τη Μονή του Μ. Μετεώρου. Ζητήματα χρονολόγησης	443-459
Βλαχοστεργίος, Ιωάννης Ε., Το χρονικό των οδών προσπελάσεως στην Ιερά Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων	461-478
Πανταζής, Γεώργιος – Λάμπρου, Ευαγγελία – Δεριζιώτης, Λάζαρος, Προσδιορισμός του προσανατολισμού των Ναών της Μοναστικής Πολιτείας των Μετεώρων με αστρογεωδαιτική μεθοδολογία	479-491
Μαντζανά, Κρυσταλλία, Ιερά Μονή Αγ. Γεωργίου Μυροφύλλου. Η διάσωση ενός από τα πιο αξιόλογα μνημεία του Θεσσαλικού χώρου	493-506
Τσιουρής, Ιωάννης, Τοιχογραφημένα μνημεία του 18 ^{ου} αιώνα στην περιοχή των Αγράφων	507-525
Σδρόλια, Σταυρούλα – Τιμπίδα, Ελένη, Το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ρεντίνας. Στοιχεία για τους Ναούς του οικισμού (16 ^{ος} -19 ^{ος} αι.)	527-539
Decourt, Jean-Claude, La Thessalie dans la littérature française. À propos des sources anciennes des <i>Veillées De Thessalie de Marguerite De Lussan</i>	541-551
Βραχυγραφίες	553-554
Συνομογραφίες περιοδικών και σειρών	555-557

ΤΟΜΟΣ 2
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Farinetti, Emeri, Σαρρή, Καλλιόπη, Σμπόνιας, Κώστας, Η ανάγνωση του προϊστορικού τοπίου στη χώρα μιας ελληνορωμαϊκής πόλης. Η περίπτωση της αρχαίας Τανάγρας Βοιωτίας	571-584
Σάμψων, Αδαμάντιος, Μεγαλούδη, Φραγκίσκα, Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία. Συμβολή στην πολιτισμική ακολουθία και στην παλαιοοικονομία της Νεολιθικής στην Κεντρική Ελλάδα	585-598
Παπαθανασίου, Αναστασία, Βιοαρχαιολογική ανάλυση του ανθρώπινου οστεολογικού υλικού από τον Προσκυνά Φθιώτιδος	599-608
Μάνος, Γιάννης, Η καταγραφή των λίθινων πελεκημένων αντικειμένων της προϊστορικής θέσης «Ράχη Προσκυνά» σε ψηφιακή βάση δεδομένων. Μεθοδολογία και ορολογία	609-619
Φρούσου, Ελένη, Κατάλοιπα ανθρώπινης παρουσίας της Αρχαιότερης Νεολιθικής στην περιοχή Ρεγγινίου Φθιώτιδας	621-636
Σκορδά, Δέσποινα, Η σωστική ανασκαφική δραστηριότητα στον προϊστορικό οικισμό της Κίρρας κατά το 2000	637-655
Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ., Ανασκαφή οικοπέδου Δημοτικού Γυμναστηρίου Αντίκυρας	657-667
Φίλιππα-Touchais, Άννα, Η Μεσοελλαδική Εύτρηση. Επανεξέταση των αρχιτεκτονικών δεδομένων	669-683
Παπαδόπουλος, Θανάσης Ι. - Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Λίτσα, Το πρόβλημα των τοπικών ιδιορρυθμιών και επείσакτων στοιχείων στην Κεντρική Στερεά Ελλάδα (Φωκίδα, Βοιωτία, Φθιώτιδα) και τη Θεσσαλία κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού	685-699
Παπαδοπούλου, Ευαγγελία, Επαφές και σχέσεις των περιοχών της Στερεάς Ελλάδος με Αίγυπτο και τις χώρες της Εγγύς Ανατολής κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού: Η μαρτυρία των επείσакτων αντικειμένων	701-708
Αραβαντινός, Βασίλειος, Από τη «Σιωπηλή Γη» της αρχαίας Θήβας: Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων	709-729
Καλλιγά, Κυριακή, Ελληνιστική Θήβα: Τέσσερις οικίες στις όχθες του Ισμήνου	731-748
Λεβέντη, Ιφιγένεια, Ένα άγαλμα Μούσας από τις Θεσπιές στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θήβας	749-758
Κουντούρη, Έλενα, Ανασκαφικές εργασίες στην Χαιρώνεια 2000-2002: Πρώτες εκτιμήσεις	759-777
Παρτίδα, Έλενα Κ, Δελφοί και Ανατολή: Ιχνηλατώντας τις σχέσεις μέσα από τα αναθήματα	779-795
Κολώνια, Ροζίνα – Ντάσιος, Φώτης, Το Μουσείο Δελφών: Οι εκθέσεις του 20 ^{ου} αιώνα	797-816
Κολώνια, Ροζίνα – Παρτίδα, Έλενα, Μουσείο Δελφών. Ο σχεδιασμός της νέας έκθεσης, Οι στόχοι και οι περιορισμοί	817-833
Τσαρούχα, Ανθούλα, Τα νεκροταφεία της αρχαίας Άμφισσας	835-847
Ζάχος, Γεώργιος Α. – Δημάκη, Σοφία Π., Ελάτεια (Φωκίς). Ιερό Αθηνάς Κραναίας. Το αρχείο του Κοινού των Φωκίων	849-867
Δακροβόνια, Φανουρία, 1998- 1999: Τέλος Εποχής	869-878

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Huguenot, Caroline, Caractéristiques architecturales des tombes de type Macédonien en Grèce Centrale	879-893
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Παπασταθοπούλου, Αριστέα, Ελληνιστικοί λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι Λαμίας, Πρώτη παρουσίαση	895-906
Μπούγια, Πολυξένη, Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τον οικισμό και τη νεκρόπολη του Ναρθακίου παρά το Λιμογάρδι Φθιώτιδος	907-923
Delley, Géraldine, La prospection Érétrienne: Les trouvailles préhistoriques. Premiers résultats et perspectives	925-934
Μαζαράκης Γιάννι, Αλέξανδρος, Γεωμετρική Ερέτρια. Αρχιτεκτονική, πολεοδομία και κοινωνική οργάνωση	935-957
Gros, Jean-Sébastien, Quelques remarques sur la céramique grossière. Érétrie, Lefkandi, Oropos ..	959-971
Χαραλαμπίδου, Ξένια, Συμβολή στην τοπογραφία της Ερέτριας των αρχαϊκών χρόνων	973-998
Ψάλτη, Αθανασία, Νέα τοπογραφικά δεδομένα για την πλατεία Αγοράς της Ερέτριας: Η ανασκαφή του οικοπέδου Αν. Αλεξανδρή	999-1018
Fachard, Sylvian, Les forteresses du Kotylaion	1019-1036
Χιδίρογλου, Μαρία, Κοροπλαστική από την Κάρυστο Ευβοίας. Στοιχεία για την κοινωνική και θρησκευτική ζωή μέσα από τη μελέτη ταφικών συνόλων πήλινων ειδωλίων	1037-1056
Χατζηδημητρίου, Αθηνά, Χάλκινο ενεπίγραφο σταθμίο από τους Ζάρακες Καρυστίας	1057-1072
Πετρίδης, Πλάτων, Από την Πυθία στην αθανασία: Οι Δελφοί της Ύστερης Αρχαιότητας υπό το φως των νέων ανασκαφικών δεδομένων	1073-1083
Κοιλάκου, Χαρίκλεια, Η Βοιωτία κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο (4ος- 7ος αι.). Μια πρώτη προσέγγιση	1085-1098
Βλαχάκη, Μαρία - Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Βασιλική, Κτιριακά λείψανα στα ΝΔ της Βασιλικής των Δαφνουσίων: Πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφικής έρευνας	1099-1109
Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Βασιλική, Κιονόκρανα από τη βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρίδας: Επανεξέταση της άποψης για την Ελλαδική καταγωγή του Ιωνικού κιονόκρανου με επίθημα ..	1111-1127
Βολτυράκη, Ελευθερία, Παρατηρήσεις στις ταφικές συνήθειες μικρών κοιμητηριακών συνόλων της Βοιωτίας κατά τη Βυζαντινή περίοδο	1129-1143
Μαμαλούκος, Σταύρος, Η νοτιοδυτική πτέρυγα της Μονής Δουσίκου	1145-1156
Πέτρου, Δήμητρα – Ανδρούδης, Πασχάλης, Οι Βυζαντινοί Ναοί του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Ατταλη Ευβοίας	1157-1176
Γιαλούρη, Άννα – Κουνούκλας, Πέτρος, Το Μετόχι της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Καμμένων Βούρλων στη νήσο Στρογγυλή στο Βόρειο Ευβοϊκό Κόλπο	1177-1189
Βραχυγραφίες	1191-1192
Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1193-1195

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν από τρία χρόνια, κατά τον απολογισμό των εργασιών της «1^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» η Οργανωτική Επιτροπή διαβεβαίωσε τους συνέδρους ότι προϋπόθεση για τη συνέχιση των συναντήσεων αυτών ήταν η έκδοση των Πρακτικών, και μάλιστα δεσμεύτηκε ότι η δημοσίευση θα κυκλοφορεί πριν από τη διοργάνωση της επόμενης συνάντησης. Σήμερα είμαστε ευτυχείς γιατί, παρόλες τις αντιξοότητες και τις δυσκολίες που προέκυψαν στην πορεία της επιμέλειας της παρούσας έκδοσης, οι δεσμεύσεις μας τηρήθηκαν.

Στην επιμέλεια των Πρακτικών καταβλήθηκε προσπάθεια να υπάρξει κάποια ομοιομορφία. Ωστόσο, μια σειρά από λόγοι δεν επέτρεψε την πλήρη επίτευξη του στόχου αυτού. Έτσι, ως ένα βαθμό, ο τρόπος παραπομπών διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα και, με εξαίρεση τα περιοδικά, οι περισσότεροι συλλογικοί τόμοι και σειρές δεν συντομογραφήθηκαν, οι βραχυγραφίες δεν ακολουθούν μια ενιαία μορφή και οι ορθογραφικές επιλογές των συγγραφέων διατηρήθηκαν. Πολυτονικά είναι όσα αρχαία κείμενα δόθηκαν σε αυτή τη μορφή από τους συγγραφείς, ενώ δεν υπάρχει ομοιομορφία στον τρόπο παραπομπής στους αρχαίους συγγραφείς. Πολλές βιβλιογραφικές αναφορές ή παραπομπές ήταν ελλιπείς και μολονότι καταβλήθηκε προσπάθεια τα κενά αυτά να καλυφθούν με έλεγχο στις βιβλιοθήκες ή ανατρέχοντας στους ίδιους τους συγγραφείς, εντούτοις λίγες ελλείψεις παραμένουν. Η ποιότητα της εικονογράφησης καθορίστηκε από το υλικό που απέστειλαν οι συγγραφείς, το οποίο, συχνά, δεν ήταν το ενδεδειγμένο για μια έντυπη έκδοση. Μολονότι ζητήθηκε από πολλούς η αποστολή καλύτερης ποιότητας εικόνων, εντούτοις το νέο υλικό που εστάλη ενίοτε συνέχισε να είναι προβληματικό. Υπήρχαν δύο επιλογές: είτε να καθυστερήσει η έκδοση των πρακτικών, είτε να προχωρήσει, με όσα αυτό συνεπάγεται. Με το σκεπτικό ότι ο κύριος σκοπός της διοργάνωσης του 1^{ου} ΑΕΘΣΕ ήταν η έγκαιρη ενημέρωση της επιστημονικής κοινότητας των νέων ανακαλύψεων και δεδομένης της δέσμευσης τα Πρακτικά να έχουν κυκλοφορήσει πριν τη διοργάνωση της 2^{ης} επιστημονικής συνάντησης (16-19.3.2006), επιλέξαμε να προχωρήσουμε πάραυτα στην εκτύπωση, θεωρώντας ότι το όφελος της έγκαιρης κυκλοφορίας των πορισμάτων των νέων αρχαιολογικών ερευνών θα αντισταθμίσει τις τυχόν ατέλειες του τόμου. Ευχαριστώ θερμά όλους τους συγγραφείς για τη διάθεση συνεργασίας και την υπομονή που επέδειξαν στις συνεχείς οχλήσεις μας.

Για την προετοιμασία των Πρακτικών συνεργάστηκαν πολλά πρόσωπα, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση δεν θα είχε πραγματωθεί. Τη συλλογή των κειμένων ανέλαβαν ο Αναπλ. Καθηγητής Γιάννης Πίκουλας (Τμήμα ΙΑΚΑ-ΠΘ) και η Δρ Ανθή Ευσταθίου (ΙΓ ΕΠΚΑ). Η αρχική και ιδιαίτερα επίπονη επιμέλεια των κειμένων ανατέθηκε στην Δρ Θεοδώρα Ρόμπου-Σαμαρά. Τον βιβλιογραφικό έλεγχο στη βιβλιοθήκη πραγματοποίησε η υποψήφια διδάκτωρ της αρχαιολογίας Βίκυ Βλάχου και συμπληρωματικώς η αρχαιολό-

γος Ελένη Χρυσοπούλου, υπεύθυνη του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η κα Χρυσοπούλου είχε και το γενικό συντονισμό της επικοινωνίας με τους συγγραφείς και ανέλαβε την δεύτερη μορφοποίηση των κειμένων. Τον πρώτο έλεγχο των δοκιμίων πραγματοποίησε η Ξένια Χαραλαμπίδου, υποψήφια διδάκτωρ της αρχαιολογίας. Συμπληρωματικούς ελέγχους των δοκιμίων πραγματοποίησαν οι αρχαιολόγοι Δέσποινα Ευσταθίου και Εύα Χαραλαμπίδου. Βοήθεια σε διάφορα στάδια της προετοιμασίας της έκδοσης των Πρακτικών παρείχαν η Αναπλ. Καθηγήτρια Μαρία Βασιλκάκη και ο Λέκτωρ Γιάννης Βαραλής του Τμήματος ΙΑΚΑ. Τον τελικό έλεγχο των δοκιμίων, καθώς και τον όλο συντονισμό και την επιμέλεια της έκδοσης των Πρακτικών ανάλαβε ο υποφαινόμενος. Η τυπογραφική επεξεργασία του τόμου πραγματοποιήθηκε από τον κ. Φίλιππο Λένη. Η αφίσα της Επιστημονικής Συνάντησης, που χρησιμοποιήθηκε στο εξώφυλλο των Πρακτικών, σχεδιάστηκε από την κα Κερασία Πρίντζου.

Το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων της επιστημονικής συνάντησης το ανέλαβε το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ο Δήμος Βόλου, η Νομαρχία Θεσσαλίας, καθώς και οι διοργανωτές, παρέθεσαν δεξιώσεις προς τιμήν των Συνέδρων. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων της έκδοσης των Πρακτικών το επωμίστηκε το Υπουργείο Πολιτισμού, χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον της Προϊσταμένης της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ. Δρ Νίνας Κυπαρίσση-Αποστολικά. Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας συνέβαλε σε μικρότερο βαθμό στα έξοδα της έκδοσης αλλά ανέλαβε όπως προαναφέρθηκε τα έξοδα της επιστημονικής συνάντησης και επωμίστηκε το δύσκολο εγχείρημα της επιμέλειας των πολυάριθμων κειμένων. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Το «Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» (ΑΕΘΣΕ) θα διοργανώνεται ανά τριετία, μέσα στο μήνα Μάρτιο, και ο στόχος είναι τα Πρακτικά να πάρουν τη μορφή περιοδικού εντύπου. Ως εκ τούτου, ο παρών τόμος θα ήταν σωστό να παραπέμπεται στη βιβλιογραφία ως ΑΕΘΣΕ 1, 2003 [2006].

Ο τόμος των Πρακτικών του «1^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» αποτελεί από παράδειγμα ότι το Πανεπιστήμιο και το Υπουργείο Πολιτισμού, όταν αφήνουν κατά μέρος τις μεμψιμοιρίες και συνεργάζονται ειλικρινώς, είναι σε θέση να προάγουν την επιστήμη της αρχαιολογίας. Ελπίζω ότι στο μέλλον η συνεργασία των δύο φορέων θα είναι πιο στενή και εύχομαι ο επιστημονικός θεσμός, που από κοινού εγκαينιάσαμε, να εδραιωθεί και να αναπτυχθεί περαιτέρω.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Ατινιάν
Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του 1^{ου} ΑΕΘΣΕ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ 1^{ΟΥ} ΑΕΘΣΕ

Το 1^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας διοργανώνεται από κοινού από το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και τις Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Περιφέρειας Θεσσαλίας και με τη συμμετοχή όλων των Εφορειών Αρχαιοτήτων της Στερεάς Ελλάδας, καθώς και τις Ειδικές Περιφερειακές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού. Αρχικά είχε προβλεφθεί η συμμετοχή στη διοργάνωση και των Εφορειών Νεότερων Μνημείων, αλλά για μια σειρά από πρακτικούς λόγους δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να συμπεριληφθούν ανακοινώσεις που αφορούν τους Νεότερους Χρόνους. Η Οργανωτική Επιτροπή, ωστόσο, επιθυμεί να υπογραμμίσει ότι θεωρεί ιδιαίτερα σημαντική την ενσωμάτωση των Νεότερων Χρόνων στις μελλοντικές διοργανώσεις και θα καταβληθεί ιδιαίτερη προσπάθεια για την επίτευξη του παραπάνω στόχου.

Όπως όλοι γνωρίζετε, ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς της Επιστημονικής μας Συνάντησης περιλαμβάνει τις Περιφέρειες Θεσσαλίας [Νομούς Καρδίτσας, Λάρισας, Μαγνησίας και Τρικάλων] και Στερεάς Ελλάδας [Νομούς Βοιωτίας, Εύβοιας, Ευρυτανίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας]. Η επιθυμία των διοργανωτών να συμμετάσχουν με ανακοινώσεις όχι μόνον οι Εφορείες Αρχαιοτήτων και τα Πανεπιστήμια, αλλά και τα Ερευνητικά Κέντρα, οι Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές και οι ανεξάρτητοι ερευνητές που δραστηριοποιούνται στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο είναι πραγματικότητα.

Όπως προκύπτει από τις διακηρύξεις μας αλλά κυρίως από το ίδιο το πρόγραμμα όπως αυτό διαμορφώθηκε, στόχος της διοργάνωσης δεν είναι μόνον η παρουσίαση νέων ανασκαφικών δεδομένων και ευρημάτων, αλλά επιθυμούμε να ενθαρρύνουμε εισηγήσεις με θεωρητικό περιεχόμενο και ερμηνευτικές και συνθετικές παρουσιάσεις που αφορούν το συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Αυτό, είναι μια ουσιαστική διαφοροποίηση του Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας (ΑΕΘΣΕ) από το Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας-Θράκης (ΑΕΜΘ), όπως τουλάχιστον το τελευταίο παγιώθηκε κατά τη μακρόχρονη και ιδιαίτερα επιτυχημένη διαδρομή του επί 20 συναπτά έτη.

Η πρωτοβουλία για την ανά τριετία διοργάνωση της επιστημονικής αυτής συνάντησης έχει ως στόχο όχι μόνο να συμβάλει στην αρχαιολογική επιστήμη, αλλά να φέρει κοντά όλους τους φορείς που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο αυτό γεωγραφικό χώρο. Η προσπάθεια ορισμένων πανεπιστημιακών να χειραγωγήσουν την Αρχαιολογική Υπηρεσία, και ορισμένων μάλιστα να την υποτάξουν στο Πανεπιστήμιο, αλλά και αντιστρόφως, η προσπάθεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να επιβληθεί στα Πανεπιστήμια μέσω του ελέγχου που ασκεί στα ανασκαφικά προγράμματα των πανεπιστημιακών και τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς υπήρξε στο παρελθόν μια από τις κακοδαιμονίες της ελληνικής

αρχαιολογίας. Με μια διοργάνωση σαν και αυτήν, οι εκατέρωθεν εκπρόσωποι των δύο φορέων επιθυμούμε να συμβάλλουμε προς την κατεύθυνση της ισότιμης και αμφίδρομης ανάπτυξης ειλικρινών σχέσεων συνεργασίας ανάμεσά μας, να βάλουμε οριστικά στην άκρη τις όποιες μεψιμοιρίες ή κακομοιρίες που κατά καιρούς επηρέασαν αρνητικά τις μεταξύ μας σχέσεις, και να προσθέσουμε ένα λιθαράκι στις εκατέρωθεν προσπάθειες χάραξης μιας νέας νοοτροπίας που θα διέπει τις σχέσεις των Πανεπιστημίων με το Υπουργείο Πολιτισμού. Και για να μην παρεξηγηθώ, επειδή τυχαίνει να ανήκω στον ακαδημαϊκό χώρο και όχι στην Υπηρεσία, σπεύδω να προσθέσω ότι φρονώ ότι οι πανεπιστημιακοί θα πρέπει να συμπληρώνουν τα κενά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και όχι να δυσχεραίνουν το έργο της με την ανάμειξη στα εσωτερικά της. Από την άλλη μεριά όμως η αρχαιολογία είναι λειτούργημα και η ελευθερία της επιστημονικής έρευνας δεδομένη για όλους τους αρχαιολόγους, είτε αυτοί είναι μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας και των ερευνητικών κέντρων, είτε μέλη της Υπηρεσίας.

Οι Εφορείες τόσο της Θεσσαλίας όσο και της Στερεάς Ελλάδας διοργάνωσαν στο παρελθόν ή διοργανώνουν την περίοδο αυτή ιδιαίτερα σημαντικές επιστημονικές συναντήσεις που είχαν ή έχουν στόχους παρεμφερείς με τη σημερινή διοργάνωση. Αρκετές από αυτές οδήγησαν ήδη στην έκδοση Πρακτικών, που αποτελούν και την ουσιαστική προσφορά στην επιστήμη. Με το «Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» δεν φιλοδοξούμε να υποκαταστήσουμε τις ανεξάρτητες αυτές επιστημονικές συναντήσεις, τις οποίες θεωρούμε εξίσου απαραίτητες και σημαντικές. Με άλλα λόγια, το ΑΕΘΣΕ δεν προτίθεται να πάρει τη θέση των αντίστοιχων διοργανώσεων των τοπικών Εφορειών, όπως άλλωστε δεν νοείται το Πανεπιστήμιο να περιορίσει τις άλλες αρχαιολογικές επιστημονικές συναντήσεις του. Με την παρούσα διοργάνωση όμως, με εγγυητές το θεσμό του πανεπιστημίου και τον επίσημο φορέα του πολιτισμού στη χώρα μας, στοχεύουμε να διασφαλίσουμε ένα σταθερό βήμα για ανακοινώσεις τόσο νέων ευρημάτων όσο και συνθετικών ή ερευνητικών μελετών που θα αφορούν στην Αρχαιολογία και την Πολιτιστική Κληρονομιά γενικότερα της Κεντρικής Ελλάδας, απευθυνόμενοι όχι μόνον στους καταξιωμένους μελετητές του χώρου αλλά και στους νεότερους ή ακόμη και σε εκκολαπτόμενους ερευνητές. Ενδεικτικό των όσων αναφέρω είναι η συμμετοχή 8 διδασκόντων καθώς και 2 υποψήφιων διδασκόντων του τμήματος ΙΑΚΑ, μολονότι το νεοπαγές τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας δεν έχει ακόμη δραστηριοποιηθεί ανασκαφικά στην περιοχή της Θεσσαλίας. Βασική προϋπόθεση για την επίτευξη του κοινού μας στόχου είναι η ταχύρυθμη έκδοση των πρακτικών των τακτών αυτών συναντήσεων και πάντως σε διάστημα που δεν θα ξεπερνά τα τρία έτη.

Ας αφήσουμε όμως για την τελευταία ημέρα, κατά τον Απολογισμό των εργασιών του συνεδρίου μας, τις προτάσεις για το μέλλον της διοργάνωσης. Σήμερα αρκεί να υπογραμμίσω ότι εναπόκειται στο σύνολο της Αρχαιολογικής Κοινότητας να ενστερνιστεί το κοινό μας όραμα προκειμένου η διοργάνωση να πετύχει τους μακροπρόθεσμους στόχους που όλοι μαζί θέσαμε. Κρίνοντας πάντως από τον γενικό ενθουσιασμό που εκδηλώσατε για να συμμετάσχετε στο «1^ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας», δεδομένων μάλιστα των δυσκολιών που προέκυψαν κατά την υλοποίηση του εγχειρήματος, όπως άλλωστε είναι φυσικό σε κάθε διοργάνωση όπου εμπλέκονται πολλοί φορείς και πρόσωπα, φρονώ ότι βρισκόμαστε στο σωστό δρόμο.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν
Βόλος, 27 Φεβρουαρίου 2003

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Alberto G. Benvenuti

Η ΠΡΟΚΕΡΑΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Τα «ορύγματα» στο έδαφος φαίνεται να αποτελούν την αρχαιότερη, τουλάχιστον όσον αφορά τη στρωματογραφία, από τις μαρτυρίες που ήλθαν στο φως: «ορύγματα» σε σχήμα ωοειδές εντοπίζονται στο Σέσκλο (ακρόπολη: Θεοχάρης 1958, 77), στο Αχίλλειον ΙΑ (κρίνοντας τουλάχιστον από την κάτοψη στην οποία διαγράφεται ένα «shallow pit» σύμφωνα με τους Gimbutas *et al.* 1989, 32-33), στη Σουφλί Μαγούλα (Θεοχάρης 1958, 84-85), στην Άργισσα Μαγούλα, όπου ο Miložić αποκάλυψε τα σαφέστερα και πιο πολυάριθμα παραδείγματα (8 ορύγματα με οπές πασσάλων που σχετίζονται μεταξύ τους: Miložić-Boessneck *et al.* 1962, πίν. ΙΙΙ)¹. Από την Άργισσα επίσης μπορούμε να αποκομίσουμε πολύτιμα στοιχεία για το περιεχόμενο και ως εκ τούτου για τη λειτουργία τους². Στο Σέσκλο (ακρόπολη: Θεοχάρης 1958, 77) έχουμε ακόμη μία μαρτυρία «αρνητικού» τύπου: «τάφροι θεμελίωσης» που αποτελούν τη μοναδική ένδειξη για ύπαρξη οικοδομημάτων με ευθύγραμμη κάτοψη. Εάν δεχθούμε τα «ορύγματα» ως «ορύγματα» αποξήρανσης, τότε οι δύο μαρτυρίες αλληλοσυμπληρώνονται: οι τάφροι αποτελούν ίχνη της ανωδομής των ίδιων των οικοδομημάτων, ενώ τα ωοειδή «ορύγματα» το βασικό συμπλήρωμά τους για κατοίκηση. Στο Σέσκλο επομένως θα μπορούσαμε να περιορίσουμε τα αρχιτεκτονήματα της Προκεραμικής περιόδου σε ορθογώνιες κατασκευές με τοίχους από πηλό ανακατεμένο με άχυρο (του τύπου «wattle and daub»), οι οποίοι εδράζονται σε τάφρο (Θεοχάρης 1958, 77, 84-85)³.

Παραμένοντας στο Σέσκλο, καθοριστική θα μπορούσε να είναι η ανασκαφική έρευνα στα βαθύτερα, προκεραμικά στρώματα της ακρόπολης, κάτω από το επίπεδο των «τάφρων θεμελίωσης», που αναφέρθηκαν παραπάνω. Αποτελεί πρόκληση η σύνδεση του δαπέδου που αποκαλύφθηκε στην Άργισσα με αυτές τις «τάφρους θεμελίωσης» ως ένα λειτουργικό *unicum* αλλά οι τομές, που είναι δύσκολα αναγνώσιμες, δημιουργούν κάποιο κενό (δεδομένου ότι το δάπεδο από πατημένο χώμα θα μπορούσε πράγματι να ανήκει σε μία επόμενη, ιδιαίτερη φάση, όταν πλέον οι οπές είχαν καλυφθεί). Στο Αχίλλειον ΙΑ θα μπορούσαμε να

1. Και στην Κνωσό Χ («camp site») υπάρχουν μαρτυρίες για κυκλικά ορύγματα σε σχέση με οπές πασσάλων, αλλά με μικρότερη διάμετρο.

2. Ο συγγραφέας περιγράφει ένα λεπτό στρώμα από καθαρό πηλό που καλύπτει τα τοιχώματα και το βάθος αυτών των ορυγμάτων.

3. Σε μια ερμηνεία με αυτή την έννοια των ορυγμάτων σε σχήμα ωοειδές μας οδηγεί επίσης η μορφή του οικισμού στη Νέα Νικομήδεια στην ΑΝ, όπου ορύγματα και κατασκευές σε τάφρους είναι πράγματι συνδεδεμένα στον ίδιο χώρο.

υποθέσουμε την ύπαρξη επιφανειακών κατασκευών τύπου «wattle and daub» γρήγορης φθοράς, χωρίς «τάφρους θεμελίωσης», όμως η περιορισμένης έκτασης δοκιμαστική ανασκαφή σε αυτό το επίπεδο αποκλείει την οποιαδήποτε ερμηνεία των ενδείξεων⁴.

Η κάτοψη, ευθύγραμμη και μονόχωρη και περιορισμένων διαστάσεων, φαίνεται να αποτελεί αποκλειστικότητα αυτή την περίοδο. Σε ευθύγραμμη σειρά εντοπίζονται οι οπές πασσάλων στην Άργισσα⁵, ενώ στο Σέσκλο έχει εντοπιστεί μόνο μία γωνία ενός οικήματος προφανώς ορθογώνιου, όπως ορθογώνιο θα ήταν στην Άργισσα και το οίκημα με το βαμμένο «δάπεδο» στο ανώτερο στρώμα.

Γενικά θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την Προκεραμική ως μία αρχιτεκτονική περίοδο με αρκετή ομοιογένεια, πάντοτε βέβαια μέσα στα πλαίσια των πρώιμων χαρακτηριστικών της. Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις για απλές κατασκευές τύπου «wattle and daub», όπου το κύριο πρόβλημα δεν φαίνεται να αφορά τόσο τη στατική, τις διαστάσεις και την κάτοψη, όσο, προφανώς, την αντοχή στην εισροή υδάτων, πράγμα που αντιμετωπιζόταν με το άνοιγμα οπών αποξήρανσης κάτω από το δάπεδο και, σε ορισμένες περιπτώσεις, με τη θεμελίωση των τοίχων σε τάφρο.

Η κατασκευή τύπου «wattle and daub» μπορεί να θεμελιώνεται απευθείας σε οπές ή μέσω τάφρων. Δεν είναι ακόμα γνωστή η λίθινη τοιχοδομία ούτε η χρήση του *risé*. Χωρίς να λάβουμε υπόψη τη χρήση ωμών πλίνθων στην Κνωσό ΖΕ, στη Θεσσαλία παρατηρούμε μία αρχιτεκτονική που είναι τεχνικά περιορισμένη και απέχει αρκετά από τις προχωρημένες ανατολικές δημιουργίες και γενικώς την αρχιτεκτονική των ανατολικών α-κεραμικών χώρων: αρκεί να ανατρέξουμε στους νατουφιανούς χώρους, όπου γίνεται εκτεταμένη χρήση της λίθινης τοιχοδομίας στη θεμελίωση, του *risé* και των ωμών πλίνθων. Μία πολιτιστική επιρροή από την Ανατολή θα μπορούσε να είναι αληθοφανής για την προκεραμική Κρήτη, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη Θεσσαλία, όπου πρέπει να υποθέσουμε ότι ίσως υπάρχουν στοιχεία επίδρασης βόρειας προέλευσης.

Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η ΑΝ, οι μαρτυρίες για την οποία είναι περισσότερες, μας προσφέρει μεγαλύτερη ποικιλία δειγμάτων όσον αφορά στην τεχνολογία.

Μία ανωδομή τύπου απλώς «wattle and daub», ένα είδος *torchis*, πρέπει να υποθέσουμε για χώρους, όπως ο Πρόδρομος ΙΙ και η Πύρασος (;)⁶, όπου οι μαρτυρίες περιορίζονται σε μία σειρά οπών για πασσάλους (για τις κάθετες δοκούς της ξύλινης κατασκευής) σε ευθεία γραμμή (Χουρμουζιάδης 1971, εικ. 14). Επιχρίσματα που φέρουν ίχνη από πασσάλους και κλαδιά, και θα μπορούσαμε να αποδώσουμε, τουλάχιστον εν μέρει, στους τοίχους (και για τα υπόλοιπα στη στέγη) προέρχονται από τον Πρόδρομο ΙΙ και από την Πύρασο (;)⁷.

Πρόκειται για μία τεχνική μάλλον πρώιμη, ακόμη, αλλά που επιτρέπει τη στέγαση

4. Μεγαλύτερες οπές πασσάλων σε ευθεία γραμμή σε συνδυασμό με ορύγματα ωοειδούς σχήματος επιβεβαιώνονται στην Κνωσό, στην τομή ΑC.

5. Και στη Κνωσό X («camp site»).

6. Θεοχάρης 1959, 39. Χουρμουζιάδης 1971, 174. Theocharis 1973, 40-45. Αλλά και στην Ελάτεια, Weinberg 1962, 160-167 και τη Λέρνα, Caskey 1957, 154-160, στα κατώτερα στρώματα.

7. Χουρμουζιάδης 1971, εικ. 11-13. Θεοχάρης 1959, 38. Η επάλειψη με λάσπη θα μπορούσε να αποδοθεί

αρκετά μεγάλων χώρων στον Πρόδρομο II, όπως φαίνεται από τις στέγες που έχουν καταρρεύσει και διατηρούνται κατά χώραν, που όμως είναι μάλλον δεσμευτική ως προς την κάτοψη⁸.

Οι τάφροι φαίνεται ότι χρησίμευαν κατά κάποιον τρόπο για αδιαβροχοποίηση των τοίχων *torchis*, που εδράζονταν σε αυτές παρά για υποδοχή των κάθετων δοκών. Οι τάφροι αυτές προορίζονταν πάντως μόνον για ορισμένες κατασκευές, προφανώς για οικοδομήματα, ενώ η παρουσία απλούστερων οπών για πασσάλους ήταν για τις περιφράξεις και για τα προσκτίσματα. Επίσης τα «wall-slots» χρησίμευαν για την αποξήρανση των τοίχων- στη Νέα Νικομήδεια είναι γεμάτα ή επενδεδυμένα με πηλό-, παράλληλα με τις συνήθεις ωοειδείς οπές στο δάπεδο⁹.

Σχετικά με τις πασσαλόπηκτες κατασκευές θα πρέπει να προχωρήσουμε σε μία περαιτέρω διάκριση του τύπου «με οπές πασσάλων», ανάμεσα σε εκείνες που παρουσιάζουν μεγαλύτερες διαστάσεις και επομένως πιο προωθημένη τεχνολογία (Πρόδρομος II, Νέα Νικομήδεια), για τις οποίες φαίνεται λογικό να υποθέσουμε μία κατασκευή από *torchis*, και τις «καλύβες» με ξύλινο σκελετό και κατασκευή τύπου «wattle and daub» (Λέρνα κατώτερα στρώματα, Ελάτεια, Πύρασος;). Τούτο γίνεται ακόμα περισσότερο σαφές αν λάβουμε υπόψη τις σχετικές διαστάσεις αλλά και άλλα κατασκευαστικά στοιχεία. Το γεγονός ότι στη Νέα Νικομήδεια πρόκειται για αρκετά ανθεκτικούς τοίχους δικαιολογείται από τη χρήση εσωτερικών ξύλινων ορθοστατών στήριξης, όπως μαρτυρεί η κοιλότητα για τη θεμελίωσή τους¹⁰.

Ο Πρόδρομος II- που σχετίζεται με τη Νέα Νικομήδεια όσον αφορά τις διαστάσεις των κτισμάτων- εμφανίζει, μαζί με το μακεδονικό χώρο, προχωρημένες τεχνολογικά λύσεις και ως προς τις ξύλινες στέγες, που έχουν καταπέσει στο έδαφος, και όσον αφορά στο σύστημα διάρθρωσης του εσωτερικού χώρου, που πραγματοποιείται με χαμηλά τοιχάρια όλα σε *risé*. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για μία τεχνική ακόμα όχι πολύ γνωστή, που εφαρμόζεται μόνο για χαμηλά ύψη και για μη φέροντες τοίχους. Μία προσπάθεια αδιαβροχοποίησης των κάθετων πασσάλων, μία απλοποιημένη εναλλακτική λύση του συστήματος με στρώματα θεμελίωσης γεμάτα από πηλό, πραγματοποιείται στον Πρόδρομο II, καλύπτοντας τις οπές με έναν αργιλώδη δακτύλιο¹¹.

Η Μακεδονία (Νέα Νικομήδεια) και η Θεσσαλία (Πρόδρομος II) αντιπροσωπεύουν τα πιο μακροσκοπικά παραδείγματα όσον αφορά την ειδικευμένη εφαρμογή του συστήματος

μάλλον σε μια πατούρα για την αδιαβροχοποίηση του κάτω μέρους των τοίχων, Χουρμουζιάδης 1971, 174. Χουρμουζιάδης 1973, 22.

8. Ο πειραματισμός για εξελιγμένες λύσεις αν και διατηρεί την εφαρμογή του *torchis*, τεκμηριώνεται στη Νέα Νικομήδεια (Rodden 1964), όπου προφανώς η ανάγκη μίας διαπλάτυνσης του χώρου και μίας ειδικής κάτοψης, καθώς και οι φυσικές συνθήκες αυτού του λιμναίου οικισμού, οδηγούν στη χρήση ειδικών τάφρων θεμελίωσης για την υποδοχή των πασσάλων.

9. Στη Νέα Νικομήδεια η σχέση τους με τοιχοδομίες είναι προφανής: από τον Rodden ερμηνεύονται ως «storage-pits», Rodden 1962, 269-270.

10. Άλλη ένδειξη της τεχνολογικής ανάπτυξης στη Νέα Νικομήδεια μπορεί να είναι η πολυπλοκότητα της ξύλινης κατασκευής που είναι απαραίτητη για τη στέγαση: δύο ευθυγραμμισμένες σειρές πασσάλων για τη στήριξη της κεντρικής δοκού διαμόρφωσαν τα ζευκτά. Επομένως μία δίριχτη στέγη φαίνεται πιθανότερη από την τετράριχτη που προτείνεται από το συγγραφέα, Treuil 1983, εικ. 125.

11. Χουρμουζιάδης 1971, εικ. 14. Περισσότερο από τις ίδιες τις διαστάσεις η απουσία αυτών των «εξειδικευμένων» στοιχείων μας κάνει να θεωρήσουμε σχετικές με μία άλλη οικοδομική τεχνική, πιο απλή, τις κατασκευές με οπές πασσάλων στη νοτιότερη Ελλάδα: Ελάτεια, Λέρνα.

«με οπές πασσάλων» και παραμένουν πιστές σε αυτό το σύστημα¹². Κάτι παρόμοιο πρέπει ίσως να υποθεθεί για τις βαθύτερες «τάφρους θεμελίωσης» των στρωμάτων της ΑΝ στην Οτζάκι Μαγούλα (ΙΙΙ, 1 και 4-6), όπου συνυπάρχουν πλατύτερες τάφροι με φαιά επίχωση (*torchis*;) και ζώνες από ανοιχτόχρωμο πηλό που σχετίζονται με φράχτες λιγότερο ανθεκτικούς (*risé*). Στην Οτζάκι Μαγούλα πρόκειται για μία πειραματική τεχνική που θα αντικατασταθεί στη ΜΝ από οπτές πλίνθους, αλλά μία γωνία με οπτές πλίνθους αποκαλύφθηκε επίσης στο στρώμα ΙΙΙ, 10g-h, Β17 (Miložčić v. Zumbusch – Miložčić 1971, 16-17).

Μία τεράστια πρόοδος σε αυτή την πειραματική τεχνική διαδικασία συντελείται με την εισαγωγή, σε αυτή την περίοδο, του συστήματος θεμελίωσης των τοίχων επάνω σε λίθινα τοιχάρια.

Στην ΑΝ πιστοποιείται στη Θεσσαλία, στο Αχίλλειον ΙΒ (Gimbutas *et al.* 1989, 35), στο Γεντίκι 5 (Θεοχάρης 1962, 75), στον Άγιο Πέτρο στις Σποράδες (δοκιμαστικές τομές ΜΤ, Ζ: Efstratiou 1985, 11-25), στη Νέα Μάκρη (ανώτερα στρώματα: Παντελίδου-Γκόφα 1991, 153-154), στη Λέρνα (ανώτερα στρώματα: Caskey 1957, 154-160). Δεν φαίνεται να είναι συστήματα με διπλή τοιχοδομία, αλλά απλώς ξερολιθιές που αποτελούνται από κανονικούς λίθους οι οποίοι ενίοτε συνδέονται με λάσπη.

Σχετικά με την ανωδομή μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η Θεσσαλία προτιμάει το *risé* (Αχίλλειον ΙΒ, Γεντίκι 5), ενώ νοτιότερα χρησιμοποιούνται ήδη οι οπτόπλινθοι (Νέα Μάκρη, Λέρνα (;), αλλά και Άγιος Πέτρος)¹³.

Αναφερόμενοι στις οικοδομικές τεχνικές στο πλαίσιο του τύπου με «οπές πασσάλων» επισημαίνουμε ότι είχε ήδη διαγραφεί η ιδιάζουσα περίπτωση που μαρτυρείται στη Νέα Νικομήδεια και στον Πρόδρομο ΙΙ, η οποία μπορεί να επιβεβαιωθεί από την εξέταση της κάτοψης. Όπως στη Νέα Νικομήδεια, όπου έχουμε εξιδικευμένες κατόψεις με το πέρασμα από την πρώτη στη δεύτερη οικοδομική φάση, και στον Πρόδρομο συναντάμε κάποια πειραματικά βήματα για μία πραγματικά πολύχωρη κάτοψη. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, όπου η κάτοψη σώζεται, αν και μόνο μερικώς (Αχίλλειον ΙΒ, Γεντίκι 5, Πύρασος, Οτζάκι Μαγούλα, Άγιος Πέτρος, Ελάτεια, Νέα Μάκρη, Λέρνα, Κνωσός), φαίνεται ότι πρόκειται για απλές ευθύγραμμες μονόχωρες κατόψεις.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε πως οι πρώτες προσπάθειες εξειδίκευσης, ως προς την κάτοψη, πραγματοποιούνται σε χώρους (Νέα Νικομήδεια, Πρόδρομος ΙΙ: Χουρμουζιάδης 1971, 174) όπου η τεχνική της ανωδομής που χρησιμοποιείται είναι η τεχνική με «οπές πασσάλων», δηλαδή η λιγότερο εξελιγμένη τεχνική ανάμεσα σε όσες δοκιμάστηκαν την περίοδο αυτή και πιθανώς η λιγότερο κατάλληλη από δομική άποψη για εγχειρήματα τέτοιου είδους. Η τεχνική αυτή όμως είχε μία μακρόχρονη παράδοση χρήσης σε σχέση με τις νέες τεχνικές (λίθινες θεμελιώσεις, *risé*, οπτόπλινθοι) περισσότερο κατάλληλες, χάρη στις οποίες θα καταστεί δυνατή μία λειτουργική διαφοροποίηση των κατόψεων κατά την επόμενη περίοδο. Η ΜΝ, με βάση τα ήδη υπάρχοντα τεχνολογικά επι-

12. Για τη Νέα Μάκρη, στα κατώτερα στρώματα (ευθύγραμμες και καμπυλόγραμμες τάφροι θεμελίωσης: Παντελίδου-Γκόφα 1991, 154) πρέπει να υποθέσουμε μια ανωδομή σε *torchis*, ενώ μία λύση ίδιου τύπου είναι πιθανή για τα στρώματα της Προκεραμικής στο Σέσκλο, όπου υπάρχει μία παρόμοια αρχαιολογική μαρτυρία.

13. Στην Κνωσό εμφανίζεται μία σαφής διαφορά με το στρώμα VII, όταν από συστήματα με οπτοπλίνθους (πλίνθοι: ΙΧ, οικία Ε-πλίνθοι και *risé*: VIII, οικία D) περνάμε στην τεχνική θεμελίωσης σε λίθινα τοιχάρια που στη συνέχεια θα χαρακτηρίσει όλες τις επόμενες φάσεις της νεολιθικής Κνωσού, Evans 1964, 144-146. Evans 1971, 103-104. 107-108. Ζώης 1973, 291, 488-489.

τεύγματα, θα είναι ακριβώς η περίοδος που θα έχει μεγαλύτερη επιτυχία στις πειραματικές προσπάθειες ως προς την κάτοψη.

Με βάση όσα είπαμε φαίνεται να δικαιολογείται, από την άποψη των αρχιτεκτονικών τεχνικών, ο χαρακτηρισμός της ΑΝ ως περιόδου του τεχνολογικού πειραματισμού. Στη θέση των ουσιαστικά «wattle and daub» τεχνικών, οι οποίες χαρακτηρίζουν την Προκεραμική περίοδο, βρίσκουμε τις τεχνικές που θα είναι οι κοινές στην ΜΝ και τη ΝΝ: οι λίθινες θεμελιώσεις, τυπικές της ΜΝ, που προϋποθέτουν μία ανωδομή από χώμα (*risé* και οπτόπλινθοι, και τα δύο ήδη επιβεβαιωμένα). Ας μην ξεχνάμε ότι η χρήση του *risé* και των οπτοπλίνθων σε άμεση επαφή με το έδαφος επιχειρείται ήδη στην Οτζάκι Μαγούλα πάνω σε θεμελίωση *torchis*. Εάν από τη μία πλευρά η υιοθέτηση αυτών των νέων συστημάτων με ευρύτερες αρχιτεκτονικές δυνατότητες αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για τη μελλοντική εξειδίκευση της κάτοψης, από την άλλη εφαρμόζεται ήδη με τεχνικές όμως που αφορούν ακόμα την προκεραμική παράδοση, η διαφοροποίηση του εσωτερικού χώρου που στη συνέχεια θα γενικευθεί.

Η ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Από τις προηγούμενες τεχνικές με «οπές πασσάλων» και με «τάφρους θεμελίωσης» για ανωδομές σε *torchis* δεν υπάρχουν στη ΜΝ παρά λίγες αποδείξεις σε χώρους όμως που χαρακτηρίζονται από τεχνικές πιο εξελιγμένες¹⁴.

Στη Θεσσαλία, και όχι μόνο, το χαρακτηριστικό φαίνεται να είναι η παρουσία των λίθινων τοιχαρίων θεμελίωσης σε ανωδομή από πηλό, ένα σύστημα γνωστό ήδη στις τελευταίες φάσεις της προηγούμενης περιόδου, αλλά που τώρα αποτελεί μία «σταθερά» σχεδόν απόλυτη (Αχίλλειον ΙΙΙ, ΙVΑ-Σ, Γεντίκι 3, Πύρασος, Σέσκλο, Τσαγγλί)¹⁵. Οι λίθινες θεμελιώσεις είναι κοινό στοιχείο, το οποίο όμως διαφοροποιείται στην ανωδομή (*risé* ή οπτόπλινθοι).

Η ακριβής διάκριση ανάμεσα σε αυτές τις δύο τεχνικές της ανωδομής δεν είναι πάντα εφικτή: το να ξεχωρίσει κανείς μία οπτόπλινθο σε έναν άμορφο όγκο από πηλό είναι δυνατόν μόνο κάτω από ορισμένες συνθήκες (Σέσκλο, Τσαγγλί (;), Ελάτεια και Άγιος Πέτρος). Στην Οτζάκι Μαγούλα φαίνεται να επιβεβαιώνεται η αποκλειστική εφαρμογή της οπτοπλίνθου στα στρώματα της ΜΝ, όπου το *risé* χρησιμοποιείται για τους μη φέροντες τοίχους της εξωτερικής περιφράξης. Με σχεδόν ορθογώνιες οπτοπλίνθους (25×35εκ., 40×50εκ.) και χαμηλό ύψος (12-15εκ.) που εδράζονται απευθείας στο έδαφος οικοδομούνται οικίες ευρύτερων διαστάσεων και σύνθετης κάτοψης. Η Οτζάκι Μαγούλα κατ' αποκλειστικότητα παραμένει ίσως το καλύτερο παράδειγμα εξειδίκευσης στην οποία έφθασαν οι άνθρωποι της Νεολιθικής εποχής όσον αφορά τις οπτές πλίνθους.

14. Στο Αχίλλειον (ΙΙ-ΙΙΙΑ: Gimbutas *et al.* 1989, 36-38, 44-46) για παράδειγμα, όπου, μετά από ένα στρώμα (ΙΑ) που χαρακτηρίζεται από «*risé on stones*», ξαναβρίσκουμε σειρές οπών πασσάλων με τις οποίες μπορούν να σχετίζονται οι πολυάριθμες μαρτυρίες του *risé* στο ΙΙΙΑ. Επίσης στα Σέρβια (ΑΝ Ι), όπου στις στενές ευθύγραμμες τάφρους, γεμάτες λάσπη, θα πρέπει ακριβώς να εδράζονται τοίχοι από *torchis* του τύπου Οτζάκι (ΑΝ), αλλά πιο αβαθείς.

15. Αλλά και στα Σέρβια (ΙΙ, ΙΙΙ, ΙV) και στο Ντικιλί Τας στη Μακεδονία, στον Άγιο Πέτρο στις Σποράδες, στην Ελάτεια, στη Λέρνα, στην Κνωσό (VΙΙ και συνεχόμενα στρώματα), Miložić 1960, 9-11. Θεοχάρης 1959, 39. Θεοχάρης 1962, 75. Χουρμουζιάδης 1971, 174. Theocharis 1973, 40-45. Touchais 1977, 596. Pyrgaki 1987, 223.

Στα πλαίσια της συζήτησης για τις τεχνικές πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη ειδικά δομικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται ευρέως σε αυτή την περίοδο και που είναι στενά συνδεδεμένα με τη μορφή της ανωδομής.

Πρόκειται για τους κάθετους «ορθοστάτες», βασικά στοιχεία για τη στατική των τοίχων και της στέγης. Εκτός από τους ξύλινους «ορθοστάτες» που εδράζονται σε οπές στο εσωτερικό του οικήματος και στηρίζουν τη στέγη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο ειδικός κτιστός «ορθοστάτης» που ακουμπάει στους τοίχους, ο οποίος απαντά στο Τσαγγλί, στην Οτζάκι Μαγούλα (I, 8-6, II, 7-10), στο Σέσκλο (εργαστήριο του κεραμέως)¹⁶.

Στην κλασική περίπτωση του Τσαγγλιού (που έδωσε το όνομά του στον τύπο αυτής της κατασκευής: Wace-Thompson 1912, 115-121. Sinos 1971, 18), οι «ορθοστάτες» αυτοί ακουμπούν ανά δύο σε κάθε πλευρά (τουλάχιστον στην T). Στην Οτζάκι Μαγούλα (Milojčić 1960, 12) ξαναβρίσκουμε μία αντίστοιχη με το Τσαγγλί T περίπτωση, αλλά μόνο στην οικία C2 (I, 8), ενώ στο στρώμα 6 οι «ορθοστάτες» περιορίζονται σε έναν σε κάθε πλευρά στο D2 και μόνο σε έναν στην ανατολική πλευρά στο C2. Στον τομέα II του στρώματος 7 παρατηρείται ένας γωνιαίος τετράγωνος «ορθοστάτης», ενώ στον ίδιο τομέα, στο στρώμα 10, έχουμε έναν μόνον «ορθοστάτη» στην ανατολική πλευρά που βρίσκεται όμως 3μ. βορειότερα. Στο Σέσκλο, εκτός από τη βορειοδυτική πλευρά του εργαστηρίου του κεραμέως, κτιστοί «ορθοστάτες» φαίνεται να ακουμπούν στις δυτικές πλευρές των οικοδομημάτων E του εξωτερικού οικισμού.

Για τον τύπο αυτό αρχαιολογικής μαρτυρίας οι πιθανές ερμηνείες μπορεί να είναι τρεις: στατική των τοίχων, στέγαση, εσωτερική διάρθρωση των χώρων.

Σχετικά με τη δυνατότητα χρησιμοποίησής τους ως πλευρικών στηριγμάτων μίας στέγης, τα προβλήματα είναι πολυάριθμα. Η προβολή τους προς το εσωτερικό δεν φαίνεται να είναι επαρκής για να μειώσει ουσιαστικά το χώρο προς κάλυψη με μία οριζόντια δοκό χωρίς τη χρήση ενδιάμεσων στηριγμάτων. Εξάλλου, η υπόθεση της χρήσης τους, ως βάσης για έναν ξύλινο «ορθοστάτη», είναι αντίθετη με τη δομή τους, η οποία είναι ανάλογη με αυτή των τοίχων (εάν υπήρχαν ξύλινοι πάσσαλοι θα βρίσκαμε τις οπές, όπως στην Οτζάκι D3-D4 (I, 8) ή πλάκες στη βάση τους).

Επιπλέον μία στέγη με διαδοχική επάλληλη τοποθέτηση στοιχείων, ξεκινώντας από τις γωνίες, δεν χρειάζεται στηρίγματα αφού ακουμπάει κατευθείαν στους περιμετρικούς τοίχους.

Η υπόθεση να ήταν στηρίγματα για ένα υπερυψωμένο επίπεδο σαν εξώστης (Sinos 1971, 18), σε αναλογία με το Can Hasan III (French 1962, 30. Naumann 1971, 360-361. Mellaart 1975, 119-120), δεν φαίνεται ρεαλιστική λόγω των περιορισμένων διαστάσεων και της λειτουργίας αυτής της λύσης που δεν θα δικαιολογούσε τη χρήση παραστάδων τέτοιου όγκου. Περισσότερο πιθανή θεωρείται η συμμετοχή τους στη στατική των τοίχων: οι ανατολικές συγκρίσεις (Çhatal Hüyük, Hacilar, κ.λ.π.) συνηγορούν υπέρ της χρήσης εσωτερικών αντηρίδων σε κατασκευές, όπως αυτές που χρησιμοποιούν οπτοπλίνθους, όπου θεωρείται σημαντική η στήριξη των τοίχων.

Η περίπτωση του Σέσκλου, όπου οι «ορθοστάτες» βρίσκονται πάντα στη δυτική πλευρά, θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη χρήση τους στην πλευρά που εκτίθεται περισσότερο σε εξωτερικές ωθήσεις. Μία χρήση αυτών των «ορθοστατών» στην εσωτερική διάρθρωση

16. Στην Κνωσό (IIIΑ), οικία Α.

του χώρου (αλλά όχι ως πρωταρχική λειτουργία) θα μπορούσε να συνδυαστεί με τη στατική (Τσαγγλί T)¹⁷: θα ήταν στην ουσία εγκάρσιοι τοίχοι μικρών διαστάσεων.

Οι MN χώροι παρουσιάζουν, σχεδόν όλοι και στο ίδιο στρωματογραφικό και χρονολογικό επίπεδο, διαφορετικές κατόψεις¹⁸.

Στο Αχίλλειον (ΠΙΒ2: Gimbutas *et al.* 1989, 50-56) βρίσκουμε ένα δίχωρο οίκημα ενός τύπου με δύο ευθύγραμμους χώρους, που είναι τυπικό γι' αυτή την περίοδο· ακολουθούν (IV) μονόχωρα κτίσματα περιορισμένων διαστάσεων. Μία επίσης μικτή κατάσταση απλών και σύνθετων κατόψεων απαντά και στο Σέσκλο, όπου στην ίδια την ακρόπολη υπάρχουν απλά τετράγωνα οικοδομήματα (37-38-39-47-50) και ένας δίχωρος τύπος (11-12). Ο εξωτερικός οικισμός του Σέσκλου δίνει την εικόνα μιας λογικής προσθήκης παράλληλων μονόχωρων κατασκευών, με προσανατολισμό πάντα προς την ανατολή.

Ο πειραματισμός ως προς την κάτοψη εξελίσσεται στους χώρους όπου, μέσω της τεχνικής των λίθινων θεμελιώσεων, δημιουργούνται πολύχωρα οικήματα: σχετικές ενδείξεις υπάρχουν, εκτός από το Σέσκλο, και στην Πύρασο, στην Ελάτεια, στη Λέρνα και στην Κνωσό. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ορθογώνια κτίσματα με σύνθετη εσωτερική διάρθρωση, με την ίδια οικοδομική τεχνική των εξωτερικών τοίχων. Ως αποτέλεσμα αυτού του πειραματισμού σε εξέλιξη θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τη φαινομενικά απλή τετράγωνη κάτοψη, η οποία είναι χαρακτηριστική της οικίας «τύπου Τσαγγλιού».

Στο Τσαγγλί όπως και στα κατώτερα στρώματα του τομέα I στην Οτζάκι Μαγούλα, η τεχνική λύση των «ορθοστατών» που ακουμπούν στους τοίχους οδηγεί στην πραγματοποίηση ενός εσωτερικού ευρύτερου χώρου, χωρίς το εμπόδιο των εγκάρσιων τοίχων, εσωτερικός χώρος που έπρεπε να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες λειτουργικές ανάγκες. Με τη μετατόπιση των βοηθητικών κατασκευών (εστίες κ.λ.π.) στις πλευρές με τους «ορθοστάτες», δημιουργείται ένας ευρύς χώρος εργασίας και αποθήκευσης. Η αποδοχή μίας μεσοτοιχίας, που εδραζόταν στις ευθύγραμμες οπές στο κέντρο της οικίας T του Τσαγγλιού, δεν αντιτίθεται στην ύπαρξη αυτού του ελεύθερου κεντρικού χώρου αλλά σε αυτή τη μοναδική περίπτωση διαχωρίζεται απλά ο χώρος κατοίκησης από το χώρο εργασίας.

Οι τετράγωνες αυτές κατόψεις ανταποκρίνονται όλες στην ίδια ανάγκη, ανεξάρτητα από την παρουσία ή όχι παραστάδων, χρήσης του χώρου. Μία ανάγκη που συνεχίζει να διαφαίνεται σε όλα τα στρώματα στην Οτζάκι Μαγούλα, ακόμα και όταν στα ανώτερα (I, 4-6, D1-2) δημιουργούνται απλές δίχωρες κατασκευές. Είναι σημαντικό ότι αυτός ο τύπος της κάτοψης δεν εξαρτάται από την παρουσία των «ορθοστατών» (Οτζάκι), οι οποίοι αντιπροσωπεύουν απλά ένα στατικό στοιχείο, όχι πάντα απαραίτητο, η παρουσία των οποίων στην κάτοψη είναι δευτερεύουσα.

Πιστεύω ότι η MN μπορεί να είναι μία περίοδος πειραματισμού ως προς την κάτοψη και την «πολεοδομία», που έπεται μιας κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής. Αφού ολοκληρώθηκε στην προηγούμενη περίοδο η αναγκαία τεχνολογική εξειδίκευση, τώρα, στη MN, βλέπουμε μια γενική τάση προς διαφοροποίηση των κατασκευών και προς πολύχωρα κτίσματα. Οι τοίχοι θεμελίωσης, οι παραστάδες που ακουμπούν στους τοίχους, οι εγκάρσιοι τοίχοι συνεισφέρουν στην αύξηση των διαστάσεων αυτών των κατασκευών.

17. Μία χρήση τους ως απλά στηρίγματα για θρανία κατά μήκος των τοίχων φαίνεται κατασκευαστικά υπερβολική.

18. Απλές ορθογώνιες ή τετράγωνες μονόχωρες κατόψεις απαντούν στα Σέρβια III-IV, αλλά δεν αποκλείεται αυτός ο περιορισμός να οφείλεται στη στενότητα της τομής F.

Πολυκατοικημένοι χώροι, όπως το Σέσκλο και η Οτζάκι Μαγούλα, μαρτυρούν μία κάποια ρύθμιση της οικιστικής εγκατάστασης: όχι μόνο όσον αφορά τον προσανατολισμό αλλά, στην περίπτωση του Σέσκλου (ακρόπολη), με τη μαρτυρία ευθύγραμμων δρόμων που ορίζουν τα οικοδομήματα και, στην Οτζάκι Μαγούλα με τον εντοπισμό συγκεκριμένων χώρων, όπου υπάρχουν όλες οι επόμενες φάσεις ενός οικοδομήματος, και με την παρουσία περιφράξεων που ορίζουν οικοδομικά τετράγωνα.

ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ¹⁹

Στη Θεσσαλία, στην Οτζάκι Μαγούλα (I, 2), ξαναβρίσκουμε συστήματα με σειρές «οπών πασσάλων» και ορύγματα σε ωσειδές σχήμα, αν και σε αυτή την περίπτωση το μέγεθος των οπών πασσάλων μπορεί να οδηγήσει στην υπόθεση ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη κατασκευή, γι' αυτό και ο ορισμός του «wattle and daub» θα μπορούσε να είναι μειωτικός. Βέβαια και στη Θεσσαλία, όπως και στη Μακεδονία (Σέρβια: Rhomiopoulou-Ridley 1991, 421-423. Σιταγροί II-III: Renfrew-Gimbutas *et al.* 1986, 135-137), μια διαφορετική οικιστική κατάσταση πρέπει να θεωρηθεί ως σύμπτωμα πολιτιστικής και οικονομικής αλλαγής, όχι απαραίτητα αρνητικής σημασίας²⁰.

Οι λίθινες θεμελιώσεις είναι ακόμα η βασική οικοδομική τεχνική. Αυτή η μεσο-νεολιθική κληρονομιά απλώς ξαναχρησιμοποιείται σε όλους τους χώρους όπου χρησιμοποιόταν και υιοθετείται στους καινούριους οικισμούς²¹.

Στη Θεσσαλία με αυτή την τεχνική κατασκευάζονται όχι μόνο οικίες, δηλαδή κατασκευές με αναπτυγμένες διαστάσεις και κατόψεις, αλλά και οι ομόκεντροι περίβολοι στο Σέσκλο και στο Διμήνι. Υπάρχει ακόμα αβεβαιότητα για την ανωδομή αυτών των κατασκευών. Ενώ ο Θεοχάρης στο Σέσκλο τείνει προς τις ωμές πλίνθους, με βάση κάποια ευρήματα και περιορισμένα οικοδομήματα, ο Χουρμουζιάδης στο Διμήνι, εξαιτίας της απουσίας μαρτυριών για ωμές πλίνθους, θεωρεί πιθανή τη δυνατότητα μίας κατασκευής σε *pisé* για την ανωδομή²².

Οι λίθινες θεμελιώσεις αποτελούν και σε αυτή την περίπτωση περισσότερο διαδεδο-

19. Στη Μακεδονία βρίσκουμε, μαζί με πιο εξελιγμένες τεχνικές, κατάλοιπα των συστημάτων «wattle and daub»: στα Σέρβια, όπου αυτή η μαρτυρία πρέπει ίσως να ερμηνευθεί ως συνέπεια μιας περιόδου δημογραφικής οπισθοδρόμησης, και στους Σιταγρούς (II-III).

20. «Ορύγματα» ενός τύπου που δεν θα περιμέναμε σε αυτήν την περίοδο είναι πιθανά στην Αττική, στην Παλιά Κοκκινιά, Sinos 1971, 7-10 και στην Κορινθία, ακριβώς κάτω από τον ναό του Απόλλωνα στην Κόρινθο. Στην πρώτη περίπτωση η οικιστική λειτουργία αυτού του μακρόστενου ορύγματος μπορεί να αμφισβητηθεί, στη δεύτερη η «sunken house» θα έπρεπε να ενταχθεί στρωματογραφικά πιο συγκεκριμένα. Είναι μαρτυρίες εντελώς αόριστες και πρέπει να αποκλεισθούν από τη γενική εξέταση του αρχιτεκτονικού ρεπερτορίου της NN, που χαρακτηρίζεται από εντελώς διαφορετικά οικιστικά συστήματα.

21. Αυτοί οι οικισμοί εμφανίζονται ιδιαίτερα πολυάριθμοι στη Μακεδονία, όπου ίσως παρατηρείται μια κάποια τάση στη χρήση του *pisé* για την ανωδομή (Ολυνθος (;), Κριτσανά, Ντικίλι Τας), αν και οι ωμές πλίνθοι χρησιμοποιούνται στα Ζερέλια στη Θεσσαλία, με ένα ιδιαίτερο σύστημα τοποθέτησης, δηλαδή σε μία μόνο σειρά λίθων και με κάθετες πλάκες για τη προστασία της βάσης, Wace-Thompson 1912, 161.

22. Επίσης αβέβαιη είναι η λύση που υιοθετήθηκε επάνω στις λίθινες θεμελιώσεις στη Νέα Μάκρη (ωμές πλίνθοι;), ενώ μία γενική διάδοση του απλού συστήματος σε *pisé* απαντά στη νησιωτική Ελλάδα από τις Κυκλάδες (Σάλιαγος, Κεφάλια) στη Χίο (Εμποριό) και στην Κρήτη, όπου αυτή η τεχνική εγκαταλείπεται στην Κνωσό από το στρώμα VII και μετά και υιοθετείται προφανώς για οικοδόμημα της Μεγασάς.

μένη τεχνική, ενώ η χρήση των ωμών πλίνθων, ως οικοδομική τεχνική, δεν κατορθώνει ακόμα να επιβληθεί (Milojčić 1960).

Στη NN η γενική τάση τείνει αναμφισβήτητα προς τις πολύχωρες κατασκευές. Σε όλες τις μαρτυρημένες κατόψεις βρίσκουμε να εφαρμόζεται η διάρθρωση του εσωτερικού χώρου, η οποία υπήρξε το τελευταίο επίτευγμα του αρχιτεκτονικού πειραματισμού της MN²³.

Η ανάλυση της τεχνολογίας και της κάτοψης των πολυάριθμων στοιχείων που έχουμε στη διάθεσή μας ανέδειξε τον χαρακτήρα αυτής της περιόδου που είναι μάλλον δεκτικός και παθητικός σε σύγκριση με προηγούμενες φάσεις που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη τάση πειραματισμού. Οι τεχνικές είναι ίδιες της MN, επιλέγεται όμως ιδιαίτερα η τεχνική με τις λίθινες θεμελιώσεις για μια ανωδομή από πηλό, μία τεχνική που χρησιμοποιόταν πολύ στην προηγούμενη περίοδο. Αντίθετα δεν προκύπτει μία αισθητή αύξηση στη χρήση των ωμών πλίνθων, που θα διαδοθεί μόνον στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Μία περισσότερο αποφασιστική πειραματική προσπάθεια παρατηρείται μάλλον στην ευρύτερη χρήση των πολύχωρων κατόψεων, που είναι οι πλέον κοινές από τη Μακεδονία μέχρι την Κρήτη. Και σε αυτή την περίπτωση επαναλαμβάνονται μορφές που υπήρχαν ήδη στη MN (τύπος «εργαστήριο του κεραμέως», τύπος «but and ben», πολύχωρες οικίες, κ.λ.π.).

23. Σε διάφορους οικισμούς αυτό το πέρασμα σε σύνθετες κατασκευές πραγματοποιείται μόνον αυτή την περίοδο: στην Όλυνθο (οικία A, με τραπεζιοειδές σχήμα, κατώτερα στρώματα της NN: Mylonas 1929, 7-9, εικ. 7)· στη Νέα Μάκρη (στη MN ορθογώνια μονόχωρα οικοδομήματα)· στην Κνωσό, όπου πολύχωρα οικοδομήματα εμφανίζονται από το στρώμα III (House B). Σε αυτήν τη θέση η πολυσύνθετη μεσονεολιθική οικία ήταν η House A, με τραπεζιόσχημη κάτοψη, ίσως του τύπου «but and ben», που στο χώρο της Μεγασάς πρέπει να χρονολογηθεί στη NN, Sinos 1971, 17, 34. Pelon 1976, 2. Στη NN, εκτός από την Κρήτη, βρίσκουμε σύνθετες κατόψεις και σε άλλα νησιά του Αιγαίου: στον Σάλιαγκο (Main Area, 3), στο Εμποριό της Χίου (οικία D, με κεντρική διαίρεση, αλλά ίσως μέρος ενός μεγαλύτερου οικοδομήματος), στην Κεφάλα της Κέας σύστημα ένωσης χώρων σε διάφορα επίπεδα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Alberto G. Benvenuti

Εξετάζονται οι διάφορες οικοδομικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν από την Προκεραμική μέχρι τη Νεότερη Νεολιθική εποχή στον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία. Η Προκεραμική φαίνεται να είναι, από αρχιτεκτονική πλευρά, μία περίοδος αρκετά ομοιογενής όσο αφορά στα πρωτόγονα χαρακτηριστικά της. Η Αρχαιότερη Νεολιθική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί περίοδος πειραματισμού και η μέση περίοδος επιπεδομετρικού και «πολεοδομικού» πειραματισμού που οφείλεται στις αλλαγές των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών, περίοδος που έχει ως προϋπόθεση την τεχνολογική εξειδίκευση που πραγματοποιήθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο. Στην Νεότερη Νεολιθική περίοδο η τεχνολογική και επιπεδομετρική ανάλυση των πολυάριθμων διαθέσιμων μαρτυριών ανέδειξε περισσότερο δεκτικό και παθητικό χαρακτήρα αυτής της φάσης σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις με μεγαλύτερο αρχιτεκτονικό πειραματισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Caskey J.L., 1957. Excavations at Lerna 1956, *Hesperia* 26, 142-162.
- Efstratiou N., 1985. *Agios Petros. A Neolithic site in the Northern Sporades. Aegean Relationships during the Neolithic of the 5th Millennium*, Oxford.
- Evans J., 1964. Excavations in the Neolithic settlement of Knossos 1957-1960. Part I, *BSA* 59, 132-240.
- Evans J., 1971. Neolithic Knossos. The growth of a settlement, *PPS* 37, 2, 95-117.
- French D., 1962. Excavations at Can Hasan, First preliminary report: 1961, *Anat St* 12, 27-40.
- Gimbutas M. *et al.*, 1989. *Achilleion. A Neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, Los Angeles.
- Mellaart J., 1975. *The Neolithic of the Near East*, London.
- Milojčić Vl., 1960. *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, Bonn.
- Milojčić Vl. *et al.*, 1962. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien, I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier und Pflanzenreste*, Bonn.
- Milojčić von Zumbusch J. - Milojčić Vl., 1971. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula, I*. Bonn.
- Mylonas G., 1929. *Excavations at Olynthus*, I, Baltimore.
- Naumann R., 1971. *Architektur Kleinasiens, von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*, Tübingen.

- Παντελίδου-Γκόφα Μ., 1991. *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Τα οικοδομικά*, Αθήναι.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, Paris.
- Pyrgaki M., 1987. *L'habitat au cours de la préhistoire (de la période précéramique à l'Âge du Bronze) d'après les trouvailles effectuées à Sesklo et à Dimini, en Thessalie*, I-II, Athènes.
- Renfrew C. - Gimbutas M. et al., 1986. *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric village in Northeast Greece*, 1, Los Angeles.
- Rhomiopoulou K. - Ridley C., 1973. Prehistoric settlement of Servia, *AAA* 6, 419-424.
- Rodden J.R., 1962. Excavation at the Early Neolithic site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia (1961 season), *PPS* 28, 267-288.
- Rodden J.R., 1964. Recent discoveries from Prehistoric Macedonia. An interim report, *Balkan Studies* 5, 108-124.
- Sinos St., 1971. *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, Mainz.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1958. Εκ της προκεραμεικής Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά* 1, 70-86.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1959. Πύρασος, *Θεσσαλικά* 2, 29-68.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1962. Από τή Νεολιθική Θεσσαλία, I, *Θεσσαλικά* 4, 61-83.
- Theocharis D.R., 1973. *Neolithic Greece*, Athens.
- Touchais G., 1977. Chroniques des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1976, *BCH* 101, 531-666.
- Treuil R., 1983. *Le Néolithique et le Bronze Ancien Egéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Athènes.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Weinberg S. S., 1962. Excavations at Prehistoric Elateia 1959, *Hesperia* 31, 158-209.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1971. Δύο νέαι εγκαταστάσεις της Αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *AAA* 4, 164-175.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της Νεολιθικής Θεσσαλίας*, Βόλος.
- Ζώης Α., 1973. *Κρήτη. Εποχή του Λίθου*, Αθήναι.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΟΙΚΙΕΣ-ΟΡΥΓΜΑΤΑ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Ευγενία Γιαννούλη

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ

Οι ονομαζόμενες οικίες-ορύγματα του ελλαδικού χώρου συνοψίζουν χαρακτηριστικά το αρχαιολογικό πρόβλημα. Πρόκειται για σπαράγματα στοιχειώδους αρχιτεκτονικής, δυσδιάκριτης αρχαιολογικά, οι ελλειπτικές μνείες περί την οποία δεν διαφωτίζουν ούτε την εξάπλωση, ούτε την ενδοκοινοτική και διακοινοτική παρουσία του τύπου κατά την Νεολιθική, όταν πρωτοεμφανίζεται, ούτε βεβαίως και την επιβίωσή του κατά την Εποχή του Χαλκού. Ο λόγος συνύπαρξής του, συχνά εξ αρχής, με διαφορετικά ή πολυπλοκότερα κτίρια στον ίδιο οικισμό, καθώς και ζητήματα στρωματογραφικής αλληλουχίας μεταξύ στρώσεων και περιόδων στην ίδια ή σε διαφορετικές θέσεις, εξακολουθούν να διαφεύγουν. Όπως διαφεύγει και ο ειδοποιός χαρακτήρας του τύπου σε σχέση με τα πρωιμότερα τουλάχιστον αντίστοιχα στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Κυρίως όμως δεν αποτιμάται ένας συσχετισμός ζωτικότερος ίσως όλων. Η μορφολογία του συγκεκριμένου τρόπου κατοικείν σε σχέση με τον χρόνο όπου εμφανίζεται στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο, κατά τον οποίο το γνώρισμα της μόνιμης εγκατάστασης εισάγεται ως διακριτικό της εποχής και, επομένως, διαφοροποιό μεταξύ προ-Νεολιθικών και κάθε μεταγενέστερης περιόδου. Καθώς και αυτή η ίδια μορφολογία καθ' ον χρόνο επανεμφανίζεται στην ίδια περιοχή από την 7^η ως και την 3^η π.Χ. χιλιετία. Η ολοκληρωμένη πραγματεία του φαινομένου δυσχεραίνεται και από το γεγονός ότι στον ελλαδικό χώρο τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα συνιστούν γνώση λανθάνουσα. Επομένως, η παράθεση που ακολουθεί δεν θα μπορούσε να έχει τη μορφή εξαντλητικής πραγματείας, όπως το θέμα απαιτεί. Αποσκοπεί, ωστόσο, να θέσει ένα γενικό πλαίσιο προσέγγισης, όπως και ερωτήματα πρώιμης αρχιτεκτονικής μορφολογίας που προκύπτουν από αυτά τα ίδια τα δεδομένα και άρα δύναται να απαντηθούν αρχαιολογικά, καθώς και τρόπους διερεύνησης της ιστορικής τους σημασίας. Εξ άλλου, η τελική αποτίμηση των ειδοποιών χαρακτηριστικών, όπως εν μέρει εκφέρονται από τις πρωτογενείς κατασκευές του προς εξέταση υλικού, προφανώς σημασιοδοτεί μία συζήτηση και πέραν των ενδιαφερόντων στα οποία συμβατικά σήμερα θα κινηθούμε.

ΟΙΚΙΕΣ-ΟΡΥΓΜΑΤΑ. ΟΡΙΣΜΟΣ, ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ

Ως οικίες-ορύγματα ταυτίζονται κατασκευές εν μέρει υπό την γη, συνήθως μονόχω-

ρες, σχήματος ακανόνιστης έλλειψης και ενίοτε κυκλικές. Τα δάπεδα είναι συχνά χαλικό-στρωτα ή πακτωμένη γη· άλλοτε και πηλόχριστα, όπως οι τοίχοι. Η ανωδομή μπορεί να αποτελείται από ξυλοδεσιά και risé ή ακόμα και ωμές πλίνθους με ή χωρίς άχυρα (ΠΚε Δενδρά, Πρωτονοτάριου-Δεϊλάκη 1992, 106). Το ύψος της, καθώς και η μορφή της στέγης αποκαθίστανται με μεγάλη δυσκολία, τις ελάχιστες φορές που κάτι τέτοιο είναι δυνατόν [Δενδρά (ibid) και Σταυρούπολη (Γραμμένος και Κώτσος 2002, 141), Νέα Μάκρη (Γκόφα-Παντελίδου 1991, 166-171) αντιστοίχως]. Τα εσωτερικά χωρίσματα ή κόγχες σπανίζουν (ΠΚε Δενδρά). Διακρίνονται όμως οπές πασσαλοδοκών, εστίες, καμιά φορά βόθροι μέσα ή έξω από τις κατασκευές αυτές, που άλλοτε γειτνιάζουν με λάκκους απορριμματικούς. Το πλέον σταθερό χαρακτηριστικό πέραν της ορυγματικής μορφής είναι η οικιακού τύπου σκευή, από όστρακα κυρίως, εργαλεία, οστά ζώων και άλλα αντικείμενα, όπως λίθινα σκεύη, ειδώλια, «ενώτια» και άγκιστρα.

Παρά την αποσπασματικότητα τους, οι σχετικές δημοσιεύσεις αποκαλύπτουν έναν σημαντικό αριθμό γενικών χαρακτηριστικών και μία εξ ίσου απροσδόκητη ποικιλία μορφοποίησης αρχιτεκτονικής κατασκευής, χωροθέτησης εσωτερικής και εξωτερικής, αλλά και προκύπτοντα θέματα στρωματογραφικής αλληλουχίας. Τα Θεσσαλικά παραδείγματα δεν διαφέρουν από τα λοιπά Αιγαιακά ως προς τις παραμέτρους αυτές, ούτε όμως και ως προς το πιο διαδεδομένο, πολυσχιδές και άγνωστο από όλα τα χαρακτηριστικά. Τα μικρότερα ορύγματα, βόθροι και λάκκοι διαφορετικών μεγεθών και χρήσεων, που βρίσκονται και αυτοί στα δάπεδα εντός ή εκτός του χώρου των οικιών. Είναι μακροσκελείς οι διαφορές τους ως προς τη μορφή, τις ιδιαιτερότητες της κατασκευής, το περιεχόμενο, τη θέση τους, τον αριθμό τους, το χρονολογικό τους συσχετισμό με σύγχρονες κατασκευές, τη στρωματογραφική τους θέση στη ζωή ενός οικισμού και τις προτεινόμενες ερμηνείες σχετικά με τη χρήση και τη σημασία τους. Αποτελούν κατά την άποψή μου παράμετρο ουσιαστικά άγνωστη και συγχρόνως θεμελιώδη για την κατανόηση των οικιών-ορυγμάτων. Και αυτό για λόγους μορφολογίας και στρωματογραφίας.

Ο ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ, ΤΟ ΑΝΑΛΟΓΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Η ιδιαιτερότητα της κατασκευής των οικιών-ορυγμάτων δεν συνίσταται στον κοινό, με άλλα κτίρια τόπο, οριζόντιας διάκρισης του χώρου ως εντός και εκτός, αλλά στην προφανή αναγκαιότητα ύπαρξης και ενός κάθετου άξονα που διαφοροποιείται σε υπό και επί την γη. Οι λάκκοι, κοιλότητες, βόθροι και ανάλογα λαξεύματα επίσης υπάρχουν κατά τον κάθετο άξονα, και από αυτήν την άποψη αποτελούν διαφορετικές, αλλά μορφολογικά ομόλογες, εκφάνσεις της πρώιμης εγκατάστασης. Αυτό επιτείνεται όχι μόνον από την ποικιλία της μορφής, αλλά και του περιεχομένου των κοιλωμάτων, ακόμα και όταν εννοούνται με μία λέξη, π.χ. απορριμματικά ή αποθηκευτικά. Το γεγονός ότι παρατηρούνται άλλοτε οστά ζώων, άλλοτε όστρεα, οστά και λεπίδες (NN Θέρμη, Παππά *et al* 2000, 179-181), άλλοτε όστρακα, οψιανοί και εργαλεία (N Δενδρά, Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1992, 106-108), άλλοτε λίθινα εργαλεία, τεμάχια δόρωσης, ίχνη πυράς (MN Σφηκιά Πιερίας, Κοτταρίδη 2000, 531-2) κ.ο.κ., καταδεικνύει ότι ορισμένες μόνον όψεις των οικιακών δραστηριοτήτων που αφήνουν υλικά κατάλοιπα αποτίθενται ως απορρίμματα, και αυτές διαφορετικές κατά περίπτωση. Το ίδιο θα μπορούσε να υποθέσει κανείς και για την έννοια αποθηκευτικός,

ιδιαίτερα κατά τις χιλιετίες εκείνες όπου η αποθήκευση φαίνεται να είναι πράξη διακριτή και πάντως αρχαιότερη από την πλεονασματική της διάσταση. Η ορυγματική μορφή του εγκαθίστασθαι μονίμως, είτε ως κατοικίες, είτε ως άλλες πράξεις διαβίωσης (πρβλ. αναθηματικούς και ταφικούς στην Τούμπα Κρεμαστής Κοιλιάδας, Χονδρογιάννη- Μετόκη 2000) αναδύεται ως ιδιαίτερο και εγγενές χαρακτηριστικό του νέου τρόπου κατοικείν. Επομένως, η εμβάθυνση στη μελέτη της μορφής του δεν συνιστά απλώς άσκηση τυπολογίας, αλλά αναγκαίο, από και ουσιαστικό προσδιορισμό του ειδοποιού του χαρακτήρα.

Συντρέχουν όμως και λόγοι στρωματογραφίας που υπογραμμίζουν τη σημασία αυτής της μορφολογικής ιδιαιτερότητας. Θα προσφύγω στο ανάλογο της Κύπρου, αφού το φαινόμενο που εξετάζουμε διασώζεται εκεί σαφέστερα, εμφανίζει πολλές ομοιότητες με τα ελλαδικά παραδείγματα, ενώ είναι χρονολογικά αμέσως πρωιμότερο και άρα εγγύτερο προς αυτά (εικ. 1).

Οι πρωιμότερες Κυπριακές μορφές μόνιμης εγκατάστασης ανάγονται στην ακεραμική περίοδο (Νεολιθική Ι), η οποία, σύμφωνα με τις πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις, εκτείνεται αρκετά πριν και αρκετά μετά από την αντίστοιχη στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της πρωιμότερης εγκατάστασης στην Κύπρο παραμένουν αναλλοίωτα καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής, παρά το χιλιετές κενό μεταξύ Νεολιθικής Ι και ΙΙ, επαναλαμβάνονται δε και κατά την Χαλκολιθική περίοδο. Τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται να συνοψίζονται σε τρεις διαφορετικού τύπου εγκαταστάσεις, θα λέγαμε τρεις τρόπους, με διαφορετική συνήθως κατανομή

- (1) λαξεύματα διαφόρων μορφών και χρήσεων, όχι κατοικιών
- (2) οικίες-ορύγματα από φθαρτά υλικά με βόθρους κ.τ.τ.
- (3) αναλόγου σχήματος οικίες-επίγειες, εν μέρει λιθόκτιστες¹.

Στην πρωιμότερη περίπτωση, στον ακεραμικό Συλλουρόκαμπο, το τριμερές αυτό σχήμα αναδύεται υπό τη μορφή χρονικής αλληλουχίας στην ίδια θέση, πράγμα που επαναλαμβάνεται επίσης μόνο μία φορά αργότερα, στην Χαλκολιθική Λέμπα-Λάκκους. Άλλως οι τρεις αυτοί τρόποι ακολουθούν διάφορο κατανομή πλην ορισμένων εξαιρέσεων. Δηλαδή, στην Καλαβασό-Τέντα της Νεολιθικής Ι και στη Λάπιθο της Νεολιθικής ΙΙ εμφανίζονται τα στάδια (1) και (3), λαξεύματα διάφορα - οικίες-επίγειες κυκλικές. Ενώ στην Καλαβασό Β

1. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ Ι- ΠΡΟΚΕΡΑΜΙΚΗ. *Κισσόνεργα Μυλούθκια Ι* Peltenburg *et al* 2001. *Χολέτρια- Όρτος* Simmons 1996. *Σιλλουρόκαμπος* Guilaine and Briois 2001. *Καλαβασός- Τέντα* Peltenburg *et al.* 2001, 62-5, πίν. 1-2, Todd 1987, 2001. *Χοιροκοιτία- Βουνί* Dikaios 1953, τελευταία LeBrun 2001, Guilaine and Briois 2001, 40. *Φρέναρος* Sinos 1971, 8, εικ. 7. *Απόστολος Ανδρέας- Κάστρος* LeBrun 1981. *Πέτρα τον Λιμνήτη* Gjerstad 1934. Θα μπορούσαν ίσως εδώ να προστεθούν και τα λαξεύματα της περιόδου « 1^α της θέσης *Κισσόνεργα- Μοσφιλία* Peltenburg *et al* 1998, 22-3, εικ. 20, πίν. 19.1.4. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΙΙ. *Σωτήρα* Dikaios 1961, Dikaios and Stewart 1962. *Σιλλουρόκαμπος* Guilaine and Briois 2001. *Άγιος Επίκτητος- Βρυσί* Peltenburg 1982, 18-36, 39-42, πίν. 1-5, 7^α, id. 1985, 92-6. *Φίλια-Δράκος* Peltenburg 1982, 37-70. *Καλαβασός Α* Dikaios and Stewart 1962, 106-112, εικ. 52. *Καλαβασός Β* *ibid*, 133-140. *Καλαβασός Α και Β* Peltenburg 1982, 54-6. *Τρουλλί* Dikaios and Stewart 1962, 63-72, εικ. 32-3. *Κυθραία* Gjerstad 1934, 278-301, εικ. 106-113, πίν. XII. *Λάπιθος* *ibid*, 13-33. ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ. *Κισσόνεργα Μυλούθκια* Peltenburg 1982, 56-66, πίν. 9, Peltenburg *et al.* 2001. Κ. *Μοσφιλία*, Peltenburg *et al.* 1998, 23-52. *Καλαβασός-Άγιους* Todd 1979, 25-8, id. 1989, 2-13, εικ. 1.1, 1.3. *Ερήμη* Dikaios 1936, Dikaios and Stewart 1962, 113-132, εικ. 57, Peltenburg 1982, 67-70. *Αμπελικού-Άγιος Γεώργιος* Dikaios and Stewart 1962, 141-9, εικ. 66-7, Peltenburg 1982, 71-3. *Λέμπα-Λάκκους*, Peltenburg 1985^α.

Η αρχιτεκτονική στην Κισσόνεργα- Μοσφιλία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι αν ο τύπος 1 απαντάται στην Ακεραμική και οι τύποι 2-3 στην Χαλκολιθική, τότε θα μπορούσε και στη θέση αυτή (πλέον του Συλλουρόκαμπου και της Λέμπας) να εντοπίζεται το πλήρες τριμερές σχήμα. Εφ' όσον κάτι τέτοιο ισχύει, τίθεται επιπλέον το πρόβλημα της τεράστιας χρονικής απόστασης μεταξύ των σταδίων 1 και 2-3.

της Νεολιθικής ΙΙ και στις Χαλκολιθικές Ερήμη και Κισσόνεργα- Μοσφίλια παρατηρείται η μετεξέλιξη (2) σε (3), των οικιών-ορυγμάτων σε αντιστοιχού σχήματος επίγειες, λιθόκτιστες κατασκευές. Εν κατακλείδι στην Κύπρο η χρονική αλληλουχία των τριών μορφών, ή δύο εκ των τριών, στην ίδια θέση ταυτίζεται κατ'εξαιρεση, ανεξαρτήτως αν πρόκειται περί της Νεολιθικής Ι ή ΙΙ ή της Χαλκολιθικής. Η διάκριση δε αυτή εμφανίζεται πλήρως ανεπτυγμένη από την αρχή της Νεολιθικής και δεν φαίνεται να υπόκειται σε κάποιου είδους διαφοροποίηση με την πάροδο των αιώνων, εκτός ίσως από την μετεξέλιξη των φθαρτών, οικιών-ορυγμάτων σε αντιστοιχού σχήματος επίγειες και εν μέρει λιθόκτιστες κατασκευές. Η μετεξέλιξη αυτή διαπιστώνεται σε πέντε συνολικά θέσεις της Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής (Νεολ. Ι Συλλουρόκαμπος, Νεολ. ΙΙ Καλαβασός Β, Χαλκ. Λέμπα-Λάκκους, Ερήμη, Κ.- Μοσφίλια).

Το παράδειγμα της Κύπρου είναι δυνατόν να δια φωτίσει τα δεδομένα του Ελλαδικού χώρου κατ' αναλογίαν. Στη Θεσσαλία καθώς και στην Αργολίδα φαίνεται να λαξεύονται οι πρώτες οικίες-ορύγματα στο στερεό, ενώ η Θεσσαλία, η Αργολίδα και η Κνωσός αναδύονται ως πρώτα λίκνα του φαινομένου, όπου η πρωτογενής εγκατάσταση λαμβάνει είτε τη μορφή (1), λαξεύματα διαφόρων μεγεθών ή χρήσεων, είτε τη (2), οικίες-ορύγματα, με διακριτή κατανομή, όπως και στην Κύπρο² (εικ. 2). Επομένως το ερώτημα που θα μπορούσε κανείς να θέσει σχετικά με τα ορύγματα της Άργισσας δεν είναι τόσο αν συνιστούν οικίες ή αν ανήκουν αποκλειστικά στην ακεραμική, αλλά αν ταυτίζονται ειδολογικά με τον πρωτογενή τρόπο (1) υπό τη μορφή λαξευμάτων ποικίλων μορφών και χρήσεων. Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική το ίδιο ακριβώς σχήμα φαίνεται να πρωτοεισάγεται στο χώρο της Μακεδονίας³ (εικ. 2). Ενώ κατά τη Μέση Νεολιθική η εξάπλωσή του από τη δυτική στην ανατολική Μακεδονία παγιώνεται κανονικά, της Θάσου συμπεριλαμβανομένης, συρρικνούμενο ίσως στον νοτιότερο ελλαδικό κορμό⁴ (εικ. 3). Αξιοσημείωτο, ωστόσο, παραμένει το γεγονός ότι σε απόλυτα μεγέθη, ο αριθμός των θέσεων της Μέσης Νεολιθικής και το σύνολο των θέσεων της Ακεραμικής και της Αρχαιότερης Νεολιθικής παρουσιάζονται περίπου ισάριθμα. Η εξάπλωση των σχετικών δεδομένων σε όλο τον Αιγαϊακό χώρο κατά την Νεώτερη Νεολιθική συμπορεύεται με το γενικότερο χαρακτήρα της περιόδου. Για πρώτη φορά συμμετέχουν τα νησιά του νοτιότερου Αιγαίου, ενώ εδραιώνεται με βεβαιότητα

2. ΑΚΕΡΑΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ. ΘΕΣΣΑΛΙΑ. Σέσκλο Θεοχάρης 1957, 77-8, id. 1962, 29, Pyrgaki 1987, 69-70, Θεοχάρης 1972, 10, Pyrgaki 1987, 73-4. Σουφλί Θεοχάρης 1957, 81-2, 84-5. Άργισσα Milojevic 1962, 3-23, πίν. ΙΙΙ-ΙV. ΑΡΓΟΛΙΔΑ. Δενδρά Μιδέας Πρωτονοταρίου- Δειλάκη 1992. Λέρνα ibid, 110, 103-4. ΚΡΗΤΗ. Κνωσός τελευταία Evans 1994.

3. ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. Κάτω Αγ. Πάννης Pappa and Besios 1999, 118. Ποντοκόμη Κοζάνης Καραμήτρου- Μεντεσίδη 2000, 626-8, σχ. 4. Κρανίδια Χονδρογιάννη- Μετόκη 1992, 37-8. ΘΕΣΣΑΛΙΑ. Σέσκλο Θεοχάρης 1976, 157-160, Pyrgaki 1987, 76, Θεοχάρης 1962, 29-30, Pyrgaki 1987, 77. Αχίλλειο Ια-β Gimboutas 1989, 32-5, 45-6. ΑΤΤΙΚΗ. Νέα Μάκρη Θεοχάρης 1954, 115. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ. Δενδρά Μιδέας Πρωτονοταρίου- Δειλάκη 1992, 106-8. Αγιωργίτικα Petrakis 2002, 25-6, 76, εικ. 10B.

4. ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. Παραδημή Bakalakis- Sakellariou 1981, 22-6, πίν. 3. Λιμενάρια Θάσου Παπαδόπουλος και Μαλαμίδου 2000, 28-9, εικ. 4, σχ. 2. Αγαλος- Αριδαία Χρυσοστόμου et al. 2000. Δροσιά Κώτσος 1992, 198. Φιλώτας Ζιώτα και Μοσχάκης 1997, 44-5. Ευαγγελισμός Λαγκαδά Παππά και Αδακτύλου 2002, 188-9. ΔΕΘ Θεσσαλονίκης Παππά 1993, 304-6. Σφηκιά Περίας Κοτταρίδη 2000, 531-2. Ποντοκόμη Καραμήτρου- Μεντεσίδη 2000, 626-8. Σέρβια Ridley, Wardle and Mould 2000, 30-3, 36, 91. Κρανίδια Ζιώτα και Χονδρογιάννη 1993, 34-6. ΘΕΣΣΑΛΙΑ. Σέσκλο Τσουντας 1908, 115-6, Sinos 1971, 7, Pyrgaki 1987, 126-7. ΣΠΟΡΑΔΕΣ. Α. Πέτρος Efstratiou 1985, 14, plans IXa-b. ΑΤΤΙΚΗ. Νέα Μάκρη Γκόφα- Παντελίδου 1991, 16-8, 22-36, 166-7. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ. Αγιωργίτικα Petrakis 2002, 27, 77 αλλά προβληματική η χρονολόγηση στη ΜΝ καθώς και η ταύτιση του τύπου της κατασκευής.

ο τρόπος (3) του σχήματος μας, δηλαδή λιθόκτιστες, κυκλικές και επίγειες κατασκευές, τις οποίες οι εκάστοτε μελετητές ταυτίζουν επιφυλακτικά με σιρούς⁵ (εικ. 4).

Η πρώτη ανάγνωση των χαρακτηριστικών αυτών δεδομένων δεν μπορεί παρά να διατυπωθεί υπό μορφή ερωτήσεων. Τι ακριβώς σημαίνουν αυτοί οι τρεις διαφορετικοί τρόποι πρωτογενούς, μόνιμης εγκατάστασης, ειδολογικά κοινοί μεταξύ Κυπριακών και Αιγαιακών παραλλήλων; Ποιος είναι ο απώτερος κοινός τόπος μεταξύ τους, δεδομένου του ότι συγκαταλέγονται μεταξύ των πρωιμότερων μορφών μόνιμης εγκατάστασης, που σχεδόν πάντοτε εγκαθιδρύεται στο στερεό; Γιατί διαφοροποιούνται μορφολογικά και διατηρούν την κατά είδος γεωγραφική κατανομή διάφορη; Μήπως αυτό οφείλεται στον συνήθως περιορισμένο χώρο που ανασκάπτεται; Είναι πιθανή η ύπαρξη οριζοντίου στρωματογραφίας, όπου δυνατόν να ταυτίζονται και τα άλλα δύο μέρη του τριμερούς σχήματος, πέραν του εκάστοτε γνωστού; Ή μήπως υπάρχει ένας πλήρης στρωματογραφικός κύκλος, κατά το πρότυπο του Ακεραμικού Συλλουρόκαμπου και της Χαλκολιθικής Λέμπας-Λάκκου (για να μην αναφέρουμε την ιδιαίτερη περίπτωση στη θέση Κ.-Μοσφίλια), ο οποίος ωστόσο απαντά σε ελάχιστες θέσεις κατ' εξαίρεση; Και αν ναι, γιατί; Αν πάλι οι τρόποι του τριμερούς σχήματος μπορεί και να υπάρχουν ανεξαρτήτως μεταξύ τους, πως προσδιορίζονται ουσιαστικά;

Η δυσκολία που διακρίνει κάθε απάντηση επί της ουσίας εδώ επιτείνεται και από το ότι πολλές από τις σχετικές θέσεις τελούν ακόμα υπό ανασκαφή και μελέτη. Όμως η Νεολιθική παρακαταθήκη κατά την οποία το τριμερές σχήμα λάκκοι, οικίες-ορύγματα, κυκλικές οικίες-επίγειες σχετίζεται με την αρχική εγκατάσταση σε μία θέση, ανεξαρτήτως υποπεριόδου, φαίνεται να αρχίζει αλλά να μην περιορίζεται στα όρια της Νεολιθικής. Αυτή η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική παράδοση επαναλαμβάνεται και κατά την αρχική οίκηση χαρακτηριστικών θέσεων της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού με κατανομή που προσιδιάζει, όχι προφανώς τυχαία, στο χαρακτήρα της ΠΕ γενικά⁶ (εικ. 5). Υπό το πρίσμα αυτό, η αρχιτεκτονική τους παύει να αποτελεί μετέωρο στοιχείο της ΠΕ, αλλά ιδιαίτερη έκφραση της πρωτογενούς και μακρότατης Νεολιθικής παράδοσης στη βάση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η

5. ΝΕΩΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. *Λάδη Διδυμοτείχου* Τριαντάφυλλος 2000, 2, εικ. 1, 11-4. *Προσκυνητές Έργων* 1986, 50-3. *Προμαχώνας* Κουκούλη- Χρυσανθάκη *et al.* 2000, με προηγ. βιβλ. *Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης* Γραμμένος και Κώτσος 2002, 323, 326, 292-3. *Θέρμη* Β Παππά *et al.* 2000. *ΔΕΘ Θεσσαλονίκης* Παππά 1993, 304-6. *Μακρύγιαλος Πιερίας* Pappa and Besios 1999, βλ. και ΑΕΜΘ, *Τούμπα Κρεμαστής Κοιλιάδας Χονδοογιάννη- Μετόκη* 2000. ΘΕΣΣΑΛΙΑ. *Αγία Σοφία Λαρίσης* Milojsic *et al.* 1976, 4, πίν. 2-3. *Γαλήνη Λαρίσης* Toufexis 1997. *Διμήνη Χουρμουζιάδης* 1979, 158. *Αερινό ΤΝ-ΠΕ Αραχωβίτη* 2000, 364-5. *Στον τύπο των λαξευμάτων που εδώ συμβολίζεται με υ, ίσως ανήκουν και οι λάκκοι και τα πηγάδια της ΤΝ, τομέας Β, στη Μαγούλα Ραχμάνι Τουφεξής* 2000, 106- 110. ΑΤΤΙΚΗ. *Νέα Μάκρη* Γκόφα- Παντελίδου 1991, 120-132, 145-152, 167-179. *Ακρόπολη Αθηνών* Levi 1930, Παντελίδου 1975, 34-5, 155-7, με προηγ. βιβλ. ΑΡΓΟΛΙΔΑ. *Κόρινθος* Kosmopoulos 1948. *Πρόσυμνα* Biegen 1925, 418-9, id. 1937, 23-9, πίν. 1, εικ. 32. ΑΙΓΑΙΟ. *Σάλιαγκος* Evans and Renfrew 1968, 17-8, 20-1, εικ. 7-8. *Κάστρο- Τηγάνι* Felsch 1988, 27-30, εικ. 13, πίν. 1-2. ΚΡΗΤΗ. *Φαιστός* τελευταία Benzi 2001, 132-3.

6. ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ. ΘΕΣΣΑΛΙΑ. *Σέσκλο* Τσουντας 1908, 117-8, 126-8, Sinos 1971, 7-8, Pyrgaki 1987, 148-9. *Παγασαί* Αρβανιτόπουλος 1907, 174. ΦΩΚΙΣ. *Αγ. Μαρίνα* Sotiriadis 1912, 262. ΑΙΤΩΛΙΑ. *Θέρμος* Ρωμαίος 1915, 235-7, εικ. 5-6. ΒΟΙΩΤΙΑ. *Ορχομενός* Bulle 1907, 19-34. *Εύτρησις* Goldman 1931, 10-12, Caskey and Caskey 1960, 129-133, 137-9, εικ. 3-6. ΑΤΤΙΚΗ. *Ραφήνα* Θεοχάρης 1952, 130-3, εικ. 2-4, id. 1953, 110-1, εικ. 12. *Παλαιά Κοκκινιά* Θεοχάρης 1951, 96, 99, εικ. 5, πίν. ΠΕ. *Κορωπί* Kakavoyanni 1986. ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ, *Κοράκου* Blegen 1921, 76, 121. *Τσούγκιζα* Pullen 1985, 209-210. *Τίρυνς* *ibid.* 178-181, με προηγ. βιβλ. *Βοϊδοκοιλιά* Κορρές 1979, 130-141, 1981, 195-9, 202, 221-2, πίν. ΙΒ, βλ. και ΠΑΕ. ΑΙΓΑΙΟ. *Πολιόχνη* Bernabò-Brea 1964, 53-7, 93-6. *Μύρινα* Ντόβα 1997, 289, σχ. 2α, γ. *Κάτ' Ακρωτήρι* Αμοργού Τσουντας 1898, 167-8. *Ακρωτήρι Θήρας* Ντούμας 1985, 1996, 251-3, και *Έργων* 1985, 2000, 2001 Σωτηρακοπούλου 1999, 249-261. ΚΡΗΤΗ. *Κνωσός* Evans 1921, 103-7.

Θεσσαλία φαίνεται να επέχει θέση βορείου ορίου στην κατανομή των σχετικών ΠΕ δεδομένων. Η κεντρική Ελλάδα και η Πελοπόννησος εξαίρονται, χωρίς να απουσιάζουν άλλα σημαντικά κέντρα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η πλειονότητα των δεδομένων αποτελείται από οικίες-ορύγματα, ενώ για πρώτη φορά στην Αιγαιακή προϊστορία το πλήρες τριμερές σχήμα ταυτίζεται στην ΠΕ I Εύτρηση. Ο Βοιωτικός Ορχομενός και η Βοϊδοκοιλιά της Πυλίας, αντιθέτως, διασώζουν λάκκους διαφόρων μεγεθών και κυκλικά, επίγεια, λιθόκτιστα κτίρια, τα στάδια δηλαδή (1) και (3) του σχήματός μας. Όμως είναι αυτά ακριβώς τα κυκλικά, επίγεια και λιθόκτιστα κτίρια της Βοϊδοκοιλιάς (ΠΕ II), της Ευτρήσεως (ΠΕ I) ή τα πολυάριθμα, επάλληλα της Πολιόχνης περο και της σύγχρονης Μύρινας, καθώς και η μνημειακότερη έκφρασή τους λίγο αργότερα στο Rundbau (ΠΕ II ή III) της Τίρυνθος και ίσως στα προανακτορικά υπόγεια της Κνωσού, που αποκτούν υπό το πρίσμα αυτό ιστορικό πλαίσιο ύπαρξης, συγχρονικό όσο και διαχρονικό (εικ. 6). Για τον ίδιο λόγο αναμένεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον το τελικό πόρισμα περί τις εντελώς υπόσκαφες κατασκευές στο ΠΚε Ακρωτήρι, στο ΠΕ Κορωπί, στο Μαρκόπουλο, στα Νεολιθικά Δενδρά, αλλά και στη Φίλια-Δράκος Α, φάση II της Κυπριακής Νεολιθικής II. Όπως και στα Κυπριακά παραδείγματα, έτσι και στα Αιγαιακά, ο εντοπισμός του τριμερούς σχήματος, ή των δύο εκ των τριών τρόπων, σε ελάχιστες μόνο θέσεις αποτελεί κοινό παρονομαστή.

Εν κατακλείδι πιστεύουμε ότι το πλήρες νόημα των οικιών-ορυγμάτων, είτε αποτελούν έναν από τρεις διαφορετικούς τρόπους πρωτογενούς εγκατάστασης, είτε το μεσαίο τμήμα μιας ιδανικής αλληλουχίας τριών σταδίων, μπορεί να γίνει τελικά κατανοητό σε αντιπαραβολή και των τριών αλλήλων μεταξύ τους. Τα δε ερωτήματα που προκύπτουν, πλέον αυτών που διατυπώσαμε ήδη, είναι τώρα τα εξής. Ποια η σχέση των κτιρίων αυτών με τα άλλα ενός οικισμού; Ποια η σχέση των οικισμών αυτών με άλλους σύγχρονους ή και μεταγενέστερους, όπου τα αρχιτεκτονικά φαινόμενα που εξετάζουμε δεν απαντούν; Ποια η σχέση των οικισμών αυτών με τα εκάστοτε κέντρα της περιόδου σε περιφερειακό και υπερτοπικό επίπεδο; Σε ποια έκταση ταυτίζονται ή αντιδιαστέλλονται προς αυτά; Η σημασία των ερωτήσεων είναι απολύτως ειδική και συγκεκριμένη, εφ' όσον αναφορά αποτελεί μία ιδιαίτερη αρχιτεκτονική παράδοση που διακρίνεται από άλλες τόσο μορφολογικά όσο και συμβολικά, ως ίδια και πρωτογενής έκφραση του μονίμως εγκαθίστασθαι. Για το λόγο αυτό, ο ειδικός ρόλος της την τρίτη χιλιετία αποτελεί ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα. Όπως εξ άλλου και ο ειδικός ρόλος της στο Θεσσαλικό χώρο, δεδομένου ότι η Θεσσαλία απετέλεσε μία από τις τρεις κοιτίδες του φαινομένου, καθώς και το βορειότερο ελλαδικό όριο του κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από όλον τον Αιγαιακό χώρο είναι μόνον το Σέσκλο και η Νέα Μάκρη που εμμένουν στον τύπο των οικιών-ορυγμάτων για χιλιετίες. Μαρτυρά αυτό κάποια ιδιαίτερη προσκόλληση ή άλλου τύπου ιδιαιτερότητα; Μήπως η απουσία κυκλικών επίγειων κατασκευών έχει να κάνει με τον χαρακτήρα της Θεσσαλίας στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ή συνιστά απλώς σύνηθες κενό έρευνας;

Η αντιπαραβολή των δεδομένων από την ελλαδική ή ευρύτερα Αιγαιακή και Κυπριακή χώρα είναι πάντως διδακτική και για έναν άλλο λόγο. Για το ότι, παρά το γεγονός ότι συγκρίνονται ομοειδή μορφολογικά στοιχεία, ο τρόπος με τον οποίο αυτά συνθέτουν την κατά τόπους εικόνα παρουσιάζει και διαφορές. Για παράδειγμα, ενώ στον ελλαδικό χώρο η Εύτρηση χρονολογείται την ΠΕ I σε ορίζοντα συγγενή με την αντίστοιχη Χαλκολιθική Λέμπα-Λάκκους, η αρχή του φαινομένου στην Κύπρο ανάγεται ήδη στην πιο πρώιμη νεολιθική εγκατάσταση, δηλαδή την Ακεραμική του Συλλουρόκαμπου. Παρομοίως το στάδιο (3), οι επίγειες, λιθόκτιστες κυκλικές οικίες, απαντούν ήδη από την Κυπριακή Νεολιθική

Ι, ενώ αντίστοιχες κυκλικές κατασκευές εντοπίζονται στο Αιγαίο σε λίγες θέσεις από τη Μέση Νεολιθική και εξής. Καταδεικνύεται έτσι ότι οι *a priori* απόψεις για την πραγματεία ομοειδών συνόλων, είτε ως παράδοση που μεταδίδεται από κάποιο κέντρο, είτε ως αυτοφυής, ανεξάρτητη ανακάλυψη, δεν μπορούν να διακρίνουν το ζητούμενο. Τον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο στοιχεία ανάλογα συνθέτουν κατά τρόπο διάφορο τον ιστό της τοπικής, ιστορικής παράδοσης.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ

Αντιθέτως, η ορυγματική μορφή του μονίμως εγκαθίστασθαι ως λάκκοι -λαξεύματα ή οικίες-ορύγματα, τα στάδια (1) και (2) δηλαδή, συνιστούν κοινό τόπο εμπειρικά επαληθεύσιμο. Και από αυτή την άποψη η προσπάθεια ανασύστασης ενός γενικότατου νοήματος αυτής της μορφολογικής αναλογίας θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ευρύ σημασιολογικό πεδίο μέσα στο οποίο οι κατά τόπους παραδόσεις δύνανται να υπάρξουν με τρόπο κατά περίπτωση ιδιάζοντα. Θα ήθελα να σημειώσω μία αναλογία μεταξύ πρωτογενούς μορφής του εγκαθίστασθαι μονίμως και πρωτογενούς γλωσσικής σημασίας, όπως μαρτυρείται σε ρίζα της I-E. Δεν ενδιαφέρει εδώ το γλωσσικό ιδίωμα των κοινοτήτων που εξετάζουμε, αλλά το πρωτογενές, ευθύ και μονοσήμαντο εικονιστικό περιεχόμενο της σημασιολογικά αδιαίρετης γλωσσικής ρίζας. Άλλως η αναλογία μεταξύ κατώτατης αρχαιολογικής και σημασιολογικής στρωματογραφίας στα πλαίσια του χρονικού και τοπικού ορίζοντα που μας απασχολεί. Πρόκειται για την καλώς μαρτυρούμενη ρίζα *ktei-, που πρωτογενώς απεικονίζει την έννοια καλλιεργώ τη γη, επεμβαίνω σε μία φυσική ή άγρια κατάσταση διά της καλλιέργειας, όπως εκφέρεται από το ρήμα κτείμι, άμεσο σημασιολογικό παράγωγο της οποίας αποτελεί η έννοια εγκαθίσταμαι, θεμελιώνω, εγκαθιδρύω, κτίζω, οικίζω. Στην ελληνική μάλιστα η σημασία καλλιεργώ, όπως εκφέρεται με το ρήμα κτείμι, προηγείται αυτής του εγκαθιδρύω, οικίζω κ.τ.τ., όπως εκφέρεται με το ρήμα κτίζω (Chantraine 1968, 592). Όμως είναι ακριβώς αυτές οι δύο έννοιες που συνιστούν πόλους του Νεολιθικού τρόπου ύπαρξης, όπως ταυτίζεται αρχαιολογικά. Θα μπορούσε λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι η πρωτογενής σημαντική απεικόνιση αντιστοιχεί στην αρχαιολογική των πραγμάτων εικόνα όχι μόνον γενικά, αλλά και με έναν ειδικότερο τρόπο. Τα ορύγματα ή βόθρυνα που είναι συστατική προϋπόθεση της καλλιέργειας (στάδιο τεχνολογικά απλούστερο από τη συστηματική άρωση) αποτελούν και μορφολογικό ανάλογο της εγκατάστασης ή οίκησης κατά το νέο τρόπο, αφού και τα δύο τόσο σημασιολογικά όσο και αρχαιολογικά φαίνεται να συσχετίζονται. Από αυτήν την άποψη το όρυγμα, ως προϋπόθεση της καλλιέργειας, δύνανται να αποτελεί και το μορφολογικό πρότυπο του συνδεδεμένου με αυτό τρόπου εγκατάστασης. Θα μπορούσαμε έτσι όχι μόνον να εξηγήσουμε τον ορυγματικό χαρακτήρα της πρώτης αρχιτεκτονικής, αλλά και να διαχωρίσουμε τον ιδιαίτερο συμβολισμό που την διακρίνει έναντι άλλων αρχιτεκτονικών κατασκευών. Η περαιτέρω συνάφεια της ορυγματικής μορφής του εγκαθίστασθαι με την έννοια της απαρχής τονίζεται και από το γεγονός ότι οι θέσεις αυτές λαξεύονται κυριολεκτικά στο στερεό, σε έδαφος δηλαδή που οικείται για πρώτη φορά. Η έννοια της απαρχής βεβαίως δεν συναρτάται με κάποιον συγκεκριμένο ή με έναν μόνο χρονικό ορίζοντα. Μάλλον ταυτίζεται με τη θεμελίωση κάθε νέας εγκαθίδρυσης ή και επανεγκαθίδρυσης ανεξαρτήτως απολύτου χρόνου, που αρχαιολογικά τουλάχιστον πιστοποιείται και την Εποχή του Χαλκού. Για τον λόγο αυτό προφανώς η κατά περιόδους

κατανομή των Αιγαιακών δεδομένων προσιδιάζει στον γενικότερο χαρακτήρα μιας τυπικής για κάθε περίοδο κατανομής οικισμών, επί παραδείγματι Νεώτερης Νεολιθικής και Πρωτοχαλκής. Επομένως, η εμμονή στον πρωτόλειο και εύθαρτο χαρακτήρα της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής εκ παραλλήλου με άλλου τύπου, συχνά πολυπλοκότερες κατασκευές στον ίδιο οικισμό (π.χ. Σέσκλο, Αχίλλειο, Εύτρηση), δεν μπορεί να εξηγηθεί εξελικτικά ως πρωτόγονο στάδιο τεχνικής ικανότητας ή γνώσεων. Αλλά πιθανόν ως ιδιαίτερη παράδοση της οποίας οι διάφοροι λάκκοι και οι οικίες-ορύγματα αποτελούν διακριτές αλλά ομόλογες εκφάνσεις, συσχετιζόμενες, προϊόντος του χρόνου, με τις αντιστοίχου σχήματος επίγειες κατασκευές. Μάλιστα η αδιάπτωτη παρουσία του φαινομένου στη Θεσσαλική χώρα, του Σέσκλου προεξάρχοντος, θα μπορούσε να υποδηλώνει την κομβική θέση που καταλαμβάνει η μεγαλύτερη πεδιάδα της Ελλάδας μεταξύ των κοιτίδων του φαινομένου.

Οι εννοιολογικοί μετασχηματισμοί που εκπορεύονται από την κοινή πρωταρχική απεικόνιση της λεξικής ρίζας * ktei -, τόσο η πρωτογενής «κτείμι» όσο και η αμέσως παράγωγη «κτίζω», αρύουν τη σπουδαιότητά τους και από το γεγονός ότι αποκαλύπτουν ιδιαίτερες πτυχές οργάνωσης και μεταγενεστέρων κοινωνιών, όπως μαρτυρείται στη Μυκηναϊκή (κτοίνα, κτοίνο-όχος, κτίτης, κτοινέται, Jucqois et Devlamminck 1977, 114). Είναι οι ίδιες έννοιες που αργότερα στα ιστορικά χρόνια θα χαρακτηρίσουν το πτολίεθρον εϋκτίμενον, τους γείτονες περικτίονες ή και αμφικτίονες, σύμφωνα με τα πρότυπα της πολιτικής οργάνωσης γύρω από ένα ιερό (πρβλ. και Parapanastasiou 1994, 125). Αλλά και οι ίδιες ακριβώς έννοιες περί τις οποίες η αρχαία ελληνική πόλη, ακόμα και ως αρχιτεκτονική οργάνωση κατά το Ιπποδάμειο σύστημα, εννοείται πάντοτε σε σχέση με τους αγρούς που την περιβάλλουν (πρβλ. Αριστοτέλης Πολιτικά 1330α 9-17).

Οι εννοιολογικοί αυτοί μετασχηματισμοί, παρ' ότι αποκαλύπτουν ιδιαίτερες πτυχές κοινωνικής οργάνωσης διαφορετικών περιόδων, εκκινούν από κοινή βάση, όπως πρωταρχικά απεικονίζεται στη σημασία της λεξικής ρίζας * ktei-. Για αυτό και η υπόθεσή μας σχετικά με τη σημασία της πρώτης αρχιτεκτονικής ως εικονιστική συνάφεια μεταξύ εγκατάστασης και καλλιέργειας μόνο υπό την ευρύτερη έννοια μπορεί να εννοηθεί. Η λεπτομερής εξέταση των κατά τόπους δεδομένων είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα διευρύνει, θα εξειδικεύσει και θα προσθέσει στο σημαντικό πεδίο που προτείνουμε. Χρειάζεται να εντρυφήσουμε τώρα με μεγάλη λεπτομέρεια στη μορφολογία και τους συσχετισμούς κατασκευών και αντικειμένων για να κατανοήσουμε πιο συγκεκριμένα την πρώτη εγκατάσταση και ως προς τον κάθετο άξονα. Η ενδελεχής τυπολογική, ποσοστιαία και χωροθετική ανάλυση δεν αποτελεί εδώ τυπική προϋπόθεση, αλλά αναγκαίο τρόπο ουσιαστικού προσδιορισμού της πρώτης, αλλά και της επαναλαμβανόμενης ως πρώτης, κτίσης.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΟΙΚΙΕΣ-ΟΡΥΓΜΑΤΑ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΩΝ
ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Ευγενία Γιαννούλη

Οι αποκαλούμενες οικίες-ορύγματα αφορούν συνήθως σε ημι-υπόγειους χώρους, κυκλικού ή ελλειπτικού σχήματος της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Τα δεδομένα της Θεσσαλίας είναι πολυάριθμα και μεταξύ των πρωιμοτέρων στον Ελλαδικό χώρο, επομένως βασική αναφορά για οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τον τύπο και τον λόγο ύπαρξης των κατασκευών αυτών. Η προσέγγισή μας διερευνά τι συνιστά ίδιο γνώρισμα των κτιρίων αυτών από την άποψη της αρχιτεκτονικής κατασκευής, του κτιστού χώρου, της αρχαιολογικής στρωματογραφίας, της γεωγραφικής κατανομής και της υποδηλούμενης σημασίας. Η ιστορική αναλογία και η γλωσσική αναλογία χρησιμοποιούνται για την περαιτέρω διερεύνηση της υποδηλούμενης σχέσης μεταξύ αρχιτεκτονικής μορφής και νοήματος.

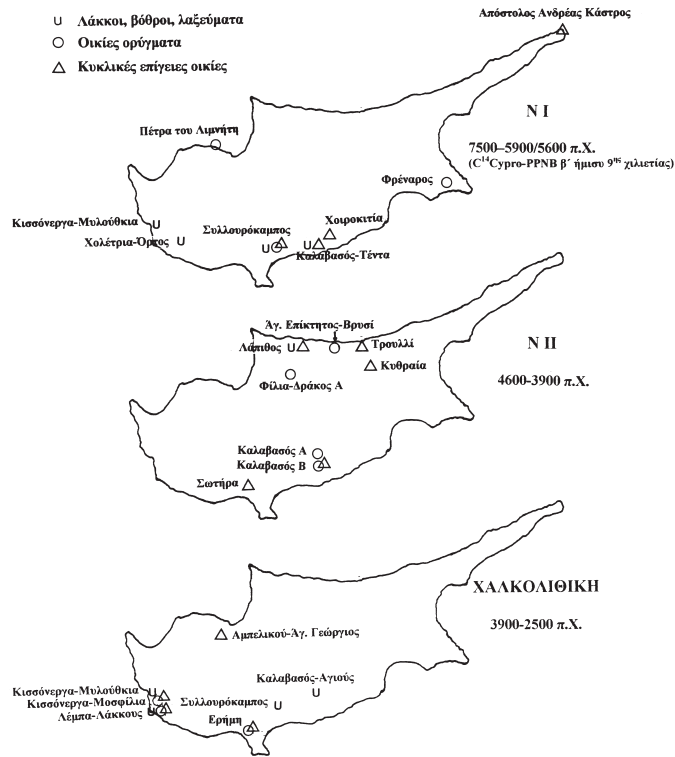
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (Παρατίθεται επιλογή βιβλιογραφίας έως το 2003).

- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.Π.Ο. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Βόλος, 355-371.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία. Εν Δημητριάδι. *ΠΑΕ* 1907, 174.
- Γκόφα-Παντελίδου Μ., 1991. *Η Νεολιθική Νέα Μάκρη* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 119), Αθήναι.
- Γραμμένος Δ. Κώτσος Σ., 2002. *Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης* (Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας, αρ. 2). Θεσσαλονίκη.
- Ζιώτα Χ. - Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 1993. Αλιάκμων 1993. Προϊστορική έρευνα. *ΑΕΜΘ* 7, 33-41.
- Ζιώτα Χ. και Μοσχάκης Κ., 1997. Από την αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Εορδαία. Η ανασκαφή στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΕΜΘ* 11, 43-55.
- Θεοχάρης Δ., 1951. Ανασκαφή εν Παλαιά Κοκκινιά Πειραιώς, *ΠΑΕ* 1951, 93-116.
- Θεοχάρης Δ., 1952. Ανασκαφή εν Αραφήνι, *ΠΑΕ* 1952, 129-151.
- Θεοχάρης Δ., 1953. Ανασκαφή εν Αραφήνι, *ΠΑΕ* 1953, 105-118.
- Θεοχάρης Δ., 1954. Ανασκαφή νεολιθικού συνοικισμού εν Νέα Μάκρη (Αττικής), *ΠΑΕ* 1954, 114-122.
- Θεοχάρης Δ., 1957. Εκ της προκεραμεικής Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά* 1, 70-86.
- Θεοχάρης Δ., 1962. Ανασκαφή εν Σέσκλω, *ΠΑΕ* 1962, 24-35.
- Θεοχάρης Δ., 1972. Ανασκαφή εν Σέσκλω, *Έργον* 1972, 8-11.

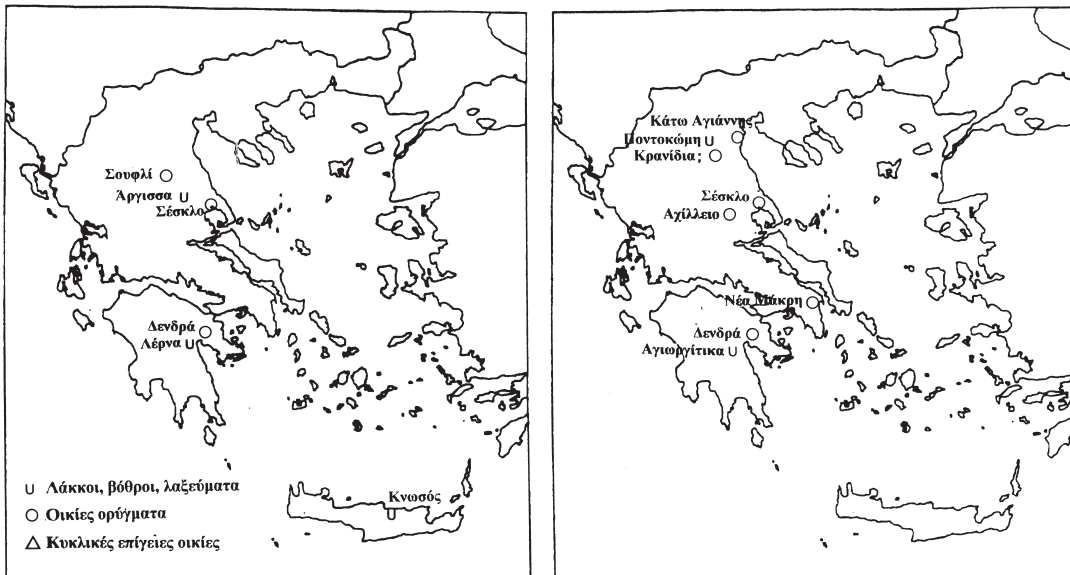
- Θεοχάρης Δ., 1976. Ανασκαφή Σέσκλου, *ΠΑΕ* 1976, 153-162.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή Γ., 2000. Νομός Κοζάνης 2000. Ανασκαφές εν οδοίς και παροδίως, *ΑΕΜΘ* 14, 607-640.
- Κορρές Γ., 1979. Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας, *ΠΑΕ* 1979, 138-155.
- Κορρές Γ., 1981. Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς, *ΠΑΕ* 1981, 194-240.
- Κοτταρίδη Α., 2000. Από τη νεκρόπολη των Αιγών στο νεολιθικό οικισμό των Πιερίων, *ΑΕΜΘ* 14, 527-535.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. Ασλάνης, Ι., και Βάλλα, Μ. 2000. Προμαχώνας-Τοπόλνιτσα 2000, *ΑΕΜΘ* 14, 87-98.
- Κώτσος Σ., 1992. Ανασκαφή Νεολιθικού οικισμού στη βιομηχανική περιοχή Δροσιάς Έδεσσας, *ΑΕΜΘ* 6, 195-202.
- Ντόβα Α., 1997. Μύρινα Λήμνου, Οι αρχαιότερες φάσεις του προϊστορικού οικισμού, στο Νούμα, Χ. και La Rosa, V. (επ. έκδ.) *Η Πολιόχνη και η Πρώιμη Εποχή τον Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο*, Αθήνα, Scuola Archeologica Italiana di Atene, 282-297.
- Ντούμας Χ., 1985. Ανασκαφή Θήρας, *ΠΑΕ* 1985, 168-176.
- Ντούμας Χ., 1996. Ανασκαφή Θήρας, *ΠΑΕ* 1996, 248-257.
- Παντελίδου Μ., 1975. *Αι προϊστορικά Αθήναι*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαδόπουλος Σ. - Μαλαμίδου Δ., 2000. Οι πρώιμες φάσεις κατοίκησης του Νεολιθικού οικισμού των Λιμεναρίων, *ΑΕΜΘ* 14, 25-32.
- Παππά Μ., 1993. Νεολιθική εγκατάσταση στο χώρο της Δ.Ε.Θ. Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7, 303-310.
- Παππά Μ. και Αδακτύλου Φ., 2002. Σωστική ανασκαφή στον Ευαγγελισμό της Επαρχίας Λαγκαδά, *ΑΕΜΘ* 14, 187-192.
- Παππά Μ. Νανόγλου, Στρ., Νίτσου Α., 2000. Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, *ΑΕΜΘ* 14, 179-186.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Ε., 1992. Παρατηρήσεις στην Προ-κεραμεική (από τη Θεσσαλία στα Δενδρά της Αργολίδος), στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία, Μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη*. Αθήνα 97-119.
- Ρωμαίος Κ., 1915. Εκ του προϊστορικού Θέρμου, *ΑΔ* 1, 225-279.
- Σωτηρακοπούλου Π., 1999. *Ακρωτήρι Θήρας. Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή τον Χαλκού επί τη βάσει της κεραμικής* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 191) Αθήναι.
- Τουφεξής Γ., 2000. Ανασκαφική έρευνα στη Μαγούλα Ραχμάνι. Πρώτα συμπεράσματα, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων τον ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Βόλος, 105-114.
- Τριαντάφυλλος Δ., 2000. Λάδη Διδυμοτόχου. Τύμβος αυτοκρατορικών χρόνων σε θέση Νεολιθικού οικισμού, *ΑΕΜΘ* 14, 1-7.
- Τσουντας Χ., 1898. Κυκλαδικά, *ΑΕ* 137-212.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας), Αθήνα.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., 1992. Αλιάκμων 1992. Προϊστορική ανασκαφή στα Κρανίδια, *ΑΕΜΘ* 6, 35-43.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., 2000. Εγνατία οδός, Ανασκαφή στην προϊστορική θέση Τούμπα Κρεμαστής Κοιλάδας Νομού Κοζάνης, *ΑΕΜΘ* 13, 399-414.

- Χουρμουζιάδης Γ., 1979 *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος.
- Χρυσοστόμου Α., et al. 2000. Ανασκαφικές έρευνες στην επαρχιακή οδό Αψάλου-Αριδαίας κατά το 2000, *AEMΘ* 14, 491-504.
- Bakalakis G. - Sakellariou A., 1981. *Paradimi*. Mainz.
- Benzi M., 2001. Il periodo prepalaziale a Festòs: Una recognizione preliminare, στο *I cento anni dello scavo di Festòs*, Roma 13-4 Dicembre 2000. Roma, 121-155.
- Bernabò-Brea L., 1964. *Poliochni I*. Roma.
- Biegen C., 1921. *Korakou: A prehistoric settlement near Corinth*, Boston.
- Biegen C., 1925. Excavations at the Argive Heraeum 1925, *AJA* 29, 413-428.
- Biegen C., 1937. *Prosymna: The helladic settlement preceding the Argive Heraeum*. Cambridge.
- Bulle H., 1907. *Orchomenos I*. München.
- Caskey J. and E., 1960. The earliest settlement at Eutresis supplementary excavations, 1958, *Hesperia* 29, 126-7.
- Chantraine P., 1968. *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque*, Paris.
- Dikaios P., 1936. The excavations at Erimi. *RDAC*, 1-81.
- Dikaios P., 1953. *Khirokitia*, London.
- Dikaios P., 1961. *Sotira*, Philadelphiea.
- Dikaios P. and Steward J., 1962. *The Swedish - Cyprus Expedition, vol IV, 1A. The stone and the Early Bronze Age in Cyprus*. Lund.
- Efstratiou N., 1985. *Agios Petros: A Neolithic site in Northern Sporades (BAR International Series 241)*, Oxford.
- Evans A., 1921. *The palace of Minos at Knossos*, vol. II, London.
- Evans J., 1994. The early millennia: Continuity and change in a farming settlement, στο Evely D. et al. (επιμ.), *Knossos. A labyrinth of history*, Oxford, 1-20.
- Evans J. - Renfrew C., 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos*, Oxford.
- Felsch R., 1988. *Das Kastro Tigani. Samos III*, Bonn.
- Gimbutas M., et al. 1989. *Achilleion. A Neolithic settlement in Thessaly, Greece*, Los Angeles.
- Gjerstad E., 1934. *The Swedish - Cyprus Expedition. Finds and results of the excavation in Cyprus 1927-1931*, Stockholm.
- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*. Cambridge Mass.
- Guilaine J. - Briois F., 2001. Pareklissha Shillourokambos: An Early Neolithic site in Cyprus, στο Swiny S. (επιμ.) *The earliest prehistory of Cyprus, from colonization to exploitation*, Boston MA, 37-53.
- Jucquois G. - Devlaminck B., 1977. *Compléments aux dictionnaires étymologiques du grec ancien*, t. 1. Louvain.
- Kakavoyanni O., 1986. Early Helladic architecture and urbanization, στο Hägg, R. - Konsola, D. (επιμ.) *Early Helladic architecture and urbanization*. Göteborg, 37-9.
- Kosmopoulos L., 1948. *The prehistoric habitation of Corinth*, Munich.
- Le Brun A., 1981. *Un site néolithique précéramique en Chypre: Cap Andreas-Kastros*, Paris.
- Le Brun A., 2001. At the other end of the sequence: The cypriot Aceramic Neolithic as seen from Khirokitia, στο Swiny, S. (επιμ.) *The earliest prehistory of Cyprus, from colonization to exploitation*. Boston MA, 109-118.
- Levi D., 1930. Abitazioni pristoriche sull pendici meridionali dell'acropoli, *ASAtene* 13-14, 411-498.

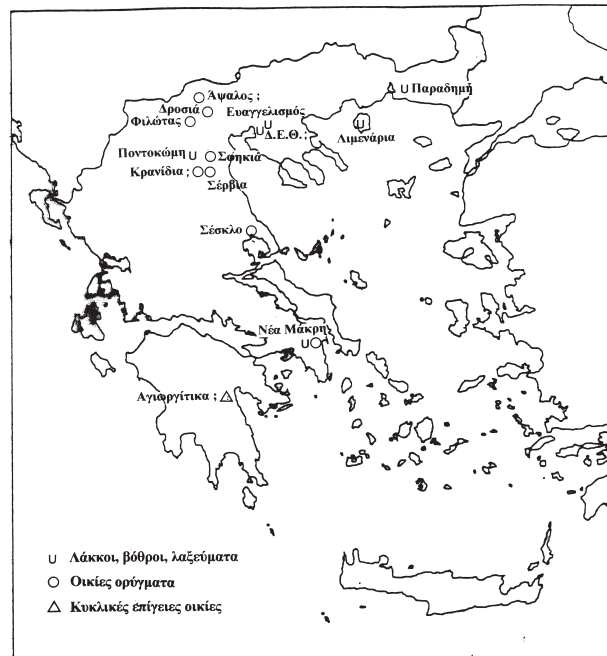
- Milojčić V., 1962. *Argissa - Mugala I*. Bonn, Rudolf Habelt Verlag GMBH.
- Milojčić V., et al. 1976. *Magulen um Larisa in Thessalien 1966*, Bonn.
- Papanastasiou G. 1994. *Compléments au Dictionnaire Etymologique du Grec Ancien de Pierre Chantraine*, Thessalonique.
- Pappa M. - Besios M., 1999. The Neolithic settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary report on the 1993-1995 excavations, *JFA* 26, 177-195.
- Peltenburg E., 1982. *Recent developments in the later Prehistory of Cyprus*. (SIMA pocket book no. 16), Göteborg.
- Peltenburg E., 1985. Settlement aspects of the later Prehistory of Cyprus: Vrysi and Lemba, στο Karageorgis, V. (επιμ.) *Archaeology in Cyprus 1960-1985*, Nicosia 92-114.
- Peltenburg E., 1985a. *Excavations at Lemba-Lakkous, 1976-1983* (SIMA vol. LXX:1), Göteborg.
- Peltenburg E., et al. 1998. *Excavations at Kissonerga-Mosphilia 1979-1992* (SIMA vol. LXX:2), Jonsered.
- Peltenburg E., et al. 2001. Well-established colonists: Mylouthkia 1 and the Cypro-pre-pottery Neolithic B, στο Swiny, S. (επιμ.), *The earliest prehistory of Cyprus, from colonization to exploitation*. Boston MA, 61-93.
- Petrakis S., 2002. *Ayioryitika*, Philadelphieia.
- Pullen D., 1985. *Social organization in Early Bronze Age Greece*, Ph.D diss., Indiana University.
- Pyrgaki M., 1987. *L'habitat au cours de la préhistoire (de la période précéramique à l'Âge du Bronze) d'après les trouvailles effectuées à Sesklo et à Dimini, en Thessalie*. Paris, Thèse de Doct. Paris I.
- Ridley C. - Wardle K. - Mould C., 2000. *Servia I*. (BSA Supp. no. 32). Oxford.
- Sinos S., 1971. *Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, Mainz.
- Simmons A., 1996. Preliminary report on multidisciplinary investigations at Neolithic Kholetria - Ortos, Paphos district, *RDAC*, 29-44.
- Sotiriadis G., 1912. Fouilles préhistoriques en Phocide. *REG* 25, 253-299.
- Todd I., 1979. Vasilikos valley project, 1977-1978: An interim report, *RDAC*, 13-68.
- Todd I., 1987. *Vasilikos valley project 6: Excavations at Kalavassos-Tenta*, vol. I, Göteborg.
- Todd I., 1989. Early Prehistoric society: A view from the Vasilikos valley, στο Peltenburg, E. (επιμ.) *Early Society in Cyprus*, Edinburgh.
- Toufexis G., 1997. Recent Neolithic research in the eastern Thessalian plain, Greece. A preliminary report, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze*, Βουρλά Σμύρνη, 13-19 Οκτωβρίου 1997, υπό έκδοση.

Εικ. 1. Κατανομή λάκκων/βόθρων, οικιών - ορυγμάτων και κυκλικών, επιγείων οικιών στην Ακεραμική (NI), Νεολιθική (NII) και Χαλκολιθική Κύπρο (για τη βασική βιβλιογραφία των θέσεων, βλ. υπ. 1).

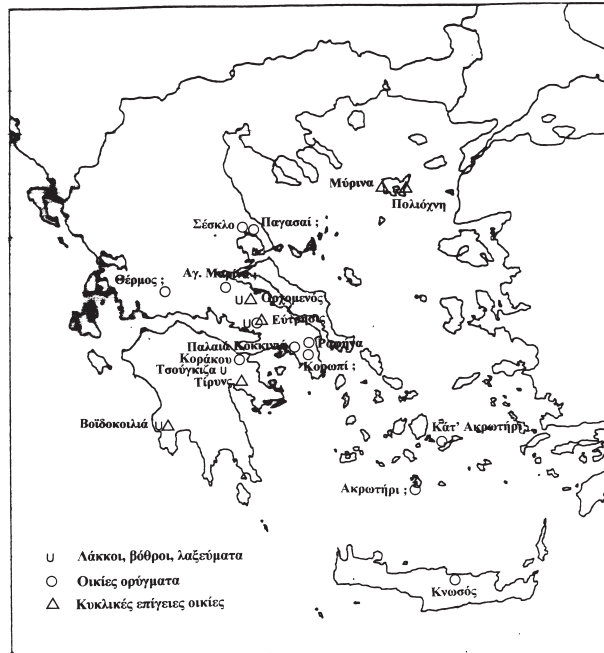
Εικ. 2. Κατανομή λάκκων/βόθρων και οικιών - ορυγμάτων στην Ακεραμική και την Αρχαιότερη Νεολιθική του Αιγαίου (για τη βασική βιβλιογραφία των θέσεων, βλ. υπ. 2 και 3, αντιστοίχως).

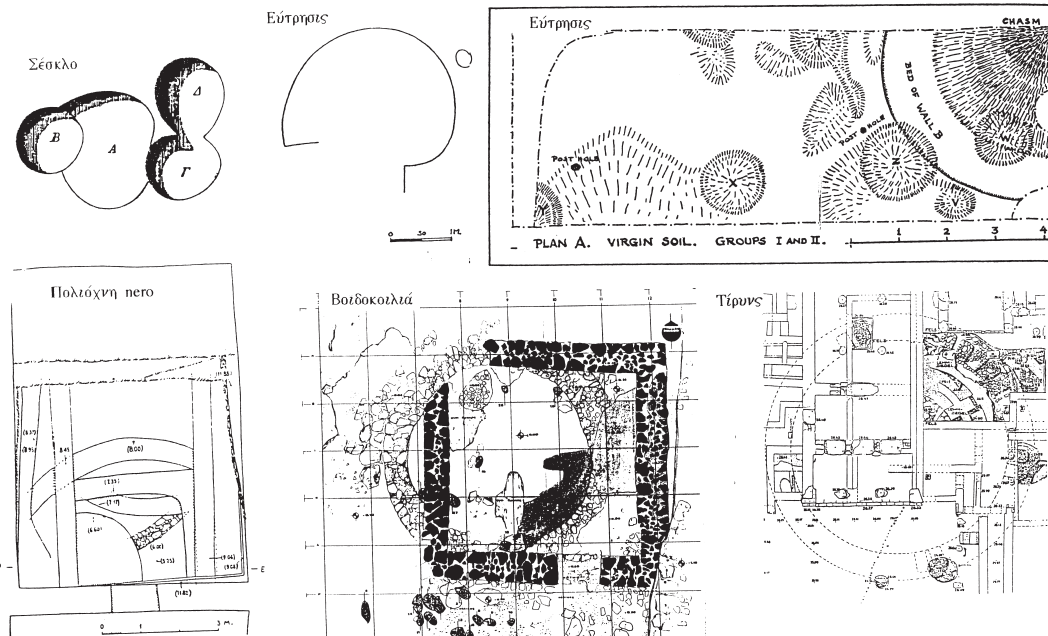
Εικ. 3. Κατανομή λάκκων/βόθρων, οικιών – ορυγμάτων και κυκλικών, επιγείων κατασκευών στη ΜΝ του Αιγαίου (για τη βασική βιβλιογραφία των θέσεων, βλ. υπ. 4).

Εικ. 4. Κατανομή λάκκων/βόθρων, οικιών – ορυγμάτων και κυκλικών, επιγείων κτιρίων στη ΝΝ του Αιγαίου (για τη βασική βιβλιογραφία των θέσεων, βλ. υπ. 5).

Εικ. 5. Κατανομή λάκκων/βόθρων, οικιών - ορυγμάτων και κυκλικών, επιγείων κτιρίων στην ΠΕΧ του Αιγαίου (για τη βασική βιβλιογραφία των θέσεων, βλ. υπ. 6).

Εικ. 6. Οικίες - ορύγματα και κυκλικά επίγεια κτίρια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Σέσκλο κατά Τσουντα 1908, 117-8. Εύτρησις κατά Goldman 1931, εικ. 151 και Caskey - Caskey 1960, εικ. 3. Πολιόχνη κατά Bernabò - Brea 1964, εικ. 152. Βοϊδοκοιλιά κατά Κορρέ 1981, πίν. ΙΒ. Τίρυνς, βλ. υπ. 6).

ΚΟΥΤΡΟΥΛΟΥ ΜΑΓΟΥΛΑ ΣΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ (ΒΟΡΕΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑ): Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ, «ΑΣΤΙΚΗΣ» ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ, ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ*

Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Η μαγούλα Κουτρουλίου βρίσκεται 2 χλμ. ΝΑ του Νέου Μοναστηρίου (σημερ. Δήμος Θεσσαλιώτιδας), στα δεξιά της διαδρομής από Λαμία μέσω Δομοκού προς Φάρσαλα και Καρδίτσα και είναι εύκολα προσιτή μέσω σύντομης αγροτικής οδού. Καλύπτει έκταση περίπου 20 στρεμμάτων, ανήκει σε διάφορους ιδιοκτήτες και καλλιεργείται, ενώ στο δυτικό τμήμα της περνάει άλλος αγροτικός χωματόδρομος. Στο άκρο δυτικό τμήμα της έχουν καταστραφεί εν μέρει οι επιχώσεις από την καλλιέργεια άλλου ιδιοκτήτη που βρίσκεται πέρα από τον προαναφερθέντα δρόμο. Το υψόμετρο της μαγούλας είναι 130,90μ. από τη θάλασσα. Κοντά σε αυτή και σε απόσταση 1-5 χλμ. βρίσκονται τουλάχιστον άλλες τέσσερις μαγούλες μέσα στα γεωγραφικά όρια του Νομού Φθιώτιδας, ενώ και άλλες που ανήκουν στο Νομό Καρδίτσας βρίσκονται σε πολύ κοντινές αποστάσεις.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Οι ανασκαφικές τομές ανοίχτηκαν στο δυτικό τμήμα της μαγούλας ακριβώς δίπλα (ανατολικά) του δρόμου που ορίζει τις δύο διαφορετικές ιδιοκτησίες- για να μην εμποδίστούν οι καλλιέργειες. Προς το παρόν έχουν ερευνηθεί δύο διαδοχικές τομές (Η και Η1, 5×5μ. η κάθε μία) οι οποίες αποτελούν μέρος ενός γενικότερου κανάβου που καλύπτει ολόκληρη την έκτασή της. Η τομή Η1 ανοίχτηκε για να συμπληρώσει τα αρχιτεκτονικά ευρήματα της τομής Η και βρίσκεται δυτικά της πρώτης και επί του δρόμου, την κυκλοφορία του οποίου έχει κόψει, με τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών, τους οποίους ευχαριστούμε για την κατανόησή τους. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, αποδειχτήκαμε τυχεροί γιατί με τις δύο αυτές τομές ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη ενός σπιτιού, εσωτερικών διαστάσεων

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την αρχαιολόγο κ. Ελένη Φρούσσου, η οποία έφερε σε πέρας με αφοσίωση και υπευθυνότητα την ανασκαφή του πρώτου σπιτιού. Και επίσης, όλους τους προγενέστερους ανασκαφείς των προϊστορικών οικισμών της Θεσσαλίας που συνέβαλαν στο να μπορούμε να συμπληρώνουμε και εμείς σήμερα μερικά ακόμη κομματάκια στο ίδιο μωσαϊκό, για την ολοκλήρωση του οποίου απαιτείται ακόμη πολύς χρόνος, κόπος και αγάπη από τους προϊστοριολόγους.

4,33×5,30μ. (εικ. 1), ώστε μπορούμε να πούμε ότι έχουμε μια κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα της ζωής του όταν ήταν σε λειτουργία.

Στην επιφάνεια της μαγούλας αναγνωρίζονται κάποια ευρήματα νεότερων περιόδων προερχόμενα μάλλον από την πολύ κοντινή μαγούλα Κομμένο Τζαμί στην οποία, όπως προκύπτει από επιφανειακή έρευνα¹, έχει διαπιστωθεί η παρουσία πολιτισμικών φάσεων διαφόρων εποχών. Το ερευνηθέν πάχος των επιχώσεων στη Μ. Κουτρούλου είναι περίπου 1,40μ. χωρίς να έχουμε αγγίξει προς το παρόν το στέρεο έδαφος, το οποίο μπορεί να ποικίλει πολύ, καθώς, κρίνοντας από δύο άλλες ερευνηθείσες μαγούλες της ίδιας περιοχής (Παληχώρι και Ίμβρου πηγάδι αντίστοιχα), στη μεν πρώτη έφθασε τα 1,80μ. περίπου, ενώ στη δεύτερη ξεπέρασε τα 6μ. και φαίνεται να συνεχίζεται ακόμη βαθύτερα. (Στην πρώτη περίπτωση- Παληχώρι- οι επιχώσεις ανήκουν στη Μέση Νεολιθική, ενώ υπήρχε μεταγενέστερη ταφική χρήση του χώρου κατά τη Γεωμετρική περίοδο).

Από την ερευνηθείσα επίχωση στη Μ. Κουτρούλου προκύπτουν τέσσερις, έως τώρα, οικιστικές φάσεις επάλληλες, εκ των οποίων η ανώτερη παρουσιάζει πιο πρόχειρο χαρακτήρα. Η δεύτερη κατά σειράν, πιο προσεγμένη, δείχνει να αποτελεί την κύρια φάση και έχει πιθανότατα υποστεί και αναμόχλευση από τη νεότερη χρήση του χώρου. Οι δύο κατώτερες, αν και έχουν ερευνηθεί πολύ πιο περιορισμένα, αφού βρίσκονται κάτω και στα ίδια περίπου όρια με τη δεύτερη (κυρίως ερευνηθείσα φάση) την οποία δεν θέλαμε να χαλάσουμε, φαίνεται να ακολουθούν την ίδια κατά βάση αρχιτεκτονική αντίληψη, μάλλον υπολείπονται όμως τεχνικά εκείνης (εικ. 2). Κατά συνέπεια, έχει ερευνηθεί σε όλη της την έκταση η δεύτερη φάση (όπως κατεβαίνουμε ανασκαφικά), στην οποία θα εστιάσουμε τις περιγραφές, ενώ από τα πιο περιορισμένα ευρήματα των παλαιότερων φάσεων φαίνεται ότι θα έχουμε ανάλογα συμπεράσματα, όταν ερευνηθούν.

Στην κυρίως φάση ανήκει σπίτι εσωτερικών διατάσεων 4,33×5,30μ. (με πάχος τοίχων περίπου 50 εκ.) με λίθινα θεμέλια από ασβεστολιθικές πλακαρές πέτρες της περιοχής που βλέπει κανείς και σήμερα τριγύρω (εικ. 2), οι οποίες, μετά την κατώτερη ευθυντηρία της βάσης που είναι οριζόντια, είναι λοξά και παράλληλα τοποθετημένες στη σειρά, πολύ στέρεα πακτωμένες και πολύ φροντισμένης γενικά κατασκευής, πάνω στις οποίες πρέπει να πατούσαν πλίνθινοι τοίχοι πιθανότατα ενισχυμένοι με ξύλα οριζόντια και κάθετα κατά διαστήματα. Το δάπεδο είναι επίσης επιστρωμένο με μικρότερες πλάκες, όμοιες με εκείνες των τοίχων. Κατά τόπους όμως στο δάπεδο δημιουργούνται κυκλικά κενά χωρίς πλάκες, μόνο με χώμα (εικ. 3), τα οποία δεν φαίνεται να είναι τυχαία. Η στέγη, σύμφωνα με παχύ στρώμα πηλού που αποκαλύφθηκε, πρέπει να ήταν επιστρωμένη με πηλό, ενώ για πρώτη φορά αναγνωρίζονται πήλινα στοιχεία, ένα είδος χοντρής κεράμωσης ίσως. Όλη η στέγη κατέρρευσε κάποια στιγμή (αυτό είναι εμφανές κυρίως στη βόρεια πλευρά του σπιτιού) καταπλακώνοντας το εσωτερικό του με όλο το νοικοκυριό. Μετά το σήκωμα της πεσμένης στέγης, την οποία ωστόσο διατηρήσαμε σε ένα τμήμα της, όπου σώζονται και τα προαναφερθέντα χοντρά πήλινα στοιχεία, διαπιστώθηκε ότι έχουν σωθεί στη θέση τους στο εσωτερικό του σπιτιού αγγεία, μικρότερα αλλά και μεγάλα αποθηκευτικά, ενώ πιθανότατα η οροφή υποστηριζόταν από μία τουλάχιστον κεντρική υποστύλωση με ξύλο στερεωμένο στο δάπεδο του σπιτιού και ενισχυμένο γύρω-γύρω στη βάση του με πέτρες και πηλό ώστε να διατηρείται σταθερό, όπως δείχνουν σχετικά ευρήματα. Μέσα στο χώρο του σπιτιού εντοπίστηκε επίσης εστία με κατάλοιπα φωτιάς.

1. Δημάκη 1994, 91-92.

Μέσα στο σπίτι, πολλές φορές πάνω στους τοίχους, αλλά και έξω από αυτό βρέθηκαν ανθρωπόμορφα ειδώλια, στα οποία επικρατεί ένας συγκεκριμένος τύπος, αυτός με τριποδική ή τετραποδική βάση (**εικ. 4**), ενώ σπανιότερα υπάρχουν και μερικοί άλλοι, καθώς και ένα κεφάλι, δύο πόδια άλλων ειδωλίων και φαλλός. Επίσης, οι αξίνες και οι σμίλες βρέθηκαν κατά κανόνα μέσα στο σπίτι, όπως και οι περισσότεροι από τους εικοσιδύο (22) μυλόλιθους (επιπλέον άλλοι 10 έχουν περισυλλεγεί από την επιφάνεια της μαγούλας, ώστε ο αριθμός τους είναι σημαντικός), ενώ διάφορες χάντρες από πέτρα ή οστό, πεσσοί, πηνία, αλλά κυρίως πληθώρα οστών ζώων βρέθηκαν κατά κανόνα έξω από το σπίτι, έξω από τα ανατολικά όρια του που πιθανόν χρησίμευε ως ένα είδος αυλής. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η σύγκριση με τα ευρήματα του άλλου άκρου, του δυτικού, εκτός των ορίων του σπιτιού επίσης, όπου σε αντίθεση με το ανατολικό, δεν υπήρξαν ανάλογα ευρήματα. Εκεί άλλωστε είναι ήδη εμφανής σε κοντινή απόσταση η ύπαρξη και άλλου τοίχου, που πιθανότατα ανήκει σε γειτονικό κτίσμα προς δυσμάς του σπιτιού, ώστε μεταξύ του ανεσκαμμένου και εκείνου δεν φαίνεται να υπήρχε μεγάλο κενό διάστημα που να λειτουργεί ως αυλή. Επεξεργασμένα όμως οστά- δηλαδή εργαλεία- βρέθηκαν κυρίως μέσα στο σπίτι. Πυριτόλιθοι και οψιανοί βρέθηκαν και μέσα και έξω από το σπίτι. Είναι εντυπωσιακή η αναλογία 1: 3 αυτών των υλικών, δεδομένου ότι ο πυριτόλιθος είναι υλικό που βρίσκεται σε αφθονία στη Θεσσαλία, αντίθετα ο οψιανός είναι εισηγμένος από τη Μήλο και κατά κανόνα βρέθηκε εδώ σε έτοιμη μορφή και κυρίως με τη μορφή λεπίδων (**εικ. 5**), ενώ και φολίδες υπάρχουν καθώς και μία εντυπωσιακή μεγάλη αιχμή. Επίσης σε περιορισμένο αριθμό υπάρχει και ο ανοιχτόχρωμος, μάλλον εισηγμένος, πυριτόλιθος. (Στις τομές Η και Η1, σε αντίστοιχα στρώματα, βρέθηκαν 84 οψιανοί και 32 πυριτόλιθοι).

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Εντυπωσιακή είναι σε αριθμό αλλά και σε ποιότητα η διακοσμημένη κεραμική στη Μαγούλα Κουτρολού: κυριαρχείται από τον ρυθμό Α3β (κόκκινη διακόσμηση πάνω σε λευκό βάθος- **εικ. 6**) με δεύτερο στη σειρά τον ρυθμό Α3α (λευκή διακόσμηση πάνω σε κόκκινο βάθος- **εικ. 7-8**) που και οι δύο είναι καλά γνωστοί από την σχετικά κοντινή Τζάνη μαγούλα που ανέσκαψαν οι Wace και Thompson² στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Κατά κανόνα, η κεραμική που φέρει τους παραπάνω διακοσμητικούς τύπους είναι λεπτή, πολύ καλής ποιότητας, ενώ πιο περιορισμένα αντιπροσωπεύονται και σε πιο χοντρή κεραμική. Παρατηρούνται δύο διαφορετικοί τύποι Α3β, ο πυκνός (solid) (**εικ. 9**) ρυθμός και ο γραμμικός (linear) (**εικ. 10**), και οι δύο γνωστοί από τη Τζάνη Μαγούλα, όπου οι ανασκαφείς σημειώνουν³ ότι ο δεύτερος αντιπροσωπεύει νεότερα στρώματα σε σχέση με τον πρώτο. Στην Κουτρολού, αν και ο γραμμικός φαίνεται να έχει βρεθεί σε συγκεκριμένα στρώματα (Η/ I-IB), όμως συχνά συνυπάρχει με τον πυκνό ρυθμό ακόμη και στο ίδιο αγγείο (μέσα - έξω), ενώ ο τελευταίος βρίσκεται ως διακοσμητικό μοτίβο σε όλο το πάχος των επιχώσεων. Τα αγγεία του Α3β τύπου έχουν σχεδόν πάντα χαμηλή, σχεδόν επίπεδη, βάση και λεπτά τοιχώματα με λευκό επίχρισμα και συχνά ανήκουν σε κύπελα (**εικ. 9**), όπως το γνωστό από τη Τζάνη Μαγούλα⁴, αν λάβει κανείς

2. Wace - Thompson 1912, 135-149.

3. Wace - Thompson 1912, 136.

4. Wace - Thompson 1912, εικ. 86a, b. Θεοχάρης 1973, εικ. 33.

υπόψη του και την παρουσία αρκετών λαβών μεγάλου πλάτους και ημικυκλικού σχήματος που έχουν βρεθεί και ανήκουν σε τέτοιου τύπου σκεύη. Ως παραλλαγή της κόκκινης πάνω σε λευκό διακόσμησης υπάρχει, πιο περιορισμένα, η πορτοκαλί σε μπεζ βάθος αλλά και η πορτοκαλέρυθρη πάνω σε γκριζό. Η τελευταία θεωρείται ίσως ότι αποτελεί και πρόδρομο των πολύ λεπτών γκρι πάνω σε γκρι των αρχών της Νεότερης Νεολιθικής (Τσαγγλί). Υπάρχουν επίσης δείγματα με τη λεγόμενη «ξεστή» διακόσμηση (εικ. 11), γνωστή επίσης από διάφορες θέσεις της Θεσσαλίας, επίσης από το Λιανοκλάδι⁵ στη Φθιώτιδα αλλά και τα Σέρβια⁶ της Κοζάνης, συνήθως σε ερυθρές αποχρώσεις αλλά σπάνια και σε μελανές. Η φλογόσχημη διακόσμηση (εικ. 12), εντοπισμένη στα βαθύτερα στρώματα και γνωστή από το Σέσκλο⁷, την Οτζάκι⁸ μαγούλα, τα Σέρβια, αλλά και άλλες θέσεις της Θεσσαλίας (π.χ. σπήλαιο Θεόπετρας)⁹ απαντά, σε πολύ περιορισμένο αριθμό εδώ, ώστε να μπορεί να πει κανείς ότι είναι φερμένη από αλλού. Αντίθετα, οι υπόλοιποι τύποι που κυριαρχούν φαίνεται να κατασκευάζονταν εδώ. Παρούσα είναι επίσης η εγχάρκτη και εμπέστη διακόσμηση, αλλά πιο περιορισμένη αριθμητικά σε σχέση με εκείνη της Αρχαιότερης Νεολιθικής της Δυτικής Θεσσαλίας. Σπάνια, έχουμε επίσης σε αγγεία πλαστική απόδοση χαρακτηριστικών προσώπου-ματιών (εικ. 13) και δείγματα άλλων σκευών, όπως ιθμών, «τραπεζών προσφορών» κ.ά.

Γενικά, υπάρχει μεγάλη ποικιλία τύπων και μεγεθών αγγείων που αντανakλούν μεγάλες και πολλές δραστηριότητες του οικισμού και άρα μια ανθούσα οικονομία.

ΤΑ ΑΛΛΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στα οστά των ζώων με ένα πρώτο κοίταγμα – γιατί δεν έχει αρχίσει ακόμη η συστηματική μελέτη τους – φαίνεται να κυριαρχούν τα αιγοπρόβατα, νεαρής αλλά και μεγαλύτερης ηλικίας, οι χοίροι και μεγάλα βοοειδή, ενώ δεν λείπουν και κατάλοιπα κυνηγιού όπως π.χ. ελαφιών, αγριόχοιρων κ.ά. Όλα βρέθηκαν έξω από το σπίτι και συγκεντρωμένα, όπως είπαμε, σε έναν συγκεκριμένο (αύλιο;) χώρο.

Στις δύο κατώτερες οικιστικές φάσεις δεν παρατηρεί κανείς σημαντικές διαφοροποιήσεις στο σύνολο των ευρημάτων, τα οποία βέβαια εδώ έχουν συλλεγεί μόνο από τον εκτός των σπιτιών χώρο αφού, όπως είπαμε, τα κυρίως κτίσματα βρίσκονται κάτω από το ερευνηθέν σπίτι της κύριας (δεύτερης) φάσης. Διαφοροποιήσεις δεν παρατηρούνται επίσης στην ποιότητα και ποσότητα των κεραμικών ευρημάτων που συνεχίζονται στους ίδιους τύπους, αλλά και στα λίθινα εργαλεία που συνεχίζονται με την ίδια πυκνότητα και, όπως φαίνεται από μια πρώτη ματιά, στην ίδια τυπολογία. Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν να ερμηνευτούν κατ' αρχήν ως ενδεικτικά μιας σχετικά βραχύβιας διάρκειας του οικισμού. Επίσης, η δόμηση των σπιτιών των διαφόρων φάσεων σχεδόν στα ίδια όρια και με τον ίδιο προσανατολισμό είναι ίσως ενδεικτική ύπαρξης «ιδιοκτησιών»¹⁰ και πάντως σίγουρα τονίζουν τη συνέχεια της εγκατάστασης¹¹.

5. Wace - Thompson 1912, 171-192.

6. Ridley - Wardle 1979. Vlachodimitropoulou 1998.

7. Θεοχάρης 1973, εικ. 44-45. Κωτσάκης 1983.

8. Mottier 1981.

9. Κυπαρίσση-Αποστολικά 2000.

10. Γαλλής 1996, 63.

11. Κωτσάκης 1996, 52.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Όπως προκύπτει από τα ευρήματα, η εγκατάσταση στη μαγούλα Κουτρολού έγινε στη Μέση Νεολιθική περίοδο (5800-5300 π.Χ.), κατά την οποία, όπως φαίνεται, υπάρχει μια γενικότερη έξαρση νέων εγκαταστάσεων στη Θεσσαλία¹², όπως προκύπτει και από τον συνεχώς αυξανόμενο αριθμό τους. Η Μέση Νεολιθική είναι ουσιαστικά «κορύφωμα πολιτιστικό μιας μακράς παραδόσεως που άρχισε από την Πρωτονεολιθική ... αποτέλεσμα της προόδου και της φυσιολογικής αναπτύξεως του ίδιου βασικά πολιτισμού...»¹³ και δεν φαίνεται να έχουμε διαφορετικό πληθυσμό. Αντίθετα, η προφανής προς το καλύτερο διαφορά φαίνεται να οφείλεται στην αριθμητική αύξηση του ίδιου πληθυσμού, ο οποίος προφανώς επιβίωνε σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό σε σχέση με τις προηγούμενες γενιές της Αρχαιότερης Νεολιθικής και είχε τώρα τη δυνατότητα να εκμεταλλεύεται καλύτερα και περισσότερο τη γη του, να γεννάει περισσότερους απογόνους για να μπορεί να την καλλιεργεί και επιπλέον να έχει ίσως πλεόνασμα αγαθών που του επέτρεπε να βελτιώνει τη ζωή του και να ζει πλέον σε ένα καλύτερο οικιστικό περιβάλλον. Δεν παύει παρά ταύτα να εντυπωσιάζει η αισθητική κυρίως ποιότητα των ευρημάτων αυτής της περιόδου, που στάθηκε άλλωστε αιτία να διαχωριστεί η Μέση από την Αρχαιότερη Νεολιθική.

Η εντυπωσιακή πράγματι κεραμική της μαγούλας Κουτρολού είναι ένα υλικό λίγο-πολύ γνωστό και από τη Τζάνη μαγούλα, η οποία όμως, λόγω έλλειψης νεότερων ερευνών αυτής της περιόδου στη δυτική Θεσσαλία σχεδόν 100 χρόνια μετά τους Wace και Thompson, θεωρούνταν ως μια θέση μοναδική στη βιβλιογραφία, λόγω ίσως και του μεγάλου μεγέθους της και του πάχους των επιχώσεων της. Εδώ όμως, όπως φαίνεται, έχουμε μία ακόμη ανάλογη περίπτωση, έναν οικισμό όπου φαίνεται ότι κατασκευαζόταν το σύνολο σχεδόν της κεραμικής του και επίσης αποδεικνύεται η άσκηση πολλών δραστηριοτήτων που έχουν σχέση με την εκμετάλλευση της γης (πολλές λεπίδες, μεγάλης ηλικίας βοοειδή), καθώς επίσης παραγωγή συγκεκριμένου τύπου ειδωλίων (12 τριποδικά/τετραποδικά από τα συνολικά 16 που βρέθηκαν), ενώ στα ειδώλια της Τζάνη μαγούλας δεν φαίνεται (από τη δημοσίευση) να επικρατεί ένας- ο ίδιος- τύπος¹⁴.

Εκείνο όμως που πραγματικά εντυπωσιάζει είναι η επιδεξιότητα και η φροντίδα με την οποία κατασκευάστηκε το σπίτι. Τα έως σήμερα γνωστά από ανασκαφές στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία νεολιθικά σπίτια είναι είτε πασσαλόπηκτα με πηλό και ξυλοδεσιές (π.χ. ο Πρόδρομος¹⁵ και το Αχίλλειο¹⁶ της Αρχαιότερης Νεολιθικής) ή με θεμελίωση από αργολιθοδομή και ανωδομή από πηλό ή ωμοπλίνθους (Σέσκλο¹⁷ της Μέσης Νεολιθικής). Στην πεδινή Οτζάκι¹⁸ μαγούλα, επίσης της Μέσης Νεολιθικής, υπάρχουν πλινθόκτιστοι τοίχοι που εδράζονται απευθείας πάνω στο έδαφος. Τα δάπεδα είναι στο σύνολό τους από πατημένο χώμα. Το πλακοστρωμένο δάπεδο του σπιτιού της Κουτρολού μαγούλας είναι στοιχείο άγνωστο μέχρι σήμερα, και παραπέμπει σε αποδεδειγμένα ανεβασμένο βιοτικό

12. Θεοχάρης 1973, 59-80. Perlès 2001.

13. Θεοχάρης 1973, 65.

14. Wace - Thompson 1912, 146-149, εικ. 91a-d.

15. Χουρμουζιάδης 1971.

16. Gimbutas *et al.*, 1989.

17. Θεοχάρης 1973. Wijnen 1982. Κωτσάκης 1996, 49-54.

18. Mottier 1981. Γαλλής 1996.

επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και για την ένδειξη χρήσης κεραμιδιών. Είναι εντελώς καινούργιες πληροφορίες, που ενισχύουν τις παραστάσεις όμορφων και ζωγραφισμένων σπιτιών της Μέσης Νεολιθικής, που μας είναι γνωστά από τα λίγα ομοιώματά τους που έχουν βρεθεί στη Θεσσαλία¹⁹. Για να κάνει κανείς τόσο περιποιημένα σπίτια και τόσο όμορφη κεραμική, πρέπει να έχει λύσει προηγουμένως τα προβλήματα επιβίωσής του.

Εκτιμούμε ότι το αποκαλυφθέν σπίτι είναι μόνο μέρος ενός συνόλου και αυτό επιβεβαιώθηκε πρόσφατα με γεωφυσική διασκόπηση όπου διαπιστώθηκε ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εκτείνονται σε μεγάλη έκταση του οικισμού, ενώ μέρος τους πρέπει να έχει διαλυθεί από τις καλλιέργειες. Πρόκειται πράγματι για έναν οικισμό με «αστικά» χαρακτηριστικά, όπου ο καλά οργανωμένος χώρος υπονοεί και καλή κοινωνική οργάνωση. Με αυτό δεν θάθελα να εννοήσω κάποιου είδους ιεραρχημένη κοινωνία, για την οποία ίσως δεν συνέτρεχαν ακόμη οι λόγοι διαβάθμισής της, αλλά μια κοινωνία ανθούσα οικονομικά, με ό,τι αυτό συνεπάγεται και για την κοινωνική δομή.

Ήδη υπάρχει σε εξέλιξη μία ακόμη ανασκαφή σε κοντινό οικισμό (Ίμβρου Πηγάδι), της ίδιας, όπως φαίνεται μέχρι τώρα, περιόδου, στον οποίο δεν βρέθηκαν λιθόκτιστα σπίτια αλλά πλίνθινες κατασκευές. Η κεραμική όμως καθώς και τα υπόλοιπα ευρήματα είναι εξίσου εντυπωσιακά, σε ποιότητα και σε ποσοτική αναλογία. Αυτό μάλλον επιβεβαιώνει, με τα ως τώρα δεδομένα, μια γενικότερη άνοδο του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού στη Μέση Νεολιθική, και δεν φαίνεται να στοιχειοθετεί απόψεις περί οικονομικών και κοινωνικών διαφοροποιήσεων, που είναι ορατές στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο και κυρίως προς το τέλος της.

19. Χουρμουζιάδης 1969, 36-39. Gallis 1985. Γαλλής 1996. Toufexis - Skafida 1999.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

**ΚΟΥΤΡΟΥΛΟΥ ΜΑΓΟΥΛΑ ΣΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ (ΒΟΡΕΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑ):
Η ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ, «ΑΣΤΙΚΗΣ» ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ,
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ**

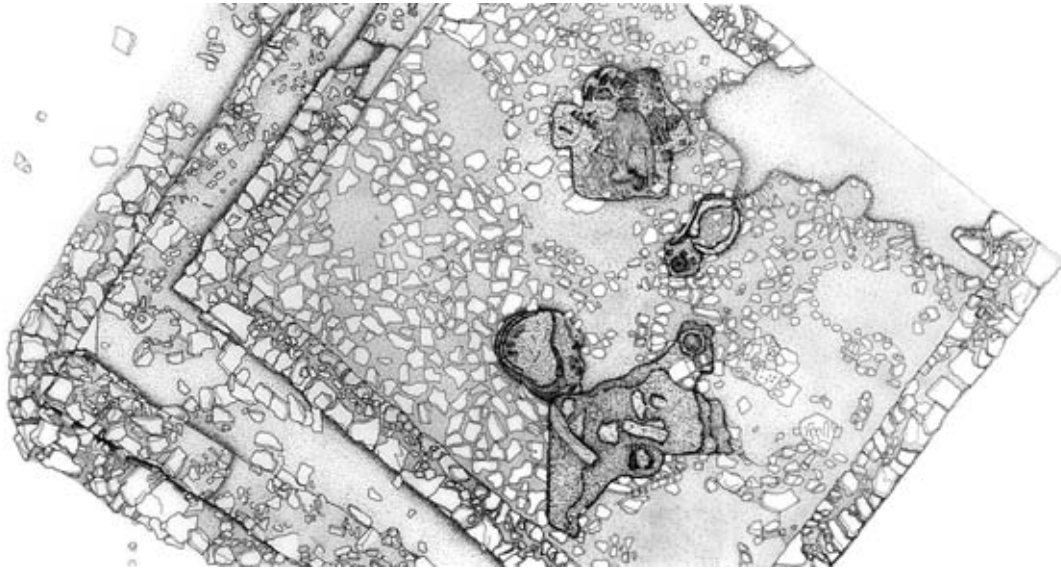
Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά

Η Κουτρούλου Μαγούλα ανήκει στο Δήμο Θεσσαλιώτιδας (Νέο Μοναστήρι) απ' όπου απέχει 2 χιλιόμετρα προς τα ΝΔ του. Η ανασκαφική έρευνα σε έκταση 50 τ.μ. αποκάλυψε οικία, εσωτερικών διαστάσεων 4,30×5,30μ. περίπου, η οποία έχει λιθόκτιστη θεμελίωση εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής και πρωτότυπης τοιχοποιίας, ενώ και δάπεδό της, εξίσου επιμελημένο, είναι επίσης από πέτρες. Κατά τόπους η συνέχεια του δαπέδου διακόπτεται από κυκλικού σχήματος κενά, η παρουσία των οποίων δεν φαίνεται να είναι τυχαία και θα ελεγχθούν στη συνέχεια της ανασκαφής. Η οροφή, η οποία κατέρρευσε, δείχνει την παρουσία πήλινων αρχιτεκτονικών στοιχείων (κεραμιδιών;) ενώ ένα σύνολο αγγείων, κυρίως αποθηκευτικών, βρέθηκαν στη θέση τους κάτω από πεσμένη οροφή υποδεικνύοντας ένα καλά οργανωμένο νοικοκυριό. Η κατασκευή αυτή χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική, ενώ δύο ακόμη οικοδομικές φάσεις, η μία κάτω από την άλλη, δείχνουν τη διάρκεια της εγκατάστασης πάντα μέσα στα χρονικά όρια της Μέσης Νεολιθικής. Επιπλέον, ένας ικανός αριθμός ειδωλίων λίθινων εργαλείων από πυριτόλιθο και οψιανό, μυλόλιθοι αλλά και πλήθος οστών ζώων αντανακλούν μια οικονομία με ευρωστία αλλά και μια γενικότερη αύξηση του πληθυσμού, αν κρίνει κανείς από τον αριθμό και άλλων γειτονικών οικισμών της ίδιας περιόδου στην περιοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημάκη Σ., 1994. Προϊστορικοί οικισμοί στη βόρεια Φθιώτιδα, στο *Θεσσαλία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 91-102.
- Gallis K., 1985. A Late Neolithic foundation Offering from Thessaly, *Antiquity* 59, 20-24.
- Γαλλής Κ., 1996. Κατοίκηση-Κεντρική και Δυτική Θεσσαλία, *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 61-66.
- Gimbutas M. et al., 1989. *Achilleion, A Neolithic settlement in Thessaly, Greece 6400-5600 BC*, *Monumenta Archaeologica* 14, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2000. Η Νεολιθική περίοδος του Σπηλαιού Θεόπετρας, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα, 181-234.
- Κωτσάκης Κ., 1983. *Κεραμεική Τεχνολογία και κεραμεική διαφοροποίηση. Προβλήματα της γραπτής κεραμεικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*, Θεσσαλονίκη (Διδακτορική Διατριβή).

- Κωτσάκης Κ., 1996. Κατοίκηση-Παραλιακή περιοχή της Θεσσαλίας, *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα, 49-57.
- Mottier Y., 1981, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki- Magula in Thessalien, II. Das mittlere Neolithikum, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 22, Bonn.
- Perlès C., 2001 *The Early Neolithic in Greece, The first farming communities in Europe*. Cambridge.
- Ridley C. - Wardle K.A., 1979. Rescue excavations at Servia 1971-73: A preliminary report, *BSA* 74, 185-230.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.
- Toufexis G. - Skafida E., 1999. Neolithic house models from Thessaly, Greece, στο *Proceedings of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forl-Italia 8-14 Sept. 1996*, Forli, 339-346.
- Vlachodimitropoulou V., 1998. *The Middle Neolithic pottery from Servia, Western Macedonia, Greece. Rescue excavations 1971-73*. Master of Philosophy, University of Birmingham.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Wijnen M., 1982, *The Early Neolithic I settlement at Sesklo: An early farming community in Thessaly, Greece*, Leiden.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1971. Δύο νέα εγκαταστάσεις της αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *AAA* 4.2, 164-175.

Εικ. 1. Σχεδιαστική αποτύπωση του νεολιθικού σπιτιού.

Εικ. 2. Οι τρεις επάλληλες αρχιτεκτονικές φάσεις της Μέσης Νεολιθικής.

Εικ. 3. Το πλακοστρωμένο δάπεδο όπου διακρίνονται κυκλωτερή κενά.

Εικ. 4. Ο χαρακτηριστικός τύπος ειδωλίων της Κουτρουλού Μαγούλας.

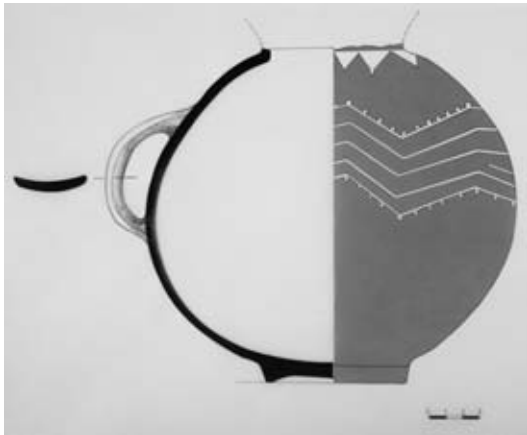
Εικ. 5. Λεπίδες από πυριτόλιθο και οψιανό.

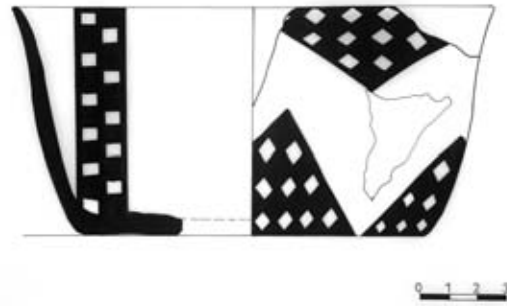
Εικ. 6. Ο διακοσμητικός ρυθμός Α3β σε διάφορες παραλλαγές.

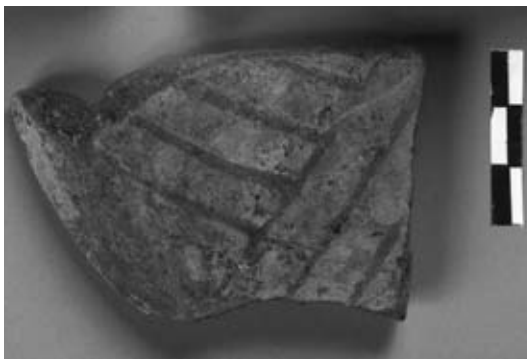
Εικ. 7. Ο διακοσμητικός ρυθμός Α3α.

Εικ. 8. Ο διακοσμητικός ρυθμός Α3α.

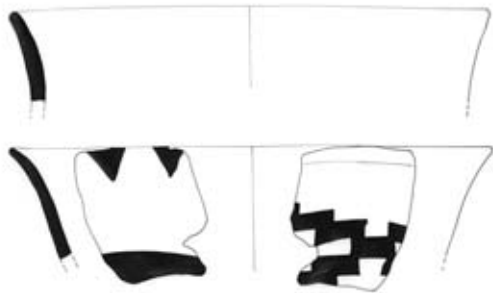
Εικ. 9. Ο πυκνός (solid) ρυθμός Α3β.

Εικ. 10. Ο γραμμικός (linear) ρυθμός Α3β.

Εικ. 11. Ξεστή διακόσμηση.

Εικ. 12. Φλογόσχημη διακόσμηση.

Εικ. 13. Πλαστική απόδοση χαρακτηριστικών προσώπου σε σκεύη.

ΓΕΩΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΠΑΛΑΙΟΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΠΡΩΗΝ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ

Ιωάννης Βλασταρίδης

ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Το 1962 η λίμνη Κάρλα αποξηράνθηκε τελικά, για να δώσει λύση όπως θεώρησαν τότε οι ιθύνοντες, σε προβλήματα πλημμύρων, υγείας, απασχόλησης, κ.λ.π. που είχαν συσσωρευτεί στην περιοχή αλλά και όλη την ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα και των κατοίκων της. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθούν καινούργια και σημαντικότερα προβλήματα περιβαλλοντικά, οικονομικά, κοινωνικά και άλλαξε όλο το οικοσύστημα και μικροκλίμα της περιοχής με σοβαρότατες επιπτώσεις στην πανίδα και χλωρίδα αλλά και στα υδατοαποθέματα της ανατολικής Θεσσαλίας.

Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στην μελέτη για την αποξήρανση προβλέπονταν στα παράλληλα έργα η κατασκευή μικρών ταμιευτήρων και η σύνδεσή τους με κανάλια-αγωγούς επικοινωνίας μεταξύ των υδάτων που κατακλύζουν τη λεκάνη απορροής της π. λίμνης Κάρλας. Αυτοί όμως οι ταμιευτήρες δεν έγιναν στις δεκαετίες που μεσολάβησαν, μέχρι που φτάσαμε στο καλοκαίρι του 2000 και τελικά ξεκίνησε το έργο: «Κατασκευή Ταμιευτήρα Κάρλας και συναφή έργα», έκτασης περίπου 38.000 στρέμματα, ένα μεγάλο έργο, υψίστης σημασίας για την περιοχή μας και όχι μόνο.

Η πολιτεία μετά την αποτυχημένη επιλογή της αποξήρανσης της λίμνης, άρχισε να προσανατολίζεται στην κατασκευή κάποιων μικρών ταμιευτήρων σε κατάλληλες θέσεις υδατοστεγανότητας αρχικά, και αρκετά αργότερα ενός σχετικά μεγάλου ταμιευτήρα στο βαθύτερο τμήμα της πρώην λίμνης (**εικ. 1**). Βέβαια για να μετατραπεί η λεκάνη σε υδαταποθήκη θα πρέπει να πληρούνται συνθήκες υδατοστεγανότητας που εξυπηρετούν τον σκοπό αυτό. Έτσι κατά καιρούς ανατέθηκε σε διάφορους μελετητές να διερευνήσουν τα φυσικά και μηχανικά χαρακτηριστικά του εδάφους του πυθμένα της π. λίμνης, αλλά και περιμετρικά των κρασπέδων της λεκάνης.

ΘΕΣΗ-ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Η λεκάνη της Κάρλας αποτελεί την ΝΑ απόληξη της πεδιάδας της Λάρισας, αποτελεί την γεωγραφική συνέχειά της, και το κέντρο της είναι το βαθύτερο τμήμα της Θεσσαλικής πεδιάδας (**εικ. 2-4**).

Παλαιογεωγραφικά και γεωλογικά αποτελεί διαφορετική ενότητα από αυτή της πεδι-

άδας της Λάρισας μια και δημιουργήθηκε μεταγενέστερα από τις μετατεκτονικές βυθίσεις κατά το πλειστόκαινο, ενώ η πεδιάδα της Λάρισας σχηματίστηκε κατά την διάρκεια του Πλειοκαίνου.

Η λεκάνη περικλείεται ΒΑ, Α, και Ν από τους ορεινούς όγκους του Μαυροβουνίου και Μεγαβουνίου. Έτσι η τεκτονική τάφρος αυτή είναι μία κλειστή λεκάνη. Τώρα ΒΔ, Δ μέχρι ΝΔ το πεδινό τμήμα εκτείνεται ελεύθερα με εξαίρεση την παρουσία δύο μικρών υψωμάτων της Μικρής ή Χατζημισιώτικης Μαγούλας και της Μεγάλης Μαγούλας ή Πέτρας.

Η περιοχή μελέτης περιλαμβάνει τον χώρο που καταλάμβανε η π. λίμνη που χαρακτηρίζεται από την πεδινή, σχεδόν επίπεδη μορφολογία, τα κράσπεδα βόρεια και ανατολικά και τις παρόχθιες περιοχές όπου αποδεδειγμένα ιδρύθηκαν και αναπτύχθηκαν οικισμοί, πόλεις μικρές και μεγάλες, αλλά και αγροτοκτηνοτροφικές εγκαταστάσεις από τα προϊστορικά χρόνια έως σήμερα.

Με αφορμή την κατασκευή του μεγάλου έργου της επαναδημιουργίας της π. λίμνης Κάρλας ήρθαν στο φώς αρχαιότητες σημαντικές για την ιστορία της περιοχής μας που δεν γνωρίζαμε και άλλες που γνωρίζαμε, αλλά δεν υπήρχε η δυνατότητα μέχρι σήμερα να προχωρήσουμε σε ανασκαφική έρευνα για διάφορους λόγους – κυρίως οικονομικούς και σοβαρές ελλείψεις σε μόνιμο προσωπικό όλων των ειδικοτήτων (εικ. 5-6).

Σύμφωνα με βιβλιογραφικά δεδομένα η Κάρλα (Βοιβής) ήταν μια αβαθής λίμνη με έντονη διακύμανση στάθμης. Πρόσφατες γεωμορφολογικές έρευνες (1999) που πραγματοποιήθηκαν από το ΙΓΜΕ, έχουν εντοπίσει παλαιοακτές της λίμνης σε διάφορα υψόμετρα, με ψηλότερη από αυτές να βρίσκεται σε σημερινό υψόμετρο +56μ. περίπου (εικ. 7).

Σε επανειλημμένες αυτοψίες που διενεργήθηκαν και από συντάκτη της παρούσας μελέτης, επαληθεύτηκε η ύπαρξη αυτών αλλά και άλλων παλαιοακτογραμμών σε όλη σχεδόν την περίμετρο της π. λίμνης, αλλά και στις νησίδες-μαγούλες Πέτρα και Χατζημισιώτικη.

ΓΕΩΛΟΓΙΚΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ Π. ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ

Στην περιοχή μελέτης απαντούν διάφοροι γεωλογικοί σχηματισμοί που μπορούμε να τους διακρίνουμε σε δύο μεγάλες ομάδες.

Η μία ομάδα αποτελεί το υπόβαθρο του πεδίου της Κάρλας που είναι μάρμαρα και σχιστογενέσιοι. Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από πλειστοκαινικούς-αλλουβιακούς σχηματισμούς που έχουν αποθεθεί πάνω στο υπόβαθρο. Το μεγαλύτερο τμήμα της λεκάνης της Κάρλας συνίσταται από ιλυούχες έως ιλυτικές αποθέσεις (που είναι μικρής διαπερατότητας σχηματισμοί), μεγάλου πάχους και πρακτικά αδιαπέρατες.

Αντίθετα στα ανατολικά κράσπεδα αναπτύσσονται αδρομερείς αποθέσεις με την μορφή πλευρικών κορημάτων, κώνων κορημάτων και ποταμοχειμάρριων αναβαθμίδων που είναι αυξημένης περατότητας προς τα καρστοποιημένα μάρμαρα.

Η ευρύτερη περιοχή από γεωτεκτονική άποψη ανήκει στη Πελαγονική Ζώνη και αποτελείται από κρυσταλλικά πετρώματα της ζώνης αυτής.

Αναλυτικά στην περιοχή έχουμε τους παρακάτω γεωλογικούς σχηματισμούς, από τους νεότερους προς τους παλαιότερους :

1. ΤΕΤΑΡΤΟΓΕΝΕΙΣ ΑΠΟΘΕΣΕΙΣ

Η π. λίμνη Κάρλα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αποτελεί τεκτονικό βύθισμα που σχηματίστηκε κατά τους πρόσφατους γεωλογικούς χρόνους – το πλειστόκαινο. Στον πυθμένα της π. λίμνης έχουμε αποθέσεις ιλυομιγών αργίλων και μαργών ενώ κατά περιόδους απαντούν αποθέσεις περισσότερο αδρομερείς ποταμοχειμάρριας προέλευσης

Στα κράσπεδα της συγκεκριμένης λεκάνης προς την ημιορεινή και ορεινή ζώνη, απαντούν σχηματισμοί ακόμη πιο αδρομερείς όπως πλευρικά κορήματα και κώνοι κορημάτων ενώ στην πλειονότητα των χαραδρώσεων παρατηρούμε την ανάπτυξη χερσαίων αναβαθμίδων, αποτελούμενες κυρίως από αδρομερή υλικά. Στις τεταρτογενείς αποθέσεις διακρίνουμε τις παρακάτω λιθολογικές φάσεις :

1.α. *Αδρομερείς χαλαρές αποθέσεις-πλευρικά κορήματα, κώνοι κορημάτων.* Συνίστανται από αδρομερή υλικά όπου επικρατούν ασβεστολιθικά στοιχεία και ερυθρογή. Αναπτύσσονται είτε στις χαραδροκοιλιάδες που κατέρχονται περιμετρικά από το ορεινό τμήμα, είτε στα κράσπεδα του αλλουβιακού πεδίου, σχηματίζοντας με αυτό τον τρόπο μια ζώνη περιμετρικά που περιβάλλει το ορεινό τμήμα της ευρύτερης περιοχής. Οι σχηματισμοί αυτοί προέρχονται κυρίως από την αποσάθρωση των μαρμάρων.

1.β. *Ποταμοχειμαρρώδεις αναβαθμίδες:* τυπικοί αντιπρόσωποι αυτών των αποθέσεων συναντώνται κύρια στις ΝΔ χαραδροκοιλιάδες. Αποτελούνται από κροκαλοπαγή ασβεστολιθικών στοιχείων αρκετά συνεκτικών με ερυθρογή για συνδετικό υλικό.

1.γ. *Λεπτομερείς αποθέσεις εσωτερικών χαραδροκοιλιάδων:*

Αποτελούνται κυρίως από λεπτομερή στοιχεία όπως ιλύ και άργιλο που προέρχονται από την αποσάθρωση της σειράς των σχιστογενέσιων.

1.δ. *Τεταρτογενείς αποθέσεις του πεδίου της π. λίμνης Κάρλας:* Στη λίμνη είχαμε απόθεση λεπτομερών κυρίως ιζημάτων όπως ιλυομιγείς άργιλοι και μάργες, με ηλικία πλειστόκαινο-νεώτερο τεταρτογενές. Τα ιζήματα αυτά, όπως διαπιστώθηκε από μελετητές που προηγήθηκαν, έχουν αρκετά μεγάλο πάχος που ξεπερνά τα 200μ. βάθος και ποτέ δεν είναι μικρότερο των 40μ.

2. ΚΡΥΣΤΑΛΛΙΚΑ ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ

Τα κρυσταλλικά πετρώματα της Πελαγονικής Ζώνης αποτελούν το υπόβαθρο της περιοχής και εμφανίζονται με τη μορφή φυσικών εξαρμάτων-λόφων μέσα στο πεδίο της π. λίμνης Κάρλας. Πετρολογικά τα διακρίνουμε στα πυριτικά πετρώματα που είναι γνεύσιοι, σχιστόλιθοι, αμφιβολίτες και οι παραλλαγές τους, και στα ανθρακικά, δηλαδή μάρμαρα και δολομιτικά μάρμαρα.

2.α. Οι γνεύσιοι αποτελούν τον κύριο αντιπρόσωπο των πυριτικών πετρωμάτων και εμφανίζονται στην οροσειρά Διμηνίου-Σέσκλου, στο Πήλιο, κοντά στα χωριά Κανάλια και Κεραμίδι, και αλλού. Παρουσιάζουν σαφή σχιστότητα και είναι αρκετά ανθεκτικοί στην αποσάθρωση.

2.β. Οι σχιστόλιθοι απαντούν κυρίως στην περιοχή Μελισσιάτικα-Κερασιά και κυριαρχούν οι μοσχοβιτικοί-διμαρμαρυγικοί. Σε αυτά τα πετρώματα η αποσάθρωση είναι έντονη.

2.γ. Τα μάρμαρα είναι το πέτρωμα που κυριαρχεί τόσο στο Μαυροβούνι όσο και στο Μεγαβούνι. Στο Μαυροβούνι τα μάρμαρα είναι κυανόλευκα, παχυπλακώδη μέχρι άστρωτα με μοναδική σαφή στρώση προς τη μεριά της π. λίμνης Κάρλας. Στα μάρμαρα αυτά έχουμε, έντονα καρστικά φαινόμενα ιδιαίτερα στα κεντρικά και στα χαμηλότερα τμήματα του Μαυροβουνίου. Σε όλο το μήκος της ΒΑ περιμέτρου της Κάρλας, από τα Κανάλια μέχρι το Καλαμάκι έχει αναπτυχθεί δίκτυο μικροκάρστ παράλληλα με το σύστημα διακλάσεων, αλλά και χαίνουσες κοιλότητες όπως και υπολείμματα δολινών. Στο Μεγαβούνι έχουμε μάρμαρα περισσότερο λεπτοπλακώδη και κυανότεφρα χωρίς εμφανείς μεγαλοκαρστικές μορφές, αλλά με αρκετά ανεπτυγμένο μικροκάρστ.

ΛΙΘΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΣΤΑΣΗ

Για να διερευνηθεί η λιθολογική σύσταση των εδαφών της περιοχής που μας ενδιαφέρει, θα πρέπει να πραγματοποιηθούν δειγματοληπτικές γεωτρήσεις σε θέσεις που έχουμε προεπιλέξει. Έτσι θα μπορέσουμε να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα και για την ύπαρξη ή μη αρχαιολογικών στρωμάτων, πέρα από την διαπίστωση του είδους των αποθέσεων, την προέλευση και τις διαδικασίες που έλαβαν χώρα κατά το παρελθόν στην περιοχή.

Εφόσον μέχρι τώρα δεν είχαμε την έγκριση για να προχωρήσουμε σε αυτές τις δειγματοληπτικές γεωτρήσεις, σε θέσεις και βάθη, που κρίνουμε ότι θα μας βοηθούσαν στην έρευνά μας, θα χρησιμοποιήσουμε και τα δεδομένα των γεωτρήσεων του ΙΓΜΕ, που έγιναν είτε στα πλαίσια μελετών για την περιοχή για διάφορες κατασκευές, είτε για αρδευτικούς ή άλλους σκοπούς.

Από την μελέτη αυτών των γεωτρήσεων διαπιστώθηκε η παρουσία αργιλομαργαϊκών γενικά ιζημάτων στην περιοχή όπου περίπου θα καταλαμβάνει ο μεγάλος ταμιευτήρας που θα σημάνει την επαναδημιουργία της λίμνης Κάρλας κατά ένα μεγάλο μέρος.

Τα κύρια χαρακτηριστικά είναι η ύπαρξη μαργαϊκού στοιχείου στη λιθολογική δομή των εδαφικών σχηματισμών και η επικράτηση της αργίλου στην κοκκομετρική σύσταση του εδαφικού υλικού.

Θα πρέπει να σημειώσουμε την μικρή έως ελάχιστη συμμετοχή της άμμου και την παρουσία λεπτής στρώσης με αυξημένο ποσοστό άμμου λεπτόκοκκης στους ανώτερους ορίζοντες.

Από τα αποτελέσματα των γεωτρητικών ερευνών κατά το παρελθόν προκύπτει ότι γενικά και μέχρι το βάθος 15-20 μέτρων που ερευνήθηκε η ιζηματογενής σειρά συγκροτείται από εναλλασσόμενους ορίζοντες αργίλων-κυρίως ιλυοαργίλων, και μαργών (αργιλομαργών έως ασβεστούχων μαργών).

Οι επάλληλες στρώσεις εξελίσσονται πλευρικά είτε με αυξομείωση του πάχους του στρώματος είτε με βαθμιαία εξέλιξη σε παρόμοιους λιθολογικούς τύπους.

Κατά την κατακόρυφο διαπιστώνεται ότι όσο προχωρούμε σε βάθος επικρατεί το μαργαϊκό στοιχείο ενώ στους ανώτερους ορίζοντες επικρατεί το αργιλικό.

Τον Ιούλιο του 2000 πραγματοποιήσα αυτοψία μαζί με τον εξαίρετο συνάδελφο κ. Π. Καρκάνα που συνεργάζεται με την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας, ύστερα από πρόσκληση της Δ/ντριας της ΙΓ' ΕΠΚΑ κ. Βασιλικής Αδρύμη.

Σκοπός της προσπάθειας αυτής ήταν η εύρεση και καταγραφή των στοιχείων -γεωλο-

γικών και παλαιογεωγραφικών- της π. λίμνης Κάρλας και της γύρω περιοχής, δυστυχώς, όμως, μόνο μακροσκοπικά προς το παρόν.

Στο χώρο των απολήψεων χρώματος (δανειοθάλαμοι) για την κατασκευή των αναχωμάτων του υπό κατασκευή ταμιευτήρα Κάρλας διαπιστώθηκαν τα εξής:

Στους δανειοθαλάμους αυτούς το βάθος απόληψης δεν ξεπερνά το 1,5μ. διότι στο επίπεδο αυτό περίπου εντοπίστηκε υδροφόρος ορίζοντας. Από την μακροσκοπική εξέταση των εκτεταμένων ανεσκαμμένων χωματουργικών τομών αλλά και από τις δεκάδες δοκιμαστικές εδαφικές τομές διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός ορίζοντα, τεφρόμαυρου πάχους 40-55εκ. που καλύπτει όλη την έκταση της περιοχής απολήψεων χρώματος.

Ο ορίζοντας αυτός διακρίνεται εύκολα από τα υποκείμενα ιζήματα και αποτελείται από ιλύ πλούσια σε υπολείμματα ριζών και θραύσματα γαστεροπόδων. Το χρώμα του οφείλεται στην υψηλή περιεκτικότητα σε χουμικά συστατικά. Η εκτεταμένη εποίκηση με γαστεροπόδα εξηγείται από την υψηλή εποχική υγρασία ή και την κατάκλιση της επιφάνειας του ανώτερου αυτού σύγχρονου ορίζοντα με νερό.

Λόγω της έντονης αναμόχλευσής του δεν αναμένεται να περιέχει κατά θέσεις (*in situ*) ανθρώπινα κατάλοιπα παλαιότερων εποχών.

Ο υποκείμενος ορίζοντας είναι λιμναία αργιλοϊλός με ανοικτόφαια χρώματα. Σ' αυτό τον ορίζοντα παρατηρήθηκε και μία στρώση πιο σκοτεινόχρωμη που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι αμέσως κάτω από το καλλιεργημένο στρώμα. Τα οργανικά εξανθήματα, τα οξειδωμένα τμήματα, τα φαινόμενα οξειδοαναγωγής γύρω από ριζικά υπολείμματα καθώς και η λιθοποίηση των ιζημάτων από ανθρακικά, δείχνουν υψηλό υδροφόρο ορίζοντα εποχικά μεταβαλλόμενο.

Δεν μπορούμε να βεβαιώσουμε τώρα, με τα στοιχεία που διαθέτουμε, αν αυτές οι μεταβολές και τα αποτελέσματά τους είναι του σύγχρονου υδροφορέα ή παλαιότερου.

Αυτό μπορεί να το δείξει μόνο συστηματική μελέτη με εργαστηριακές και άλλες αναλύσεις. Σ' αυτές τις τομές δεν διαπιστώθηκε ορίζοντας με χαρακτηριστικά ανθρωπογενούς δραστηριότητας, ούτε παρατηρήθηκαν πιο χονδρόκοκκα ιζήματα που θα παρέπεμπαν σε παράκτιες λιμναίες αποθέσεις.

Σε αντίθεση, στη θέση «Πύργος», κατά την διάρκεια σχετικά μικρής σωστικής εντός του πεδίου της π. λίμνης, προχωρήσαμε στη διάνοιξη τριών δοκιμαστικών τομών σε βάθος περίπου 4μ. Εκεί παρατηρήσαμε τα εξής:

Στην πρώτη τομή βάθους 3,90μ. και διαμέτρου 1,30μ., παρατηρήθηκαν-πέρα από το επιφανειακό εδαφικό κάλυμμα-στρώσεις από εκτεταμένους λιθοσωρούς με κροκαλοατύπες σε μορφή παράκτιων αναβαθμίδων σχεδόν μέχρι τα 3,50μ., όπου έχουμε μία λεπτή στρώση από οργανικά απανθρακωμένα ριζίδια κ.ά. Μέχρι το τελικό βάθος αυτής της τομής υπάρχει συνεχής ορίζοντας από αργιλοϊλύ του πυθμένα της π. λίμνης (εικ. 8).

Στην δεύτερη δοκιμαστική τομή σχεδόν τετράγωνης κάτοψης με διαστάσεις 1,00×1,10μ. διαπιστώθηκαν τα εξής:

Μετά το εδαφικό κάλυμμα ακολουθεί στρώμα τεφρής αργιλοϊλός περίπου 0,70μ., στη συνέχεια μια λεπτή στρώση αμμοχάλικου και επαναλαμβάνεται ορίζοντας τεφρής αργιλοϊλός πάχους περίπου 0,75μ. Ακολουθεί στρώμα πάχους περίπου 1,00μ. με κροκάλες και αμμοχάλικο. Προχωρώντας προς το τελικό βάθος των τεσσάρων μέτρων περίπου, συναντούμε στρώση ιλυοαμμώδους σύστασης που υπέρκειται στρώσης μικρού πάχους με κροκαλοατύπες λίγο πριν συναντήσουμε το ιλυώδες στρώμα χρώματος πρασινόμαυρου, που είναι το κυρίαρχο στρώμα του πυθμένα της λίμνης.

Στην τρίτη δοκιμαστική τομή, στην ίδια ανασκαφική θέση, παρατηρήσαμε έναν εδαφικό ορίζοντα, ενιαίο, από αργιλοΐλύ με τρεις λεπτές ενστρώσεις αμμοχάλικου. Η πρώτη στρώση είναι στο ίδιο βάθος και παρόμοιου πάχους και αποτελεί συνέχεια της λεπτής στρώσης που εμφανίζεται στην προηγούμενη δοκιμαστική τομή.

Από τα δεδομένα που έχουμε μέχρι σήμερα από τις ανασκαφές της Εφορείας μας, από γεωτρήσεις παλαιότερες που είχαν γίνει γι' άλλους σκοπούς (και όχι για στρωματογραφική και ιζηματολογική ανάλυση που μας είναι απαραίτητες), από βιβλιογραφία κ.λ.π., δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα για το σύνολο του παλαιοπεριβάλλοντος της λεκάνης της Κάρλας.

Πι αυτό κρίνουμε απαραίτητο να γίνουν οι δειγματοληπτικές γεωτρήσεις μεγάλης διαμέτρου και ένας αριθμός γεωτρήσεων μικρής διαμέτρου με χειροκίνητο γεωτρύπανο σε επιλεγμένα σημεία. Θα ακολουθήσει στρωματογραφική ανάλυση και συσχέτιση με σκοπό την καταγραφή των αυξομειώσεων της στάθμης της λίμνης και των μεγάλων ιζηματολογικών φάσεων.

Σε επόμενη φάση θα γίνουν ειδικές αναλύσεις και μελέτες κάποιων συγκεκριμένων δειγμάτων των γεωτρήσεων.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΓΕΩΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΠΑΛΑΙΟΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ
ΠΡΩΗΝ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΡΛΑΣ

Ιωάννης Βλασταρίδης

Το 1962 η λίμνη Κάρλα αποξηράνθηκε για να δώσει λύση σε προβλήματα απασχόλησης, πλημμύρων, υγείας κ.λ.π. που είχαν συσσωρευτεί στην περιοχή αλλά και όλη την ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα και των κατοίκων της. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργήσει καινούργια σημαντικότερα προβλήματα, όπως περιβαλλοντικά, οικονομικά, κοινωνικά και ήταν η αιτία να αλλάξει όλο το οικοσύστημα και μικροκλίμα της περιοχής με σοβαρότατες επιπτώσεις στην πανίδα και χλωρίδα αλλά και στα υδατοαποθέματα της Ανατολικής Θεσσαλίας. Η λεκάνη της Κάρλας αποτελεί την ΝΑ απόληξη της πεδιάδας της Λάρισας, είναι η γεωγραφική της συνέχεια, και το κέντρο της είναι το βαθύτερο τμήμα της Θεσσαλικής πεδιάδας. Παλαιογεωγραφικά και γεωλογικά αποτελεί διαφορετική ενότητα από αυτή της πεδιάδας της Λάρισας μια και δημιουργήθηκε μεταγενέστερα από τις μετατεκτονικές βυθίσεις κατά το πλειστόκαινο, ενώ η πεδιάδα της Λάρισας σχηματίστηκε κατά την διάρκεια του Πλειοκαίνου. Η λεκάνη περικλείεται ΒΑ, Α και Ν από τους ορεινούς όγκους του Μαυροβουνίου και Μεγαβουνίου. Έτσι, η τεκτονική τάφρος αυτή είναι μια κλειστή λεκάνη. Τώρα ΒΔ, Δ και ΝΔ το πεδίο τμήμα εκτείνεται ελεύθερα με εξαίρεση την απουσία δύο μικρών υψωμάτων της Μικρής ή Χατζημισιωτικής και της Μεγάλης Μαγούλας ή Πέτρας. Η περιοχή μελέτης περιλαμβάνει τον χώρο που καταλάμβανε η π. λίμνη που χαρακτηρίζεται από την πεδινή, σχεδόν επίπεδη μορφολογία, τα κράσπεδα βόρεια και ανατολικά και τις παρόχθιες περιοχές όπου αποδεδειγμένα ιδρύθηκαν και αναπτύχθηκαν οικισμοί, πόλεις μικρές και μεγάλες, αλλά και αγροτοκτηνοτροφικές εγκαταστάσεις από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανάπτυξη και Οικολογική Ανασυγκρότηση της Θεσσαλίας*, Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., Ιούνιος 2000.
 Bottema S., 1979. *Pollen Analytical Investigations in Thessaly*, *Palaeohistoria* 21, 19-40.
 Helly B. - Bravard J.P. - Caputo R., 1992. *Η ανατολική Θεσσαλική Πεδιάδα*, *Μεταβολές των Ιστορικών Τοπίων και η προσχωματική εξέλιξη*, *Actes du colloque sur l'évolution de paysages historiques dans les pays méditerranéens*, Ravello, Juin 1992.
 Καλλέργης, Γ. - Παπανικολάου, Ν. 1979. *Γεωλογική και γεωφυσική έρευνα επί της στεγανότητας της λεκάνης Κάρλας*. ΙΓΜΕ. Αθήνα.
Λίμνη Κάρλα, η αρχαία Βοιβής, 1999, ΤΕΕ Τμήμα Μαγνησίας, Βόλος.
Μικροζωνική Μελέτη Π.Σ. Βόλου - Νέας Ιωνίας, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών Α.Π.Θ., Εργαστήριο Εδαφομηχανικής και Θεμελιώσεων.
 Μωραΐτης Στ., - Γκανάτσιος Σωτ., 2001. *Η Οδύσσεια του Βάλτου*, Δήμος Κάρλας.

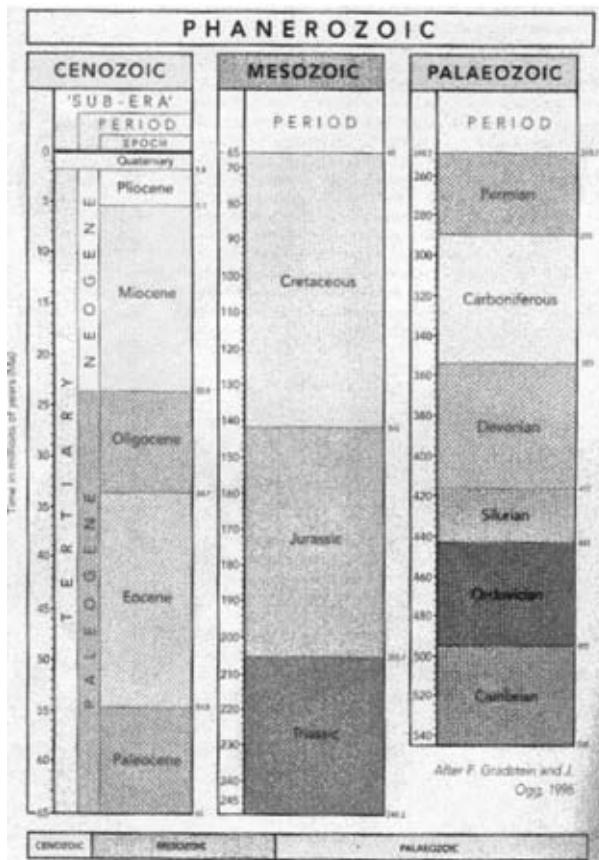
- Ρούσκακ Γ., 2001. *Η επιστοφή της Κάρλας*. Αθήνα.
- Σουρίδης Γ., 2001. *Αναλύσεις δειγμάτων από τα στρώματα της προϊστορικής ανασκαφής στη Μαγούλα Δήμητρας – Ν. Λάρισας, Γεωαρχαιολογική προσέγγιση - προτάσεις*, Α.Π.Θ. Τμήμα Γεωλογίας, Τομέας Γεωλογίας & Φυσικής Γεωγραφίας, Θεσσαλονίκη.
- Συμπόσιο Κάρλας. 7-8 Δεκεμβρίου 1985*, Στεφανοβίκειο.
- Τζάμος Π.Θ., 2000. *Μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων λατομείου αδρανών υλικών περιοχής Δ. Κάρλας*, Θεσσαλονίκη, Ελληνικά Δάση Ο.Ε.
- Χατζηνάκος Ι., 1986. *Γεωμετρική μελέτη στην περιοχή της τέως λίμνης Κάρλας για κατασκευή ταμιευτήρων νερού*, ΙΓΜΕ, Αθήνα.

Εικ. 1. Ανασκαφή 2 και άποψη ταμειυτήρα.

Εικ. 2. Γεωτεκτονικός χάρτης Ελλάδος.

Εικ. 3. Γεωλογική κλίμακα.

Εικ. 4. Γεωλογικός χάρτης της λεκάνης της Κάρλας.

Εικ. 5. Συλλεκτήρας Σ4 – Κτίριο και πηγάδι.

Εικ. 6. Συλλεκτήρας Σ4 – Ανασκαφή 3.

Εικ. 7. Αποτυπώματα παλαιοακτογραμμής.

Εικ. 8. Εδαφολογική τομή στον πυθμένα της π. λίμνης Κάρλας.

Η ΛΙΜΝΗ ΚΑΡΛΑ (ΒΟΙΒΗΙΣ) ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΠΑΛΙΟΣΚΑΛΑ. ΠΡΩΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ*

Γεώργιος Τουφεξής

Ο προϊστορικός οικισμός στη θέση Παλιόσκαλα βρισκόταν στην ανατολική όχθη της αποξηρανθείσας το 1962 λίμνης Κάρλας ή αρχαίας Βοιβηίδας, στο μέσο περίπου των δυτικών κλιτύων του Μαυροβουνίου που αποτελούσε το ανατολικό όριο της λίμνης. Ως Παλιόσκαλα ονομάζεται ακριβέστερα μια βραχώδης προεξοχή αμέσως Ν. του οικισμού, πλησίον της οποίας λειτουργούσε, ανάλογα με τη στάθμη της λίμνης, μία από τις τρεις σκάλες για την πώληση ψαριών¹.

Η ανασκαφική έρευνα στον οικισμό πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της κατασκευής του Συλλεκτήρα 3 (Σ3) του Ταμιευτήρα Κάρλας, του οποίου η αρχική χάραξη διαπερνούσε τον οικισμό λίγο πριν καταλήξει στο στόμιο εκβολής του στον Ταμιευτήρα. Ο Ταμιευτήρας έχει έκταση 38.500 στρέμματα και στην πραγματικότητα καλύπτει μέρος μόνον της έκτασης που είχε η λίμνη πριν την αποξήρανσή της². Οι ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν κατά το διάστημα Σεπτέμβριος 2001-Νοέμβριος 2002 με χρηματοδότηση από το έργο κατασκευής του Ταμιευτήρα Κάρλας και σ' αυτές εργάστηκαν 6 αρχαιολόγοι, 2 σχεδιαστές, 1 συντηρήτρια κεραμικής και 60 εργάτες.

Ο οικισμός έχει τη μορφή σχεδόν κυκλικής μαγούλας με διάμ. περ 150μ. και ύψ. 5μ. (απόλυτο υψόμετρο στην κορυφή της μαγούλας: 53,66μ.)³. Η ανασκαφική έρευνα περιέλαβε έκταση 3,5 στρεμμάτων, στο κεντρικό τμήμα του οικισμού. Εκτεταμένη ισοπέδωση που είχε γίνει παλαιότερα στο τμήμα αυτό του οικισμού καθώς και η καλλιεργητική δραστηριότητα

* Από τη θέση αυτή εκφράζουμε τις βαθιές μας ευχαριστίες στο επιστημονικό, φυλακτικό και εργατικό προσωπικό της ανασκαφής. Ιδιαίτερος, ας μας επιτραπεί, στους αρχαιολόγους της ανασκαφής Νεκταρία Αλεξίου, Ειρήνη Γαλλή, Δρόσο Μπάδραβο, Χρήστο Μπατζέλα, Βάσω Νούλα και Μαρία Παπαμαργαρίτου. Επίσης, ευχαριστούμε το Δήμαρχο Κιλελέρ κ. Απόστολο Έξαρχο, το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου, το Δ. Δ. Καλαμακίου καθώς και τον Πρόεδρο του Γεωργικού Συνεταιρισμού Καλαμακίου κ. Βασίλη Παπακανάκη για τις πολύτιμες διευκολύνσεις που παρέιχαν στο έργο μας.

1. Ρούσκας 2001, 74.

2. Για συγκριτικούς λόγους αναφέρεται ότι το εμβαδόν της λίμνης κυμαινόταν, ανάλογα με τη σχέση εισροών και εκροών, από 45.000-180.000 στρέμματα. Μετά τα αντιπλημμυρικά έργα στον Πηνειό ποταμό, η λίμνη κάλυπτε έκταση μεταξύ 40.000-115.000 στρεμμάτων βλ. ΤΕΕ Τμήμα Μαγνησίας 1999,40. Η αποξήρανση της λίμνης έγινε με διάνοιξη σήραγγας μήκους 10.150μ. που κατασκευάστηκε την περίοδο 1957-1960, δια της οποίας τα νερά της λίμνης διοχετεύτηκαν στον Παγασητικό κόλπο.

3. Ο οικισμός είχε εντοπιστεί από τον καθηγητή κ. Κ. Γαλλή, βλ. Γαλλής 1992, 124.

(κυρίως η διάνοιξη λάκκων δενδροφύτευσης) προξένησαν μεγάλες ζημιές στα αρχιτεκτονικά λείψανα και στις αρχαιολογικές επιχώσεις, δυσχεραίνοντας σε πολύ μεγάλο βαθμό τις αρχαιολογικές εργασίες⁴.

Η ανασκαφική έρευνα παρέμεινε ημιτελής ενώ οι ανασκαφικές συνθήκες δεν επέτρεψαν, παρά τις προσπάθειές μας, μια πρώτη μελέτη της κεραμικής και των άλλων ευρημάτων. Επομένως, η συσχέτιση των αποκαλυφθέντων αρχιτεκτονικών λειψάνων και η ένταξή τους σε χρονολογικούς και κυρίως αρχιτεκτονικούς ορίζοντες, δεν έχει, προς το παρόν, διακριβωθεί ικανοποιητικά. Ωστόσο, τα προκαταρκτικά στοιχεία που έχουμε στη διαθεσή μας υποστηρίζουν τη χρονολόγηση του ανασκαμμένου οικισμού στην Τελική Νεολιθική περίοδο.

Ο οικισμός περιβάλλεται από λιθόκτιστους περιβόλους σε ομόκεντρη, θα έλεγε κανείς, διάταξη δημιουργώντας ένα περικεντρικό σύστημα οργάνωσης του ενδοκοινοτικού χώρου (εικ. 1). Καθώς στους περισσότερους περιβόλους εντοπίστηκε μέχρι σήμερα μόνον η ανώτερη «περασιά» τους, δεν έχει αποσαφηνιστεί ακόμα ικανοποιητικά ο τρόπος κατασκευής, η λειτουργία και ο ρόλος τους στη χωροοργάνωση του οικισμού. Με βάση, ωστόσο, τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα οι περίβολοι παρουσιάζουν διαφορές στην κατασκευή τους που υποδεικνύουν και διαφορετικές λειτουργίες τους. Στην ευρύτερη περίμετρο του ανασκαμμένου οικισμού και στις ανατολικές και νότιες παρυφές του, εντοπίστηκε σε μήκος περ. 45μ. λιθόκτιστος περίβολος με κυκλωτή κατεύθυνση, ο οποίος στις βαθύτερες τομές όπου αποκαλύφθηκε μέχρι τη βάση του, σώζεται σε ύψος 2,30μ. (εικ. 1:1 και 2). Ο περίβολος είναι κτισμένος από μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και λάσπη, έχει δε χαρακτηριστική κλίση προς το εσωτερικό του οικισμού χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις ότι είχε εσωτερικό μέτωπο⁵. Φαίνεται δηλαδή ότι ο περίβολος αποτελούσε μια λίθινη επένδυση του πρσανούς του εδάφους, το οποίο ήταν κατά τόπους περισσότερο ή λιγότερο κεκλιμένο και επομένως η λειτουργία του ήταν πρωταρχικώς αναλημματική. Εσωτερικά του περιβόλου αυτού και σε όλο σχεδόν το μήκος του, εντοπίστηκαν κοντά σ' αυτόν οι «περασιές» δύο πιθανόν παρόμοιων περιβόλων αλλά και άλλοι αποσπασματικοί, προς το παρόν, τοίχοι με διαφορετικές κατευθύνσεις, έτσι ώστε η εικόνα των αρχιτεκτονικών λειψάνων καθώς και η χρονική και αρχιτεκτονική σχέση μεταξύ τους δεν είναι ακόμα σαφής. Επίσης, ο εξωτερικός περίβολος στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποτελούσε πιθανόν τη συνέχεια ενός από τους προηγούμενους περιβόλους σ' αυτό το τμήμα του οικισμού.

Σε ενδεικτική απόσταση περ. 3,50μ. εσωτερικά των παραπάνω περιβόλων εντοπίστηκε ένας άλλος περίβολος, επίσης με κυκλωτή κατεύθυνση και παράλληλος με εκείνον, σε μήκος περ. 70μ., κτισμένος με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και λάσπη (εικ. 1: 2 και 3). Στο νοτιοδυτικό άκρο του, ωστόσο, η απόστασή του από το «σύμπλεγμα» των εξωτερικών περιβόλων που αναφέρθηκε παραπάνω διευρύνεται και πλησιάζει ενδεικτικά έως και 8μ. Έτσι, στο τμήμα αυτό δημιουργείται μια ευρύχωρη ζώνη για την ανάπτυξη κτισμάτων, όπως άλλωστε υποδεικνύουν διάφορα αποσπασματικά προς το παρόν αρχιτε-

4. Μεγάλοι σωροί από λίθους και πέτρες προερχόμενοι από την καταστροφή των προϊστορικών κτισμάτων είχαν συγκεντρωθεί στο κέντρο του οικισμού. Η απομάκρυνσή τους έγινε με μηχανικά μέσα και μετά τον εντοπισμό των κτισμάτων, προκειμένου να αποφευχθεί περαιτέρω καταστροφή των αρχιτεκτονικών λειψάνων καθώς οι βαθύτεροι λίθοι των σωρών δεν ήταν δυνατό να διακριθούν από τα γκρεμίσματα των προϊστορικών τοίχων.

5. Κάποια τμήματα περιβόλων του Διμηνίου, αναφέρεται ότι είχαν κτιστεί επίσης με κλίση στο εξωτερικό μέτωπό τους, βλ. Τσούντας 1908, 38.

κτονικά λείψανα. Αντιθέτως, στη στενή ζώνη μεταξύ αυτού και του εξωτερικού περιβόλου στο βορειοανατολικό τμήμα του ανασκαμμένου οικισμού δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις κτισμάτων ή κατασκευών. Ωστόσο, στην περιοχή αυτή υπάρχει στον εν λόγω περίβολο είσοδος πλάτους 2μ. (**εικ. 1: 3 και 4**). Η είσοδος καταργήθηκε από έναν τοίχο, ο οποίος σώζεται πολύ αποσπασματικά στην περιοχή αυτή και πιθανόν συνιστά ένα άλλον περίβολο ο οποίος κατασκευάστηκε σε δεύτερη φάση πάνω στον προηγούμενο και συνέχιζε προς Β. ακολουθώντας την κατεύθυνση εκείνου. Όσον αφορά τον παλαιότερο περίβολο, υπάρχουν κατασκευαστικές διαφορές ανάμεσα στο νότιο και βόρειο τμήμα της περιμέτρου του. Ενώ δηλαδή στο νότιο τμήμα του ο περίβολος φαίνεται ότι έχει εξωτερικό και εσωτερικό μέτωπο και το πλάτος του είναι κ.μ.ό. 1,50μ.⁶, στο βόρειο τμήμα του κατά τα φαινόμενα έχει μόνον εξωτερική πρόσοψη συνδυάζοντας κατά κάποιο τρόπο τις λειτουργίες ενός αναλλη-ματικού και μη περιβόλου.

Εσωτερικά του περιβόλου αυτού και γύρω από το κεντρικό τμήμα του οικισμού το οποίο περιβάλλεται επίσης με λιθόκτιστους περιβόλους, δημιουργείται ένα ευρύχωρο πλάτωμα στο οποίο κτίζονται κατοικίες. Και στο τμήμα αυτό η αποσπασματική διατήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και η ημιτελής ανασκαφική έρευνα δεν επιτρέπουν, προς το παρόν, την σαφή αποκατάσταση κατόψεων των κτισμάτων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του πλατώματος εντοπίστηκε τμήμα οικίας με εστία που σώζει μέρος από το πήλινο δάπεδό της και δίπλα σ' αυτήν μια πεταλόσχημη κατασκευή διαστάσεων 2,20×1,75×0,30μ. (βάθος) επενδεδυμένη με πηλό, η οποία αποτελούσε πιθανόν αποθηκευτικό χώρο (**εικ. 1: 4**).

Προς ΒΑ της παραπάνω οικίας εντοπίστηκε σε έκταση κατ' εκτίμηση 9×8,5μ. κατά μήκος του εσωτερικού μετώπου του παρακείμενου περιβόλου, σύνολο αρχιτεκτονικών λειψάνων που ανήκουν πιθανόν σε δύο κατασκευαστικές φάσεις μιας ή δύο οικιών (**εικ. 1: 5 και 5**). Στο νοτιότερο τμήμα αυτού του συνόλου εντοπίστηκε δάπεδο από κιτρινωπό πηλό και χαλίκια και πάνω σ' αυτό κυκλική εστία, ενώ δύο ακόμη κυκλικές εστίες εντοπίστηκαν στο βορειότερο τμήμα του συνόλου.

Από τα αποσπασματικά και μη ολοκληρωμένα ανασκαφικά κτίσματα αμέσως Β. του παραπάνω συνόλου, ένα δωμάτιο με διαστάσεις 5×6μ. που ανήκε σε ένα μεγαλύτερο αλλά πολύ κατεστραμμένο κτίσμα, είχε στο δάπεδό του σπασμένα αποθηκευτικά αγγεία (**εικ. 1: 6**).

Προς Β. του παραπάνω συνόλου εντοπίστηκε μεγάλη κυκλική κατασκευή - πιθανόν ιπνός διάμ. 2,20μ. με ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή (**εικ. 1: 7 και 6**). Το πήλινο δάπεδο της κατασκευής έχει διάμετρο 1,25μ. και περιβάλλεται από δύο δακτυλίους με αργούς λίθους και ανάμεσα σ' αυτούς χώμα, υποδεικνύοντας ότι η κατασκευή μάλλον δεν ήταν ανοιχτή αλλά στεγασμένη με θόλο. Αμέσως βόρεια της κατασκευής- ιπνού ανασκάφηκε μερικώς μια ευρύχωρη ορθογώνια οικία διαστάσεων κατ' εκτίμηση 13,50×8μ. (**εικ. 1: 8 και 7**) με προσανατολισμό Α-Δ που καλύπτει όλο το διαθέσιμο χώρο του πλατώματος. Από τους τοίχους της οικίας που είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και λάσπη, ο νότιος επιμήκης τοίχος που έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα σε ύψος 1μ. παρουσιάζει αισθητή κλίση προς το εσωτερικό της οικίας. Εντός της οικίας αποκαλύφθηκαν, μεταξύ άλλων, αποσπασματικά τμήματα δαπέδων, τρεις εστίες, δύο αποθηκευτικά αγγεία (**εικ. 9: αριστερά**) κ.ά., υποδει-

6. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες επιφυλάξεις σχετικά με το πλάτος του περιβόλου στο τμήμα αυτό, καθώς εφάπτονται σ' αυτόν τοίχοι από παρακείμενα κτίσματα που δεν έχουν ακόμα ξεκαθαριστεί.

κνύοντας, μαζί με άλλες ανασκαφικές ενδείξεις, διαδοχικούς ορίζοντες χρήσεις και πιθανόν μικρές μετατροπές της αρχικής κάτοψής της.

Το πλάτωμα με τα κτίσματα που αναφέρθηκαν πολύ συνοπτικά παραπάνω αναπτύσσεται γύρω από ένα δομημένο πυρήνα του οικισμού, ο οποίος περιβάλλεται από διάφορους λιθόκτιστους περιβόλους, ο αριθμός και η λειτουργία των οποίων δεν έχουν προς το παρόν διακριβωθεί. Στην ευρύτερη περίμετρο του πυρήνα του οικισμού, ανάμεσα σ' αυτόν και στο πλάτωμα με τα κτίσματα, εντοπίστηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του τουλάχιστον δύο παράλληλοι μεταξύ τους περιβόλοι που φαίνεται ότι τον περιέβαλλαν κυκλικά (**εικ. 1: 9**). Είναι κατασκευασμένοι από αρκετά μεγάλους και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και λάσπη, έχουν πλάτος περ. 0,60μ. και ελαφρά κλίση προς το εσωτερικό τους, απέχουν δε μεταξύ τους 0,90-1,10μ. Στο νοτιότερο από αυτούς διαμορφώνεται σε ένα σημείο κυκλοτερής προεξοχή μήκους περ. 4μ. και πλάτους 1,30μ. που εφάπτεται στο εξωτερικό μέτωπό του.

Ο κεντρικός πυρήνας του οικισμού περιβάλλεται επίσης από δύο τουλάχιστον ομόκεντρους λιθόκτιστους περιβόλους⁷ (**εικ. 1:10**), των οποίων έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα μόνον οι «περασιές» τους. Είναι κτισμένοι όπως και οι προηγούμενοι, το πλάτος τους δε ξεπερνά κ.μ.ό 0,50μ. και η μεταξύ τους απόσταση κυμαίνεται από 0,80-1,35μ. Οι περιβόλοι περικλείουν μια κυκλοτερή έκταση με διάμετρο περ. 16,50μ., το εσωτερικό της οποίας καταλαμβάνει λιθόκτιστο κτίριο, η ανασκαφή του οποίου δεν έχει ολοκληρωθεί (**εικ. 1: 11 και 8**). Η κάτοψη του κτιρίου έχει κατ' εκτίμηση διαστάσεις περ. 8,40×10,20μ. και οι τοίχοι του είναι κτισμένοι από αργούς λίθους και λάσπη. Το εσωτερικό του κτιρίου καλύπτεται εξ ολοκλήρου από αργούς λίθους σε πολύ πυκνή διάταξη, η απομάκρυνση των οποίων δεν έχει ολοκληρωθεί και δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί ο ορίζοντας του δαπέδου του. Ανάμεσα στους λίθους διαγράφεται ένας εγκάρσιος τοίχος αλλά η ακριβής κάτοψη του κτιρίου αυτού καθώς και η διαφαινόμενη, λόγω της θέσης του, σημασία του για τον οικισμό παραμένουν ακόμα άγνωστα. Χαρακτηριστική είναι, προς το παρόν, και η απουσία ευρημάτων από το εσωτερικό του κτιρίου, καθώς οι στρώσεις των λίθων «σφράγισαν» το δάπεδό του.

Αμέσως Ν. του λιθόκτιστου κτιρίου και ανάμεσα στους περιβόλους του κεντρικού τμήματος του οικισμού, εντοπίστηκαν σε σειρά τρία τετράπλευρα δωμάτια (**εικ. 1: 12**). Τα δωμάτια αυτά μαζί με άλλους αποσπασματικούς, προς το παρόν, σωζόμενους τοίχους, φαίνεται ότι ανήκουν σε ένα σύνολο που αναπτυσσόταν επίσης στο κέντρο του οικισμού σε μια δεύτερη πιθανόν κατασκευαστική φάση αλλά στην ίδια ευρύτερη χρονική περίοδο με τα προηγούμενα κτίσματα. Τα δωμάτια του συνόλου αυτού είναι κτισμένα με αργούς λίθους και λάσπη, τα δάπεδά τους ήταν από χώμα και στο εσωτερικό τους βρέθηκε κεραμική και άλλα μικρά ευρήματα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν δύο πήλινα κεφάλια βοοειδών (πιθανόν και ένα ακόμα πολύ σχηματοποιημένο) ύψους περ. 0,15μ., που βρέθηκαν στο ίδιο δωμάτιο.

Πάνω στους περιβόλους και στους τοίχους των κτισμάτων του πυρήνα του οικισμού, θεμελιώθηκε μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα διαστάσεων περ. 22×8,30μ. με προσανατολισμό ελαφρώς ΒΔ-ΝΑ, του οποίου οι τοίχοι σώζονται στο επίπεδο της θεμελίωσης και είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και λάσπη (**εικ. 1: 13**). Κατά τόπους δε εντοπίστηκαν πολύ

7. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της περιμέτρου του αποκαλύφθηκαν λείψανα πιθανόν και ενός τρίτου παρόμοιου περιβόλου.

αποσπασματικά και τμήματα του χωμάτινου δαπέδου του. Το κτίριο δε σχετίζεται με τον προϊστορικό οικισμό αλλά χρονολογείται στους ιστορικούς χρόνους⁸.

Επίσης, εκτεταμένα αλλά αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα έχουν εντοπιστεί αλλά δεν έχουν ολοκληρωθεί ανασκαφικά στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαμμένου οικισμού, εξωτερικά του αναλληματικού περιβόλου (εικ. 1: 1). Πρόκειται για πήλινες εστίες, χωμάτινα δάπεδα και τοίχους κτισμάτων, των οποίων οι κατόψεις είναι, προς το παρόν, ιδιαίτερα αποσπασματικές.

Τέλος, στις νότιες παρυφές του οικισμού και ανάμεσα σε αποσπασματικά λείψανα κατοικιών ανεσκάφησαν τρεις ταφές σύγχρονες με τον οικισμό της Τελικής Νεολιθικής και άλλες πέντε των ιστορικών χρόνων στο κέντρο του οικισμού⁹.

Η έλλειψη κατάλληλων συνθηκών για τη μελέτη της κεραμικής και των άλλων ευρημάτων σε συνδυασμό με το μεγάλο βαθμό διάβρωσης των οστράκων και το μεγάλο ποσοστό της αδιακόσμητης χοντρής κεραμικής, δυσχεραίνουν τη χρονολόγηση του οικισμού (εικ. 9). Καθώς οι ανασκαμμένες επιχώσεις ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους μετα-αποθετικές και καθώς ο οριζόντιος χαρακτήρας της ανασκαφικής έρευνας αποσκοπούσε στη φάση αυτή κυρίως στον εντοπισμό και όχι στην ανασκαφή του εσωτερικού των διαφόρων κτισμάτων, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μπορεί παρά να αντιμετωπίζονται με τις δέουσες επιφυλάξεις. Με βάση αυτά τα προκαταρκτικά στοιχεία, φαίνεται ότι ο ανασκαμμένος οικισμός στην Παλιόσκαλα μπορεί να ενταχθεί σε γενικές γραμμές στην Τελική Νεολιθική περίοδο¹⁰.

Ανάμεσα στα πολλά μικρά ευρήματα της ανασκαφής υπάρχουν λίγα πήλινα ειδώλια, μαρμάρινα κεφάλια ακρόλιθων ειδωλίων (σε ένα από αυτά σώζονται ίχνη ερυθρού επίθετου χρώματος), εύρημα στον τύπο των «ring idols» από όστρεο, πολλά πελεκητά εργαλεία κυρίως από πυριτόλιθο (εικ. 10), αιχμές, αρκετοί λίθινοι πελέκεις και σμίλες καθώς και μυλόπετρες. Επίσης, βρέθηκαν λίγα επεξεργασμένα τμήματα από *spondylus gaederopus*, σφοντύλια και οστέινα εργαλεία, ενώ στα λίγα χάλκινα αντικείμενα συγκαταλέγεται και ένας πέλεκυς (εικ. 11).

Οι ενδείξεις για την οικονομία του οικισμού είναι στη φάση αυτή πολύ περιορισμένες και δεν προκύπτουν από συστηματική επεξεργασία των δεδομένων. Αναφέρεται απλώς ότι, τουλάχιστον προς το παρόν και αντίθετα απ' ό,τι ίσως αναμενόταν, δε βρέθηκαν σε δείγματα χωμάτων που επεξεργάστηκαν με επίπλευση οστά ψαριών. Από τα μικρά ευρήματα της ανασκαφής απουσιάζουν «σύνεργα ψαρέματος» (π.χ. αγκίστρια, βαρίδια), αν και η χρήση παγίδων ή διχτύων, κατά την πρακτική των ψαράδων της Κάρλας, δεν τα καταστούσε κατ' ανάγκην απαραίτητα. Επίσης, φτωχά είναι για την ώρα και τα διαθέσιμα παλαιοβοτανικά κατάλοιπα. Οι πτυχωτές πλαγιές του Μαυροβουνίου με τις μικρές κοιλάδες είναι κατάλληλες για μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, με την κτηνοτροφία να έχει ιδιαίτερα

8. Στο εσωτερικό του κτιρίου βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων στέγης ενώ αναγνωρίστηκαν και λίγα όστρακα της ύστερης αρχαιότητας που αποτελούν και όριο για τη χρονολόγησή του. Σημειώνεται πάντως ότι σε απόσταση μόλις 200μ. Β. του προϊστορικού οικισμού, ανασκάπτονται από την 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, κτίρια της παλαιοχριστιανικής εποχής, βλ. Ντίνα – Σδρόλια 2003, 193.

9. Στις νεολιθικές ταφές ο νεκρός είχε ταφεί σε συνεσταλμένη στάση, χωρίς κτερίσματα. Οι τάφοι των ιστορικών χρόνων είναι λακκοειδείς αλλά βρέθηκε και ένας κεραμοσκεπής, με τους νεκρούς σε ύπτια θέση. Κάποια δραστηριότητα στον οικισμό κατά τους ιστορικούς χρόνους, μαρτυρεί και το μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα στο κέντρο του οικισμού που αναφέρθηκε στην αμέσως παραπάνω σημείωση.

10. Οστόσο, δε λείπουν και οι ενδείξεις για ύπαρξη βαθύτερων επιχώσεων της Νεότερης Νεολιθικής.

ευνοϊκές συνθήκες. Οι υγρές περιοχές της λίμνης προσέφεραν καλή βοσκή το καλοκαίρι, το ίδιο και οι πλαγιές του Μαυροβουνίου το χειμώνα.

Η θέση του οικισμού σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική εικόνα που έχουμε γι' αυτόν, δείχνουν ότι ο οικισμός στη θέση Παλιόσκαλα ήταν παραλίμνιος, στις ανατολικές όχθες της λίμνης Κάρλας ή Βοιβηίδας. Αν και η συνεχής μεταβολή της στάθμης της λίμνης αποτελούσε ιδιαίτερο γνώρισμά της και είχε άμεση σχέση με την υδρογραφία σχεδόν όλης της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας, υποστηρίχθηκαν κατά καιρούς διάφορες απόψεις σχετικά με την έκταση της λίμνης στην προϊστορική περίοδο¹¹. Η προταθείσα από τον P. Halstead υψηλότερη ακτογραμμή της λίμνης στην ισοϋψή 44μ.¹² ταιριάζει με τα δεδομένα της Παλιόσκαλας, υποδεικνύοντας ότι σ' αυτή την περίπτωση ο οικισμός απείχε από τη λίμνη λίγες εκατοντάδες μέτρα. Ο ίδιος ερευνητής θεωρεί ότι η έλλειψη οικισμών στην ευρύτερη περιοχή της λίμνης οφείλεται εν μέρει σε παράγοντες ταφονομίας, καθώς οι ψηλές στάθμες της λίμνης στους ιστορικούς χρόνους σκέπασαν πλήρως με αλλούβια τους προϊστορικούς οικισμούς¹³. Στην πρόσφατη έρευνά τους οι Helly, Bravard και Caruto προσπαθούν να αποκαταστήσουν την έκταση της λίμνης κατά την αρχαιότητα μέσα από τη σύνθεση αρχαίων γραπτών μαρτυριών, περιηγητών της τουρκοκρατίας καθώς και γεωλογικών και γεωμορφολογικών δεδομένων¹⁴. Αν και τα καρστικά πετρώματα στις βραχώδεις νοτιοανατολικές παρυφές της λίμνης θα μπορούσαν να αποστραγγίζουν τα νερά της διατηρώντας τη στάθμη της προϊστορικής λίμνης στην ισοϋψή 44μ.¹⁵, ο κίνδυνος για τον οικισμό από την άνοδο της στάθμης της μετά από ιδιαίτερα αυξημένες βροχοπτώσεις δε θα πρέπει να αποκλειστεί. Πάντως, οι χαμηλότερες κλιτύες του οικισμού στην Παλιόσκαλα υποδεικνύουν μια στάθμη της λίμνης κάτω από 47/46μ. για κάποια περίοδο της Τελικής Νεολιθικής στην οποία χρονολογείται ο οικισμός.

Με βάση διαθέσιμα στοιχεία του τέλους του 19^{ου} και κυρίως των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, προκύπτει ότι αρκετές φορές οι χαμηλές κλιτύες της μαγούλας είχαν κατακλυστεί από τα νερά της λίμνης. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα βαθύτερα στρώματα των τομών του νοτιοδυτικού τμήματος του οικισμού που είναι παλαιότερα από τον οικισμό, εντοπίστηκαν με πολλές πιθανότητες αλλουβιακές λιμναίες αποθέσεις. Κατά τα φαινόμενα, οι αποθέσεις αυτές ανήκουν σε έναν παλαιότερο υγρό ορίζοντα πάνω στον οποίο εγκαταστάθηκε ο οικισμός, πράγμα που θα ελεγχθεί καλλίτερα στη συνέχεια της έρευνας. Ιδιαίτερη σημασία έχει, βεβαίως, και ο εντοπισμός ή μη ενδείξεων για επεισόδια κατάκλυσης στις στρωματογραφικές ακολουθίες της Τελικής Νεολιθικής.

Με βάση τα δεδομένα που υπάρχουν μέχρι τώρα στη διάθεσή μας, φαίνεται ότι ο οικισμός αναπτυσσόταν κατά ένα μέρος σε βαθμιδωτά άνδηρα πάνω στα οποία κτίστηκαν οι οικίες και τα διάφορα κτίσματα. Σε μερικούς περιβόλους είναι πιο σαφής η αναλληματική λειτουργία ενώ σε άλλους η εικόνα είναι πιο σύνθετη. Όπως π.χ. ο πλατύς περίβολος (εικ. 1: 2) ο οποίος φαίνεται να συνδυάζει τη λειτουργία ενός «αυθύπαρκτου» και αναλληματικού περιβόλου. Ωστόσο, η σύνθετη λειτουργία των περιβόλων η κατανόηση της

11. Για μια συνοπτική παρουσίαση των απόψεων αυτών, βλ. Γαλλής 1992, 25-27. Επίσης, Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 200.

12. Halstead 1984, 2.4.

13. Halstead 1984, 6.4.1.

14. Helly *et al.* 2000, 16 –35 και Helly *et al.* 2002, 181-183.

15. Halstead 1984, 2.4.

οποίας έχει θεμελιώδη σημασία για τα ζητήματα οργάνωσης του χώρου στον οικισμό της Παλιόσκαλας, είναι εν πολλοίς αδιευκρίνιστη στην παρούσα φάση της έρευνας.

Η εικόνα του οικισμού, όπως προκύπτει μέχρι σήμερα, παρουσιάζει αναλογίες και διαφορές με τον οικισμό του Διμηνίου. Μια από τις βασικές διαφορές ανάμεσα στους δύο οικισμούς φαίνεται να είναι η απουσία κεντρικής αυλής από την Παλιόσκαλα και η ύπαρξη ενός κτίσματος στον πυρήνα του οικισμού το οποίο περιβαλλόταν από δύο ομόκεντρους λιθόκτιστους περιβόλους. Από την άλλη, η ύπαρξη κτισμάτων εξωτερικά των περιβόλων στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαμμένου οικισμού¹⁶, θα μπορούσε να έχει αναλογίες με το Σέσκλο Β¹⁷ αλλά κατά τα φαινόμενα και με το Διμήνι¹⁸. Επίσης, κάποιες αναλογίες και πολλές διαφορές φαίνεται να προκύπτουν με τον ανασκαπτόμενο οικισμό της Τελικής Νεολιθικής περιόδου στο Στρόφιλα της Άνδρου στον οποίο σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση τα οικοδομήματα και η οχύρωσή του¹⁹. Ωστόσο, τα διαθέσιμα δεδομένα για τα μείζονα ζητήματα της κοινωνικής δομής του οικισμού στην Παλιόσκαλα, της οικονομίας και των άλλων παραμέτρων που αποτυπώνονται στην ενδοκοινωνική οργάνωση του χώρου είναι, προς το παρόν, ελλιπή. Σε συνδυασμό πάντως με όλα αυτά πρέπει να αναζητηθεί και η δυναμική του τοπίου γύρω από τον οικισμό της Παλιόσκαλας. Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του τοπίου είναι η λίμνη αλλά και η θέση του οικισμού στην ποδιά των κλιτύων του Μαυροβουνίου με τα αλλουβιακά ρυπίδια κατά μήκος των παρυφών του. Η ανάπτυξη του οικισμού σε υπερυψωμένες ταρατσες θα μπορούσε, μεταξύ άλλων, να διασφαλίζει ένα πιο στεγνό περιβάλλον και μια αποτελεσματικότερη προστασία του εδάφους από την αυξημένη διάβρωση, ως συνέπεια ανόδου της στάθμης της λίμνης αλλά και των επιφανειακών νερών των κλιτύων του Μαυροβουνίου που ως μέρος της λεκάνης απορροής της λίμνης, στραγγίζονταν σ' αυτή.

Όπως έγινε κατανοητό, ό,τι έχει προταθεί μέχρι τώρα για τον οικισμό στην Παλιόσκαλα προκύπτει από μια οριζόντια «ανάγνωση» των αρχαιολογικών δεδομένων και αποτελεί περισσότερο υπόθεση εργασίας και στόχους της μελλοντικής έρευνας παρά ασφαλές συμπέρασμα. Καθώς το Υπουργείο Πολιτισμού αποφάσισε τη διατήρηση του οικισμού και την ανάδειξή του σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, η έρευνα του οικισμού θα μπορέσει να θέσει και ιεραρχήσει τους στόχους της χωρίς τις ασφυκτικές πιέσεις χρόνου μέσα στις οποίες διενεργήθηκε μέχρι τώρα. Παράλληλα με τους ερευνητικούς στόχους, δρομολογούνται οι επείγουσες εργασίες στερέωσης και διασφάλισης των ευπαθών αρχιτεκτονικών λειψάνων. Με ειδική χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού έχουν ήδη στεγαστεί με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της ΙΕ' ΕΠΚΑ κ. Δ. Καραγκούνη επιλεγμένα τμήματα του οικισμού με υπερυψωμένα αντιστρεπτά στέγαστρα προστασίας. Παράλληλα, βρίσκεται σε εξέλιξη η στέγαση του μεγαλύτερου τμήματος της ανασκαφής με χαμηλά στέγαστρα προστασίας με την προοπτική αυτά να αφαιρούνται προκειμένου να ολοκληρώνεται τμηματικά η ανασκαφική έρευνα.

Η μελλοντική έρευνα και η ανάδειξη του προϊστορικού οικισμού στην Παλιόσκαλα

16. Η παρατήρηση διατυπώνεται με επιφυλάξεις, καθώς δεν έχει συσχετιστεί πλήρως ο χρονικός ορίζοντας των κτισμάτων αυτών με εκείνα που βρίσκονται στα ψηλότερα τμήματα του οικισμού και εσωτερικά των περιβόλων και καθώς δε θα πρέπει να αποκλειστεί η ύπαρξη και άλλων περιβόλων στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού.

17. Kotsakis 1994, 125-130.

18. Χουρμουζιάδης 1979, 51, 112. Επίσης, Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 279.

19. Televantou (υπό έκδοση), 1-8.

αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο ανάδειξης της υπό ανασύσταση λίμνης Κάρλας, όπως αυτή προβλέπεται με την κατασκευή του Ταμιευτήρα Κάρλας. Πρόκειται για ένα έργο κατεξοχήν περιβαλλοντικό με πολλές προεκτάσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή των κατοίκων της περιοχής. Ευελπιστούμε δε ότι ο προϊστορικός οικισμός θα τύχει της δέουσας συμπαράστασης και από το νεοσύστατο Φορέα Διαχείρισης της λίμνης.

SUMMARY

**THE LAKE KARLA (VIVIIS) AND THE EXCAVATION
AT THE PREHISTORIC SETTLEMENT AT PALIOSKALA.
FIRST RESULTS AND PERSPECTIVES**

Giorgos Toufexis

The prehistoric settlement at Palioskala lies at the foot of the western slopes of the Mavrovouni Mountain (SE of the Larisa Plain- Thessaly) but formerly was a lakeside site at the eastern bank of the lake Karla or ancient Viviis drained in 1962. An intensive rescue excavation project was conducted by the IE' Ephorate of Antiquities in 2001– 2002 as the site was threatened by the construction of a big channel which is part of a current public work for a partly restoration of the lake. The results of the excavation necessitated the deviation of the route of the channel in order to save the prehistoric settlement and carry on future research.

The settlement is almost a circular and low tell (magoula), its diameter and height being c.150m. and 5m. respectively (53.66m asl). The excavation covered an area of 3.5 acres and was planned to investigate horizontally the habitation horizons but in most of the cases the excavation in the interiors and identification of house plans remained incomplete. Although the circumstances have not yet permitted the study of the pottery and other finds, the preliminary indications support the dating of the settlement in the Final Neolithic period.

The settlement was encircled by several concentric perimeter walls built with field stones and mud but their function and temporal correlation has not yet been clarified. Nevertheless some of them may have served mainly but not solely as retaining walls as they lack rear facade and bear an inward inclination. At the center of the settlement a circular area c. 16.50m in diameter was separately encircled by two perimeter walls and occupied by a building not yet thoroughly excavated (**fig 1:11 and 8**) (a large rectangular building dominating this part of the tell is dated in the late antiquity, **fig 1:13**). At least a pair of similar walls encircled the wider area of the central part (Plate 1:10) forming a zone in between where three rooms and several scattered architectural remains were found (**fig 1: 12**). Between those walls and another thick perimeter wall more than 10m. beyond (**fig 1: 2 and 2**) there is a spacious terrace where several houses and constructions were built (**fig 1:4, 1:5, 1:6, 1:7, 1:8 and figs. 5, 6, 7**). An entrance 2m.wide was revealed in the northern part of that wall (**fig. 1:3 and 4**) which was blocked afterwards by another wall. The outmost perimeter wall 2.30m. height was built with an inward inclination and apparently without a rear façade (**fig. 1:1 and 2**). Along its inner side two other rows of stones next to each other may belong to similar walls. Scattered remains of houses were also found outside the walled area, in the SE part of the excavation.

The location of the site and its architectural features contribute in the discussion about the extent of the lake Karla in the prehistory which undoubtedly is open for future research.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. Οικία με διάδρομο από την αρχαία Ιωλκό, στο *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κα Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Υπουργείο Πολιτισμού – ΙΓ' ΕΠΚΑ, Βόλος, 279-291.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Όλ., 1979. Τοπογραφία της περιοχής των Φερών Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο, *ΑΔ 34, Μελέτες*, 174-206.
- Γαλλής Κ., 1992. *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα.
- Halstead P., 1984. *Strategies for survival: An ecological approach to social and economic change in the early farming communities of Thessaly, N. Greece*, University of Cambridge, Ph.D. Diss.
- Helly B. – Bravard J.-P. - Caputo R., 2000. Η ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα. Μεταβολές των ιστορικών τοπίων και η προσχωματική εξέλιξη, *Θεσσημ 38*, 3-35 (μτφρ. από τα γαλλικά Κ. Σαμαράς).
- Helly Br. – Bravard J.-P. – Caputo R., 2002. Η ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα. Μεταβολές των ιστορικών τοπίων και η προσχωματική εξέλιξη, *Θεσσημ 41*, 165-190 (μτφρ. από τα γαλλικά Κ. Σαμαράς).
- Kotsakis K., 1994. The use of habitation space in Neolithic Sesklo, στο *La Thessalie, Quinze années de recherches archéologiques 1975-1990, Bilans et Perspectives, Actes du Colloque International, Lyon 17-22 avril*, Athènes, 125-130.
- Ντίνα Α. - Σδρόλια Σ., 2003. Έργα λίμνης Κάρλα. Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Κάρλας (2000-2002), στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρόγραμμα/Περιλήψεις*, Υπουργείο Πολιτισμού-Επιτροπή Παρακολούθησης Μεγάλων Έργων, 192-193.
- Ρούσκας, Ι. 2001, *Η επιστροφή της Κάρλας*, Αθήνα.
- ΤΕΕ, Τμήμα Μαγνησίας, 1999. *Λίμνη Κάρλα – Η αρχαία Βοιβηίς. Η αποκατάσταση ενός υγροτόπου στην Ελλάδα από τους σημαντικότερους της Ευρώπης*, Εξαρχόπουλος Μ. (επιμ.), Βόλος.
- Televantou Ch., (υπό έκδοση), Strofilas - A Neolithic settlement on Andros, στο *Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, 25-28 March 2004*, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, vol. II, Boyle K. - Gavalas G. (επιμ.), 1-8.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1979. *Το νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής.

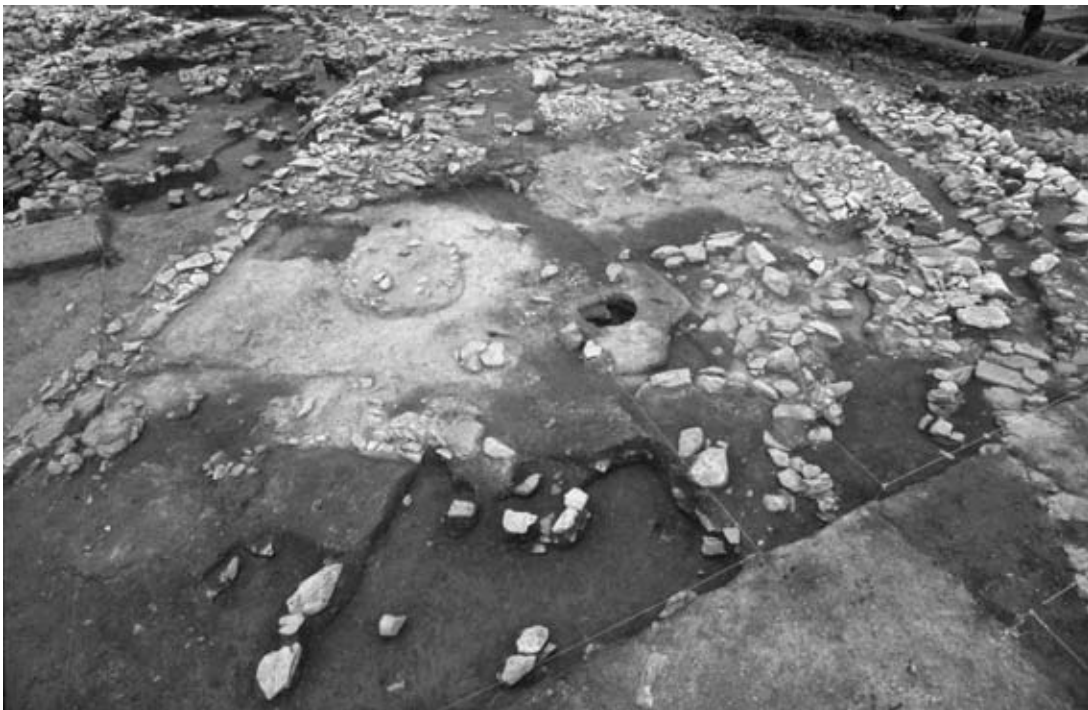
Εικ. 2. Ο εξωτερικός περίβολος στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής.

Εικ. 3. Τμήμα περιβόλου.

Εικ. 4. Είσοδος περιβόλου.

Εικ. 5. Λείψανα κατοικίας.

Εικ. 6. Κυκλική εστία.

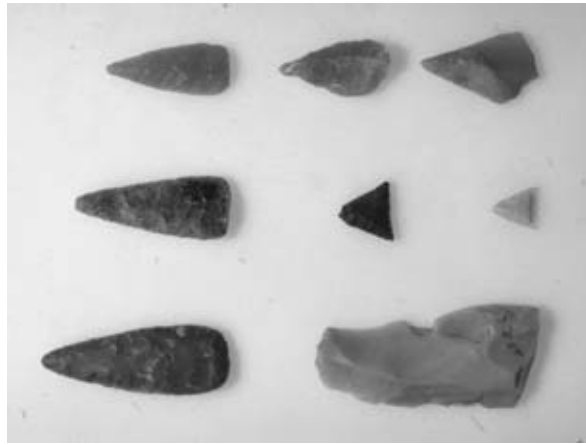
Εικ. 7. Λείψανα κατοικίας.

Εικ. 8. Το κεντρικό τμήμα του οικισμού. Άποψη από Δ.

Εικ. 9. Πήλινα αγγεία.

Εικ. 10. Λίθινα πελεκητά εργαλεία.

Εικ. 11. Χάλκινος πέλεκυς.

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΚΕΩΝΑ ΣΤΟ ΠΕΤΡΩΤΟ

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

ΚΑΣΤΡΟ ΣΥΚΕΩΝΟΣ

Η κτηματική περιφέρεια της Συκεώνος βρίσκεται στα ανατολικά του Νομού Καρδίτσας στα όρια με το Νομό Λάρισας (εικ. 1). Η θέση είναι γνωστή από τον τύμβο που βρίσκονταν στ' ανατολικά του χωριού και ανασκάφηκε την περασμένη δεκαετία¹, καθώς και από τον προϊστορικό οικισμό στην πεδιάδα νοτιοδυτικά του χωριού, στη θέση «Ζευγαρολίβαδο»², τμήμα του οποίου ανασκάφηκε επίσης την περασμένη δεκαετία. Σε μικρή απόσταση βορειότερα του προϊστορικού οικισμού, στους πρώτους χαμηλούς λόφους του όρους Τιτάνιο (Δοβρούτς)³, που αποτελούνται από κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα, έχουμε εντοπίσει αρχιτεκτονικά λείψανα και ψηφιδωτά δάπεδα.

Βόρεια του χωριού και του τύμβου στην κορυφή δίδυμου λόφου βρίσκεται η θέση «Κάστρο» (εικ. 1, 2), που είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος (Υ.Α. 1154/04-03-1964, ΦΕΚ 91/Β'/19-03-1964). Στο χώρο αυτό στις αρχές της δεκαετίας του 1980 είχαμε συλλέξει κεραμική Μέσης Εποχής Χαλκού και ιστορικών χρόνων. Η θέση είναι περίοπτη και ελέγχει τις διαβάσεις από την πεδιάδα της Καρδίτσας προς την πεδιάδα της Λάρισας δια μέσου των λόφων του Τιτάνιου όρους. Και σήμερα η επαρχιακή οδός Καρδίτσας – Λάρισας διέρχεται μέσα από τους πιο πάνω αναφερθέντες αρχαιολογικούς χώρους. Επάνω στο λόφο και γύρω από αυτόν διακρίνεται έντονο στεφάνι, που πιθανώς περικλείει οχυρωματικό περίβολο, στον οποίο ίσως οφείλεται και η ονομασία της θέσης.

Κατά τη διάρκεια νεότερης αυτοψίας μας στο χώρο και ιδιαίτερα στη ΝΑ κορυφή, στην οποία υπάρχει τριγωνομετρικό σημείο της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (ΓΥΣ), διαπιστώθηκε στην επιφάνεια του εδάφους η ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων και κεράμων κλασικής και ελληνιστικής εποχής. Ο χώρος γύρω από το τριγωνομετρικό σημείο της ΓΥΣ, καθώς και σε άλλα σημεία, ήταν διάσπαρτος από τομές λαθρανασκαφών. Η φυτική γη στην επιφάνεια του εδάφους ήταν ελάχιστη. Στο παρελθόν οι ιδιοκτήτες της χορτολιβαδικής έκτασης είχαν προχωρήσει στην καλλιέργεια του εδάφους, με αποτέλεσμα να καταστραφούν σε σημαντικό βαθμό τα αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα. Οι αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες επέβαλαν την ανάγκη διενέργειας δοκιμαστικής έρευνας.

Οι ανασκαφικές τομές, διαστάσεων 4,00×4,00μ. η κάθε μία, έγιναν στο ΝΑ λόφο σε

1. Χατζηαγγελάκης 1983, 197.

2. Χατζηαγγελάκης 1996α, 1997β, 2000γ.

3. Stählin 2002, 232. Χατζηαγγελάκης 2000, 382.

τμήμα της αγροτικής έκτασης των Σαρακατσαναίων αδελφών Πανάγιου, που διαμένουν στο Μέτσοβο, και σε μέρος του αγρού του Βασιλείου Καμπούρη, πέριξ του τριγωνομετρικού σημείου. Μετά τον καθαρισμό της ελάχιστης επιφανειακής επίχωσης αποκαλύφθηκαν τμήματα κεραμίδων στέγης διασκορπισμένα στην έκταση που κατελάμβανε το κτίσμα, προφανώς ύστερα από καταστροφή της στέγης του. Ορισμένες κεραμίδες έφεραν σφραγίσματα, ανάμεσα στα οποία και το όνομα ΦΙΛΟΞΕΝΟΥ. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών ήρθε στην επιφάνεια τμήμα μεγάλου κτιρίου κλασικής εποχής, που σώζεται στο ύψος της θεμελίωσης. Πολλές από τις πέτρες των τοίχων ήσαν διασκορπισμένες στην επιφάνεια του εδάφους. Το κτήριο έχει κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ. Κατά τη διάρκεια της δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του ΒΑ τοίχου και τμήμα του ΝΔ. Οι τοίχοι στο επίπεδο της θεμελίωσης ήσαν κτισμένοι με μεγάλες πλακαρές πέτρες από σχιστόλιθο. Το σωζόμενο μήκος του ΒΑ τοίχου έφθανε τα 16,80 μέτρα και το πλάτος 1,10μ., χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η αποκάλυψη των άκρων του, ενώ το μήκος του ΝΔ τοίχου, όσο έχει αποκαλυφθεί, έφθανε τα 9,20 μέτρα και το πλάτος 0,95μ. Το καθαρό πλάτος ανάμεσα στους δύο τοίχους είναι 6,40 μέτρα. Στο μέσον του πλάτους του κτιρίου κατά μήκος του επιμήκους άξονα αυτού υπάρχουν έξι (6) τετράγωνα βάσεις, (εικ. 5 μέσον) από πρασινοκίτρινο ψαμίτη λίθο, στις οποίες θα στηρίζονταν μάλλον ξύλινες κλώνες, που υποβάσταζαν την ξυλοκατασκευή της στέγης. Ανάλογες βάσεις από ίδιο υλικό υπάρχουν στο ναό του Απόλλωνα στο Μοσχάτο στο Νομό Καρδίτσας⁴. Κατά μέσο όρο ο ένας ψαμμόλιθος απέχει από τον άλλο περί 1,40 – 1,80 μέτρα, καθώς δύο ή τρεις λίθοι είχαν μετακινηθεί από τους λαθρανασκαφείς. Φαίνεται πως πρόκειται για μεγάλο δρομικό δημόσιο κτήριο με εσωτερική κιονοστοιχία. Η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα βοηθήσει στην κατανόηση του χαρακτήρα και της χρήσης του κτηρίου, αν πρόκειται για ναό ή κάποιο άλλο δημόσιο κτήριο.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται κεραμική κλασικών χρόνων, τμήματα ειδωλίων αρχαϊκών ως και ελληνοιστικών χρόνων, πηνία, ενεπίγραφες κεραμίδες, χάλκινα νομίσματα 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ. (όπως της γειτονικής αρχαίας πόλεως Κραννώνος). Στα χάλκινα αντικείμενα περιλαμβάνονται και ορισμένα καρφιά – άγκιστρα. Ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί στην Όλυνθο⁵ και στο ναό της Αφαιάς Αθηνάς στην Αίγινα⁶.

Αμέσως κάτω από το κτήριο των ιστορικών χρόνων, το οποίο μάλιστα σε ορισμένα μέρη πατάει επάνω του, αποκαλύφθηκε τμήμα κτηρίου της εποχής του Χαλκού (εικ. 3). Η επίχωση, στο μεγαλύτερο τμήμα της έκτασης που ανασκάφηκε, ήταν αναμοχλευμένη από τους λάκκους των αρχαιοκαπήλων. Το αρχαιολογικό στρώμα της εποχής του Χαλκού είχε αναπτυχθεί πάνω στο φυσικό σχιστολιθικό βράχο.

Το τμήμα αυτού του τοίχου έχει κατεύθυνση από Α προς Δ, σώζεται σε μήκος 6,20μ. και πλάτος 0,45– 0,50μ. Δεν έχουν αποκαλυφθεί τα όριά του. Είναι κατασκευασμένος από μικρούς αργούς λίθους. Πολύ μικρό τμήμα τοίχου παράλληλου προς αυτόν εντοπίστηκε σε απόσταση 6,00μ. προς τα Β, ενώ άλλο τμήμα εγκάρσιου τοιχαρίου προς τον επιμήκη τοίχο προσδιορίστηκε κάτω από το ΝΔ μεγάλο τοίχο των ιστορικών χρόνων.

Προς τα ανατολικά αυτού του τοίχου αποκαλύφθηκε εν μέρει αψιδωτή κατασκευή, η οποία αποκλίνει προς τα νότια από τον άξονα του προηγούμενου τοίχου (εικ. 5 αριστερά).

4. Ιντζεσίλογλου 1994, 332.

5. Robinson 1941, no. 1544-1546.

6. Furtwängler 1906, T. 115.

Η ύπαρξη πηλοχώματος εσωτερικά του επιμήκους τοίχου υποδηλώνει μάλλον την κατασκευή της ανωδομής με πηλόπλινθους. Στο μέσον του επιμήκους τοίχου (ανατολικά του σημείου επαφής με το ΝΔ τοίχο του μεγάλου κτιρίου των ιστορικών χρόνων) υπήρχαν πολλά όστρακα αγγείων και καμένο χώμα. Κατά μήκος του τοίχου προς την ανατολική του πλευρά βρέθηκαν *in situ* τρία (3) αποθηκευτικά πιθοειδή αγγεία (εικ. 4). Στον ίδιο αυτό χώρο, βόρεια του τοίχου, καθαρίστηκαν δύο λίθινες κατασκευές, από τις οποίες η μία αναγνωρίστηκε ως εστία. Το δάπεδο του κτιρίου ήταν από πατημένο χώμα.

Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε στην ολοκλήρωσή της και τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι αποσπασματικά, ωστόσο νομίζουμε ότι έχουμε εδώ τα στοιχεία ενός κτιρίου της Μέσης Εποχής του Χαλκού, το οποίο διέθετε μεσοτοιχία, χωρίζοντας το κτήριο σε τρεις εσωτερικούς χώρους, αν δεχθούμε ότι η ημικυκλική κατασκευή αποτελούσε δωμάτιο⁷

Η αγγειοπλαστική δραστηριότητα, τόσο από την περισυλλογή κεραμικής κατά το παρελθόν, όσο και από το χώρο της ανασκαφής φανερώνεται έντονα και με ποικιλία. Κυριαρχούν πάντως τα τραχιά χειροποίητα πιθοειδή (εικ. 6α) οικιακά σκεύη για την αποθήκευση καρπών ή το μαγείρεμα, καθώς και δίωτοι σκύφοι με ταινιωτές λαβές. Στην περίπτωση του Κάστρου Συκεώνος ένας δίωτος σκύφος έκλεινε το στόμιο ενός από τα πιθοειδή αγγεία. Τα πιθοειδή αγγεία έχουν στενή βάση, ωοειδές σώμα, ευρύ στόμιο και χείλος που γέρνει προς τα έξω, σχήμα δημοφιλές σ' αυτή την περίοδο, με ανάλογα παραδείγματα σε άλλες θέσεις, όπως π.χ. στην Ασπίδα Άργους⁸.

Στα πήλινα αντικείμενα περιλαμβάνεται μία μεγάλη πυραμιδοειδής αγνύθα, σφονδύλια, αγκυρόσχημα ειδώλια ή βάρη (εικ. 6β). Από λίθο είναι διάφορα τμήματα εργαλείων, ενώ λίγα σχετικά ήταν τα απολεπίσματα από πυριτόλιθο.

Στο δίδυμο λόφο στη θέση «Κάστρο» Συκεώνος, με υψόμετρο 199μ. και ο οποίος περιβάλλεται από χαμηλούς ορεινούς όγκους, αναγνωρίζεται από ορισμένους ερευνητές⁹ ένας τειχισμένος οικισμός της Μέσης Εποχής Χαλκού. Αν και τούτο δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, ωστόσο τα πρώτα αρχιτεκτονικά στοιχεία βεβαιώνουν ότι στην περιοχή της Συκεώνος υπήρξε εγκατάσταση κατά την ΠΕΧ και κυρίως τη Μέση Εποχή Χαλκού. Αρχίζουν να αποκαλύπτονται οι πρώτες βεβαιωμένες δραστηριότητες των κατοίκων αυτού του χώρου κατά την περίοδο του Χαλκού, με τις οποίες δεν είναι ίσως άσχετα ορισμένα στοιχεία κεραμικής ΠΕΧ από τον προϊστορικό οικισμό Συκεώνος, ενώ επίσης κεραμική ΠΕΧ έχει συλλεχθεί και από άλλον κοντινό λόφο ΒΑ της θέσης «Κάστρο».

ΠΕΤΡΩΤΟ

Αφού αφήσουμε τους οικείους χαμηλούς λόφους του Τιτάνιου όρους της περιοχής Συκεώνος στο ανατολικό άκρο του Νομού Καρδίτσας, θα κάνουμε ένα μεγάλο άλμα πάνω από την εύφορη πεδιάδα και τα πρώτα βουνά της Πίνδου, όπου αφθονούν τα συμπαγή ασβεστολιθικά πετρώματα και οι ψαμμίτες με αργιλικούς σχιστολίθους και ενίοτε ασβεστολιθικούς¹⁰, για να προσγειωθούμε στα δυτικά σ' έναν άγριας ομορφιάς τόπο στην

7. Milošević 1973, 43-75. Christmann 1992, 201-204. Vermeule 1983, 79.

8. Touchais 1975α, 1976β, 1984γ. Hanschmann 1981. Maran 1992.

9. Θεοδώροπουλος 1994, 22.

10. Χατζηαγγελάκης 1990, 77.

περιοχή του Αχελώου ποταμού, στα όρια δύο Νομών (Καρδίτσας – Άρτας) και δύο διαμερισμάτων (Ηλείου – Θεσσαλίας). Εκεί όπου ο σύγχρονος άνθρωπος παρεμβαίνει στο χώρο για να του αλλάξει τη μορφή και τη χρήση (Έργα φράγματος Συκιάς και Έργο Διάνοιξης Σήραγγας Πετρωτού – Πευκόφυτου).

Στην περιοχή του Πετρωτού (Λιάσκοβο) (εικ. 1), το τελευταίο χωριό στη νοτιή ευθεία, που ελέγχει από τα πανάρχαια χρόνια τις διαβάσεις από Ανατολή σε Δύση και τούμπαλιν, πάνω στις οδικές και υδάτινες αρτηρίες (Γέφυρα – οχυρό «Παλαιόκαστρο») διαπιστώθηκαν στο παρελθόν αρχαιολογικά λείψανα¹¹. Στον απόκρημνο βράχο από τα νότια και το χαμηλό έξαρμα από τα βόρεια στη θέση «Παλαιόκαστρο» ο Δ.Ρ. Θεοχάρης είχε εντοπίσει οχυρό ελληνοιστικών χρόνων και λίγο πιο κάτω στη θέση «Πουρναράκια» και «Άγιος Δημήτριος» ανασκάψαμε τα προηγούμενα χρόνια αρκετούς τάφους ελληνοιστικής περιόδου¹², παρόμοιους με αυτούς της Αργιθέας, και με αξιόλογα ευρήματα.

Σε πλάτωμα βόρεια του «Παλαιόκαστρου» (εικ. 7), σε ιδιωτική έκταση που απαλλοτριώθηκε από τη ΔΕΗ για την εγκατάσταση πυλώνων για το έργο σύνδεσης Ελλάδας – Ιταλίας με ηλεκτρικό ρεύμα 400 KWA, διεξήχθη ανασκαφική έρευνα εξ αιτίας του πιο πάνω μεγάλου έργου. Δημιουργήθηκαν τομές στα σημεία εκείνα όπου επρόκειτο να τοποθετηθούν οι πόδες του πυλώνα 163. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα δύο αψιδωτών κατασκευών (εικ. 8). Πρόκειται για τα τμήματα των αψίδων δύο οικημάτων, που είναι κατασκευασμένα με αργούς λίθους με προσανατολισμό από Α προς Δ. Οι κατασκευές στο μεγαλύτερο τμήμα τους ήταν κατεστραμμένες. Στο παρελθόν, όταν στο χωριό Πετρωτό ζούσαν αρκετοί μόνιμοι κάτοικοι, καλλιεργούσαν τους ελάχιστους αγρούς με αποτέλεσμα να καταστραφούν τα αρχαιολογικά λείψανα. Ανατολικά των αψιδωτών κατασκευών αποκαλύφθηκαν κατά χώραν μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο και άλλο μικρότερο.

Έξω και δυτικά από το δεύτερο οίκημα μετά την αφαίρεση της επίχωσης ήρθε στην επιφάνεια ελλειπτική κατασκευή από πηλό, την οποία αρχικά εκλάβαμε ως εστία. Μετά τον καθαρισμό και τη διερεύνηση του εσωτερικού της πηλώδους κατασκευής διαπιστώσαμε την ύπαρξη στο μέσον αυτής τετράγωνης βάσης και περίξ αυτής πηλούς καμένους και άφθονα όστρακα αγγείων. Ανάμεσα δε σ' αυτά και δύο τμήματα λαβών με εγχάρκτη διακόσμηση. Η ύπαρξη αυτών των στοιχείων μας οδήγησε στην άποψη ότι ίσως πρόκειται για κεραμεικό κλίβανο. Η κεραμική παραγωγή στο χώρο του πυλώνα 163 ήταν άφθονη και συνίστατο σε τμήματα αγγείων με λεπτά, μεσαία και χονδρά τοιχώματα, κυρίως αποθηκευτικών και πόσης, γκρίζας, καστανής και πορτοκαλοκάστανης απόχρωσης, ορισμένα με εγχάρκτη διακόσμηση. Η διακόσμηση σε μία λαβή που βρέθηκε μέσα στον κεραμικό κλίβανο θα μπορούσε ίσως να χαρακτηρισθεί ως «σημείο κεραμεία» όπως σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. στην Ασπίδα Άργους¹³.

Η παραγωγή της αγγειοπλαστικής στην εγκατάσταση του Πετρωτού πλουτίστηκε με την ανεύρεση τριών αγγείων σε κιβωτιόσχημο παιδικό τάφο, που βρέθηκε έξω από τις αψιδωτές κατασκευές, πιο πέρα ακόμη και από την πηλώδη κατασκευή, προς τα δυτικά αυτών των κατασκευών. Πρόκειται για δύο αγγεία που ήταν μέσα στον τάφο ως κτερίσματα, ένα χαρακτηριστικό δίωτο σκύφο με στρογγυλό σώμα, επίπεδη βάση και υπερυψωμένες από

11. Χατζηαγγελάκης 1990, 82.

12. Χατζηαγγελάκης 1987, 1990.

13. Philippra-Touchais 1998, 38.

το χείλος λαβές και ένα μόνωτο κύπελο με τα ίδια χαρακτηριστικά. Το τρίτο αγγείο, δίωτος πάλι σκύφος που διαφέρει ως προς το σχήμα από τον προηγούμενο, ήταν έξω από την κάλυψη του τάφου, ως «σήμα» ή αγγείο που είχε σχέση με προσφορές.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος (**εικ. 9, 10**) ήταν κατασκευασμένος από εγχώριους σχιστόλιθους, τόσο στις καλυπτήριες, όσο και στα τοιχώματα. Στο δάπεδο υπήρχε επίσης σχιστόπλακα, ενώ σε ανάλογα παραδείγματα από άλλες θέσεις υπάρχουν χαλίκια ή μικρές πλάκες. Τέτοιου είδους ταφές θεωρούνται τυπικές για την περίοδο αυτή¹⁴.

Στα πήλινα χρηστικά αντικείμενα περιλαμβάνονται και σφονδύλια, ένα δε με εγχάρκτη διακόσμηση. Στα άλλα μέσα παραγωγής ή επεξεργασίας υλικών συγκαταλέγονται μυλόλιθοι, λίθινα εργαλεία, μάλιστα δε τραπεζοειδούς σχήματος.

Μία κατηγορία αντικειμένων που χαρακτηρίζει την εγκατάσταση στο Πετρωτό είναι ο μεγάλος αριθμός και η ποικιλία πυριτολίθων, τόσο πυρήνων και απολεπισμάτων, όσο και λεπίδων.

Η επισήμανση αυτή δεν πρέπει να είναι άσχετη με τον τόπο προέλευσης του πρωτογενούς υλικού, του πυριτολίθου, που κατά κύριο λόγο είναι η περιοχή της Πίνδου.

ΑΓΡΙΟΚΕΡΑΣΟ ΚΑΡΥΑΣ

Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, στην περιοχή του Αχελώου και της ορεινής δυτικής Θεσσαλίας (**εικ. 1**), είναι και η θέση «Αγριοκέρασο» Καρυάς. Πρόκειται για μία πλαγιά με προσανατολισμό προς τα νότια στα ανατολικά της ήδη γνωστής θέσης «Κάστρο» Καρυάς (Τριζόλου) (**εικ. 11**), στην οποία ο Δ.Ρ. Θεοχάρης είχε αναγνωρίσει οχυρό της εποχής του Δημητρίου Πολιορκητή. Στην απότομη αυτή πλαγιά λόγω του ίδιου έργου της ΔΕΗ, όπως στο Πετρωτό και την ευρύτερη περιοχή της Αργιθέας, αποκαλύφθηκε μια νέα θέση με συλημένους κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ σε μικρή απόσταση ΒΑ αυτής, στο ίδιο πρηνές, σκαπτικό μηχάνημα που επιχειρούσε τη διάνοιξη οδού προσπέλασης προς τον πυλώνα της ΔΕΗ με αριθμό 153 αποκάλυψε μεν, αφού κατέστρεψε δε, τμήματα λίθινων κατασκευών (**εικ. 12**). Πρόκειται για τρεις επιμήκεις κατασκευές, οι οποίες είχαν κτισθεί στη βόρεια λατομημένη παρειά του απότομου πρηνούς. Το δάπεδο των κτιρίων ήταν χαλικάδες και είχε δημιουργηθεί στο λατομημένο βράχο. Τα οικήματα είχαν προσανατολισμό από Α προς Δ.

Στο δυτικό άκρο διασώζεται η αρχή της ελλειψοειδούς πορείας των κατασκευών. Το σωζόμενο τμήμα των βόρειων επιμήκων τοίχων είναι κατασκευασμένο από εντόπιες πλακαρές πέτρες. Ελάχιστο τμήμα του μικρού πάχους δαπέδου διασώθηκε πάνω στο φυσικό βράχο.

Στο μέσον περίπου της δεύτερης (Β) κατασκευής (μετρώντας από τα δυτικά προς τα ανατολικά) διατηρήθηκε τμήμα του εγκάρσιου τοιχίου, που χώριζε το οίκημα σε δύο χώρους. Οι λίθοι των τοίχων των οικημάτων στην εσωτερική πλευρά έχουν καλή αρμογή και επιμελημένη κατασκευή (**εικ. 13, 14**).

Δυτικά του πρώτου οικήματος, σε δύο – τρία μέτρα απόσταση από την έλλειψη αυτού, αποκαλύφθηκε παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος είχε κατασκευασθεί από πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες¹⁵. Δεν βρέθηκαν αντικείμενα μέσα ή έξω από τον τάφο, καθώς

14. Vermeule 1983, 85. Hopper 1993, 40.

15. Dickinson 1992, 43.

είχε καταστραφεί εν μέρει από το εκσκαπτικό μηχάνημα. Το υλικό και η κατασκευή του τάφου αυτού ήταν παρόμοια με αυτή του τάφου από το Πετρωτό.

Στο δάπεδο των δύο από τις τρεις κατασκευές βρέθηκαν στοιχεία της κεραμικής παραγωγής των κατοίκων που δραστηριοποιήθηκαν σ' αυτή την εγκατάσταση. Ένα μαστοειδές μόνωτο χειροποίητο αγγείο (εικ. 15α) βρέθηκε κατά χώραν στη δεύτερη κατασκευή, ενώ το σχηματολόγιο συμπληρώνεται από δύο μικρά ακόμη αγγεία, ήτοι ένα δίωτο σκύφο με υπερυψωμένες τις λαβές και ένα μόνωτο χειροποίητο επίσης κύπελλο. Στη θέση «Αγριοκέρασο» ανάμεσα στην κεραμική διακρίνονται και οι διχαλωτές λαβές. Στην παραγωγή πήλινων χρηστικών αντικειμένων συμπεριλαμβάνεται αριθμός σφονδυλίων ή ακροφυσίων (εικ. 15β), σχήματος κολούρου κώνου και μεγάλου σχετικά μεγέθους.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της εργαλειακής παραγωγής της εγκατάστασης είναι μια σειρά διαφόρων μεγεθών, σχημάτων και βάρους λίθινων σφυριών, τριπήρων και άλλων εργαλείων, ενώ πολύ μεγαλύτερη (και από αυτήν του Πετρωτού) είναι η επεξεργασία και παραγωγή εργαλείων από πυριτόλιθο.

Δύο αιχμές βελών, η μια με ελαφριά εσοχή και η άλλη του τύπου της «χελιδονοουράς»¹⁶ (εικ. 16) επιβεβαιώνουν δραστηριότητες των ενοίκων της εγκατάστασης με το κυνήγι. Στο σύνολο των λίθινων αντικειμένων περιλαμβάνεται και ένα περιάπτο.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που αδρομερώς παρουσιάσαμε ενώπιόν σας σύμφωνα με τις μέχρι τώρα ανασκαφικές έρευνες διαπιστώνουμε ότι κατά βάση πρόκειται για τρεις θέσεις, η μία στο ανατολικό και οι άλλες δύο γειτονικές εγκαταστάσεις στο δυτικό όριο του Νομού Καρδίτσας, οι οποίες ιδρύθηκαν σε θέσεις που ελέγχουν τα φυσικά περάσματα. Μπορούν να αναχθούν στη Μέση Εποχή της Χαλκοκρατίας, με αρκετά στοιχεία πρωιμότητας και συντήρησης, ειδικά για τις τελευταίες, ενώ διατηρούν και ένα χαρακτήρα κλειστής οικονομίας. Οι εγκαταστάσεις του Πετρωτού και του Αγριοκέρασου είναι οι πρώτες θέσεις που εντοπίζονται και ανασκαφικά στην ορεινή Πίνδο. Φαίνεται να έχουν σχέση με την εκμετάλλευση του πυριτολίθου, καθ' όσον ειδικά στο Αγριοκέρασο διαπιστώσαμε και συλλέξαμε μεγάλο αριθμό απολεπισμάτων και πυρήνων πυριτολίθων και τμήματα λίθινων εργαλείων.

Οι αρχιτεκτονικές κατασκευές στο «Κάστρο» Συκεώνος και στο Πετρωτό ακολουθούν το γνωστό τρόπο κατασκευής με χαμηλή λιθοδομή και ανωδομή με πηλόπλιθες, ενώ στο Αγριοκέρασο οι τοίχοι στους σωζόμενους τουλάχιστον βόρειους τοίχους είναι κατασκευασμένοι από πλακαρές πέτρες.

Αν και είναι σχετικά νωρίς και ίσως παρακινδυνευμένο, σε ότι αφορά την περιοχή της Πίνδου, δηλαδή το τμήμα εκείνο στο οποίο ζούσαν οι αρχαίοι Αθαμάνες, θα μπορούσε να γίνει συσχέτιση των δύο πρόσφατα εντοπισμένων θέσεων με την εγκατάσταση των Αθαμάνων κατά τη 2^η χιλιετία στην περιοχή αυτή¹⁷.

16. Treuil *et al.* 1996, εικ. 14, η-θ.

17. Σακελλαρίου 1978, 376.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΚΕΩΝΑ ΣΤΟ ΠΕΤΡΩΤΟ

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

Κοιτάζοντας στον χάρτη την περιοχή του Νομού Καρδίτσας παρατηρούμε ότι το χωριό Συκεών βρίσκεται στα ανατολικά όρια της πεδιάδας, στα ριζά των προβούνων του Τιτάνιου όρους. Στην κορυφή ενός λόφου, στη θέση «Κάστρο», που ελέγχει τη διάβαση από την πεδιάδα της Καρδίτσας στην περιοχή της Λάρισας, διαπιστώθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική Μέσης Εποχής του Χαλκού, πέρα από τα ήδη γνωστά στοιχεία ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Στα δυτικά του Νομού Καρδίτσας στην ορεινή περιοχή όπου κυλάει ο Αχελώος ποταμός, στο χωριό Πετρωτό (Διάσκοβο) και στη θέση «Παλαιόκαστρο», η οποία ελέγχει τις διαβάσεις από τη Θεσσαλία στην Ήπειρο, εντοπίστηκαν αψιδωτές κατασκευές και άλλα αρχαιολογικά στοιχεία Μέσης Εποχής Χαλκού, εκτός των ήδη ανασκαφέντων τάφων της ελληνιστικής περιόδου. Τα νεότερα αυτά στοιχεία, μαζί με αυτά από τη θέση «Αγριοκέρασο» ανάμεσα στο Πετρωτό και στην Καρυά, θα συνδράμουν στην προσπάθεια διερεύνησης του ιστορικού γίνεσθαι αυτής της περιόδου στην περιοχή του Νόμου Καρδίτσας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Christmann El., 1992. Die Magoula von Pevkakia und die Frühbronzezeit in Thessalien. Chronologie und extreme Kontakte, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα, 201 – 204.
- Dickinson O.T.P.K., 1992. *Η προέλευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού*, Αθήνα.
- Furtwängler A., 1906. *Aegina, Das Heiligtum der Aphaia*, München.
- Hanschmann E., 1981. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa – Magoula in Thessalien*, IV, *Die Mittlere Bronzezeit*, 1981.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1983. Συκιές, *ΑΔ 38, Χρονικά*, 97-198.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1987. *ΑΔ 42, Χρονικά*, 262-265.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1990. Αθαμανία–Αργιθέα, *Αρχαιολογία 34*, 76 κ.ε.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1996. Συκιές, *ΑΔ 51, Χρονικά*, 357-358.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 1997. Συκιές, *ΑΔ 52, Χρονικά*, 472-473.
- Χατζηαγγελάκης Λ. Π., 2000. Δραστηριότητες στο ΒΔ τμήμα του Ν. Καρδίτσας, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεοτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, 1^η *Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος, 381-394.
- Horper R.J., 1993. *Οι πρώτοι Έλληνες. Από την προϊστορία έως τις απαρχές της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη.
- Ιντζεσίλογλου Χ., 1994. Μοσχάτο, Λιανοκόκκαλα (Ναός του Απόλλωνα), *ΑΔ 49, Χρονικά*, 331-333.

- Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia – Magoula in Thessalien*, III, *Die Mittlere Bronzezeit*, Bonn.
- Milojčić Vl., 1974. Bericht über die Deutschen Archäologischen Ausgrabungen in Thessalien, 1973, *AAA* 7, 43-75.
- Robinson D. M., 1941. *Excavations at Olynthus*, Baltimore.
- Philippa-Touchais A., 1998. Η Μέση Χαλκοκρατία στην Ηπειρωτική Ελλάδα, *Αρχαιολογία* 66 (τ. Μαρτίου), 31-38.
- Σακελλαρίου Μ., 1972. Οι γλωσσικές και εθνικές ομάδες της Ελληνικής προϊστορίας, *ΙΕΕ* Α', 356-379.
- Stählin F., 2002. Η Αρχαία Θεσσαλία, Θεσσαλονίκη.
- Θεοδωρόπουλος Κ., 1994. Προϊστορικές οχυρωμένες θέσεις στην περιοχή της Λάρισας, στο *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 20-21 Μαρτίου 1993*, Λάρισα, 17-36.
- Touchais G., 1975, 1976, 1984. Rapports préliminaires sur les fouilles de l'Aspis d'Argos, *BCH* 99, 707-708, *BCH* 100, 755-758, *BCH* 108, 850-852.
- Treuil *et al.*, 1996. *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα.
- Vermeule E., 1983. *Ελλάς, Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα.

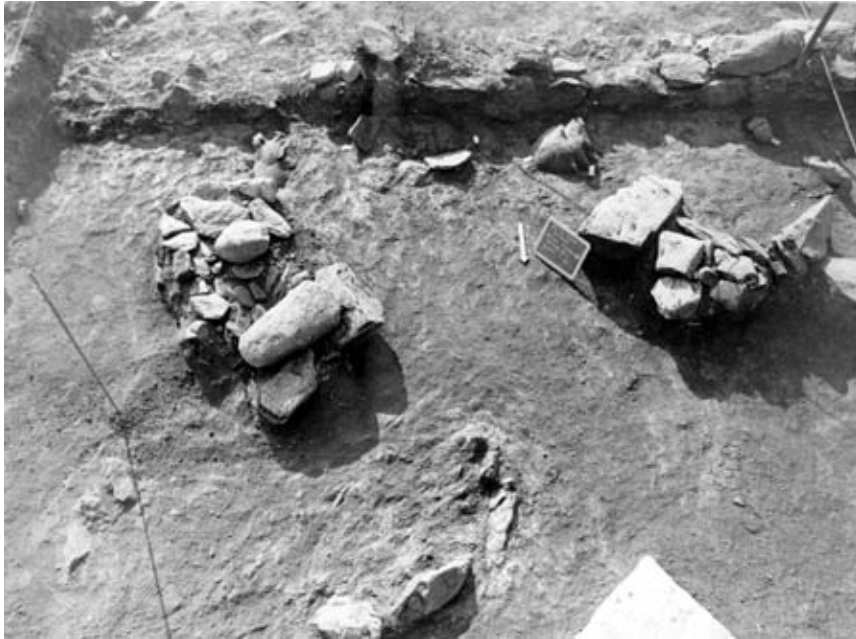
Εικ. 1. Χάρτης του Νομού Καρδίτσας στον οποίο φαίνονται οι θέσεις του «Κάστρου» Συκεώνος, «Αγριοκέρασου» Καρβάς και «Παλιόκαστρου» Πετρωτού.

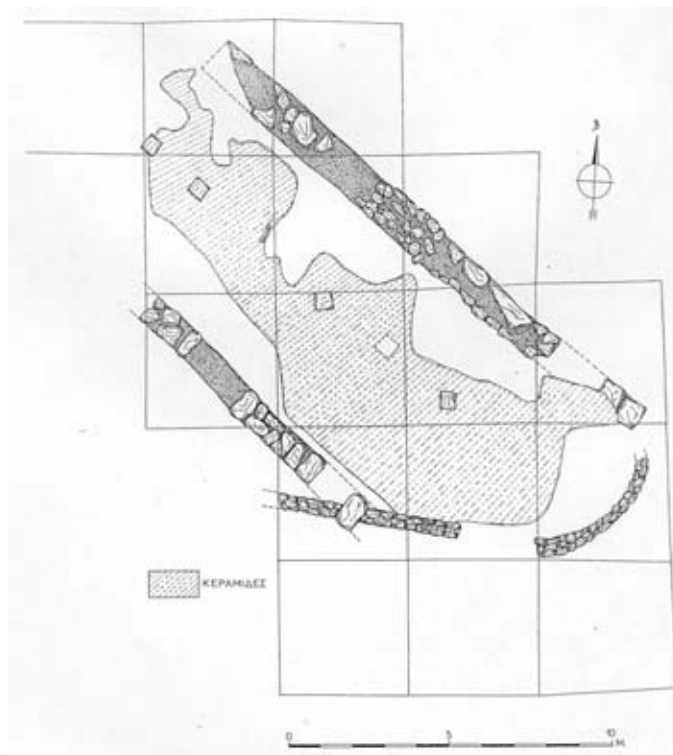
Εικ. 2. Η θέση «Κάστρο» Συκεώνος από ανατολικά.

Εικ. 3. «Κάστρο» Συκεώνος. Αρχιτεκτονικά λείψανα κλασικής εποχής – εμπρός αριστερά – και Μέσης Εποχής Χαλκού – εμπρός δεξιά και κάτω από τα προηγούμενα.

Εικ. 4. «Κάστρο» Συκεώνος. Κατασκευές εστιών και επιμήκης τοίχος ΜΕΧ. Αγγεία in situ παράλληλα του τοίχου, στο εσωτερικό του κτιρίου.

Εικ. 5. «Κάστρο» Συκεώνος. Αρχιτεκτονικά λείψανα ΜΕΧ και ιστορικών χρόνων.

Εικ. 6α-β. «Κάστρο» Συκεώνος. Αγγείο και αγκυρό-
σχημο ειδώλιο ΜΕΧ.

Εικ. 7. Πετρωτό. Άποψη του χώρου της ανασκαφής
από τη θέση «Παλιόκαστρο», στα νότια.

Εικ. 8. Πετρωτό. Τμήμα ημικυκλικού λίθινου τοίχου.

Εικ. 9. Πετρωτό. Παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος.

Εικ. 10. Πετρωτό. Αγγεία από το παιδικό τάφο.

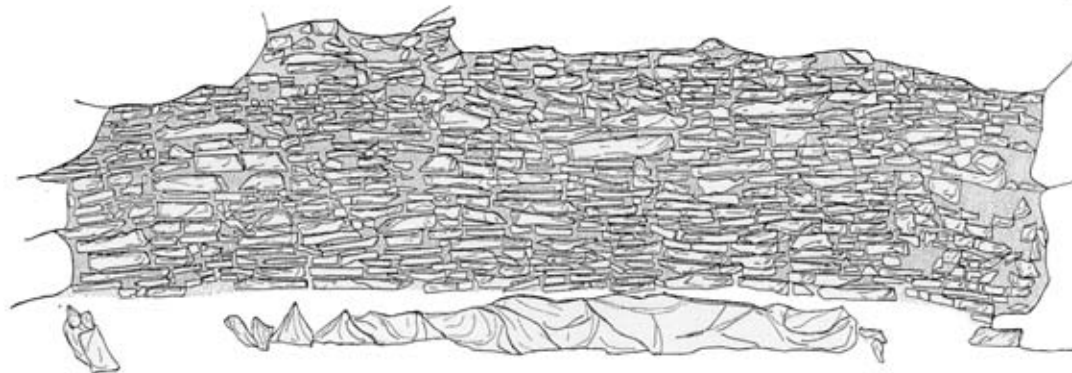
Εικ. 11. Αγριοκέρασο Καρνιάς. Σε πρώτο επίπεδο η αρχαιολογική θέση, σε δεύτερο ο δρόμος Μουζακίου - Άρτας -ακόμη χωμάτινος- και η θέση «Κάστρο», σε τρίτο επίπεδο βουνά της Πίνδου.

Εικ. 12. Αγριοκέρασο Καρυάς, Άποψη του χώρου της ανασκαφής από ΝΔ.

Εικ. 13. Αγριοκέρασο Καρυάς, Εσωτερική όψη του ΒΔ τοίχου του οικήματος Β.

Εικ. 14. Σχέδιο 2. Αγριοκέρασο Καρυάς. Αρχιτεκτονική κατασκευή Α. Όψη.

Εικ. 15α-β. Αγριοκέρασο Καρυάς. Μαστοειδές μόνωτο αγγείο και πήλινα σφονδύλια ή ακροφύσια(;).

Εικ. 16. Αγριοκέρασο Καρυάς. Αιχμή από πυριτόλιθο, τύπου «χελιδονοουράς».

Η ΓΚΡΙΖΑ ΨΕΥΔΟΜΙΝΥΕΙΑ ΚΑΙ Η ΣΤΙΛΒΩΜΕΝΗ ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΔΙΜΗΝΙΟΥ

Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη

Από το 1977 μέχρι το 1997 πραγματοποιήθηκαν στο Διμήνι πολλές σωστικές ανασκαφές στην πεδιάδα ανατολικά του λόφου με τον γνωστό νεολιθικό οικισμό¹ όπου εντοπίστηκαν επιχώσεις της Πρώιμης, Μέσης και Ύστερης Εποχής Χαλκού καθώς και επιχώσεις της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών², φαίνεται ότι το Διμήνι συνέχισε να κατοικείται και στην Εποχή του Χαλκού. Στην Πρώιμη Εποχή Χαλκού η κατοίκηση εντοπίζεται στις πρώτες φάσεις της περιόδου και αναπτύσσεται προς τα νότια του Νεολιθικού οικισμού, ενώ στην Μέση Εποχή Χαλκού η κατοίκηση εντοπίζεται στην τελευταία φάση της περιόδου και εκτείνεται στην πεδιάδα που δημιουργήθηκε³, πιθανόν ύστερα από ένα γεωλογικό επεισόδιο, το οποίο χρονολογήθηκε από τον E. Zängger με ¹⁴C στην 4^η χιλιετία π.Χ.⁴ Σε αυτήν την εύφορη πεδιάδα που απλώνεται γύρω από τον μυχό του Παγασητικού κόλπου, η γεωμορφολογική και εδαφολογική έρευνα που διεξήχθη από τον E. Καμπούρογλου⁵ έδειξε ότι η αρχαία ακτογραμμή ήταν πολύ ενδότερα στην Εποχή του Χαλκού.

Στην πεδιάδα αυτή και σε έκταση που ξεπερνά τα 100 στρέμματα ιδρύθηκε στο τέλος του 15^{ου} αι. π.Χ. ένας μυκηναϊκός οικισμός που φαίνεται ότι άκμασε στον 14^ο και 13^ο αι. π.Χ.

Από το 1977 έως το 1997 ερευνήθηκαν 11 κτίρια⁶ της Ύστερης εποχής Χαλκού που ήταν κτισμένα σε δύο κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις, στην ΥΕ III A και ΥΕ III B, με βάση τα αρχιτεκτονικά ευρήματα και την κεραμική, που έχει καλά παράλληλα στην Αργολίδα, είναι καλής ποιότητας και διακοσμημένη σ' ένα ποσοστό περίπου 10%. Πρόκειται για απλά σπίτια επιφάνειας 60-80 τ.μ. που ευθυγραμμίζονται κατά μήκος ενός δρόμου⁷, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, σε αντίθεση με τα γνωστά σπίτια των οικισμών της νότιας Ελλάδας που ακουμπούν το ένα με το άλλο.

Στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. (ΥΕ III B2 περίοδος) ο μυκηναϊκός οικισμός είχε καθαρή

1. Τσουντας 1908. Χουρμουζιάδης 1979.

2. Αδρύμη-Σισμάνη 1984, 132-134.

3. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 53-80, 261.

4. Zängger 1991, 1-6. Schneider 1986, 1-127. Zängger - Van Andel *et al.* 1990, 379-396.

5. Καμπούρογλου 1994, 41-52.

6. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 225-232.

7. Αδρύμη-Σισμάνη 1993, 238-239. Αδρύμη-Σισμάνη 1994, 225-226. Αδρύμη-Σισμάνη 1992, 272-273.

χωροταξική οργάνωση. Η αποτύπωση αναδεικνύει μια σύνθετη, καλά οργανωμένη κοινωνία, με κεντρικό σχεδιασμό και εξειδίκευση στην παραγωγή. Ο ακριβής αριθμός του πληθυσμού δεν μπορεί να εκτιμηθεί με ακρίβεια, όπως επίσης και το μέγεθος του οικισμού. Ωστόσο το Διμήνι παρουσιάζει την πληρέστερη εικόνα ενός οικισμού της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην ανατολική παράκτια Θεσσαλία ο οποίος επιβεβαίωσε με τον πιο λαμπρό τρόπο ότι η Θεσσαλία ανήκε στον Μυκηναϊκό πολιτισμό. Στο τέλος του 13^{ου} αιώνα π.Χ. ο οικισμός αυτός καταστρέφεται και στη συνέχεια ανακαινίζεται εν μέρει, αλλά τελικά στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. ερημώνεται, αφού ο πληθυσμός που παραμένει στα ερείπια, κάνει μόνο μικρές επισκευές και σύντομα τον εγκαταλείπει. Αυτή η τελευταία φάση του οικισμού που ακολουθεί μετά την καταστροφή, ανιχνεύεται πολύ δύσκολα, αφού η σύγχρονη καλλιέργεια διατάραξε το στρώμα αυτό που εντοπίζεται στα 0,20εκ. κάτω από την ελεύθερη επιφάνεια της γης. Ωστόσο, έστω και σ' αυτές τις διαταραγμένες επιχώσεις, ουδέποτε βρέθηκε κεραμική που να μπορεί να χρονολογηθεί μετά από την ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη περίοδο.

Οι συστηματικές ανασκαφές που διεξήχθησαν μετά το 1997 αποκάλυψαν στον μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου ένα πολύ σημαντικό κτιριακό συγκρότημα που αποτελείται από δύο παράλληλα μεγαροειδή κτίρια⁸, που ονομάσαμε Μέγαρο Α και Μέγαρο Β. Τα κτίρια αυτά πιθανά επικοινωνούν με μια εσωτερική αυλή. Το ονομαζόμενο Μέγαρο Α αποτελείται από δύο πτέρυγες δωματίων που ενώνονται μ' έναν μακρύ διάδρομο και πλαισιώνεται από 3 πτέρυγες μικρότερων δωματίων που έχουν ταυτισθεί με αποθηκευτικούς χώρους⁹. Το ίδιο συμβαίνει και στο ονομαζόμενο Μέγαρο Β, όπου η πτέρυγα των αποθηκών αναπτύσσεται παράλληλα προς το κεντρικό Μέγαρο Β.

Όλο αυτό το συγκρότημα στο τέλος του 13^{ου}-αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. καταστρέφεται¹⁰. Κάποια αιτία προκαλεί την κατάρρευση των λευκών, κόκκινων και ενίοτε χρώματος ώχρας επιχρισμάτων από ασβεστοκονίαμα από τους τοίχους και τις οροφές¹¹. Η βορινή πτέρυγα καθώς και τα μικρά δωμάτια στη νότια πτέρυγα του ονομαζόμενου Μεγάρου Α, το περιστύλιο και οι αποθήκες Α και Β, κατακλύστηκαν από τα πεσμένα επιχρίσματα, τα οποία καταπλάκωσαν και ένα μέρος της κεραμικής που ήταν σε χρήση. Μετά την καταστροφή, οι κάτοικοι οι οποίοι πιθανά έζησαν για ένα σύντομο διάστημα στα ερείπια, οργανώθηκαν ξανά και άρχισαν να καθαρίζουν ορισμένα από τα δωμάτια του ονομαζόμενου Μεγάρου Α και να τα ξαναχρησιμοποιούν. Έτσι προχώρησαν στον καθαρισμό του μεγάλου δωματίου 8, απομάκρυναν τους πεσμένους σοβάδες- ίσως τους πέταξαν στο χώρο μπροστά από την αποθήκη Γ- και επιδιόρθωσαν το δάπεδο του δωματίου 8 με κονίαμα κατώτερης ποιότητας. Εν συνεχεία, μετέτρεψαν το χώρο 6 σε χώρο διαμονής προσθέτοντας τον ανατολικό τοίχο, που θεμελιώνεται πάνω στο δάπεδο από λευκό ασβεστοκονίαμα, και ανοίγοντας μια δευτερεύουσα θύρα προς το μακρύ διάδρομο αποκτούν άμεση επαφή με τα δωμάτια 4 και 5 που τα ξαναχρησιμοποιούν και αυτά. Χαρακτηριστικό είναι ότι τοποθέτησαν στο χώρο 6 μια εστία λίγο έκκεντρα, που είναι φανερό ότι εμποδίζει την πρόσβαση στο χώρο 8. Επίσης έχτισαν κάθετους τοίχους και περιόρισαν το μακρύ διάδρομο. Τέλος, παρατηρήσαμε ότι τα 4 πρώτα μικρά δωμάτια, καθώς και το περιστύλιο, τα εγκατέλειψαν με τα πεσμένα κονιάματα κατά χώραν και φυσικά δεν τα χρησιμοποίησαν ποτέ ξανά. Έτσι η πρόσβαση στα

8. Sinos 1971. Hiesel 1990, 30, 47, 175, 256-257.

9. Αδρύμη-Σισμάνη 2002, 94-104, εικ. 4.

10. Shelmerdine 1997, 548-549, 581-582.

11. Cameron 1999, 147, 153.

δωμάτια 8 και 6 γινόταν πλέον από μια μικρή πόρτα από το περιστύλιο, αφού το δωμάτιο 10 με τη μεγάλη ράμπα παρέμεινε γεμάτο μπάζα και εν συνεχεία πάνω στη ράμπα πιο ανατολικά χτίστηκε ένας τοίχος που περιόρισε τον αύλιο χώρο του ονομαζόμενου Μεγάρου Α (εικ. 1).

Βλέπουμε λοιπόν ότι οι μετατροπές αυτές είχαν στόχο να δημιουργήσουν με πρόχειρα μέσα, χρησιμοποιώντας ως εύκολο οικοδομικό υλικό τα μεγάλα κατώφλια και με μικρές επεμβάσεις νέους μικρούς χώρους διαμονής, και φυσικά να δώσουν άλλη χρήση από αυτή που είχε αρχικά το ονομαζόμενο Μέγαρο Α, αν βέβαια αντιλαμβανόμαστε σωστά τις επισκευές που έγιναν στο κτίριο (εικ. 2). Επίσης πάνω στα μπάζα της αυλής χτίστηκαν μεγάλοι τοίχοι που περιόρισαν τον ανοιχτό χώρο και επίσης, με την προσθήκη μικρών τοίχων, το πρόπυλο μετατράπηκε και αυτό σε χώρο διαμονής. Οι επισκευές αυτές που μας φάνηκαν στην αρχή πρόχειρες, αλλά σε δεύτερη εκτίμηση φαίνεται ότι υπήρξαν αρκετά εκτεταμένες, ίσως είχαν στόχο να δώσουν στέγη στον άστεγο πληθυσμό που προέκυψε μετά την καταστροφή των μεγάλων κτιρίων αλλά και των απλών οικιών του μυκηναϊκού οικισμού (εικ. 3). Έτσι διαμορφώθηκε μια διαφορετική δομή του χώρου, ο οποίος απέκτησε μια χρήση καθαρά οικιστική, ασφαλώς πιο πρόχειρη από την προηγούμενη και όχι τόσο οργανωμένη, όπου οι νέοι ένοικοι δεν ενοχλούνταν από τα μισογκρεμισμένα δωμάτια που βρισκόταν δίπλα τους αλλά παρέμεναν στον ίδιο χώρο προσπαθώντας να επιβιώσουν επισκευάζοντας ό,τι ήταν εύκολο.

Το διάστημα που χρησιμοποιήθηκαν οι χώροι που δημιουργήθηκαν μετά την καταστροφή πιστεύουμε ότι ήταν σύντομο γιατί η κεραμική που βρέθηκε στους χώρους που επισκευάστηκαν δεν απέχει χρονικά από την κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής και θ' αναφερθούμε σ' αυτό εκτενώς παρακάτω (εικ. 4). Πρέπει να σημειώσουμε ότι στη φάση αυτή της έρευνας οι προσπάθειές μας έχουν επικεντρωθεί στο να κατανοήσουμε αφενός τι ήταν αυτό που προκάλεσε την καταστροφή, και αφετέρου πότε ακριβώς επισκευάστηκαν τα κτίρια, ποιοι είναι αυτοί που τα επισκεύασαν και για πόσο διάστημα αυτοί μένουν στον ίδιο χώρο μετά τις επισκευές. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι οι κατοικίες που εγκαταλείφθηκαν τελευταίες δεν φέρουν κανένα ίχνος καταστροφής και φαίνεται ότι ερημώνονται σταδιακά, αφού οι ένοικοι παίρνουν την απόφαση να τις εγκαταλείψουν οριστικά μη μπορώντας πλέον να αναστήσουν τη ζωή τους ξανά σ' αυτόν τον τόπο. Πριν προχωρήσουμε σε αυτές τις παρατηρήσεις θα προσπαθήσουμε επίσης να εντοπίσουμε τις όποιες διαφορές προέκυψαν στη ζωή των κατοίκων μετά τις καταστροφές και ποια είναι η νέα τάξη πραγμάτων που υιοθετήθηκε μετά την καταστροφή.

Το δεύτερο κτιριακό συγκρότημα, το ονομαζόμενο Μέγαρο Β έχει ακριβώς τον ίδιο προσανατολισμό με το Μέγαρο Α και φαίνεται και εδώ η ίδια κτιριακή οργάνωση. Δηλαδή έχουμε ένα κεντρικό κτίριο με ισχυρή τοιχοποιία πάχους πλέον του 1,00μ., το οποίο θεμελιώθηκε πάνω σε παλιότερες επιχώσεις της ΥΕ ΙΙΑ2, στο πρηνές του λόφου που κόπηκε για να τοποθετηθεί το κτίριο αυτό.

Ολόκληρο το ονομαζόμενο Μέγαρο Β και οι αποθήκες είχε καταστραφεί από ισχυρή πυρκαγιά και είχε καλυφθεί από ένα εκτεταμένο και παχύ στρώμα καταστροφής που αποτελείται από καμένα ξύλα, καμένες ωμοπλίνθους και καμένους πηλούς¹². Το στρώμα αυτό δεν είχε διαταραχθεί καθόλου μέχρι την ώρα της ανασκαφής. Κάτω από το στρώμα αυτό βρέθηκε σημαντική ποσότητα κεραμικής. Η κεραμική του στρώματος καταστροφής είναι

12. Αδρύμη-Σισμάνη 2003, 89, 90, 92.

τυπική της ΥΕ III B2 φάσης με καλά παράλληλα από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Μιδέα, αλλά υπάρχουν και αγγεία χαρακτηριστικά τα οποία μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια στην ΥΕ III Γ πρώιμη φάση. Τα περισσότερα από τα αγγεία που βρέθηκαν πάνω στα δάπεδα έφεραν έντονα τα ίχνη της φωτιάς. Μια μεγάλη στάμνος βρέθηκε στο δωμάτιο 3, σπασμένη, σε πολλά κομμάτια, όταν τα ξύλα της οροφής την καταπλάκωσαν, και αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για να χρονολογήσει κανείς την ώρα της καταστροφής στο τέλος της ΥΕ III B2 και στην αρχή της ΥΕ III Γ πρώιμης περιόδου. Πρόκειται για μια στάμνο που έφερε μια γραπτή κυματοειδή ταινία στο ύψος των δύο μεγάλων λαβών και είχε τρία χαμηλά πόδια για να στηρίζεται¹³. Στο ίδιο δωμάτιο βρέθηκε επίσης ένα μεγάλο μολύβδινο αγγείο¹⁴, εν μέρει λιωμένο λόγω της ισχυρής φωτιάς, που ήταν τοποθετημένο μπροστά από την πόρτα που οδηγεί στις αποθήκες. Δίπλα του ήταν μια μεγάλη αιγινίτικη τριποδική χύτρα¹⁵, και αυτή σπασμένη και καμένη. Και τα δύο αυτά μεγάλα αγγεία δίνουν την εντύπωση ότι σύρθηκαν την ώρα της καταστροφής προς την πόρτα, με σκοπό την απομάκρυνσή τους. Στο δωμάτιο 3 βρέθηκαν, εκτός από τα αγγεία που προαναφέραμε, και πολλά μεγάλα κομμάτια ξύλων, προερχόμενα από δοκάρια, που έπεσαν πάνω στο πάτωμα όταν κατέρρευσε η στέγη. Τα μικρότερα ξύλα αναγνωρίστηκαν από τον καθηγητή του Παν/μίου Cornell κ. P. Kuniholm και ταυτίστηκαν με ελιές και πεύκα, ενώ το κεντρικό δοκάρι ήταν κατασκευασμένο από ένα χονδρό δρύινο κορμό. Η φωτιά στο δωμάτιο 3, αλλά και στα άλλα δωμάτια, ισχυροποίησε τα πηλίνα κονιάματα με τα οποία ήταν επαλειμμένοι οι τοίχοι και έψησε και τις ωμές πλίνθους της ανωδομής, οι οποίες διατηρήθηκαν πολύ καλά μπροστά από την πόρτα που οδηγεί στις αποθήκες.

Η κεραμική που βρέθηκε κάτω από το στρώμα της καταστροφής στην πτέρυγα αυτή, αποτελεί ένα κλειστό σύνολο και η προσεκτική του μελέτη μας δίνει μια σαφή εικόνα για την κεραμική που είναι σε χρήση αυτή την περίοδο, την ΥΕ III B2– ΥΕ III Γ πρώιμη στην ανατολική παράκτια Θεσσαλία. Και βέβαια το σημαντικότερο είναι ότι η κεραμική αυτή συγχρονίζεται απολύτως με την κεραμική που προέρχεται από το στρώμα καταστροφής άλλων μυκηναϊκών κέντρων στη Νότια Ελλάδα, όπως την Μιδέα¹⁶, την Τίρυνθα¹⁷, την Πύλο¹⁸, τη Θήβα.

Μια προσπάθεια να χρονολογήσουμε την ώρα της καταστροφής με C14 απέδωσε πολύ καλά αποτελέσματα. Η ραδιοχρονολόγηση έδειξε ότι η καταστροφή μπορεί να έλαβε χώρα μεταξύ του 1292 και 1132±34 π.Χ. Σύμφωνα με την μελέτη της κεραμικής, η καταστροφή τοποθετείται στο τέλος της ΥΕ III B2 (1200-1190 π.Χ.) και στις αρχές της ΥΕ III Γ πρώιμης¹⁹.

Μετά την καταστροφή οι βασικοί χώροι του ονομαζόμενου Μεγάρου Β παρέμειναν αχρησιμοποίητοι. Οι κάτοικοι εγκατέλειψαν όλους τους χώρους που είχαν πληγεί από την πυρκαγιά και δεν έκαναν καμία προσπάθεια να απομακρύνουν τα μάζα ούτε να ανακαι-

13. Ιακωβίδης 1969, πίν. 76γ. Renfrew 1985, 86. Mountjoy 1994, 144-145.

14. Την μεταλλογραφική μικροσκοπική εξέταση των μολύβδινων αγγείων ανέλαβαν στο Τμήμα Χημείας του UCL ο καθηγητής T. Rehren και η συντηρήτρια Ε. Ασδεράκη, υπεύθυνη του τομέα συντήρησης μεταλλικών αντικειμένων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, Walberg 1991, 155, εικ. 144.

15. Tournavitou 1992, 201-202.

16. Walberg 1998. Demakopoulou 2003, 77-92.

17. Podzuweit 1978, 471-498. Podzuweit 1979, 412-440. Podzuweit 1981, 359-402. Podzuweit 1983, 359-402.

18. Blegen - Rawson 1966. Blegen *et als.* 1973. Mountjoy 1997, 109-137.

19. Ιακωβίδης 1989, 256-258. Shelmerdine 1997, 548-549, 581-582. Wright *et al.* 1990, 579-659.

νίσουν το ονομαζόμενο Μέγαρο Β αλλά απλά έχτισαν στα ανατολικά του ονομαζόμενου Μεγάρου Β πάνω σε μπάζα νέα μικρά καταλύματα. Η απόφασή τους αυτή μπορεί να ερμηνευτεί με δύο τρόπους: πρώτον ίσως να είχε καταρρεύσει η στέγη του ονομαζόμενου Μεγάρου Β, γεγονός που φαίνεται ως το πιθανότερο, και επομένως η ανακατασκευή του κτιρίου απαιτούσε πολύ μεγάλες επεμβάσεις για να αποκατασταθεί σε αντίθεση προς το ονομαζόμενο Μέγαρο Α που δεν είχε καταρρεύσει η στέγη του και δεύτερον ίσως δεν ήταν πλέον αναγκαία η χρήση αυτού του χώρου που προοριζόταν για θρησκευτικές τελετές ή για συμπόσια, αν ερμηνεύουμε βέβαια σωστά την αρχική χρήση του. Έτσι εγκατέλειψαν τελείως το ονομαζόμενο Μέγαρο Β με τις αποθήκες και τα μαγειρεία του και έχτισαν ανατολικότερα τα μικρά δωμάτια 9, 10, 11, 15, κ.λ.π., ισοπεδώνοντας τα πεσμένα από το γειτονικό χώρο υλικά. Εν συνεχεία χρησιμοποίησαν τα νέα δωμάτια ως χώρους διαμονής για σύντομο χρονικό διάστημα, όπως και στο ονομαζόμενο Μέγαρο Α.

Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε μία χαρακτηριστική πρατήρησή μας για το πότε και πώς έγιναν οι επισκευές στο χώρο μετά την καταστροφή. Παρατηρήσαμε ότι στο χώρο που βρίσκεται δυτικά από την είσοδο του δωματίου 3 του ονομαζόμενου Μεγάρου Β και ο οποίος αποτελούσε έναν αύλιο χώρο μεταξύ των δύο Μεγάρων στην αρχή της περιόδου που ακολούθησε αμέσως μετά την καταστροφή οι κάτοικοι προέβησαν σε επισκευές που έγιναν σε τρεις διαφορετικές περιόδους, τις οποίες με βάση την κεραμική, πρέπει να θεωρήσουμε ότι όλες έλαβαν χώρα μέσα στην ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο αυτό διαπιστώνουμε ότι αμέσως μετά την καταστροφή δημιουργήθηκε πάλι ένας αύλιος χώρος πλακοστρωμένος με μεγάλες πλάκες, πιθανόν κατώφλια από το κατεστραμμένο ονομαζόμενο Μέγαρο Β τα οποία στρώθηκαν ακριβώς πάνω από το στρώμα καταστροφής, δηλαδή πάνω στα καμμένα χώματα. Λίγο αργότερα επισκεύασαν ξανά αυτόν τον αύλιο χώρο δημιουργώντας πάνω από τις σχιστόπλακες μία δεύτερη σταθερή επιφάνεια πάχους 0,15εκ. από χονδρά πατημένα χαλίκια και χώμα (εικ. 5). Για άγνωστο σε εμάς λόγο, για τρίτη φορά, προχώρησαν σε επισκευή του ίδιου αύλιου χώρου με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με χονδρά πατημένα χαλίκια και χώμα πάχους 0,20εκ. Έτσι διαπιστώνουμε ότι η περίοδος που ακολούθησε αμέσως μετά την καταστροφή μαρτυρεί μία συνεχή προσπάθεια για να γίνει ο χώρος βιώσιμος και οι επισκευές έχουν ως στόχο να δημιουργήσουν ένα νέο οικισμό με μικρά καταλύματα και κοινόχρηστους διαμορφωμένους χώρους. Επιβεβαιώνει επίσης την κοινή διαπίστωση ότι οι αλλαγές στη δομή του χώρου είναι πολύ σημαντικές, αφού πλέον είναι φανερό ότι μετά τις καταστροφές δεν αναπαράγεται το οικιστικό μοντέλο με τα κεντρικά μεγάλα κτίρια τα οποία αποτελούσαν το διοικητικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο του οικισμού. Για να κατανοήσουμε πότε ακριβώς έλαβαν χώρα οι επισκευές και για πόσο διάστημα παρέμειναν οι κάτοικοι στον ίδιο χώρο μετά τις επισκευές προχωρήσαμε σε μία πρώτη συγκριτική εξέταση της κεραμικής.

Έτσι η κεραμική που βρέθηκε πάνω στα δάπεδα των δωματίων του ονομαζόμενου Μεγάρου Α, που επανακατοικήθηκαν (χώροι 6, 8, 9, 13, 17, 18 και διάδρομος), καθώς και η κεραμική από τα νέα μικρά καταλύματα ταξινομήθηκε και συγκρίθηκε με την αντίστοιχη των υπόλοιπων δωματίων του ονομαζόμενου Μεγάρου Α, που δεν χρησιμοποιήθηκαν (χώροι 1, 2, 3, 4, 5 και 10) καθώς και με την κεραμική των δωματίων του ονομαζόμενου Μεγάρου Β που βρέθηκε κάτω από το στρώμα καταστροφής.

Το πρώτο συμπέρασμα από αυτή τη σύγκριση είναι ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές χρονολογικές διαφοροποιήσεις στην κεραμική παρόλο που αρχιτεκτονικά διαπιστώνουμε αλληπάλληλες επισκευές. Η πρώτη προσέγγιση της κεραμικής απέδειξε ότι η επανακατοί-

κηση τμήματος του Μεγάρου Α και η κατασκευή των νέων καταλυμάτων έλαβε χώρα σε σχετικά μικρή κλίμακα και μικρό χρονικό διάστημα μετά την καταστροφή και διήρκεσε για μια μικρή περίοδο που τοποθετείται και αυτή μέσα στα όρια της ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμης.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι στο στρώμα που περιλαμβάνει τις επιχώσεις που δημιουργήθηκαν από την επανακατοίκηση του χώρου αμέσως μετά την καταστροφή παρουσιάζονται δύο κεραμικές κατηγορίες που λείπουν εντελώς από το στρώμα καταστροφής. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η έρευνα αυτή έγινε μόνο στην περιοχή που αναπτύσσονται τα ονομαζόμενα Μέγαρα Α και Β. Θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστεί εάν αυτές οι δύο κεραμικές κατηγορίες υπάρχουν στις απλές οικίες του μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου πριν από την καταστροφή. Πρόκειται για την γκριζα τροχήλατη ψευδομινύεια κεραμική και για την στιλβωμένη χειροποίητη κεραμική. Και οι δύο αυτές κεραμικές κατηγορίες εμφανίζονται σε ένα μικρό ποσοστό μέσα στο σύνολο της κεραμικής που κατά κύριο ποσοστό ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη φάση, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της εμφανίζεται ακόμα ως η “Μυκηναϊκή κοινή”, χωρίς να παρουσιάζονται τα τοπικά χαρακτηριστικά. Αυτά θα εμφανιστούν στην επόμενη φάση κυρίως στις γειτονικές θέσεις που θα συνεχίσουν να κατοικούνται και μετά την ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη.

Η τροχήλατη ψευδομινύεια κεραμική αντιπροσωπεύει ένα ποσοστό 2-3% της λεπτής κεραμικής (εικ. 6, 7). Αυτή η κεραμική κατηγορία θυμίζει τα γκριζα μινυακά αγγεία της Μέσης εποχής του Χαλκού, τα οποία κατασκευάζονται στον μυκηναϊκό οικισμό του Διμηνίου μέχρι την αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και είναι σε χρήση και μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Α. Ωστόσο, τα ψευδομινύεια της ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμης διαφέρουν ουσιαστικά από τα γνήσια τεφρά αγγεία της Μέσης εποχής Χαλκού και ως προς το σχήμα και ως προς την τεχνική επεξεργασία της εξωτερικής επιφάνειας. Τα γκριζα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμης έχουν τροπίδωση στο σώμα και προέρχονται κυρίως από κανθάρους και λεκανίδες. Το πλέον σύνηθες σχήμα είναι ο μόνωτος κάρθαρος και σε μικρότερο ποσοστό κατασκευάζονται λεκανίδες και αμφορείς και βέβαια εκλείπει παντελώς η γκριζα μινυακή κύλικα.

Ο κάρθαρος είναι συνήθως τροχήλατος, φέρει ελαφρύ επίχρισμα από τον ίδιο γκριζό (2.5 Υ 3/1 έως 10 ΥR 3/1) καθαρό από προσμίξεις πηλό από τον οποίο είναι κατασκευασμένος και φέρει επίσης ίχνη στίλβωσης. Το σώμα του έχει έντονη τροπίδωση και φέρει μία υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή και μία χαμηλή δακτυλοειδή βάση. Αυτό το τυπικό σχήμα κάρθαρου που η διάμετρος του κυμαίνεται από 5-15 εκ. αποτελεί ένα σχήμα αγγείου γνωστό στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο (FS 240)²⁰. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ψευδομινύειων κάρθρων αποτελούν τα αγγεία που παρουσιάζονται στον πίνακα 5 (BE 35739, 35738, 24312, 35894, 36037, 35895)²¹. Αντιπροσωπευτικό δείγμα ψευδομινύειας τροχήλατης τεφρής λεκανίδας²² (FS 294) αποτελεί το αγγείο BE 35740 και τεφρού ψευδομινύειου αμφορέα²³ (FS 58) το αγγείο BE 35826. Εκτός από τους τεφρούς τροχήλατους κάρθρους συναντήσαμε και αρκετά όστρακα από παρόμοιους τεφρούς χειροποίητους κάρθρους.

Τροχήλατοι γκριζοί ψευδομινύειοι κάρθαροι βρέθηκαν στα δωμάτια 8, 13, 17, 18 και

20. Mountjoy 1994, 134, 147, εικ. 185. Rutter 1975, 29:58, εικ 7, 8, 12, 14, πίν. 1-2. Deger-Jalkotzy 1983, 165: 24a, εικ. 2b, 2c. French 1985a, 298-299. Smith 1987, 30. Kilian 1988, εικ. 8^A. Hallager 1983, εικ. 20. Hallager 1985β, πίν. XIVb. Kilian - Podzuweit *et al.* 1981, εικ. 19:2-4. Kilian *et al.* 1982, εικ. 7:2. Kilian 1983, εικ. 15:8,11. Kilian 1985β, εικ. 16:9-10.

21. Mountjoy 1994, 153-154.

22. Mountjoy 1994, 159.

23. Mountjoy 1994, 166-167, 204. Mountjoy 1999, 856-857. Παρλαμά 1984, αριθ. 72, 75, 77.

20 του ονομαζόμενου Μεγάρου Α που επανακατοικήθηκαν καθώς και στους χώρους όπου κτίστηκαν νέα καταλύματα πάνω από τα μπάζα της καταστροφής. Τέτοιοι χώροι είναι κυρίως στον αύλιο χώρο ανάμεσα στα ονομαζόμενα Μέγαρα Α και Β όπου διαπιστώθηκε κατοίκηση αμέσως μετά την καταστροφή.

Τεφρά ψευδομινύεια αγγεία μας είναι γνωστά από πολλές μυκηναϊκές θέσεις σ' ολόκληρη την Ελλάδα και έχουν βρεθεί σε στρώματα που χρονολογούνται μέσα στην ΥΕ ΙΙΙ Γ²⁴ (εικ. 8, 9). Στην Τίρυνθα η παραγωγή αυτής της κεραμικής, κυρίως τεφρών ψευδομινύειων κανθάρων με έντονη τροπίδωση στο σώμα, κατά την ΥΕ ΙΙΙ Γ, έχει επισημανθεί από τον Μ. Bettelli²⁵ και την C. Belardelli²⁶, καθώς και μία μικρότερη παραγωγή της ίδιας κεραμικής στα Χανιά. Ο Μ. Bettelli και η C. Belardelli ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την μελέτη της ψευδομινύειας κεραμικής σε οικισμούς στην Αδριατική, όπου είναι ευρύτατα διαδεδομένη στην ΥΕ ΙΙΙ Γ και εντόπισε την παραγωγή της κυρίως σε οικισμούς της Ύστερης εποχής Χαλκού στις ακτές της Ιταλικής χερσονήσου προς το Ιόνιο και κυρίως στην περιοχή του Σύβαρι (κόλπος του Τάραντα, οικισμός Broglio) όπου βρίσκονται μαζί με μυκηναϊκά αγγεία²⁷. Η C. Belardelli μάλιστα υποστήριξε ότι η ψευδομινύεια κεραμική έφτασε στην Ελλάδα από την Ιταλία μέσω μιας ομάδας κεραμέων που ήρθαν από την Ιταλία και εγκαταστάθηκαν στην Τίρυνθα²⁸.

Όσον αφορά στη δεύτερη κατηγορία κεραμικής που συνυπάρχει σε αυτό το στρώμα και που ταυτίζεται με την χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική, οι παρατηρήσεις μας είναι ότι και αυτό το είδος της κεραμικής παρουσιάζεται επίσης σε ένα χαμηλό ποσοστό στο ίδιο στρώμα και στους ίδιους ακριβώς χώρους που συναντήσαμε και την ψευδομινύεια κεραμική. Στο Διμήνι η χειροποίητη αυτή κεραμική διαφέρει ουσιαστικά από την χειροποίητη κεραμική που κατασκευάζεται καθ'όλη την διάρκεια της Ύστερης εποχής Χαλκού και η οποία προέρχεται από αγγεία που χρησιμοποιούνται σε βοηθητικές εργασίες. Η χειροποίητη κεραμική που παρουσιάζεται σε αυτό το στρώμα προέρχεται από αγγεία που το σχήμα τους δεν συναντάται στο προηγούμενο στρώμα και που η τεχνική κατασκευής τους επίσης είναι διαφορετική αφού πρόκειται για καλά στιλβωμένα αγγεία (εικ. 10-13). Για παράδειγμα αναφέρουμε μία ρηχή φιάλη με τροπίδωση στο σώμα με δύο οριζόντιες λαβές και δύο αποφύσεις ελλειψοειδούς διατομής στο πεπλατυσμένο χείλος της (BE 35998). Δεν μπορέσαμε να βρούμε κανένα παράλληλο αγγείο από άλλες ανασκαφές και η εντύπωσή μας είναι ότι το αγγείο αυτό ίσως έχει μία βόρεια προέλευση (Βαλκάνια-περιοχή του Δούναβη). Το ίδιο θα προτείναμε και για το αγγείο με τα κάθετα τοιχώματα (BE 36081) το οποίο είναι υποστατό²⁹ καθώς και για ένα κλειστό αγγείο με 4 κάθετες κυλινδρικές λαβές στο ύψος του λαιμού³⁰ (BE 2968). Τα αγγεία αυτά είναι χειροποίητα, κατασκευασμένα από φαιό ή γκριζό πηλό με πολλές προσμίξεις και είναι έντονα στιλβωμένα. Στην ίδια ομάδα ανήκει και μία γκριζόμαυρη στιλβωμένη φιάλη που φέρει σικτική διακόσμηση στο εσωστρεφές χείλος και αβαθείς εγχαραξίς κάτω από αυτό (BE 2969) καθώς και το τμήμα μίας στιλβωμένης μαύρης φιάλης με έντονη τροπίδωση στο σώμα (BE 36087). Ένα ασυνήθιστο

24. Kilian 1988, εικ. 5, 7.

25. Bettelli 2002, 258, εικ. 53, 57.

26. Belardelli 1999, 473.

27. Bettelli 2002, 117-137, 258, εικ. 44B.

28. Belardelli 1999, 451-460.

29. Hochstetter 1984, πίν. 45:10, πίν. 59:6.

30. Hochstetter 1984, πίν. 79:4.

σχήμα αποτελεί το τμήμα ενός στιλβωμένου χειροποίητου σωληνωτού αγγείου με σχινοειδή διακόσμηση στο σώμα (BE 36014). Παρόμοιο αγγείο βρέθηκε στις ανασκαφές στο Tel Kazel και χρονολογείται επίσης στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ.³¹ Εκτός από αυτά τα ξεχωριστά αγγεία που ολοκληρώθηκαν μετά την συντήρηση, υπάρχουν και πολλά όστρακα από χειροποίητα στιλβωμένα αγγεία που δεν είναι δυνατό να ολοκληρωθεί το σχήμα τους αλλά είναι πιθανό να προέρχονται από υδρίες ή από αμφορείς με ιδιαίτερο σχήμα. Στην ίδια κατηγορία χειροποίητων στιλβωμένων αγγείων ανήκει και ένας μόνωτος κάρθαρος (BE 36013), που φέρει δύο κερατοειδείς αποφύσεις στην κορυφή της λαβής. Παρόμοια αγγεία με κερατοειδείς αποφύσεις στην κορυφή της λαβής έχουν βρεθεί στην Τίρυνθα³² και όπως ισχυρίζεται ο M. Bettelli και στα Δωδεκάνησα³³, στα Χανιά³⁴ της Κρήτης, στην Άντισσα³⁵ της Μυτιλήνης αλλά και στην φάση VIIa στην Τροία³⁶, καθώς και σε πολλές θέσεις στη νότια Ιταλία. Τα χειροποίητα στιλβωμένα αγγεία που έχουν βρεθεί σε θέσεις της νότιας Ιταλίας, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, είναι ντόπιες παραγωγές, όπως άλλωστε έδειξε και η ανάλυση του πηλού.

Μία χειροποίητη ακέραιη υδρία με απιόσχημο σώμα και μία κάθετη κυλινδρική λαβή που ενσωματώνεται στο λαιμό του αγγείου (BE 36004) καθώς και δύο πιθοειδή αγγεία με δύο οριζόντιες λαβές στο άνω τμήμα της κοιλιάς τους (BE 35997, 36080), ένας μόνωτος κάρθαρος (BE 35896) μαζί με μία ομάδα οστράκων από αγγεία που δεν ταυτίζεται το σχήμα τους θεωρούμε ότι ανήκουν στην ομάδα της χειροποίητης κεραμικής που πρωτοεμφανίζεται σ' αυτό το στρώμα. Στην ίδια ομάδα ανήκουν τέσσερα καδόσχημα αγγεία (BE 36082, 36083, 36088, 36085) με ωτόσχημες αποφύσεις και οριζόντια πλαστική ταινία με εμπίεστη διακόσμηση κάτω από το χείλος, καθώς επίσης δύο αγγεία (BE 36084, 36086) που φέρουν οριζόντια ακόσμητη πλαστική ταινία και ωτόσχημη απόφυση κάτω από το χείλος και ένα μικύλλο αγγείο (BE 3817). Ωστόσο, θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα αγγεία αυτά ανήκουν βέβαια στα χειροποίητα χονδροειδή αλλά αποτελούν μία ομάδα με ιδιαίτερα σχήματα, που διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα χονδροειδή αγγεία επειδή δεν φέρουν στίλβωση και δεν εμφανίζονται σε προγενέστερο μυκηναϊκό στρώμα.

Η χειροποίητη χονδροειδής κεραμική που είναι γνωστή με τον όρο "barbarian ware" εμφανίστηκε με συνεχώς αυξανόμενη συχνότητα σε οικισμούς κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και έχει ταυτιστεί σε τριάντα περίπου θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σε ολόκληρη την Ελλάδα³⁷. Θεωρούμε λοιπόν ότι είναι κατ' αρχήν απαραίτητη μια ανάλυση του πηλού αυτής της κεραμικής κατηγορίας καθώς και της ψευδομινυέας κεραμικής για να διερευνηθεί εάν αυτή η κεραμική ήταν ντόπια ή εισηγμένη. Γι' αυτό το σκοπό έχουμε έρθει σε επαφή με το Εργαστήριο Fitch για ανάλυση οστράκων.

Η κεραμική αυτή κατηγορία παρουσιάζει τόσο μεγάλη ποικιλία όσον αφορά τα σχήματα και τις διαστάσεις των αγγείων ώστε δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί αποκλειστικά

31. Το αγγείο αυτό παρουσιάστηκε από τους Assaf Yasur-Landau - Marta Guzowska σε Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Ζάγκρεμπ (Απρίλιος 2005).

32. Kilian - Podzuweit *et al.* 1981, 154-156, πίν. 7. Kilian 1985α, 90:155. Kilian 1985β, 82:123. Belardelli 1999, 458.

33. Bettelli 1999, 466-467.

34. Hallager 1985β, εικ. 2: C-D, πίν. XVI: C.

35. Lamb 1930-31, 170, εικ. 2.

36. Blegen - Caskey *et al.* 1958, 253: 6, 271: 15, 19.

37. Small 1990, 3. Kilian 1978, 311-320. Kilian 1988, 115-152.

με ιδιαίτερο σχηματολόγιο και μόνο με μαγειρικά σκεύη. Ωστόσο, μπορούμε να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά την χρήση τους. Πρώτον, πιστεύουμε και εμείς ότι η χειροποίητη κεραμική δεν βρέθηκε ποτέ σε τάφους στην καρδιά του Μυκηναϊκού κόσμου³⁸. Δεύτερον, είναι φανερό ότι η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική εντοπίζεται πάντοτε μαζί με τυπική τροχήλατη μυκηναϊκή κεραμική είτε σε δάπεδα δωματίων³⁹ είτε σε πηγάδια⁴⁰.

Η μυκηναϊκή κεραμική που βρέθηκε στον μυκηναϊκό οικισμό στο Διμήνι στο ίδιο στρώμα όπου βρέθηκαν και οι δύο άλλες κεραμικές κατηγορίες, δηλαδή η ψευδομινύεια τεφρή κεραμική και η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική, ανήκει στην πλειονότητά της στην ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη φάση, όπως την περιέγραψε η P. A. Mountjoy, χωρίς ακόμα να παρουσιάζονται ξεκάθαρα τοπικά χαρακτηριστικά. Μία προσεκτικότερη όμως εξέταση της γραπτής μυκηναϊκής κεραμικής που προέρχεται από αυτό το στρώμα εντοπίζει μικρές διαφοροποιήσεις από την μυκηναϊκή κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα της καταστροφής και που επίσης ανήκει στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμης (**εικ. 14**). Παρόλο που η μελέτη του συνόλου της κεραμικής δεν έχει ολοκληρωθεί, ωστόσο εντοπίσαμε μερικά χαρακτηριστικά τα οποία παρουσιάζονται σε μυκηναϊκά αγγεία που βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα όπου εντοπίζονται και οι δύο προαναφερθείσες κεραμικές κατηγορίες.

Πρόκειται κυρίως για μία ομάδα σκύφων ολόβαφων εσωτερικά (FS 284)⁴¹ που εξωτερικά φέρουν γραπτή διακόσμηση σε κεντρική μετόπη με αντιθετικές σπείρες (FM 50) ή τρέχουσα σπείρα (FM 46), διακοσμητικά θέματα εντελώς συνήθη και σε σκύφους που βρέθηκαν στο στρώμα της καταστροφής. Ωστόσο, η ομάδα των σκύφων αυτών διαφοροποιείται από τους σκύφους που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής, γιατί σ' αυτούς παρουσιάζεται ένας εξηρημένος κύκλος στον πυθμένα του ολόβαφου εσωτερικού τους (BE 24288, 35885) (**εικ. 15**). Το ίδιο συμβαίνει και σε ημισφαιρικούς κυάθους (FS 215) που φέρουν εξωτερικά μία πλατιά ταινία κάτω από το χείλος⁴², είναι ολόβαφοι εσωτερικά και στον πυθμένα παρατηρούμε επίσης τον ίδιο εξηρημένο κύκλο (BE 24287, 25963) (**εικ. 16**).

Μία δεύτερη διαφοροποίηση είναι η παρουσία ταινιωτής διακόσμησης εξωτερικά σε βαθείς σκύφους (FS 284) (BE 25958, 25957) οι οποίοι επίσης είναι ολόβαφοι εσωτερικά, χωρίς όμως εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα τους καθώς και σε υψίποδες σκύφους (**εικ. 17, 18**). Στα αγγεία με ταινιωτή διακόσμηση ανήκουν και οι λεκανίδες⁴³ (FS 294) (BE 35633, 35634) που πρωτοπαρουσιάζονται σε αυτό το στρώμα να φέρουν γραπτή ταινιωτή διακόσμηση στο χείλος, την κοιλιά και την βάση χωρίς βέβαια να φέρουν σπείρα στον πυθμένα εσωτερικά, χαρακτηριστικό που εμφανίζεται λίγο αργότερα σε άλλες θέσεις γύρω από τον Παγασητικό⁴⁴. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται σφαιρικές πρόχοι⁴⁵ (FS 106) με τη λιτή ταινιωτή διακόσμηση (BE 35624). Μία τρίτη κατηγορία αποτελεί μία ομάδα σκύφων που είναι εντελώς άβαφοι εξωτερικά και ολόβαφοι εσωτερικά με εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα τους (**εικ. 19**).

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα αγγεία αυτά συνυπάρχουν με τους σκύφους όλων των

38. Snodgrass 1983, 78.

39. Rutter 1974, 105-133, 396-410. Hallager 1985β. Watrous 1989, 75-76.

40. Immerwahr 1971, 255-259.

41. Mountjoy 1994, 156-157. Mountjoy 1999, 777-779, 919-921. Benzi 1975, no. 220. Blegen 1937, εικ. 425.

42. Mountjoy 1983, πίν. 19b. Mountjoy 1994, 153, εικ. 183. Mountjoy 1999, 423, εικ. 148.

43. Mountjoy 1999, 277, 279. Kilian 1988, 116.

44. Ευσταθίου-Μπάτζιου 2003, 254-255.

45. Mountjoy 1999, 154-155.

τύπων, όπως σκύφους της ομάδας Α και σκύφους της ομάδας Β, καθώς και τους υψίποδες σκύφους, τους σκύφους με ρόδακα, τους ολόβαφους σκύφους που συνεχίζουν να αποτελούν βασικά σχήματα στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμης, τις κύλικες, τους ψευδόστομους αμφορείς (FS 173), τις υδρίες, τους αμφορείς (FS 69) και τις πρόχους (FS 110), καθώς και το ψηλό σφαιρικό αλάβαστρο και τον κάλαθο.

Αγγεία που φέρουν έναν εξηρημένο κύκλο στο κέντρο του ολόβαφου εσωτερικού τους αναφέρονται από τον J. Rutter⁴⁶, ο οποίος θεωρεί το τεχνικό αυτό χαρακτηριστικό σαν ένα μινωίζον στοιχείο που παρουσιάζεται στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμης σε οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως και η παρουσία ταινιωτής διακόσμησης στους βαθείς σκύφους⁴⁷. Όμως η ταινιωτή και γενικά η λιτή απλουστευμένη διακόσμηση στα αγγεία που παρουσιάζεται στην ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη φάση, θεωρούμε ότι αποτελεί μία σαφή ένδειξη για τις συνθήκες που επικράτησαν μετά τις καταστροφές των ανακτόρων και οι οποίες συνθήκες διήρκεσαν περίπου μισό αιώνα, χρόνο αρκετό για ν' αφήσουν πίσω τους μαρτυρίες. Η τάση για απλούστευση στη διακόσμηση υπαινίσσεται σαφώς μία εύκολη και γρήγορη μαζική παραγωγή αγγείων που είναι απαραίτητα στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Στην ίδια λογική θεωρούμε ότι εντάσσεται και η εμφάνιση της στιλβωμένης χειροποίητης κεραμικής, η οποία εξυπηρετεί καθημερινές ανάγκες χωρίς μεγάλο κόστος (πηλός με προσμίξεις, αδιακόσμητα αγγεία) για την οποία έχουν προταθεί πολλές θεωρίες σχετικά με την προέλευσή της η οποία κατά καιρούς έχει αποδοθεί στη ΒΔ Ελλάδα⁴⁸ ή ακόμη ψηλότερα στην κοιλάδα του Μοράβα⁴⁹ ή αντίθετα στην Ιταλία⁵⁰ ή ακόμη και στην Μ. Ασία μέσω ναυτικών ή γυναικών δούλων που έφθασαν στην Ελλάδα⁵¹.

Το 1969 η Ε. French⁵², μελετώντας την κεραμική από την φάση VIIbI της Τροίας και διαπιστώνοντας την παρουσία ψευδομινυέιας και χειροποίητης χονδροειδούς κεραμικής στο στρώμα αυτό, διατύπωσε την άποψη ότι η πηγή προέλευσής τους στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν η περιοχή της Ανατολής, ενώ αργότερα υποστήριξε την παρουσία εισβολέων από τον βορρά στις Μυκήνες⁵³.

Στη συνέχεια ο J. Rutter μελέτησε την χειροποίητη κεραμική από τη θέση Κοράκου⁵⁴ και την ψευδομινυέια κεραμική στις Μυκήνες και υποστήριξε ότι οι δύο κεραμικές κατηγορίες υπήρξαν το προϊόν μίας ομάδας μεταναστών που το εισήγαγαν από την Τροία κατά την ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη φάση ή ακόμη μίας ομάδας εισβολέων από την Βόρεια Βαλκανική και ειδικότερα από την Βουλγαρία και πιθανότατα και από την Ρουμανία⁵⁵ (πολιτισμοί Cogloseni). Βασικά επιχειρήματα του J. Rutter για την υποστήριξη αυτής της άποψης ήταν αφενός η τεχνολογική και αισθητική κατωτερότητα καθώς και το χαμηλό ποσοστό αντιπροσωπευτικότητας που καταλάμβαναν οι δύο κεραμικές κατηγορίες στο αρχαιολογικό στρώμα των

46. Rutter 2003, 195-196.

47. Rutter 2003, 197.

48. Kilian - Podzuweit *et al.* 1981, 170.

49. Bankoff - Winter 1984, 1-30.

50. Hallager 1983, 111-119. Hallager 1985α, 293-305. Hallager 1985β, 358-363. Watrous 1985, 7-18. Watrous 1989, 69-79. Belardelli 1999, 451-460.

51. Sandars 1978, 213. Schachermeyr 1982. Bankoff - Meyer *et al.* 1996, 193-209.

52. French 1969, 133-136. French 1978, 165-170.

53. French 1985α, 295-303. French 1985β.

54. Rutter 1974. Rutter 1976, 187-188.

55. Rutter 1975, 17-32. Rutter - French 1977, 11-112.

οικισμών όπου εντοπίστηκαν (Μενελάιο⁵⁶, Ασίνη⁵⁷, Χανιά⁵⁸, Κομμός⁵⁹, Κοράκου, Λευκαντί⁶⁰ και Τίρυνθα⁶¹) σε σχέση με την υπόλοιπη γνωστή μυκηναϊκή κεραμική⁶².

Ωστόσο, πρώτη η G. Walberg διατύπωσε την εναλλακτική υπόθεση σύμφωνα με την οποία οι κεραμικές αυτές κατηγορίες είναι ντόπιες, ερμηνεύοντας την κατώτερη ποιότητα αυτού του μυκηναϊκού προϊόντος ως αποτέλεσμα της παρακμής και της κατάρρευσης του ανακτορικού πολιτισμού στο τέλος της ΥΕ III Β φάσης και της παραγωγής του σε επίπεδο νοικοκυριού⁶³.

Σύμφωνα με τον K. Kilian η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική κατασκευάζεται από την ΥΕ III Β2 και εξής και η προέλευσή της στην ηπειρωτική Ελλάδα πρέπει να αναζητηθεί στο βορρά και όχι στην Ιταλία⁶⁴. Η παντελής απουσία ή η πολύ περιορισμένη παρουσία σχημάτων γνωστών από την Ιταλία υποστήριξε ότι αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη για την καταγωγή της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής από την βορειοδυτική Ελλάδα. Επίσης ο K. Kilian επισήμανε την παρουσία της ψευδομινύειας κεραμικής στην ΥΕ III Γ πρώιμη περίοδο και ότι η κεραμική αυτή χρησιμοποιείται μαζί με τα χειροποίητα στιλβωμένα αγγεία σε αρκετές μυκηναϊκές θέσεις σ' ολόκληρη την Ελλάδα⁶⁵.

Ο D. Small υποστήριξε ότι η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική ήταν το αποτέλεσμα κοινωνικών αλλαγών και οικονομικών πιέσεων κατά τη διάρκεια της σοβαρής κρίσης που προκλήθηκε από την πτώση του ανακτορικού συστήματος στο τέλος της ΥΕ IIIB⁶⁶. Η καταστροφή των ανακτόρων οδήγησε στην μεταβολή των συνθηκών παραγωγής της μυκηναϊκής κεραμικής και οι αλλαγές στην ανακτορική οικονομία επέβαλαν τη χρήση των δύο νέων κεραμικών κατηγοριών ως αντιστάθμισμα στην μείωση της αγροτικής παραγωγής που προκλήθηκε από την κατάρρευση των ελεγχόμενων μέχρι τότε από το ανάκτορο δικτύων κατανομής της⁶⁷.

Αντίθετα ο M. Bettelli ισχυρίζεται ότι η ψευδομινύεια κεραμική εμφανίζεται στην Τίρυνθα τουλάχιστον από την ΥΕ III Α περίοδο⁶⁸, και επομένως υπάρχει στη φάση που προηγείται της καταστροφής των ανακτόρων στην Τίρυνθα. Έτσι, η ψευδομινύεια και η χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική με κανένα τρόπο δεν μπορούν να θεωρηθούν ως συνέπεια της πτώσης του ανακτορικού συστήματος⁶⁹. Επίσης, ο ίδιος μελετητής υποστηρίζει ότι η παραγωγή της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής είναι ντόπια, όπως έδειξε η πετρογραφική ανάλυση δειγμάτων⁷⁰, και αυτό αποκλείει κάθε υπόθεση για εισαγωγή της κεραμικής αυτής από άλλες θέσεις. Ακόμη παρατήρησε ότι στην Τίρυνθα στο τέλος της ΥΕ

56. Catling - Catling 1981, 71-82.

57. Frizell 1986, 82-83.

58. Hallager 1983, 111-119.

59. Watrous 1985, 7-18. Watrous 1989, 69-79.

60. Popham - Milburn 1971, 333-352. Bouzek 1985, 185. Rutter 1990, 36.

61. Avila 1980, 9-85. Bloedow 1985, 164-166.

62. Rutter 1990, 30-31.

63. Walberg 1976, 186-187.

64. Kilian 1978, 311-332. Kilian - Podzuweit *et al.* 1981, 170.

65. Kilian 1988, εκ. 5, 7, 8a, 8b.

66. Small 1997, 223-228.

67. Small 1990, 3-25.

68. Bettelli 1999, 466-468.

69. Bettelli 1999, 462-463.

70. Jones 1986γ, 246. Jones 1986α, 205-214. Jones 1986β. Whitbread 1992, 297. Bettelli 1999, 463.

IIIΒ και στις αρχές της ΥΕ IIIΓ παρουσιάζεται μία ραγδαία αύξηση της παραγωγής και της κυκλοφορίας της ψευδομινύειας κεραμικής.

Τέλος, οποιαδήποτε και αν είναι η προέλευση αυτών των δύο κεραμικών κατηγοριών για τις οποίες δεν έχουμε δημοσιευμένα στοιχεία από τους άλλους δύο γειτονικούς οικισμούς που αναπτύσσονται παράλληλα με το Διμήνι στον μυχό του Παγασητικού κόλπου, δηλαδή στο Κάστρο (Παλιά) Βόλου και στα Πευκάκια, η σημασία τους είναι ουσιαστική γιατί χαρακτηρίζουν τις οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στον μυκηναϊκό οικισμό στο Διμήνι αμέσως μετά την καταστροφή του.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά μας για την παραγωγή της ψευδομινύειας και της χειροποίητης κεραμικής στον μυκηναϊκό οικισμό στο Διμήνι διαπιστώνουμε ότι ο μυκηναϊκός οικισμός στο Διμήνι λίγο πριν την καταστροφή του στο τέλος της ΥΕ IIIΒ2 περιόδου παρουσίαζε μία οργάνωση ανάλογη με τα υπόλοιπα γνωστά μυκηναϊκά κέντρα της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, με τα οποία ήταν σε επαφή, όπως δείχνει η ομοιόμορφη παραγωγή κεραμικών (Μυκηναϊκή Κοινή) και η ανταλλαγή των αγαθών. Μετά την καταστροφή το κέντρο αυτό παύει να υφίσταται. Οι άνθρωποι που συνέχισαν να κατοικούν στον ίδιο χώρο δεν λειτουργούν πλέον ούτε τα εξειδικευμένα εργαστήρια ούτε χρησιμοποιούν τις μεγάλες αποθήκες για να συσσωρεύσουν αγαθά. Φαίνεται ότι ξαναγυρίζουν στη γη και η οικονομία τους βασίζεται πλέον στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Οι νέες ασχολίες τους απαιτούν τώρα περισσότερο μονόχρωμα χονδροειδή αγγεία, απαραίτητα στις αγροτικές δραστηριότητές τους και απλούστερα φθηνά σκεύη για την καθημερινή ζωή τους που είναι απλή χωρίς μεγάλες γιορτές και συμπόσια αφού δεν υπάρχουν πλέον ούτε μεγάλες αίθουσες για συγκεντρώσεις, ούτε βρέθηκαν πουθενά αποθηκευμένα σκεύη (κύλικες), για τέτοιες εκδηλώσεις. Ίσως θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι κάτοικοι ξαναγυρίζουν στις ρίζες τους, στην αφετηρία τους, εκεί απ' όπου ξεκίνησαν πριν αποδεχτούν το νέο σύστημα διοίκησης του Μυκηναϊκού πολιτισμού. Η χρήση αυτών των αγγείων (ψευδομινύειων, χειροποίητων στιλβωμένων, χειροποίητων χονδροειδών) ίσως υπαινίσσεται μία αναζήτηση της ταυτότητάς τους, ξανά πίσω στον μεσοελλαδικό πολιτισμό. Οι τελευταίοι κάτοικοι του μυκηναϊκού Διμηνίου δεν βασίζονται πλέον στη συγκεντρωτική οικονομία των κατοίκων των μεγάλων Μεγάρων, και η ζωή τους χαρακτηρίζεται από μία τάση για απλούστευση, αλλά και από μία συνεχή προσπάθεια για επιβίωση σε έναν χώρο που μόλις έχει πληγεί από μία μεγάλη καταστροφή, την οποία προσπαθούν να ξεπεράσουν όπως δείχνουν οι αλληπάλληλες επισκευές, αλλά τελικά δεν τα καταφέρνουν και γι' αυτό σύντομα τον εγκαταλείπουν.

SUMMARY

**THE GREY PSEUDO-MINYAN AND THE HANDMADE BURNISHED
WARES FROM THE MYCENAEAN SETTLEMENT OF DIMINI**

Vasiliki Adrimi-Sismani

Excavations at Dimini, have been conducted since 1977 on the alluvial plain to the east of the hill on which the Neolithic settlement lies, and have revealed parts of buildings dating from the Mycenaean period. Between 1977 and 1997, a total of eleven buildings of this period were investigated, along with a main street that runs through the settlement. The Mycenaean settlement at Dimini was created in the late 15th c. B.C. and flourished in the late 14th and 13th c. B.C. In 1997 a large building complex was uncovered between the main part of the settlement and the east side of the hill where the Neolithic ruins lie. So far, two large buildings (Megaron A and Megaron B) have been uncovered, flanked by other, smaller buildings, which have been identified as workshops and storerooms, linked by an internal courtyard.

The Mycenaean settlement of Dimini was a powerful urban center at the head of the Pagasetic gulf which employed an advanced system for commercial exchanges and for procuring raw materials, before its destruction at the end of the LH III B2 period. Its complex organization with central planning and craft specialization was analogous to that of other well known Mycenaean palatial centres of the central and south Greece. This Mycenaean center was in contact with all these centers as suggested by the uniform ceramic production and the commercial exchanges. After the destruction this center does not exist any more. The original inhabitants of the settlement who continued to live at the same area did not use the specialized workshops and the large storage rooms to store their goods and craft production. It seems, therefore, that they returned to the cultivation of land and that their economy depended on agriculture and stock-breeding. During this brief period of reuse, the inhabitants of the settlement used two new ceramic wares: the grey pseudo-Minyan and the handmade coarse wares, in addition to the typical Mycenaean vessels, in the Late III C early period. Their new occupations demanded more monochrome handmade burnished and grey wheel made pseudo-Minyan vessels that were necessary for their agricultural activities and more simple cheap pots for their everyday life which was very simple without festivals and feasts. The large rooms for the gatherings and the vessels that are connected with this kind of gatherings (kylikes) did not exist any more. The last occupants of the Mycenaean settlement of Dimini did not rely on the centralizing economy of the inhabitants of the big Megarons any more. Everyday life was characterized by a trend for simplification and at the same time by a continuous effort for survival in an area that has been destroyed. The inhabitants of the Mycenaean settlement of Dimini tried to surpass this enormous destruction with successive renovations but finally they moved and abandoned the new small quarters in the LH IIIC early period.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1984. Δοκιμαστική τομή στο Διμήνι, *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά*, 132-134.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1992. Μυκηναϊκός οικισμός στο Διμήνι, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος 1987, Αθήνα, 272-278.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1993. Διμήνι. Οικόπεδο Μ. Βαϊτσόπουλου, Οικόπεδο Ν. Κωτσαλή, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 238-239.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1994. Ο Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου, στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 1-22 Απριλίου 1990*, τ. Α, Αθήνα, 225-232.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. *Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού. 1977-1997. 20 χρόνια ανασκαφών*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2002. Αρχαία Ιωλκός. Μία πρώτη προσέγγιση, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Ανάδειξη του Διαχρονικού Μνημειακού Πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Βόλος, 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 94-107.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2003. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *ΑΑΑ* 32-34, 1999-2001, 71-100.
- Avila R., 1980. Grabungen im Bereich des Baues 2: C. Die keramischen Befunde, στο Jantzen U. (επιμ.), *Tiryns IX*, Mainz, 9-85.
- Bankoff A. - Winter F. 1984. Northern intruders in LH IIIC Greece: a view from the North, *Journal of Indo-European Studies* 12, 1-30.
- Bankoff A. - Meyer N. *et al.*, 1996. Handmade Burnished Ware and the Late Bronze Age of the Balkans, *JMA* 9, 193-209.
- Belardelli C., 1999. Produzioni artigianali tardoelladiche dall'Italia meridionale in Argolide: la ceramica pseudominia di Tirinto, στο La Rosa - Palermo - Vagnetti 1999, 451-460.
- Belardelli C. - Bettelli M., 1999. La Raum 127 dell' Unterburg di Tirinto: distribuzione della ceramica pseudominia e HMB, στο La Rosa - Palermo - Vagnetti 1999, 473.
- Benzi M., 1975. *Ceramica Micenea in Attica*, Milano.
- Bettelli M., 1999. Da Occidente a Oriente: uomini, modelli e manufatti dall'Italia all'Egeo nella tarda Età del Bronzo, στο La Rosa - Palermo - Vagnetti 1999, 461-472.
- Bettelli M., 2002. *Italia Meridionale e Mondo Miceneo. Ricerche su dinamiche di acculturazione e aspetti archeologici, con particolare riferimento ai versanti adriatico e ionico della penisola italiana*, Firenze.
- Blegen C.W. - Rawson M., 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. The buildings and their contents*, vol. I, Princeton.
- Blegen C.W., 1937. *Prosymna: The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraum*, Cambridge.
- Blegen C.W. - Caskey J.L. *et al.*, 1958. *Troy. Settlements VIIa, VIIb and VIII*, vol. IV, part 1, Princeton.
- Blegen C.W. *et al.*, 1973. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Acropolis and Lower Town. Tholoi, Grave Circles and Chamber Tombs. Discoveries outside the Citadel*, vol. III, Princeton.

- Bloedow E. F., 1985. Handmade burnished ware or barbarian pottery and Troy VIIb, *La Parola del Passato* 222, 161-199.
- Bouzek J., 1985. *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium B.C.*, Prague.
- Cameron M., 1999. *Fresco: A Passport into the Past. Minoan Crete through the eyes of Mark Cameron*, Athens.
- Catling H.W. - Catling E.A., 1981. "Barbarian" pottery from the Mycenaean settlement at the Menelaion, Sparta, *BSA* 76, 71-82.
- Deger-Jalkotzy S., 1983. Das problem der „Handmade Burnished Ware“ von Mykenischen IIC, στο Deger-Jalkotzy S. (επιμ.), *Griechenland, die Ägais und die Levante während der „Dark Ages“ vom 12 bis zum 9 Jahre vor Christus, Akten des Symposions von Stift Zwettl (NO), Wien 11-14 Oktober 1980*, Wien, 161-168.
- Demakopoulou K., 2003. The Pottery from the Destruction Layers in Midea: Late Helladic III B2 Late or Transitional Late Helladic III B2/Late Helladic IIC Early?, στο Deger-Jalkotzy S. - Zavadil M. (επιμ.), *LH IIC Chronology and Synchronisms, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, Vienna, 7-8 May 2001*, Wien, 77-92.
- Ευσταθίου-Μπάτζιου Α., 2003. Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ στο Κάστρο του Βόλου, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Αθήνα, 253-262.
- French E.B., 1969. The first phase of LH IIC, *AA* 84, 133-136.
- French E.B., 1978. Who were the Mycenaean in Anatolia?, στο Akurgal E. (επιμ.), *Proceedings of the Tenth International Congress of Classical Archaeology, Ankara/Izmir, 20-23 September 1973*, Ankara, 165-170.
- French E.B., 1985α. The Mycenaean spectrum, στο Malone C. - Stoddart S. (επιμ.), *Papers in Italian Archaeology IV: The Cambridge Conference, BAR, International Series 245*, Oxford, 295-303.
- French E.B., 1985β. Possible Northern Intrusions at Mycenae, στο Best J.G.P. - de Vries N.M.W. (επιμ.), *Thracians and Mycenaeans, Proceedings of the IVth International Congress of Thracology, Rotterdam 1984*, Leiden.
- Frizell B.S., 1986. *Asine II: Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Fasc. 3: The Late and Final Mycenaean Periods*, Stockholm.
- Hallager B.P., 1983. A new social class in Late Bronze Age Crete: foreign traders in Khania, στο Krzyszkowska O. - Nixon L. (επιμ.), *Minoan Society, Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, Bristol, 111-119.
- Hallager B.P., 1985α. Crete and Italy in the Late Bronze Age III period, *AJA* 89, 293-305.
- Hallager B.P., 1985β. Italians in Late Bronze Age Khania, στο *Magna Grecia e Mondo Miceneo, Atti del XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7-11 Ottobre 1982*, Taranto, 358-363.
- Hiesel G., 1990. *Späthelladische Hausarchitektur*, Mainz.
- Hochstetter A., 1984. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Handgemachte Keramik, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 3*, Berlin.
- Ιακωβίδης Σπ., 1969. *Περατή. Το Νεκροταφείον. Α. Οι τάφοι και τα ευρήματα*, Αθήνα.
- Ιακωβίδης Σπ., 1989. *Γλας Ι. Η Ανασκαφή 1955-1961*, Αθήνα.

- Immerwahr S.A., 1971. *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton.
- Jones R.E., 1986α. Chemical analysis of Aegean-type Late Bronze Age pottery found in Italy, στο Marazzi M. - Tusa S. - Vagnetti L. (επιμ.), *Traffici Micenei nel Mediterraneo: Problemi Storici e Documentazione Archeologica, Atti del Convegno di Palermo, 11-12 May, 3-6 December 1984*, Taranto, 205-214.
- Jones R.E., 1986β. Greek and Cypriot Pottery: A review of Scientific Studies, BSA, Fitch Laboratory Occasional Paper 1, Athens.
- Jones R.E., 1986γ. Chemical Analysis of "Barbarian" Ware, στο Karageorghis V. (επιμ.), *Cyprus between the Orient and the Occident, Acts of the International Archaeological Symposium, Nicosia, 8-14 September 1985*, Nicosia, 246-253.
- Καμπούρογλου Ε., 1994. Η γεωμορφολογική εξέλιξη του κόλπου του Βόλου από τη νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα, στο Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Τόμος Α, Αθήνα, 41-52.
- Kilian K., 1978. Nordwestgriechische Keramik aus der Argolis und ihre Entsprechungen in der Subapennin-facies, στο *Atti della XX Riunione Scientifica dell' Istituto Italiano di Preistoria in Basilicata 1976*, Florence, 311-320.
- Kilian K. - Podzuweit C. et al., 1981. Ausgrabungen in Tiryns 1978/1979. Bericht zu den Grabungen, AA, 149-256.
- Kilian K. et al., 1982. Ausgrabungen in Tiryns 1980, AA, 393-466.
- Kilian K., 1983. Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zu den Grabungen, AA, 277-328.
- Kilian K., 1985α. Civiltà micenea in Grecia: nuovi aspetti storici ed interculturali, στο *Magna Grecia e Mondo Miceneo, Atti del XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7-11 Ottobre 1982*, Taranto, 53-96.
- Kilian K., 1985β. La caduta dei palazzi micenei continentali: aspetti archeologici, στο Musti D. (επιμ.), *Le origini dei Greci: Dori e mondo egeo*, Roma, 73-95.
- Kilian K., 1988. Mycenaean up to date, trends and changes in recent research, στο French E.B. - Wardle K.A. (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory: Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, Bristol, 115-152.
- Lamb W., 1930-31. Antissa, BSA 31, 170.
- La Rosa V. - Palermo D. - Vagnetti L. (επιμ.), 1999. *Επί πόντον πλαζόμενοι, Simposio italiano di Studi Egei dedicato a Luigi Bernabo-Brea e Giovanni Pugliese Carratelli, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Roma, 18-20 Febbraio 1998*, Roma.
- La Rosa - Palermo - Vagnetti 1999, 473.
- La Rosa - Palermo - Vagnetti 1999, 461-472.
- Mountjoy P.A., 1983. *Orchomenos V, Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and Boeotian Sites*, Munich.
- Mountjoy P.A., 1994. *Μυκηναϊκή γραπτή κεραμική - Οδηγός Ταύτισης*, Αθήνα.
- Mountjoy P.A., 1997. The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered, BSA 92, 109-137.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean decorated pottery*, Vol. I - II, Berlin.
- Παρλαμά Λ., 1984. *Η Σκύρος στην Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα.
- Podzuweit C., 1978. Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zur spätmykenischen keramik, AA, 471-498.

- Podzuweit C., 1979. Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur spätmykenischen keramik, AA, 412-440.
- Podzuweit C., 1981. Ausgrabungen in Tiryns 1978. 1979. Bericht zur spätmykenischen keramik, AA, 359-402.
- Podzuweit C., 1983: Ausgrabungen in Tiryns 1981. Bericht zur spätmykenischen keramik, AA, 359-402.
- Popham M.R. - Milburn E., 1971. The Late Helladic III C pottery of Xeropolis (Lefkandi): A summary, BSA 66, 333-352.
- Renfrew C.A., 1985. The Archaeology of Cult: The sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl., vol. 18.
- Rutter J.B., 1974. *The Late Helladic IIIB periods at Korakou and Gonia in the Corinthia*, Ph.D., University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Rutter J.B., 1975. Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic IIC period, AJA 79, 17-32.
- Rutter J.B., 1976. Non-Mycenaean pottery: a reply to Gisela Walberg, AJA 80, 187-188.
- Rutter J.B. - French E.B., 1977. The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic IIIC period: its modern historical context, AJA 81, 111-112.
- Rutter J.B., 1990. Some comments on interpreting the dark-surfaced Handmade Burnished pottery of the 13th and 12th Century B.C. Aegean, JMA 3 (1), 29-49.
- Rutter J.B., 2003. The nature and potential significance of Minoan features in the Earliest Late Helladic IIIC Ceramic assemblages of the Central and Southern Greek Mainland, στο Deger-Jalkotzy S. - Zavadil M. (επιμ.), *LH IIIC chronology and synchronisms, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, Vienna, 7-8 May 2001*, Wien, 193-216.
- Sanders N.K., 1978. *The Sea Peoples*, London.
- Schachermeyr F., 1982. *Die Levante im Zeitalter der Wanderungen vom 13 bis zum 11 Jahrhundert v. Chr. Die Ägäische Frühzeit 5*, Wien.
- Schneider E.H., 1986. Zur Quartärgeologischen Entwicklungsgeschichte Thessaliens (Griechenland), *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte des Mittelmeerischen Kulturraumes*, Bonn, 1-127.
- Shelmerdine C.W., 1997. Review of Aegean Prehistory VI: The palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, AJA 101, 537-585.
- Sinos S., 1971. *Die Vorklassischen Hausformen in der Ägäis*, Mainz.
- Small D.B., 1990. Handmade Burnished Ware and Prehistoric Aegean economies: an argument for indigenous appearance, JMA 3 (1), 3-25.
- Small D.B., 1997. Can we move forward? Comments on the current debate over Handmade Burnished Ware, JMA 10 (2), 223-228.
- Smith T.R., 1987. Mycenaean trade and interaction in the West Central Mediterranean 1600-1000 B.C., BAR, *International Series* 371.
- Snodgrass A.M., 1983. The Greek Early Iron Age: a reappraisal, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 9, 73-86.
- Tournavitou I., 1992. Practical use and social function: A neglected aspect of Mycenaean Pottery, BSA 87, 201-202.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αι προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήναι.
- Walberg G., 1976. Northern intruders in Mycenaean IIIC?, AJA 80, 186-187.

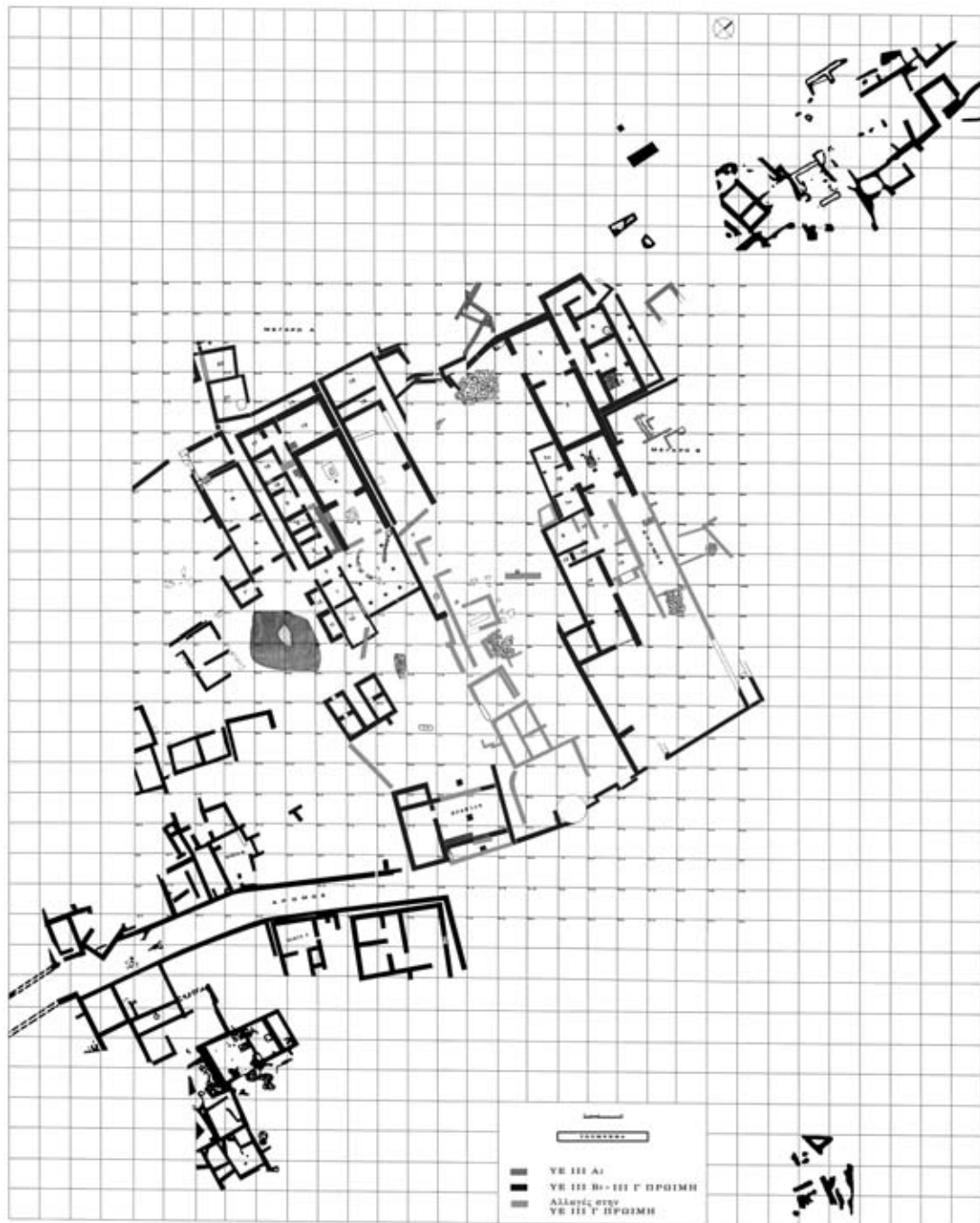
- Walberg G., 1991. *Excavations on the Acropolis of Midea. The excavations on the Lower Terraces 1985-1991*, vol. I, Stockholm.
- Walberg G. *et al.*, 1998. *Excavations on the Acropolis of Midea. Results of the Greek-Swedish excavations*, Vol. I:1-2. *The Excavations of the Lower Terraces 1985-1991*, Stockholm.
- Watrous L.V., 1985. Late Bronze Age Kommos: Imported pottery as evidence for foreign contact, στο Shaw J.W. - Shaw M.C. (επιμ.), *A Great Minoan Triangle in South-Central Crete: Kommos, Hagia Triadha, Phaistos*, *Scripta Mediterranea* VI, 7-18.
- Watrous L.V., 1989. A Preliminary Report on Imported "Italian" Wares from the Late Bronze Age Site of Kommos on Crete, *SMEA* 27, 69-79.
- Whitbread I.K., 1992. Petrographic analysis of Barbarian Ware from the Menelaion, στο Sanders J.M. (επιμ.), *Philolakon. Laconian Studies in honour of H.W. Catling*, London, 297.
- Wright J.C. *et al.*, 1990. The Nemean Valley Archaeological Project: A preliminary report, *Hesperia* 59, 579-659.
- Zängger E. - Van Andel T.H. *et al.*, 1990. Land use and soil erosion in Prehistoric and Historical Greece, *JFA* 17, 379-396.
- Zängger E., 1991. Prehistoric Coastal Environments in Greece: The Vanished Landscapes of Dimini Bay and Lake Lerna, *Journal of Field Archaeology* 18, 1-6.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος.

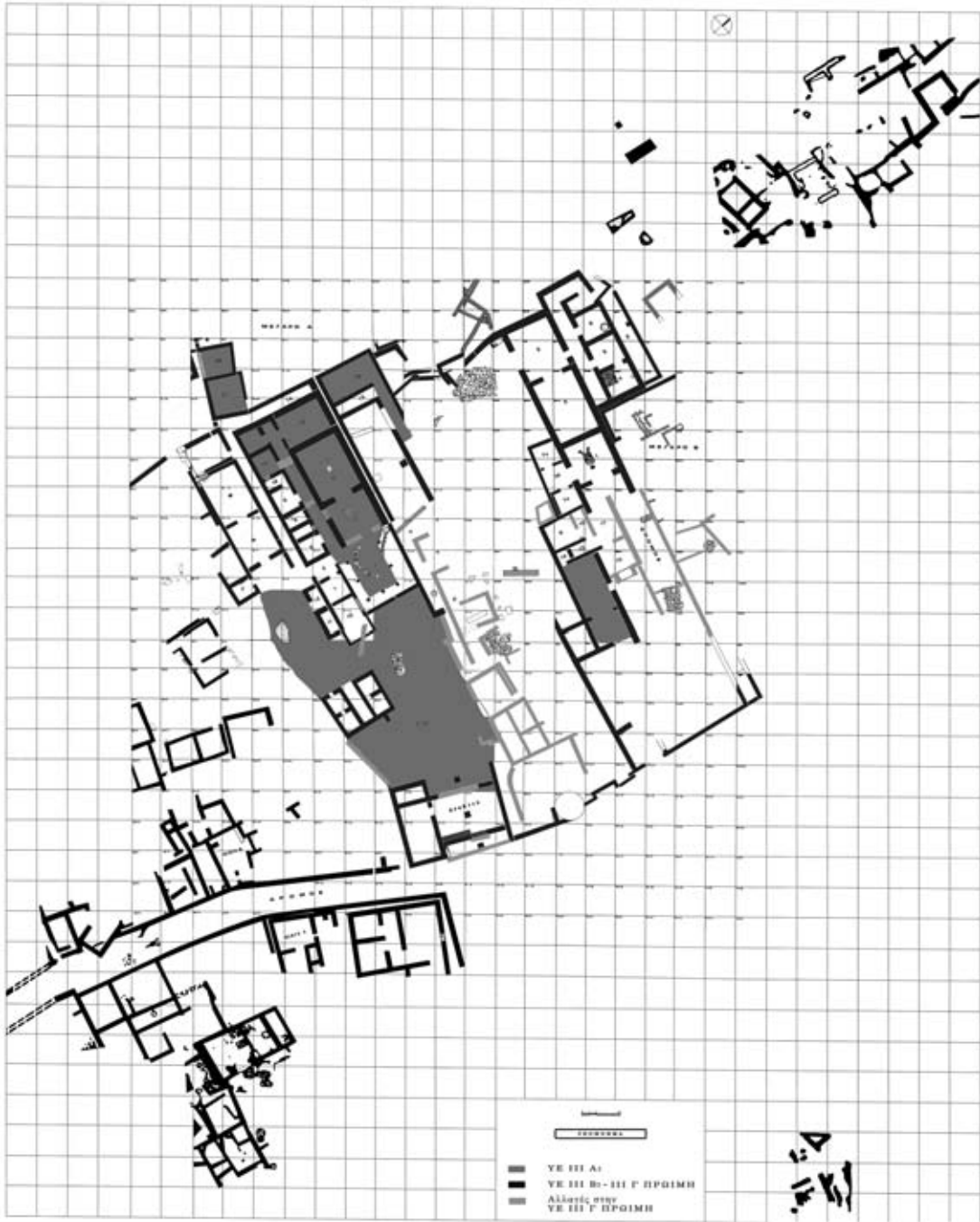
Εικ. 1. Τοίχος που περιορίζει την πρόσβαση στο δωμάτιο 10 του Μεγάρου Α.

Εικ. 2. Κατώφλι του Μεγάρου Α σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό.

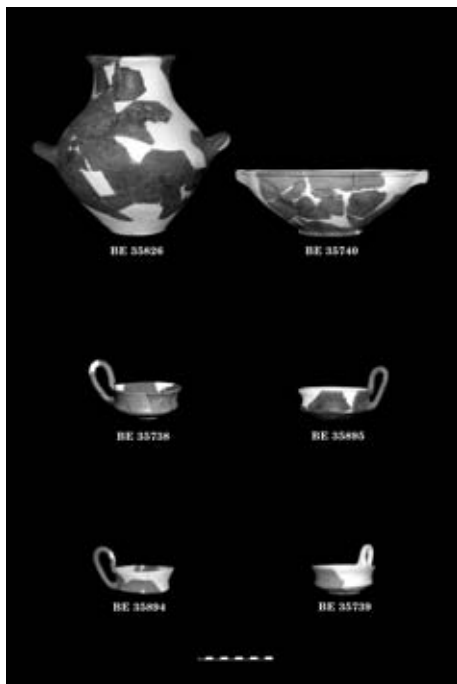
Εικ. 3. Διμήνι: Κάτοψη Μυκηναϊκού οικισμού.

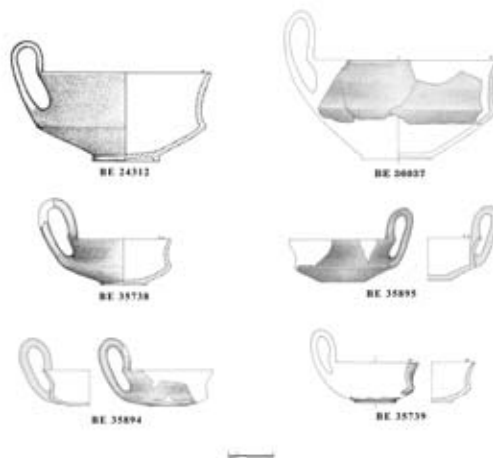
Εικ. 4. Χώροι εύρεσης ψευδομνύειας και χειροποίητης χονδροειδούς κεραμικής.

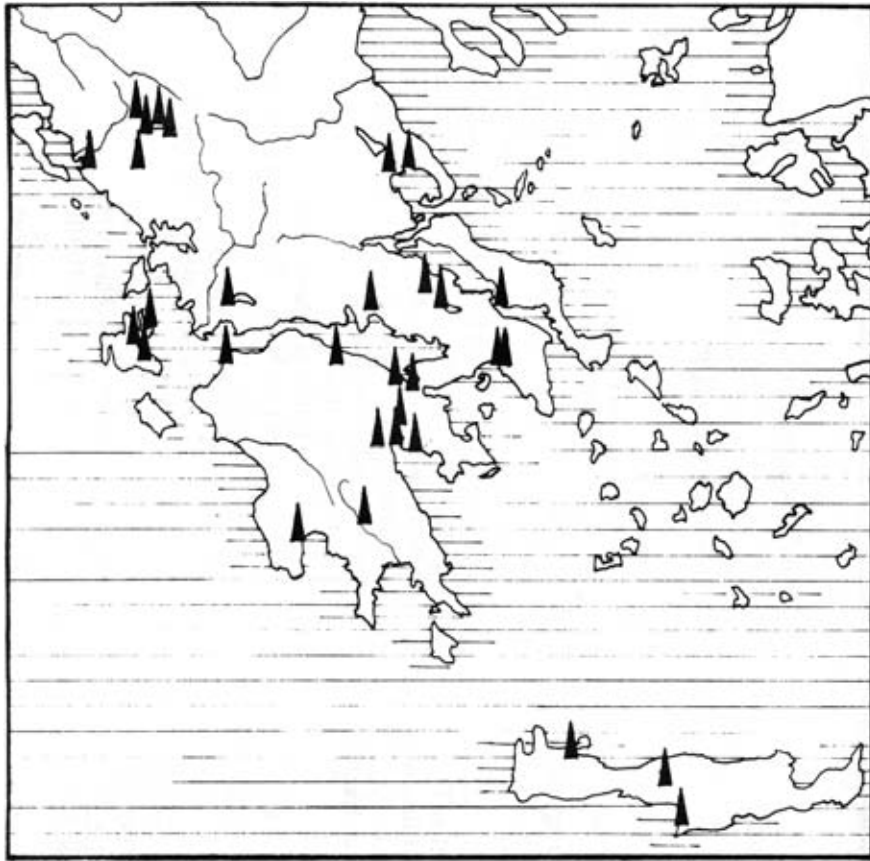
Εικ. 5. Μέγαρο Β. Επισκευές στον αύλιο χώρο μετά την καταστροφή.

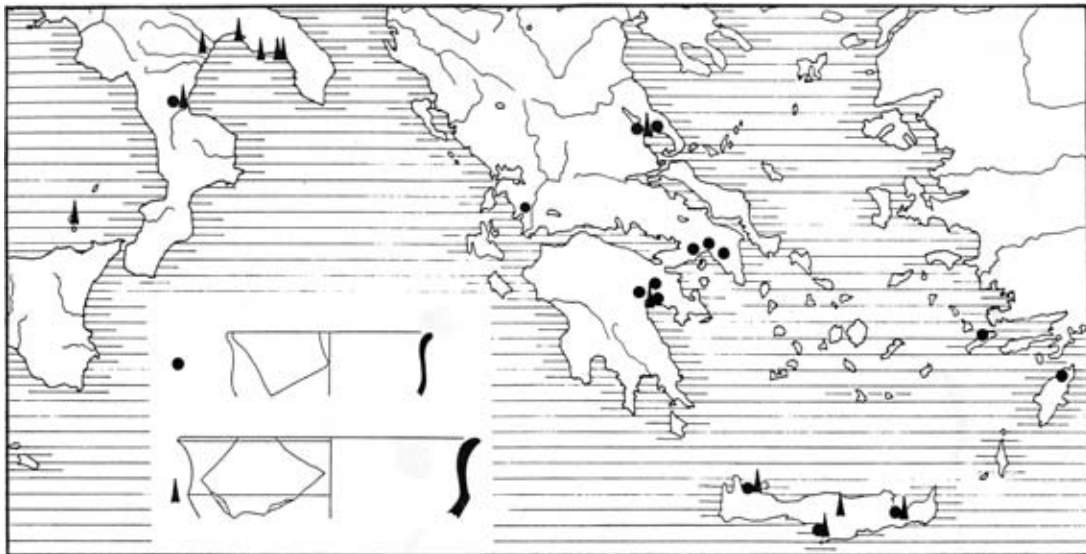
Εικ. 6. Γκρίζα ψευδομινυεία κεραμική (ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη).

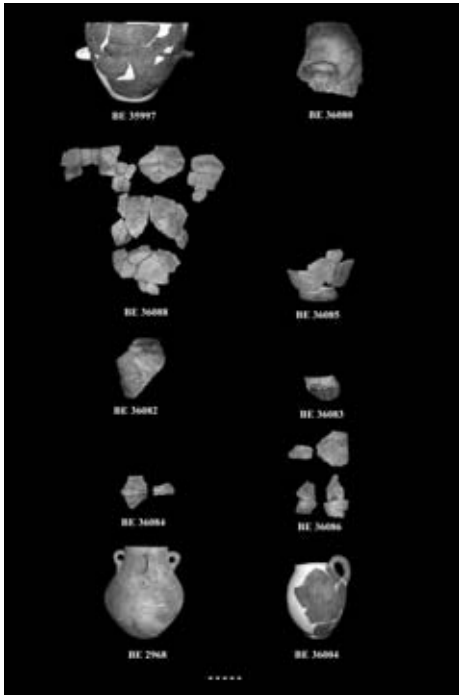
Εικ. 7. Γκρίζα ψευδομινυεία κεραμική (ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη).

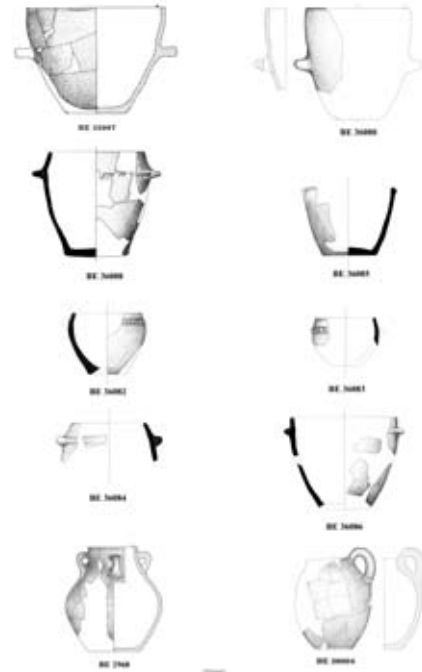
Εικ. 8. Η κατανομή της χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής στη Μυκηναϊκή Ελλάδα (Χάρτης Κ. Kilian).

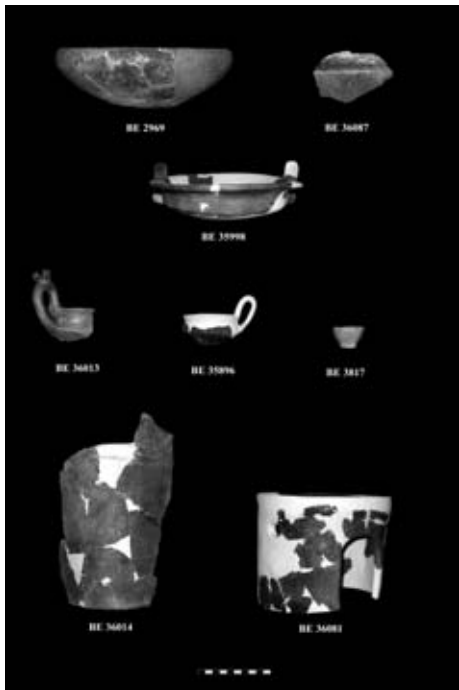
Εικ. 9. Η κατανομή της ψευδομονόχρωμης κεραμικής στη Μυκηναϊκή Ελλάδα και στην Ιταλία (Χάρτης Κ. Kilian).

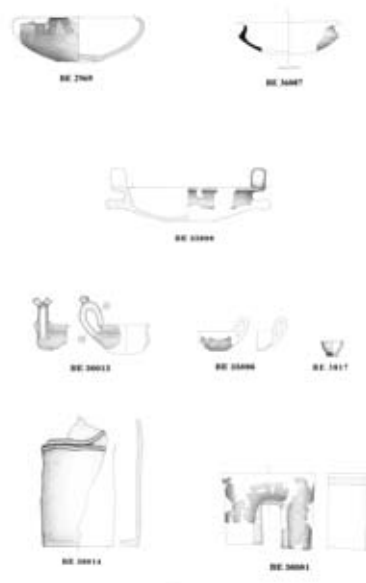
Εικ. 10. Χειροποίητη χονδροειδής κεραμική.

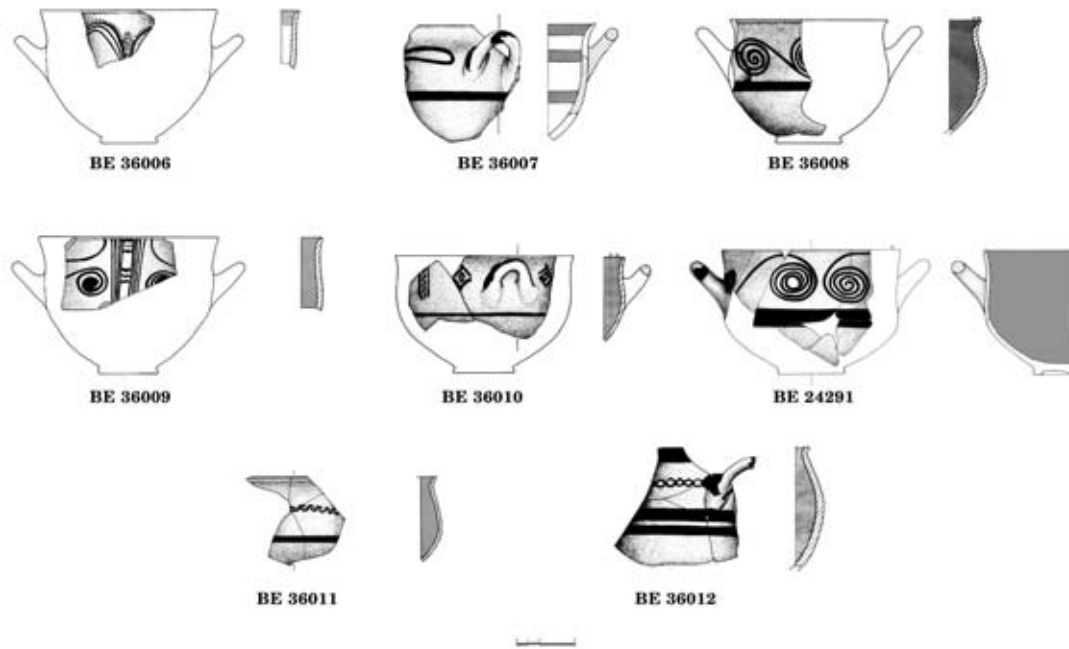
Εικ. 11. Χειροποίητη χονδροειδής κεραμική.

Εικ. 12. Χειροποίητη χονδροειδής στιλβωμένη κεραμική.

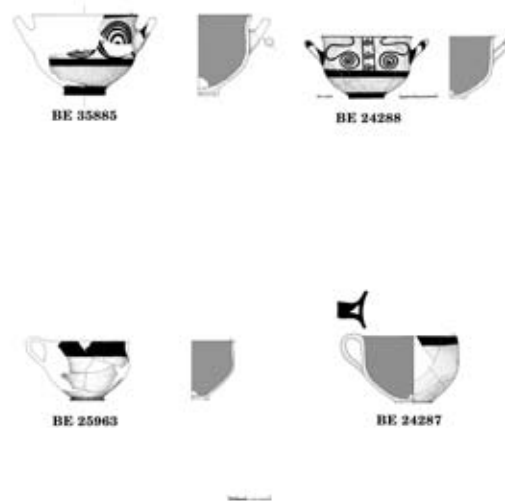
Εικ. 13. Χειροποίητη χονδροειδής στιλβωμένη κεραμική.

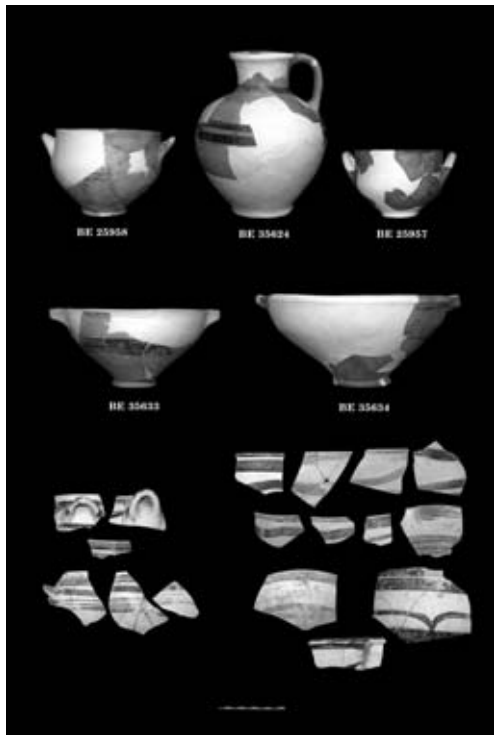
Εικ. 14. Γραπτοί σκύφοι (ΥΕ ΙΙΒ2 - ΙΙΓ πρώμη).

Εικ. 15. Σκύφοι τύπου Α και κύαθοι με εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα.

Εικ. 16. Σκύφοι τύπου Α και κύαθοι με εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα.

Εικ. 17. Αγγεία με ταινιωτή διακόσμηση.

Εικ. 18. Αγγεία με ταινιωτή διακόσμηση (σχέδια).

Εικ. 19. Όστρακο άβαφου σκύφου με ολόβαφο εσωτερικό και εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΛΜΥΡΟΥ 1100-700 Π.Χ. Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΛΟΥ

Ζωή Μαλακασιώτη

Η αρχαιολογική έρευνα τα τέσσερα τελευταία χρόνια με αφορμή τα μεγάλα δημόσια έργα στην περιοχή του Αλμυρού και ιδιαίτερα στο χώρο γύρω από την ελληνιστική πόλη της Άλου ήταν εξαιρετικά αποδοτική σε νέα δεδομένα. Παρόλο τον σωστικό της χαρακτήρα προέκυψαν πολύτιμες πληροφορίες¹.

Οι από το 1990 επιφανειακές έρευνες του Ολλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών και της Εφορείας μας, απέδωσαν στοιχεία για την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή αυτή από την Αρχαιότερη Νεολιθική έως τα μεταβυζαντινά χρόνια. Πληθώρα θέσεων που εντοπίστηκαν βεβαιώνουν τη ζωτικότητα της πεδιάδας του Αλμυρού στο χρόνο².

Η ελληνιστική πόλη της Άλου ήταν το σπουδαιότερο μνημείο της περιοχής και το αντικείμενο συνεχούς έρευνας από το 1976: οικίες και δρόμοι της πόλης, τμήματα της οχύρωσής της και πύλες ερευνήθηκαν³.

Το 1990 ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα έξω από τα τείχη της ελληνιστικής πόλης της Άλου έφεραν στο φως τμήματα των νεκροταφείων της και με έκπληξη ανάμεσα στους ελληνιστικούς τάφους⁴, ήρθαν στο φως τα θεμέλια ενός κτιστού θολωτού τάφου, που περιείχε κτερίσματα του 9^{ου} αι. π.Χ. Νωρίτερα κάτω από το δάπεδο μιας ελληνιστικής οικίας είχε βρεθεί ένας Μεσογεωμετρικός κρατήρας⁵.

Αντίστοιχες μαρτυρίες έρχονταν ήδη από το 1912 από την περιοχή «Βουλοκαλύβα» βόρεια της Άλου. Εδώ στις αρχές του 20^{ου} αι. οι βρετανοί αρχαιολόγοι Wace και Thompson ανέσκαψαν λάκκους με καύσεις νεκρών⁶. Τα ευρήματα των ανασκαφών αυτών μεταφέρθηκαν στο Μ. Αλμυρού και καταλογογραφήθηκαν από τον αρχαιολόγο Ν.Ι. Γιαννόπουλο⁷.

1. Αφορμή για τις νέες έρευνες έδωσε η διαπλάτυνση του Οδικού Άξονα Πάτρα - Αθήνα - Θεσσαλονίκη - Εύζωνοι (Ο.Α. Π.Α.Θ.Ε.) στο τμήμα Άγ. Θεόδωροι (Πτελεού) - Αλμυρός και συγκεκριμένα στην περιοχή της ελληνιστικής πόλης της Άλου. Για το λόγο αυτό η θέση των ανασκαφών φέρει την ένδειξη της χιλιομετρικής θέσης (Χ.Θ.).

2. Efstathiou - Malakasioti - Reinders, 1990. Haagsma - Malakasioti - Rondiri - Reinders 1993. Reinders 2004.

3. Reinders 1988.

4. Μαλακασιώτη - Ροντήρη - Παππή 1993. Μαλακασιώτη 2004. Ζ. Μαλακασιώτη, ΑΛΟΣ: τα νεκροταφεία της ελληνιστικής πόλης, μελέτη υπό δημοσίευση από το τμήμα Δημοσιευμάτων του ΥΠ.ΠΟ.

5. Dyer - Haagsma 1993.

6. Wace - Thompson 1911-1912. Efstathiou - Malakasioti - Reinders 1990, 4. Βλ. τοπογραφικό της ανασκαφής των τύμβων στην Βουλοκαλύβα από τους Wace - Thompson, 2.

7. Ο κατάλογος περιγραφής και σχεδίασης των ευρημάτων των ανασκαφών των Wace και Thompson βρίσκεται στο Μουσείο Αλμυρού.

Μετά από παρέλευση 80 χρόνων περίπου οι ανασκαφές στην περιοχή αυτή επαναλαμβάνονται. Το διάστημα 1989-1996 ανασκάπτονται τρεις ταφικοί τύμβοι. Λάκκοι με ταφές/καύσεις νεκρών αποκαλύφθηκαν κάτω από τον λίθινο μανδύα που τους κάλυπτε. Αγγεία ποικίλων τύπων, κοσμήματα, εργαλεία και κυρίως όπλα συλλέχτηκαν και χρονολογούν την διάρκεια χρήσης των τύμβων από τις αρχές του 9^{ου} έως τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. (υποπρωτογεωμετρική-αρχαϊκή εποχή)⁸.

Παρά την αποσπασματικότητα των αποκαλυπτόμενων αρχαιοτήτων, η έρευνα κατέγραψε πολύτιμες πληροφορίες και διαμόρφωσε αρκετά σαφή άποψη για τη διαδρομή της Άλου μέσα στα Γεωμετρικά χρόνια. Όμως η αδυναμία της συσχέτισής τους με οικιστικά κατάλοιπα παρέμενε αισθητή και αποτελούσε ένα αναπάντητο ερώτημα.

Και φθάνουμε στο 1998, που με αφορμή την διαπλάτυνση του Ο.Α. Π.Α.Θ.Ε., κληθήκαμε να αντιμετωπίσουμε ανασκαφικές έρευνες μεγάλου εύρους. Συνεργεία πολυπληθή, αντίξοες καιρικές συνθήκες, πίεση χρονοδιαγραμμάτων και στενότητα κονδυλίων, διαφωνίες και διενέξεις είναι το περίγραμμα των νέων συνθηκών της έρευνας που ολοκληρώθηκε με επιτυχία το 2002. Από τις ανασκαφές που διεξήχθησαν σε εκατοντάδες στρέμματα δεξιά και αριστερά της Ε.Ο. νέα δεδομένα σχετίζονται όχι μόνο με την ταφική χρήση του χώρου, αλλά και την οικιστική.

Σε τρεις ανασκαφικούς τομείς, στα όρια και έξω από την οχύρωση της ελληνιστικής πόλης της Άλου, τα στοιχεία είναι αποκαλυπτικά: ερωτήματα απαντήθηκαν και μαρτυρίες επαληθεύτηκαν.

Στην Χ.Θ. 280.000, όπου βρίσκεται η Άλος, αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα. Τμήματα αψιδωτών κτιρίων που ανήκουν στην ΥποΠΓ και ύστερη ΜΓ εποχή βρέθηκαν κάτω από τους πεσμένους δόμους των τειχών της πόλης. Σε ένα από αυτά στο τόξο της αψίδας του βρέθηκαν στη θέση τους τμήματα 7 αποθηκευτικών πίθων (εικ. 1)⁹. Τα κτίρια αυτά, μονόχωρα με τοίχους από αργούς λίθους, παραπέμπουν στον τύπο των αψιδωτών της Μεσοελλαδικής Εποχής με λίθινα θεμέλια, με πλίνθινη ανωδομή και σκεπή από ξύλα και κλαδιά. Ανάλογα παραδείγματα συναντάμε στο Λευκαντί, στον Ωρωπό, στα Νιχώρια και αλλού¹⁰. Την οικιστική εικόνα συμπληρώνουν α) δύο κεραμεικοί κλίβανοι που δικαιολογούν την παραγωγή του 90% της τροχήλατης κεραμικής, β) ένας μεγάλος αριθμός λάκκων απορριμμάτων και γ) 24 παιδικές *intra muros* ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους. Τα κτερίσματα των παιδικών τάφων είναι όμοια και σχετίζονται χρονικά με τα κτερίσματα των νεκροταφείων στις άλλες περιοχές ανασκαφών «Αγριελιά» και «Βουλοκαλύβα».

Στη θέση «Αγριελιά», 1 χλμ νοτιοανατολικά των τειχών της Άλου κατά τις εκσκαφές του Ο.Α., ένα τυχαίο εύρημα σιδερένιου σπαθιού του διαδεδομένου τύπου Naue II, οδήγησε στην αποκάλυψη ενός νεκροταφείου ΠΓ χρόνων. Εντοπίστηκαν ταφές/καύσεις νεκρών σε λαξευτούς λάκκους και ταφές/ενταφιασμοί σε ποικίλους τύπους κιβωτιόσχημων τάφων, που ήταν οργανωμένοι σε τύμβο γύρω από μικρούς θολωτούς τάφους, που έλκουν την καταγωγή τους από τους μνημειώδεις μυκηναϊκούς θολωτούς που ήταν πολύ συνηθισμένοι σε κοντινές περιοχές, όπως στα Παλιά και Ν. Ιωνία Βόλου¹¹,

8. Για τα πρώτα δημοσιευμένα πορίσματα των ανασκαφών αυτών και σχέδια των ανασκαμμένων τύμβων βλ. Μαλακασιώτη 1990, 1992, 1993.

9. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 355-356.

10. Βλ. γενικά Mazarakis Ainian 1997.

11. Ροντήρη 1993, 231-233, σχ. 1-2, πίν. 75-77.

στις Φερέες¹², στην Αγχίαλο και γενικότερα στη Θεσσαλία. Τα κτερίσματα των τάφων είναι τυπικά αγγεία της εποχής στην οποία ανήκουν, κοσμήματα καθώς και εξαρτήματα ένδυσης. Σπανιότερα ήταν τα σιδερένια όπλα και τα εργαλεία, που συνοδεύονταν από λίθινα ακόνια. Ένας μεγάλος αποθέτης προσφορών αποτελεί το πρωιμότερο εύρημα στο νεκροταφείο της Αγριελιάς. Από την επίχωσή του συλλέχτηκαν οστά ζώων, χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική: συχνά σχήματα ήταν οι υψίποδες κύλικες, οι ολόβαφοι σκύφοι της ΥΕ ΙΙΙ Β2, τριποδικές χύτρες, λεκάνες και αλάβαστρα και ακόμη τμήματα ειδωλίων τύπου Ψ. Τα ευρήματα χρονολογούν το νεκροταφείο από την ΥΕ ΙΙΙ Β2 και ΙΙΙ Γ και κυρίως στην πρώιμη ΙΙΓ και υποπρωτογεωμετρική εποχή (11^ο-8^ο αι. π.Χ.).

Στην περιοχή «Βουλοκαλύβα» βόρεια της Άλου σε ανασκαφές 3.500 τ.μ. αποκαλύφθηκαν: 1) εκτεταμένο νεκροταφείο με ταφές/ενταφιασμούς και 2) ένας ταφικός τύμβος με ταφές/καύσεις νεκρών (εικ. 2)¹³.

1) στο νεκροταφείο αποκαλύφθηκαν 141 τάφοι και 36 αποθέτες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού των οποίων το περιεχόμενο δεν έχει μελετηθεί για να βεβαιωθεί η χρήση τους σαν χώροι προσφορών ή απόθεσης. Οι τάφοι ήταν οργανωμένοι σε συστάδες και καλύπτουν μία μεγάλη χρονική περίοδο από την ΥΕ ΙΙ Β και ΙΙΙ Γ, την υπομυκηναϊκή, τους Γεωμετρικούς χρόνους και αργότερα στους ελληνοιστικούς χρόνους.

2) ο ταφικός τύμβος του Ο.Α. Π.Α.Θ.Ε. ήρθε να προστεθεί στον κατάλογο των ήδη ανασκαμμένων τύμβων παλιότερα. Τα στοιχεία της έρευνας συγκλίνουν στην υπόθεση ότι το νεκροταφείο των τύμβων σχετίζεται με τα αψιδωτά κτίρια στη θέση της ελληνοιστικής Άλου.

Ο λιθομανδύας, οι λιθοπερίκλειστοι ακανόνιστου σχήματος λάκκοι με τα υπολείμματα των καύσεων, οι παιδικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, είναι στοιχεία κοινά σε όλους τους μέχρι τώρα ερευνημένους τύμβους. Ο λίθινος μανδύας του τύμβου του Ο.Α. κάλυπτε 104 λάκκους με καύσεις νεκρών, 4 χαμηλές θολωτές κατασκευές (εικ. 3), 16 παιδικές ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους και 4 ελεύθερες ταφές ενηλίκων, πιθανότατα ελληνοιστικών χρόνων.

Οι λάκκοι που οριοθετούνταν με αργούς λίθους περιείχαν στρώμα τέφρας 60 εκ., απανθρακωμένα οστά, ξύλα, καρπούς, αγγεία, κοσμήματα και σιδερένια όπλα, που συνόδευαν τους νεκρούς (εικ. 4). Όλα καλύπτονταν με πέτρες και χώματα. Τεφροδόχα αγγεία δεν συνηθίζονταν. Από την επεξεργασία και συγκόλληση της κεραμικής προέκυψαν οι γνωστοί τύποι αγγείων (κρατήρες, κύπελλα, πυξίδες, αμφορείς, τριφυλλόσχημες οινοχόες, κυάθια, θήλαστρα) ολόβαφα, γραπτά και εγχάρακτα (εικ. 5, 6). Στα μεταλλικά ευρήματα υπερτερούν οι πόρπες, οι δακτύλιοι και οι περόνες, χάλκινες και σιδερένιες (εικ. 7), ενώ η πλειονότητα των κτερισμάτων ήταν σιδερένιος οπλισμός, όπως αιχμές δοράτων, ξίφη, μάχαιρες σε ποσοστό 80% του συνόλου των ευρημάτων. Οι λάκκοι χρονολογούνται στον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ.

Ανάλογα με τις ανάγκες του οικισμού για την ταφή των νεκρών τα όρια του τύμβου διευρύνθηκαν και στα νότια όριά του βρέθηκαν, ενσωματωμένοι στον πρωιμότερο όγκο του τύμβου, 30 ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι στη σειρά με κοινές πλευρές. Περιείχαν ταφές/καύσεις νεκρών των οποίων τα συνοδά κτερίσματα ανήκαν στον 7^ο αι. π.Χ.

12. Αραχωβίτη 1994. Αραχωβίτη 2000.

13. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 359 κ.ε.

Ανάμεσα στις λίθινες κατασκευές βρέθηκαν τράπεζες προσφορών, που ταυτόχρονα η κάθετη πλάκα χρησίμευε για ταφικό σήμα (εικ. 8).

Επιχειρώντας μία συνολική εκτίμηση όλων των δεδομένων που προαναφέρθηκαν μπορούμε να διαπιστώσουμε τη συνεχή και μακραίωνη ταφική και οικιστική χρήση της χώρας της Άλου και φως πέφτει στους Σκοτεινούς αιώνες. Η Άλος αναφέρεται στα Ομηρικά Έπη και ανήκε στην επικράτεια του Φθιωτικού Τέλους¹⁴. Υπήρξε πρωτεύουσα του βασιλείου του μυθικού Αχιλλέα και συμμετείχε με πλοία στην Τρωϊκή εκστρατεία.

Βρισκόταν στο κέντρο μιας εύφορης πεδιάδας, την οποία αναφέρει ο Όμηρος στην ραψ. β: «..φθίη εριβώλακι βωτιανείρη..» (μτφρ. «την παχιοχώματη την ανθρωποτροφούσα»), εννοώντας την Φθία. Είχε μπροστά της την θάλασσα - τον Παγασητικό κόλπο - που έδινε τη δυνατότητα επικοινωνίας με την νήσο Εύβοια και τα νησιά του Αιγαίου.

Οι ρίζες του πολιτισμού στην περιοχή αυτή βρίσκονται στα μυκηναϊκά χρόνια. Στα χωριά του Αλμυρού, Αγ. Θεόδωροι, Πτελεός¹⁵, Κ. Μαυρόλοφος¹⁶, είχαν ανασκαφεί μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι, που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙ Α1-Α2 και ΙΙΙ Γ. Τα πρόσφατα ευρήματα συμπληρώνουν την εικόνα της κατοίκησης σχετικά με την Άλο, από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού ΥΕ ΙΙΙ Β2, ΥΕ ΙΙΙ Γ πρώιμη, σε όλη την εποχή του Σιδήρου και την Αρχαϊκή εποχή, αλλά και αργότερα στα ελληνιστικά χρόνια.

Γενικά το πλούσιο περιεχόμενο των τάφων σε πήλινα αγγεία, χάλκινα, σιδερένια και χρυσά κοσμήματα, περιδέραια από φαγεντιανή, δηλώνουν μία ακμάζουσα κοινωνία με επαφές με γειτονικές περιοχές (Φερές, Ιωλκός, Θεοτόκος, Εύβοια) και είναι μέλος της ενότητας του Θεσσαλοευβοϊκού κύκλου. Επαφές με τις Κυκλάδες, την Αττική, το Άργος, την Κόρινθο είναι επίσης φανερές. Η θέση της πάνω στο σταυροδρόμι που συνδέει περιοχές του βόρειου και νότιου ελλαδικού χώρου συντέλεσε στην διαμόρφωση κοινωνικοπολιτιστικών ιδεών και ίσως σ' αυτό οφείλεται η διαχρονικότητά της.

Η εικόνα του πολιτιστικού επιπέδου της κοινωνίας αυτής με την τόσο μακραίωνη ιστορία, αν και προς το παρόν συντίθεται κυρίως μέσα από τα ταφικά έθιμα και δευτερευόντως από τα οικιστικά κατάλοιπά της, εν τούτοις δεικνύεται ότι μεταξύ της καταστροφής των μυκηναϊκών κέντρων έως τους Σκοτεινούς Χρόνους στοιχεία επιβιώνουν και οι δύο περίοδοι συνδέονται. Η συνεχής χρήση του χώρου των νεκροταφείων, η ποικιλία, αλλά και η επιβίωση τύπων τάφων, όπως οι μικροί θολωτοί και κιβωτιόσχημοι που είναι γνωστοί από την μυκηναϊκή εποχή, οι διαφορετικές πρακτικές ταφής των νεκρών, παλιές και νέες, όπως ενταφιασμοί και καύσεις, δηλώνουν την σύνθεση - την μείξη του πληθυσμού στο διάστημα από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Οι μετακινήσεις μετά την πτώση των ανακτορικών κέντρων, η αύξηση του πληθυσμού, η ανάγκη εξεύρεσης νέων τόπων εγκατάστασης επέφερε νέες κοινωνικές δομές.

Στην Άλο του 9^{ου} αι. π.Χ. η νέα κοινωνία ήταν οργανωμένη σε οικογένειες-γένη. Η εύρεση ανδρικών και γυναικείων κτερισμάτων στις καύσεις, καθώς και η ύπαρξη πολλών παιδικών ενταφιασμών σε κάθε τύμβο, φανερώνουν τον οικογενειακό τους χαρακτήρα.

Η πληθώρα των σιδερένιων όπλων συνηγορεί στην υπόθεση ότι οι ταφικές πυρές ανήκαν σε πολεμιστές, οι οποίοι αποτελούσαν τα μέλη μιας κοινωνικής élite, όπου αυτοί και το γένος τους θα μπορούσαν να ταφούν με αυτό τον τρόπο, που αντιστοιχεί στην περιγραφή

14. Ιλιάδα, Β 681-685. Πανέρης 1991.

15. Βερδελής 1951, 1952, 1953.

16. Μαλακασιώτη 1992, πίν. 53 α, β, γ.

της καύσης του νεκρού Πατρόκλου. Μήπως αυτή η τάξη των πολεμιστών σχετίζεται με τους θρυλούμενους φοβερούς Μυρμιδόνες που στρατεύτηκαν για την Τροία κάτω από τις διαταγές του Πηλείδη Αχιλλέα;

Στο υπόβαθρο του Ομήρου μπορούμε να εντάξουμε κάποια κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία που διαπιστώνονται κατά την έρευνα. Η Άλος των θρύλων δένει άραγε με την Άλο της «ιστορίας»;

SUMMARY

NEW EVIDENCE FOR THE EARLY IRON AGE IN ALMYROS, 1100- 700 BC. THE PRESENCE OF ALOS.

Zoe Malakassioti

During the last four years during the works for the expansion of the National Road from Athens to Salonica, at the area of the Almyros plain, near the village of Platanos, unknown until then, parts of cemeteries and remains of Iron Age buildings were revealed within the boundaries of the Hellenistic town of Halos.

More precisely:

a) at the area Kefalosi (Km 280.000) under the Hellenistic remains were found:

1) the foundations of an apsidal building (9th- 8th century B.C.), as well as remains belonging to two more buildings.

2) a necropolis consisting of child burials.

b) at the area Agrielia of Kefalosi (Km 279.000) about 1 Km SE of the Hellenistic town of Halos, a Protogeometric necropolis was excavated; it consisted mainly of inhumations, though there were also cremations.

c) at the area of Voulokalyva (Km 281.500-281.900), 1 Km north-west of Halos the following were excavated:

1) a cemetery with burials and

2) a burial tumulus with cremations.

The use of the cemeteries in the above mentioned areas was long, spanning the period from the Late Bronze Age (LH IIB-LH IIIC and Submycenaean) to the historical era (Early Iron Age, Archaic and Hellenistic).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 125-138.

Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Πρακτικά 1^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης, Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Βόλος, 355-371.

Βερδελής Ν., 1951. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 141-154.

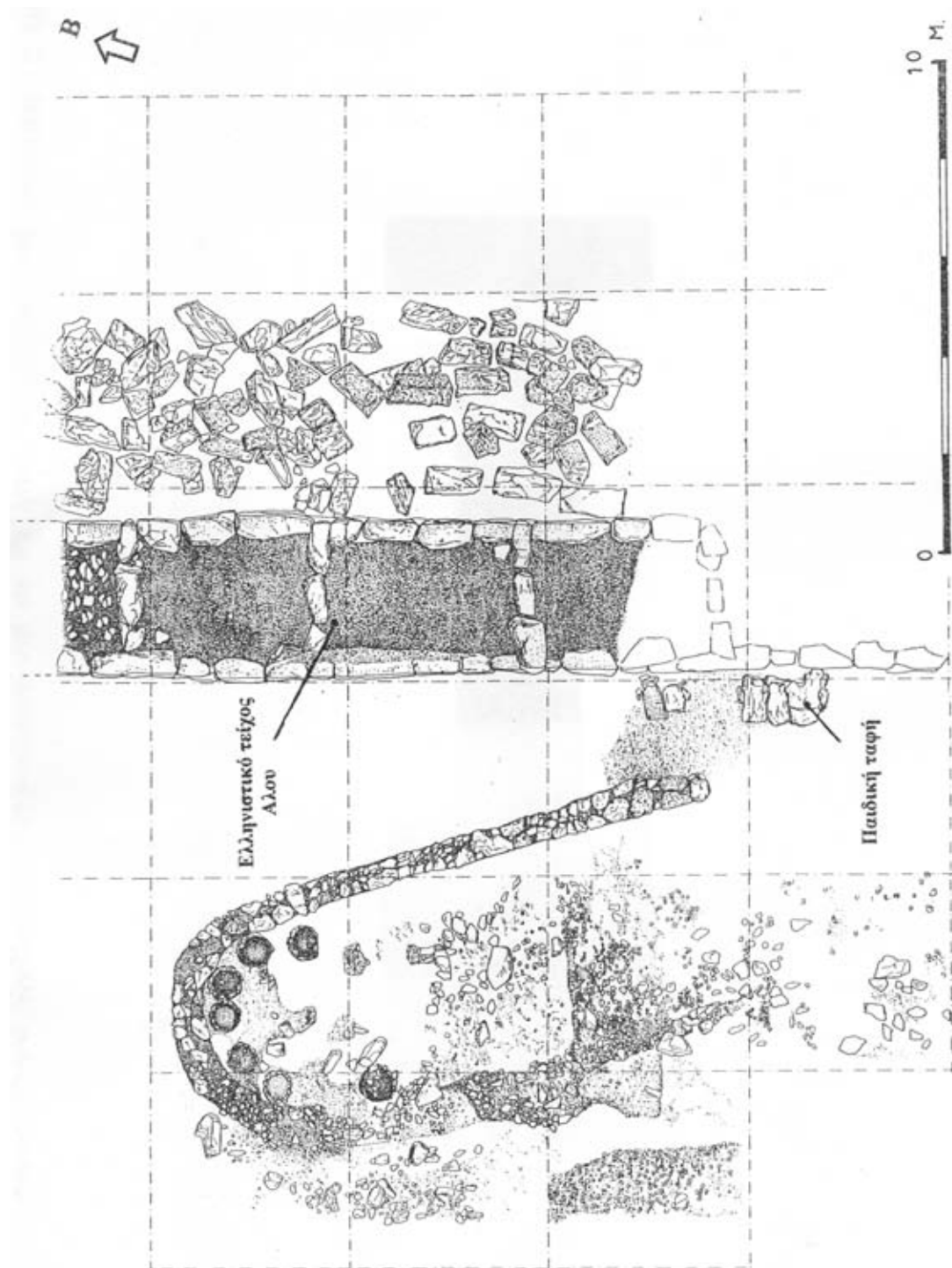
Βερδελής Ν., 1952. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 164-204.

Βερδελής Ν., 1953. Ανασκαφικά έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 120-127.

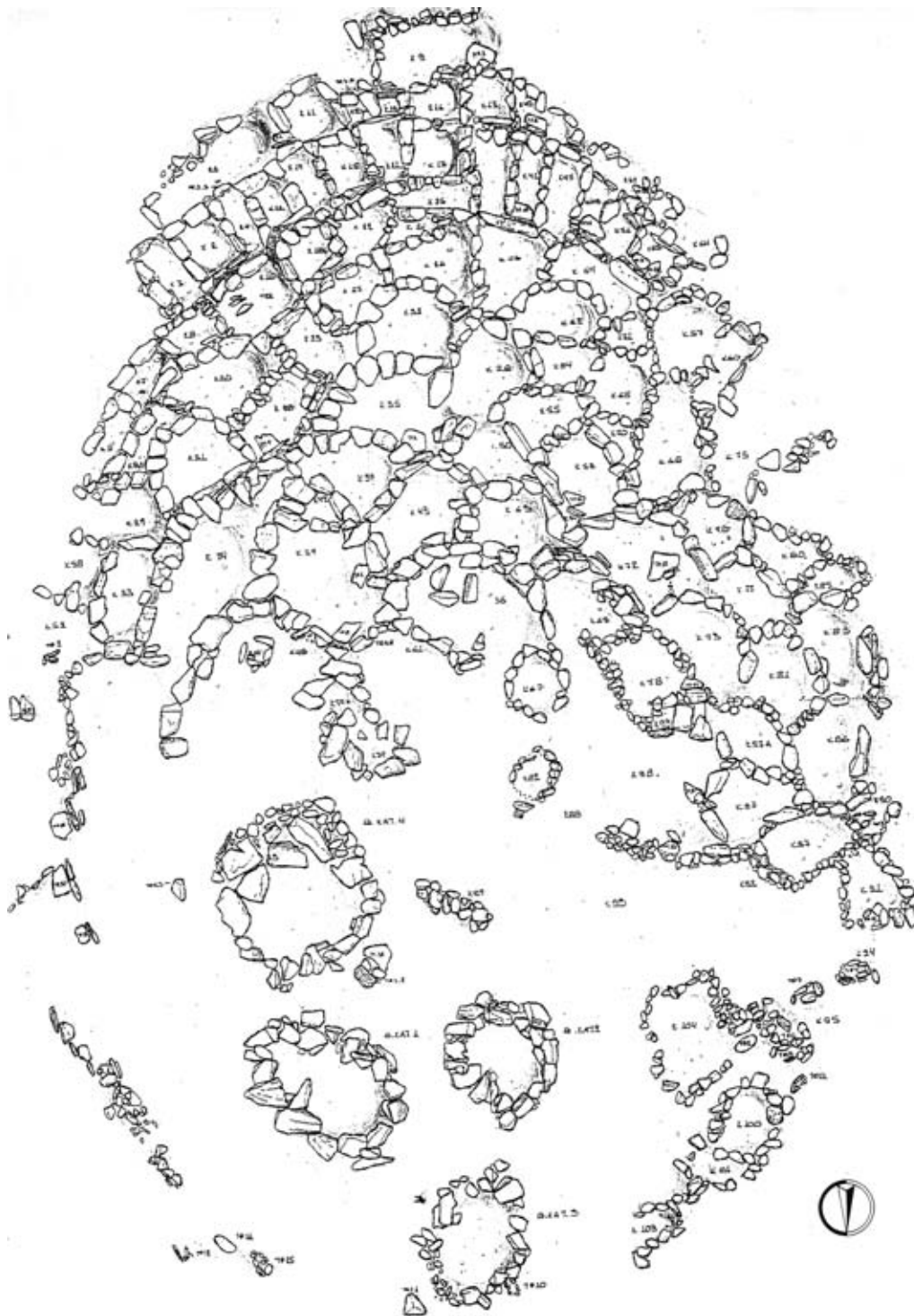
Dyer C. - Haagsma M.J., 1993. A Geometric krater from New Halos, *Pharos* 1, 165-174.

Efstathiou A. - Malakassioti Z. - Reinders R., 1990. Halos archaeological field survey project:

- Preliminary report of the 1990 campaign, *Netherlands Institute at Athens, Newsletter* 3, 31-45.
- Haagsma J.- Malakasioti Z. - Rondiri V. - Reinders H.R., 1993, Between Karastadagli and Baklali, *Pharos* I, 147-164.
- Mazarakis Ainian A., 1997. *From rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC)*, Jonsered.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1990. Πλάτανος Αλμυρού, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 208-209.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής Μυκηναϊκός τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφο Αλμυρού, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα, 267-272.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Πλάτανος Αλμυρού, *ΑΔ* 47, *Χρονικά*, 229-234.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1993. Πλάτανος Αλμυρού, *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 238-240.
- Μαλακασιώτη Ζ. - Ροντήρη Β. - Παππή Ε., 1993. Πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Άλο: μία πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων, στο *Αχαιοφθιωτικά, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, (Αλμυρός), 93-101.
- Μαλακασιώτη Ζ., Ελληνιστικά λυχνάρια της Άλου, στο *Πρακτικά ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική κεραμική (Βόλος 2000)*, Αθήνα 2004, 89-109.
- Μαλακασιώτη Ζ. - Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Σταμπολίδης Ν. - Γιαννικουρή Α. (επιμ.), Αθήνα, 353-368.
- Πανέρης Ι., 1993. Οι Αλείς και οι άλλοι, στο *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών 1991*, Αλμυρός, 61-65.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, A Hellenistic town in Thessalia Greece*, Utrecht.
- Reinders H.R. (ed.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyros and Sourpi plains (Thessaly, Greece)*, Assen.
- Ροντήρη Β., 1993. *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 231-233.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1911-1912, Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.

Εικ. 1. Άλος. Κάτοψη του ασιδωτού κτιρίου με τους αποθηκευτικούς πίθους κατά χώρα.

Εικ. 2. «Βουλοκαλύβα». Κάτοψη ταφικού τύμβου με καύσεις νεκρών (9ος-7ος αι. π.Χ.).

Εικ. 3. Άποψη θολωτής κατασκευής με καύση κατά χώρα.

Εικ. 4. Οριοθετημένος λάκκος με στρώμα τέφρας και κτερίσματα κατά χώρα.

Εικ. 5. Πήλινα αλάβαστρα: ολόβαφο και με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 6. Πήλινοι αμφορίσκοι: με γραπτή διακόσμηση και χειροποίητος.

Εικ. 7. Χάλκινες πόρπες, βραχιόλι και τριχολαβίδα.

Εικ. 8. Λάκκος με καύση νεκρών, ταφικό σήμα και λίθινη τράπεζα προσφορών.

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΠΕΝΤΑΕΤΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΛΟΥ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΤΟΥ ΟΔΙΚΟΥ ΑΞΟΝΑ ΠΑΘΕ

Ελισάβετ Νικολάου

Η Άλος των ελληνιστικών χρόνων βρίσκεται στη θέση «Κεφάλωση» στα νοτιοανατολικά της πόλης του Αλμυρού. Ακρόπολη υπάρχει στην κορυφή του λόφου Κάστρο από την οποία κατεβαίνουν την ανατολική πλαγιά δύο σκέλη τείχους. Στο πεδινό τμήμα ανατολικά του λόφου τα τείχη αυτά ενώνονται με τείχος με ευθύγραμμο σχήμα¹ (εικ. 1).

Η θέση της ήταν σημαντική από στρατηγική άποψη, αφού ήλεγχε το πέρασμα από τη βόρεια προς τη νότια Ελλάδα². Ο χρόνος ίδρυσής της έχει σχέση με τα ιστορικά γεγονότα³ και τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στη νοτιοανατολική Θεσσαλία γύρω στο 302 π.Χ. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα⁴ η ζωή της ελληνιστικής πόλης διαρκεί από τα τέλη του 4^{ου} ως τα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Το οχυρωματικό τείχος⁵ μήκους 4,5 χλμ., πλάτους 3,20μ. περίπου και ύψους 3,50μ. ενισχύεται κατά διαστήματα με πύργους. Δύο τουλάχιστον κεντρικές πύλες και πιθανόν άλλες μικρότερες συνέδεαν το Κρόκιο πεδίο βόρεια της πόλης με την πεδιάδα στα νότιά της⁶.

Πρόσφατα με αφορμή την κατασκευή του νέου αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ ερευνήθηκε μεγάλο μέρος του νότιου και δυτικού σκέλους της πεδινής οχύρωσης της πόλεως (εικ. 2, 3) και τμήματα των νεκροταφείων της νότια και βόρεια των τειχών.

Το τείχος είναι κτισμένο κατά το ψευδο-ισόδομο, τραπεζιόσχημο σύστημα από ντόπιο ασβεστόλιθο, ενώ σπανιότερα εμφανίζονται λιθόπλινθοι από πωρόλιθο. Θεμελιώνεται στο φυσικό έδαφος της περιοχής με τη διάνοιξη τάφρου⁷ πλάτους 3,50–4,00μ. Η ευθυντηρία εξέχει από την όψη των παρειών και ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους. Η θεμελίωση δεν ήταν ορατή την εποχή λειτουργίας του τείχους, αυτό αποδεικνύεται από το αδιάτακτο στρώμα γεωμετρικής εποχής που εντοπίστηκε σχεδόν σε επαφή με την εξωτερική παρειά του τείχους σε πολύ μικρότερο βάθος από την ευθυντηρία.

Η ανωδομή αποτελούνταν από δύο λιθόκτιστα μέτωπα και το μεταξύ τους κενό γέ-

1. Στεφανίδου 1998, 218-233 και ιδιαίτερα 232-233.

2. Winter 1971, 115. Πανέρης 1993, 64-69, 84-92.

3. Stählin 2002, 310.

4. Reinders 1988, 166-170. Μαλακασιώτη 1990, 203-204.

5. Winter 1971, 114-115.

6. Reinders 1988, 83-84.

7. Winter 1971, 133 κ.ε. Adam 1982, 16 κ.ε. Reinders 1988, 65 κ.ε.

μιζε με χώμα ανακατεμένο με αργούς λίθους και λατύπη. Για την οικοδόμηση του τείχους χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι με οριζόντιες τις πάνω και κάτω επιφάνειες και λοξούς ή κάθετους τους πλάγιους αρμούς. Η εξωτερική όψη τους με την κατάλληλη λάξευση σχημάτιζε προσκεφάλαια, ενώ η εσωτερική τους πλευρά παρέμενε ανώμαλη ώστε να δένονται με το γέμισμα. Το πάχος του τείχους κυμαίνεται από 2,90μ. έως 3,10μ.

Κατά μήκος της πορείας του σε κανονικά διαστήματα⁸ υπάρχουν τετράγωνοι πύργοι⁹ με μήκος μετώπου από ελάχιστο 6,55μ. ως μέγιστο 6,70μ. και προβολή 2,00μ. από την εξωτερική παρειά του μεταπυργίου. Στο εσωτερικό τους δύο σειρές αργών λίθων τέμνονται κάθετα σχηματίζοντας σταυρό, οι ενδιάμεσοι χώροι, που προκύπτουν, γεμίζουν με χώμα και αργούς λίθους. Η τοιχοδομία των πύργων παρουσιάζει διαφοροποιήσεις από αυτήν των μεταπυργίων. Οι λίθοι της ευθυνηρίας των πύργων φέρουν σχεδόν πάντα στην άνω επιφάνεια ρηχά λαξεύματα για την καλύτερη έδραση της πρώτης οριζόντιας στρώσης. Ακόμη, οι διαστάσεις των λιθοπλίνθων της ανωδομής είναι σαφώς μεγαλύτερες, ενώ το προσκεφάλαιο της όψης εξέχει περισσότερο από εκείνο των λίθων των μεταπυργίων. Στα εξωτερικά άκρα των γωνιαίων λιθοπλίνθων είχαν λαξευτεί κάθετες ταινίες¹⁰ που χρησίμευαν ως οδηγοί στην πορεία κατασκευής των πύργων. Διαφοροποιημένος παρουσιάζεται ο πύργος της νοτιοδυτικής γωνίας της οχύρωσης, ο οποίος προβάλλει με ολοκληρωμένη τετράγωνη κάτοψη στο σημείο της συμβολής των δύο σκελών, δυτικού και νοτίου¹¹.

Το σωζόμενο ύψος του τείχους φθάνει τα 1,60–2,50μ. πάνω από το επίπεδο της ευθυνηρίας. Στη θέση τους βρέθηκαν συνήθως τρεις έως τέσσερις σειρές δόμων. Κατά την προσπάθεια αποκάλυψης της εσωτερικής παρειάς του, βρέθηκε μεγάλος αριθμός λιθοπλίνθων που είχαν καταρρεύσει από τη ανωδομή του. Οι πεσμένοι λίθοι δίνουν την εικόνα έντονης καταστροφής. Μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπισθεί στο χώρο ωμές πλίνθοι ή στρώματα πηλού, που να αποτελούν ένδειξη ότι τμήμα της ανωδομής της οχύρωσης είχε κατασκευαστεί από άλλο υλικό. Έτσι επικρατεί η άποψη ότι το τείχος ήταν κτισμένο μόνο από πέτρα.

Σημαντικό προϊόν των ανασκαφικών περιόδων 1999-2000 υπήρξε ο εντοπισμός της απόληξης του νότιου σκέλους του τείχους της άνω πόλεως και η ένωσή του με το δυτικό σκέλος του τείχους της κάτω πόλεως (εικ. 2). Το σκέλος αυτό φέρεται σχεδόν κάθετα στο ήδη αποκαλυφθέν δυτικό σκέλος και απέχει από το γωνιαίο πύργο 6,65μ. Οι διαστάσεις του αποκαλυφθέντος τμήματος είναι 8,20μ. μήκος, 1,20μ. σωζόμενο ύψος και πλάτος 4,50μ. περίπου. Διατηρείται στο επίπεδο της ευθυνηρίας εκτός από το τμήμα που εισχωρεί μέσα στην εξωτερική παρειά του τείχους της κάτω πόλεως.

Η ανασκαφή αποκάλυψε εκτός από τη σύνδεση του νότιου σκέλους του- τριγωνικής κάτοψης- τείχους της «άνω» με εκείνο της «κάτω» πόλεως και την πύλη (εικ. 2) που δημιουργεί η απόληξή του με τη νοτιοδυτική γωνία της οχύρωσης. Η πύλη έχει χαρακτήρα μνημειακό, προστατεύεται από πύργους, και στο βάθος ανοίγεται η κύρια είσοδος προς το εσωτερικό της πόλης, που ορίζεται από δύο τοίχους μεγάλου πλάτους. Και η πύλη βρέθηκε μόνο στο επίπεδο της θεμελίωσης. Ίδιου τύπου πύλη ανασκάπτεται από το Ολλανδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Groningen Ολλανδίας σε συνεργασία με τη ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου στο νοτι-

8. 33,90μ. έως 34,90μ.

9. Adam 1982, 48.

10. Ορλάνδος 1958, 2, 259. Στεφανίδου 1998, 117.

11. Στεφανίδου 1998, 113.

οανατολικό τμήμα του νοτίου σκέλους της «κάτω» πόλεως¹², ενώ κοινά στοιχεία υπάρχουν σε πύλες της Πνύκας, της Δημητριάδας και του Δίου¹³. Ο τύπος της πύλης που συνδυάζει πύργους και αυλές προτιμήθηκε συχνά στις οχυρώσεις πόλεων της ελληνιστικής περιόδου, καθώς εξασφαλίζει μεγαλύτερα πλεονεκτήματα άμυνας απέναντι στις νέες και ισχυρότερες πολιορκητικές μηχανές της εποχής¹⁴. Η γενική ανάπτυξη του τείχους της Άλου βρίσκεται παράλληλα, εκτός από το τείχος του Δίου, και στα τείχη της Δρυμαίας¹⁵ και της Λιλαίας¹⁶ της αρχαίας Φωκίδας, που συνδυάζουν ακρόπολη πάνω σε ύψωμα, τριγωνικό τείχος στην πλαγιά λόφου και οχύρωση με ορθογώνιο περίγραμμα στην πεδιάδα.

Η ανασκαφή επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς και αποκάλυψε:

ΑΠΟΘΕΤΕΣ

Και στους πέντε ανασκαφικούς τομείς βρέθηκαν αρκετοί κυκλικοί «αποθέτες», λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος της περιοχής. Έχουν διάμετρο από 0,70 έως 1,16μ. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν σπασμένοι αμφορείς και όστρακα πίθων. Ερμηνεύθηκαν ως λάκκοι απορριμμάτων λόγω της μονομέρειας αντικειμένων και της θέσης τους σε ελεύθερα από άλλες κατασκευές τμήματα του εσωτερικού της πόλης.

ΚΤΙΡΙΑ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΠΟΛΕΩΣ

Στον Τομέα Β3 σε απόσταση 10μ. από την εσωτερική παρειά του δυτικού σκέλους του τείχους ήρθε στο φως η θεμελίωση κτιρίου με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Διατηρείται μόνο η νοτιοδυτική γωνία του σε ύψος 0,21μ. Οι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από μικρών διαστάσεων και ελάχιστα επεξεργασμένους ασβεστολίθους, ενώ ως συνδετικό υλικό μεταξύ των λίθων χρησιμοποιήθηκε λάσπη. Στο εσωτερικό του κτιρίου εντοπίστηκε κατασκευή ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων εξωτερικά 4,06×1,97μ. Τη συνιστούν μεγάλοι πώρινοι γωνιόλιθοι τοποθετημένοι έτσι ώστε να οριοθετούν δύο κλειστούς χώρους, όμοιων σχεδόν διαστάσεων. Η έρευνα στο εσωτερικό της δεν έδωσε στοιχεία για τη λειτουργία της.

Σε απόσταση 8μ. νοτιοδυτικά της πώρινης κατασκευής αποκαλύφθηκε βάση ανθήματος (εικ. 4) διαστάσεων 1,30×0,50×0,25μ., καλυμμένη από πεσμένους λιθόπλινθους. Έφερε ψηλά στο σώμα δίστιχη επιγραφή :

ΝΙΚΟΒΟΥΛΑ: ΠΟΛΥΚΛΕΙΤΟΥ
ΘΥΓΑΤΗΡ: ΔΑΜΑΤΡΙ

Η ανασκαφή αποκάλυψε επίσης θεμέλια κτιρίων που έχουν τη μορφή εσωτερικών προβολών του τείχους, καθώς είναι οικοδομημένα σε επαφή και παράλληλα με αυτό. Τη

12. Reinders 1988, 90, εικ. 53.

13. Στεφανίδου 1998, 124-128.

14. Winter 1971, 217. Wycherley 1976, 42-43.

15. Ντάσιος 1992, 11, αρ. 2.

16. Ντάσιος 1992, 12-13, αρ. 5.

χρονολογική τοποθέτησή τους πριν από την καταστροφή του τείχους υποδεικνύει τμήμα της καταστροφής του, που βρέθηκε στο εσωτερικό τους.

Στο εσωτερικό μέτωπο του νοτίου σκέλους του τείχους της κάτω πόλεως ερευνήθηκε κτίριο (εικ. 5), που είχε εντοπιστεί δίπλα σε πλακόστρωτο. Αποτελείται από δύο δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους. Στο ανατολικό δωμάτιο βρέθηκε ορθογώνια εστία. Από τις επιχώσεις συνελέγησαν πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης και δύο χάλκινα νομίσματα.

Όμοιο κτίριο σε επαφή με το τείχος βρέθηκε σε άλλο σημείο του δυτικού σκέλους (Τομέας Β4). Αποτελείται από τρεις χώρους Α, Β και Γ. Ο χώρος Α έχει διαστάσεις εσωτερικά 4,50×3,80μ., ο Β 7,50×3,80μ. και ο Γ 5,00×2,50μ. Στις επιχώσεις του κτιρίου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Ιστιαίας¹⁷. Στην πορεία της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη χώροι, ο Δ και ο Ε. Ο Δ βρίσκεται αμέσως μετά το Χώρο Γ και ο Ε στη συνέχεια του Δ. Προς το παρόν το δυτικό πέρας του χώρου Ε δεν έχει ακόμη εντοπιστεί. Οι τοίχοι τους αποτελούνται από πώρινους και ασβεστολιθικούς δόμους, οι οποίοι απλώς εφάπτονται στην εσωτερική παρειά του τείχους, χωρίς να είναι οργανικά δεμένοι με αυτό. Μέσα στους χώρους Δ και Ε βρέθηκε στρώμα καταστροφής κυρίως από κεραμίδες στέγης αλλά και όστρακα. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα Λάρισας¹⁸ (400-344 π.Χ.).

Οι μελετητές οχυρώσεων αναφέρουν ότι στο εσωτερικό των τειχών αφήνεται ζώνη ελεύθερη από οικήματα για την εύκολη διακίνηση των αμυνομένων σε περίπτωση επίθεσης. Όμως αυτό δεν αποτελεί γενικό κανόνα, όπως εδώ¹⁹.

ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, εκτός από την κεραμική που ανήκει κυρίως σε αγγεία καθημερινής χρήσης²⁰, αναφέρονται άφθονες αγνύθες, πήλινοι λύχνοι²¹ (εικ. 6) και ειδώλια (εικ. 7), σφονδύλια, λίθινα λειασμένα εργαλεία, μαρμάρινο κατώφλι και μυλόπετρες.

Επίσης βρέθηκαν πολλά σιδερένια καρφιά και αιχμές βελών, τμήματα μαχαιριδίων, σπάτουλα, χάλκινα και σιδερένια άγκιστρα, βαρίδια διχτύων, χάλκινα και αργυρά νομίσματα²² που χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} ως και τον 1^ο αι. π.Χ.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Αψιδωτό κτίριο (εικ. 8) και σπαράγματα τοίχων, οι οποίοι δεν ανήκουν στον ελλη-

17. SNG Cop., αρ. 514, 515, 369-338 π.Χ.

18. Rogers 1932, 98, αρ. 296.

19. Winter 1971, 125, υποσ. 60.

20. Sparkes - Talcott 1970, 120, κάρτες 673, 674, 679, τα πρωιμότερα παραδείγματα της κατηγορίας αυτής στην Αγορά ξεκινούν από το β' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και τα ύστερα ανήκουν στην ελληνιστική περίοδο.

21. Howland 1958, 82-84, τύπος 26 Α, (τέλος β' τέταρτου του 4^{ου} αι. ως αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), 97-98, τύπος 30Β (μέσα 4^{ου} αι. ως α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.). Δρούγου 1992, 29-36, ΠΛ1.

22. Άλου, Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Λαρίσης, Λαρίσης Κρεμαστής, Φαλάννης, Ιστιαίας, Χαλκίδος, Αιτωλών, Κοινού Θεσσαλών.

νιστικό ορίζοντα, αποκαλύφθηκαν στο χώρο που ερευνήθηκε και χρονολογούνται στη γεωμετρική εποχή.

Σημειώνεται ξεχωριστά η εύρεση πολλών διάσπαρτων τάφων της ίδιας εποχής²³ (εικ. 9). Ήταν παιδικοί, κιβωτιόσχημοι ή κτιστοί, ενώ σε μία περίπτωση χρησιμοποιήθηκε η φυσική διαμόρφωση του βράχου ως θήκη. Οι τάφοι δεν είχαν ενιαίο προσανατολισμό. Ήταν κτερισμένοι με πήλινα αγγεία- κύπελλα, σκύφους²⁴, τριφυλλόστομες οινοχοϊσκες²⁵ και θήλαστρα²⁶ (εικ. 10).

ΚΛΙΒΑΝΟΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Η σωστική ανασκαφή σε ζώνη πλάτους 20μ. κατά μήκος της Ε.Ο., που απαιτείται για τις ανάγκες της διαπλάτυνσης, στον Τομέα Β7 εκτός από τους αποθέτες, τους τοίχους και την άφθονη κεραμική γεωμετρικών χρόνων, που είναι συνήθη ευρήματα στο χώρο της ελληνοιστικής πόλεως, έφερε στο φως δύο κεραμικούς κλιβάνους 1 και 2²⁷. Ένα στρώμα πηλού πάνω ακριβώς από τους κλιβάνους προερχόταν από τους θόλους τους που είχαν πλέον διαλυθεί. Ο ένας (κλιβανος 1) βρίσκεται σε απόσταση 26,53μ. νότια- νοτιοανατολικά του άλλου και είναι απιόσχημος. Ο δεύτερος (κλιβανος 2) έχει μεγαλύτερες διαστάσεις και ελλειψοειδή κάτοψη (εικ. 11, 12).

Κλιβανος 1 (εικ. 11): Είναι μικρών διαστάσεων, απιόσχημος με το στόμιο στα δυτικά-βορειοδυτικά. Αποκαλύφθηκε κάτω από ένα στρώμα πηλού σε βάθος από 12,85 έως 12,95μ. από το σταθερό σημείο της ανασκαφής. Έχει διαστάσεις 2,10 × 1,80μ. Ο κλιβανος είχε κατασκευαστεί απευθείας πάνω στο ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής. Τα εξωτερικά τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από ακάθαρτο πηλό και είχαν επίσης επάλειψη με άλλο στρώμα πηλού. Στα σημεία που σώζονται καλύτερα το πάχος του φτάνει τα 0,02μ. Στα δυτικά το τοίχωμα έχει καταρρεύσει, ενώ στην ανατολική πλευρά διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση. Ο θάλαμος θέρμανσης χωρίζεται σε δύο μέρη με έναν πλίνθινο τοίχο μήκους 1μ., πλάτους 0,25μ. και ύψους 0,30μ. Αποκαλύφθηκαν καθ' ύψος τρεις σειρές πλίνθων. Στο βορειοδυτικό τμήμα του κλιβάνου βρέθηκε το στόμιο πυροδότησης. Τα τοιχώματά του προεκτείνονταν και σχημάτιζαν προστομιαίο δρόμο μήκους 0,60-0,75μ. Το σωζόμενο πλάτος του δρόμου έφτανε τα 0,30μ. Τα τοιχώματα του δρόμου είναι κτιστά με πλίνθους κάθετα τοποθετημένες στο φυσικό έδαφος. Στα άκρα τους προς το θάλαμο υπήρχε μια πλατιά πέτρα όρθια.

Πάνω και μέσα στον κλιβανο βρέθηκαν πεσμένα τμήματα των εξωτερικών τοιχωμάτων του και του θόλου του.

Κλιβανος 2 (εικ. 12): Αποκαλύφθηκε σε βάθος 11,73μ. από το σταθερό σημείο της ανασκαφής με το στόμιο στα βόρεια. Έχει διαστάσεις 3,65×2,70μ. Σώζονται τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης σε ύψος 0,60μ. Δεν βρέθηκε ιδιαίτερη διαμόρφωση για το στόμιο πυροδότησης ή αντίστοιχος δρόμος, καθώς πάνω από τον κλιβανο 2 κατασκευάστηκε νε-

23. Θεοχάρης 1960, 55-56. Νικολάου 1999, 155.

24. Βερδελής 1958, 28, 58-59, πίν. 9, 58-59.

25. Porpham *et al.* 1979, πίν. 126, 2.

26. Θεοχάρη 1961-62, 46, εικ. 12, 47, αρ. 26.

27. Για κλιβάνους γενικά: Δεσποίνη 1982. Μισαηλίδου - Δεσποτίδου 1998. Βιβλιογραφία για κλιβάνους Εποχής Χαλκού: Δαβάρης 1973α, Δαβάρης 1973β, Davaras 1980, Χατζημιχαήλ-Σκορδά 1989, Μπάτζιου-Ευσταθίου 1994, Παππά 1990, Χατζή-Βαλλιάνου 1990, Δακωρόνια 1993, Αδρύμη 1999, Χρυσουλάκη 1995.

ότερο κτίριο ελληνιστικών χρόνων. Ο κλίβανος είχε κατασκευασθεί απευθείας πάνω στο σκληρό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής, αφού αυτός είχε εξομαλυνθεί με λάξευση, όπου ήταν απαραίτητο.

Τα σωζόμενα τοιχώματα του θαλάμου αποτελούνται από πέντε σειρές πλίνθων. Κάθε πλίνθος έχει ύψος 0,10μ., ενώ το πλάτος τους είναι 0,09–0,10μ. και το μήκος τους ποικίλλει από 0,15 έως 0,30μ. ανάλογα με τις ανάγκες κατασκευής.

Με στρώμα πηλού έγινε επένδυση των τοιχωμάτων του θαλάμου και χρησιμοποιήθηκε άφθονος στο κάτω μέρος για να προσαρμοστούν στις υψομετρικές διαφορές του βραχώδους εδάφους. Η επιφάνεια του πηλού παρουσιάζει χοντρές δαχτυλιές.

Εσωτερικά ο θάλαμος θέρμανσης χωριζόταν σε τέσσερις ισοπλατείς σύριγγες με τρεις τοίχους. Οι τοίχοι αυτοί είναι διαταγμένοι παράλληλα προς τον κατά μήκος άξονα του κλιβάνου και είναι κατασκευασμένοι από πλίνθους διαστάσεων 0,25×0,53×0,09μ. σε επάλληλες σειρές με συνδετικό υλικό μεταξύ τους πηλό αναμιγμένο με χαλίκια.

Μέσα στον κλίβανο βρέθηκαν πεσμένες πλίνθοι όμοιας κατασκευής με εκείνες των εξωτερικών τοιχωμάτων. Κατά τη διαδικασία αφαίρεσης των πλίνθων συλλέχθηκε άφθονη κεραμική γεωμετρικών χρόνων.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η ανασκαφή της οχύρωσης της Άλου, που προέκυψε από τις ανάγκες κατασκευής ενός έργου εθνικής σημασίας, έδωσε τη θέση του οικισμού των γεωμετρικών χρόνων, στον οποίο ανήκαν τα νεκροταφεία των τύμβων της θέσης «Βουλοκαλύβα»²⁸ που είχαν ερευνηθεί παλαιότερα με αφορμή άλλα δημόσια έργα.

Επίσης έλυσε την απορία της σχέσης του τείχους της κάτω πόλεως με το τείχος της άνω. Η εύρεση της σύνδεσης των δύο τειχών λίγο βορειότερα από την προβολή του νοτιοδυτικού γωνιαίου πύργου της οχύρωσης της κάτω πόλεως έδωσε την απάντηση.

Δημιούργησε όμως και νέα. Στους κλασικούς χρόνους εξέλιπαν οι λόγοι της κατοίκησης των κατοίκων της Άλου στο φυσικά οχυρό λόφο «Κάστρο»; Ο έλεγχος ενός χερσαίου δρόμου από τη νότια Ελλάδα προς Θεσσαλία και Μακεδονία δεν ήταν πλέον απαραίτητος από τη θέση αυτή; Πότε και για ποιο λόγο η πόλη των κλασικών χρόνων ιδρύθηκε στην Πλατανιώτικη Μαγούλα; Ο Παρμενίων²⁹ πολιορκεί πόλη στη Μαγούλα ή πόλη στις πλαγιές του λόφου Κάστρο;

Τα ανασκαφικά δεδομένα δεν έδωσαν στοιχεία ικανά να φωτίσουν αυτή την πτυχή. Ελπίζουμε ότι μελλοντικές έρευνες θα απαντήσουν στα παραπάνω ερωτήματα και θα αποσαφηνίσουν αδιευκρίνιστα σημεία που η παρούσα έρευνα λόγω του επείγοντος και σωστικού χαρακτήρα της δεν κατάφερε.

Παρόλα αυτά το κέρδος μας από αυτή τη σωστική ανασκαφή δεν περιορίστηκε μόνο στον επιστημονικό τομέα σύμφωνα με τα όσα παρατέθηκαν πιο πάνω. Με αφορμή το παραπάνω εύρημα και σε σχέση με τα ήδη υπάρχοντα, αποφασίστηκε η διαμόρφωση– ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου με δαπάνες του έργου³⁰. Άμεσος στόχος του προγράμ-

28. Μαλακασιώτη 1992, 230-234. Μαλακασιώτη 1993, 238-240.

29. Δημοσθένης 19.163.

30. Μαλακασιώτη - Νικολάου 2002, 28-31.

ματος ανάπλασης είναι να λειτουργήσει ένας αρχαιολογικός χώρος σε συνδυασμό με το Αρχαιολογικό Μουσείο Αλμυρού, ο οποίος θα αναγνωρισθεί ως πυρήνας πολιτιστικού ενδιαφέροντος και πόλος έλξης για τα μνημεία της περιοχής του Αλμυρού και του Νομού Μαγνησίας ενταγμένος σε πολιτιστικό δίκτυο. Έμμεσος στόχος είναι η ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού, η προσέλευση επισκεπτών καθώς και η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στην περιοχή.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ ΠΕΝΤΑΕΤΙΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΑΛΟΥ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΤΟΥ ΟΔΙΚΟΥ ΑΞΟΝΑ ΠΑΘΕ

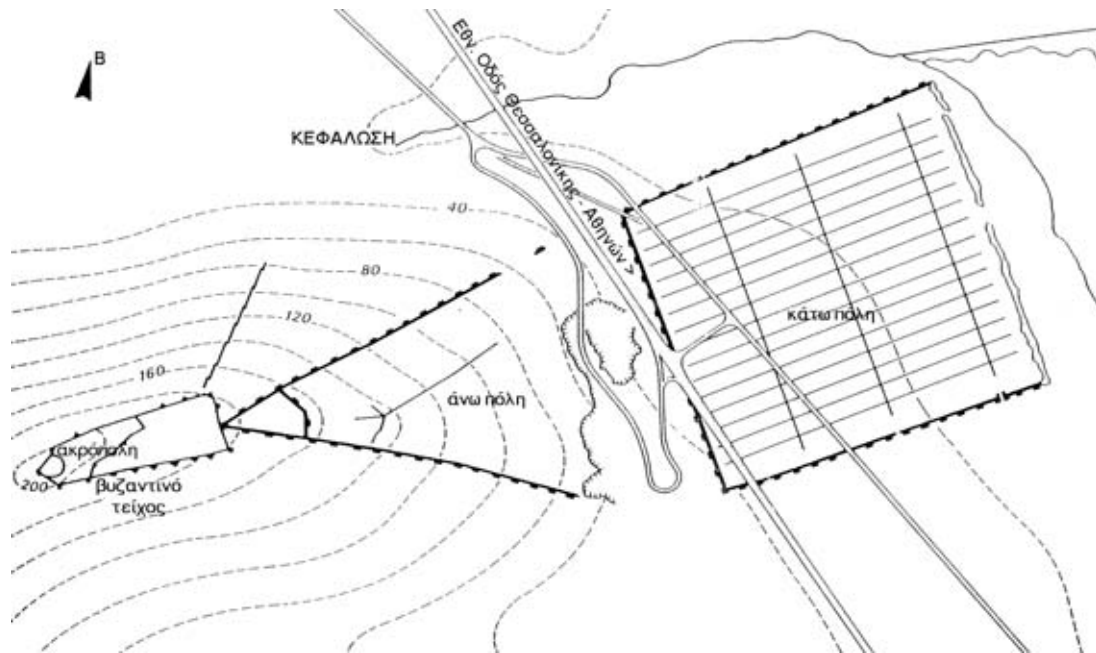
Ελισάβετ Νικολάου

Με αφορμή το έργο «Διαπλάτυνση Οδικού Άξονα ΠΑΘΕ. Τμήμα Αγίων Θεοδώρων - Είσοδος Αλμυρού», στη χιλιομετρική θέση 280.000, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή κατά την οποία ερευνήθηκαν τμήματα του νότιου και δυτικού σκέλους του τείχους της “κάτω” πόλεως της Άλου των ελληνιστικών χρόνων, λείψανα εγκατάστασης γεωμετρικών χρόνων και τάφοι. Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζονται τα στοιχεία της ανασκαφής του τείχους και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τον συνδυασμό παλαιότερων και πρόσφατων δεδομένων της έρευνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam J.P., 1982. *L'architecture militaire grecque*, Paris.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. 1999, Μυκηναϊκός κεραμεικός κλίβανος στο Διμήνι, στο *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία 131-142.
- Βερδελής Ν., 1958. *Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Δαβάρας Κ., 1973α. Μινωική κεραμεική κάμινος εις Στύλον Χανίων, *ΑΕ*, 75-80.
- Δαβάρας Κ., 1973β. Κεραμεική κάμινος εις Ιστρώνα ανατολικής Κρήτης, *ΑΔ* 28, *Μελέται*, 110-115.
- Δακορώνια Φ., 1993. Κύνος, *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 218.
- Davaras C., 1980. A Minoan pottery kiln at Palaikastro, *BSA* 75, 115-126.
- Δεσποίνη Αικ., 1982. Κεραμεικοί κλίβανοι Σίνδου, *ΑΕ* 1982, 61-84.
- Δρούγου Σ., 1992. *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*. Αθήνα.
- Howland R.H., 1958. *Greek lamps and their survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1990. Πλάτανος Αλμυρού, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 208-209.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Πλάτανος Αλμυρού, *ΑΔ* 47, *Χρονικά*, 229-234.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1993. Πλάτανος Αλμυρού, *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 238-240.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2000. Το έργο της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή Αλμυρού, στο *Πρακτικά 1^{ης} Επιστημονικής Συνάντησης, Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της 1990-1998*, Βόλος, 331-338.
- Μαλακασιώτη Ζ. - Νικολάου Ελ., 2002. Αρχαία Άλος, στο *Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 28-31.

- Μισαηλίδου Β. - Δεσποτίδου Μ., 1998. Νέα Φιλαδέλφεια. Ανασκαφική έρευνα στην «τράπεζα» και στο νεκροταφείο της Εποχής του Σιδήρου, *ΑΕΜΘ* 12, 259-268.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1994. Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990, Αποτελέσματα και προοπτικές*, *Λυών 17 - 22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 215-224.
- Νικολάου Ε., 1999. Παιδικές ταφές «intra muros» της Εσχάτης Χαλκοκρατίας από τον Κύνο της Ανατολικής Λοκρίδας, στο *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994*, Λαμία, 153-156.
- Ντάσιος Φ., 1992. Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά Δ΄*, 18-97.
- Ορλάνδος Α., 1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων 2*, Αθήνα.
- Πανέρης Ι., 1993. Οι Αλείς και οι άλλοι, στο *Αχαιοφθιωτικά, Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών 1991*, Αλμυρός, 61-65.
- Παππά Μ., 1990. Οικόπεδο Χ. Γουλή, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 318.
- Porpham M.R. - Sackett L.H. - Themelis P.G., 1979. *Lefkandi I, The Iron Age settlement, The cemeteries*, Oxford.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, A Hellenistic town in Thessalia, Greece*, Utrecht.
- Rogers E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, London.
- Sparkes B.A. - Talcott L., 1970. *Black and plain pottery of the 6th, 5th, 4th centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton.
- Stählin Fr., 2002. *Η αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους*, Θεσσαλονίκη.
- Στεφανίδου-Τιβεριού Θ., 1998. *Η ανασκαφή του Δίου*, τ. 1, *Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη.
- Θεοχάρη Μ., 1961-2. Δοκιμαστική ανασκαφή εις Χασάμπαλι Λαρίσης, *Θεσσαλικά Δ΄*, 35-50.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1960. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ*, 49-59.
- Winter F.E., 1971. *Greek fortifications*, London.
- Wycherley R.E., 1976. *How the Greeks built cities. The relationship of architecture and town planning to every day life in ancient Greece*, New York.
- Χατζή-Βαλλιάνου Δ., 1990. Γούβες, *Οικόπεδο Κουκουβιτάκη*, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 416.
- Χατζημιχαήλ-Σκορδά Δ., 1989. Κίρρα, *Οικόπεδα Ι. και Μ. Κουρελή*, *ΑΔ* 44, *Χρονικά*, 206.
- Χρυσουλάκη Στ., 1995. Ανασκαφή φυλακίου 1995 στο Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου, *ΑΔ* 50, *Χρονικά*, 758-759.

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Άλου.

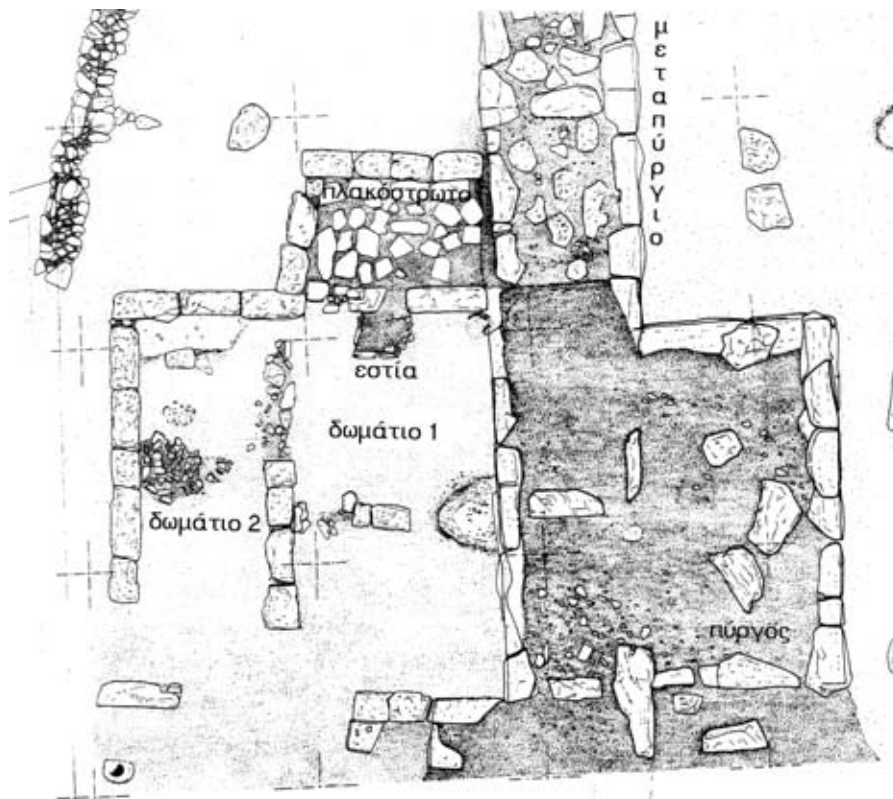
Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του νότιου και δυτικού σκέλους του τείχους και η νότια πύλη εισόδου στην άνω πόλη.

Εικ. 3. Το δυτικό σκέλος του τείχους.

Εικ. 4. Η ενεπίγραφη στήλη της Νικοβούλας.

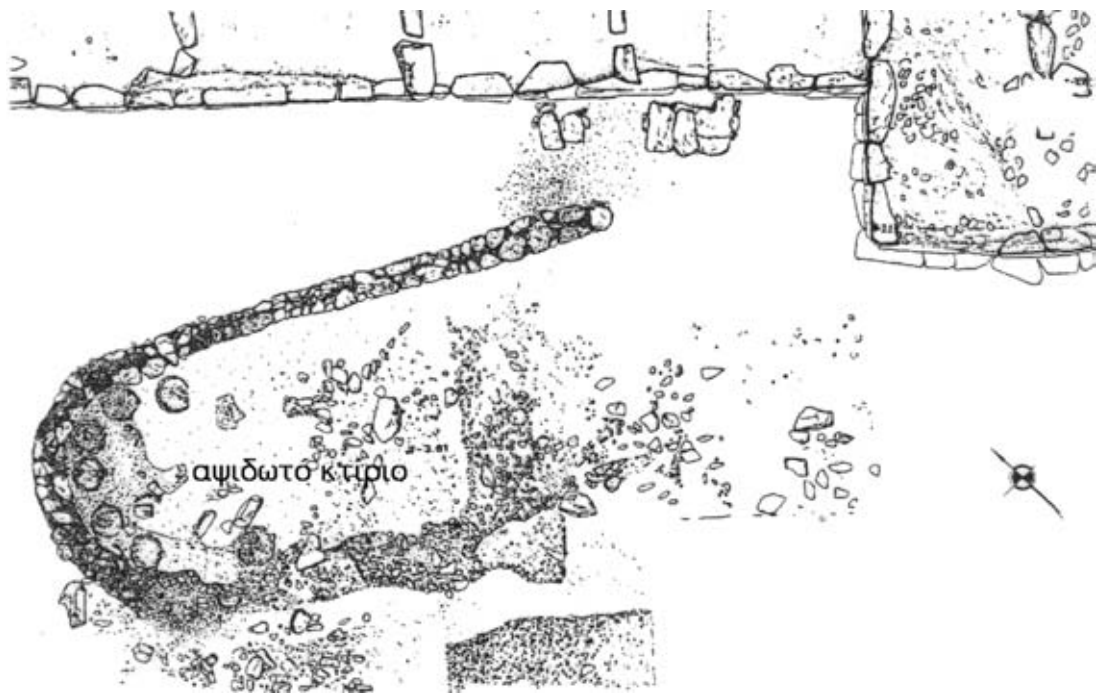
Εικ. 5. Κτίριο σε επαφή με το νότιο σκέλος του τείχους.

Εικ. 6. Πήλινοι λύχνοι ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 7. Πήλινη γυναικεία προτομή.

Εικ. 8. Αψιδωτό κτίριο γεωμετρικών χρόνων.

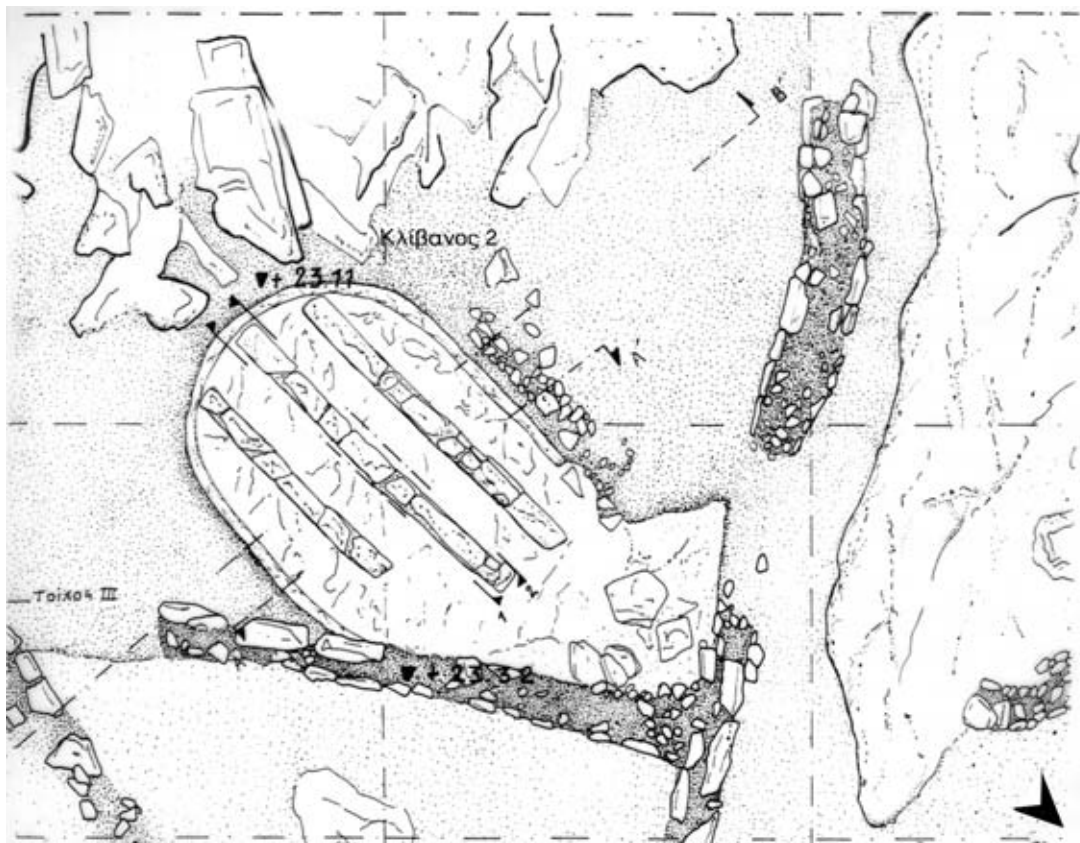
Εικ. 9. Παιδικοί τάφοι γεωμετρικών χρόνων στο χώρο της ελληνοιστικής οχύρωσης.

Εικ. 10. Πήλινα αγγεία από τους κτερισμένους τάφους της Γεωμετρικής περιόδου.

Εικ. 11. Ο κλίβανος 1.

Εικ. 12. Ο κλίβανος 2.

ENCEINTE, GATES AND COMMUNICATION LINES OF NEW HALOS. A RECONSTRUCTION

H. Reinder Reinders

INTRODUCTION

The Groningen Institute of Archaeology has been investigating the remains of the Hellenistic city of New Halos for more than 25 years. New Halos was a large town, strategically situated near the shore of Pagasitikós gulf, founded around 302 BC and destroyed by an earthquake around 265 BC (Reinders 1988; Reinders & Prummel 2003). When we look at a map of the area we observe the following landscape elements that will have been important from a strategic viewpoint (**fig. 1**):

- a small stretch of land which was the site of the lower town,
- the valley of the Amphrysos, a river fed by powerful springs, to the north,
- a hilltop which dominated the upper and lower parts of town to the west,
- a coastal swamp to the east of the lower town,
- an area with outcrops of conglomerate rock to the south.

The hilltop was incorporated in the city's 4.7-km-long enceinte and the city was on three sides protected by natural lines of defence: a river valley, a coastal marsh and an area with conglomerate rock which will have precluded the risk of a besieging enemy digging trenches and undermining the city wall.

In 1976 we started to map the entire city area - a fascinating task. After two campaigns we were already able to present a map of the city of New Halos with a small acropolis, an upper town containing various public buildings on the slope of the hill and lower down a lower town with a rectangular street grid aligned with residential houses (**fig. 1**). In the 1970s we were still struggling with various questions which we were unable to solve, for example whether the walls of the upper town were connected to the western wall of the lower town, and whether the walls were all contemporary or partly represented an extension from a later period.

SOUTHEAST GATE

We were of course not able to excavate the remains of the entire city so we decided to conduct small-scale excavations of remains of houses in the lower town, various small and large gates, towers and public buildings. In recent years archaeologists of the 13th Ephorate

of Prehistoric and Classical Antiquities at Vólos have excavated the greater part of the western wall and a gate. Since 1995 we have been excavating the impressive Southeast Gate in cooperation with the Vólos Ephorate (**fig. 2**). This excavation is a time-consuming project because the site of the gate was occupied for some time, from 260 to 220 BC, after the city had been destroyed. Around, mixed with and on top of the remains of the gate complex we found layers of occupation remains and rubble. We intend to continue the excavation in 2003 and 2004.

The Southeast Gate is a so-called ‘courtyard gate’, with two towers at the front, a courtyard and two pairs of spur walls at the rear. The gate doors lay between a pair of spur walls (Reinders *et al.* 1996). The Northwest Gate was also of the courtyard type. There were a few smaller gates in the northern and southern walls in line with Avenues B, C and D (Reinders 1988).

In this paper I will not discuss the numerous interesting finds recovered during the excavation of the Southeast Gate, but will instead analyse the gates’ structure and present a new reconstruction of the city plan, with its enceinte, gates and communication lines.

SOUTH GATE

New Halos was a large town with an impressive enceinte including towers spaced 40 m apart. In the reconstruction I proposed in the 1970s I assumed that travellers coming from the north entered the city through the Northwest Gate and then passed through Avenue A, the Main Avenue and Avenue D, leaving the city via the Southeast Gate to continue their journey towards central Greece.

In the past few years the Athens-Thessaloníki national highway, which intersects the site of the city of New Halos, has been under reconstruction with the aim of ensuring better access to Thessaly and northern Greece. The greater part of the city’s western wall, including the southwest corner of the enceinte, has in this context been excavated by our colleagues of the 13th Ephorate. At the time of our 1977 survey no remains of the city wall were visible at the surface (Reinders 1988, Map 2). In our reconstruction drawing we nevertheless indicated a square tower at the corner. Remains of that tower were indeed found during the recent excavations.

To our surprise the excavations also brought to light the remains of an unknown gate outside the southwest corner of the lower town of New Halos (**fig. 3**). This was also a gateway of the courtyard type, with two towers, one of which was the corner tower of the western wall, a courtyard and two pairs of spur walls. The spur walls on the eastern side were bonded into the western wall. All that remained of this gate were unworked foundation stones; the drafted limestone blocks of the upper structure had already been removed, possibly to be burned in a nearby lime kiln.

This gate, which we have called the ‘South Gate’, provided access to the upper town. Its presence proves that the walls of the upper and lower parts of town were built ‘*auss einem Guss*’ and were contemporary, because the gate’s spur walls were bonded into the western wall of the lower town. This seems a somewhat strange location for a gate, but the discovery of its remains solved our previously unanswered question concerning the connection between the upper and lower parts of town.

NORTHWEST GATE

What do we know about the connection between the walls of the lower and upper parts of town at the northwest corner of the lower town? The cleaning and partial excavation of the remains of the Northwest Gate in 1982 revealed an asymmetrical gate complex at this northwest corner. Two towers flanked the passageway on either side, with a courtyard behind them and two pairs of spur walls. So this gate was also of the courtyard type, but in this case the towers at the front had different dimensions.

Again a strange location for a gate at first sight. From a military viewpoint this Northwest Gate was however strategically situated because, to reach this gate, an attacker coming from the north will first have had to pass the valley of the Amphrysos and Kefálosis spring, with the city wall on his right.

So if the South Gate provided access to the upper town, was there another gate at a comparable location in the northern wall? I find it hard to believe there was a twin gate, a *dypilon*, at this point, partly on account of the asymmetrical layout of the Northwest Gate. In my opinion the wall of the upper town was connected to the western flank of the tower of the Northwest Gate (fig. 3). The survey of the site of the gate conducted in 1982 however revealed no evidence of any such connection. An excavation will certainly solve this problem.

The presence of two main gates in the southern part of the enceinte and only one in the northern part was in part dictated by the course of the valley of the Amphrysos, but it may also imply that at the time when the city was founded it was assumed that a potential enemy would come from the north.

CENTRAL GATE

This brings us to the curious situation that the Northwest Gate provided access to the lower town and the South Gate to the upper town of New Halos. The lower town contained primarily residential buildings, with possibly a few public buildings along the Main Avenue (Reinders 1988). There was another series of public buildings, including a sanctuary, in the upper town at an altitude of between 80 and 100 m. How were those public buildings reached? It is unlikely that the citizens will have had to pass through one of the gates of the southern wall and enter the upper town via the South gate.

The area between the upper and lower parts of New Halos has been disturbed by the construction of the National Road, the junctions on either side and limestone quarries. Stählin visited Halos in the early 20th century, in a period when there was nothing but a country lane between Almirós and Soúrpi, whose creation had caused no serious damage to the archaeological remains. The map drawn by Stählin indicates the locations of the two main gates. In addition, Stählin mentioned minor gates in the southern and northern city walls, but no gate in the western wall (Stählin 1924).

Stählin was however evidently not aware of the existence of a lower and an upper town, because he considered the fortifications on the hilltop to be the remains of Classical Halos, the city which was destroyed by Parmenion in 346 BC. I assume that there was a gate connecting the two parts of the city in the western wall of the lower town, in line with the Main Avenue.

This Central Gate was most probably a simple opening in the course of the wall (**fig. 3**). There will have been no need for an elaborate courtyard gate for defensive reasons at this point, because the western wall was only a second line of defence. If there had been two towers set close together, Stählin would undoubtedly have mentioned them, considering how well preserved the foundations of the towers of the western wall were. There was moreover no room for a large gate with two towers, a courtyard and spur walls, because the housing blocks extended to a 'wall street' along the western wall (Reinders 1988, Map 2).

If we accept the existence of a Central Gate, I can reject my former hypothesis that people travelling from north to central Greece will have traversed the city via the Northwest Gate, the Main Avenue, Avenue D and the Southeast Gate. Instead, they will have passed directly from the Northwest Gate via the Central Gate to the South Gate (**fig. 3**). Finding evidence for this presumed Central Gate will not be an easy task, because unfortunately the site where the gate will most likely have been situated now lies buried beneath the National Road, the junctions on either side and a lot of rubble.

HARBOUR GATE

So let's now turn to city's eastern wall. This wall was destroyed in the 1830s by Velí Pasjá, who used the limestone blocks as building material for his palace a few kilometres north on the shore of Pagasitikós gulf (Ussing 1857). Why did Velí Pasjá use the blocks of the eastern wall, and not for instance those of the northern wall? It is highly unlikely that the blocks were transported over land in the 1830s, as this would have implied passing round the Amphrysos valley and crossing the rivers Platanórrema and Xeriás.

Since then, the Amphrysos has been canalized and its course runs straight to Pagasitikós gulf. At its upper end, where it emerges at Kefálosi, the stream is relatively small. But Kefálosi is not the only spring. The river is also fed by a series of powerful springs along a tectonic fault line between Kefálosi and a chapel dedicated to Áyos Márkos.

The lower course of the Amphrysos may well have been navigable in the 1830s, and possibly also in Hellenistic times. Coin finds and ceramics recovered in the excavation of the houses suggest that New Halos had overseas contacts, with for instance cities on Euboia and in Lokris (Reinders & Prummel 2003). May we assume there was also a gate in the eastern wall, providing access to a landing place along the river?

I assume that the Amphrysos was indeed navigable, at least for small boats, and if we regard the Main Avenue as the most important artery of the city, it is indeed very likely that there was a Harbour Gate in line with this Avenue (**fig. 3**). Unfortunately the entire eastern wall was destroyed in the 1830s, but a few foundation stones were visible in a gutter dug for irrigation purposes when we surveyed the site of the wall in 1977. Perhaps we will one day have an opportunity to search for foundations of this presumed Harbour Gate, which may in my opinion also have been of the courtyard type.

ACROPOLIS GATE

We will now turn to the small acropolis, or rather a keep, which was constructed in

order to incorporate the hilltop that dominated the upper town. We found a small Acropolis Gate in the northern wall of the acropolis. So how was this acropolis reached from the upper town? It is highly unlikely that people will have had to seek refuge at the acropolis in the event of danger by making a detour, passing from the upper town through the lower town and then uphill to the Acropolis Gate.

During our survey of the Acropolis area we found no evidence of any opening. Stählin (1924, fig. 22; Reinders 1988, fig. 11) indicated an Acropolis Gate on his map of the hilltop. No wall is shown between the acropolis and the upper town on Stählin's map, because he believed the acropolis walls were extensions of the walls of Classical Halos; they are however the remains of a Middle Byzantine fort dating from the 12th century. A simple gate between towers 98 and 99 however seems a plausible answer to the question concerning access from the upper town to the acropolis (**fig. 4**).

SUMMARY**ENCEINTE, GATES AND COMMUNICATION LINES OF NEW HALOS. A RECONSTRUCTION***H. Reinder Reinders*

Investigations at the site of New Halos have in the past few years yielded important information allowing a new reconstruction of the enceinte, gates and communication lines of the lower town (**fig. 4**). Enclosing an area of 50 hectares, the lower enceinte was almost 3 kilometres long, fortified with 70 towers and included four major and five minor gates. The upper town was enclosed by a wall that was also 3 kilometres long, fortified with 50 towers and including one major and two smaller gates.

I would like to compare this layout with the layouts of other cities in Hellenistic times, but only few examples of such cities with a comparable layout are actually known. First of all there is Dion, which closely resembled Halos. Dion originally had a regularly shaped square enceinte, without the irregular eastern wall of later times, whose course was determined by a change in the course of a river. Stefanidou-Tiveriou (1998) claims that Kassandros built Dion's enceinte. This would agree well with the presumed date of the construction of the city walls of Halos, around 300 BC.

The entire city of Dion however lay in a plain, whereas New Halos comprised a lower town in a plain and an upper town between two walls running uphill, with a battery at the apex. There are cities with enceintes of a similar layout, for instance Pelinna in Thessaly, Alea on the Pelopónnisos and Tithorea, Lilaia and Drimaia in Phokis. Although the walls, towers and gates of these cities have survived in better condition than those of New Halos, all the remains of their lower towns have been destroyed in intensive agriculture. This in my opinion makes it all the more important to ensure that the archaeological remains of New Halos are carefully protected as an example of this particular type of Hellenistic cities.

BIBLIOGRAPHY

- Reinders, H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalía (Greece)*, Utrecht.
- Reinders, H.R. – Dijkstra Y. – Rondiri V. - Tuinstra S.J. – Malakasioti Z., 1996. The Southeast Gate of New Halos. *Pharos* 4, 121-138.
- Reinders, H.R. – Prummel W., 2003. *Housing in New Halos, a Hellenistic town in Thessaly, Greece*, Lisse etc.
- Stählin, F., 1924. *Das Hellenische Thessalien*, Stuttgart.
- Στεφανίδου-Τιβεριού, Θ., 1998. *Ανασκαφή Δίου Ι. Οχύρωση*, Θεσσαλονίκη.
- Ussing, J.L., 1857. *Griechische Reisen und Studien*, Copenhagen.

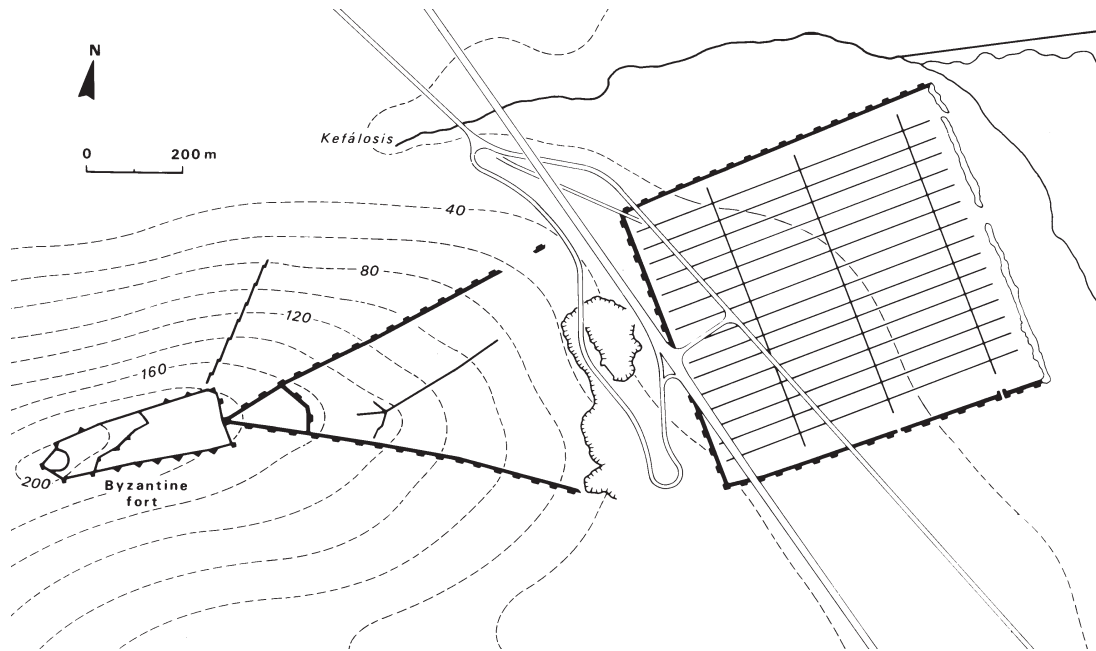

Fig. 1. Plan of the city of New Halos (survey in 1976 and 1977).

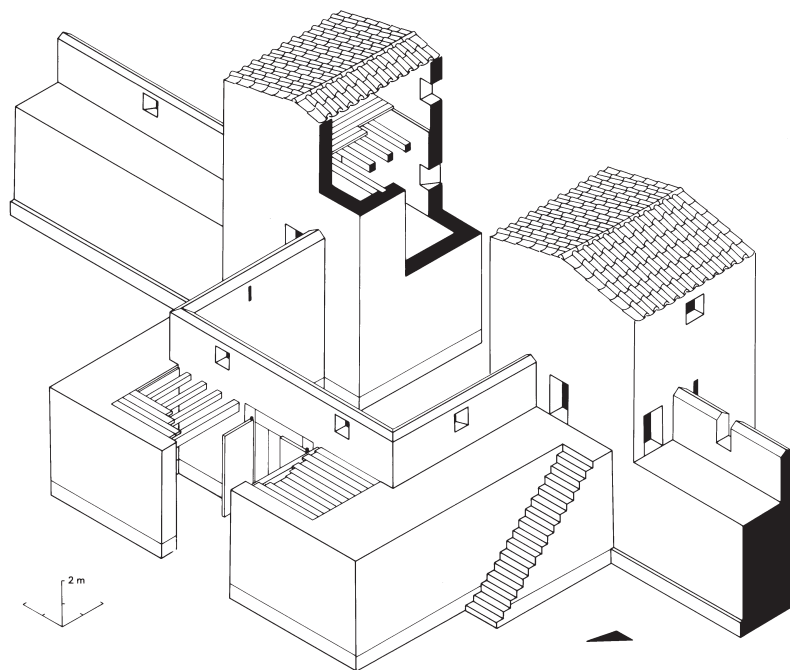

Fig. 2. Reconstruction of the Southeast Gate.

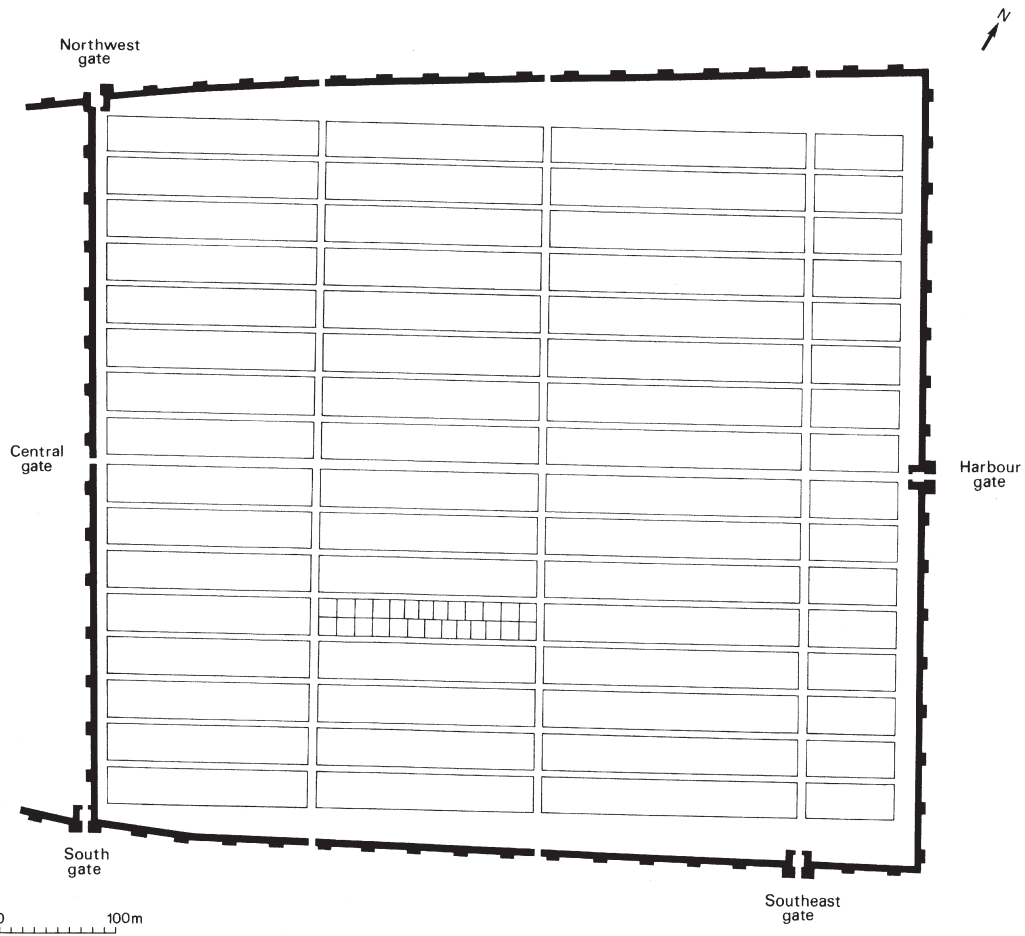

Fig. 3. Plan of the lower town of New Halos.

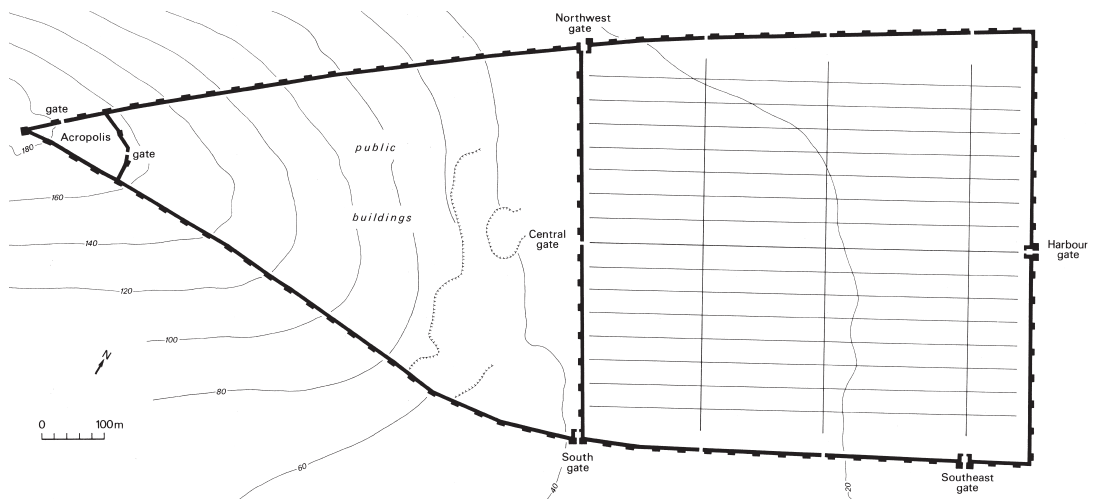

Fig. 4. Reconstruction of the enceinte of the city of New Halos.

UN NOM ANTIQUE POUR GORITSA ?

Bruno Helly

Le site de Goritsa, situé sur la rive du golfe de Volos face aux ruines de Démétrias (**fig. 1 a et b**), est maintenant bien connu grâce aux travaux conduits par S.C. Bakhuizen et son équipe dans les années 80. Mais l'attribution d'un nom antique à cet établissement reste, encore aujourd'hui, la difficulté essentielle à laquelle archéologues et historiens de la Thessalie sont confrontés. Ne sommes-nous pas dans une situation paradoxale, celle de pratiquement tout savoir, à partir de l'étude scrupuleuse des vestiges, de l'établissement antique installé sur la colline de Goritsa et d'être encore aujourd'hui obligés de le désigner seulement par son nom moderne, Goritsa ? Faute d'éléments matériels, existe-t-il cependant une voie, un raisonnement qui conduise à sortir de cette aporie avec une proposition convaincante ? C'est ce que je crois et que je voudrais exposer ici.

1) La situation actuelle : incertitudes sur l'identification du site antique de Goritsa.

L'identification du site de Goritsa a fait l'objet de bien des spéculations. Déjà les voyageurs du XIXe s. s'y étaient intéressés. On peut faire, en partant des informations rassemblées sur le tableau (**fig. 2**), deux constats. C'est tout d'abord que, pour les auteurs du siècle passé, avant 1908, l'établissement de Goritsa était déjà reconnu comme une ville nouvelle et c'est sans doute la raison pour laquelle ces voyageurs ou ces archéologues proposaient avec une belle unanimité d'identifier cet établissement comme étant celui de Démétrias. Après 1908, une fois la localisation de Démétrias enfin déterminée par N. Giannopoulos, le constat est resté le même, mais la question de l'identification de Goritsa à un site antique connu par les textes devait naturellement être reprise. Elle est restée sans réponse jusqu'à présent.

Deux notes de commentaires doivent accompagner ce tableau. On constate tout d'abord qu'après 1908 l'attention des érudits s'est focalisée sur l'identification de Goritsa successivement avec Orminion, puis avec Iolcos. À la base de ces deux interprétations on trouve le texte de Strabon qui localise explicitement Iolcos « à sept stades de Démétrias et à vingt stades d'Orminion »¹. Cependant aucune des hypothèses avancées jusqu'à maintenant pour donner à Goritsa un nom antique n'a emporté la conviction. Les différentes tentatives qui

1. Strabon, IX, 5, 18, traduction R. Baladié, 1996, 173-174, qui précise, en cumulant les deux chiffres de Strabon : « 27 stades = environ 5 km, distance exacte entre les ruines de Démétrias et Goritsa ». Les indications de distance données par Strabon semblent donc soutenir la localisation d'Orminion sur le site de Goritsa, mais

ont été faites aboutissent toutes à des résultats également insatisfaisants. Cela est si évident que S.C. Bakhuizen a renoncé, dans la publication définitive consacrée au site, à formuler la moindre proposition d'identification². P. Marzloff, dans une de ses études les plus éclairantes consacrées à cette partie du golfe de Volos, a fait de même³.

En revanche, et c'est le grand mérite de ces travaux, les caractéristiques essentielles du site de Goritsa ne laissent plus place au moindre doute. Le *survey* intensif effectué à Goritsa a confirmé d'une part son caractère de ville nouvelle in *statu nascendi*⁴, puissamment fortifiée, d'autre part les éléments principaux de sa chronologie : installation vers le milieu du 4e s., abandon vers le milieu du 3e s. Ce sont là, solidement fondés sur l'étude archéologique, autant d'éléments d'identification essentiels, mais dont, jusqu'à présent, on n'a pas su ou pu tirer les justes conséquences, à mon avis. Je voudrais tenter de le faire ici. Il faut pour cela, reprendre l'étude historique au point où l'a laissée S.C. Bakhuizen, dans un article publié en 1987 et intitulé « Magnesia unter makedonischer Suzeränität »⁵.

2) La situation historique des cités du golfe Pagasétique avant le milieu du 4e s.

Dès le début de cet article, S.C. Bakhuizen affirmait sa conviction que la principale cité du golfe Pagasétique, Pagasai, ville et port, « die Hafenstadt », était une cité thessalienne et non une cité magnète. Il prenait le contre-pied de l'opinion commune, avec raison⁶. Mais il n'est pas allé assez loin dans cette direction. Car les sources antiques dont nous disposons font bien voir que toutes les cités installées avant le milieu du 4e s. sur la rive occidentale du golfe Pagasétique étaient thessaliennes, que ce secteur côtier situé au Sud du Pélion a toujours été thessalien et qu'il n'a été occupé par les Magnètes ni à l'époque archaïque, ni à l'époque classique jusqu'au milieu du 4e s. av. J.-C.

La référence la plus sûre qui atteste que dès le 6e s. av. les Thessaliens ont pris possession des rivages occidentaux du golfe Pagasétique est chez Hérodote : par lui nous apprenons que Iolcos et son territoire ont été donnés par les Thessaliens à Hippias, fils de Pisistrate, à la fin du 6e s. av.⁷ Étant donnée la situation de cette cité dans la tradition (elle y est présentée comme le centre d'un territoire important et prospère, la Iolkitis), cela signifie clairement que toute cette région côtière était possession thessalienne. De ce point de vue, on peut faire un parallèle entre la situation de Iolcos et celle d'Aia de Malide, qui est dite πανκληρία τῶν Θεσσαλῶν : il semble bien que le territoire de Iolcos a été pour les Thessaliens, comme Aia, un territoire de conquête⁸.

faute de mieux, pourrait-on dire, car on a localisé Orminion aussi en d'autres points, au Palaiokastro Volou par exemple (cf. la revue proposée par Indzesiloglou, 1994, 26, tableau I).

2. Bakhuizen (dir.) 1992, chap. de conclusion, alors qu'il avait opté antérieurement pour Iolcos (Bakhuizen 1979, 64), identification reprise dans son dernier article (Bakhuizen 1996, 85-120).

3. Cf. Marzloff 1999, 174 : « In frühhellenistischen Zeit ein neues Gestirn dieses ausgeglichene Gefüge- ein anonymes, das wir nur mit dem jungen Toponym 'Goritsa' benennen können » (fig. 7-10, site n. 11).

4. La formule est de Bakhuizen 1992, elle a été reprise par Marzloff 1999.

5. Bakhuizen 1987, 319-338 (spécialement 324-330).

6. Bakhuizen 1987, 321 : « Im Gegensatz zu einer geläufigen Meinung... », avec en note renvoi aux travaux de G. Kip, F. Stählin, E. Meyer.

7. Hérodote, V, 94.

8. Pour Aia la source est Sophocle, fgt 915 (Pearson), cf. Helly 1995, 137-140.

Pour le 5e s., l'absence de témoignage sur Iolcos ne permet pas d'assurer qu'elle ait été une cité de plein droit, ni même qu'elle ait continué à exister. En fait, dans cette partie du golfe de Volos, au 5e s., les seuls établissements dont le statut de cité est bien établi sont Pagasai, Amphanai, Pyrasos. Ces trois cités sont thessaliennes, elles appartiennent à la tétrade de Pélasgiotide. Dans la première moitié du 4e s. elles sont dans une étroite sujétion par rapport à Phères, mais ce n'est pas ce rapport de dépendance qui a déterminé leur appartenance à l'organisation politique que j'ai appelée l'État thessalien : elle lui est largement antérieure⁹. Examinons donc les témoignages que nous pouvons utiliser pour caractériser la situation de chacune de ces villes.

2a) Pagasai.

La fondation de la ville appelée Pagasai doit être postérieure à Homère, car elle n'est pas nommée dans le Catalogue des vaisseaux. Cette fondation pourrait se placer vers la fin du 7e s. av. J.-C. comme une création thessalienne faite au moment où les *Thessaloi* ont pris possession de la plaine orientale de la Thessalie : leur mouvement de conquête territoriale devait les pousser à aller jusqu'à la mer¹⁰. Pour cette même époque, nos sources nous permettent d'assurer que les Magnètes ont encore un habitat continental situé bien plus au Nord dans la plaine thessalienne, autour de l'Ossa et de ses contreforts, comme je l'ai montré ailleurs¹¹.

Au 5e s. et jusqu'au début du 4e s., Pagasai a été une cité autonome dans le *koinon* des Thessaliens et l'un des trois ports de la Thessalie, avec Pyrasos et Phalara, près de Lamia. Le très important marché de Pagasai pour les céréales, les viandes, les esclaves, etc., à l'exportation comme à l'importation¹², était contrôlé par les Thessaliens, qui en tiraient d'importants droits de port et de douane : ils se plaignent, au témoignage de Démosthène, de ne plus en bénéficier, parce que Philippe II a détournés ces revenus à son profit¹³.

À partir du début du 4e s. au moins, Pagasai est dans la dépendance de Phères, à l'époque où Jason de Phères et ses successeurs dominent la plupart des cités thessaliennes¹⁴. Telle est encore la principale référence de Strabon quand il parle de Pagasai¹⁵. Après la bataille de Cynoscéphalai, en 364 av. J.-C., les Thébains forcèrent Alexandre de Phères à rendre aux

9. C'était déjà l'idée avancée par Bakhuizen, 1987 ; pour la situation des villes établies sur la rive nord-occidentale du golfe, cf. maintenant di Salvatore 2002, 25-53 (notamment 40-43).

10. Pour la localisation de Pagasai sur le site de Soros (Alykes Volou) et de son port dans la baie appelée Kritharia, cf. Helly 2001a.

11. Cf. Helly 2002b. Sur la distinction qu'il faut faire entre les Thessaloi et les Thessaliens, habitants de la Thessalie, cf. Helly 2001b.

12. Aristophane, *Ploutos*, 521 (esclaves) ; Hermippos, I, 243 (esclaves) ; Xénophon, *Helléniques*, 5, 4, 56 (blé) ; Éhippos Kock II.250 in Athénée, 3, 112-113 (blé) ; Plutarque, *Apophthegm. reg.*, 17 (viandes) ; Pseud. Hérode Atticus, *Peri politeias*, 14. Cf. Meyer 1939, *RE*, s.v. col. 2306.

13. Démosthène, *Prem. Olynth.* (I), 22 (en 349 av.) ; ces revenus leur ont été rendus par Alexandre, comme on l'apprend par un texte de Justin, XI, 32 ; sur tous ces points, cf. Helly 1995, 59-63.

14. Théopompe, *FGH* 115 fgt 53 (Harpocraton, s.v. *Pagasai*) ; Polyen, *Stratagèmes*, 6, 1, 6, raconte que le frère de Jason, Mérionès, qui était installé à Pagasai, était plus riche que celui-ci (parce que vraisemblablement il y faisait des affaires commerciales).

15. Strabon, IX, 5, 15.

Thessaliens (les textes disent « aux Thessaliens », non « aux Magnètes ») les villes qu'il avait sous son contrôle, dont Pagasai.¹⁶ Pagasai était donc et est restée une cité thessalienne autonome, quel qu'ait été le rapport de force qui, sous le gouvernement des tyrans de Phères, s'imposait à la ville. Elle l'était en tout cas après 364, puisqu'elle a eu un monnayage attesté depuis peu de temps par une monnaie de bronze que l'on date du milieu du 4e s¹⁷.

Plusieurs témoignages font état d'un siège de Pagasai entrepris par Philippe II en 353/2¹⁸. L'accaparement des revenus portuaires apportés par la cité aux Thessaliens a sans doute été la conséquence de sa prise de contrôle après cette opération militaire. On sait aussi qu'en 341/0 av. J.-C. Pagasai, comme les autres cités du golfe Pagasétique, a été temporairement sous le contrôle du stratège envoyé par les Athéniens, Callias de Chalkis : Philippe considérait alors toutes ces villes comme alliées, c'est-à-dire officiellement comme autonomes et thessaliennes¹⁹. C'est ce statut « thessalien » qu'assurent aussi deux textes essentiels : à Delphes, les comptes de l'Amphictionie font mention des Παγασῖται dans le chapitre des contributions apportées par les Θεσσαλοί en 324 av., à Argos, la liste des versements faits par diverses cités comporte le nom des Pagasaioi suivis de celui des Phéréens²⁰. Ainsi, Pagasai était bien réellement une cité thessalienne encore dans les années 325-300 av. J.-C.

D'une manière générale, les auteurs antiques de la seconde moitié du 4e s. av. J.-C. séparent avec soin Pagasai de la Magnésie – ainsi Démosthène (I), 12 et 22 ; (II), 11, et c'était assurément aussi le cas des auteurs qui ont été utilisés par Polyen, 6, 2, 1, Athénée, 2, 43a, etc.²¹.

16. Diodore, 15, 80, 6 ; cf. Plutarque, *Pelopidas* 35, 2, où il est aussi fait mention du retrait des garnisons qui occupaient les cités « magnètes » : les cités en question sont celles qui sont établies sur la côte égéenne, de Méliboia à Olizon, et non des cités du golfe Pagasétique, qui sont thessaliennes (v. ci-après).

17. Cf. K. Liampi, *Ιωλκός-Παγασαί : Δύο νέα θεσσαλικά νομισματοκοπεία*, communication au colloque du Syllogos « Periapto », 22 novembre 2000, in *Peripato* 3, 200-2003, 91. La révélation de cet *unicum* suffit à mettre fin à la dénégation concernant l'autonomie de Pagasai exprimée par Stählin 1924, 67 et répétée depuis, cf. Bousquet 1989, 184, n. 11 : « Il est intéressant de voir *Pagases*, en queue de liste, faire figure à l'automne 325, de cité thessalienne indépendante, avec l'ethnique Παγασῖται. Avant d'être absorbée par Démétrias, qui fera de Pagases une *kômé* de la nouvelle cité *magnète*, Pagases fut le port de Phères, donc était rattachée à la Pélasgiotis, et ne frappa jamais monnaie. La cité doit son indépendance à Philippe, et on a ici le témoignage de Pagases ville thessalienne et indépendante, au cours de la période 325-294 ».

18. Démosthène, *Prem. Olynth.* (I), 9 et 12-13 (en 349 av.) ; *Deux. Olynth.* (II), 11 ; *Première Philippique*, (IV), 35 (en 344/3 av.) ; Diodore, 16, 3, 6 et 35, 5. Pour les interprétations chronologiques des événements à partir de ces textes, cf. di Salvatore 1993, p. 34-37 et n. 32. La juxtaposition, dans ces textes de Démosthène et de Diodore, du nom de Pagasai avec celui de Méthoné, et une fois aussi avec celui de la Magnésie, *Prem. Olynth.*, 13 (cf. aussi Dém., *Deuxième Philippique* (VI) 22), a fait dire aux modernes que la Méthoné en question pouvait être celle du Pélion et que Philippe II avait rattaché Pagasai à la Magnésie après ce siège. Mais dans ces phrases énumératives, la succession de plusieurs noms de villes (Pydna, Amphipolis, Potidée, etc.) ne justifie aucunement d'associer celles-ci dans un même espace géographique : Pagasai n'est pas davantage définie par ces textes comme voisine d'une Méthoné de Magnésie ou d'une ville qui se serait appelée Magnésie, qu'on ne serait fondé à rattacher automatiquement l'une ou l'autre de ces villes à la région de Pydna, à celle d'Amphipolis ou à celle de Potidée. La Méthoné dont il s'agit dans ces textes ne peut être que la ville de Piérie prise par Philippe en 354 (la succession chronologique des différentes campagnes est explicite dans Dém., *Prem. Olynth.*, 12-13). Pour le contresens sur Μαγνησία dans ces textes, v. ci-après.

19. Démosthène, 12 (*Lettre de Philippe*, censée avoir été écrite en 339 av.), 5.

20. Pour Delphes, cf. *CID*, I, 100 II, l. 8 (v. le commentaire de J. Bousquet 1989, cité n. 17). Pour Argos, *IG* IV, 617, II, l. 4, cf. Perlmann 2000, 184 et 187-190, qui date cette liste de la période 310-293 av., définie par la mention de Kassandreia, fondée en 316, et celle de Pagasai, celle-ci n'étant pas encore intégrée dans le synoecisme de Démétrias, supposé réalisé en 294/3.

21. Cf. encore Hésychius, s.v. Παγασίτης (352.8 Schmidt) : Παγασίτης Ἀπόλλων· παρὰ Ἀχαιοῖς ἐν Παγασαῖς καὶ παρὰ Θεσσαλοῖς. La remarque a été faite par E. Meyer, 1939, *RE*, s.v., col. 2305 et 2307.

On fait le même constat pour le Pseudo-Skylax, dont le témoignage doit dater des années 338-335 av. J.-C., selon les spécialistes²². Cet auteur, dans son chapitre 64, mentionne Pagasai et Amphanai dans la liste des villes thessaliennes. Les villes magnètes qui sont mentionnées au chapitre suivant, chap. 65, ne se confondent aucunement avec celles-là.

2b) Amphanai.

La ville d'Amphanai, fondée, d'après la légende, sur le domaine de Kyknos, est dite « ville dorienne », non pas ville des Magnètes, par Hécatée de Milet, au 5e s. av.²³. Comme dans le cas de Pagasai, la ville n'est pas nommée dans le Catalogue des vaisseaux ; la fondation doit donc être postérieure à Homère, et pourrait se placer, comme celle de Pagasai, vers la fin 7e ou au début du 6e s. av.²⁴. Les deux cités ont eu la même histoire : Amphanai a certainement été dans la dépendance de Phères jusqu'au milieu du 4e s. au moins, donc thessalienne. Les historiens modernes ont soutenu que la cité avait été ensuite rattachée à la Magnésie par Philippe II, parce qu'ils croyaient que Pagasai et les autres ports de Thessalie sur le golfe Pagasétique étaient devenues magnètes²⁵. Mais, il est clair, au témoignage de Skylax, ch. 64, qu'elle aussi était thessalienne encore dans les années 338-335 av. J.-C.

2c) Pyrasos.

De même, Pyrasos a été une cité thessalienne pendant toute l'époque classique et elle faisait partie de la tétrade de Pélasgiotide. On sait par Thucydide qu'en 431 av. J.-C. elle a fourni un contingent de cavaliers à l'armée fédérale des Thessaliens quand ceux-ci ont envoyé des unités de leur cavalerie combattre aux côtés des Athéniens, leurs alliés²⁶. Elle a disparu après 350 av., absorbée par synoecisme dans une cité nouvelle qui a été appelée Thèbes de Phthiotide, dont elle est devenu le port sous le nom de Démétrieion, à cause du sanctuaire de Déméter qui y était établi depuis les temps les plus anciens. La date exacte de cette transformation n'est pas entièrement assurée : la nouvelle cité est mentionnée dans Diodore, 18, 11, 1, au moment de la guerre lamiaque (323 av.), mais elle est aussi connue de Skylax, chap. 63 : sous le titre Ἀχαιῶν πόλεις αἶδε, Thèbes apparaît en cinquième position dans la liste des villes achéennes, qui comporte aussi le nom du Démétrieion²⁷. On peut considérer que Pyrasos a cessé de compter au nombre des villes thessaliennes au plus tard à partir de 335 av. J.-C.

22. Cf. Gonzalez-Ponce 2001, p. 369-380 renvoyant, p. 379, n. 47, à des résultats sur lesquels on peut s'accorder pour l'essentiel : l'œuvre a été composée à Athènes dans les dernières années du règne de Philippe II (ca. 338-335) par un auteur resté anonyme, contemporain de Dicéarque et qui a utilisé comme source principale un ouvrage écrit par l'Athénien Philéas dans la première moitié du 5e s. av., mais en mettant à jour sa description avec les informations dont il disposait de son temps.

23. Dans *Ét Byz.* 89, 5 : c'est une information sur l'origine ethnique des habitants, cf. Rousset 1998, 222.

24. Stählin 1924, 68. Pour la localisation d'Amphanai sur le site du Palaiokastro Sesklou, ce qui fait de cette ville la cité la plus voisine de Phères, cf. en dernier lieu di Salvatore, 2002, p. 46 et n. 34.

25. Interprétation communément acceptée de Démosthène 1, 9, 13 ; 4, 35, etc. (voir ci-dessus n. 18).

26. Thucydide, II, 22, 3, cf. Helly 1995, 233 et n. 8.

27. Autres mentions dans Strabon, IX, 5, 14 ; Tite-Live, 28, 6, 7.

3) Établissements antiques installés « sous le Pélion » avant le milieu du 4e s.

Toutes les cités dont je viens de parler sont localisées au Sud de Goritsa, sur la côte entre le fond du golfe de Volos et la plaine d'Halmyros. Il est donc intéressant d'aller examiner aussi ce qui concerne les établissements situés sur la rive nord du golfe, juste sous le Pélion, là même où a été installée la ville nouvelle que nous appelons encore Goritsa. Quatre sites antiques sont à prendre en considération dans ce secteur, qui tous préexistaient à la fondation de Goritsa. Les deux établissements le plus à l'Est, celui de Chortokastro et celui de Koropi, sont certainement identifiés comme Spalauthra et Koropé. Les deux autres sont plus proches de Goritsa, l'un à l'Ouest et l'autre à l'Est : il s'agit du site des Palia Volou et de celui de Nevestiki à Ano-Lechonia (**fig. 1a**). Sur leur nom antique, nous ne pouvons faire que des hypothèses, mais il apparaît qu'ils peuvent entrer dans un réseau de sites habités à peu près régulièrement distribués, dès l'époque classique, sur les contreforts méridionaux du Pélion (**fig. 4**)²⁸. D'autre part, on peut penser que Spalauthra a été une cité magnète à date ancienne, comme on le verra. Cela n'est pas assuré pour Koropé et encore moins pour Nevestiki et les Palia, au contraire : on ne peut pas affirmer que l'un ou l'autre de ces deux établissements ait appartenu aux Magnètes ni au 5e ni dans la première moitié du 4e s. av. J.-C. De fait, si l'un d'entre eux doit effectivement correspondre à une cité appelée Iolcos, il faut le considérer, sur la foi du texte d'Hérodote mentionné ci-dessus, comme propriété des Thessaliens avant le milieu du 4e s. Cela nous conduira à poser la question de la limite de l'extension du territoire thessalien dans cette partie du golfe Pagasétique.

3a) Iolcos post-classique : une refondation ?

Il apparaît que, entre la fin du 5e s. et le début du 3e s., une cité appelée Iolcos était établie sur le golfe de Volos, une installation qui n'a aucune relation topographique directe avec celle que l'on présume avoir été la cité mycénienne connue sous ce nom par la tradition²⁹. On a en effet trouvé depuis peu dans la région de Volos des monnaies de bronze au nom des *Ἰωλκίεων* datées du milieu du 4e s.³⁰. Ce monnayage signifie qu'une communauté civique portait ce nom et revendiquait le statut de cité, même si la frappe de monnaies de bronze semble indiquer, en l'absence de tout autre témoignage, une situation de dépendance plutôt que de pleine souveraineté³¹. On déduit d'autre part la localisation et l'histoire ultérieure de cette Iolcos de ce que nous en dit Strabon : elle était à 7 stades de Démétrias et elle est devenue une *kômé* de Démétrias dans le synoecisme commandé par Démétrios Poliorcète³². On s'accorde aujourd'hui pour attribuer le nom de Iolcos au site des Palia Volou³³.

28. Cf. Marzollf 1999, 173 avec n. 8-10 et fig. 6-7, n° 3 et 9. D'autres noms de cités ne renvoient à aucune réalité, cf. Bakhuizen 1996, 85-120 (Néleia), repris par Marzollf, *ibid.* et di Salvatore 2002, 43 et n. 26.

29. On situe aujourd'hui avec certitude la Iolcos mycénienne à Dimini, cf. Adrimi-Sismani 1994.

30. Cf. K. Liampi, *Ἰωλκός-Παγασαί : Δύο νέα θεσσαλικά νομισματοκοπεία*, communication au colloque du *Sylogos « Peripto »*, 22 novembre 2000, in *Peripato* 3, 2000-2003, 91.

31. C'est le cas de la plupart des cités placées sous l'autorité des rois de Macédoine, cf. Helly 2004a.

32. Strabon, IX, 5, 15.

33. Cf. Indzsiloglou 1994, 26, tableau I. Une remarque s'impose à propos de l'établissement des Palia Volou situé à l'embouchure d'un petit cours d'eau (c'est le débouché de la vallée du Xérias, aujourd'hui détourné vers le

3b) Korakai.

Le deuxième établissement côtier qu'on localise à l'Est des Palia et qui correspond à un établissement plus ancien que Goritsa, est celui de Nevestiki à Anô-Lechonia. L'identification de ce site comme étant la Méthoné des Magnètes³⁴ est purement hypothétique et c'est elle, précisément, qui est en question ici. La position de Korakai dans la liste de Skylax, ch. 65, entre Méthoné et Spalauthra dans la séquence Ἴωλκός, Μεθώνη, Κορακαί, Σπάλαυθρα, Ὀλιζών, peut s'appliquer au site de Nevestiki. Mais ce témoignage ne permet pas de savoir si Korakai était une cité qui préexistait à l'arrivée des Magnètes, il assure seulement que Korakai était considérée comme une cité (*polis*) et magnète, dans le troisième tiers du 4e s. D'autre part, Strabon ne la nomme pas dans la liste des cités intégrées dans le synoecisme de Démétrias. On est donc en droit de se demander si Korakai n'avait pas disparu comme cité avant même l'organisation de ce synoecisme ou si elle ne se dissimule pas pour nous sous un autre nom. Le toponyme Korakai fait penser aux κόρακες de la légende concernant la fondation du sanctuaire de Koropé, comme on va voir ; celui-ci est en tout cas l'établissement le plus voisin de celui de Nevestiki. Mais ce rapprochement entre les deux noms est peut-être vain³⁵.

3c) Koropé.

L'habitat antique localisé près du village moderne de Koropi correspond sans aucun doute au vénérable sanctuaire d'Apollon Koropaios³⁶. Mais aucune cité appelée Koropé ne figure ni chez Homère, ni chez Skylax et, à mon avis, il n'a jamais existé qu'un sanctuaire, auquel était associé un établissement non fortifié³⁷. Selon la tradition des Anciens, ce sanctuaire était une fondation des Béotiens de Thessalie. Cette qualification de Béotiens, auxquels la tradition attribue l'oracle, doit être interprétée comme une référence aux habitants de la

Sud). De fait, selon les principes utilisés pour la modélisation spatiale des territoires, cet établissement se trouve dans une situation ambiguë : on ne peut décider s'il est une installation secondaire aux limites du territoire de Pagasai ou un établissement central (*polis*) possédant son propre territoire (cf. fig. 4v). Il n'est pas non plus assuré que cet habitat ait été doté d'une fortification (cf. Marzloff 1999, 173-175, avec fig. 6 et 7, n. 3), élément tout à fait essentiel à la caractérisation d'une cité autonome. Cependant, même si l'établissement des Palia Volou ne répond pas à tous les critères qui devraient caractériser une cité, il faut l'identifier avec Iolcos, comme le site qui correspond le mieux à la séquence des cités définie par Skylax. Mais il apparaît qu'un changement est intervenu dans la situation de cette Iolcos, qui était propriété des Thessaliens à l'époque classique. Nous trouvons là un indice pertinent pour confirmer l'idée que les territoires de la rive nord du golfe de Volos ont été enlevés aux Thessaliens et que la responsabilité de cette dépossession revient à Philippe II.

34. Cf. Stählin, 1924, 53.

35. Stählin, *ibid.*, veut localiser Korakai dans le secteur de Kalanera (échelle de Milies), mais il reconnaît qu'on n'y trouve aucune ruine de site hellénistique ; il rejette avec raison le rapprochement du nom de Korakai avec celui d'une tour byzantine (Κοράκων Πύργος) proche de Milies.

36. On a reconnu les vestiges de l'un et de l'autre en bordure du bassin côtier où débouche sur la mer le cours d'eau appelé Boupha. Cf. Papachatzis 1960, 3-24 (avec plan p. 5 fig. 1).

37. On peut faire le parallèle avec la situation du sanctuaire fédéral des Thessaliens, celui d'Athéna Itônia à Itónos, cf. Helly 2004c, 96-98. Il n'y a aucune attestation d'un ethnique : Κοροπειτής est l'épiclèse d'Apollon (IG IX 2, 1209), Κοροφαίος est l'ethnique d'une cité ainiane (CID II 97.64 (ca 327/26)).

Thessalie des temps héroïques, à une population que l'on peut appeler « nord-achéenne » et que les *Thessaloi* ont soumise à leur domination à partir du 7e-6e s. av.³⁸. À cette époque les Magnètes, qui n'étaient qu'un élément dérivé de cette population « achéenne » comme les autres peuples périèques, étaient encore établis près de Tempé et non au pied du Pélion³⁹. On ne peut pas dire si Koropé est encore thessalien ou déjà magnète à l'époque classique, mais seulement qu'il est devenu propriété des Magnètes après l'installation de ceux-ci dans ce secteur de la Thessalie. En tout cas, les témoignages qui montrent que les Magnètes se sont pleinement appropriés le culte et l'oracle ne sont pas antérieurs à l'époque hellénistique.

3d) Spalauthra.

Conformément à l'indication de Skylax, chap. 65, Spalauthra était établie sur la côte loin au-delà de Iolcos, de Méthoné, de Korakai (et de Koropé) au Nord-Ouest et avant Olizon au Sud⁴⁰. Bien que Strabon n'en fasse pas mention, nous savons que Spalauthra est entrée dans le synoecisme de Démétrias, comme sa voisine Olizon⁴¹. Au témoignage de Lycophron, Spalauthra était la patrie du fils de Tenthredon⁴². Cela signifie que la cité a dû être rattachée aux Magnètes par quelque tradition mythologique, car le fils de Tenthredon, c'est Prothoos, le chef des Magnètes dans l'expédition contre Troie. On apprend ainsi que Prothoos régnait (aussi ?) sur des Amphryssiens et des Euryampiens. Mais Spalauthra est en réalité bien loin du domaine que l'on doit attribuer aux Magnètes de l'époque homérique, tel que nous pouvons le situer maintenant (v. ci-dessus). D'autre part, d'après nos sources, Amphrysos n'est pas d'abord une ville, mais une rivière ou une source abondante d'une eau légèrement saumâtre, qui prend naissance sous le versant nord de l'acropole de Halos⁴³. Le nom d'Euryampos quant à lui, est celui d'une cité désignée comme magnète par Étienne de Byzance à partir du texte même de Lycophron : il devrait correspondre à un habitat ou à quelque autre établissement de la Thessalie orientale qui reste pour nous complètement inconnu⁴⁴. Plutôt que de chercher des localisations incertaines pour ces deux villes probablement mythiques, on doit voir qu'on a attribué à Prothoos une généalogie du même type qu'à beaucoup d'autres « princes » thessaliens, auxquels on a accordé une parenté qui couvre en fait la Thessalie entière⁴⁵.

38. *Schol. ad Aristophan. Nub.* 133 éd. Howerda 1977 : Οἱ δ' ἐν Θεσσαλίᾳ περὶ τὸν Παγασικὸν κόλπον εἶδον περιπταμένους τοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος ἱεροὺς κόρακας, οὓς παῖδες ἀφῆκαν γυνώσαντες ὑπὸ μέθης, καὶ τελεῖσθαι τὸν χρησμὸν φησάντες ἐναῦθα κατώκησαν. Sur tous ces points cf. Helly 2001b.

39. Sur les habitants de la Thessalie avant l'arrivée des Thessaliens, cf. Helly 2001b et Helly 2002b.

40. On localise Spalauthra à Chortokastro près de Chorto, le port d'Argalasti, cf. Stählin 1924, 54.

41. Pour Spalauthra, cf. *IG IX 2 1111* (datée ca 130 av.) ; sur Olizon, cf. Helly 2004b.

42. Lycophron, *Alex.*, 899 : τὸν τ' ἐξπαλαύθρων ἔκγονον Τενθρήδονος | Ἀμφρυσίων σκηπτουῶν Εὐρυαμπίων. On a cru pouvoir tirer du texte une forme *Πάλαυθρα qu'on a corrigée en ἐκ (Σ)παλαύθρων, mais la correction ne s'impose pas : la graphie ἐξπαλαύθρων (un *xi* pour ἐκ Σπ-) est claire par elle-même ; cependant la forme du nom a été plus ou moins déformée dans d'autres sources, *Spalauthra* chez Skylax, *Spalathra* chez Plin., *HN* 4.9.32, *Spaléthre* chez Ét. Byz. 583,10, qui cite aussi la forme *Spalathron* employé par Hellanicos.

43. Strabon IX, 5, 8 et 14 (cf. Baladié 1996, Lexique des noms de lieux, 237). Cf. Callimaque, *Hymn. Apoll.*, 48 ; Ovide, *Metam.* I, 580 ; Vibius Sequester 145, 18. Pour Stählin 1924, 179, n. 3, le toponyme est à rapprocher de ἀναβρύσειν, « aufquellen ».

44. La notice d'Ét. Byz., s.v. (286.19-20 Meineke) a sa source chez Lycophron. Pour Stählin, 1924, 78, n. 2 il s'agit d'un « lieu ou toponyme non autrement connu en Magnésie ou Thessalie ».

45. Sur ce caractère « ubiquiste » des généalogies mythiques, cf. Helly 1987, 138-139 et 1995, 124-130.

4) Les établissements antiques à la limite de la plaine orientale de la Thessalie.

4a) Glaphyrai et Boibé.

A l'Ouest du golfe et à la limite de la plaine intérieure constituant l'essentiel de la Pélasgiotide, on trouve les sites de Glaphyrai et de Boibé, qui ont été des *kômai* de Démétrias à l'époque hellénistique, donc des établissements appartenant aux Magnètes⁴⁶. Mais il n'est pas du tout assuré qu'il en a été de même avant la création de Démétrias. Dans le Catalogue des vaisseaux, *Iliade*, II, 711-712, Glaphyrai, nommée en même temps que Boibé, Phères et Iolcos, appartient comme ces autres villes au royaume d'Eumélos, qui ne se confond aucunement avec celui de Prothoos. Et ce n'est pas la généalogie prêtée à son éponyme, Glaphyreus, dit fils de Magnès dans la notice qu'Étienne de Byzance a consacrée à la ville, qui garantit que celle-ci a été un établissement des Magnètes à date ancienne⁴⁷. Il en va de même pour Boibé que l'on veut localiser sur un établissement anonyme repéré au bord du lac Karla, entre Phères et Kanalia⁴⁸.

4b) Orminion.

Strabon, IX, 5, 15, fait connaître l'existence d'une Orménion située sur le rivage du golfe de Volos, à 27 stades de Démétrias. C'était une *kômé* de Démétrias. Il est clair que celle-ci ne se confond pas avec la cité thessalienne connue sous le nom d'Orménion mentionnée par le Catalogue des vaisseaux comme ville d'Euryppylos, quoi qu'en aient dit F. Stählin, E. Meyer, etc. : car le royaume d'Euryppylos est exclusivement continental et par conséquent Orménion doit être considérée comme l'ancêtre de la cité thessalienne appelée à l'époque classique Arménion, qui était située « à mi chemin entre Phères et Larisa, en Pélasgiotide » selon Strabon⁴⁹. Celui-ci n'en parle pas dans le livre qu'il a consacré à la Thessalie, mais au livre XI, dans la description de l'Arménie, parce que cette cité n'existait déjà plus de son temps⁵⁰.

46. Sur le site, voir maintenant di Salvatore, 2002, 44, n. 28.

47. Ét. Byz. s.v. 209, 2. La généalogie de Glaphyreus est susceptible de la même élaboration « ubiquiste » déjà signalée ci-dessus à propos de Prothoos.

48. Sur ce site, cf. Marzolf 1999, p. 175, fig. 7, n. 13, qui le définit là comme un établissement non fortifié d'époque classique.

49. On localise Orménion-Arménion (pour la variation *ap/op-* en thessalien, cf. Helly 2004b, 298-301) sur l'une des collines de Pétra, au centre de la plaine orientale de la Thessalie. Pour la relation établie entre Thessaliens et Arméniens (fragments de l'œuvre de deux officiers thessaliens d'Alexandre transmis par Strabon, XI, 4, 8 et 42, 12), cf. Bernard 1997, 131-216 ; ces témoignages font penser qu'Arménion existait encore dans le dernier tiers du 4e s. av.

50. De ce fait, l'équation Arménion-Orménion-Orminion-Goritsa, soutenue par Stählin-Meyer-Heidner 1934, 251 sq. et Meyer 1939, col. 1105-1109, est à mon avis intenable. Je ne sais s'il faut identifier à Orménion aussi l'Orminion qui figure dans la liste des théorodques d'Épidaure *IG IV* (1)2, 94 b, l. 45 : le nom figure dans des additions à la liste initiale, avec celui de Pythion et des villes de Macédoine (Perlman 2000, 192 et 363, Epigr. Cat. E 1, fgt b, l.45 ; le théorodque s'appelle Phryniskos, f. de Persas : aucun de ces deux noms n'est spécifiquement magnète, cf. *Lexicon of Greek Personal Names*, vol. III, s.v., avec la date de « 365-360 BC »). Pour P. Perlman (qui commente « one of the cities which participated in the Pagasai synoikism ») ces additions ne peuvent être antérieures à 316 av. à cause de la mention de Cassandreia, une fois encore, mais elles peuvent se placer

Ainsi doit-on considérer, en se fondant sur l'indication de distance donnée par Strabon, que l'Orminion magnète dépendant de Démétrias correspond à un petit établissement côtier (le nom est très probablement dérivé de ὄρμος « mouillage ») situé à proximité de la colline de Goritsa, mais qui n'a pas de rapport avec l'établissement fortifié qui s'y trouvait⁵¹.

5) Conséquences.

5a) La localisation des cités des Magnètes à l'époque classique témoigne d'une organisation de l'espace de la péninsule dite « de Magnésie » héritée des temps homériques.

Comme on vient de le voir, à l'époque classique toutes les cités situées sur les rives occidentales du golfe de Volos sont thessaliennes. En opposition avec celles-ci, on peut qualifier au contraire de « magnètes » les cités « extérieures » au golfe, celles qui sont installées sur la côte égéenne dite de Magnésie, qui sont effectivement occupées par des Magnètes⁵². Mais l'attribution de ces cités aux Magnètes n'est pas « de tous les temps ». Le catalogue des vaisseaux d'Homère, notre référence la plus ancienne, ne connaît sur la côte que les villes du royaume de Philoctète, qui sont, du Sud au Nord, Olizon, Méliboia, Thaumakié et Méthoné⁵³. L'occupation de ces villes par les Magnètes ne remonte donc pas aussi haut qu'on a bien voulu le croire. En revanche on en a déjà l'attestation à l'époque classique, chez Hérodote, au moins pour ce qui concerne la côte égéenne de l'Ossa et du Pélion, mais cette dénomination de la péninsule dite « de Magnésie » a un caractère exclusivement géographique et ne concerne que la partie de côte située au Sud du Pélion, à l'extrémité de laquelle Olizon était établie. Des cités situées au Nord du Pélion, seule Méliboia, comme ville de Philoctète, a une ancienneté comparable à celle d'Olizon ; les autres, Kasthanaia, Homolion, Rhizous, Euryménai, sont des fondations récentes. Toutes ne sont désignées comme magnètes qu'à partir du milieu du 5e s.⁵⁴. Entre temps, le peuple des Magnètes s'est déplacé : sous la pression des Thessaliens, il a quitté son domaine d'origine, situé dans la plaine thes-

beaucoup plus tard. L'identification acceptée par Perlman me semble très peu probable : le petit établissement côtier proche de Démétrias qui s'appelait Orminion, s'il existait avant la fin du 4e s., n'était sans doute pas une cité ; et, si cela a pu être le cas, il est certain qu'il a disparu comme cité après 294/3, sans que l'occupation y soit interrompue, pour devenir une *kômé* de Démétrias ; quant au site de Goritsa, ville nouvelle, il a été abandonné au plus tard au milieu du 3e s. Dans ces conditions, il me paraît exclu que l'un ou l'autre soit l'Orminion de la liste d'Épidaure.

51. Sur les quelques phases de réutilisation de la fortification de Goritsa ou du site lui-même (par ex. à l'époque des guerres mithridatiques), cf. Marzollf 1999, 178 et fig. 121, n. 5a, etc. En revanche on a trouvé à la sortie orientale de Volos, dans le quartier du Musée, à peu de distance du rivage du golfe, les vestiges d'un établissement « spätklassische-frühhellenistische Zeit », dont la vie se prolonge jusqu'à l'époque paléo-chrétienne (Marzollf, 1999, p. 176 sq. fig. 8, 11 et 12) et qui pourrait bien correspondre à ce petit « écart » appelé Orminion qui est devenu *kômé* de Démétrias hellénistique et romaine.

52. Cf. la seconde partie de la liste de Skylax, ch. 65 ; pour la situation d'Olizon avec ses deux ports, l'un à l'intérieur du golfe, l'autre à l'extérieur, cf. Helly 2004b, 280-301.

53. Sur cette séquence géographique (qui doit remonter à l'époque mycénienne) et l'identification de Méthoné comme la ville de Piérie, cf. Helly 2001a et 2003.

54. On en a un témoignage certain dans l'œuvre géographique écrite par Philéas d'Athènes vers la fin du 5e s., cf. Helly 2001a, 2004a et b.

saliennne sous l'Ossa, pour se réinstaller dans les établissements de la côte égéenne, dans les villes anciennes qui avaient appartenu à Philoctète, et aussi dans des établissements qu'il a été conduit à fonder ou à développer pour y être accueilli⁵⁵. En revanche cette organisation des implantations magnètes n'affecte en aucune manière les cités anciennes du golfe Pagasétique, jusqu'au milieu du 4e s. av. J.-C.

En conséquence, quand on confronte les sources antérieures et postérieures au milieu du 4e s., on fait surgir l'idée qu'il a existé, à date ancienne, une partition entre les parties occidentales et orientales du golfe Pagasétique, suivant une organisation spatiale différente de celle qu'on trouve à l'époque hellénistique et que nous impose, évidemment, la géographie moderne. Un passage de Strabon le confirme, en résumant une analyse faite par Artémidore, qui fixait la situation du golfe Pagasétique et la localisation de la principauté de Philoctète par rapport à Démétrias⁵⁶. Artémidore reconnaissait donc que les rives orientales et occidentales du golfe Pagasétique appartenaient à deux « espaces » différents. Cette partition qui coupait le golfe en deux par rapport à un axe Nord-Sud (**voir fig. 3**) correspond en fait à la division de cette région entre le royaume d'Eumélos et celui de Philoctète, tels qu'ils sont décrits dans le Catalogue des vaisseaux d'Homère ; elle était sans doute très ancienne⁵⁷. Elle a perduré jusque dans les périodes historiques, quand, d'un côté, les cités de la rive occidentale du golfe sont devenues thessaliennes (v. ci-dessus sections 2-4) et que, de l'autre, les villes de la côte égéenne appartenant à Philoctète sont devenues magnètes. Ce déplacement des Magnètes est caractérisé dans l'espace et dans le temps. D'une part il se fait non pas en direction du golfe de Volos, mais vers les rivages de l'Égée, vers l'Est, et de là se distribue tout au long de la côte, jusqu'à Olizon au Sud, mais aussi vers le Nord, jusqu'en Piérie, comme on va le voir. D'autre part il est totalement déterminé dans le temps par la conquête de la plaine orientale par les *Thessaloi*, une conquête qui aboutit pour partie à la soumission, pour partie à l'expulsion des peuples périèques et qu'il faut dater de la seconde moitié du 6e s. au plus tôt, du début du 5e s. au plus tard⁵⁸.

5b) Une nouvelle organisation de l'espace fait suite aux interventions de Philippe II contre les cités thessaliennes du golfe Pagasétique à partir de 354-344 av. J.-C.

Cette situation est confirmée par ce que nous savons des interventions de Philippe II

55. Sur ces cités voir Helly 2001a, 2004 a et b.

56. Strabon, IX, 5, 15-16 : « Artémidore place le golfe Pagasétique au-delà de Démétrias, ἀπὸ πτέρω τῆς Δημητριάδος, parmi les endroits soumis à l'autorité de Philoctète. Il signale dans ce golfe l'existence de l'île de Kikynéthos et d'une petite ville du même nom. » (traduction Baladié 1996). Cette dernière indication concorde avec celle de Skylax, ch. 64 : ἐν δὲ τῷ Παγασητικῷ κόλπῳ ἐστὶ νῆσος Κικύνηθος καὶ πόλις, mais ce dernier texte, on va le voir, présente une organisation spatiale nouvelle, pour laquelle la référence à la situation décrite par Artémidore ne convient plus.

57. On peut citer dans le même sens Apollonios de Rhodes, qui ne connaît dans ce secteur que la côte dite « des Pélasges » pour l'époque des Argonautes, un passé mythique, donc situé, pour le poète, dans un temps antérieur aux périodes historiques. Cette dénomination n'est pas arbitraire chez Apollonios : elle prend la place de l'appellation de Magnésie qui était la plus normale à son époque, parce que, en décrivant la navigation des Argonautes depuis Pagasai jusqu'en Chalcidique, il a voulu éviter tout anachronisme dans la désignation des différentes étapes de cette navigation (cf. Helly 2001a).

58. Voir Helly 1995, 181-186.

contre les cités thessaliennes à partir de 354/3 av. J.-C. On peut rappeler ici la succession des principales étapes de ces opérations : d'abord le siège de Méthoné en 354, la chute de Pagasai l'année suivante⁵⁹. Vient ensuite l'expulsion des tyrans de Phères, qui est assurée en 352 av.⁶⁰. On apprend encore, par Isocrate, qu'en 352 ou peu après, les *ethné* des Magnètes et des Perrhèbes sont désormais les « sujets » de Philippe II⁶¹. Dans le même temps, Philippe a enlevé aux Thessaliens le bénéfice des droits de ports et de douanes sur les cités du golfe qu'il a conquises, principalement à Pagasai⁶². Ces actions ont provoqué les protestations des Thessaliens. On l'apprend, une fois encore, par Démosthène : les Thessaliens « ne viennent-ils pas de décider qu'ils lui réclameraient (à Philippe II) Pagasai et ne l'ont-ils pas empêché de fortifier la Magnésie ? »⁶³. Confronté à ces réclamations des Thessaliens, Philippe a choisi de les satisfaire. C'est ce que nous dit Démosthène, *Olynth.* 2, 7 : « en dernier lieu, il s'attache les Thessaliens en leur promettant de leur remettre (παραδώσειν) la Magnésie et de se charger pour leur compte de la guerre contre les Phocidiens »⁶⁴.

Le comportement de Philippe II a provoqué chez les Thessaliens des récriminations, voire suscité des mouvements de mécontentement : les Phéréens en particulier, les plus directement lésés, ont tenté de s'opposer aux entreprises et à l'autorité de Philippe II⁶⁵. Cela les a conduits au siège et à la reddition de leur ville, dans l'été 344 ou au printemps 343, reddition suivie cependant d'un traitement modéré de la part de Philippe, l'installation d'une garnison sur l'acropole, comme on l'apprend par le discours d'Hégésippos qui date vraisemblablement de l'automne 343⁶⁶. Ainsi, comme Pagasai, Phères est restée thessalienne, cela a

59. Cf. notamment Démosthène, *Olynth.* 1, 13 (en 349 av.) ; ce texte est à la base de toutes les interprétations des historiens modernes. Cf. Bakhuizen 1987, 319-338 (spécialement 324-330) ; di Salvatore 1985/86, 43-46, 1993, 30-48 et 1994, 25-35.

60. Après la mort d'Onomarchos et la défaite des Phocidiens, cf. Diodore 16, 37, 3 et 16, 38, 1.

61. Isocrate, *Philippe*, 2 ; de même Théopompe, *FGH* 115 F 81 ; cf. di Salvatore, 1993, 40.

62. Cf. Démosthène, *Olynth.* (I), 22. Ces revenus leur ont été rendus par Alexandre, comme on l'apprend par un texte de Justin, XI, 32 (sur l'interprétation de ce texte cf. B. Helly, 1995, p. 59-63).

63. Démosthène, *Olynth.* (I), 22 (349 av.) : Παρασὰς ἀπαιτεῖν αὐτόν εἰσιν ἐψηφισμένοι καὶ Μαγνησίαν κεκωλύκασι τευχίζειν... L'orateur athénien constate cependant peu après, *Olynth.* (II), 7-8, que cela n'a été qu'une fausse promesse, un mensonge de plus à mettre au compte de la mauvaise foi de Philippe : « Autant dire qu'entre tous ceux qui ont eu affaire à lui, il n'en est pas un qu'il n'ait trompé » (ὄντιν' οὐ πεφανάκιεν τῶν αὐτῶν χρησαμένων).

64. La mention de Μαγνησία dans *Olynth.* (I), 13, (I), 22 et (II) 8 conduit à poser une question précise. Si l'on reconnaît que les cités de la rive occidentale du golfe Pagasétique, Pagasai en particulier, sont encore thessaliennes jusqu'en 325 av. au moins, on doit se demander ce que recouvre, dans toutes ces opérations, ce nom de « Magnésie ». Les historiens modernes n'ont pas posé le problème ou bien, quand ils l'ont posé, ils lui ont apporté des solutions qui ne conviennent pas. Pour les uns, la formule de Démosthène Μαγνησίαν κεκωλύκασι τευχίζειν désigne la région dite de Magnésie dans toute son extension (y compris les rives occidentales du golfe de Volos), pour d'autres une ville ainsi nommée : cf. en particulier Papachatzis 1959, 22-28, pour lequel Μαγνησία désigne une ville « au pied du Pélion ». Il aurait dû être évident pour tous que dans ce passage Μαγνησία ne désigne pas une ville, en dépit de l'absence d'article devant le toponyme, mais bien la région en tant que telle. Il apparaît cependant qu'on ne peut pas donner à cette région, dans la situation qu'évoque Démosthène, la même extension qu'elle a prise après la fondation de Démétrias (mais Papachatzis n'a pas eu tout à fait tort de parler d'une possible extension de la Magnésie « sous le Pélion »). Pour la réfutation de l'argumentation de Papachatzis, cf. Helly 2001a.

65. Cf. le témoignage de Démosthène (*Ambass.*, 320) qui a séjourné trois jours à Phères en 346 av., au cours du voyage qu'il a fait par mer depuis Athènes pour aller négocier la paix de Philocrate (di Salvatore 1994, 25-26 et n. 95).

66. (Ps. Démosthène), *Sur l'Halonnèse*, 32. Voir aussi Démosthène, *Ambass.* 260. Sur la modération de

été récemment confirmé par un décret inédit de la cité, daté de 324 av. très probablement⁶⁷. Mais rien dans nos sources ne contredit l'affirmation de Démosthène sur la tromperie de Philippe II envers les Thessaliens ni ne permet d'éluder le fait que le roi de Macédoine a conservé entre ses mains la Magnésie. Au contraire, la mise au pas de Phères semble aller dans ce sens : Philippe se garantissait par là contre toute tentative des Phéréens visant à reprendre de quelque manière un contrôle sur ce qu'ils considéraient auparavant comme leur « zone d'influence », l'ensemble des établissements installés dans la partie nord et nord-occidentale du golfe Pagasétique.

À la lecture des textes de Démosthène, peut-on avoir le moindre doute sur la nature des opérations entreprises par Philippe II et sur ses objectifs ? Tout en concédant aux cités thessaliennes leur autonomie et leur territoire (il s'agit de Phères, de Pagasai et d'Amphanai, mais il ne s'agit que d'elles)⁶⁸, il visait à conserver la Magnésie (au sens le plus traditionnel du terme, le territoire des rives orientales du golfe Pagasétique) et, pour ce faire, il lui fallait élever à l'Ouest de ce domaine magnète, sur le versant sud du Pélion, un « mur défensif » faisant face aux territoires des Thessaliens, en s'appuyant sur les établissements fortifiés qui s'y trouvaient (Iolkos ?) et, plus sûrement encore, sur ceux qu'il pouvait y installer dans des positions favorables à ce dessein. Ce sont ces opérations qui se dissimulent pour nous sous l'affirmation que Philippe n'a pas rendu aux Thessaliens « la Magnésie » dont il leur avait enlevé le contrôle.

En fait, la réponse à la question se trouve dans le texte du Pseudo-Skylax décrivant la situation des années 338-330 av. environ, comme je l'ai dit. Car l'auteur a bien distingué entre les cités thessaliennes du Sud du golfe de Volos et les cités magnètes, en commençant par celles que l'on peut localiser sur la rive nord du même golfe, c'est-à-dire « au pied du Pélion » et dans la péninsule de Magnésie⁶⁹. Mais une précision apportée par l'auteur dans le chapitre 64 mérite encore davantage d'attention : celui-ci prend soin de noter que le débouché de la Thessalie quand on vient de la plaine thessalienne, ne touche à la mer que par une étroite bande de terre, κατὰ στένον, de 40 stades, soit un peu plus de 7 km. Cette précision était nécessaire, à mon avis, parce que la situation était nouvelle. Que l'on compare cette affirmation avec ce que j'ai dit des cités thessaliennes de l'époque classique : le rivage « thessalien », pour le qualifier comme il doit l'être, s'étend de Pyrasos à Pagasai et à Iolkos, depuis l'extrémité nord de la plaine d'Halmyros jusqu'au Pélion (**voir fig. 3**). Dans le texte de Skylax, on ne trouve plus Pyrasos ni les contreforts du Pélion, mais seulement un trait de

Philippe envers les Phéréens, attribuée au fait que Philippe avait épousé peu auparavant une Phéréenne, Thessaloniké, qui était peut-être de la famille de Jason et Lycophron, cf. di Salvatore 1993, 31-34.

67. Chr. Habicht 1999, 254-256 (*SEG* 49, 1999, 560 et 627), a donné quelques lignes de ce décret de Phères voté pour l'Étolien Thoas et daté par la mention de trois polémarques, dont l'un, Kursilos, f. de Sostratidas, doit être identifié comme le hiéromnémon des Thessaliens à Delphes en 324, Kyrilos Phéraiios. Sur la base de ce nouveau décret, Habicht a constaté que les trois polémarques de la dédicace faite à Apollon par les Pharsaliens à Delphes doivent être des magistrats municipaux, contrairement à l'interprétation que j'ai présentée dans Helly 1995, 258-259.

68. Cf. Bakhuizen 1987, 319-338 et spécialement 324-330.

69. Skylax, ch. 64 (les deux cités thessaliennes sur la côte orientale du golfe de Volos) : Θετταλία· Μετὰ δὲ Ἀχαιοὺς Θετταλία καθήκει ἐπὶ θαλάτταν ἐκ μεσογείας κατὰ στένον εἰς τὸν Παγαστικὸν κόλπον στάδιον λ' καὶ εἰσι Θετταλίας πόλεις αἶδε ἐπὶ θαλάττη· Ἀφαναῖον, Παγασαί· ἐν δὲ μεσογείᾳ etc... Skylax, ch. 65 (liste des cités magnètes sur la côte intérieure du golfe Pagasétique) : ΜΑΓΝΗΤΕΣ. Ἔθνος ἐστὶ Μαγνήτων παρὰ θάλατταν, καὶ πόλεις αἶδε Ἴωλκός, Μεθώνη, Κορακαὶ Σπάλαυθρα, Ὀλίζων, Ἴσαι λιμὴν. Ἐξω δὲ τοῦ κόλπου Παγασητικῆς Μελιβοῖα, Ῥίζου, Εὐρυμμεαί, Μύραι.

côte beaucoup plus limité. Je considère que celui-ci doit correspondre à peu près au secteur côtier qui s'étend de part et d'autre du cap Ankistri, depuis la baie de Chrysi Akti (qui doit être le port d'Amphanai) jusqu'à l'entrée du port actuel de Volos (embouchure du ruisseau Bourboulithra, un peu à l'Ouest de Peukakia). Les rivages situés « sous le Pélion » au Nord du golfe, avec Iolkos et Méthoné n'en font plus partie.

On peut alors comprendre que l'opposition qu'on trouve dans Skylax entre le catalogue des cités thessaliennes et celui des cités magnètes repose sur une partition de l'espace que l'on ne connaissait pas auparavant. Les chapitres 64 et 65 de Skylax reflètent sans aucun doute le fait que la ligne de partage qui existait entre les différents territoires civiques dans le golfe Pagasétique a complètement changé d'orientation par rapport à celle qui existait à l'époque classique et jusqu'au milieu du 4e s. et que l'on tire des témoignages d'Homère, d'Artémidore, etc., que nous avons vus ci-dessus. Cette ligne de partage courait du Nord au Sud. Dans le texte de Skylax, elle se présente désormais comme prenant plus ou moins globalement une orientation d'Ouest en Est (**voir fig. 5**).

6) Conclusion.

Il faut maintenant tirer les conséquences du constat qui vient d'être établi : ce changement fondamental dans l'organisation de l'espace, cette redistribution des territoires « ethniques » ne sont-ils pas, en fait, le résultat des réorganisations politiques et territoriales opérées par Philippe II dans cette partie de la Thessalie ? Avant de répondre à cette question, on peut formuler les trois assurances suivantes :

6a) Aucune cité ni aucun territoire ne peuvent être reconnus aux Magnètes sur les rives intérieures du golfe de Volos avant 350 av. J.-C. au moins.

On peut assurer que les Magnètes ne sont pas présents au Sud du Pélion pendant toute l'époque classique et jusqu'au milieu du 4e s. et cela pour deux raisons. D'une part, les cités qui sont installées sur les rives occidentales du golfe Pagasétique sont thessaliennes comme on l'a vu. D'autre part, l'organisation des territoires attribuables aux cités thessaliennes connues, y compris Iolkos, si elle existait déjà comme cité avant cette date⁷⁰, ne laisse place à aucun autre territoire civique sur la rive nord du golfe de Volos, au Sud du Pélion (**voir fig. 4**).

6b) L'établissement des Magnètes appelé Méthoné qui est mentionné par Skylax sur les rives du golfe Pagasétique ne peut pas être antérieur au milieu du 4e s av. J.-C.

Constater l'absence totale d'établissements magnètes sur les rives nord et nord-occidentale du golfe Pagasétique avant Philippe II conduit à formuler une nouvelle question qui, elle non plus, n'a été posée ni par les historiens ni par les archéologues. De quand donc peut-on dater l'installation de la Méthoné « magnète » mentionnée par Skylax dans la série des

70. Cf. les remarques faites ci-dessus sur le caractère ambigu de la situation des Palia-Volou (Iolkos).

villes du golfe Pagasétique, entre Iolcos et Korakai ? Cette ville assignée aux Magnètes par Skylax peut-elle avoir existé avant que Philippe II eut enlevé aux Thessaliens les territoires situés sous le Pélion dont ils avaient le contrôle ? Cela est totalement exclu, à mon avis.

6c) L'établissement des Magnètes appelés Μαγνήτες Μεθωναῖοι, dont l'existence est attestée par les comptes de Delphes en 358 av., ne peut pas être situé « sous le Pélion »

La réponse à cette première question, si on l'accepte, amène à une autre question, tout aussi nouvelle que la précédente : puisque l'existence d'une population magnète n'est pas attestée ni possible dans cette partie de la Thessalie avant le milieu du 4e s. et plus précisément avant 354-350 av., où faut-il donc localiser la Méthoné des Μαγνήτες Μεθωναῖοι que les comptes de Delphes nous font connaître pour l'année 358 av. J.C. ?⁷¹ Cette Méthoné ne peut pas être une Méthoné située sous le Pélion. Il faut bien alors en venir à l'idée que l'ethnique des Μαγνήτες Μεθωναῖοι s'applique en fait à des Magnètes qui habitaient la seule Méthoné connue jusqu'à 354 av, la Méthoné de Piérie, qui était aussi la Méthoné de Philoctète⁷². Cette identification est assurée d'abord parce que l'énumération des villes de Philoctète suit un ordre topographique rigoureux, qui exclut de situer une ville homérique appelée Méthoné entre Olizon et Méliboia, mais au contraire certainement au Nord de Tempé, ensuite parce que la présence de Magnètes dans le golfe Pagasétique à toute époque avant le milieu du 4e s. av. est exclue⁷³.

C'est bien sur le domaine qu'Homère attribuait à ce prince et qui s'étendait depuis l'extrémité de la péninsule de Magnésie jusqu'à l'embouchure de l'Haliacmon que les Magnètes se sont installés quand ils ont dû quitter la Thessalie continentale sous la pression des *Thessaloi* entre le milieu du 6e s. et le début du 5e s. av. Toutes les villes qu'ils ont alors occupées étaient situées sur la côte égéenne de la Thessalie, aucune d'elles ne se trouvait sur les rives intérieures du golfe Pagasétique⁷⁴. Les deux affirmations soutenues ici sont donc complémentaires : d'une part, la seule Méthoné qui a existé avant le milieu du 4e s. est la Méthoné de Piérie, qui

71. *CID*, II, 5, II, l. 39 (archontat d'Argilios, automne, avec aussi, l. 36 des Μαγνήτες Κροκαῖοι, liste des contributions pour le *deuteros obolos* (358 av.), avec les commentaires de J. Bousquet : « la contribution est apportée par le hiéromnémon des Magnètes », et « (l') on sait maintenant que leur *hiéromnémon* Philonautas est Κροκαῖος-Κοροκαῖος, voir *BCH* 1949, 213 et 1951, 270 et n. 3. D'Argilios à Palaios (74 II, 30), sa carrière delphique s'étend sur une vingtaine d'années. Sous Dion (76 I, 25) il est remplacé par un autre *Krokaios*. »

72. On trouve trois mentions de cette Méthoné dans Strabon : un fragment de Théopompe conservé en VII, fgt 20c, la mention de Méthoné de Piérie par ce même Strabon au livre VII, 6, 15 et la troisième au livre IX, 5, 16, où l'auteur semble dénier le fait que la Méthoné de Piérie soit celle de Philoctète. Mais il me semble que, dans ce dernier passage, le membre de phrase ἐτέρα ἐστὶ τῆς Θρακίας peut être une glose étrangère au texte, introduite dans celui-ci par un éditeur plus récent, car elle entre en contradiction avec l'affirmation explicite du même Strabon qu'on trouve au livre VIII. Pour la réfutation de l'identification de cette Méthoné de Philoctète avec la Méthoné du golfe Pagasétique, soutenue par les modernes et reprise encore par Hatzopoulos *et al.* 1990, 639-668, voir mon étude Helly 2003 (à paraître).

73. J'ai montré (Helly 2001b) que cette Méthoné de Philoctète ne peut se trouver qu'au Nord de Méliboia et de Tempé, et qu'il ne peut s'agir que de Méthoné de Piérie, cité « achéenne » en pays thrace. C'est donc aux habitants de Méthoné de Piérie que s'est adressée la malédiction qu'Agamemnon a lancée contre eux suite à leur refus et que Théopompe nous a fait connaître (Strabon, VII, fgt 20c), cf. Helly 2003.

74. Sur ces cités anciennes et récentes de la côte égéenne, cf. Helly 2004a et b.

est aussi celle que citait Homère, et d'autre part les Μαγνήτες Μεθωναῖοι « d'avant 354 av. J.-C. » habitaient la seule Méthoné connue avant le milieu du 4e s., la ville de Piérie.

Cette Méthoné de Piérie, on le sait, a été prise par Philippe II en 354, ses habitants ont été déportés et son territoire attribué aux Macédoniens. Quel a été le sort des Magnètes de Méthoné ? Ils ont certainement été expulsés de Piérie. On sait que Philippe II a fréquemment usé de cette mesure. M. Hatzopoulos, dans un de ses ouvrages, a su rappeler l'image qui convient pour décrire ces déportations : « C'est l'époque en effet où des populations entières sont obligées d'émigrer "comme des troupeaux que les bergers transfèrent tantôt aux pâturages d'hiver, tantôt aux pâturages d'été", aux quatre coins du royaume, pour peupler des fondations nouvelles et où des cités plusieurs fois centenaires disparaissent au profit de grands domaines appartenant à la Couronne ou aux Compagnons du roi »⁷⁵. Un transfert forcé de la population est vraisemblable et, dans le cas des peuples périèques de la Thessalie, ce ne peut être qu'au Sud de Tempé, autour de l'Ossa et du Pélion, où se trouve déjà une partie de l'*ethnos* magnète⁷⁶.

Résumons donc ce que nous savons maintenant de ces Magnètes Méthonéens. En considération de la date (358 av. J.-C.) du compte delphique où ils sont nommés, ce sont des Magnètes installés dans la Méthoné de Piérie. Après leur déportation, ils ont pris la direction du Sud pour fonder une « nouvelle Méthoné », celle dont Skylax nous fait connaître l'existence au pied du Pélion à partir des années 340-330 av. Pour cette période, le dernier tiers du 4e s., on trouve plusieurs témoignages sur des Méthonéens que l'on doit nécessairement attribuer à cette seconde Méthoné. On constate ainsi que la carrière du hiéromnémon des Magnètes Philonautas Krokaïos, qui apparaissait en 358 avec les Méthonéens, se poursuit jusqu'en 337/6⁷⁷ ; lui succède alors un autre Krokaïos⁷⁸. À partir de 331 av., d'autres Méthonéens représentent les Magnètes : un Eudamos, qu'on pense être de Méthoné, est nommé sous l'archontat de Thyméas en 331/0 et celui de Lykinos en 330/329 (*CID*, II, 86, l. 18, et 69, l. 24-25)⁷⁹ ; de l'archontat de Bathyllos en 329 à celui de Caphis en 326, le hiéromnémon est un Pausanias de Méthoné (*CID*, II, 89, 92, 71 ? ; 94 ; 96) et F. Lefèvre précise que celui-ci est aussi connu comme trésorier des Amphictions en 337/6 (*CID*, II, 74, 1)⁸⁰. Ce ne peuvent être des Macédoniens⁸¹, il ne peut s'agir que de citoyens de la Méthoné mentionnée

75. Hatzopoulos 1992, 139.

76. On peut rappeler ici le témoignage d'Isocrate, *Philippe*, 21, sur la sujétion des peuples périèques.

77. Il est mentionné comme hiéromnémon de l'archontat de Cléon (344 av) à celui d'Aristonymos (341), sous Étymondas (339) et Palaios (337/6).

78. Sous Dion (*CID*, II, 76 I, l. 25).

79. Eudamos est considéré comme Méthonéen par présomption : son ethnique est restitué dans les deux documents où il est mentionné ; mais il semble que les hiéromnémons méthonéens se succèdent les uns aux autres pendant cette période.

80. Lefèvre 1998, 89-90. Dans la même période on connaît cinq autres hiéromnémons des Magnètes, qui sont d'Homolion (je ne mentionne ici que les archontats, on trouvera les noms chez Lefèvre) : un Homolieus est hiéromnémon sous Palaios en 337/6, Dion en 335, Thyméas en 331, Lykinos en 329, sous « le successeur de Damocratès » en 322, de Bathyllos à Charixénos en 329-323, Achaiménès en 325, Théon en 324/4 ; un autre, sous « le successeur de Damocratès » en 322, est d'Olizon. Pour la chronologie des archontes de cette période, Marchetti, 2002.

81. Pour ce qui concerne Eudamos, cf. Mari 2003, 291, n. 1 : « erroneo l'inserimento tra i personaggi macedoni, in Tataki 1998, 122, di Eudamo di Metone, registrato come ieromnemone in *CID*, II, 69, ll. 24-25 : 86, l. 18 : si tratta infatti di un rappresentante di Metone in Magnesia (cfr. quanto la stessa Tataki osserva ibid. 507) ». Cf.

par Skylax (ca. 338-335 av. J.-C.) installée sur les rives du golfe Pagasétique, puisque l'autre Méthoné n'existe plus⁸².

Mais cette deuxième Méthoné n'est pas attestée, semble-t-il, après la fin du 4e s. av. J.-C. : de fait elle ne figure pas dans la liste des *kômai* de Démétrias donnée par Strabon, IX, 5, 15 et elle n'a pas laissé d'autres traces dans nos sources écrites que dans la liste de Skylax. Elle a disparu de l'histoire, mais les Magnètes, eux, ont continué à faire partie, comme *ethnos*, de l'Amphictionie delphique et de la communauté des peuples grecs et à figurer à ce titre dans les documents qui s'y rapportent à l'époque hellénistique.

6d) L'établissement de Goritsa correspond à la nouvelle Méthoné des Magnètes

Tous les éléments de cette histoire sont connus depuis longtemps et, pourtant, on n'en a pas tiré les deux conséquences qui comptent : pour l'historien des Magnètes, d'une part, la Méthoné des Magnètes installée dans le golfe de Volos est nécessairement une fondation nouvelle, postérieure au milieu du 4e s. av. J.-C. ; pour l'archéologue, d'autre part, seul l'établissement correspondant au site de Goritsa peut être qualifié de fondation nouvelle et l'on peut dater son installation du milieu du 4e s. Ne pouvons-nous donc pas exploiter la convergence des résultats de l'étude historique et des constats archéologiques pour donner un nom à l'établissement de Goritsa ? Sur le point d'histoire, je viens d'argumenter suffisamment, je pense, à partir des textes et des documents épigraphiques. Il me faut donc maintenant terminer ma démonstration en traitant du second point, celui de l'archéologie.

On peut affirmer sans crainte, à mon avis, que seule la fortification si remarquable de Goritsa correspond à la situation politique décrite par Démosthène : « Philippe II a fortifié la Magnésie » et que seul le site de Goritsa correspond à la définition donnée par Skylax, chap. 65 : la ville était entre Iolcos et Korakai. Pour appuyer cette affirmation, on peut faire les observations suivantes. De l'avis même des spécialistes, l'établissement de Goritsa, installé sur un éperon avancé du Pélion, a évidemment été choisi pour des raisons stratégiques : bloquer le passage entre la plaine de Volos et le bassin de Lechonia. C'est ainsi que R. Reinders a d'abord caractérisé la situation, quand il a écrit dans une étude consacrée aux

M. Mari, « Macedoni fuori dalla Macedonia : il caso dei santuari panellinici, *RCCM* 43, 2001, p. 195-246, avec les lemmes des personnages repris dans son livre de 2003.

82. La question posée par les historiens, savoir si l'on a affaire à la même cité, Méthoné des Magnètes, dans la mention du *deuteros obolos* en 358, dans la mention donnée par Skylax entre 338 et 335, dans la liste des hiéromnémons de Delphes connus dans le dernier tiers du 4e s., v. ci-après) et dans celle des théorodoques d'Épidaure (ca 316-293) a évidemment sa raison d'être dans une perspective de géographie historique. Mais en fait elle n'est pas pertinente, si elle est vue sous l'angle de la représentation des Magnètes dans les sanctuaires panhelléniques. Car il est évident que l'on a affaire chaque fois à la même communauté, celle des Magnètes, celle des Méthonéens. On n'a jamais pu, de la mention chaque fois identique de la communauté ethnique ou civique à Delphes, etc., tirer automatiquement la certitude que la dite communauté est restée en permanence dans le même lieu au cours du temps. Il s'agit ici d'une période de cinquante années, marquée, à un moment précis, comme on l'a vu, par une transformation radicale de la distribution des populations, donc de la géographie des cités. La Méthoné de Piérie disparaît précisément au début (354) de cet intervalle de temps, une autre de même nom la remplace peu après : cela signifie que la communauté a été transférée en un autre lieu. Les documents amphictioniques ou les listes de théorodoques dont nous disposons n'ont pas à enregistrer cette opération, puisque la communauté des Magnètes et celle des Méthonéens existent toujours et que leur présence parmi les peuples amphictioniques à Delphes est toujours assurée.

nouvelles fondations grecques du golfe Pagasétique : « The promontory (of Goritsa) dominates the connection between the Volos and the Lechonia plains ». Mais l'auteur ne s'est pas véritablement rendu compte de la fonction que devait remplir Goritsa, quand il ajoute : « Goritsa was an observation post in Magnesia, controlling passage from the southern part of Magnesia to the Volos plain and the northern part of Thessaly »⁸³. Il me semble que cette formulation dit exactement le contraire de ce qui a dû être dans la réalité. En effet, quand on connaît la configuration de la péninsule magnète, dont la partie sud-est est un véritable cul-de-sac, on peut s'étonner qu'on puisse affirmer l'existence de courants d'échanges de quelque ampleur ou de déplacements d'importance stratégique en direction de l'Ouest, que le site de Goritsa aurait eu pour fonction de surveiller. Il faut comprendre en fait que Goritsa a bien plutôt servi à bloquer toute circulation provenant du bassin de Volos et de la plaine orientale de la Thessalie en direction de la partie sud-est de la péninsule de Magnésie. Cette situation répond parfaitement à l'intention déclarée de Philippe de Macédoine (ce sont les Thessaliens qui le disaient, selon Démosthène), qui était de « fortifier la Magnésie » contre ces mêmes Thessaliens.

Du point de vue de l'archéologie encore, tout autre site qu'on pourrait proposer pour localiser la Méthoné du golfe de Volos ne conviendrait pas à la situation. Tous les établissements antiques recensés dans le golfe Pagasétique, sauf Goritsa⁸⁴, sont des établissements qui existaient dès le 6e s. av. et en tout cas antérieurement à l'arrivée des Magnètes, qu'il s'agisse des Palia Volou, de Nevestiki Ano-Lechonia, de Koropé, sur la rive nord du golfe de Volos et, bien évidemment, de Soros au-dessus d'Alykes Volou, sur la rive Sud. De plus, aucun de ces établissements ne possède de vestiges pouvant révéler des travaux de fortification de grande ampleur datant du milieu ou de la seconde moitié du 4e s.⁸⁵. N'ayant pas pris conscience de cette situation, historiens et archéologues ont voulu localiser Méthoné sur un établissement d'occupation ancienne, à Nevestiki (Ano-Lechonia)⁸⁶. Mais les raisonnements qu'ils ont utilisés pour localiser sur ce site la Méthoné des Magnètes sont tous fondés sur un *a priori*, à savoir que les Magnètes étaient installés dans le golfe de Volos depuis les temps anciens ; et c'est en partant de ce même *a priori* que l'on a aussi inventé une ville appelée Magnésia. Mais il apparaît maintenant que ni l'existence de cette prétendue Magnésia, ni cette localisation de Méthoné n'ont lieu d'être maintenues. Pour ce qui concerne le site de Koropé, il ne peut pas non plus être question de l'identifier à Méthoné : le sanctuaire d'Apollon ne se confond pas avec une cité, il doit même être considéré comme extérieur au maillage territorial des

83. Cf. Reinders 1986, 34-40, (ces deux citations sont prises aux p. 37 et 38).

84. Je ne prends évidemment pas en compte celui de Démétrias, qui est postérieur à tous les autres.

85. Même si, pour Goritsa, a été formulée, contre la position explicite de S.C. Bakhuizen, l'hypothèse que la fortification a pu avoir été élevée en deux phases, le mur d'enceinte dans son ensemble, puis la grande batterie, cf. Reinders 1986, 37 : « Bakhuizen supposes that the battery has always been an integral part of the enceinte. Assuming that there have been two stages of construction, it is not likely that Goritsa was founded at an earlier date. One may even wonder if the foundation of Goritsa was part of Philipp's fortification programme ». Cette proposition, même appuyée par l'opinion de spécialistes (Winter 1971), ne me paraît pas tenable. Car, sur la base des seules données archéologiques, quelle durée pourrait-on attribuer à l'intervalle de temps qui séparerait la première phase de la seconde ? Cet intervalle peut-il passer de l'ordre d'une ou quelques années (situation habituelle dans ce genre d'entreprises, qui peuvent connaître des interruptions pour des raisons techniques tout autant que politiques) à l'ordre de deux générations ou davantage ? Cela excéderait la durée de vie que l'on accorde généralement à l'établissement de Goritsa.

86. Stählin 1924, 53.

cités. On sait aussi que sur le site d'habitat le plus proche, qui remonte au moins à l'époque classique, on ne trouve aucune trace d'un système de fortification⁸⁷ et l'on peut penser que cet établissement n'a jamais eu le statut de cité. De Iolcos enfin, s'il s'agit bien de l'établissement des Palia Volou, à l'Ouest de Goritsa-Méthoné, on peut dire qu'elle aussi a été intégrée par Philippe de Macédoine, après 344 av. et après la réduction de Phères, dans le système d'occupation territoriale qu'il a établi sur la rive nord du golfe de Volos au détriment des cités thessaliennes les plus voisines. Iolcos, elle aussi, a été destinée à accueillir des populations magnètes transportées là par la volonté de Philippe II. En tout cas l'établissement appelé Iolcos, à la différence de celui de Méthoné, s'est maintenu même après son absorption dans le synoecisme de Démétrias, dont il est devenu une *kômê*⁸⁸.

Je peux conclure : Goritsa est la nouvelle « Méthoné des Magnètes », celle que les Magnètes ont commencé à construire lorsqu'ils ont été installés au pied du Pélion par Philippe II et qu'ils ont fortifiée, dans toutes les règles de l'art, pour répondre aux exigences stratégiques du roi de Macédoine et sans doute sous le contrôle de ses ingénieurs. Reste à évoquer en quelques mots la fin de l'histoire de la Méthoné des Magnètes. Comme je l'ai dit, elle n'est connue que de Skylax, elle est ignorée de Strabon, qui ne la mentionne pas dans la liste des *kômai* de Démétrias, où figure en revanche Orminion⁸⁹. En fait, et c'est bien ce que l'archéologie nous a appris du site de Goritsa, cette Méthoné, cité naissante, *in statu nascendi*, a été très rapidement concurrencée par une nouvelle fondation, celle de Démétrias, instaurée par la volonté d'un autre souverain macédonien, Démétrios Poliorcète⁹⁰. Le site stratégique de Goritsa perdit de ce fait tout intérêt et il fut abandonné de ses habitants ; cela explique, sans aucun doute, que Méthoné ne figure pas au nombre des *kômai* de Démétrias. Les Magnètes de Méthoné se sont intégrés dans la cité des Magnètes, constituée désormais à Démétrias, et cette nouvelle cité a fédéré à son tour tous les Magnètes de la Magnésie ancienne dans leur nouveau domaine.

87. Voir la description que Papachatzis 1960 a donné des vestiges.

88. Strabon, IX, 5, 15.

89. Strabon, IX, 5, 15 ; pour une localisation possible d'Orminion, cf. ci-dessus, n. 50. C'est ce que nous fait savoir une formule qu'Étienne de Byzance a dû emprunter à un historien hellénistique, (Δημήτριος) τὰς ὑπὸ τὸ Πήλιον κειμένας πόλεις κατέσκαψε.

90. Ét. Byz. s.v. Δημητριάς.

RÉSUMÉ

UN NOM ANTIQUE POUR GORITSA ?

Bruno Helly

La fouille de Goritsa conduite il y déjà quelques années par S.C. Bakhuizen a révélé l'importance des vestiges de Goritsa, un site antique fortifié établi juste au dessus de la ville de Volos, en face de Démétrias. Mais, même pour celui qui l'a fouillée, cette cité fortifiée en cours de réalisation peu après le milieu du 4e s. av. J.C. est restée anonyme. Il me paraît cependant possible de déterminer quel nom lui avait été donné par ceux qui avaient décidé de la construire en s'installant de l'autre côté du golfe, juste en face de Pagasai. L'examen de la situation historique des cités thessaliennes du golfe Pagasétique, Pagasai, Amphanoi et Pyrasos, à partir du milieu du 4e siècle, conduit à donner un nom à l'établissement de Goritsa, ville naissante, cité *statu nascendi*, pour reprendre la belle formule de Peter Marzolff, dont le développement et l'existence même ont été vite interrompus par la création de Démétrias.

BIBLIOGRAPHIE

- Adrimi-Sismani B., 1994. Η μυκηναϊκή πόλη στο Διμήνι, in *Νεότερα δεδομένα για την αρχαία Ιωλκό*, Volos, 17-44.
- Bakhuizen S.C., 1979. Goritsa, A survey, in *La Thessalie, Actes de la Table Ronde La Thessalie, Lyon*, 21-24 Juillet 1975, Lyon 63-64.
- Bakhuizen S.C., 1987. Magnesia unter makedonischer Suzeränität, *Demetrias V*, Bonn, 319-338.
- Bakhuizen S.C. (dir.), 1992. *Goritsa. A Greek city of the fourth Century B.C.*, Rome.
- Bakhuizen S.C., 1996. Neleia, a contribution to a debate, *Orbis terrarum*, 2, 85-120.
- Baladié R., 1997. *Strabon, Géographie, livre IX, tome VI*, CUF, Paris.
- Bernard P., 1997. Les origines thessaliennes de l'Arménie vues par deux historiens thessaliens de la génération d'Alexandre, *Topoi*, Suppl. 1, 131-216.
- Bousquet J., 1989, *Études sur les comptes de Delphes*, Athènes
- di Salvatore M., 1985/86. Demostene e la Tessaglia : indizi sull'evoluzione della lotta politica contro Filippo il Macedone, in *Gallio Collegium Comense*, a.s., 43-46.
- di Salvatore M. 1993. Οι Φερές και οι οχυρώσεις του κατά την εποχή του Φιλίππου Β' του Μακεδόνα, *Θεσσημ* 24, 30-48. 25, 1994, 25-35.
- di Salvatore M., 1994. Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti, difese, vie e confini, *Actes du colloque international Lyon 1990*, Athènes, 115-116.
- di Salvatore M., 2002. La storia proiettata sul territorio : il caso della città greca di Pherai, in *Sviluppi recenti nella ricerca antichistica*, a cura di V. de Angelis, *Quaderni di Acme* 54, 25-53.

- Gonzalez-Ponce F.J., 2001. La posición del PERIPLO del Ps. Escilax en el conjunto del Genero periplografica, *REA*, 103, 369-380.
- Habicht Chr. 1999. *Hermes* 127, 254-256 (*SEG* 49, 1999, 627),
- Hatzopoulos M. - Loukopoulou L.D., 1992 et 1996. *Recherches sur les Marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)*, *Meletèmata* 11, Athènes, 1ère partie 1992, 2e partie, 1996.
- Hatzopoulos *et al.* 1990. Hatzopoulos M. - Knoepfler D. - Marigo-Papadopoulos V. Deux sites pour Méthoné de Macédoine, *BCH*, 114, 639-668.
- Helly B., 1995. L'État thessalien, les tétrades et les tagoi, éd. Maison de l'Orient, Lyon.
- Helly B., 2001a. De Pagasai en Chalcidique avec les Argonautes (Strabon, *Géographie*, IX, 5, 22 - Apollonios de Rhodes, *Argonautiques*, I, v. 559-600), in *Séminaire sur les Voies maritimes en mer Égée*, Milan, mars 2001 (à paraître).
- Helly B., 2001b. Le dialecte thessalien, un autre modèle de développement, in *Actes du IVe colloque international de dialectologie grecque*, Berlin, 19-23 septembre 2001 (à paraître).
- Helly B. 2002a. De Méliboia à Démétrias, in *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συνεδρίου για την Αγιά και την Επαρχία της*, 3 et 4 avril 1993, Επιμέλεια Δημ. Κ. Αγραφιώτης (éd.), édité par le Πολιτιστικός Οργανισμός Κοινότητας Αγιάς, Αγιά Λάρισα, 35-44.
- Helly B. 2002b. Où étaient donc les Magnètes ?, présentée au colloque de Sykourion (septembre 2002), à paraître.
- Helly B., 2003. Démétrias, Méthoné de Piérie, Méthoné de Magnésie et la malédiction d'Agamemnon contre les Méthonéens, *Festschrift V. von Graeve*, à paraître.
- Helly B., 2004a. Sur quelques monnaies des cités magnètes : Euréai, Euryménai, Rhizous, in *Coins in the Thessalian Region. Proceedings of the Third Scientific Meeting (Actes du colloque La monnaie dans l'espace thessalien)*, Volos, mai 2001), *Οβολός* 7, 101-124.
- Helly B., 2004b. Gloses thessaliennes et realia, in *Dialetti, dialettismi, generi letterari e funzioni sociali, Atti del V Convegno Internazionale di Linguistica Greca a cura di Giovanna Rocca*, Milan 12-13 septembre 2002, Milan, 265-301.
- Helly B., 2004c. Décrets thessaliens trouvés à Cos, *Chiron*, 34, 87-107.
- Helly B., 2005. Décrets inédits de Larisa, à paraître dans *BCH*.
- Indzesiloglou C., 1994a. Ιστορική τοπογραφία του κόλπου Βόλου, in *Η Θεσσαλία, Actes du colloque international Lyon 1990*, Athènes.
- Indzesiloglou C., 1994b. Νέα αποτελέσματα της έρευνας για την θέση της Ιωλκού, in *Νεότερα δεδομένα για την αρχαία Ιωλκό*, Volos, 71-83.
- Lefèvre F., 1998. *L'Amphictionie pyléo-delphique : histoire et institution*, Athènes, 89-90.
- Marchetti P., 2002. En relisant les comptes de Delphes autour de l'archonte Palaios, *BCH*, 126, 59-72.
- Mari M., 2003. *Al di là dell' Olimpo. Macedonia e grandi santuari della Greci dall'età arcaica al primo ellenismo*, *Meletemata*, 34, Athènes.
- Marzollf P., 1994. Le développement urbain de Démétrias, in *Η Θεσσαλία, Actes du colloque international Lyon 1990*, Athènes, 57-70
- Marzollf P., 1994. Zentrum und Peripherie im Wandel der Besiedlungsstruktur an der Bucht von Iolkos, in *Stadt und Umland, Neue Ergebnisse der archäologische Bauforschung und*

- Siedlungsforschung, Kolloquium Berlin 7-10 Mai 1997, Diskussion zu Archäologischen Bauforschungen*, Bd 7, 1999.
- Meyer, E., 1939. *RE*, XVIII, s.v. Orminion n. 1, col. 1107-1109.
- Meyer, E., 1939. *RE*, XVIII, s.v. Pagasai, col. 2305- 2307
- Papachatzis N., 1959. Magnesia polis, "at the foot of the mount Pelium", *Thessalika* 2, 22-28.
- Papachatzis N., 1960, Η Κορόπη και το Ιερό του Απόλλωνα, *Thessalika*, 3, 3-24.
- Παραεувανγελου-Gkenakou Κ.Ε., 2004. Ζητήματα μετρολογίας θεσσαλικών χαλκών νομισμάτων, in *Coins in the Thessalian Region, Proceedings of the Third Scientific Meeting (Actes du colloque La monnaie dans l'espace thessalien*, Volos, mai 2001), *Οβολός* 7, 33-50.
- Perlman P., 1984. *The Theorodokia in the Peloponese*, Berkeley, 365, 367.
- Reinders R., 1986. Hellenistic New Towns on the Pagasitic Gulf, *BaBesch*, 61, 34-40.
- Rousset D., 1998. Géographie historique de la Doride, *BCH*, 113, 222-224.
- Stählin, F., 1924. *Das Hellenische Thessalien*, Stuttgart.
- Stählin *et al.* 1934. Stählin F. – Meyer E. - Heidner A., *Pagasai u. Demetrias*, Berlin-Leipzig 251 sq.
- Winter F. 1971. *Greek Fortifications*, Toronto.

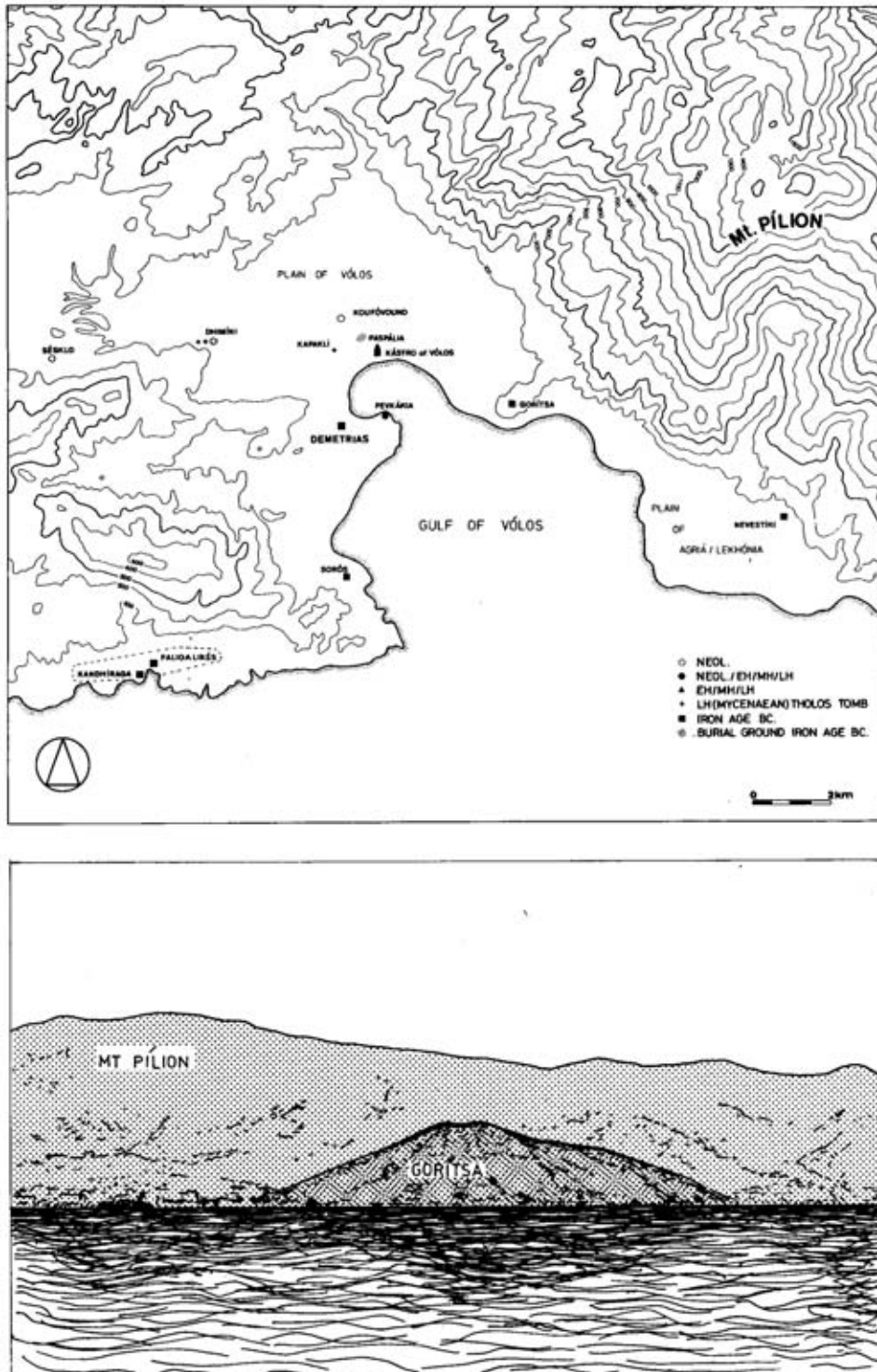

Fig. 1 a - b. Carte de distribution des sites antiques dans le golfe de Volos et le site de Goritsa (extrait de S.C. Bakhuizen, Goritsa, Fig. 3 et 4).

Site	Auteur (avant 1908)	Identification
Goritsa	Leake <i>Travels</i> IV (1835), p. 375 sq.	Démétrias
	Georgiadis, <i>Thessalia</i> (1880 (1894 ²), p. 120-122	Démétrias
	C. Fredrich, <i>Demetrius</i> (1905), p. 221-224	Démétrias
	A.J.B. Wace, <i>Topography...</i> (1906), p. 154 sq.	Démétrias
	après 1908 (localisation définitive de Démétrias)	
	F. Stählin, <i>Hellen. Thessalien</i> , (1924) p. 76	Orménion
	A.S. Arvanitopoulos, <i>Graptai Stilai</i> (1928), p. 70 ; (cf. <i>Praktika</i> 1912, p. 218)	Néleia
	Stählin-Meyer-Heidner, <i>Pagasai u. Demetrius</i> (1934), p. 251 sq.	Orménion
	S.C. Bakhuizen, <i>Goritsa. A Survey</i> (1979), p. 64	Néa Iolcos
	S.C. Bakhuizen, « Neleia, a contribution to a debate », <i>Orbis terrarum</i> , 2(1996), p. 85-120.	Iolcos

Fig. 2. Tableau des propositions faites pour l'identifications du site de Goritsa (Indzesiloglou, 1994, 26, tableau I).

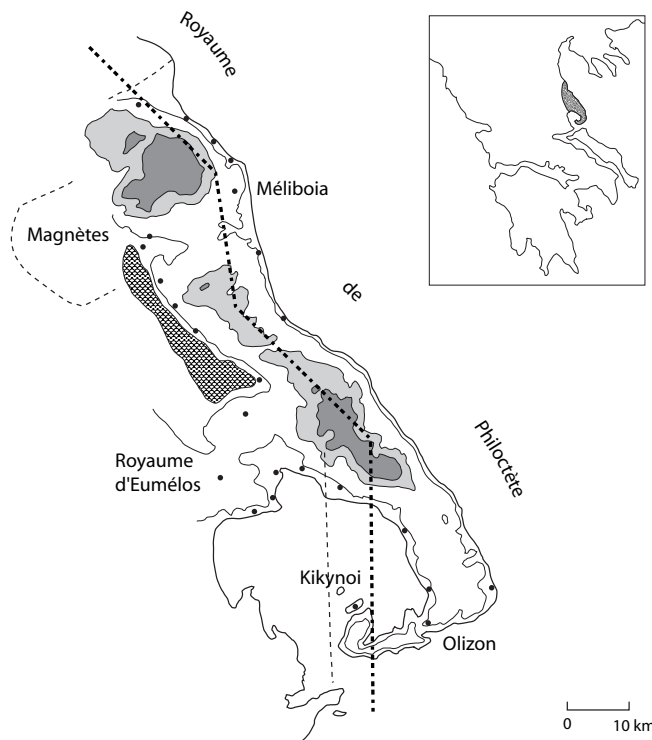

Fig. 3. Limites « théoriques » du royaume de Philoctète (moitié sud) et localisation des Kikynoi dans le golfe Pagasétique (selon Artémidore).

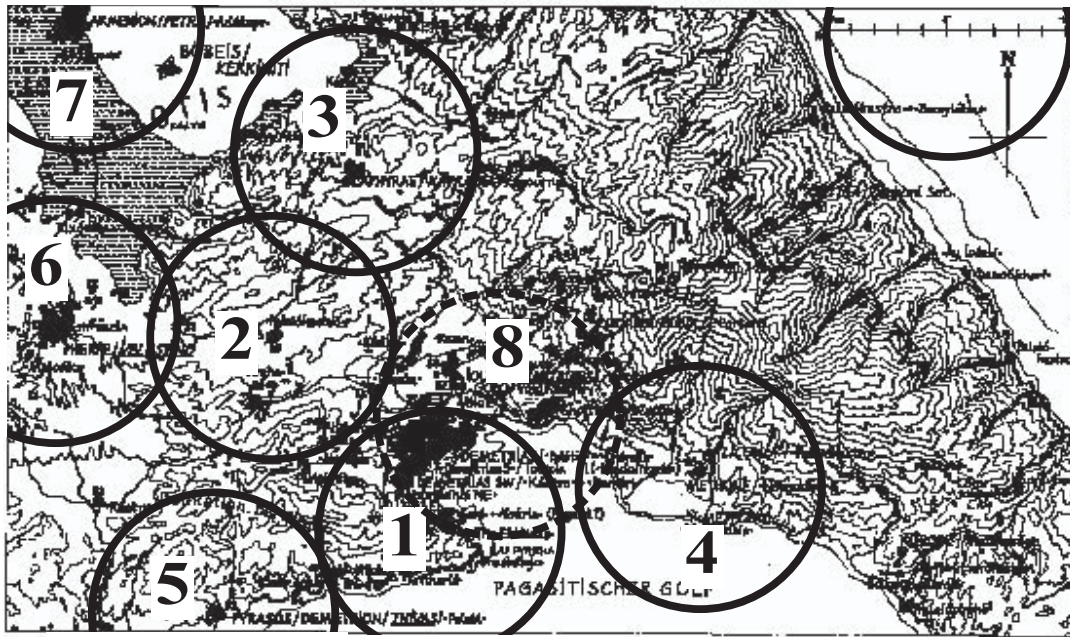

Fig. 4. Territoires théoriques des cités (R = 5 km) : 1. Pagasai. 2. Amphanai. 3. Glaphyrai. 4. Korakai. 5. Pyrasos. 6. Phérai. 7. Arménion. 8. Iolcos ? (fond de carte reproduit de P. Marzolf, 1994, 57-70, fig. 1).

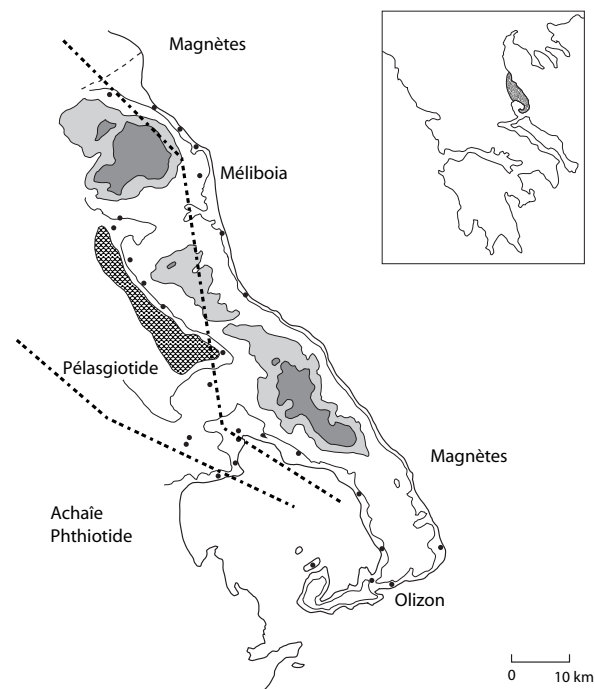

Fig. 5. La façade côtière de la Pélasgiotide après 344 av. J.-C.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ*

Γιάννης Λώλος

Το όνομα του Δημητρίου Α, γιού του στρατηγού της Ασίας Αντίγονου, είναι συνυφασμένο με την πολιορκητική τέχνη και τα μεγαλεπίβολα σχέδια. Ο Δημήτριος Πολιορκητής στάλθηκε από τον πατέρα του στην Ελλάδα για να διεκδικήσει την κυριαρχία της. Μετά από μια σειρά δραματικών γεγονότων κατάφερε να επιβληθεί έναντι των ανταγωνιστών του και τελικά να ανακηρυχθεί βασιλεύς των Μακεδόνων στα 294 π.Χ. Ίσως οι πιό φιλόδοξες πρωτοβουλίες του Δημητρίου, και σίγουρα αυτές που διασφάλισαν την υστεροφημία του, ήταν η ίδρυση δύο πόλεων που έφεραν το όνομά του κατά το πρότυπο του Αλεξάνδρου και των στρατηγών του.

Στα 303 π.Χ. ο Δημήτριος σε μια προσπάθεια να επιβληθεί στην Πελοπόννησο κατέλαβε εξ' απήνης τη Σικυώνα, εκδιώκοντας την Πτολεμαϊκή φρουρά που ήταν ήδη εγκατεστημένη εκεί. Στη συνέχεια, γράφει ο Διόδωρος (20.102.2), «κατέσκαψε» το μέρος της πόλης που συνόρευε με το λιμάνι, «ἀνοχύρου παντελῶς ὄντος τοῦ τόπου», και μετοίκισε τους Σικωνίους στην ακρόπολη, δηλαδή το λόφο που υψώνεται νότιο-δυτικά της πεδιάδας. Η νέα πόλη ονομάστηκε Δημητριάς, και πράγματι έτσι αναφέρεται σε κείμενο της εποχής¹. Αφού εγκαταστάθηκε στη Σικυώνα, την επόμενη χρονιά ο Δημήτριος κινήθηκε κατά της Κορίνθου την οποία κατέλαβε μαζί με την ακρόπολη και το λιμάνι της απελευθερώνοντας την από τον Κάσσανδρο (Διόδωρος 20.103.1-3). Από τις αρχαίες πηγές είναι σαφές ότι οι λόγοι που ώθησαν το Δημήτριο να καταστρέψει την παραλιακή Σικυώνα και να την επανιδρύσει σε μια φυσικώς οχυρή θέση ήταν α) η εξασφάλιση μιας ισχυρής βάσης στη βόρεια Πελοπόννησο, με έλεγχο των περασμάτων προς Αχαΐα και Αρκαδία, και β) η χρήση της νέας πόλης ως ορμητήριο για την κατάληψη της Ακροκορίνθου. Η Κόρινθος περιγράφεται από το Στράβωνα ως ένα από τα τρία δεσμά της Ελλάδος («πέδες» ή «ἐπίδεσμοι»: Στράβων 9.428) γιατί όποιος την κρατούσε ουσιαστικά ήλεγχε την πρόσβαση στην Πελοπόννησο. Οι άλλες 2 «πέδες» ήταν η Χαλκίδα και η Θεσσαλική Δημητριάδα. Η Δημητριάδα στον Παγασητικό ιδρύθηκε από το Δημήτριο στα 294 με συνοικισμό των πλησίων πολιχνών, για να αποτελέσει έδρα του βασιλείου του και ναύσταθμο (Στράβων 9.436, Πλούταρχος,

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Δ' Εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων για την άδεια να μελετήσω τη τοπογραφία της αρχαίας Σικυώνας, καθώς και την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών για την οικονομική υποστήριξη της έρευνας.

1. Thür 1995, 267-272. Μάλλον σύντομα όμως η πόλη επανέκτησε το αρχαίο της όνομα όπως μαρτυρούν οι επιγραφές.

Δημήτριος 53.3). Κτισμένη σε νευραλγική θέση, ήλεγχε τα Θεσσαλικά περάσματα («τις παρόδους περί τα Τέμπη» κατά το Στράβωνα 9.428), και εξασφάλιζε στο Δημήτριο αμεσότερη επέμβαση στη νότια Ελλάδα απ' ό,τι η παλαιά Μακεδονική πρωτεύουσα- η Πέλλα². Πιστεύω όμως ότι πέρα από τους συγκεκριμένους ρόλους που οι νεοσύστατες πόλεις καλούνταν να παίξουν, ο τρόπος ίδρυσης και η πολεοδομική τους οργάνωση αντανakλούν την προσπάθεια του Δημητρίου να μιμηθεί πρακτικές προκατόχων του, μάλιστα του απώτερου Μακεδονικού παρελθόντος, και να διαδόσει το Μακεδονικό τύπο πόλης νότια της Μακεδονίας.

Πράγματι, η Σικυών- Δημητριάς στην Πελοπόννησο είναι η δεύτερη πόλη που ιδρύθηκε ή μάλλον επανιδρύθηκε από Μακεδόνα στη νότια Ελλάδα, και η δεύτερη περίπτωση τέτοιας μετοίκησης που μας είναι γνωστή από τις πηγές³. Η πρώτη αφορά την Πύδνα του 410, την οποία αφού πολιορκήσε και κατέλαβε ο Αρχέλαος την «μετώκισε από θαλάττης ως είκοσι στάδια» (Διόδωρος 13.49.2). Σύμφωνα με αρχαιολογικές ενδείξεις οι κάτοικοι της Πύδνας επέστρεψαν στην παλιά τους πόλη λίγα χρόνια μετά το θάνατο του Αρχελάου⁴. Πάνω από μια εκατονταετηρίδα αργότερα, ο Δημήτριος ως νέος Αρχέλαος κατέλαβε τη Σικυώνα και τη μετέφερε κι αυτός γύρω στα είκοσι στάδια από την θάλασσα. Μάλιστα ίσως για να αποτρέψει το ενδεχόμενο της επιστροφής των Σικυωνίων στην παλιά τους πόλη την «κατέσκαψε». Θεωρώ ότι ο Αρχέλαος (413-399), η πιο λαμπρή φυσιογνωμία της Μακεδονικής ιστορίας μέχρι την άνοδο του Φιλίππου Β, αποτέλεσε το πρότυπο για το νεαρό τότε Δημήτριο. Στην περίπτωση της Θεσσαλικής Δημητριάδος, η τακτική του συνοικισμού, που υιοθέτησε ο Δημήτριος, παραπέμπει σ' ένα άλλο ένδοξο μέλος της δυναστείας των Αργεαδών, τον Περδίκκα Β, ο οποίος ενθάρρυνε την ίδρυση της Ολύνθου με συνοικισμό στα 432⁵. Η πασιγνώστη πολεοδομική διάταξη της Ολύνθου, με τον κάναβο προσανατολισμένο στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (Β-Ν, Α-Δ) ασφαλώς επηρέασε τη διάταξη των υστερότερων πόλεων της Μακεδονίας, και ιδιαίτερα της πρωτεύουσάς της Πέλλας⁶ (εικ. 1). Πιστεύω ότι η πολεοδομική μορφή της Πέλλας αποτέλεσε με τη σειρά της πρότυπο άλλων νεοσύστατων πόλεων της ελληνιστικής περιόδου, συμπεριλαμβανομένων των δύο Δημητριάδων. Σε αντίθεση με τον Hoerfner που συνδέει το Ιπποδάμειο σύστημα, δηλαδή

2. Κατά τον Παπαχατζή, σκοπός της ίδρυσης της Δημητριάδας ήταν η χρησιμοποίησή της από τον Δημήτριο ως βάση για την κατάκτηση της Μακεδονίας: Παπαχατζής 1973, 32. Είναι δύσκολο όμως να πιστέψουμε ότι για την ίδρυση μιας στρατιωτικής βάσης κατασκευάστηκε τείχος μήκους 11 περίπου χλμ.

3. Η πρώτη επανίδρυση πόλης είναι αυτή των Θηβών από τον Κάσσανδρο στα 316/5: Διόδωρος 19.53-54, Πausanias 9.7.1, 4. Γενικά για τις πόλεις που ιδρύθηκαν ή επανιδρύθηκαν από ελληνιστικούς ηγεμόνες βλ. Cohen 1995.

4. Η παράκτια πόλη βρισκόταν περί τα 2 χλμ. νότια του σημερινού Μακρυγιάλου. Μαζί με τα νεκροταφεία της ανασκάπτεται συστηματικά από την οικεία εφορεία και τα αποτελέσματα παρουσιάζονται τακτικά στο ΑΕΜΘ από το 1992 και εξής. Η έρευνα στο βόρειο νεκροταφείο έδειξε ότι στα χρόνια του Αρχελάου ο παράλιος οικισμός δεν εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά αλλά συρρικνώθηκε πολύ. Για σύνοψη των ανασκαφών των νεκροταφείων της Πύδνας βλ. Μπέσιος 1997. Η μεσόγεια θέση όπου ο Αρχέλαος μετέφερε την πόλη δεν έχει ακόμα ταυτιστεί με ασφάλεια. Ανασκαφές και επιφανειακή έρευνα στις «Λουλουδιές» Κίτρους, περί τα 3 χλμ δυτικά της σημερινής ακτογραμμής, έφεραν στο φώς αταύτιστο οικισμό που χρονολογείται από τη Μυκηναϊκή εποχή μέχρι τον 7^ο αι. μ.Χ. Στην ύστερη φάση του οικισμού ανήκει επισκοπικό συγκρότημα με τετραπύργιο που ανασκάπτεται συστηματικά από την 9^η ΕΒΑ: Μαρκή 1997.

5. Ο «ανοικισμός» της Ολύνθου από τους Χαλκιδείς κατόπιν προτροπής του Περδίκκα αναφέρεται από το Θουκυδίδη 1.58.

6. Το ιπποδάμειο σύστημα της Πέλλας αποτελείται από δρόμους κατεύθυνσης Β-Ν (πλάτους 6μ.) και Α-Δ (πλάτους 9μ.), και οικοδομικά τετράγωνα πλάτους 47μ.

την ισομοιρία, με την ισονομία και τελικά τη δημοκρατία, θεωρώ ότι για τους Μακεδόνες ο αυστηρός κάναβος παρέπεμπε στη Μακεδονική πρωτεύουσα και τη μοναρχία⁷.

Το πλάτωμα της Δημητριάδος και πάλαι ποτέ ακρόπολης της Σικυώνος έχει τριγωνικό σχήμα με τη βάση του τριγώνου στα ΒΑ, και ορίζεται στα Β και Ν από τον Ελισσώνα και τον Ασωπό ποταμό (εικ. 2). Συστηματικές ανασκαφές εδώ έγιναν αρχικά από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (στα τέλη του 19^{ου}/αρχές 20^{ου} αιώνα), και έπειτα από την Αρχαιολογική Εταιρεία (δεκαετίες του 1930, 1950, και 1980) (εικ. 3). Έφεραν στο φως το θέατρο, ένα συγκρότημα παλαίστρας, ένα ναό και τετράγωνο κτίσμα στα ΒΑ του, το βουλευτήριο με στοά κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, μια δεύτερη στοά ανατολικά του βουλευτηρίου, τμήμα τρίτης στοάς μπροστά από τη δυτική όψη του ναού, κι ένα συγκρότημα λουτρών που σήμερα στεγάζει το μουσείο. Επειδή η περιγραφή αυτών των μνημείων στα ΠΑΕ είναι ελλιπέστατη, και δεν υπάρχει συνολική θεώρηση του ανασκαμμένου χώρου, έκανα εκ νέου μετρήσεις και τα αποτύπωσα ογκομετρικά⁸. Η παρουσίαση των πορισμάτων αυτής της μελέτης ξεπερνά τα όρια αυτού του άρθρου⁹. Θα αρκεστώ να αναφέρω ότι όλα τα μνημεία, πλην του θεάτρου και του μη ακόμα ανασκαμμένου σταδίου, είναι προσανατολισμένα στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (Β-Ν, Α-Δ), και ότι οι 3 στοές ορίζουν μαζί με την ανατολική πλευρά της παλαίστρας τη νοτιοδυτική πλευρά ενός δημόσιου υπαίθριου χώρου, δηλαδή της αγοράς της Ελληνιστικής πόλης. Επιπλέον, η τοπογραφική μου έρευνα στον ευρύτερο χώρο της ελληνιστικής πόλης έδειξε ότι ο ρυμοτομικός σχεδιασμός κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο εφαρμόστηκε σ' ολόκληρο το πλάτωμα (εικ. 4). Βασισμένος σε παλιές αεροφωτογραφίες, σκαριφήματα και περιγραφές περιηγητών των αρχών του 19^{ου} αιώνα, ημερολόγια σωστικών ανασκαφών, ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς και στη θέση των πυλών του τείχους ανασυνέθεσα επτά οδούς τέσσερις από τις οποίες τέμνουν το πλάτωμα από Α-Δ, και τρεις από Β-Ν. Δύο από τις οριζόντιες οδούς πρέπει να ήταν κεντρικές καθότι συνδέαν πύλες, ενώ η μια από τις δύο κάθετες οδούς, πλάτους 6,75μ., είχε ήδη αναγνωρισθεί από τον Α. Ορλάνδο μεταξύ του βουλευτηρίου και της στοάς¹⁰. Η κατασκευή των τειχών της πόλης, τα οποία εντόπισα σε 21 σημεία γύρω από το πλάτωμα και η Αρχαιολογική Υπηρεσία ανέσκαψε σε τέσσερις ακόμα θέσεις, χρονολογείται βάσει της κεραμικής στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Η δε στοά ανατολικά του βουλευτηρίου (Στοά 1 στην εικ. 3) έχει στυλιστικές ομοιότητες με την Νότια Στοά της Κορίνθου, που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα¹¹. Έτσι επιβεβαιώνεται η μαρτυρία του Διοδώρου ο οποίος μας λέει χαρακτηριστικά ότι ο Δημήτριος βοήθησε στην οικοδόμηση της νέας πόλης: «τῷ δὲ πολιτικῷ πλήθει συνεπιλαβόμενος τῆς οἰκοδομίας» (20.102.2).

Στην προσπάθειά μου να ερμηνεύσω τον προσανατολισμό της νέας πόλης έλαβα υπόψη μου προ-ελληνιστικές κατασκευές, κλιματολογικά στοιχεία (στη Σικυώνα- σημερινό Βασιλικό λειτουργούσε μετεωρολογικός σταθμός από το 1981 έως το 1986), αρχαίες φιλοσοφικές απόψεις σχετικά με το βέλτιστο προσανατολισμό, και τη φυσική διαμόρφωση του πλατώματος. Ο ναός της ελληνιστικής αγοράς, προσανατολισμένος Α-Δ, έχει επιβε-

7. Hoepfner 1989, contra Hennig 1989.

8. Για την κάτοψη των ανασκαμμένων μνημείων βλ. ΠΑΕ 1935, 73. ΠΑΕ 1937, 94. ΠΑΕ 1938, 121. ΠΑΕ 1951, 187-88. ΠΑΕ 1952, 387-89. ΠΑΕ 1953, 185-88. ΠΑΕ 1988, 31.

9. Βλ. την υπό δημοσίευση μελέτη μου: Lolos (υπό δημοσίευση).

10. ΠΑΕ 1939, 101-102.

11. Για τις στυλιστικές ομοιότητες των δύο στοών βλ. Coulton 1976, 56, 282-3. Για τη χρονολόγηση της Νότιας Στοάς της Κορίνθου βλ. Pemberton 1989, 3.

βαιωμένη αρχαϊκή φάση, και ο Πausanίας αναφέρει κι άλλους «αρχαίους» ναούς ορισμένοι από τους οποίους θα είχαν τον τυπικό προσανατολισμό. Αυτό μπορεί να έπαιξε κάποιο ρόλο στη χάραξη της Δημητριάδος αλλά ίσως όχι καθοριστικό. Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα, συμπεριλαμβανομένης της Κορίνθου, όπου οι αρχαίοι πολεοδόμοι κατάφεραν να ενσωματώσουν αρχαιότερες κατασκευές σε νεώτερο, διαφορετικό ιστό. Οι άνεμοι που φυσούν στο πλάτωμα είναι κατά βάσει ασθενείς (2-3 Beaufort) ενώ η αναλογία αυτών που έχουν κατεύθυνση Α-Δ, Β-Ν με αυτούς που φυσούν από ΒΔ-ΝΑ και από ΒΑ-ΝΔ είναι 10:8, με άλλα λόγια η κατεύθυνση των ανέμων δεν μπορεί να ήταν ο καθοριστικός παράγων για τον προσανατολισμό της πόλης. Σε θεωρητικό τώρα επίπεδο, οι αρχαίοι συγγραφείς διχάζονταν: άλλοι επιχειρηματολογούσαν για προσανατολισμό της πόλης σύμφωνα με τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα (Β-Ν, Α-Δ) και άλλοι για χάραξη των οδών λοξά ως προς τα σημεία αυτά (δηλαδή ΒΔ-ΝΑ και ΒΑ-ΝΔ)¹². Ίσως πιο καθοριστικός παράγων να ήταν η φυσική διαμόρφωση του πλατώματος. Εδώ όμως ο προσανατολισμός της πλευράς του πλατώματος προς την πεδιάδα και τον Κορινθιακό από ΒΔ-ΝΑ (σημειώνεται με παχιά γραμμή στην **εικ. 4**), σχεδόν υπαγόρευε έναν πολεοδομικό ιστό με ανάλογο προσανατολισμό (από ΒΔ-ΝΑ, και από ΒΑ-ΝΔ) που ο Δημήτριος δεν ακολούθησε¹³. Με άλλα λόγια ο γιός του Αντίγονου δεν προσάρμοσε τον κάναβο στο φυσικό τοπίο αλλά τον επέβαλε εις βάρος του τοπίου δημιουργώντας πολλά παράγωνα οικοδομικά τετράγωνα κατά μήκος του φρυδιού του πλατώματος. Ούτε η κατεύθυνση των ανέμων ούτε οι φιλοσοφικές θεωρίες της εποχής δικαιολογούν αυτήν την επιλογή. Πιστεύω ότι στόχος του Δημητρίου ήταν να δημιουργήσει μια πόλη που να θυμίζει Μακεδονία, και μάλιστα τη μεγαλύτερη και ξακουστότερη πόλη της- την Πέλλα¹⁴.

Η Δημητριάδα στον Παγασητικό περικλείει έκταση 4,400 στρεμμάτων, και ορίζεται προς βορρά και νότο από 2 χειμάρρους, τον Ξηριά και το Αλιγαρόρεμα (**εικ. 5**). Οι ανασκαφές και μελέτες της ελληνιστικής πόλης από Έλληνες και Γερμανούς έφεραν στο φως μεταξύ άλλων το ανακτορικό συγκρότημα, την ιερή αγορά με το ναό της Αρτέμιδος Ιωλκίας, το θέατρο, και το αποκαλούμενο «ηρώο» πάνω από το θέατρο¹⁵. Σε αντίθεση με τη Σικυώνα, οι τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες εδώ έχουν σε μεγάλο βαθμό δημοσιευθεί, κι έτσι θα αρκεστώ στα πορίσματα που μας ενδιαφέρουν. Οι Γερμανοί ερευνητές διέκριναν τέσσερις φάσεις στην πολεοδομική εξέλιξη της Δημητριάδας¹⁶. Στην πρώτη, υπό το Δημήτριο Πολιορκητή, εντάσσουν την εντυπωσιακή οχύρωση μήκους 11 χλμ, ενώ στη δεύτερη υπό τον Αντίγονο Γονατά και τους διαδόχους του μέχρι το τέλος της Μακεδονικής δυναστείας τον πολεοδομικό σχεδιασμό, τις ανακτορικές κατασκευές, και τα υπόλοιπα κτίσματα (**εικ. 6**). Εγώ πιστεύω ότι όχι μόνο τα τείχη, που όπως και στη Σικυώνα είναι κτισμένα με ισόδομο σύστημα, αλλά και ο πολεοδομικός σχεδιασμός είναι έργο του Δημητρίου. Κι αυτό

12. Κριτική επισκόπηση αυτών των θεωριών γίνεται από τον Martin 1982, 13-29.

13. Ξακουστές πόλεις της αρχαιότητας, όπως η Μίλητος και η Αλεξάνδρεια, παρέκκλιναν των τεσσάρων σημείων του ορίζοντα ακριβώς λόγω της φυσικής τους διάταξης (δηλαδή της ακτογραμμής).

14. Η διαπίστωση αυτή αντιτίθεται στην ευρέως διαδεδομένη άποψη ότι οι Μακεδόνες ιδρυτές πόλεων προσάρμοζαν το σχεδιασμό της πόλης στα τοπικά δεδομένα. Βλ. π.χ. Shipley 2000, 92: "To found a polis was to display Greekness but it was not a normal practice to impose a pre-determined plan; variety and adaptation were part of the culture".

15. Οι έρευνες άρχισαν από τον Αρβανιτόπουλο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συνεχίστηκαν από το Θεοχάρη το 1961, με πιο συστηματικό τρόπο από το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης κατά το διάστημα 1967-73, και τέλος από την ΙΓ' ΕΠΚΑ από το 1991 και εξής.

16. Για μια συνολική θεώρηση της πολεοδομικής εξέλιξης της Δημητριάδας βλ. Marzolf 1992, 1994, 1996 β.

για δύο λόγους: α) θα ήταν περίεργο αυτός που ίδρυσε την πόλη όπου εγκατέστησε τους κατοίκους των γύρω οικισμών και προόριζε για πρωτεύουσά του να μην μερίμνησε για την πολεοδομική της οργάνωση, και β) έχουμε την τύχη να σώζεται ψήφισμα του δήμου της Κολοφώνας του ύστερου 4^{ου} αιώνα, το οποίο περιγράφει τη διαδικασία ενοποίησης της παλιάς και της νέας πόλης¹⁷. Η πρωτοβουλία που ανήκε στον Αντίγονο, πατέρα του Δημητρίου, ενέπλεκε όχι μόνο την κατασκευή τείχους που θα περιέκλειε και τις δύο περιοχές, αλλά και τον πολεοδομικό σχεδιασμό της νέας, ενιαίας πια, πόλης. Σύμφωνα με την επιγραφή διορίστηκαν δέκα άνδρες για να επιλέξουν «ἀρχιτέκτονα» ικανό να επιβλέψει τα «ἔργα τῶν τειχῶν», να φροντίσουν για την εξασφάλιση «ξενικῶν» χρημάτων, τον τρόπο της χάραξης των δρόμων και των οικοπέδων και τη συμφέρουσα πώληση των οικοπέδων πλὴν της αγοράς, των εργαστηρίων και των άλλων δημόσιων χώρων (στίχοι 21-27). Μπορούμε να φανταστούμε ότι μια ανάλογη διαδικασία ακολουθήθηκε στην περίπτωση της Δημητριάδος από το γιο του Αντίγονου, με την επιλογή ενός επιτελείου για την κατασκευή των τειχῶν, την *κατάτμηση* της γης, και τη χάραξη των δρόμων. Οι έρευνες του Peter Marzollf στοιχειοθέτησαν την παρουσία αυστηρού κανάβου στη πόλη, προσανατολισμένου στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα κατά το παράδειγμα της Σικυώνας και της Πέλλας (εικ. 7). Τα οικοδομικά τετράγωνα που ορίζονται έχουν διαστάσεις 51×101μ., ενώ στον «ιπποδάμειο» ιστό εντάσσεται και το αρχικό ανάκτορο («πρωτο-ανάκτορο»), το οποίο οι Γερμανοί χρονολογούν στα χρόνια του Αντίγονου Γονατά, γιού του Δημητρίου (εικ. 8)¹⁸. Η παρουσία ενός είδους διατειχίσματος που χωρίζει την κάτω πόλη από τον επίπεδο λόφο των ανακτόρων (“Zitadelle”) με κάνει να πιστεύω ότι όχι μόνον η θέση αλλά και η έκταση, ίσως ακόμα και το γενικό σχέδιο του ανακτόρου ήταν μέρος του αρχικού σχεδιασμού υπό το Δημήτριο. Κι όταν ο Αντίγονος Γονατάς μετά το θάνατο του πατέρα του άρχισε την οικοδόμηση του ανακτόρου, στα ανακτορικά συγκροτήματα της Πέλλας και της Βεργίνας αναζήτησε πρότυπα, όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονικά μέλη του «πρωτο-ανακτόρου» που βρέθηκαν κάτω από το μεταγενέστερο ανάκτορο¹⁹.

Υποστήριξα ότι ο Δημήτριος Πολιορκητής ιδρύοντας τις δύο πόλεις, όπου τιμήθηκε και λατρεύτηκε ως «κτίστης», φρόντισε και για τον τειχισμό και για τη πολεοδομική τους οργάνωση²⁰. Η παράλληλη εξέταση του ρυμοτομικού τους σχεδίου φανερώνει ότι δεν ήταν απλά δύο πόλεις της εποχής τους, αλλά δύο τυπικά Μακεδονικές πόλεις κατ’ εικόνα της «μεγίστης τῶν ἐν Μακεδονία πόλεων» (Ξενοφών, *Ελλ.* 5.2.13) και πιθανής δημιουργίας του Αρχελάου, της Πέλλας²¹. Και οι δύο εντάσσονται στις προσπάθειες του Δημητρίου να αναδειχθεί άξιος συνεχιστής της παλιάς Μακεδονικής παράδοσης και του πιο φημισμένου βασιλιά της.

17. Η επιγραφή δημοσιεύεται από τον Meritt 1935, 359-72. Για σχόλια και μετάφραση του αρχαίου κειμένου στα αγγλικά βλ. Holland 1944, 169-171.

18. Τα αποτελέσματα των γερμανικών ανασκαφών στο ανακτορικό συγκρότημα παρουσιάζονται στο Milošević - Theodoridis 1976, 59-144. Η χρονολόγηση της κατασκευής του ανακτόρου στα μετά το 277 χρόνια βασιλεύει στα νομίσματα και την κεραμική (για τη χρονολόγηση βλ. σελ. 61-62 & 88-90).

19. Βλ. Marzollf 1996a, 154-155, 1996b, 53. Η πρώτη φάση του ανακτόρου της Πέλλας, δηλαδή ο πυρήνας του συγκροτήματος, έχει χρονολογηθεί στο 3^ο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα: Χρυσοστόμου 1997, 105-142. Το ανάκτορο της Βεργίνας οικοδομήθηκε στα τελευταία χρόνια του 4^{ου} αιώνα: Ginouès 1993, 84-88.

20. Διόδωρος 20.102.3 (για τη λατρεία του Δημητρίου στη Σικυώνα). Ιερό των *ἀρχηγῶν* και *κτιστῶν* της Δημητριάδας αναφέρεται σε επιγραφικά κείμενα για τα οποία βλ. Cohen 1995, 113. Κατά τον Marzollf είναι πολύ πιθανό το κτίριο πάνω από το θέατρο της Δημητριάδος να ήταν το ηρώο/μαυσωλείο του Δημητρίου, που κτίστηκε από τον γιό και διάδοχό του Αντίγονο Γονατά: Matzollf 1987, 1-47 (ειδικά 36-46).

21. Οι απόψεις δίστανται για το ποιός μετέφερε την πρωτεύουσα από τις Αιγές στην Πέλλα. Κατά τον

SUMMARY

**DEMETRIAS IN THESSALY AND THE PELOPONNESE:
A COMPARATIVE APPROACH.**

Giannis Lolos

Demetrios Poliorketes' claim to fame, his sieging engines let aside, was the establishment of two cities bearing his name, one in northern Peloponnese by Sikyon, and the other in Thessaly, on the Pagasetic gulf. In 303 during a campaign to southern Greece, he managed to capture Sikyon, at the time held by Cassander, which he subsequently destroyed in order to refound on the site of its former acropolis, a hill rising to the south-west of the coastal plain (Diodoros 20.102.2) (**pl. 2**). The goals of Demetrios in capturing Sikyon are clear: a) to possess a strong base in northern Peloponnese controlling important passes towards Achaia and Arcadia, and b) to use it as a base for capturing Acrocorinth, which according to Strabo was one of the "fetters" of Greece (9.428). The two other "fetters" were Chalkis and Thessalian Demetrias. Strabo (9.436) and Plutarch (*Dem.* 53.3) assign the foundation of Thessalian Demetrias by synoecism to 294, the year when Demetrios was finally proclaimed king of Macedon (**pl. 5**). The city, which was going to serve as the king's capital, controlled major Thessalian passes (according to Strabo 9.428) and allowed Demetrios more expedient descent to southern Greece than Pella— the former capital of the kingdom. In this paper, I argue that beyond the specific goals underlying the creation of the two cities, the manner of their foundation and their planning reflect Demetrios' effort to imitate initiatives and practices of his glorious predecessors.

In refounding Sikyon, Demetrios tried to emulate king Archelaos who in 410 BC captured and destroyed Pydna in order to reestablish it twenty stadia from the shore (Diodoros 13.49.2). More than a hundred years later, Demetrios as a new Archelaos captured Sikyon and also transferred it some twenty stadia inland from the shore. In the case of Thessalian Demetrias, the process of synoecism recalls the foundation of Olynthos by Perdikkas II in 432 (Thuc. 1.58). The well known urban layout of Olynthos, with its grid oriented according to the four cardinal points, influenced the layout of many Macedonian cities, and especially that of Pella (**pl. 1**). I believe that Pella in its turn served as a model for a number of cities founded by the successors of Alexander, including the two Demetrias.

My topographical survey of the Sikyonian plateau and the study of the old excavation reports and the notebooks of 19th century travelers revealed the existence of a rigorous grid applied to the Hellenistic and Roman city, oriented along the four cardinal points (N-S, E-W). In my effort to explain the orientation of the new city I took into consideration pre-hellenistic structures, climatological data, ancient theories regarding the best orientation, and

Hammond ο Αρχέλαος ενώ κατά τον Χατζόπουλο κάποιος διάδοχος του: Hammond - Walbank 1988, 183, σημ. 6, Hatzopoulos 1996, 293, σημ. 2. Κατά τον Αιλιανό (*Ποικ. Ιστ.* 14.17) ο Αρχέλαος έκτισε υπέρλαμπρο ανάκτορο στην Πέλλα που το διακόσμησε ο Ζεύξις. Το ανάκτορο αυτό δεν έχει ακόμα βρεθεί αλλά τοποθετείται στα νότια όρια του μεταγενέστερου ανακτόρου: Χρυσοστόμου 1997, 141.

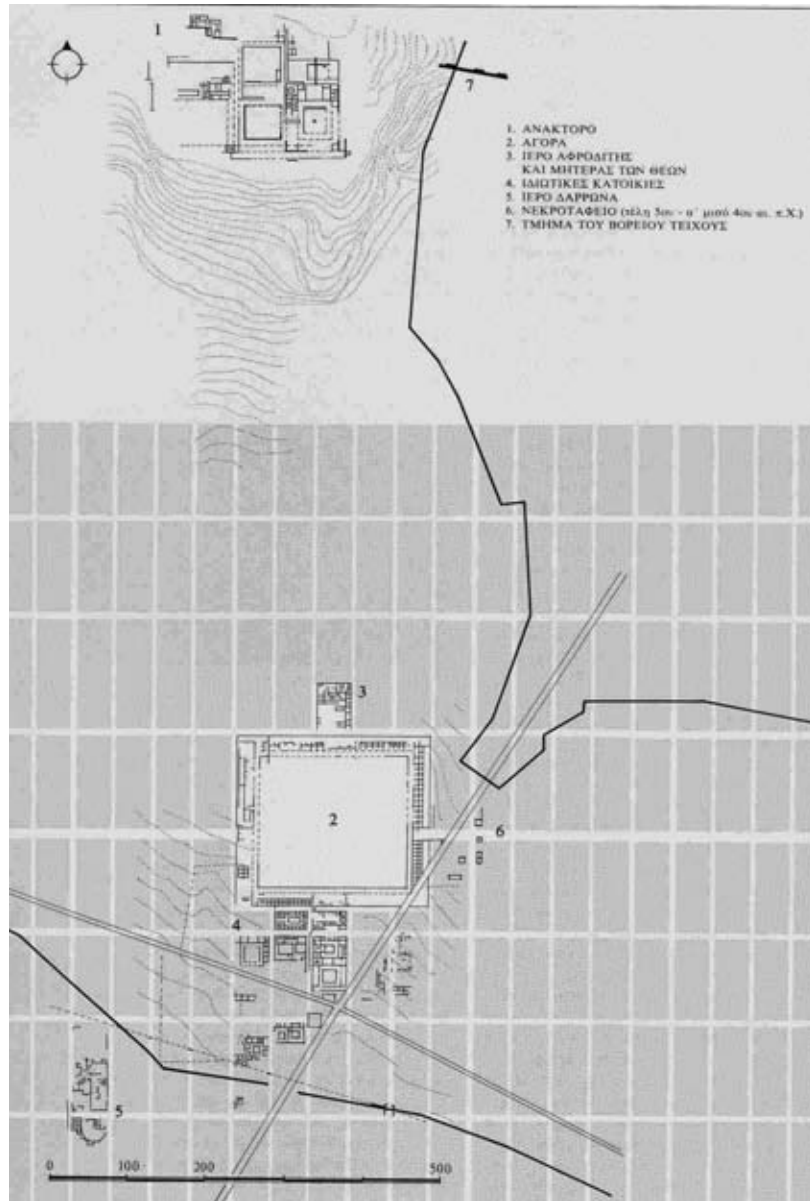
the physical layout. I reached the conclusion that none of the above was the determining factor for the layout of the city. On the contrary, the plateau lent itself more to a northeast-southwest axis than to an orientation following the cardinal points, since the eastern edge of the plateau does not run north-south but northwest-southeast (pl. 4). Demetrios, however, decided not to follow what was dictated by the topography itself, but imposed a pre-determined plan to the site, thus creating many odd shaped insulae along the edge of the plateau. Neither the direction of the winds nor the philosophical theories of his time account for this choice. I believe that the aim of Demetrios was to create a city reminiscent of Macedonia and its capital Pella.

The German archaeologists in Thessalian Demetrias have traced four phases in the urban development (pl. 6). They assign to the first phase, under Demetrios, only the extensive line of fortifications, 11 km. long. I argue that not only the fortifications but the planning of the new city as well should be assigned to Demetrios. It would have been odd for the founder of the city, which was destined to receive the surrounding population and serve as royal capital, not to care about its urban plan. Thanks to an inscription from Kolophon we know that Demetrios' father Antigonos, who undertook the unification of Kolophon in the late 4th century, provided not only for the fortification of the new city but also for the layout of its streets and insulae. We can easily imagine that a similar process took place in the Thessalian city, and that Demetrios' crew included an architect for the planning of the new city. The grid of the city, which like Sikyon and Pella is oriented N-S, E-W, reflects, I would argue, Demetrios' effort to imitate the old capital of the Macedonian kingdom, thus legitimizing his royal lineage (pl. 7).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cohen G.M., 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, California.
- Coulton J.J., 1976. *The architectural development of the Greek Stoa*, Oxford.
- Ginouvsès R., 1993 (επιμ.). *La Macédoine de Philippe II à la conquête romaine*, Paris.
- Hammond N. - Walbank F.W., 1988. *A History of Macedonia III*, Oxford.
- Hatzopoulos M., 1996. *Macedonian Institutions under the Kings I*, Athens.
- Hennig D., 1989. Besitzgleichzeit und Demokratie, στο Schuller W. *et. al.*, 1989, *Demokratie und Architektur; der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie*, Berlin, 25-35.
- Hoepfner W., 1989. Die frühen Demokratien und die Architekturforschung, στο Schuller W. *et al.*, 1989, *Demokratie und Architektur; der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie*, Berlin, 9-16.
- Holland L.B., 1944. Colophon, *Hesperia* 13, 91-171.
- Lolos Y., (υπό δημοσίευση). The town planning of Hellenistic Sikyon, *Hesperia*.
- Μαρκή Ε., 1997. Συμπεράσματα από τις ανασκαφές της 9^{ης} Εφορείας Βυζαντινών αρχαιοτήτων στη βόρεια Πιερία, *AEMΘ* 10, 239-255.
- Martin R., 1982. *Urbanisme dans la Grèce antique*, Paris.
- Marzolf P., 1987. Die Bauten auf Höhe 84, στο Bakhuizen S.C. *et al.* 1987, *Demetrias V*, Bonn, 1-47.

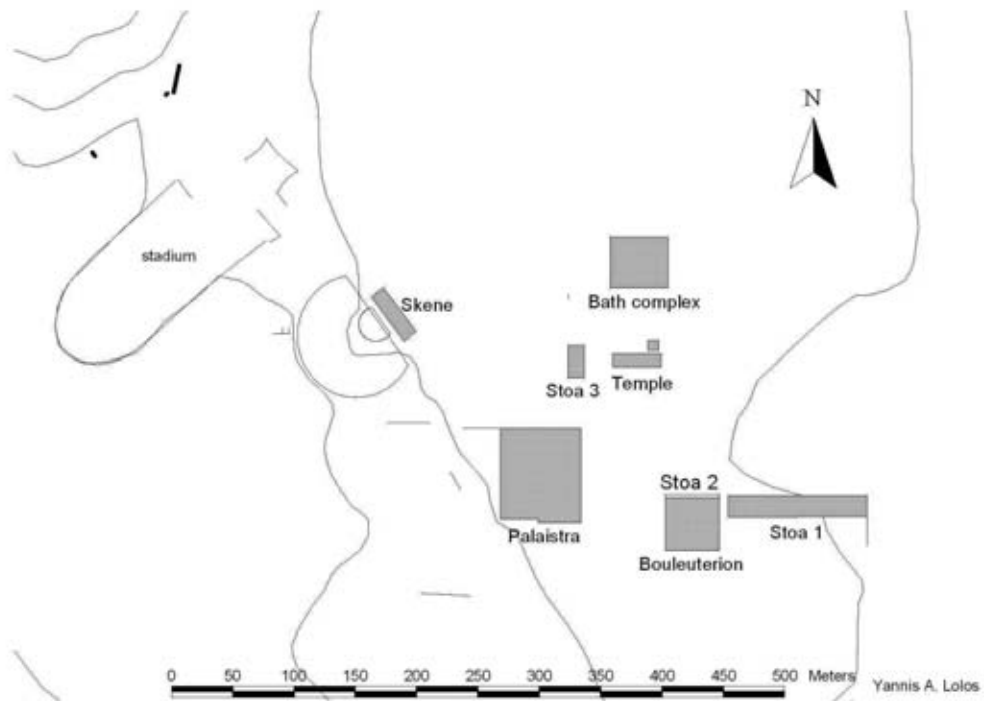
- Marzloff P., 1992. Zur Stadtbaugeschichte von Demetrias, στο *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα, 337-348.
- Marzloff P., 1994. Développement urbanistique de Démétrias, στο *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές*, τ. Β, Αθήνα, 57-70.
- Marzloff P., 1996α. Der Palast von Demetrias, στο Hoepfner W. - Brands G. (επιμ.), *Basileia: die Paläste der Hellenistischen Könige*, Mainz am Rhein, 148-163.
- Marzloff P., 1996β. Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής της Δημητριάδας, στο Κονταξή Ε. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα: η διαδρομή της στον χρόνο*, Βόλος, 47-69.
- Meritt B.D., 1935. Inscriptions of Colophon, *AJPh* 56, 358-97.
- Milojčić V. - Theocharis D., 1976. *Demetrias I*, Bonn, 59-144.
- Μπέσιος Μ., 1997. Νεκροταφεία Πύδνας, *AEMΘ* 10, 233-238.
- Παπαχατζής Ν., 1973. Τα οχυρά των Αντιγονιδών στο μυχό του Παγασιτικού ως πρόκληση κατά της ελληνικής αυτονομίας, *AΘΜ* 2, 25-38.
- Pemberton E.G., 1989. *The Sanctuary of Demeter and Kore: The Greek Pottery, Corinth XVIII.i*, Princeton.
- Shipley G., 2000. *The Greek World after Alexander: 323-30 BC*, London-New York.
- Thür G., 1995. Zu den Hintergründen des Rechtsgewährungsvertrags zwischen Stymphalos und Demetrias, στο Schuber Ch. - Brodersen K. (επιμ.), *Rom und der Griechische Osten*, Stuttgart, 267-272.
- Χρυσοστόμου Π., 1997. Το ανάκτορον της Πέλλας, *AEMΘ* 10, 105-142.

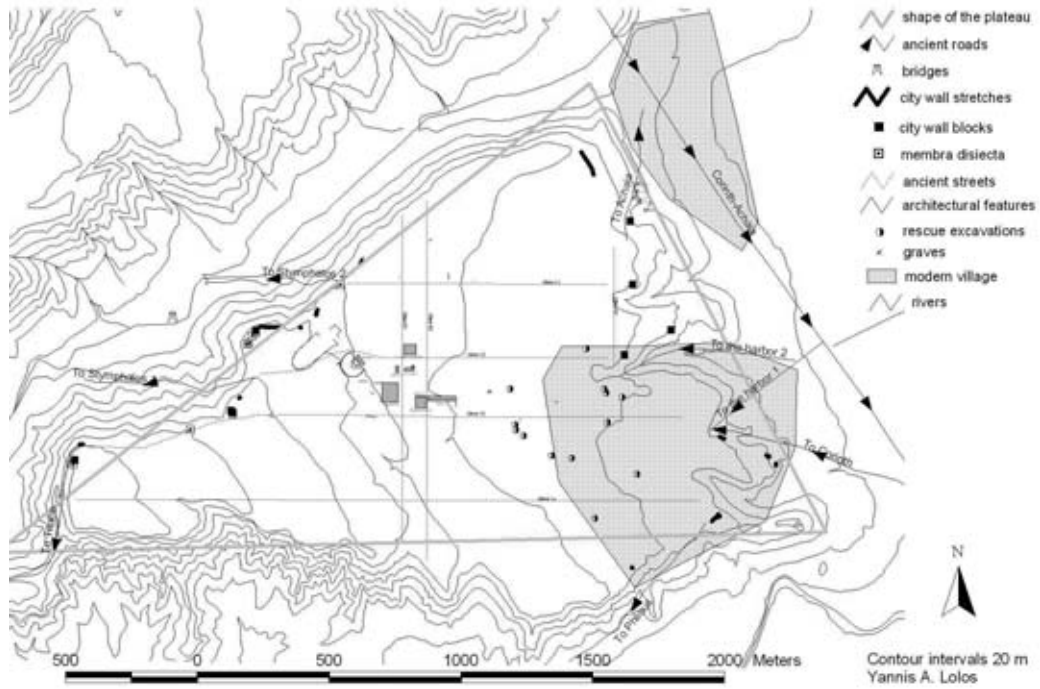
Εικ. 1. Τοπογραφικό αρχαιολογικού χώρου Πέλλας (πηγή: Μ. Σιγανίδου - Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Πέλλα, Πρωτεύουσα των Μακεδόνων*, Αθήνα 1996, 9).

Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του πλατώματος της Σικυώνος (πηγή: ΓΥΣ - 1987).

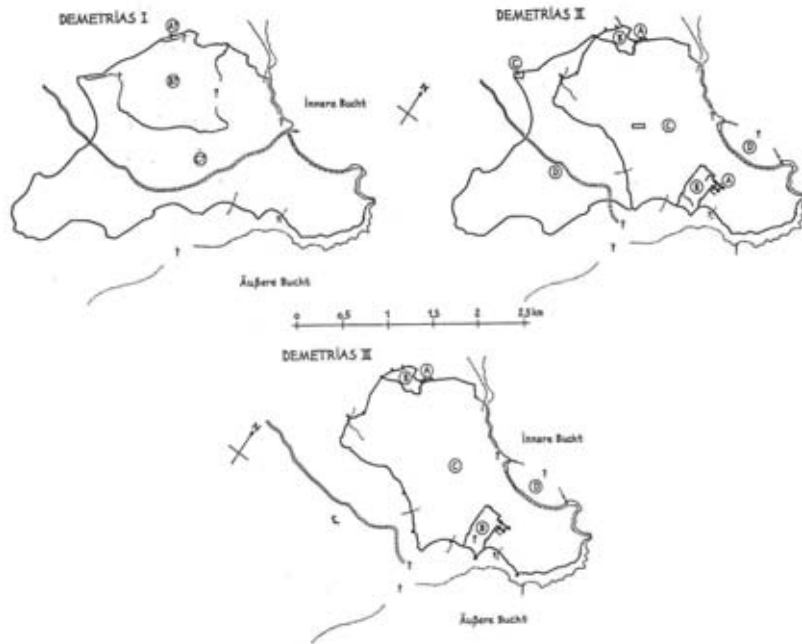
Εικ. 3. Ογκομετρική αποτύπωση μνημείων της αρχαίας Σικυώνος (πηγή: συγγραφέας).

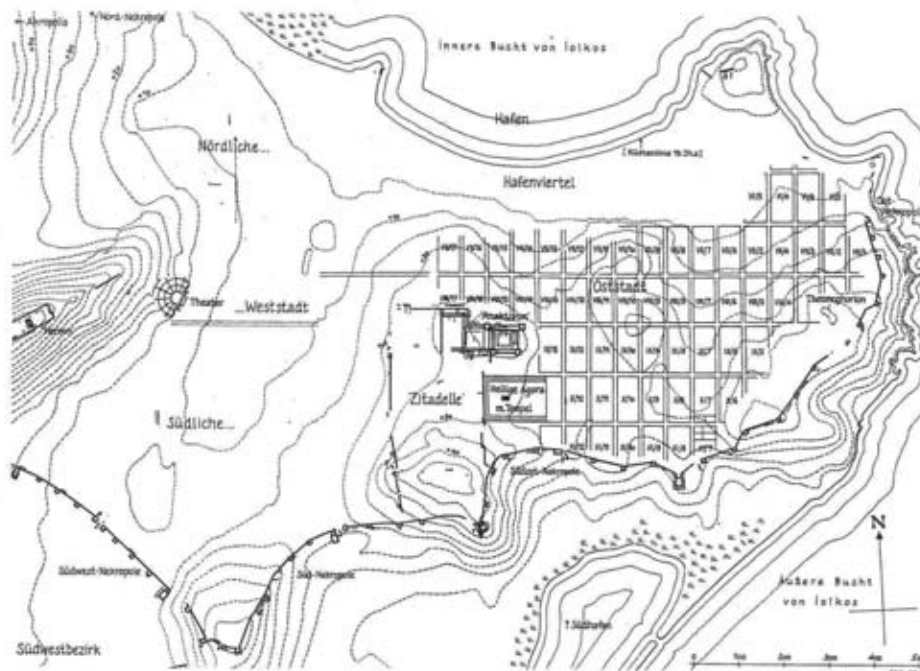
Εικ. 4. Τοπογραφικό του πλατώματος της αρχαίας Σικυώνος (πηγή: συγγραφέας).

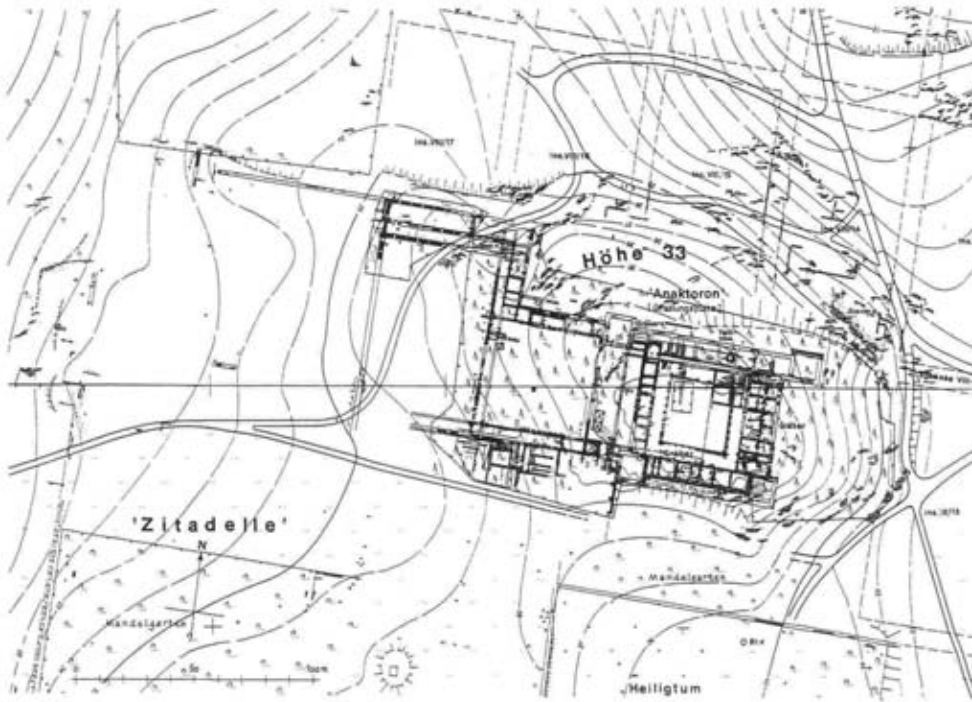
Εικ. 5. Άποψη της Δημητριάδος από ΔΝΔ. Στα αριστερά το ύψωμα του «ηρώου». (πηγή: συγγραφέας).

Εικ. 6. Οικοδομικές φάσεις της Δημητριάδος (πηγή: Marzloff 1992, 340).

Εικ. 7. Τοπογραφικό Δημητριάδος (πηγή: Marzloff 1992, 342).

Εικ. 8. Ο λόφος με το ανακτορικό συγκρότημα (πηγή: Marzloff 1992, 346).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΝΙΑΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΡΟΔΙΑΚΟΥ ΠΕΡΙΣΤΥΛΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑΣ

*Δημήτριος Παπακυριάκος, Μαρία-Αικατερίνη Μαργαριτώφ,
Κωνσταντίνος Μαργαρίτης, Παναγιώτα Ντανοπούλου*

Οι ανασκαφικές έρευνες στην ελληνιστική πόλη της Αρχαίας Δημητριάδας άρχισαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και συνεχίζονται ως τις μέρες μας. Ο Απ. Αρβανιτόπουλος ανάσκαψε μεγάλο τμήμα του τείχους, νεκροταφεία, ιερά, καθώς και τμήματα του θεάτρου και του ανακτόρου της ελληνιστικής πόλης. Οι ανασκαφές στο θέατρο και το ανάκτορο συνεχίστηκαν από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη, τη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή με επικεφαλής τον V. Miložić και την ΙΓ' ΕΠΚΑ, ενώ η συντήρηση και η αποκατάσταση των δύο αυτών μνημείων εντάχθηκε στα έργα του Β' και Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης¹.

Το πλήθος των αρχαιολογικών ευρημάτων που ήρθαν στο φως κατά την διάρκεια των ερευνών κατέστησε αναγκαία την συντήρησής τους, τόσο στο χώρο της ανασκαφής (*in situ* συντήρηση), όσο και στο χώρο του εργαστηρίου.

Με τον όρο συντήρηση εννοούμε την εργασία ή τις εργασίες που θα κάνουμε και το υλικό ή τα υλικά που θα χρησιμοποιήσουμε, ώστε το αρχαιολογικό εύρημα να γίνει ανθεκτικό στο πέρασμα του χρόνου. Σύμφωνα με τον Cesare Brandi «Η συντήρηση πρέπει να στοχεύει στην αποκατάσταση της δυναμικής ενότητας του έργου τέχνης, αρκεί αυτό να είναι δυνατό χωρίς να δημιουργήσουμε ένα έργο πλαστό καλλιτεχνικά ή ιστορικά και χωρίς να σβήσουμε κάθε ίχνος της πορείας του μέσα στο χρόνο»².

Ακολουθώντας τις αρχές που διέπουν την συντήρηση, έγιναν και γίνονται οι εργασίες συντήρησης, τόσο στα κινητά, όσο και στα ακίνητα ευρήματα του Ανακτόρου δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στις τοιχογραφίες και τα κονιάματα που σώζονται στον Τομέα Α και στον Τομέα Β του ανακτόρου και ιδιαίτερα σε αυτές του ροδιακού περιστυλίου (Τομέας Β).

Οι τοιχογραφίες των δυο στοών του ροδιακού περιστυλίου του Ανακτόρου της αρχαίας Δημητριάδας αποτελούν ένα από τα ελάχιστα δείγματα ζωγραφικής που έχουν αποκαλυφθεί στο θεσσαλικό χώρο, καθώς σώζονται σε μεγάλη έκταση και ύψος³.

1. Θ. Μακρή-Σκοτινιώτη - Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Πρόταση ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Δημητριάδας, στο *Μνημεία της Μαγνησίας, Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής»*, Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος 2002, 124-133. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Δημητριάς 1998-2000, στο *ibid.*, 108-115.

2. C. Brandi, *Θεωρία της Συντήρησης*, Αθήνα 2001.

3. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Εργασίες στο Ανάκτορο Δημητριάδος 1991-1997, στο *Το έργο των Εφορειών*

Οι τοιχογραφίες έγιναν με την τεχνική της νωπογραφίας (*fresco*)⁴, που συναντάται σπάνια στη διακοσμητική τέχνη της Ελληνιστικής εποχής, καθώς κυριαρχεί η τεχνική της ζωγραφικής σε στεγνό κονίαμα (*a secco*).

Πιο συγκεκριμένα, οι πλινθόκτιστοι τοίχοι του περιστυλίου καλύπτονται με δυο επάλληλα στρώματα ασβεστοκονιάματος διαφορετικού πάχους και σύστασης. Το πρώτο στρώμα ασβεστοκονιάματος που αποτελείται από σβησμένη άσβεστο (υδροξείδιο του ασβεστίου ($\text{Ca}(\text{OH})_2$)) και άμμο (διοξείδιο του πυριτίου (SiO_2)), είναι χονδρόκοκκο και εφαρμόστηκε κατευθείαν στην επιφάνεια του τοίχου με σκοπό την ομαλοποίηση του. Το δεύτερο στρώμα κονιάματος⁵ είναι λεπτόκοκκο και πιο λείο ώστε να τοποθετηθούν επάνω του οι χρωστικές ουσίες όσο αυτό είναι νωπό⁶. Στα σωζόμενα τμήματα των τοιχογραφιών διακρίνονται τρία διαζώματα:

1. το πάνω και το μεσαίο διάζωμα χρώματος ανοιχτού κυανού με φαιές αποχρώσεις.
2. το κάτω διάζωμα χρώματος κόκκινου. Μετά από εξέταση διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για αιματίτη (οξείδιο του σιδήρου).

Προτιμήθηκε η απομίμηση ορθομαρμάρωσης που συχνά συναντάται στις διακοσμήσεις των ελληνιστικών κτιρίων, καθώς εξασφάλιζε την αίσθηση ή τουλάχιστον την ψευδαίσθηση πολυτέλειας, που τόσο επιζητούσαν οι επιφανείς της ελληνιστικής εποχής.

Η μοναδικότητα του ευρήματος επέβαλε από την αρχή την ανάγκη συντήρησής του. Οι πρώτες εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του Ανακτόρου έγιναν από τους Γερμανούς συντηρητές, που συμμετείχαν στην επιστημονική ομάδα που διενεργούσε τις ανασκαφικές έρευνες από το 1967 έως το 1977, με ευθύνη του Milojević. Λεπτομερή στοιχεία για την μεθοδολογία και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στη φάση αυτή δεν υπάρχουν. Σε γενικές γραμμές, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα, στερέωση της πλίνθινης τοιχοδομής, του υποστρώματος, της ζωγραφικής επιφάνειας και στοκάρισμα κάποιων τμημάτων των τοιχογραφιών.

Οι επεμβάσεις αυτές συνέβαλαν στο να κρατηθούν όσο το δυνατόν καλύτερα οι τοιχογραφίες στη θέση τους, χωρίς να χρειαστεί αποτοίχισή τους. Ωστόσο με την πάροδο των ετών απαιτήθηκε η σύνταξη μελέτης για την εκ νέου συντήρηση των κονιαμάτων που είχαν αρχίσει να καταρρέουν. Η μελέτη συντάχθηκε από την Χαρ. Μπρεκουλάκη το 1997 και μετά από την έγκριση του Κ.Α.Σ. ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης το 1999 στα πλαίσια του Β' ΚΠΣ από τριμελές συνεργείο που αποτελούνταν από τους Διονυσίου Εμμανουήλ, Κωστάκη Αγγελική και Μαργαρίτη Κωνσταντίνο, υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας της ΙΓ' ΕΠΚΑ Βόλου Γιούλικας Ζαχαρίου σε συνεργασία με την Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠ.ΠΟ.

Τα προβλήματα που παρουσίασαν και παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες του ροδιακού περιστυλίου είναι τα εξής:

1. Λόγω της παρατεταμένης έκθεσης των τοιχογραφιών στις αυξομειούμενες συνθήκες του περιβάλλοντος και στη δράση οργανισμών (έντομα, φυτά), το πλίνθινο υπόστρωμα έχει σε μεγάλο βαθμό αποσαθρωθεί, δημιουργώντας προβλήματα πέρα από την τοιχο-

και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)¹ Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος 2000, 300.

4. Α. Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, τεύχος 2, Αθήνα, 1956-60, 55.

5. Αποτελείται και αυτό από τα ίδια συστατικά κατά κύριο λόγο αλλά σε διαφορετική αναλογία.

6. Δείγματα κονιαμάτων για την ακριβή τους σύσταση και το είδος των χρωστικών έχουν σταλεί για εξέταση.

δομία, στο υπόστρωμα και την επιφάνεια των τοιχογραφιών⁷. Αποτέλεσμα όλων αυτών των παραγόντων είναι η έντονη παρουσία ρωγμών, φουσκωμάτων και απολεπίσεων που παρατηρείται κυρίως στο τοίχο 3, στοά 2. (εικ. 1)

2. Η ζωγραφική επιφάνεια παρουσιάζει επίσης σημαντικές αλλοιώσεις, κυρίως χρωματικές. Οφείλονται δε: στην δράση των αλάτων λόγω της υψηλής υγρασίας του περιβάλλοντα χώρου, στο φαινόμενο της αλατονέφωσης εξαιτίας της γειννίας του Ανακτόρου με τη θάλασσα, στην επίδραση του αέρα και του φωτός, στις μηχανικές φθορές που υπέστησαν οι τοιχογραφίες μετά την αποκάλυψη τους, αλλά και στις επεμβάσεις συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν σύμφωνα με τις τότε επικρατούσες αντιλήψεις.

3. Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις είχαν χρησιμοποιηθεί συνθετικά κονιάματα αλλά και τσιμεντοκονία για «στεφανώματα»-στοκαρίσματα». Ιδιαίτερα η τσιμεντοκονία χρησιμοποιήθηκε στα τμήματα που είχαν αποτοιχισθεί και επανατοποθετηθεί στερεωμένα σε μεταλλικό πλέγμα στην παραστάδα και στην ανώτερη ζώνη των τοιχογραφιών.

Αρχικά το τριμελές συνεργείο εξέτασε την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών και τα αίτια που προκάλεσαν τις φθορές. Κατόπιν, αφού έλαβαν υπ' όψιν τη σύσταση των κονιαμάτων, προχώρησαν στην καθαυτό συντήρηση, φροντίζοντας να φωτογραφίζεται το κάθε στάδιο, ώστε να υπάρχει ένα αρχαιακό, οπτικό ιστορικό των εργασιών.

1. Μηχανικός και χημικός καθαρισμός της επιφάνειας από το υλικό στερέωσης των προηγούμενων επεμβάσεων, που ήταν ρητίνη Polyvinyl acetate (PVAC), Mowilith N50, διαλυτό στο ασετόν. Επειδή η μεμβράνη του Mowilith N50 είναι αναστρέψιμη, ακόμη και μετά την πάροδο 30 ή 40 χρόνων, έγινε εφικτό να αφαιρεθεί από την επιφάνεια των τοιχογραφιών. Το Mowilith N50 όμως είχε τοποθετηθεί σε αρκετά μεγάλη πυκνότητα και είχε δημιουργήσει μια κρούστα που αλλοίωνε χρωματικά την ζωγραφική επιφάνεια. Η αφαίρεσή της κρίθηκε αναγκαία, με την προϋπόθεση να μην παρασυρθούν ίχνη χρώματος, ιδιαίτερα του κόκκινου που είναι το πιο ευαίσθητο. Η μεμβράνη απομακρύνθηκε με ταυτόχρονη χρήση μηχανικών μέσων (μαχαιράκι αρ. 3, μπατονέτας) και διαλυτών όπως ακετόνη (ασετόν) (εικ. 2).

Στην κόκκινη δε επιφάνεια αφαιρέθηκαν πρώτα οι επικαθίσεις χρώματος με μπατονέτες με απεσταγμένο νερό και στην συνέχεια ακολούθησε μηχανικός καθαρισμός μαζί με διάλυμα νερού με ασετόν 10-15% κ.ο. Το πολυμερές αποκτούσε γομμώδη υφή με το ψεκάσμο του παραπάνω διαλύματος και απομακρύνονταν με τη βοήθεια νυστεριού.

Στα σημεία που ήταν ιδιαίτερα «φουσκωμένα» και αποτελούνται από πολλά μικρά κομμάτια και συγκρατούνται από την κρούστα του Mowilith N50 δεν έγινε καθαρισμός. Ο καθαρισμός θα γίνει αφού πρώτα στερεωθεί το υπόστρωμα.

2. Στερέωση του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας με ακρυλικές ρητίνες σε γαλάκτωμα. Στο υλικό αυτό συνδυάζονται ταυτόχρονα αδρανή υλικά ανόργανης φύσης, καθώς και ένα συνδετικό υλικό το chaux Blanche της Γαλλικής εταιρίας Lafarge. Με τον τρόπο αυτό ανακτάται η χαμένη συνοχή μεταξύ των δύο επιφανειών, του υποστηρίγματος και υποστρώματος κονιάματος. Σκοπός της στερέωσης είναι ο περιορισμός της περαιτέρω φθοράς αλλά και η επανάκτηση των αρχικών ιδιοτήτων των τοιχογραφιών (συνοχή, αντοχή, κ.λ.π)⁸.

7. P. French, The Problems of In Situ Conservation of Mudbrick and Mud Plaster, στο *In Situ Archeological Conservation, Proceedings of the Meetings April 6-13, 1986, Mexico, Los Angeles: The Getty Conservation Institute*, 79. 1987. J and N. Ashurst, Brick, terra cotta and earth, *Practical Building Conservation* 2, New York 1988, 99.

8. Σε αρκετές περιπτώσεις έχουν επιλεγεί οργανικά στερεωτικά, αντί των ανόργανων υδραυλικών ενε-

3. Για λόγους αισθητικής και στατικότητας έγινε στοκάρισμα των ρωγμών και στεφάνωμα περιμετρικά των τοιχογραφιών με κονίαμα που στόχο έχει να καλύψει τα τμήματα των φθορών και να προβάλει τις τοιχογραφίες χωρίς ωστόσο να καλύπτει το αρχικό σωζόμενο τμήμα τους.

4. Μέχρι να ξαναρχίσουν οι εργασίες συντήρησης έγινε συγκράτηση των τοιχογραφιών με γάζες και κόλλα διαλυτή⁹ σε νερό, όσων τμημάτων είχαν καθαρισθεί, αλλά δεν είχαν στερεωθεί. Όστε να μην επιβαρυνθεί η ήδη ταλαιπωρημένη επιφάνεια εκ νέου με ρητίνες διαλυτές σε οργανικούς διαλύτες (εικ. 3).

Τα υλικά και οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν μετά από δοκιμές, τόσο στις πρώτες επεμβάσεις συντήρησης, όσο και σ' αυτές που ακολούθησαν, τηρούσαν βασικές αρχές της συντήρησης:

1. Να είναι αναστρέψιμα
2. Να είναι συμβατά με τα αρχικά υλικά των τοιχογραφιών
3. Να είναι ανθεκτικά στο χρόνο
4. Να διατηρούν τα αρχικά τους χαρακτηριστικά
5. Να μην επηρεάζονται στις μεταβολές των κλιματολογικών συνθηκών
6. Να αποφεύγονται μέθοδοι που επηρεάζουν συνολικά την αισθητική ενότητα του μνημείου και
7. Η επέμβαση να πραγματοποιείται μόνο όταν κρίνεται αναγκαία.

Μετά από παύση δυο χρόνων, το 2002 ξεκίνησαν πάλι οι εργασίες συντήρησης με χρηματοδότηση του Γ' Κ.Π.Σ Π.Ε.Π Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα στο τετράμηνο Σεπτεμβρίου–Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

Απομακρύνθηκαν οι γάζες προστασίας που είχαν επικολληθεί με υδατοδιαλυτή ρητίνη¹⁰ και ξεκίνησε η στερέωση του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας με ενέματα ακρυλικού γαλακτώματος στην αρχή και στην συνέχεια ενέματα ακρυλικού γαλακτώματος και υδραυλικού ασβέστη (chaux blanche). Πρόκειται για ένα υλικό του οποίου οι ιδιότητες ενδείκνυται για τη συντήρηση ιστορικών κονιαμάτων και το οποίο έχει μελετηθεί εργαστηριακά στο τομέα της συντήρησης τοιχογραφιών. Πριν από το ένεμα η περιοχή εμποτιζόταν με μείγμα αλκοόλης και νερού (1:1) για να διεισδύσει καλύτερα¹¹ (εικ. 4). Στο ένεμα αυτό για να εξασφαλιστεί η αντίσταση του κονιαματος στις εσωτερικές προσβολές και στις μηχανικές αντοχές, προστίθεται μικρή ποσότητα κεραμιδόσκονης μαζί με αργιλώδες χώμα που υπάρχει άφθονο στην ανασκαφή αφού έχει περαστεί από λεπτό κόσκινο. Για μείωση της ποσότητας του νερού και μικρή ποσότητα υδατικής διασποράς του ακρυλικού πολυμερούς (Primal AC33) το οποίο ενισχύει τη συνδετική ικανότητα του ενέματος, μπο-

μάτων, όπως ακρυλικές και βινυλικές ρητίνες σε διασπορά και τα αποτελέσματα διαφέρουν, ανάλογα με τις συνθήκες εφαρμογής τους και την κατάσταση του μνημείου. Στις τοιχογραφίες του ροδιακού περιστυλίου του Ανακτόρου ο συνδυασμός ανόργανων υδραυλικών ενεμάτων και οργανικών ρητινών έχει φέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα (περιορισμό της φθοράς, επανάκτηση της συνοχής των στρωμάτων της τοιχογραφίας μεταξύ τους και κατά επέκταση με το πλίνθινο υποστήριγμα).

9. Προτιμήθηκε υδατοδιαλυτή κόλλα από κάποια ακρυλική ή πολυβινυλική ρητίνη, διότι από δοκιμές που έγιναν, έδινε καλύτερα αποτελέσματα, δεν είχαμε απομάκρυνση χρώματος (κόκκινου) κατά την αφαίρεση της γάζας.

10. Εάν η ζωγραφική επιφάνεια παρουσίαζε έντονο πρόβλημα απολέπισης και ρωγμών, οι γάζες προστασίας δεν απομακρύνονταν παρά μόνο εφόσον είχε στερεωθεί πρώτα το υπόστρωμα.

11. D. Ferragni *et al.*, Injection Grouting of Mural Painting and Mosaics, *Adhesives and Consolodants*, IIC, Paris 1984, 110-116.

ρούμε να χρησιμοποιήσουμε ως ρευστοποιητή, στο υδραυλικό ένεμα σε μικρές ποσότητες, γλουταμινικό νάτριο. Η αναλογία του ενέματος είναι η ακόλουθη (κατ' όγκο):

100 μέρη υδραυλικός ασβέστης (chaux blanche)

80–100 μέρη απιονισμένο νερό (ανάλογα με την επιθυμητή ρευστότητα)

50 μέρη θηραϊκή γη (μπορεί να αντικατασταθεί με κίτρινη κεραμιδόσκονη ή να ανακατευτεί με την θηραϊκή γη)

2 –5 μέρη γλουταμινικό νάτριο

10 μέρη υδατική διασπορά ακρυλικού πολυμερούς (Primal AC33).

Στις τοιχογραφίες του ανακτόρου, όμως μετά από δοκιμές, κρίθηκε κατάλληλη η ακόλουθη αναλογία με την οποία το υλικό διεισδύει καλύτερα μέσα από τις οπές, που υπήρχαν στην επιφάνεια των τοιχογραφιών, και δίνει το ίδιο αποτέλεσμα (συνοχή μεταξύ των στρώματων της τοιχογραφίας και κατ' επέκταση με την πλινθοδομή):

100 μέρη απιονισμένο νερό

50 μέρη υδραυλικό ασβέστη

2 μέρη γλουταμινικό νάτριο

25 μέρη Primal AC 33.

Επειδή στο μεγαλύτερο τμήμα των τοιχογραφιών η συνοχή μεταξύ των δύο στρώσεων ασβεστοκονιάματος έχει σχεδόν χαθεί και κατά επέκταση έχουν αποκολληθεί από την τοιχοποιία¹², κρίθηκε αναγκαίο μετά το ένεμα να ασκηθεί πίεση για να επανέλθουν στη θέση τους. Για να αποφύγουμε τον κίνδυνο ζημιάς πάνω στη τοιχογραφία κατά το πρεσάρισμα είναι αναγκαία η ύπαρξη λάστιχου (κρέπ) το οποίο βοηθάει να πιεστούν ομοιόμορφα οι ανωμαλίες της επιφάνειας.

Σταξίματα από το ενέσιμο υλικό στερέωσης πάνω στη ζωγραφική επιφάνεια απομακρύνονταν αμέσως με σφουγγάρι μαλακό και νοτισμένο με απιονισμένο νερό, προσέχοντας ιδιαίτερα την κόκκινη επιφάνεια.

Ο καθαρισμός της επιφάνειας από επίμονους λεκέδες του στερεωτικού από προηγούμενη επέμβαση, όσο και του ενέματος (που είχαν στεγνώσει) γίνονταν με μηχανικό ή χημικό τρόπο ή συνδυασμό και των δυο (εικ. 4).

Παρόλο που κύριο μέλημα ήταν η επί τόπου *-in situ*¹³ συντήρηση σε κάποια τμήματα κυρίως μικρά σε έκταση κρίθηκε αναγκαία η αποτοίχιση τους και η επανατοποθέτησή τους στην αρχική τους θέση μετά την συντήρησή τους στο χώρο του εργαστηρίου.

Μετά τον καθαρισμό της επιφάνειας των τοιχογραφιών και της στερέωσης της πλινθοδομής, του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειάς τους ακολούθησε το στάδιο της αισθητικής αποκατάστασης, το οποίο κρίθηκε αναγκαίο για λόγους αισθητικής και στατικότητας. Κύριος στόχος ήταν να καλυφθούν τα τμήματα των φθορών και να προβληθούν οι τοιχογραφίες, χωρίς να αλλοιωθεί το αρχικό σωζόμενο τμήμα τους (εικ. 5).

Έγιναν οι συμπληρώσεις των ρωγμών και οι συγκρατήσεις των άκρων της τοιχογρα-

12. Η σύνδεση του υποστρώματος με το υποστήριγμα διαπιστώθηκε με την εμπειρική μέθοδο του «ήχου» χτυπώντας ελαφρά με το πίσω μέρος του δαχτύλου: ένας βαθύς ήχος χαρακτηρίζει τις περιοχές όπου υπάρχει κενό μεταξύ του υποστρώματος και του υποστηρίγματος. Φυσικά υπάρχουν και πιο σύγχρονες και μεγαλύτερης ακριβείας μέθοδοι όπως η ηχοφασματογραφία (ecospettrografia) ή η θερμογραφία (termografia) που όπως προϋποθέτουν τη χρήση κατάλληλων οργάνων. M. Seracini - G. Centauro, *Indagini diagnostiche non invasive nella pittura murale*, Firenze 1991, 173-182.

13. P. Schwartzbaum, 1986. Basic principles in the conservation of wallpaintings, *Conservation of Wallpaintings. The International Scene*, London 1986, 13-16.

φίας με κονίαμα, ώστε η τοιχογραφημένη επιφάνεια στο σύνολο να παρουσιάζει υλική και αισθητική συνάφεια. Γι' αυτό το λόγο κρίθηκε αναγκαίο να αφαιρεθούν και να αντικατασταθούν με νέο κονίαμα τα παλιά κονιάματα που συγκρατούσαν τις άκρες των σωζόμενων τοιχογραφιών και είχαν διαφορετική έντονη απόχρωση. Η προτεινόμενη αναλογία μετά από δοκιμές είναι η εξής:

2 μέρη αργίλου (από το χώμα της ανασκαφής καλά κοσκινισμένο)

1/2 μέρος κόκκινη κεραμιδόσκονη

1/2 μέρος κίτρινη κεραμιδόσκονη

1 μέρος υδραυλικό ασβέστη.

Τα υλικά αναμιγνύονται και προστίθεται νερό τόσο ώστε να δοθεί η απαιτούμενη ρευστότητα. Στο νερό για αυξημένη συγκολλητική ικανότητα έχει προστεθεί Primal AC33 σε αναλογία 5% κ.ο.

Στα σημεία (παραστάδα και επάνω διάζωμα), που είχαν αποτοιχιστεί και επανατοποθετηθεί, έγινε αισθητική επέμβαση τοποθετώντας αραιό κονίαμα επιφανειακά στα σημεία που ήταν στοκαρισμένα με τσιμεντοκονίαμα, ώστε να έχουμε χρωματική ενότητα στην επιφάνεια των τοιχογραφιών (εικ. 6)¹⁴.

Με την έναρξη του νέου Κοινοτικού προγράμματος από το 2002, οι εργασίες συντήρησης δεν περιορίζονται στις τοιχογραφίες του περιστυλίου, αλλά σε όλο τον περιβάλλοντα χώρο αυτού. Κατά την ανασκαφή του χώρου γύρω από το περιστύλιο αποκαλύπτονται θραύσματα κονιαμάτων διαφορετικής τεχνικής και ποιότητας, από τα έως τώρα γνωστά χρώματα και τεχνικές που συναντήσαμε στο ροδιακό περιστύλιο. Δείγματα από τα νέα είδη κονιαμάτων θα σταλούν για ανάλυση. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι έχουμε:

1. Ένα κονίαμα ίδιας (οπτικά) σύστασης με αυτών του ροδιακού περιστυλίου αλλά με ένα νέο συνδυασμό χρωμάτων: πράσινο- κόκκινο- μαύρο.
2. Ένα κονίαμα πάνω στο οποίο έχει γίνει επιτοιχογράφιση
3. Ένα στιλβωτό κονίαμα
4. Ένα κονίαμα με γραπτή διακόσμηση, πιθανόν κάποιο φυτικό θέμα.

Καθοριστικό ρόλο για την μελλοντική διατήρηση των τοιχογραφιών πολύ αργότερα από το πέρας των εργασιών συντήρησης είναι η μετασυντήρησή τους, η οποία αφορά στις συνθήκες προστασίας. Άλλωστε, τα υλικά που χρησιμοποιούνται για τη συντήρηση των τοιχογραφιών παρουσιάζουν καλύτερες ιδιότητες μέσα στο χρόνο, όταν διατηρούνται σε ελεγχόμενο και σταθερό κλιματολογικό περιβάλλον. Γι' αυτό το λόγο έχει ενταχθεί στο Γ' Κ.Π.Σ Π.Ε.Π Θεσσαλίας, η κατασκευή ενός νέου στεγάστρου, το οποίο θα πληροί τις παραπάνω προδιαγραφές¹⁵.

14. Μέχρι να αποφασιστεί εάν θα αποτοιχιστούν εκ νέου αυτά τα τμήματα και να επανατοποθετηθούν με νέα και πιο αποδεκτά υλικά. F. Bandini *et al.*, *Studio sullo stato di degradazione e proposte per la conservazione degli affreschi del Camposanto Monumentale di Pisa*, Firenze 1980.

15. Για την πραγματοποίηση αυτής της εργασίας, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την υπεύθυνη του έργου «Ανάδειξη Ανακτόρου Δημητριάδος» Δρα Ανθή Ευσταθίου που μας παρότρυνε και μας παρείχε πολύτιμες πληροφορίες. Ευχαριστίες ακόμη οφείλουμε στην κ. Γιούλικα Ζαχαρίου, συντηρήτρια της Π' Ε.Π.Κ.Α και υπεύθυνη της συντήρησης των τοιχογραφιών του ανακτόρου και τον κ. Αναστάσιο Μαργαριτώφ, τέως Επιθεωρητή της Διεύθυνσης Συντήρησης του ΥΠ.ΠΟ, που με τις γνώσεις και την πολύχρονη εμπειρία τους μας βοηθούν σημαντικά στο έργο μας.

SUMMARY

THE CONSERVATION AND THE REVELATION OF MURAL PAINTINGS AND PLASTERS OF THE RHODIAN PERISTYLE OF THE PALACE OF ANCIENT DEMETRIAS

*Dimitrios Papakyriakos, Maria-Aikaterini Margaritof,
Konstantinos Margaritis, Panagiota Natnopoulou*

The excavations at the Hellenistic city of Ancient Demetrias at the dawn of the 20th century brought to light mass of archaeological finds, such as: wares, stones, metal and organic finds, coins, plasters and mural paintings.

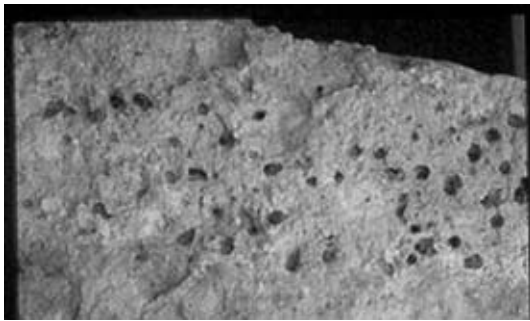
Some of them stood in need of immediate conservation (in situ) in the excavating area whereas most of them are in the lab where they are still in the conservation stage.

This notice gives us the benefit to refer mostly to the mural paintings conservation of the palace of the Ancient Demetrias. Trying to be more specific we will analyze the operation and the activities we do, the material or the stuff we use being aimed at mural paintings damage discontinuance and their farther on protection.

According to Cesare Brandi: “The conservation have to focus on the pieces’ of art restoration as long as this could be possible by non-creating an imitation of art or history but also without erasing every trace of its route through time”

Beside the mural paintings and plasters conservation that they have been taking place at the excavating area we will refer to the technical features of the plasters material construction and colorings e.t.c. We will also refer to the precedent attempt of conservation and the preventing measures of conservation we are going to take. These preventing measures concerned about the properly conditions of keeping the antiquities safe, the regulation and the inspection of the environmental parameter such as temperature and humidity.

To conclude this paper will provide us with the knowledge of conservation measures and methods trying to prevent the decay of time.

Εικ. 1. Οπές από έντομα στην αποσαθρωμένη πλινθοδομή.

Εικ. 2. Χρωματική αλλοίωση της επιφάνειας.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια τοίχου 3, στάδιο συντήρησης, «οπλισμός» της επιφάνειας με γάζες και υδατοδιαλυτή κόλλα.

Εικ. 4. Λεπτομέρεια τοίχου 3, στοά 2, στάδιο απομάκρυνσης γαζών με υδατοδιαλυτή κόλλα και καθαρισμού επιφάνειας.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια τοίχου 3, στοά 2, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 6. Τοίχος 1, στοά 1. Τα διαζώματα των τοιχογραφιών και η παραστάδα μετά τη συντήρηση.

ΡΩΜΑΪΚΟ ΚΤΙΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ. ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Ανθή Ευσταθίου, Πελαγία Τριανταφυλλοπούλου

Στο βόρειο τμήμα της αρχαίας Δημητριάδας, πάνω από το τείχος της ελληνιστικής περιόδου ανασκάπτεται τα τελευταία τέσσερα χρόνια ένα ρωμαϊκό κτιριακό συγκρότημα (εικ. 1) το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς προσθέτει ένα από τα σημαντικότερα μνημεία και αντιπροσωπευτικό της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στον 3^ο αι. μ.Χ.. για τη Δημητριάδα. Από τον 1^ο αι. π.Χ. η Δημητριάς αρχίζει να συρρικνώνεται, μετά από την εισβολή των Γαλατών στη Μαγνησία από την οποία κινδύνεψε η πόλη.

Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους έχασε μεγάλο μέρος της σημασίας της, εξακολούθησε όμως να παραμένει η πρωτεύουσα του Κοινού των Μαγνήτων, που ήταν περιορισμένο στα όρια της Μαγνησίας. Στα τέλη του 3^{ου}- αρχές 4^{ου} αι. μ.Χ., ο Διοκλητιανός κατέλυσε τα Κοινά των Θεσσαλών και των Μαγνήτων και ανέδειξε τη Θεσσαλία σε ξεχωριστή επαρχία με πρωτεύουσα τη Λάρισα.

Το κτήριο που έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί σε έκταση περίπου 720 τ.μ. απαρτίζεται από μια αυλή στα ανατολικά, στη συνέχεια της οποίας προς τα δυτικά βρίσκονται διαμερίσματα και αποθηκευτικοί χώροι. Το κτήριο δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη σε όλη του την έκταση. Υπολείπεται η διερεύνηση της συνέχειας του οικοδομήματος προς τα νότια και προς τα δυτικά.

Αναλυτικά:

Πάνω από το βόρειο ελληνιστικό τείχος της Δημητριάδος, τμήμα του οποίου μαζί με ένα πύργο εντοπίστηκε για πρώτη φορά στο βόρειο λιμάνι της πόλης, αποκαλύφθηκε η αυλή ρωμαϊκού κτιρίου. Στην αυλή υπάρχει κατώφλι που οδηγεί σε πλακόστρωτο δάπεδο και στη συνέχεια σε πηγάδι με μαρμάρινο προστομαίο. Δίπλα στο πηγάδι υπάρχει ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση δύο αντωπών δελφινιών και μιας τρίαϊνας ανάμεσα.

Δυτικά της αυλής, ήρθαν στο φως οι βοηθητικοί χώροι, ο ημιπόγειος χώρος αποθήκης με κλίμακα, κίονες αρράβδωτοι στη θέση τους και αμφορείς. Ακόμη δυτικότερα βρίσκονται οι αίθουσες με τα ψηφιδωτά δάπεδα διακοσμημένα με γεωμετρικά θέματα, όπου κυριαρχούν το λευκό, το μαύρο και το γκρι χρώμα.

Δυτικά των ψηφιδωτών ανασκάφηκε τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος με ημιπόγειους χώρους όπου κατέρχεται κανείς από μια τριβαθμιδωτή κλίμακα. Ανασκάφηκαν πλήρως τρεις μέχρι στιγμής χώροι: ο προθάλαμος, ημιπαίθριος κατά πάσα πιθανότητα χώρος, με ένα πηγάδι με πήλινο προστομαίο και στη συνέχεια αυτού, προς τα νότια, δύο χώροι που χρησιμοποιούνταν ως τροφοπαρασκευαστικοί και αποθηκευτικοί.

Στον πρώτο (βορειότερο) από τους δυο χώρους, υπάρχουν αριστερά της εισόδου αμ-

φορείς στη θέση τους. Δεξιά της εισόδου υπάρχουν αμφορείς αλλά και μικρότερα αγγεία. Στο κέντρο του δωματίου βρέθηκε ένα λίθινο γουδί και άλλα αγγεία. Μια ορθογώνια χτιστή εστία υπάρχει στη ΝΔ γωνία του δωματίου, πάνω στην οποία βρέθηκε μια λεκανίδα, καθώς και σιδερένια εργαλεία για την ρύθμιση της φωτιάς και την καθαριότητα της εστίας. Δεξιά της εισόδου του δωματίου υπάρχει μια δεύτερη πεταλόσχημη εστία.

Στο δεύτερο δωμάτιο (νοτιότερο), αριστερά και δεξιά της εισόδου υπάρχουν αμφορείς στη θέση τους. Στην ΝΑ γωνία του δωματίου ήταν αποθηκευμένα τα γυάλινα αγγεία ενώ στη ΝΔ γωνία τα μικρά αγγεία, κυρίως κύπελλα αλλά και οινοχόες ποικίλων σχημάτων και μεγεθών.

Κατά το 2002 συνεχίστηκε η ανασκαφή σε ένα ακόμη χώρο ανατολικά των δύο προαναφερθέντων, όπου διαπιστώθηκε η ίδια ακριβώς κατάσταση με αμφορείς στη θέση τους και ποικιλία μικρότερων αγγείων και διαφόρων αντικειμένων. Όλα είναι καμένα και βρίσκονται στη θέση τους.

Μόνο σ' αυτό το τμήμα του κτιρίου είναι τόσο εμφανής η εικόνα καταστροφής από φωτιά, προφανώς λόγω των εύφλεκτων υλικών που ήταν αποθηκευμένα (λάδι, κρασί), αλλά και των εστιών. Καμένα ξύλα, πλίνθοι και κέραμοι καταπλάκωσαν την οικοσκευή που διατηρήθηκε ανέπαφη.

Οι νέες ανασκαφικές εργασίες οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι παραπάνω χώροι δεν προορίζονταν απλά για αποθήκες οίνου ή λαδιού, αλλά και ως κατάστημα πώλησης κυρίως οίνου. Το ότι το κατάστημα λειτουργούσε και ως καπηλειό-ταβέρνα συμπεραίνεται από τις εστίες και από το είδος και το μέγεθος των αγγείων που βρέθηκαν, αφού εκτός από τους μεγάλους αμφορείς βρέθηκαν και μικρότερα αγγεία για το σερβίρισμα και την παρασκευή φαγητού.

Για πρώτη φορά αποκαλύφθηκε στην αρχαία Δημητριάδα τέτοιο κλειστό σύνολο πλήρους οικοσκευής (εικ. 2), γεγονός που οφείλεται στην καταστροφή του κτιρίου από πυρκαγιά αλλά και στο ικανό ύψος, περίπου 1,60μ., που σώζονται οι τοίχοι του κτιρίου, το οποίο κατά ένα μέρος είναι κτισμένο με πλίνθους και σκληρό ασβεστοκονίαμα στους χώρους με τα ψηφιδωτά, ενώ στους βοηθητικούς χώρους η τοιχοδομία είναι πιο πρόχειρης κατασκευής, με αργολιθοδομή ή πέτρα με κονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Τα αγγεία που βρέθηκαν- αν και ο αριθμός τους είναι ακόμη απροσδιόριστος, εφόσον η ανασκαφή και συντήρηση συνεχίζονται- υπολογίζονται σε εκατοντάδες, και μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε τον απαραίτητο εξοπλισμό ενός «οινομαγειρείου-ταβέρνας» του 3ου αι. μ.Χ. σε κεραμικά σκεύη για την αποθήκευση, το μαγείρεμα και την παράθεση των τροφών και του οίνου.

Ο κατάλογος φυσικά δεν είναι πλήρης. Λείπουν τα πολύτιμα αργυρά και χάλκινα σκεύη (τα οποία προφανώς δεν υπήρχαν σε μια ταβέρνα), λείπουν τα γυάλινα σκεύη¹, τα οποία εκτός από ένα δύο διασώθηκαν εντελώς αποσπασματικά και ακόμη τα σκεύη που ήταν από φθαρτό υλικό (κάλαθοι, σάκκοι, κόφιοι, ξύλινοι κάδοι).

Τα σκεύη, ανάλογα με τη χρήση τους, χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει αγγεία για την αποθήκευση-συντήρηση στερεών και υγρών, τη μεταφορά και προπαρασκευή των τροφών.

1. Εισαγωγή από την Κόρινθο αποτελεί το μοναδικό σε καλή κατάσταση διατήρησης γυάλινο αγγείο της ανασκαφής. Έχει σώμα ευρύ σφαιρικό με περίτεχνα χαράγματα στην εξωτερική ζώνη σε οριζόντιες γραμμές και χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. Πρβλ. *Corinth* XII, 1952, 93-95, αρ. 6 και αρ. 592.

Τα πιο κατάλληλα αγγεία για την πώληση, τη μεταφορά και την αποθήκευση υγρών αρτυμάτων όπως το «έλαιον», το μέλι, ο οίνος, είναι φυσικά οι αμφορείς. Από ανασκαφικά δεδομένα, αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς και επιγραφές πάνω στα ίδια τα αγγεία, γνωρίζουμε ότι οι αμφορείς δεν περιείχαν μόνο υγρά, αλλά και καρπούς, όπως αμύγδαλα, ελιές σιτάρι, άλευρα, όσπρια που στα καλά κλεισμένα αυτά δοχεία προστατεύονταν από την υγρασία, τα έντομα και τα ποντίκια.

Κατά χώραν ακουμπισμένοι στους τοίχους βρέθηκαν μεγάλοι αμφορείς για αποθήκευση υγρών και στερεών (**εικ. 3**). Οι περισσότεροι από τους αμφορείς ² έχουν ευρύ ωοειδές σώμα με ίχνη από αυλακώσεις τροχού στο κάτω τμήμα, οξυπύθμενη βάση, μικρό κυλινδρικό λαιμό, που απολήγει σε πλατύ, λοξότμητο, δακτυλιόσχημο χείλος. Κάτω από το χείλος τα αγγεία φέρουν δύο οριζόντιες, βαθιές αυλακώσεις. Οι λαβές είναι κάθετες ταινιωτές με μία ή δύο κάθετες αυλακώσεις. Το χρώμα του πηλού ποικίλλει από καστανέρυθρο έως καστανό με ομοιόχρωμο επίχρισμα. Όλα τα αγγεία αποτελούν προϊόντα του ίδιου τοπικού εργαστηρίου.

Στον ίδιο χώρο, ανάμεσα στους μεγάλους αποθηκευτικούς εμπορικούς αμφορείς- οι αμφορείς είναι μεγάλα και βαριά δοχεία, κατάλληλα για τη μεταφορά και την αποθήκευση, αλλά όχι για καθημερινή χρήση- βρέθηκαν και αγγεία μικρότερης χωρητικότητας, για την μεταφορά και την πώληση του οίνου ή για την αποθήκευση υγρών αρτυμάτων, όπως μέλι, λάδι κ.α., που μπορούν να χωρισθούν στις παρακάτω ομάδες :

Η πρώτη ομάδα αμφορέων περιλαμβάνει αγγεία με σώμα ψηλό κυλινδρικό με οριζόντιες ραβδώσεις (**εικ. 4α**), αποστρογγυλεμένη βάση και κοντό κυλινδρικό λαιμό που απολήγει σε απλό χείλος. Ο πηλός είναι ανοικτός καστανόχρωμος με ομοιόχρωμο επίχρισμα. Προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο και αποτελούν πιθανότατα συνέχεια³ του κοινού τύπου του 1^{ου} και 2^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως απεικονίζεται στον πίνακα 23 (αρ. Μ102) της Αθηναϊκής Αγοράς.

Από διαφορετικά εργαστήρια παραγωγής, τα οποία δεν έχουν ακόμη προσδιοριστεί- καθώς η μελέτη και η συντήρηση του υλικού δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί- προέρχονται οι αμφορείς της δεύτερης ομάδας (**εικ. 4β**). Έχουν σώμα ραδινό, κωνικό, αρράβδωτο, λαιμό ψηλό, κυλινδρικό με πλατύ δακτυλιόσχημο χείλος. Ορισμένοι φέρουν σημεία γραφής με ερυθρή βαφή που σχετίζονται με την ποσότητα του περιεχομένου τους. Οι αμφορείς της ομάδας αυτής έχουν καθαρό πηλό, καλύτερη ποιότητα κατασκευής και πρέπει να περιείχαν το καλό κρασί της ταβέρνας⁴.

Πλάι και εμπρός από μεγάλους αποθηκευτικούς αμφορείς, εντοπίστηκαν και άλλοι αμφορείς με μικρότερες διαστάσεις (**εικ. 4γ**): Ένας τύπος αμφορέα, περιλαμβάνει αγγεία με σώμα ευρύ κυλινδρικό, υποτυπώδη, οξυπύθμενη βάση, κοντό κυλινδρικό λαιμό και ευρύ, κωνικό χείλος. Λαβές μικρές, κάθετες ταινιωτές.

Ένας άλλος τύπος μικρού αμφορέα (**εικ. 4δ**) έχει χαμηλή, δακτυλιόσχημη βάση, ευρύ σφαιρικό σώμα, ψηλό κυλινδρικό λαιμό και χείλος σε σχήμα πλατύ, πλαστικού, λοξότμητου δακτυλιδιού. Λαβές κάθετες, ταινιωτές με κάθετες αυλακώσεις.

2. Agora V, 69, πίν. 40 (Κ 115).

3. α) Agora V, 68 και 95, πίν. 15 (Κ 112) και πίν. 23 (Μ 102) β) *Collection de l'École Française de Rome* 114, 1989, 364, αρ.1.

4. Ως προς το σχήμα του σώματος, του λαιμού και των λαβών πρβλ. Agora V, 69, πίν. 15 (Κ 114). Το παράδειγμα της Δημητριάδας διαφοροποιείται ως προς τη βάση, η οποία είναι οξυπύθμενη.

Δύο αμφορείς⁵ (**εικ. 5α, 5β**) και μια μεγάλη τριφυλλόσχημη οινοχόη⁶ (**εικ. 5γ**), αποτελούν κατάλληλα δοχεία καθημερινής χρήσης για το κρασί. Οι αμφορείς έχουν πηλό ανοικτό καστανορόδινο, σώμα ραδινό, κυλινδρικό που γωνιάζει στο ύψος του ώμου, λαιμό ψηλό κυλινδρικό που απολήγει σε παχύ ευρύ στόμιο. Στο ύψος του ώμου του ενός αγγείου, σώζεται τμήμα γραπτής επιγραφής με ερυθρό χρώμα. Τα παραπάνω αγγεία αποτελούν Αττικές εισαγωγές ή καλές αντιγραφές των αγγείων από την ομάδα Μ (Μ 177) της Αγοράς.

Οι δύο αμφορίσκοι⁷ (**εικ. 5δ**) με ωοειδές σώμα, με δακτυλιόσχημη, επίπεδη βάση και κυλινδρικό λαιμό που απολήγει σε στενό στόμιο με χείλος σε σχήμα ανεστραμμένου εχίνου για την ελεγχόμενη ροή, πρέπει να περιείχαν υγρά αρτύματα και ηδύσματα κατάλληλα για την προπαρασκευή των εδεσμάτων.

Τα προχυτικά αγγεία, που βρέθηκαν στην ταβέρνα πλάι στους αμφορείς, είναι προχοϊσκες με σφαιρικό (**εικ. 5ε**) και ωοειδές σώμα (**εικ. 5στ**). Οι σφαιρικές προχοϊσκες⁸ είναι έξι και έχουν όλες την ίδια χωρητικότητα 0,20 λίτρα. Η χωρητικότητα των αγγείων μετρήθηκε μέχρι το λαιμό και παρατηρείται ότι το καθένα χωράει δύο διαδοχικά μέτρα της κλίμακας των αττικών αλλά και των ρωμαϊκών μονάδων υγρών: 1 οξύβαφο (0,068 lt.) και 1 ημικοτύλιο (0,137 lt.).

Ο πηλός είναι όμοιος σχεδόν σε όλα τα αγγεία, από ανοικτός καστανός έως καστανέρυθρος και σκούρος καστανός σε ένα αγγείο. Τα αγγεία είναι προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που ακολουθούν τα πρότυπα της αττικής Αγοράς και θεωρούμε πως είναι μέτρα πώλησης υγρών. Παρόμοια αγγεία, αμφικωνικές προχοϊσκες, θεωρήθηκαν με βεβαιότητα ως μέτρα πώλησης υγρών-πιθανόν και στερεών- στη Δήλο στο κτήριο νότια του «Ιερού του Προμαχώνος»⁹.

Προϊόντα τοπικού εργαστηρίου είναι και οι τέσσερις ραβδωτές, ωοειδείς προχοϊσκες με πηλό καστανόφαιο έως τεφρό¹⁰ και ομοιόχρωμο επίχρισμα. Έχουν χωρητικότητα 0,150 lt (1 ημικοτύλιον) και 0,100 lt. (1 κύαθος 0,046 και 1 οξύβαφον 0,068 lt.) και θα προορίζονταν για την ίδια χρήση με τις σφαιρικές προχοϊσκες.

Περνώντας στην κατηγορία με τα μαγειρικά σκεύη- στην ταβέρνα μαζί με το κρασί προσφέρονταν και εδέσματα- διαπιστώνουμε ότι τα σχήματα των μαγειρικών σκευών περιορίζονται σε λίγους χαρακτηριστικούς τύπους, καθιερωμένους από τη μακρόχρονη χρήση. Τα μαγειρικά σκεύη ανήκουν στο είδος εκείνο των αντικειμένων που εξυπηρετούν καθημερινές, πρακτικές ανάγκες και δεν μεταβάλλονται όσο οι ανάγκες παραμένουν οι ίδιες.

Στο χώρο της ταβέρνας με τις εστίες (**εικ. 6, 7**) βρέθηκαν χύτρες τεσσάρων διαφορετικών τύπων. Η χύτρα τύπου Ι (**εικ. 8α**) έχει βαθύ-ευρύ σώμα με σχεδόν κάθετα τοιχώματα και αυλακώσεις σ' όλο το ύψος του, που απολήγουν σε πλατύ, λοξόμητο χείλος. Λαβές μικρές, κάθετες ταινιωτές¹¹.

Η χύτρα τύπου ΙΙ¹² (**εικ. 8β**) έχει σώμα σφαιρικό με πλατιά επίπεδη βάση, κοντό κυλιν-

5. *Agora V*, 100, πίν. 25 (Μ 177).

6. *Agora V*, 93, πίν. 23 (Μ 101).

7. Το πιο κοντινό παράλληλο ως προς το σχήμα του σώματος αποτελεί το αγγείο Μ92 της ομάδας Μ της Αγοράς, πρβλ. *Agora V*, 92, πίν. 22 (Μ 92).

8. *Agora V*, 41, 74, 91, πίν. 7 (G 182), πίν. 16 (L 5), πίν. 21 (Μ 69). Williams - Zervos 1985, 65, πίν. 12 (26).

9. Χατζηδάκης 1997, 296, πίν. 217.

10. *Agora V*, 74, πίν. 16 (L4), 76 (L23), 92, πίν. 21 (Μ80).

11. *Agora V*, 56, πίν. 11 (156). Williams - Zervos 1985, 65, πίν. 12 (29).

12. *Agora V*, 89, πίν. 20 (Μ52).

δρικό λαιμό με πλατύ λοξότμητο δαχτυλίδι. Λαβές κάθετες ταινιωτές με δύο αυλακώσεις κάτω από το χείλος.

Η χύτρα τύπου III¹³ (**εικ. 8γ**) έχει σώμα ευρύ, ρηχό γωνιώδες, με οριζόντιες αυλακώσεις στο κάτω τμήμα και οι δύο μικρές κάθετες ταινιωτές λαβές με κεντρική νεύρωση κάτω από το πλατύ, λοξότμητο χείλος.

Οι χύτρες I, II και III (**εικ. 8δ**) είναι ευρύστομες και κατάλληλες για το βράσιμο μικρής ποσότητας κρέατος, λαχανικών κ.α.

Η χύτρα τύπου IV με σφαιρικό σώμα, στενή δακτυλιωτή βάση, ψηλό λαιμό σε σχήμα εχίνου, στενό στόμιο με πλατύ δακτυλιωτό λοξότμητο χείλος. Πιθανότατα χρησίμευε για το βράσιμο υγρών.

Βρέθηκαν επίσης πολλά άωτα μικρά χυτρίδια με βαθύ σφαιρικό σώμα (**εικ. 9ε**) με ραβδώσεις, που απολήγει σε απλό, λεπτό χείλος που στρέφεται προς τα έξω¹⁴. Τα μικρά αυτά σκεύη ίσως να προορίζονταν για το βράσιμο ξηρών και φρέσκων αρωματικών φυτών, για να προετοιμάσουν παχύρευστες σάλτσες¹⁵.

Στο χώρο με τις εστίες, γύρω και πάνω σ' αυτές βρέθηκαν «ταψάκια» με ίχνη καύσης (**εικ. 8στ**) κυρίως εσωτερικά¹⁶ όλα έχουν πηλό χοντρό καστανέρυθρο έως καστανό με προσμίξεις, πλατιά βάση όχι ιδιαίτερα διαμορφωμένη, ρηχά κωνικά τοιχώματα που απολήγουν σε πλατύ, ελαφρά καμπύλο περιδρόμο.

Αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως οι τριφυλλόσχημες¹⁷ (**εικ. 9α**) και οι σφαιρικές οινόχες¹⁸ (**εικ. 9β**) εξυπηρετούσαν τις ανάγκες σεβρισίματος οίνου στα αγγεία πόσεως (**εικ. 9γ**), που αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα αγγείων που βρέθηκαν στην ταβέρνα, αν εξαιρέσουμε την ομάδα αμφορέων.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοπικής παραγωγής της Δημητριάδος, τα οποία έχουν αρχίσει πλέον να διαμορφώνονται, επικεντρώνονται στην κατηγορία των αγγείων πόσεως. Παράλληλά τους δεν έχουν εντοπιστεί σε άλλες περιοχές, τουλάχιστον μέχρι αυτό το στάδιο της μελέτης.

Έχουν βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, άτεχνα διαμορφωμένη. Σώμα βαθύ, γωνιώδες με μια αβαθή αυλάκωση, η οποία διαχωρίζει το κάτω κωνικό τμήμα του αγγείου, από το άνω κυλινδρικό, ελαφρώς κυρτό τμήμα. Χείλος στενό, εξωστρεφές. Λαβές κάθετες, ταινιωτές με κεντρική νεύρωση. Όλα τα αγγεία αποτελούν προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου έχουν πηλό ανοικτό καστανό έως καστανέρυθρο και ομοιόχρωμο επίχρισμα κακής όπτησης.

Μια αντιπροσωπευτική ομάδα κεραμικής αποτελούν τα εισηγμένα ερυθροβαφή, αδιακόσμητα πινάκια (**εικ. 10α**) από τον Αιγαιακό χώρο. Βρέθηκαν οκτώ «Σάμια»¹⁹ πινάκια (**εικ. 10β**) με λεπτόκοκκο, πορτοκαλόχρωμο πηλό και ερυθρό, στιλπνό επίχρισμα και ένα μόνο «περγαμινό» με ανοικτό καστανόχρωμο πηλό και ερυθρό-ερυθροκάστανο επίχρισμα²⁰, αφρικανικές εισαγωγές ή αντιγραφές άλλων ελλαδικών σειρών που τις απομιμήθηκαν, όπως για παράδειγμα της Αθηναϊκής. Είναι τα γνωστά Roman Red Ware της Αγοράς, τα

13. Agora V, πίν. 14 (K 93).

14. Agora V, 93, πίν. 22 (K 97, K 99).

15. Χατζηδάκης 2000, 123.

16. Williams - Zervos 1985, 66, πίν. 12 (31). Agora V, πίν. 72 (K 89).

17. Agora V, 68, πίν. 14 (K 106).

18. Agora V, 91, πίν. 21 (M 70).

19. Agora V, 60, πίν. 12 (1) και πίν. 64 (2).

20. Agora, V, 24, πίν. 60 (12).

οποία συχνά αναφέρονται ως Late Roman A και πιθανόν έχουν εισαχθεί στην Αθήνα από την Αίγυπτο ή τη βόρειο Αφρική.

Οι λύχνοι που βρέθηκαν είναι ελάχιστοι, λιγότεροι από δέκα, σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης. Ανάμεσα στους πήλινους βρέθηκε και ένας χάλκινος λύχνος με βάση, ο οποίος σώζεται σε κακή κατάσταση. Ο συχνότερος τύπος λύχνου είναι ο μικρός, μόνωτος κατασκευασμένος με μήτρα και ανάγλυφη διακόσμηση στο δίσκο που απεικονίζει κεφαλή Αθηνάς Προμάχου, Μέδουσας, ταύρου, κριαριού, ταύρου, αγώνα μονομάχων²¹.

Υπάρχουν ακόμη όστρακα λύχνων (κυρίως λαβές) της κατηγορίας με κεντρική λαβή και πολλούς μυκτήρες (central handle and multi nozzle).

Η ανεύρεση μιας πήλινης μήτρας λύχνου με παράσταση αγώνα μονομάχων που ανήκει στον πρώτο τύπο λύχνων που αντιπροσωπεύεται περισσότερο στη Δημητριάδα, καθώς και τμήμα μιας δεύτερης πήλινης μήτρας που ανήκει στον τύπο των κλειστών λύχνων και φέρει παράσταση αιλουροειδούς που κυνηγά κάπρο, παραπέμπουν στην ύπαρξη ντόπιων εργαστηρίων που μιμούνται και αντιγράφουν λύχνους της Αθηναϊκής παράδοσης.

Η κατάταξη της κεραμικής, η οποία αποτελεί ένα μοναδικό σύνολο για τη Δημητριάδα, επιχειρείται σε σύγκριση με αντίστοιχα χρονολογημένα παράλληλα από τα μεγάλα κέντρα της εποχής, Αθήνα, Κόρινθο, με κάθε επιφύλαξη για την εξαγωγή τελικών συμπερασμάτων επειδή ακόμη η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη.

Πάνω από εκατό νομίσματα βρέθηκαν έως τώρα στο χώρο της ταβέρνας, τα περισσότερα σε καλή κατάσταση διατήρησης. Τα περισσότερα είναι χάλκινα, κοπές του Κοινού των Μαγνήτων²², οι συνηθισμένες με δαφνοστεφή κεφαλή Δία στον εμπροσθότυπο και τον Κένταυρο Χείρωνα στον οπισθότυπο, καθώς και κοπές με προτομή Ρωμαίων αυτοκρατόρων στον εμπροσθότυπο (π.χ. Δομιτιανού, Τριβωνιανού Γάλλου), νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών, αλλά και κοπές ρωμαίων αυτοκρατόρων: Αυρηλιανού, Μαξιμιανού.

Βρέθηκαν ακόμη λίθινο γουδί και λίθινη δοίδουκα για το τρίψιμο των μπαχαρικών, χάλκινες λαβές αγγείων, χάλκινα εξαρτήματα θυρών, χάλκινα αγκίστρια, χάλκινη ζυγαριά, γυάλινα αγγεία, πλήθος οστέινων περονών και βελονών.

Η εξαγωγή συμπερασμάτων για τη χρήση του ρωμαϊκού κτιριακού συγκροτήματος δεν είναι ακόμη ασφαλής διότι η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη. Θα μπορούσαμε ωστόσο να προτείνουμε ότι η οικία με τα ψηφιδωτά δάπεδα ανήκει σε κάποιο πλούσιο έμπορο, ο οποίος δίπλα από το σπίτι του είχε το κατάστημά του, που επικοινωνούσε με τη οικία από κοινή στοά με την οικία, στα βόρεια των κτιρίων, προς τη θάλασσα.

21. α) Hellman I 1985, 13-14, αρ.10 και β) Hellman II 1987, 42-43, πίν. XVII (151-152), 111, πίν. LV(437). γ) Agora VII, πίν. 23i.

22. α) Rogers 1932, 22, αρ. 5, 106, αρ. 169-171, 116, αρ. 186, 122-123, αρ. 197-198 και β) Sear 1988, 280-282, αρ. 3262, 308, αρ. 3611.

SUMMARY

**A ROMAN BUILDING COMPLEX IN ANCIENT DEMETRIAS.
FIRST PRESENTATION**

*Anthi Efstathiou,
Pelagia Triandafyllou*

A Roman building complex has come to light the last years in ancient Demetrias. The part of the building that has been excavated until now, consisted of a court in the east, storage places, rooms with mosaic floors, fireplaces for cooking preparations.

Many amphoras and vases of various shapes in large quantities have been found in situ.

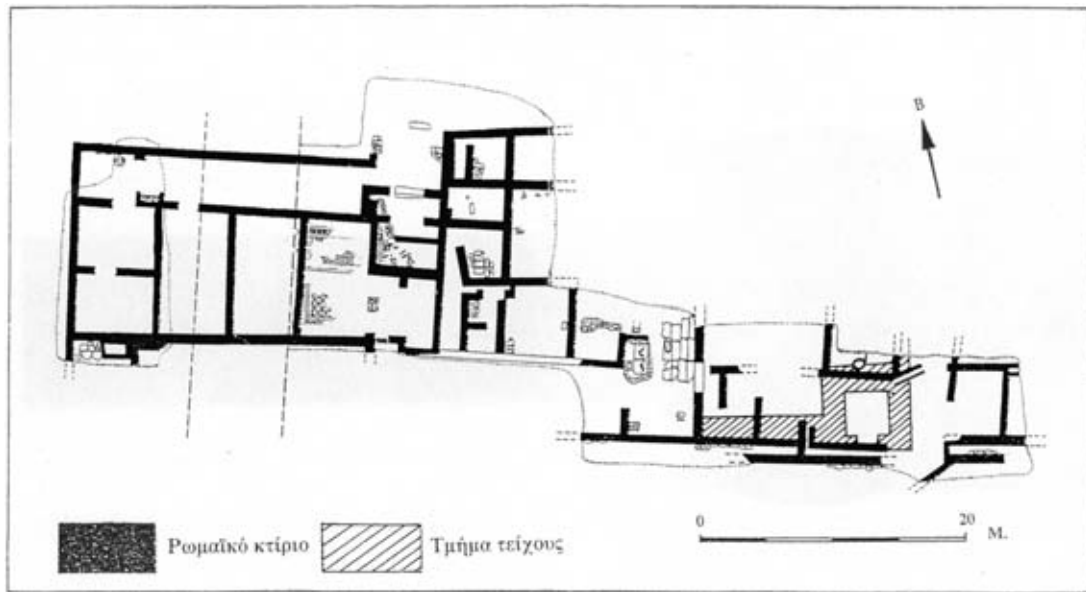
The building has been destroyed from fire in the storage rooms due to the fireplaces for cooking which were inside them. The inflammable container of the amphoras such as oil and wine, helped to the expansion of the fire. It is the first time that we excavate such a wide total of shapes of clay vases dated to the Roman period in Demetrias. The excavation and conservation is to be continued.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Agora V.* Robinson H.S., 1959. *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period*, Princeton.
Agora VII. Perlzweig J., 1961. *The Athenian Agora VII. Lamps of the Roman Period*, Princeton.
Corinth XII. Davidson G.R., 1952. *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Χατζηδάκης Π.Ι., 1997. Κτίριο νότια του «Ιερού του Προμαχώνας». Μια taberna vinaria στη Δήλο, Δ' *Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά*, Αθήνα, 291-307.
Χατζηδάκης Π.Ι., 2000. Οψοποϊκά σκεύη από τη Δήλο, Ε' *Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά*, Αθήνα, 115-130.
Hellman M.-Chr., 1985. *Lampes Antiques I. Fonds general: Lampes pre-Romaines et Romaines*, Bibliothèque Nationale, Département des Monnaies, Médailles et Antiques, Paris.
Hellman M.-Chr., 1987. *Lampes Antiques II. Fonds general: Lampes pre-Romaines et Romaines*, Bibliothèque Nationale, Département des Monnaies, Médailles et Antiques, Paris.
Rogers E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, London.
Sear D., 1988. *The Roman coins and their values*, London.
Slane K.W., 1994. Tetrarchic recovery in Corinth: Pottery, lamps and other finds from the peribolos of Apollo, *Hesperia* 63, 127-168.
Williams II C.K. - Zervos O.H., 1985. Corinth, 1984: East of the Theater, *Hesperia* 54, 55-96.

Εικ. 1. Δημητριάδα: κάτοψη ρωμαϊκού κτηρίου.

Εικ. 2. Δημητριάδα: άποψη των αποθηκευτικών και τροφοπαρασκευαστικών χώρων.

Εικ. 3. Δημητριάδα: λεπτομέρεια χώρου με μεγάλους αποθηκευτικούς αμφορείς.

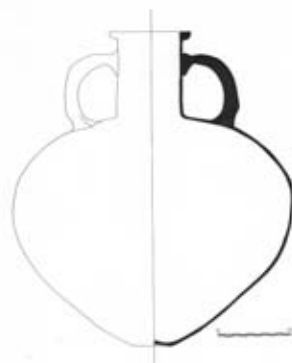
4α

4β

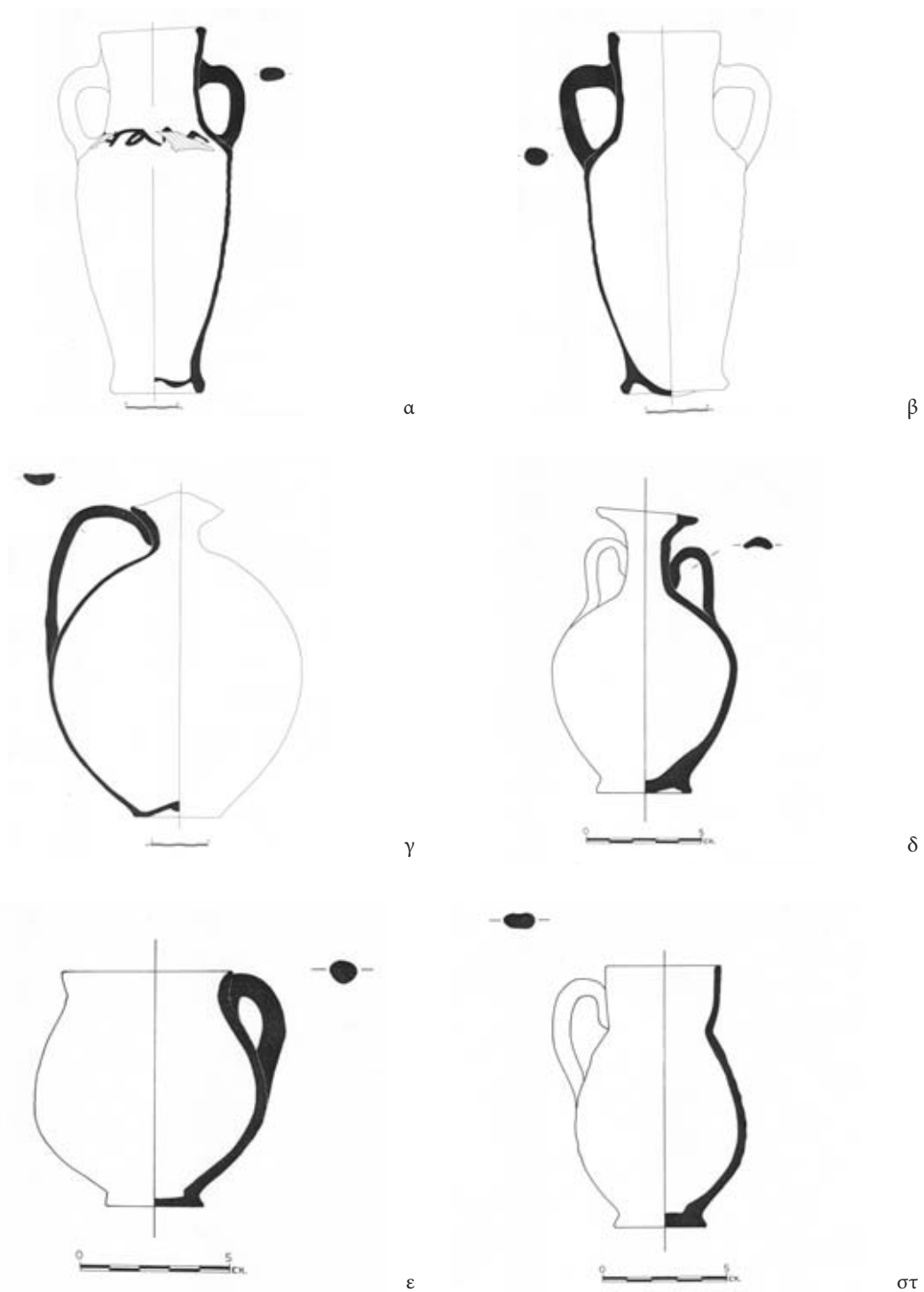

4γ

4δ

Εικ. 4. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: α-δ) τα είδη των μικρότερων αμφορέων συντήρησης - μεταφοράς που βρέθηκαν στους αποθηκευτικούς και τροφοπαρασκευαστικούς χώρους.

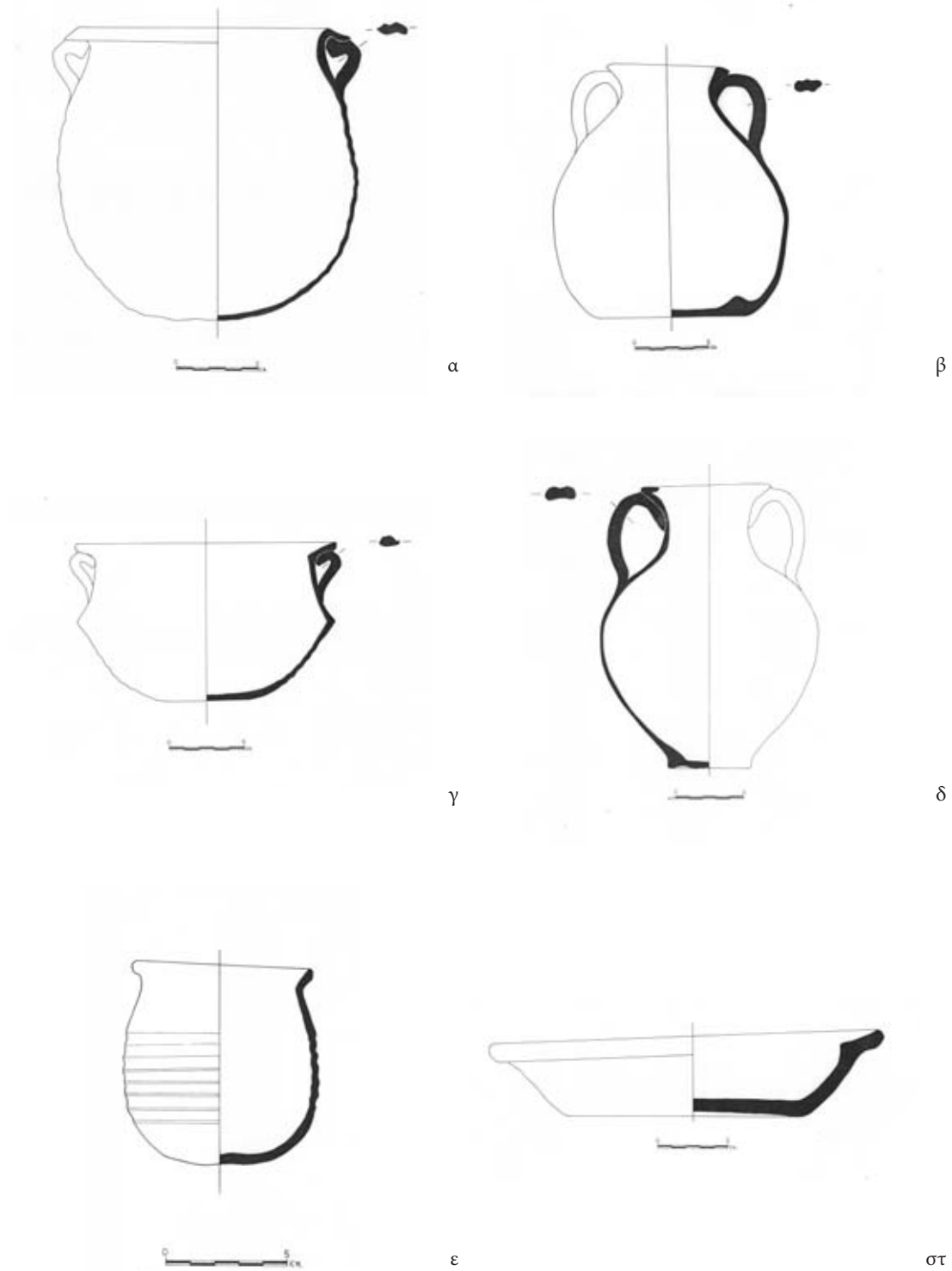
Εικ. 5. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: α-β) δύο αμφορείς καθημερινής χρήσης με ραδινό κυλινδρικό σώμα. γ) μεγάλη τριφυλλόσχημη οινόχνη. δ) αμφορίσκος ε) σφαιρική προχοΐσκη στ) προχοΐσκη.

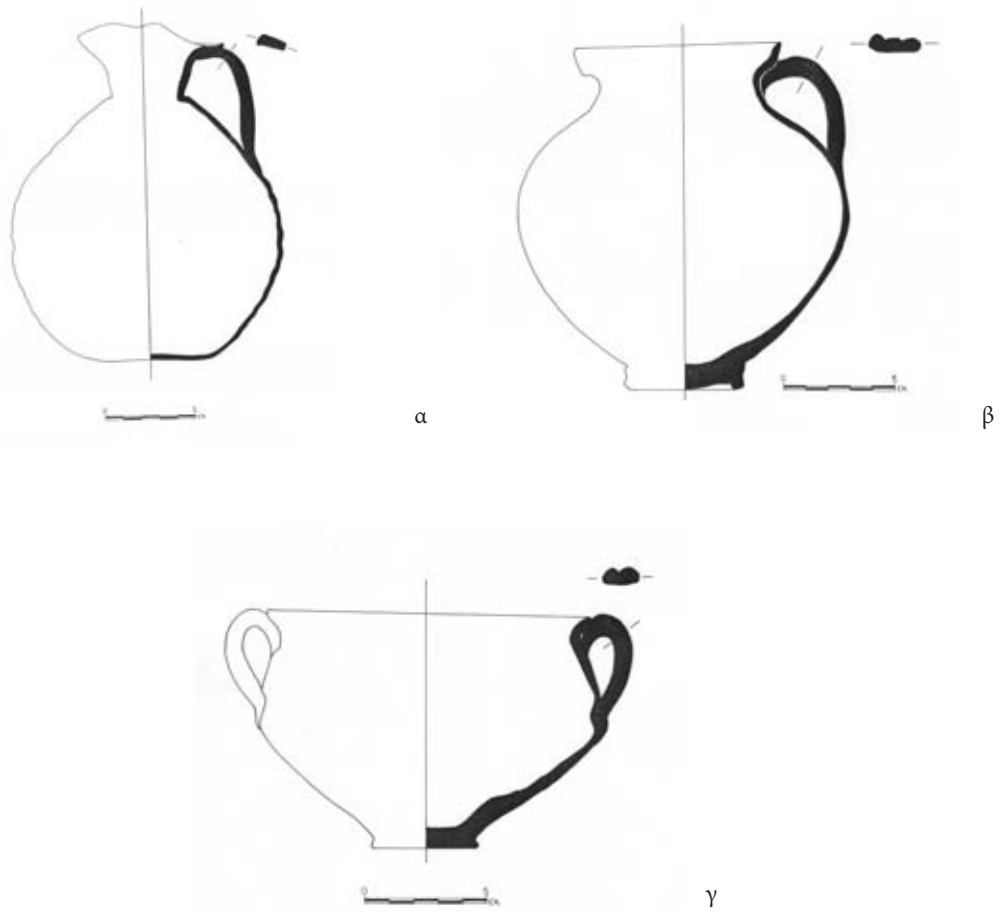
Εικ. 6. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: λεπτομέρεια χώρου με μαγειρικά σκεύη πάνω σε εστία.

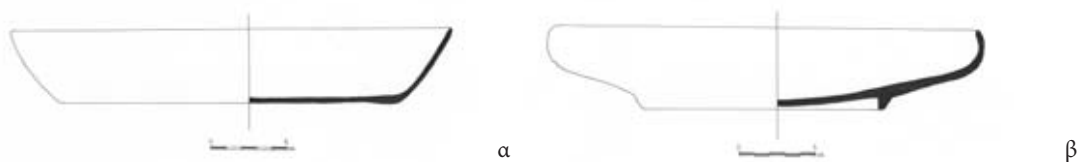
Εικ. 7. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: άποψη χώρου με πεταλόσχημη εστία.

Εικ. 8. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: α-στ: μαγειρικά σκεύη.

Εικ. 9. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: α-γ) επιτραπέζια σκεύη.

Εικ. 10. Δημητριάδα, ρωμαϊκό κτήριο: α-β) ερυθροβαφή πινάκια.

ΡΩΜΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΚΑΛΑΜΑΚΙ Ν. ΛΑΡΙΣΗΣ*

Μαρία Βαϊοπούλου

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Η ανασκαφή βρίσκεται κοντά στο χωριό Καλαμάκι της επαρχίας Αγίας. Άρχισε τον Μάιο του 2002. Πρόκειται για σωστική ανασκαφή η οποία διενεργείται στα πλαίσια των έργων ανασύστασης της λίμνης Κάρλας.

Έχουν εντοπισθεί δύο φάσεις κατοίκησης. Η πρώτη φάση χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο (2^{ος} αι. π.Χ.) Πρόκειται για τμήμα ελληνιστικού οικισμού, ο οποίος έχει αποκαλυφθεί εν μέρει. Η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη. Η δεύτερη φάση αντιπροσωπεύεται από ένα νεκροταφείο των ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο βρέθηκε στο ίδιο βάθος με την υποθεμελίωση των κτηρίων του ελληνιστικού οικισμού. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις οι τοίχοι των κτηρίων του οικισμού χρησιμοποιήθηκαν και σαν μία από τις παρειές των κιβωτιόσχημων τάφων, των οποίων οι καλυπτήριες πλάκες μας έδιναν την εντύπωση πλακόστρωτου.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Το νεκροταφείο εντοπίστηκε σε υψόμετρο 45μ. από το επίπεδο της θάλασσας. Η μέχρι τώρα έρευνα έφερε στο φως τριάντα τάφους: εννέα κιβωτιόσχημους επενδεδυμένους και καλυμμένους με σχιστολιθικές πλάκες, δώδεκα κιβωτιόσχημους κεραμοσκεπείς, κτιστούς με αργούς λίθους και εννέα καλυβίτες. Εκτός από τους παραπάνω τύπους εντοπίστηκαν και δύο χώροι ανακομιδής οστών. Από τις τριάντα ταφές που ανασκάφθηκαν, οι δώδεκα ήταν παιδικές.

Οι συνήθειες προσανατολισμοί των τάφων ήταν ΒΔ-ΝΑ, Α-Δ. και Ν-Δ. Οι σκελετοί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια στάση με το κεφάλι στραμμένο προς το Νότο και τα χέρια

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλο το εργατικό προσωπικό το οποίο συνέβαλε στην αποκάλυψη του Νεκροταφείου, τους αρχαιολόγους οι οποίοι είχαν την ευθύνη της καθημερινής επίβλεψης της ανασκαφής κ. Ε. Παπαϊωάννου, κ. Αν. Ντανίκα, κ. Ελ. Κουρλού, και ιδιαίτερα την κ. Έλσα Ζήλου η οποία προσέφερε επίσης τα μέγιστα τόσο στην καταγραφή της κεραμικής όσο και στη σχεδίασή της. Τις εργάτριες, κ. Αν. Καρανίκα, κ. Κ. Τασιοπούλου, κ. Μ. Τσιαπλέ, κ. Χρ. Χατζή, κ. Μ. Καραϊσκού οι οποίες δούλεψαν στη συντήρηση, για την πολύτιμη βοήθεια που προσέφεραν στη συντηρήτρια κ. Π. Χαρακοπούλου την οποία ευχαριστώ θερμά για την εξαιρετική δουλειά την οποία έκανε. Τέλος ευχαριστώ θερμά τον σχεδιαστή κ. Ζήση Τζαβέλλα για την άψογη αποτύπωση της ανασκαφής.

παράλληλα στο σώμα. Εξαίρεση αποτελούν ο τάφος 8 όπου ο νεκρός εντοπίστηκε σε ύπτια στάση με λυγισμένα και ανοικτά τα κάτω άκρα, ο τάφος 3 (παιδική ταφή) που βρέθηκε σε εμβρυϊκή στάση καθώς και ο τάφος 22 όπου ενώ το δεξί χέρι ήταν τοποθετημένο κατά μήκος του σώματος, το αριστερό ήταν σχεδόν σε έκταση.

Οι περισσότεροι τάφοι φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί σε επάλληλες ταφές. Στους κιβωτιόσχημους κυρίως παρατηρείται ο παραμερισμός των οστών του προηγούμενου νεκρού και επαναχρησιμοποίησή τους. Από τα ευρήματα του νεκροταφείου συμπεραίνουμε ότι χρησιμοποιήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Στην πλειονότητά τους σχεδόν, βρέθηκαν κατεστραμμένοι. Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν κεραμίδες μετατοπισμένες έτσι ώστε να δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για ταφές σε λάκκους. Κάποια τμήματα καλυπτήριων κεραμίδων τα οποία βρέθηκαν στην αρχική τους θέση μας βοήθησαν να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για τον τύπο του καλυβίτη τάφου. Σε αρκετές ταφές βρέθηκαν τα οστά του νεκρού μετατοπισμένα από την αρχική τους θέση ή τελείως κατεστραμμένα. Η προαναφερθείσα κατάσταση εύρεσης των τάφων δεν μας επέτρεπε να επισημάνουμε τις επεμβάσεις οι οποίες κρινόντουσαν απαραίτητες κατά την διάρκεια της διαδικασίας τοποθέτησης μιας νέας σορού.

Αρκετές πληροφορίες έχουμε μόνο από τον κιβωτιόσχημο τάφο 15, στον οποίο πρέπει να σημειωθεί ότι δεν βρέθηκε ολόκληρος σκελετός παρά μόνο ανακομιδές. Ο τάφος αποτελούνταν από σειρά όρθιων σχιστολιθικών πλακών. Η κάλυψή του γινόταν στο νότιο τμήμα του με πήλινες κεραμίδες ενώ στο βόρειο με λίθινες πλάκες. Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο τάφος αυτός αρχικά ήταν καλυμμένος μόνο με σχιστολιθικές πλάκες, και όταν στη συνέχεια αυτές αφαιρέθηκαν, στην θέση τους τοποθετήθηκαν οι πήλινες κεραμίδες.

Ο μόνος πλούσια κτερισμένος τάφος ήταν ο τάφος 15. Οι περισσότεροι τάφοι παρουσιάζουν περιορισμένο αριθμό προσφορών. Τα κτερίσματα συνήθως ήταν τοποθετημένα στο ύψος των ποδιών του νεκρού, εκτός βέβαια από τα νομίσματα. Εξαίρεση αποτελεί ο τάφος 7: η φιάλη (ΜΛ 2003/7) που συνόδευε τον νεκρό κάλυπτε το αριστερό τμήμα του κρανίου του, καθώς και ο τάφος 20 όπου μία οξυπύθμενη οινοχόη (ΜΛ 2003/3) ήταν τοποθετημένη στο ύψος του θώρακα. Σε όλους τους τάφους ακόμη και σ' αυτούς που δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα βρέθηκαν ίχνη καύσης (καρβουνάκια) ανάμεσα στα πόδια του νεκρού και μικρή ποσότητα οστράκων. Στο χώρο ανακομιδής 2, μάλιστα βρέθηκε καμένο ολόκληρο αγγείο (ΜΛ 2003/5). Το πιο πιθανόν είναι να έχουμε ενδείξεις για κάποιο τελετουργικό. Δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά εάν πρόκειται για τελετουργικό το οποίο είχε σχέση με την ταφή ή με την ανακομιδή. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν καρφιά, γεγονός που αποτελεί μια καλή ένδειξη για την ύπαρξη ξύλινων σαρκοφάγων ή φορέων.

Όλες οι ταφές εντοπίστηκαν σε έδαφος με αμμώδη σύσταση το οποίο περιείχε και λεπτόκοκκο χαλίκι. Πρόκειται για μία ένδειξη ότι οι τάφοι κατεστράφησαν από τα νερά της λίμνης Βοιηβίδας, της οποίας η στάθμη πρέπει να μεταβλήθηκε και μάλιστα με βίαιο τρόπο.

ΤΑΦΟΙ

Τάφος 1: Έχει μέγιστο μήκος 1,10μ. και μέγιστο πλάτος 0,29μ. Έχει προσανατολισμό Δ-Α. Πρόκειται για παιδική ταφή (Υψ. σκελετού 0.91μ). Οι κεραμίδες έφεραν στο εσωτερικό

τους σπειροειδή εγχάρκτη διακόσμηση. Ανάμεσα στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν ίχνη από καύσεις (κάρβουνα). Τα οστά των πλευρών βρέθηκαν μετατοπισμένα.

Τάφος 2: Διαστάσεις τάφου: μήκος 1,35μ. πλάτος 0,94μ. Διαστάσεις πλακών: 0,48×0,39μ. και 0,46×0,28μ. Έχει προσανατολισμό Δ-Α. Βρίσκεται σε επαφή με το βόρειο μέτωπο τοίχου κτιρίου του ελληνιστικού οικισμού. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση. Τα οστά των πλευρών είναι μετατοπισμένα. Το κεφάλι ήταν γυρισμένο προς το Νότο. Προφανώς αυτό έγινε μετά την ταφή, αυτό φαίνεται από την θέση της οδοντοστοιχίας. Το αριστερό χέρι δεν σώζεται.

Κτερίσματα: Λάγνυος (ΜΛ 2003/) η οποία ήταν τοποθετημένη στο ύψος του αριστερού μηρού. Ένας μικρός αργός λίθος τοποθετημένος στο πιγούνι. Και τμήμα πιθαμορέα στη ΝΑ πλευρά του τάφου. Στο ύψος του ώμου βρέθηκε χάλκινη εφηλίδα με σιδερένιο στέλεχος η οποία πιθανόν να ανήκε σε ξύλινο φορείο ή ξύλινη σαρκοφάγο. Στη θέση του δεξιού χεριού- το οποίο λείπει- βρέθηκαν λίγα καρβουνάκια.

Τάφος 3: Πρόκειται για παιδική ταφή. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΔ. Αποτελείται από δύο κοίλες εσωτερικά κεραμίδες διαστάσεων 0,56×0,44μ. και 0,28×0,30μ. Οριοθετείται από Βορρά από 2 κάθετες κεραμίδες διαστάσεων 0,40×0,23μ., όπου η μία φέρει στο εσωτερικό της σπειροειδή διάκοσμο. Οι καλυπτήριες κεραμίδες οι οποίες έκλειναν τριγωνικά τον τάφο είχαν διαστάσεις: 1,92×0,44/0,40μ. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε εμβρυϊκή στάση. Δίπλα στο κρανίο και στο ίδιο βάθος με αυτό βρέθηκε το πίσω μέρος ενός άλλου κρανίου. Στη νότια πλευρά του τάφου στην άκρη των ποδιών εντοπίστηκαν ίχνη καύσης. Στην ανατολική πλευρά στο ύψος της ωμοπλάτης βρέθηκε μεταλλικό νόμισμα καθώς επίσης και δύο όστρακα μελαμβαφούς αγγείου.

Τάφος 4: Πρόκειται για παιδική ταφή. Ο σκελετός ήταν σε ύπτια στάση με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος. Δεξιά του κρανίου και σε μικρή απόσταση από αυτό βρέθηκαν τέσσερις πράσινες διάτρητες χάνδρες, μία θαλασσί και μία μπλε από υαλόμαζα και μία οστέινη. Ανάμεσα στα κάτω άκρα εντοπίστηκε τμήμα χάλκινου κρίκου. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν ακόμη δύο τμήματα κατεστραμμένου κρανίου.

Τάφος 5: Πρόκειται για παιδική ταφή σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Α-Δ. Το πάνω μέρος του κορμού και το κεφάλι του έχουν κλίση προς τα δεξιά. Το κρανίο δε σώζεται ακέραιο. Στο άνω τμήμα του σκελετού βρέθηκαν διάσπαρτα ψήγματα κάρβουνου και ελάχιστα όστρακα. Ένας αρύβαλλος (ΜΛ 2003/5) και μία προχοϊσκη ακουμπούν στο δεξιό μηρό. Στη βάση της προχοϊσκη βρέθηκαν δύο τμήματα ασημένιου δακτυλιδιού (κρίκου) (ΜΛ 2003/38).

Τάφος 6: Στο ΒΑ άκρο οριοθετείται από κάθετα τοποθετημένα τμήματα κεραμίδων, διαστάσεων 0,89×0,48μ., ενώ το ΝΔ άκρο από κάθετες αργές πέτρες μετρίου μεγέθους. Ο τάφος εδράζεται κατά το ήμισυ πάνω σε τοίχο ελληνιστικού κτηρίου. Ο τάφος περιβάλλεται από μικρούς αργούς λίθους που δείχνουν να το οριοθετούν. Πρόκειται για παιδική ταφή. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με το κεφάλι να είναι τοποθετημένο στα ανατολικά και να κλίνει προς τα αριστερά.

Τάφος 7: Μόνο μία καλυπτήρια κεραμίδα βρέθηκε στην θέση της. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Το κεφάλι κλίνει προς τα αριστερά ενώ το άνω άκρο δεν σώζεται στη θέση του. Τα πλευρά και τα κάτω άκρα έχουν μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση. Το αριστερό τμήμα του κρανίου καλύπτεται από φιάλη (ΜΛ 2003/7). Ανάμεσα στον τάφο 6 & 7 εντοπίστηκαν ψήγματα από κάρβουνο.

Τάφος 8: Ο τάφος ο οποίος πιθανόν να ήταν καλυβίτης βρέθηκε εντελώς κατεστραμ-

μένος. Στο κεφάλι του νεκρού βρέθηκε τμήμα κεραμίδας με διακόσμηση από ομόκεντρους κύκλους. Αυτού του τύπου οι κεραμίδες ήταν οι πιο συνηθισμένες στους καλυβίτες τάφους του εν λόγω νεκροταφείου. Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια στάση με λυγισμένα και ανοικτά τα κάτω άκρα. Το δεξί χέρι είναι λυγισμένο στην κοιλιά. Το κεφάλι έχει κλίση προς ΒΑ.

Τάφος 9: Πρόκειται για ταφή σε λάκκο. Ο νεκρός θάφτηκε σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος του κορμού. Το κεφάλι είναι στραμμένο προς τα δεξιά. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-Α. Δίπλα στο δεξιό γόνατο εντοπίζεται ένα δεύτερο κρανίο και ένα τρίτο στο ύψος του δεξιού αστραγάλου. Στο ύψος του αριστερού καρπού βρέθηκε σιδερένιο περικάρπιο (ΜΛ 2003/37), ανάμεσα στα πόδια μία πήλινη οινοχόη (ΜΛ 2003/18) και σε απόσταση 0,40μ. δυτικά του νεκρού τμήμα οινοχόης (ΜΛ 2003/19).

Τάφος 10: Ο σκελετός δεν βρέθηκε ακέραιος. Εντοπίστηκαν θραύσματα του κρανίου, η σπονδυλική στήλη καθώς και κάποια οστά τα οποία είναι μετατοπισμένα. Σ' επαφή με τον αριστερό ώμο βρέθηκε τμήμα της σιαγόνας.

Τάφος 11: Έχει προσανατολισμό Α-Δ. Η κεραμίδα που ορίζει τον τάφο από την ανατολική του πλευρά φέρει απλή εγχάρακτη διακόσμηση. Πρόκειται για παιδική ταφή. Ο σκελετός είναι τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος του κορμού. Το κεφάλι είναι γυρισμένο προς τα ΒΔ. Το κρανίο δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, ενώ τα κάτω άκρα είναι ελαφρά μετατοπισμένα. Σωζόμενο ύψος: 0,90μ. Στο ύψος των ποδιών βρέθηκε αμφορέας (ΜΛ 2003/1) και κάτω από το κρανίο βρέθηκε νόμισμα (ΜΛ 5173).

Τάφος 12: Έχει προσανατολισμό Δ-Α. Αποτελείται από δύο όρθιες κεραμίδες συγκλίνοσες στο άνω άκρο τους, όπου και καλύπτονται από τρίτη οριζόντια κεραμίδα. Ο σκελετός ήταν σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Σωζόμενο ύψ. 0,81μ. Το κρανίο δεν βρέθηκε στη θέση του, αλλά βρέθηκε μετατοπισμένο στο ύψος του αριστερού μηρού. Τα πλευρά επίσης βρέθηκαν μετατοπισμένα.

Τάφος 13: Έχει προσανατολισμό Α-Δ. Ο τάφος βρέθηκε κατεστραμμένος. Σώζεται η νότια καλυπτήρια κεραμίδα η οποία είχε εσωτερικά εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση. Δεν βρέθηκε σκελετός μέσα στον τάφο. Ένα κρανίο βρέθηκε πάνω στον τάφο και κάποια οστά στο βόρειο τμήμα του. Στο εσωτερικό βρέθηκαν καρφιά, ένα χάλκινο νόμισμα (ΜΛ 5174), γυάλινες σπειροειδείς χάνδρες (ΜΛ 2003/32), τμήμα χάλκινου κρίκου και σιδερένια αιχμή ακοντίου (ΜΛ 2003/31). Στο εξωτερικό ανατολικό μέτωπό του βρέθηκαν τοποθετημένα μία πρόχους (ΜΛ 2003/8), ένας αμφορίσκος (ΜΛ 2003/10) και μία οινοχόη (ΜΛ 2003/25).

Τάφος 14: Παιδική ταφή με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Ο νεκρός ήταν θαμμένος σε ύπτια στάση με τα άνω άκρα τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος. Το κεφάλι κλίνει ελαφρώς προς το Βορρά. Ο σκελετός δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, σώζονται τα άνω άκρα, τα οστά της λεκάνης και τμήμα του κρανίου. Τα σωζόμενα τμήματα του σκελετού δείχνουν να είναι μετατοπισμένα από την αρχική τους θέση. Στο δεξί χέρι του σκελετού βρέθηκε σφενδόνη ασημένιου δακτυλιδιού (ΜΛ 2003/33) και χάλκινη αμφικωνική χάνδρα (ΜΛ 2003/35). Στα κάτω άκρα ήταν τοποθετημένη μία πήλινη πρόχους (ΜΛ 2003/10).

Τάφος 15: Οι διαστάσεις του τάφου είναι 1,89×0,64μ. ο δε προσανατολισμός του Ν-Β. Αποτελείται από σειρά όρθιων σχιστολιθικών πλακών μεγέθους 0,35/0,40μ. Το βόρειο πέρας του τάφου οριοθετείται από μία κάθετη σχιστολιθική πλάκα. Η κάλυψη του τάφου γίνεται με πήλινες κεραμίδες στο νότιο τμήμα του και με λίθινες πλάκες στο βόρειο, οι οποίες δείχνουν παραμερισμένες. Ακέραιος σκελετός δεν βρέθηκε. Στο νότιο τμήμα του εντοπίστηκε ανακομιδή οστών (τέσσερις νεκροί- τέσσερα κρανία). Κατά τον καθαρισμό

των οστών από το ΒΑ τμήμά του περισυλλέγησαν ένα χρυσό δαχτυλίδι με ημιπολύτιμο λίθο (ΜΛ 2003/34). Πλησίον αυτού εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα, το οποίο δυστυχώς είναι εντελώς φθαρμένο, στο ΒΑ τμήμα του, μία τετράγωνη χάλκινη αγκράφα ζώνης, (ΜΛ 2003/36) στη δε ΒΑ γωνία του τρία αγγεία: ένας αμφορίσκος (ΜΛ 2003/12), μία πρόχους (ΜΛ 2003/ 13) και ένα κύπελλο (ΜΛ 2003/14). Τέλος στο ΝΑ τμήμα του αποκαλύφθηκε πήλινη πρόχους με το στόμιο προς τα κάτω (ΜΛ 2003/11). Στο χώρο γύρω από αυτή εντοπίστηκαν διάσπαρτα ψήγματα άνθρακα.

Τάφος 16: Σώζεται η πλάκα της ανατολικής παρειάς του τάφου καθώς και καλυπτήριες κεραμίδες. Ο τάφος 16 έχει κοινή την νότια παρεία του με τον τάφο 2. Παιδική ταφή. Ο νεκρός ήταν θαμμένος σε ύπτια στάση με τα άνω άκρα κατά μήκος του σώματος και έχει προσανατολισμό Β-Ν. Μοναδικό κτέρισμα μία πυραμιδόσχημη αγνύθα.

Τάφος 17: Έχει προσανατολισμό Α-ΒΔ. Αποτελείται από τέσσερις επιμήκεις ασβεστολιθικές πλάκες, διαστάσεων 0,78×0,44μ. / 0,76×0,40 / 0,28×0,30 / 0,63×0,40μ. Το συνολικό μήκος του τάφου είναι: 1,65×0,44/0,40μ. Ο σκελετός είναι τοποθετημένος σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα χέρια κατά μήκος του σώματος και το κεφάλι γυρισμένο προς το Βορρά. Στο ανατολικό τμήμα του τάφου εντοπίστηκε ανακομιδή δύο πρωιμότερων ταφών.

Τάφος 18: Έχει μήκος 1×0,40μ. Η νότια πλευρά οριοθετείται από τρεις λίθους μικρού μεγέθους. Ανατολικά δε ορίζεται από ένα κάθετο λίθο. Οι καλυπτήριες κεραμίδες φέρουν στο εσωτερικό τους διακόσμηση από εγχάρακτες κυματοειδείς γραμμές. Παιδική ταφή σε ύπτια στάση με το κεφάλι γυρισμένο προς τα ανατολικά. Το κρανίο βρέθηκε σπασμένο σε τρία κομμάτια ενώ τα υπόλοιπα οστά, ειδικά τα οστά των πλευρών ήταν σχεδόν διαλυμένα από την υγρασία.

Τάφος 19: Ο τάφος ήταν κατεστραμμένος. Η βόρεια καλυπτήρια κεραμίδα έχει πέσει μέσα στον τάφο. Οι διαστάσεις του είναι: 0,95×0,45μ. Στο δυτικό του άκρο εντοπίστηκε διαλυμένο κρανίο και λίγα οστά.

Τάφος 20: Οι διαστάσεις του είναι: 2,15×0,65/0,56μ. Αποτελείται από τέσσερις κάθετες πλάκες διαστάσεων 1,56×0,74μ. 0,35×0,56/0,75×0,62μ. Ο νεκρός ήταν θαμμένος σε ύπτια στάση με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος. Το κεφάλι ήταν γυρισμένο προς τα νότια. Ο νεκρός είχε προσανατολισμό Δ-Α. Στο δυτικό τμήμα του τάφου εντοπίστηκε ανακομιδή οστών καθώς και μία δεύτερη στο ανατολικό τμήμα του, όπου βρέθηκε και μία οξυπύθμενη βάση με μία λαβή. Στο ύψος του θώρακα βρέθηκε τοποθετημένη μία οξυπύθμενη οινοχόη (ΜΛ 2003/3), στη νότια δε γωνία του, μία οινοχόη (ΜΛ 2003/2).

Τάφος 21: Ο τάφος βρέθηκε κατεστραμμένος σώζεται μόνο μία σχιστολιθική πλάκα στη βόρεια πλευρά του. Ο νεκρός ο οποίος είχε προσανατολισμό από Δ προς Α δεν βρέθηκε στην θέση όπου τοποθετήθηκε. Στην ανατολική πλευρά βρέθηκαν τα οστά των κάτω άκρων, ενώ στη δυτική βρέθηκε τμήμα του κρανίου και της οδοντοστοιχίας. Στο δε κέντρο, τμήμα της λεκάνης. Βρέθηκαν επίσης διάσπαρτα όστρακα.

Τάφος 22: Ο σκελετός ήταν θαμμένος σε ύπτια στάση με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Το κεφάλι είναι γυρισμένο προς Νότο. Το δεξί χέρι βρίσκεται κατά μήκος του σώματος, ενώ το αριστερό σχεδόν σε έκταση. Από τα κάτω άκρα σώζεται μόνο το δεξιό. Πρόκειται για παιδική ταφή. Κάτω από το δεξί χέρι βρέθηκε μάζα σιδήρου.

Τάφος 23: Είχε προσανατολισμό από Α προς τα Δ. Βρέθηκαν δύο κάθετες κεραμίδες καθώς και οι καλυπτήριες. Εντοπίστηκαν κάποια οστά και τμήμα του κρανίου. Από το μέγεθος των οστών η ταφή φαίνεται να ήταν παιδική.

Τάφος 24: Τμήμα τοίχου ελληνιστικού κτιρίου έχει χρησιμοποιηθεί σαν μία από τις

παρειές του τάφου. Είναι κατασκευασμένος από ασβεστολιθικούς λίθους, διαστάσεων: 0,60×0,57μ. / 0,56×0,72 / 0,50×0,66μ. οι συνολικές διαστάσεις του είναι: 1,65×0,66/0,72μ. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-Α. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Το κεφάλι είχε ελαφρά κλίση προς Δ. Στην ανατολική πλευρά του τάφου δίπλα στα οστά του δεξιού ποδιού βρέθηκε και δεύτερο κρανίο.

Τάφος 25: Οι διαστάσεις του τάφου είναι: 2×0,85μ. και ο προσανατολισμός του ΒΑ-ΒΔ. Αποτελείται από σειρά όρθιων σχιστολιθικών πλακών διαστάσεων 0,48 / 0,62μ. Δε βρέθηκε ολόκληρος σκελετός παρά μόνο τέσσερα κρανία και μία συγκέντρωση οστών.

Τάφος 26: Πρόκειται για λακκοειδή παιδική ταφή με προσανατολισμό από Δ προς Α.

Τάφος 27: Οι διαστάσεις του είναι 2,06×0,95/0,77μ. Αποτελείται από τέσσερις επιμήκεις ασβεστολιθικές πλάκες. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος. Το κεφάλι είχε ελαφρά κλίση προς τα δυτικά. Ανακομιδή οστών εντοπίστηκε στη ΒΔ πλευρά του τάφου, ανάμεσα στα οστά βρέθηκε εφηλίδα. Δεύτερη δε ανακομιδή οστών βρέθηκε στη νότια γωνία στο ύψος των ποδιών.

Τάφος 28: Οι τρεις παρειές του είναι κτισμένες από μικρούς αργούς ασβεστολιθικούς λίθους, για δε την τέταρτη έχει χρησιμοποιηθεί όπως και για τον τάφο 24 τμήμα ενός τοίχου του ελληνιστικού κτηρίου. Οι διαστάσεις του είναι 1,06×0,59μ. Το κρανίο έχει ελαφρά κλίση προς τα βόρεια. Στο ύψος περίπου των ποδιών βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι – κρίκος.

Τάφος 29: Παιδική ταφή. Μήκος τάφου 1,36μ. Ο νεκρός ήταν θαμμένος σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Β-Ν. Το κεφάλι είχε κλίση προς τα δεξιά. Ο σκελετός βρέθηκε κατεστραμμένος και μετατοπισμένος από την αρχική του θέση. Στο τέλος του δεξιού κάτω άκρου βρέθηκε λυχνάρι (ΜΛ 2003/17) και ανάμεσα στα κάτω άκρα πήλινος αμφορίσκος (ΜΛ 2003/15). Δίπλα στο δεξιό πόδι στο ύψος του μηρού πήλινη λήκυθος (ΜΛ 2003/16) και τέλος κάτω από το σαγόνι χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 30: Γειτνιάζει με το βόρειο μέτωπο του τάφου 20. Έχει διαστάσεις 1,43×0,64/0,60μ. Αποτελείται από ασβεστολιθικούς πλακοειδής λίθους. Έχει προσανατολισμό Δ-Α. Ο σκελετός είναι κατεστραμμένος. Βρέθηκαν δύο οστά κρανίου, τα οστά της λεκάνης και των κάτω άκρων. Από τις διαστάσεις των οστών συμπεραίνεται ότι πρόκειται για παιδική ταφή.

Χώρος ανακομιδής οστών 1: Βρέθηκε ακριβώς πάνω από τον τάφο 9. Μαζί με τα οστά εντοπίστηκαν επίσης τέσσερα αγγεία: δύο οινόχοες (ΜΛ 2003/18 & ΜΛ 2003/19), ένα πινάκιο (ΛΜ 2003/20) και ένα κλειστό άωτο αγγείο (μαγειρικό σκεύος) (ΜΛ 2003/21).

Χώρος ανακομιδής οστών 2: Ο χώρος περικλείεται από τοίχους ελληνιστικού κτηρίου. Πρόκειται για συγκέντρωση οστών τα οποία φαίνεται να έχουν απορριφθεί στο σημείο αυτό. Βρέθηκαν τέσσερα κρανία και πληθώρα άλλων οστών. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκε καθαροειδές αγγείο (ΜΛ 2003/23), σε απόσταση 0,10μ. από το προηγούμενο εντοπίστηκε δεύτερο αγγείο (ΜΛ 2003/24). Ακόμη τρία κρανία και ελάχιστα οστά βρέθηκαν σε μικρή απόσταση από τα προηγούμενα. Εδώ ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν και κάποιες κεραμίδες.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Τάφος 2 (εικ. 1):

Λάγυνος (ΜΛ 2003/4). Ύψ.: 16,7εκ. Μέγ. διάμ.: 15εκ. Διάμ. στομίου: 6,1εκ. Διάμ. βάσης:

12,5εκ. Χρώμα: 5YR (6/8) reddish yellow. Παρόμοια αγγεία από τη ρωμαϊκή Αγορά της Αθήνας¹ χρονολογούνται από τον 1^ο έως και το 2^ο αι. μ.Χ. Πανομοιότυπη λάγυρος η οποία βρέθηκε σε ρωμαϊκό νεκροταφείο στην Πηνειάδα Τρικάλων χρονολογήθηκε από τα νομίσματα του τάφου στον 4^ο αι. μ.Χ.

Τάφος 4:

Γυάλινες χάνδρες από κόσμημα (ΜΛ 2003/39). Πρόκειται για πέντε τμήματα από πράσινες σωληνωτές γυάλινες χάνδρες, ένα τμήμα πιθανόν σωληνωτής γαλάζιας, μία οστέινη επίσης σωληνωτή και μία γαλάζια κυκλικής διατομής με διάκοσμο από ρόμβους. Βρέθηκαν διάσπαρτες.

Τάφος 5 (εικ. 2):

Προχοΐσκη (ΜΛ 2003/6). Ύψ.: 15εκ. Μέγ. διάμ.: 12,8εκ. Διάμ. στομίου: 9εκ. Διάμ. βάσης: 6,9 εκ. Χρώμα: 7,5YR (6/8) reddish yellow. Χρονολόγηση²: από τέλος 2^{ου} έως και 3^{ου} αι. μ.Χ.

Αρύβαλλος (ΜΛ 2003/5). Ύψ.: 8εκ. Μέγ. διάμ.: 7,5εκ. Διάμ. στομίου: 5,6εκ. Διάμ. βάσης: 1,7εκ. Χρώμα: 5YR (6/8) reddish yellow. Χρονολόγηση³: Τέλος 2^{ου} αι. μ.Χ. έως αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.

Ασημένιο δαχτυλίδι (ΜΛ 2003/38). Διάμ. 1,8 εκ. Σώζονται δύο τμήματα του κρίκου. Διακόσμηση σε ψαροκόκαλο. Στο κέντρο διατρέχεται από σειρές από στιγμές και στα πλάγια λοξές γραμμές.

Τάφος 7 (εικ. 3):

Φιάλη (ΜΛ 2003/ 7). Ύψ. 8εκ. Διάμ. στομίου 14,3εκ. Χρώμα: 5YR (6/8) reddish yellow. Απομίμηση του σχήματος 58 του Hayes. Χρονολόγηση⁴: από 2^ο αι. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ.

Τάφος 9 (εικ. 4):

Οινοχόη (ΜΛ 2003/22). Ύψ.: 12εκ., Διάμ. στομίου 5,4εκ. Διάμ. βάσης 5,5εκ. μέγ. Διάμ. 10εκ. Χρώμα: 7,5YR (6/6) reddish yellow.

Σιδερένιο περικάρπιο (ΜΛ 2003/37). Διάμ.: 5εκ. Βρέθηκε στο ύψος του αριστερού καρπού. Σώζονται δύο τμήματα. Η μία απόληξη έχει σχήμα κεφαλής φιδιού, η δε άλλη ουρά φιδιού (:).

Ανακομιδή οστών 1 (εικ. 4)

Οινοχόη (ΜΛ 2003/18). Ύψ.: 17,3εκ. Μέγ. διάμ.: 12,2εκ. Διάμ. στομίου: 4,5εκ Διάμ. βάσης: 5εκ. Χρώμα: 2,5 YR (7/4) yellow. Χρονολογείται⁵ στο β' μισό του 1^{ου} αι. μ.Χ. έως αρχές 2^{ου} αι μ.Χ.

Οινοχόη (ΜΛ 2003/19). Ύψ.: 13,6εκ. Μέγ. διάμ.: 10εκ. Διάμ. στομίου: 4,7εκ. Διάμ. βάσης: 6,1εκ. Χρώμα : 5YR (6/8) reddish yellow

Μαγειρικό σκεύος (ΜΛ 2003/21). Ύψ.: 17,3εκ. Μέγ. διάμ.: 12,2εκ. Διάμ. στομίου: 4,5εκ Διάμ. βάσης: 5εκ. Χρώμα : 2,5 YR (7/4) yellow.

Πινάκιο (ΜΛ 2003/20). Ύψος: 7,2εκ. Μέγ. διάμ.: 22εκ Διάμ. στομίου: 21εκ. Διάμ. βάσης: 10εκ. Χρώμα: 2,5 YR (6/8) light red. Πρόκειται για σχήμα το οποίο προέρχεται από το σχήμα 60 των Sigillata B2⁶ και εμφανίζεται στην ανασκαφή του Stobi από τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ.

1. Robinson 1959, 32, πιν. 7, G103. Για το ρωμαϊκό νεκροταφείο της Πηνειάδας οι πληροφορίες προέρχονται από την ανασκαφεία κ. Στ. Κατακούτα.

2. Anderson-Stojanovic 1992, form 22, 121, pl. 115. Robinson 1959, G103.

3. Robinson 1959, J.34, 19 και 55.

4. Warner 1990, 57, 118 fig.10. Anderson-Stojanovic 1992, form 12, 119. Robinson 1959, J.32, pl. 68.

5. Warner 1990, Local cooking-fabric pitchers, fig. 26 (219-220) 105. Williams-Zervos 1983, 20, pl. 9.

αι. έως και τις αρχές του 4^{ου} μ.Χ. αι. Στη ρωμαϊκή Αγορά της Αθήνας εμφανίζεται από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. έως και τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφος 11 (εικ. 5)

Αμφορέας (ΜΛ 2003/1). Ύψ.: 22,2εκ. Μέγ. διάμ.: 15,7εκ. Διάμ. στομίου: 7,5εκ. Διάμ. βάσης: 7εκ. Χρώμα: YR 7,5 (6/8) reddish yellow.

Χάλκινο νόμισμα (ΜΛ 5173). Χάλκινο νόμισμα Διοκλειτιανού (284-305 μ.Χ.).

Εμπροσθότυπος: Προτομή του Διοκλειτιανού σαν Αντονίνος.

Επιγραφή: [IMP. DIOCLE]TIANUS AVG.

Οπισθότυπος: Δίας στρατηγός και στα πόδια του μικρή φιγούρα του Διοκλειτιανού.

Επιγραφή: IOVI CONSERVAT.AVG.

Το νόμισμα αυτό κόπηκε πριν την μεταρρύθμιση του Διοκλειτιανού⁷ στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Τάφος 13 (εικ. 6)

Αμφορίσκος (ΜΛ 2003/9). Ύψ.: 13εκ. Μέγ. διάμ. 15εκ. Διάμ. στομίου: 6εκ. Διάμ. βάσης: 6,5εκ. Χρώμα: 5 YR (6/8) reddish yellow.

Πρόχους (ΜΛ 2003/8). Ύψ.: 18εκ. Μέγ. διάμ.: 13εκ. Διάμ. στομίου: 5εκ. Διάμ. βάσης: 7,8εκ. Χρώμα: 7,5 YR (7/8) reddish yellow.

Πρόχους (ΜΛ. 2003/25). Σωζ. ύψ.: 16,4εκ. Μέγ. διάμ.: 15,2εκ. Διάμ. βάσης: 9εκ. Χρώμα: YR 7,5 (7/6) reddish yellow. Επίχρυσμα: YR 2,5 (4/8) red.

Γυάλινο περιδέραιο (ΜΛ 2003/ 32). Αποτελείται από μπλε γυάλινες σπειροειδείς διάτρητες χάνδρες, κατασκευασμένες με την τεχνική της εμπίσης⁸. Έχουμε δύο ειδών σπείρες. Η κεντρική χάνδρα είναι κυκλικής διατομής από αιματίτη. Οι χάνδρες βρέθηκαν διάσπαρτες. Τα κτερίσματα από κύανο και γυαλί συνοδεύουν νεκρούς σε ολόκληρο τον αρχαίο κόσμο.

Αιχμή ακοντίου (ΜΛ 2003/31). Μήκ.: 10εκ. Σωζ. μήκ. αυλού 6,5εκ.

Η αιχμή είναι οξειδωμένη, λείπει τμήμα της λεπίδας. Η λεπίδα είναι φυλλόσχημη. Ο αυλός κωνικός.

Χάλκινο Νόμισμα (ΜΛ 5174). Centenionalis του Κωνσταντίου ΙΙ

Εμπροσθότυπος: Προτομή του Κωνσταντίου ΙΙ δαφνοστεφανομένου.

Επιγραφή: D.N.CON]STAN[TIUS P.F.AVG

Οπισθότυπος: Στρατιώτης ο οποίος προχωράει προς νικημένο ιππέα.

Επιγραφή: F]EL[TEMP.REPARATIO

Επιγραφή Νομισματοκοπείου: CONSP

Το νόμισμα αυτό κόπηκε στο νομισματοκοπείο της Κωνσταντινουπόλεως⁹ κατά την πρώτη περίοδο μετά την μεταρρύθμιση του Κωνσταντίου ΙΙ δηλ. ανάμεσα στο 346 μ.Χ. και το 354 μ.Χ.

Τάφος 14 (εικ. 7)

Πρόχους (ΜΛ 2003/10). Ύψ.: 13,4εκ. Μέγ. διάμ.: 9,5εκ. Διάμ. στομίου 3,7εκ. Διαμ. βάσης: 4,1εκ. Χρώμα: 2,5 YR (8/4) pale yellow.

Σφενδόνη ασημένιου δαχτυλιδιού (ΜΛ 2003/33). Διάμ.: 1,3εκ.

6. Anderson-Stojanovic 1992 118, pl. 111 form 8. Robinson 1959, G176, pl. 67 και K13, pl. 68. Hayes 1983, 128, 129 nos 122, 123.

7. Sear 1981, 292 (3414).

8. Η διαμόρφωση ενός αντικειμένου με εμπίση παχύρρευστου γυαλιού σε ανοιχτή ή διμερή μήτρα. Χρησιμοποιείται για την κατασκευή χαντρών και περιάπτων.

9. Sear 1981, 326 (3903). Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την συνάδελφο κ. Στ. Κατακούτα για την πολύτιμη προσφορά της στην ταύτιση των νομισμάτων.

Ο Higgins¹⁰ το κατατάσσει στον τύπο 4 και το χρονολογεί στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. Η σφενδόνη του είναι σχεδόν κυκλικής διατομής. Διακρίνονται με μεγάλη προσπάθεια δύο όρθιες μορφές. Μία (η από δεξιά) φαίνεται για γυναικεία και η άλλη ανδρική.
Χάλκινη Χάνδρα (ΜΛ 2003/35). Μήκος: 3,5εκ. Μέγ. διάμ.: 2,40εκ. Διάμ. οπής: 0,5εκ. Σχήμα αμφικωνικό, στα άκρα έχει δύο οπές καθώς και μία τρίτη στο κέντρο στο σημείο όπου η διάμετρος είναι μέγιστη.

Τάφος 15 (εικ. 8):

Αμφορίσκος (ΜΛ 2003/12). Ύψ.: 17εκ. Μέγ. διάμ.: 13,4εκ. Διάμ. στομίου: 9 εκ. Διάμ. βάσης: 8,1εκ. Χρώμα: 7,5 YR (7/6) reddish yellow. Πρόκειται για τον τύπο 2 των «Cooking pots» του Hayes και του τύπου 2 των «Cooking wares» της ανασκαφής του Stobi· χρονολογείται δε και από τους δύο συγγραφείς από το 2^ο αι. μ.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ.¹¹

Κύπελλο (ΜΛ 2003/14). Ύψ.: 6,1εκ. Μέγ. διάμ.: 7,4εκ. Διάμ. στομίου: 6εκ. Διάμ. βάσης: 3εκ. Χρώμα: 5 YR (6/8) reddish yellow. Χρονολογείται¹² στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Πρόχους με διάτρητη βάση (ΜΛ 2003/11). Ύψ.: 15εκ. Μέγ. διάμ.: 11,5εκ. Διάμ. βάσης: 5,4εκ. Διάμ. στομίου: 5εκ. Χρώμα: 7,5 YR (7/6) reddish yellow. Η βάση της είναι διάτρητη. Πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε και σαν ηθμός.

Πρόχους (ΜΛ 2003/13). Ύψ.: 27εκ. Μέγ. διάμ.: 19,6εκ. Διάμ. βάσης: 8εκ. Διάμ. στομίου: 10,2εκ. Χρώμα: 10 YR (7/6) yellow. Χρονολογείται¹³ στον 3^ο αι. μ.Χ.

Χρυσό δακτυλίδι (ΜΛ 2003/ 34). Βάρος: 3 γρ. Διάμετρος δακτυλίου: 0,023μ. Διαστάσεις σφενδόνης: 0,016μ.×0,012μ. Πάχος δακτυλιόλιθου: 0,004μ.

Δακτύλιος ημικυκλικής διατομής. Ο κρίκος αποτελείται από δύο σύρματα περιελιγμένα κατ' αντίθετη φορά, και από τρίτο στρεπτό σύρμα που καλύπτει εξωτερικά την αρμογή των δύο. Η σφενδόνη είναι ελλειψοειδής, διακοσμημένη με δακτυλιόλιθο από ίασπι με έγγλυφη παράσταση ερωτιδέα.

Δακτυλίδια με χρυσό έλασμα και ανάγλυφη παράσταση στη σφενδόνη είναι διαδεδομένα σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή περίοδο. Σύμφωνα με τον Higgins πρόκειται για τύπο δακτυλιδιού με ελληνιστικές καταβολές, ο οποίος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και κατά την ρωμαϊκή περίοδο.

Αγκράφα ζώνης (ΜΛ 2003/36). Σιδερένια ορθογώνια αγκράφα διαστάσεων: 4,1×3,7εκ. Μήκος βελόνας 4,5εκ.

Τάφος 20 (εικ. 9)

Οινοχόη (ΜΛ. 2003/2). Ύψ.: 15,5εκ. Μέγ. διάμ.: 11εκ. Διάμ. στομίου: 6,6εκ. Διάμ. βάσης: 8 εκ. Χρώμα: YR 5 (6/8) reddish yellow. Παρόμοια αγγεία της Αγοράς της Αθήνας χρονολογούνται¹⁴ στα μέσα του τρίτου τέταρτου του 1^{ου} αι. μ.Χ. Για την περίπτωση αυτής της οινοχόης δεν θα μπορούσαμε να δεχθούμε μία τόσο υψηλή χρονολογία.

Οξυπύθμενη οινοχόη (ΜΛ 2003/3). Ύψ.: 16,5εκ. Μέγ. διάμ.: 11,7εκ. Διάμ. στομίου: 3,4εκ. Διάμ. βάσης: 2,2εκ. Χρώμα: YR 5 (6/8) reddish yellow.

Τάφος 29 (εικ. 10)

Αμφορίσκος (ΜΛ 2003/15). Ύψ.: 12,5εκ. Μέγ. διάμ.: 10,5εκ. Διάμ. στομίου: 7εκ. Διάμ. βάσης: 5,9 εκ. Χρώμα: 10 YR (7/6) yellow. Είναι όμοιο με το ΜΛ 2003/12 του τάφου

10. Higgins 1961, 190.

11. Anderson-Stojanovic 1992, form 4, 136, pl. 136 /cooking wares. Hayes 1983, Cooking pots, type 2, fig. 5.

12. Anderson-Stojanovic 1992: Italian Mugs 74, pl. 60 (512,515).

13. Warner 1990, 95, fig.196.

14. Warner 1990, 105, fig. 26 (221-222).

15 και χρονολογείται¹⁵ και αυτό από το 2^ο αι. μ.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. Σε αυτή όμως την περίπτωση επειδή ο αμφορίσκος βρέθηκε στον ίδιο τάφο με το λυχνάρι (ΜΛ 2003/17) το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. θα ήταν προτιμότερο να χρονολογηθεί και το ίδιο κατά το ίδιο χρονικό διάστημα.

Λυχνάρι (ΜΛ 2003/17). Ύψ.: 2,9εκ. Μήκος: 9,2εκ. Διάμ.: 6,3εκ. Διάμ. βάσης: 3,5 εκ. Χρώμα: 7,5 YR (5/6) strong brown. Παρόμοια λυχνάρια¹⁶ της Αγοράς χρονολογούνται στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Λήκυθος (ΜΛ 2003/16). Σωζ. ύψ.: 19εκ. Μέγ διάμ.: 9εκ. Διάμ. βάσης: 3,6 εκ. Χρώμα πηλός: 7,5 YR (6/8) reddish yellow, επίχρισμα: 7,5 YR (4/4) brown.

Ανακομιδή 2 (εικ. 11):

Κύπελλο (ΜΛ 2003/23). Ύψ.: 7,5εκ. Διάμ. βάσης 3,3 εκ. Διάμ. χείλους: 12,2 εκ. Χρώμα: 7,5 YR (7/4) pink. Χρονολόγηση¹⁷: μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Πρόχους (ΜΛ 2003/24). Σωζ. ύψος: 7,9εκ. Διάμ. βάσης: 7,2εκ. Μέγ. διάμ.: 13,8εκ. Χρώμα: YR 2,5 (7/3) pale yellow.

Η συμβολή της μελέτης της κεραμικής στη χρονολόγηση του νεκροταφείου υπήρξε ελάχιστη. Οι πηγές που χρησιμοποιήσαμε μας έδωσαν σε ορισμένες περιπτώσεις χρονολογήσεις αρκετά υψηλές όπως 1^{ος} αι. μ.Χ. Σε αυτές τις περιπτώσεις προτιμήσαμε την συγκριτική χρονολόγηση είτε σε σχέση με τα άλλα κτερίσματα του τάφου, όπου αυτό ήταν δυνατόν, είτε σε σχέση με αντίστοιχη χρονολογημένη κεραμική του θεσσαλικού χώρου. Τα διάφορα κοσμήματα εκτός βέβαια από τη σφενδόνη του ασημένιου δαχτυλιδιού του τάφου 14, το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον 3^ο αι. μ.Χ., τα υπόλοιπα δεν μπορούν να μας δώσουν ακριβείς χρονολογήσεις. Τέλος μόνο δύο από τα νομίσματα που βρέθηκαν μέσα στους τάφους μπόρεσαν να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Συμπερασματικά και με αρκετές επιφυλάξεις θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε κατά την διάρκεια του 3^{ου} αι. μ.Χ. έως και τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Συγκεφαλαιώνοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η συστηματική μελέτη της στρωματογραφίας του νεκροταφείου και της όλης ανασκαφής εν γένει, θα μπορούσε να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες στη μελέτη των μεταβολών της στάθμης των υδάτων, καθώς και της έκτασης την οποία καταλάμβανε η λίμνη Βοιηβίδα (Κάρλα) σε ορισμένες χρονικές περιόδους. Οι τάφοι βρέθηκαν σε υψόμετρο 45μ. περίπου από την θάλασσα, μέσα σε αλλουβιακό στρώμα. Είναι γνωστό ότι η λίμνη έφθανε τα 51μ. από το επίπεδο της θάλασσας. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν κατεστραμμένοι. Στην καλύτερη περίπτωση δηλ. σε εκείνη των κιβωτίοσχημων κεραμοσκεπών τάφων έχουν μεταφερθεί μόνο οι καλυπτήριες κεραμίδες. Μέσα στους κατεστραμμένους τάφους βρέθηκε άμμος, τα δε οστά όπως προαναφέραμε βρέθηκαν μετακινημένα. Τα στοιχεία αυτά μας οδηγούν να σκεφτούμε την πιθανότητα της μεταβολής της στάθμης και της έκτασης των υδάτων της λίμνης. Μία πρώτη πιθανή μεταβολή να επήλθε κατά το χρονικό διάστημα το οποίο μεσολάβησε από την εγκατάλειψη του ελληνιστικού οικισμού δηλ. το 2^ο αι. π.Χ. έως την επαναχρησιμοποίηση του χώρου δηλ. τον 3^ο αι. μ.Χ. και μία δεύτερη μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. Είναι πολύ πιθανόν η τελευταία μετακίνηση της λίμνης να ήταν και η αιτία της καταστροφής του ρωμαϊκού νεκροταφείου.

15. Anderson-Stojanovic 1992, 136, pl. 136 (form 4).

16. Perlzweig 1961, pl. 131(1007) pl. 21.

17. Anderson-Stojanovic 1992, pl. 125 (1031), pl. 122.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΡΩΜΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΚΑΛΑΜΑΚΙ Ν. ΛΑΡΙΣΗΣ

Μαρία Βαϊοπούλου

Πρόκειται για νεκροταφείο των ρωμαϊκών χρόνων το οποίο αποκαλύφθηκε κατά την διάρκεια σωστικής ανασκαφής στα πλαίσια του έργου “Αποκατάσταση της λίμνης Κάρλας και άλλα συναφή έργα”. Έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα 25 τάφοι. Έχουμε όλων των ειδών τις ταφές. Λακκοειδείς, καλυβίτες, κιβωτιόσχημοι κεραμοσκεπείς, κιβωτιόσχημοι. Εκτός από τους τάφους στους οποίους φαίνεται καθαρά ότι έχουμε αποκομιδή οστών, σε αρκετούς λακκοειδείς έχουν θαφτεί περισσότεροι από ένας νεκρούς και μάλιστα υπάρχουν ενδείξεις ότι οι ταφές ήταν βιαστικές. Αρκετοί τάφοι βρέθηκαν κατεστραμμένοι, τα δε οστά και τα κτερίσματα έξω από αυτούς. Πρόκειται πιθανόν για μία ένδειξη σεισμού σε μεταγενέστερη περίοδο και μετακίνηση της λίμνης. Για την κατασκευή των κιβωτιόσχημων τάφων έχουν χρησιμοποιηθεί τμήματα των τοίχων του ελληνιστικού οικισμού ο οποίος ανασκάπτεται ακόμη. Αν και οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι, βρέθηκαν αρκετά αγγεία καθώς και κάποια κοσμήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson–Stojanovic V. R., 1992. *Stobi The Hellenistic and Roman pottery*, Princeton.
- Hayes, J.W., 1972. *Late Roman pottery*, London.
- Hayes, J.W., 1983. The Villa Dionysos excavations, Knossos: Pottery, *BSA* 78, 97-169.
- Higgins R.A., 1961. *Greek and Roman jewellery*, London.
- Marshall F.H. 1969. *Catalogue of the jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities British Museum*, London.
- Perlzweig J., 1961. *The Athenian Agora. VII. Lamps of the Roman period*, Princeton.
- Πετρόπουλος Μ., 1999. *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα.
- Robinson R H.S., 1959. *The Athenian Agora v. Pottery of the Roman period: Chronology*, Princeton.
- Sear S.B, 1981. *Roman coins and their values, published by Seaby LTD*, London.
- Snodgrass A. 1964. *Early Greek armour and weapons*, Edinburgh.
- Warner Slane K., 1990. *Corinth XVIII, part II: The sanctuary of Demeter and Kore. The Roman pottery and lamps*, Princeton.
- Williams C.K. - Zervos O. H. 1983. Corinth 1982: East of the Theater, *Hesperia* 52, 115-163.

Εικ. 1.

Εικ. 2.

Εικ. 3.

Εικ. 4.

Εικ. 5.

Εικ. 6.

Εικ. 7.

Εικ. 8.

Εικ. 9.

Εικ. 10.

Εικ. 11.

Η ΙΤΩΝΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΣΤΗ ΦΙΛΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ*

Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ, Ο ΧΩΡΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΙΤΩΝΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

Τα λιγοστά μυθολογικά κείμενα που αναφέρονται στη γενεαλογική καταγωγή της Ιτωνίας Αθηνάς, την παραδίδουν ως κόρη του Ιτώνου, γιού του Αμφικτύωνα και ως αδελφή της Ιοδάμας¹. Το επίθετο «Ιτωνία»², σύμφωνα με τις πληροφορίες των φιλολογικών πηγών, συνδέεται τόσο με το όνομα του πατέρα της, όσο και με το γεγονός ότι η λατρεία της διαδόθηκε από τη θεσσαλική πόλη «Ιτωνος»³.

Τον Ίτωνο, γιό του Αμφικτύωνα, βρίσκουμε επίσης και σε μια άλλη παραλλαγή του ίδιου μύθου. Σε αντίθεση με την πρώτη παραλλαγή που αναφέρει την Αθηνά ως κόρη του και από την οποία δεν υπάρχει, όπως είναι φυσικό, γενεαλογική συνέχεια λόγω της παρθενικής φύσης της θεάς, η δεύτερη παραλλαγή θέλει το Βοιωτό (γενάρχη του Βοιωτικού έθνους) ως γιό του Ιτώνου⁴.

Το όνομα του Ιτώνου συναντάται και σε έναν ακόμη μύθο, ο οποίος όμως δεν σχετίζεται άμεσα με την Αθηνά⁵. Σύμφωνα με το μύθο αυτό ο Βοιωτός ήταν γιός της Άρνης και του Ποσειδώνα και εγγονός του Αιόλου. Ο Βοιωτός διαδέχθηκε στη βασιλεία τον παππού

* Ευχαριστώ θερμά την Τοπογράφο-Μηχανικό κ. Θάλεια Μακρή-Σκοτινιώτη για τη σχεδίαση του χάρτη της Θεσσαλίας (εικ. 1) και του σχεδίου της εικ. 2, την σχεδιάστρια κ. Παρασκευή Βαϊτσοπούλου για τη σχεδίαση του σχεδίου της εικ. 6 καθώς επίσης και τον κ. Μαργαρίτη Μπατζανόπουλο για την ηλεκτρονική επεξεργασία του χάρτη και της εικ. 2.

1. Σιμωνίδης, στο *Etym. Magnum*, λ. Ιτωνίς και Sch. in Apoll. Rhodium, A 554b.

2. Για τις παραλλαγές του επιθέτου της Αθηνάς που συναντάμε στην αρχαία γραμματολογία βλ. Roscher 1965², λ. Itonia.

3. Sch. in Apoll. Rhodium, A551a και A551b. Πανσανίας, Θ', *Βοιωτικά* XXXIV, 1. *Etym. Magnum*, λ. Ιτωνίς. Η θεσσαλική πόλη Ίτωνος ιδρυθείσα από τον Δευκαλίωνα του Προμηθέα αναφέρεται ως η τρίτη αρχαιότερη πόλη των Ελλήνων μετά την Ακρόπολη των Αθηνών και την πόλη που ίδρυσε ο Φορωνεύς του Ινάχου (Myth. Graeci, vol. III, Fasc. II, Excerpta Vaticana, I⁷). Το όνομα της αρχαίας θεσσαλικής πόλης συναντάται στην αρχαία γραμματολογία ως (η) Ίτων (Ομήρου *Ιλιάδα*, B695 κ.ε. Διόδωρος, IV, 37, 4 Sch. in Apoll. Rhodium, A551a· *Etym. Magnum*, λ. Ιτωνίς· και Στέφ. Βυζ., λ. Ίτων) και ως (ο) Ίτωνος (Στράβων, 9.5.8 και 14· Απολλόδωρος, II, VII, 7). Ο Στέφ. Βυζ. στο παραπάνω λήμμα δίνει ακόμη τρεις παραλλαγές του ονόματος της πόλης: (η) Ιτών, (η) Σιτών και (η) Ίτωνος. Σε επιγραφή από την Κω, Segre 1934, 176-177, η πόλη φέρει το όνομα (ο) ή (η) Ίτωνος («έν Ίτώνω»).

4. Πανσανίας Θ', *Βοιωτικά* I, 1. Στέφ. Βυζ., λ. Βοιωτία.

5. Διόδωρος, IV, 67, 2-6.

του Αίοιο, έδωσε το όνομα της μητέρας του Άρνης στη χώρα και ονόμασε το λαό του Βοιωτούς από το δικό του όνομα. Γιός του Βοιωτού ήταν ο Ίτωνος, τα εγγόνια του οποίου ήταν οι αρχηγοί των Βοιωτών στη Βοιωτία των ιστορικών χρόνων και συμμετείχαν στην Τρωική εκστρατεία⁶. Ο μύθος αυτός, όπως και οι δύο προηγούμενοι, διαδραματίζεται στην περιοχή της Θεσσαλίας τουλάχιστον μέχρι το Βοιωτό.

Σύμφωνα, λοιπόν, με την πρώτη από τις παραπάνω παραλλαγές του μύθου, η Αθηνά σχετίζεται μόνον με τον Ίωνο το γιό του Αμφικτύωνα και όχι με τον Ίωνο το γιό του Βοιωτού. Φαίνεται δηλαδή ότι η θεότητα βρίσκει την υπόστασή της πριν από το Βοιωτό και ότι αποτελεί μια δημιουργία των Αιολικών πληθυσμών, που κατοικούσαν στην περιοχή της Θεσσαλίας, πριν από την ίδρυση του Βοιωτικού έθνους και φυσικά πολύ πριν από την επικράτηση των Θεσσαλών στη Θεσσαλία.

Η παρατήρηση αυτή έχει σχέση με την απάντηση που μπορεί να δοθεί στο ακόλουθο ερώτημα: πώς και γιατί η Ιτωνία Αθηνά λατρεύεται στην ιστορική περίοδο τόσο από τους Βοιωτούς, που έφυγαν από την περιοχή της Θεσσαλίας, όσο και από τους Θεσσαλούς, που κυριάρχησαν αργότερα στην περιοχή, ως η θεότητα των αντίστοιχων κοινών τους; Διότι, ενώ για τους Βοιωτούς φαίνεται λογικό να μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα και τη θεότητά τους, για τους Θεσσαλούς είναι πραγματικά δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι ως νέοι κατακτητές της περιοχής αποδέχθηκαν ως κύρια θεότητά τους την Ιτωνία Αθηνά, δηλαδή τη θεότητα των αποχωρησάντων Βοιωτών. Η δυσκολία αυτή μπορεί να αρθεί μόνον αν θεωρήσουμε ότι τα προθεσσαλικά φύλα είχαν γνωρίσει τη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς πριν από τη δημιουργία του θεσσαλικού έθνους και την κυριαρχία τους σε ολόκληρη την περιοχή της μετέπειτα Θεσσαλίας. Στο ερώτημα πώς έγινε η γνωριμία των προθεσσαλών με τη θεότητα δεν μπορούμε να δώσουμε μια άμεση απάντηση. Εκείνο που είναι αποδεκτό σήμερα όσον αφορά τους προθεσσαλούς είναι ότι πριν έρθουν προς την περιοχή της Θεσσαλίας κατοικούσαν στην Ήπειρο. Για την Ιτωνία Αθηνά από την άλλη πλευρά αυτό που μας πληροφορούν οι μυθολογικές πηγές είναι ότι δημιουργήθηκε στο θεσσαλικό χώρο. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά μπορούν να γίνουν δύο πιθανές υποθέσεις για τον τρόπο επαφής των προθεσσαλών με τη θεότητα. Ή ότι η λατρεία της θεότητας έφθασε μέχρι τα προθεσσαλικά φύλα στην Ήπειρο, ή ότι τα φύλα αυτά έφθασαν στο θεσσαλικό χώρο και έζησαν σ' αυτόν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, τόσο ώστε να αφομοιώσουν την κύρια θεότητα της περιοχής.

Η πρώτη υπόθεση βρίσκει έρεισμα στην επιγραμματική πληροφορία (προς το παρόν δεν είναι δυνατός ο έλεγχος της ορθότητάς της), που διασώθηκε μόνον από τον Στέφανο Βυζάντιο, για την ύπαρξη πόλης με το όνομα Ίτωνος και στην Ήπειρο⁷.

Τη δεύτερη υπόθεση φαίνεται να ενισχύει ο μύθος του Αιάτου και της Πολύκλειας που διέσωσε ο Πολύαινος⁸: «Ο Ηρακλείδης Αιάτος και η αδελφή του Πολύκλεια εκτελώντας προϋπάρχοντα χρησμό, που έλεγε ότι όποιος από την οικογένειά τους περνούσε πρώτος τον Αχελώο ποταμό θα γινόταν βασιλιάς της χώρας, που βρισκόταν από την άλλη πλευρά του ποταμού, την οποία κατείχαν οι Βοιωτοί, ξεκίνησαν με στρατό και έφθασαν στην όχθη του. Η Πολύκλεια με τέχνασμα πατά πρώτη την απέναντι όχθη, αλλά τελικά παντρεύεται τον αδελφό της Αιάτο και βασιλεύουν μαζί. Καρπός του γάμου αυτού ήταν η απόκτηση

6. Σχόλια στην Ομήρου Ιλιάδα, Β 494. Διόδωρος IV, 67, 6-7.

7. Στέφ. Βυζ., λ. Ίτων.

8. Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, VIII, 44.

του γιού τους Θεσσαλού, του μεταγενέστερου γενάρχη του Θεσσαλικού έθνους». Ο μύθος αυτός μας πληροφορεί ότι τη χώρα στην οποία έγιναν βασιλείς κατοικούσαν προηγουμένως οι Βοιωτοί και για το λόγο αυτό πιστεύουμε ότι η χώρα από την άλλη πλευρά του Αχελώου ήταν ένα τμήμα της Θεσσαλίας και συγκεκριμένα η μεταγενέστερη τετράδα της Εστιαιώτιδος⁹. Μέσα από το μύθο αυτό, λοιπόν, βλέπουμε τους προγόνους των Θεσσαλών να εγκαθίστανται μέσα στη θεσσαλική περιοχή. Ο μύθος αυτός δείχνει, ακόμη, ότι για κάποιο χρονικό διάστημα οι πρόγονοι των Θεσσαλών έζησαν μέσα στη Θεσσαλία σε επαφή με τους Βοιωτούς, που συνέχισαν να κατοικούν στην περιοχή της θεσσαλικής Άρνης, αλλά και με τους υπόλοιπους λαούς που ζούσαν στην περιοχή. Το χρονικό αυτό διάστημα φαίνεται ότι είναι εκείνο κατά το οποίο τα προθεσσαλικά φύλα ήρθαν σε επαφή με την Ιτωνία Αθηνά, την οποία αποδέχτηκαν ως κύρια θεότητά τους, πράγμα το οποίο είχε ήδη γίνει και από τους Βοιωτούς.

Από τα λεπτομερή στοιχεία που σώζει ο μύθος του Αιάτου και της Πολύκλειας δίδεται η εντύπωση ότι ο μύθος αυτός αποτελεί την πιθανέστερη εξήγηση του τρόπου με τον οποίο τα προθεσσαλικά φύλα γνώρισαν τη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς. Την ερμηνεία αυτή ενισχύει ακόμη περισσότερο ένα ανασκαφικό εύρημα των τελευταίων χρόνων από την περιοχή της αρχαίας Μητρόπολης. Έξω από το γνωστό από τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αι. μυκηναϊκό θολωτό τάφο, που βρίσκεται στα όρια των κοινοτικών εκτάσεων Γεωργικού και Ξινονερίου¹⁰, αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά στη Θεσσαλία ένα ιερό προγόνων. Το ιερό δεν είχε κάποια μόνιμη κατασκευή, αλλά σωρούς κυρίως από κροκάλες πάνω στις οποίες οι κάτοικοι της περιοχής από τον 7^ο με 6^ο αι. π.Χ. απέθεταν τα αναθήματά τους, που ήταν μικρά αγγεία, πήλινα ειδώλια ανακεκλιμμένων ανδρικών μορφών, ειδώλια ιππέων και σιδερένια εγχειρίδια. Ανάμεσα στα ευρήματα ιδιαίτερα σημαντική ήταν η ανεύρεση τμήματος ενεπίγραφου λακωνικού κεραμιδιού του 6^{ου} αι. π.Χ. με το όνομα του Αιάτου¹¹. Πέρα από τη σημασία που έχει η ανεύρεση της επιγραφής αυτής για τη χρονολόγηση της δημιουργίας του ίδιου του μύθου, αλλά και για την καλύτερη κατανόηση της οργάνωσης της περιοχής κατά τους ιστορικούς χρόνους, εκείνο που κατά τη γνώμη μας καταδεικνύει ο μύθος του Αιάτου είναι ότι τόσο οι προθεσσαλοί, όσο και οι Βοιωτοί, είχαν το χρόνο, εγκαταστημένοι μέσα στα γεωγραφικά πλαίσια της μεταγενέστερης Θεσσαλίας, να αποδεχτούν ως κύρια θεότητά τους την Αιολική Ιτωνία Αθηνά πριν από την οριστική απομάκρυνση των Βοιωτών από τη Θεσσαλία, που ήταν το αποτέλεσμα της Θεσσαλικής κυριαρχίας στην περιοχή.

Ο χαρακτήρας της Ιτωνίας Αθηνάς ήταν πολεμικός. Η ορμητική αυτή φύση της θεότητας περιγράφεται στην πρώτη παραλλαγή του μύθου σύμφωνα με την οποία οι δύο αδελφές Αθηνά και Ιοδάμα (κόρες του Ιτώνου) «*ἄς ἐζήλωκυίας τὴν ὄπλομαχικὴν εἰς ἔριν τὴν εἰς ἀλλήλους χωρῆσαι καὶ ἀναιρεθῆναι τὴν Ἰοδάμαν ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς*»¹². Ο πολεμικός αυτός χαρακτήρας της θεότητας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην απεικόνισή της στον οπισθότυπο των αργυρών και χάλκινων νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών του 2^{ου} και 1^{ου} αι. π.Χ. Η Αθηνά στραμμένη προς τα δεξιά, στον τύπο της προμάχου, φορά κράνος και κρατά στα χέρια της ασπίδα και δόρυ. Ο ίδιος τύπος της Αθηνάς συναντάται επίσης και στον οπι-

9. Ιντζεσίλογλου 1995, 11-18.

10. Για το μυκηναϊκό θολωτό τάφο Γεωργικού-Ξινονερίου βλ. BCH 44, 1920, 395. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 171. Pelon 1976, 252-253. Cavanagh – Laxton 1981, 109-140. ΑΔ 52, 1997, Χρονικά, 478-480 και ΑΔ 53, 1998, Χρονικά (υπό έκδοση).

11. Intzesiloglou 2002, 289-295.

12. Σιμωνίδης στο Etym. Magnum λ. Ιτωνίς και Sch. in Apoll. Rhodium, A 551a.

σθότυπο αρκετών χάλκινων νομισμάτων του Κοινού των Θεσσαλών της Αυτοκρατορικής Ρωμαϊκής περιόδου¹³.

Η έρευνα για τη λατρεία της Ιτωνίας Αθηνάς κοντά στην Κορώνεια της Βοιωτίας, όπου βρισκόταν το Βοιωτικό ομοσπονδιακό ιερό και η Αθηνά ήταν πάρεδρος του Άδη, έδωσε στοιχεία για την αναγνώριση και μιας άλλης υπόστασης της θεάς, που τη σχετίζει με τους θεούς του κάτω κόσμου. Ο Γ. Δεσπίνης στην αναζήτηση του αγαλματικού τύπου της Ιτωνίας Αθηνάς της Κορώνειας, έργο του Αγοράκριτου, κλίνει προς την άποψη ότι το λατρευτικό αυτό άγαλμα θα πρέπει να αποδίδει τη χθόνια φύση της θεότητας¹⁴. Ο Ν. Παπαχατζής θεωρεί την Ιτωνία ως μια Αιολική θεότητα του κάτω κόσμου, η οποία αργότερα ταυτίστηκε με την Αθηνά, όταν ήδη είχε αποκτήσει και το χαρακτήρα της πολεμικής θεότητας. Έτσι δικαιολογεί το γεγονός ότι η Ιτωνία Αθηνά λατρεύεται ως πάρεδρος του Άδη στη Βοιωτική Κορώνεια¹⁵.

Η ΙΤΩΝΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Οι πληροφορίες για την Ιτωνία Αθηνά και το ιερό της στη Θεσσαλία κατά την ιστορική περίοδο είναι αρκετά περιορισμένες:

-Από τον Πausανία¹⁶ γνωρίζουμε ότι οι Θεσσαλοί στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. σε μάχη με τους Φωκείς, πιθανόν στην Υάμπολη, χρησιμοποίησαν ως πολεμικό σύνθημα το όνομα της Ιτωνίας Αθηνάς, ενώ οι Φωκείς το όνομα του ήρωά τους Φώκου.

-Στο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς ανατέθηκαν δώδεκα χάλκινα βόδια, έργο του Αργείου γλύπτη Φράδμωνα, μνημείο της νίκης των Θεσσαλών κατά των Ιλλυριών¹⁷.

-Ο Πύρρος το 277 π.Χ. μετά από μια νίκη του επί του Αντιγόνου Γονατά ανέθεσε τα όπλα των Γαλατών στο θεσσαλικό ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς¹⁸.

-Ο βασιλιάς της Μακεδονίας Περσέας¹⁹, αφού ανανέωσε τη φιλία του με τη Ρώμη (179-178 π.Χ.), για να πετύχει την επιστροφή όλων εκείνων που είχαν φύγει από τη Μακεδονία τους προσέφερε «*ἀσφάλειαν*». Το κείμενο αυτής της απόφασης αναγράφηκε στα δύο πανελλήνια ιερά της Δήλου και των Δελφών και στο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς, που κατά κοινή ομολογία των ερευνητών, πρέπει να ήταν το θεσσαλικό ιερό της.

-Από το νησί της Κω προέρχεται μια επιγραφή (250 π.Χ.) επαγγελίας της εορτής των Ασκληπιείων, στην οποία αναφέρεται ότι οι εκλεγμένοι θεωροί ανήγγειλαν στους Θεσσαλούς την τέλεση της παραπάνω γιορτής της Κω στη θεσσαλική πόλη Ίτωνος και

13. Για την παράσταση της Αθηνάς στα χάλκινα νομίσματα του δεύτερου Κοινού των Θεσσαλών (196-27 π.Χ.) και των αυτοκρατορικών χρόνων βλ. Rogers 1932, 18-25 και 25-57 αντίστοιχα.

14. Δεσπίνης 1971, 142-145.

15. Παπαχατζής 1981, 36. Παπαχατζής 1992, 321-322.

16. Πausανίας IX, *Φωκικά*, I, 10.

17. *Παλατινή Ανθολογία* IX, 143. Παραμένει ανοικτό το χρονολογικό πρόβλημα που δημιουργεί το παραπάνω επίγραμμα της Παλατινής Ανθολογίας, διότι ο μεν Φράδμων έζησε τον 5^ο αι. π.Χ., ο Θεοδωρίδας στον οποίο αποδίδεται η πατρότητα του επιγράμματος έζησε τον 3^ο αι. π.Χ., η δε νίκη των Θεσσαλών επί των Ιλλυριών, σύμφωνα με τον Swoboda 1903, 201-202, μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. συζήτηση του προβλήματος από τον Biesantz 1965, 136, σημ. 203 και 204.

18. *Παλατινή Ανθολογία* VI, 130. Πλούταρχος, *Πύρρος*, 26, 5. Διόδωρος, 22, 11. Πausανίας I, *Αττικά*, 13, 2-3.

19. Πολύβιος XXV, 3, 1-2.

χωρίς αμφιβολία στο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς (πιθανόν τις μέρες γιορτής των Ιτωνίων²⁰). Μετά από τη γενική αυτή αναγγελία θα πήγαιναν να αναγγείλουν τη τέλεση της γιορτής σε κάθε μια από τις θεσσαλικές πόλεις²¹.

-Από την Κω προέρχεται και μια δεύτερη επιγραφή (3^{ος} αι. π.Χ.) σύμφωνα με την οποία ο δήμος των Κώων ανήγγειλε στη θεσσαλική πόλη Ίτωνος (σίγουρα στο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς) ότι τιμά τις πόλεις της Θεσσαλίας με χρυσό στεφάνι που ανέθεσε στο «[Ιαρὸν τὰς Ἀθάνας τὸ κοινὸν πᾶσι Θεσσα]λοῖς» (σύμφωνα με τη συμπλήρωση της επιγραφής από τον M. Segre²²).

-Σε ένα ψήφισμα του Κοινού των Θεσσαλών από τη Λάρισα (150-130 π.Χ.) με το οποίο τιμούνται οι Λαρισαίοι αδελφοί Τιμασίθεος και Διότιμος, παιδιά του Ερμιά, αναφέρεται ότι τα τιμητικά τους χάλκινα αγάλματα θα στηθούν στο τέμενος της Ιτωνίας Αθηνάς²³.

Από τις παραπάνω πληροφορίες γίνεται σαφές ότι υπάρχει άμεση σχέση του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς με όλους τους Θεσσαλούς και όχι με μεμονωμένες πόλεις. Οι αναφορές τόσο των φιλολογικών πηγών όσο και των επιγραφών στην Ιτωνία Αθηνά δίδουν έναν Πανθεσσαλικό χαρακτήρα στη θεότητα και το ιερό της. Ταυτόχρονα γίνεται σαφές ότι το τέμενος της Ιτωνίας είναι το ιερό του Κοινού των Θεσσαλών.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΙΕΡΟΥ

Σχετικά με τη θέση του ιερού οι πληροφορίες των φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών είναι αρκετά φτωχές και στις περισσότερες περιπτώσεις αρκετά ασαφείς.

-Ο Στράβων²⁴ δίδει τις πιο λεπτομερείς πληροφορίες για τη θέση του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς. Αναφέρει ότι βρισκόταν στις όχθες του ποταμού Κουαρίου στην πόλη Ίτωνος που την τοποθετεί στην περιοχή της Φθιώτιδας (Αχαιάς), σε απόσταση 60 σταδίων από την πόλη Άλο²⁵. Σύμφωνα με την άποψη των περισσότερων ερευνητών και ο Πausanias²⁶ τοποθετεί το ιερό στη Φθιώτιδα, όταν αναφέρει ότι βρισκόταν κάπου μεταξύ των πόλεων των Φερών και της Λάρισας. Στην περίπτωση αυτή η αναφερόμενη Λάρισα πιστεύεται ότι είναι η Λάρισα Κρεμαστή και όχι η ομώνυμη πόλη της Πελασγιώτιδας²⁷ (βλ. **εικ. 1**).

-Σε ένα άλλο χωρίο του Στράβωνα²⁸ βρίσκουμε και ένα δεύτερο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στη Θεσσαλία. Το ιερό αυτό, το οποίο δεν το σχετίζει με την πόλη Ίτωνος, όπως κάνει στο αναφερόμενο παραπάνω χωρίο, το τοποθετεί και πάλι στην όχθη ενός ποταμού με το όνομα Κουράλιος, ο οποίος χύνεται στον Πηνειό ποταμό. Η αναφορά αυτή στο ιερό, αλλά και στον ποταμό, ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στην περιοχή της Εστιαιώτιδος

20. Για τον πιθανά Πανελλήνιο χαρακτήρα της γιορτής των Ιτωνίων στο θεσσαλικό ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς βλ. Robert 1977, αρ. 226.

21. Boesch 1908, 28 κ.ε.

22. Segre 1934, 169 κ.ε.

23. Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 31, 1976, *Χρονικά*, 176-178. *SEG*, 34, 1984, αρ. 558, 160.

24. Στράβων, 9, 5, 8.

25. Ο J. Rouilloux (*FD* III, IV, 1976, αρ. 355, στ. 29, 14-22) σχολιάζοντας την επιγραφή, που βρέθηκε στους Δελφούς και αναφέρεται στις συνοριακές διαφορές μεταξύ της Άλου και των Φθιωτίδων Θηβών, πιστεύει ότι η αναφερόμενη στον στίχο 29 «ιερά χώρα» είναι η χώρα του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς (σελ. 19-20).

26. Pausanias I, *Αττικά*, 13, 2.

27. Παννόπουλος 1892, 477. Moustaka 1983, 24.

28. Στράβων 9, 5, 17.

και έτσι ως θέση τους θα πρέπει να θεωρήσουμε την περιοχή της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας. Με την ύπαρξη του ποταμού Κουράλιου ή Κουάριου στην περιοχή αυτή θα πρέπει να σχετίζεται και το επίθετο του «Ποσειδῶνος Κουερίου», που συναντάται σε αναθηματική επιγραφή²⁹, η οποία βρέθηκε στην περιοχή της αρχαίας πόλης του Κιερίου.

Σχετικές με την ύπαρξη άλλων ιερών της Ιτωνίας Αθηνάς στη Θεσσαλία³⁰ είναι και οι ακόλουθες δύο πληροφορίες:

-Αγώνες προς τιμήν της Ιτωνίας Αθηνάς βρίσκουμε στον Καλλίμαχο³¹. Ως χώρος τέλεσής τους, σύμφωνα με τον Μ.Ρ. Nilsson, θεωρείται το Δώτιο πεδίο³².

-Γιορτή με το όνομα «*Ιτώνια*» παραδίδεται από τον Πολύαινο³³ ότι γινόταν στην πόλη του Κραννώνα της Πελασγιώτιδας (βλ. **εικ. 1**).

Εξετάζοντας τις παραπάνω πηγές, οι οποίες έχουν σχέση με τα ιερά της Ιτωνίας Αθηνάς, διαπιστώνουμε ότι μόνον οι πληροφορίες που προέρχονται από τον Στράβωνα προσδιορίζουν ακριβέστερα τη θέση των δύο από τα ιερά που υπήρχαν στη Θεσσαλία. Ωστόσο και στην περίπτωση των πληροφοριών του Στράβωνα δεν διευκρινίζεται ποιο από τα αναφερόμενα δύο ιερά στη Φθιώτιδα και στη δυτική θεσσαλία είναι το ομοσπονδιακό θεσσαλικό ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς. Η τέλεση της γιορτής των «*Ιτωνίων*» στον Κραννώνα, γεγονός που προϋποθέτει και την ύπαρξη ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στην πόλη αυτή, σύμφωνα με το περιστατικό στο οποίο αναφέρεται, φαίνεται να μην έχει σχέση με ένα ιερό ομοσπονδιακού χαρακτήρα, αλλά με ένα ιερό τοπικής σημασίας³⁴.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα για τις πιθανές θέσεις του Ομοσπονδιακού ιερού στη Θεσσαλία, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έγινε μια συστηματική προσπάθεια, με ανασκαφές, για την ανεύρεση του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στην περιοχή της Φθιώτιδας. Το 1901 ο Ραφαήλ Κόττας πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στην περιοχή «Μάρμαρα», πέντε ώρες από τον Αλμυρό, χωρίς θετικά αποτελέσματα³⁵. Ο Volgraff ανέσκαψε το ύψωμα νότια από τα Ζερέλια κοντά στο Καρατζά-Νταγλί (σημερινό Καστράκι). Ο ίδιος ερευνητής ξεκίνησε μια ακόμη ανασκαφή κοντά στο «Παλιοκλήσι», μια θέση λίγο ΒΑ της ακρόπολης του προηγούμενου οικισμού. Την ανασκαφή αυτή συνέχισε ο Απ. Αρβανιτόπουλος, ο οποίος χρονολόγησε το τμήμα του κτιρίου που αποκαλύφθηκε στον 4^ο με 3^ο αι. π.Χ.³⁶. Τέλος ανασκάφηκε και ο λόφος στα Ζερέλια από τους Wace-Droop³⁷ το 1908. Οι αποτυχημένες αυτές προσπάθειες ανεύρεσης του Φθιωτικού ιερού σταμάτησαν μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα και δεν είχαν συνέχεια.

29. IG, IX², 265.

30. Εκτός της Θεσσαλίας και της Βοιωτίας η Ιτωνία Αθηνά λατρευόταν στην Αθήνα και την πόλη Μινώα της Αμοργού (Darenberg-Saglio 1900, λ.: Itonia [Ιτώνια]).

31. Ύμνος VI, 74.

32. Nilsson 1957, 89.

33. Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, II, 34.

34. Κατά τον Πολύαινο (βλ. προηγ. σημ. 33) ο Φεραίος Δεινίας Τελεσίππου έγινε τύραννος του Κραννώνα, αφού σκότωσε πάνω από χίλιους Κρανωνίους που διασκεδάζαν συμμετέχοντας στη γιορτή των Ιτωνίων.

35. ΔΑΦΕΟ 5, 1903, 14.

36. ΠΑΕ 1908, 161.

37. A.J.B. Wace - J.P. Droop - M.S. Thomson, BSA 14, 1907/8, 197-223. Wace - Thompson 1912, 150-166.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΣΤΗ ΦΙΛΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Η τυχαία ανεύρεση ενός χάλκινου αγαλματιδίου Περσέως στο χωριό της Φίλιας Καρδίτσας³⁸, στη δυτική Θεσσαλία (βλ. **εικ. 1**), και ο εντοπισμός δυο επιγραφών του Κοινού των Θεσσαλών, εκ των οποίων η πρώτη είναι τιμητική επιγραφή σε επίστεψη βάρθρου (βρέθηκε εντοιχισμένη σε κτίσμα του γειτονικού προς τη Φίλια χωριού των Μαυραχάδων) και η δεύτερη περιέχει ψήφισμα του Κοινού των Θεσσαλών με το οποίο τιμώνται δικαστές από τον Κολοφώνα, τη Σάμο και τη Μαγνησία της Μ. Ασίας³⁹ (βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία της Φίλιας), έστρεψε το ενδιαφέρον των ερευνητών προς την περιοχή αυτή για τον εντοπισμό του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς. Έτσι ο Ν. Γιαννόπουλος για πρώτη φορά καταγράφει τους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής, που περιορίζονταν τότε σε ένα νεολιθικό οικισμό και ένα ρωμαϊκό κτίριο με ψηφιδωτά δάπεδα. Ταυτόχρονα, δεχόμενος την ταύτιση του ποταμού Ονόχωνου (Σοφαδίτικου) με τον αρχαίο ποταμό Κουράλιο, που πρότεινε ο F. Stählin⁴⁰, και βασιζόμενος στο κείμενο του Στράβωνα⁴¹ με αρκετή επιφύλαξη προτείνει την ταύτιση του αρχαιολογικού χώρου της Φίλιας με το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς.

Η υπόθεση αυτή του Ν. Γιαννόπουλου έμεινε χωρίς επιβεβαίωση για 35 χρόνια. Το 1962 με την επέμβαση του αείμνηστου Εφόρου Αρχαιοτήτων Δ.Ρ. Θεοχάρη σταματούν οι αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες, που είχαν αναπτυχθεί στην περιοχή της Φίλιας και οι οποίες αποτέλεσαν την αφορμή για την πραγματοποίηση συστηματικών ανασκαφών στο χώρο του ιερού. Στις ανασκαφές αυτές, οι οποίες είναι οι πιο εκτεταμένες που έγιναν μέχρι τώρα, οφείλουμε τα περισσότερα από όσα γνωρίζουμε για το ιερό μέχρι σήμερα (**εικ. 2**, τομείς Α και Β). Παρά το γεγονός ότι οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν σε χώρο όπου οι επιχώσεις είχαν αναμοχλευθεί από τους αρχαιοκαπήλους, τα ευρήματα ήταν πολύ αξιόλογα και πλούσια, όπως θα ανέμενε κανείς να είναι σε ένα ιερό του Κοινού των Θεσσαλών.

Κατά τις ανασκαφές που διήρκεσαν από το 1963 ως το 1967 δεν αποκαλύφθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα. Στα βαθύτερα στρώματα φάνηκε τμήμα τοίχου, ο οποίος, σύμφωνα με τα ευρήματα, που βρέθηκαν κατά την αποκάλυψή του, χρονολογείται στη μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΒ)⁴². Σχεδόν επιφανειακά αποκαλύφθηκε μια τρίκλιτος Παλαιοχριστιανική βασιλική (**εικ. 2**, τομέας Α1) που διατηρούσε ελάχιστα υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου. Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν γωνιόλιθοι και αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερων κτιρίων καθώς επίσης και θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών. Εξ αιτίας της λιτής αρχιτεκτονικής μορφής της βασιλικής προτείνεται η χρονολόγησή της μέσα στον 5^ο αι. μ.Χ.⁴³. Εκατό περίπου μέτρα βορειότερα του κύριου χώρου της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τέσσερα δωμάτια κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων (3^{ος} αι. μ.Χ.) (**εικ. 2**, τομέας Β). Τα δάπεδα των δωματίων σώζουν ψηφιδωτά που έχουν διακόσμηση γεωμετρικών σχεδίων⁴⁴. Άλλα τμήματα κτιρίων δεν αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές αυτές, αλλά

38. Ν. Γιαννόπουλος, *ΑΕ*, 1925-26, 187-189. Για την ταύτιση του αγαλματιδίου με τον Περσέα βλ. Biesantz 1965, 35 αρ. 110, 141.

39. Ν. Γιαννόπουλος, *ΑΕ* 1927/28, 119-127.

40. Stählin 1967², 82 και 131, 10.

41. Στράβων 9, 5, 17.

42. *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, 295, πίν. 193.

43. *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 244-246 και σχέδιο 2.

44. *ΑΔ* 18, 1963, *Χρονικά*, 137. *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 246, πίν. 288γ, 289α-β. Παπαζαφείρη 1966, 54-70. *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 257-8.

βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη που πιστοποιούν την ύπαρξη και άλλων κτιρίων στο χώρο του ιερού. Από αυτά αξίζει να σημειωθεί τμήμα πήλινης γωνιακής σίμης του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., τα κυμάτια της οποίας φέρουν γραπτή διακόσμηση ανθεμίων, που εναλλάσσονται με άνθη λωτών, αστραγάλου και μοτίβων μαιάνδρου⁴⁵. Βρέθηκαν ακόμη κομμάτια μαρμάρινων κεραμιδιών (στρωτήρων και καλυπτήρων) κορινθιακού τύπου⁴⁶ και αρκετοί πώρινοι σπόνδυλοι κίωνων δωρικού ρυθμού, που σώζουν σε ορισμένα σημεία το λευκό τους επίχρισμα από στούκο. Επίσης αποκαλύφθηκαν κομμάτια πώρινων γείσων δωρικού ρυθμού, ένα από τα οποία ήταν εντοιχισμένο στην παλαιοχριστιανική βασιλική και διατηρούσε ίχνη της αρχικής του βαφής με κόκκινο χρώμα. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη ανήκουν σε κτίριο, ναό ή στοά του πρώτου τέταρτου του 3^{ου} αι. π.Χ.⁴⁷.

Ο πλούτος του ιερού, που δεν είναι ιδιαίτερα εμφανής από τα ανευρεθέντα λιγοστά αρχιτεκτονικά ερείπια, γίνεται φανερός από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής. Παρά την περιορισμένη σε έκταση ανασκαφή του Υστεροελλαδικού (μυκηναϊκού) στρώματος, εκτός από την κεραμική της εποχής αυτής, βρέθηκαν και δυο πήλινα γυναικεία ειδώλια σε σχήμα Ψ⁴⁸ και Φ⁴⁹ καθώς και ένα ειδώλιο βοοειδούς⁵⁰. Από το στρώμα των Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων προέρχονται τα περισσότερα των αντικειμένων⁵¹. Ιδιαίτερα πολλά και εξαιρετικής ποιότητας είναι τα χάλκινα ευρήματα: βρέθηκε πλήθος χάλκινων πορπών, οι περισσότερες από τις οποίες χρονολογούνται στον ύστερο 8^ο και αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., με μεγάλες εγχάρακτες πλάκες διακοσμημένες με παραστάσεις ζώων και γεωμετρικά σχέδια⁵². Ευάριθμα είναι και τα χάλκινα περιάπτα με μορφή πτηνών πάνω σε βάσεις, σε ορισμένες από τις οποίες η κάτω επιφάνεια θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως σφραγίδα⁵³. Ακόμη βρέθηκαν χάλκινες περόνες⁵⁴, χάλκινα υστεροαρχαϊκά αγαλμάτια⁵⁵, χάλκινα συμπαγή αγγείδια και χάλκινη φιάλη⁵⁶, ομφάλια ασπίδων κ.ά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι στρωματογραφικές παρατηρήσεις του Δ.Ρ. Θεοχάρη για το στρώμα που ανήκει στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο. Το στρώμα αυτό, στο οποίο κατά κανόνα βρέθηκαν τα αναθήματα των παραπάνω περιόδων, αποτελείται από χώμα χρώματος τεφρού με πάχος από 0,28μ. ως 0,54μ. Το τεφρού χρώματος στρώμα καλύπτονταν από ένα άλλο στρώμα του οποίου το πάχος ποίκιλε από 0,15μ. ως 0,35μ. και το οποίο περιείχε ποταμίσια χαλίκια και είναι πιθανόν να δημιουργήθηκε από πλημμύρα του παραρρέοντος ποταμού⁵⁷.

45. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 246.

46. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 137.

47. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 137. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 245-246.

48. ΑΔ 22, 1967, Χρονικά 295.

49. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά 246, πίν. 290δ.

50. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά 138, πίν. 171β.

51. Το σύνολο των μικρών ευρημάτων, που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη, δημοσιεύθηκαν πρόσφατα από την Kilian-Dirlmeier 2002.

52. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά 137, σχ. 1. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 247, πίν. 291δ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 312, πίν. 366α. ΑΔ 22, 1967, Χρονικά 296, πίν. 194α-γ. Kilian 1975, 8-10.

53. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά 247, πίν. 191γ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 312, πίν. 366γ.

54. ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, 296, πίν. 194β.

55. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά 247, πίν. 291α-β. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά 137.

56. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, πίν. 367δ. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά 247, πίν. 291ε.

57. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 312.

Στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται ένα μαρμάρινο κεφάλι κούρου⁵⁸ και ο πυθμένας μιας ερυθρόμορφης αττικής κύλικας⁵⁹.

Ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα θεωρούνται οι επιγραφές (κυρίως των Ελληνιστικών χρόνων) που βρέθηκαν στο ιερό. Παρά το γεγονός ότι ο αριθμός τους δεν είναι τόσο μεγάλος, ωστόσο ενίσχυσαν τις ενδείξεις ότι το ιερό αυτό ήταν το Ομοσπονδιακό ιερό του Κοινού των Θεσσαλών. Στις ήδη γνωστές από παλαιότερα επιγραφές, που προέρχονταν από την περιοχή της Φίλιας, προστέθηκαν και άλλες που αποτελούν ψηφίσματα ή αναθήματα του Κοινού των Θεσσαλών και έδωσαν την ευκαιρία στον κύριο ανασκαφέα του ιερού να υποστηρίξει ότι το ιερό της Φίλιας είναι το γνωστό από τις πηγές Ομοσπονδιακό ιερό του Κοινού των Θεσσαλών. Η πρόταση αυτή στηρίχθηκε κυρίως σε ένα τιμητικό ψηφίσμα του Κοινού των Θεσσαλών, στο οποίο ο Δ.Ρ. Θεοχάρης εύστοχα συμπλήρωσε το όνομα της τιμωμένης θεότητας στο ιερό της Φίλιας⁶⁰:

20 [τὴν θυσίαν τὴν συντελουμένην τῇ Ἀθη-
21 [νᾷ τῇ Ἰτωνίᾳ] καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς

Τόσο η συμπλήρωση αυτή, όσο και η πρόταση για ταύτιση του ιερού της Φίλιας με το Ομοσπονδιακό Θεσσαλικό ιερό βρήκε σύμφωνη όλη τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Σπαράγματα επιγραφών και νομίσματα⁶¹ που ανήκουν στη Ρωμαϊκή περίοδο σε συνδυασμό με την αποκάλυψη του κτιρίου με τα ψηφιδωτά δάπεδα δίνουν την εντύπωση ότι η περίοδος αυτή ήταν μια περίοδος ακμής του ιερού.

Μια άλλη μικρής έκτασης ανασκαφή έγινε το 1980 από τις καθηγήτριες του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Α. Πιλάλη-Παπαστερίου και Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου στο χώρο όπου είχε αποκαλυφθεί από το Δ.Ρ. Θεοχάρη το τμήμα τοίχου, τον οποίο εκείνος τον χρονολόγησε στη μυκηναϊκή (ΥΕ ΙΙΒ) περίοδο. Η ανασκαφή αυτή δεν έδωσε περισσότερα στοιχεία για την ιστορία του ιερού, επειδή οι επιχώσεις στην περιοχή αυτή ήταν διαταραγμένες. Ωστόσο διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος που είχε αποκαλυφθεί κατά τις παλιότερες ανασκαφές ανήκε σε ένα παραλληλόγραμμο κτίριο που οι ανασκαφείς θεωρούν πιθανή τη χρονολόγησή του στη μυκηναϊκή περίοδο⁶² (εικ. 2, τομέας Α2). Από τα αξιόλογα ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή αυτή, πολλά από τα οποία ανήκουν στις κατηγορίες αντικειμένων που είχαν ήδη βρεθεί και κατά τις ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη (χάλκινες πόρπες και περόνες, ελάσματα, δακτύλιοι, χάνδρες από υαλόμαζα, τμήματα πήλινων ειδωλίων κ.λ.π.) αξίζει να αναφερθεί η ανεύρεση ορισμένων αρκετά σπάνιων κοσμημάτων από χρυσό. Εκείνο όμως που θα πρέπει να τονιστεί, γιατί έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του ιερού, είναι ότι διαπιστώθηκε και στην ανασκαφή αυτή, όπως και στις παλαιότερες έρευνες του Δ.Ρ. Θεοχάρη, ένα στρώμα από μαύρο χώμα μέσα στο οποίο βρέθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός των αναθημάτων της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου.

Τρίτη ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του ιερού σε πολύ περιορισμένη έκταση πραγ-

58. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 138, πίν. 173α-β.

59. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 246, πίν. 290α.

60. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 248 κ.ε. SEG, XXV, 1971, αρ. 653. Robert, 1978, αρ. 250. Habicht 1976, 175-180.

61. Για τις επιγραφές βλ. Δ.Ρ. Θεοχάρη, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 137. SEG, XXV, 1971, αρ. 654. ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 197 και για τα νομίσματα βλ. Μ. Οικονομίδου, ΑΔ 19, 1964, 254-255, πίν. 307.

62. Πιλάλη - Παπαευθυμίου 1983, 49-68.

ματοποιήσαμε το 1988 σε απόσταση 200 περίπου μέτρων βορειοανατολικά από το χώρο των ανασκαφών του Δ.Ρ. Θεοχάρη⁶³ (εικ. 2, τομέας Γ). Κατά την ανασκαφή αυτή αποκαλύφθηκε τμήμα ενός αναλημματικού τοίχου σε μήκος δεκατριών περίπου μέτρων (σε ένα σημείο λείπουν οι λίθοι του τοίχου), που αποτελείται από μια σειρά γωνιολίθων, οι οποίοι είναι σε δεύτερη χρήση και προέρχονται από παλιότερα κτίρια (εικ. 3). Το τμήμα αυτό του τοίχου σύμφωνα με τις ανασκαφικές μας εκτιμήσεις είναι πιθανόν να ανήκε στην ανατολική πλευρά του περιβόλου του ιερού κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Η ερμηνευτική αυτή πρόταση στηρίζεται α) στη διαμόρφωση του εδάφους στην περιοχή της ανασκαφής, όπου ο αποκαλυφθείς τοίχος βρίσκεται στα ανατολικά όρια του χαμηλού λόφου πάνω στον οποίο είναι ιδρυμένο το ιερό, και β) στο γεγονός ότι μόνο προς τα δυτικά του αναλημματικού τοίχου (δηλαδή προς την πλευρά του κεντρικού τομέα του ιερού) έχουν φανεί τμήματα κτιρίων, ρωμαϊκών χρόνων, που θα μπορούσαν να έχουν σχέση με το ιερό. Αντίθετα προς τ' ανατολικά του παραπάνω τοίχου και σε χαμηλότερο επίπεδο, αποκαλύφθηκαν δύο παραλληλόγραμμοι κεραμεικοί κλίβανοι (εικ. 4). Αξίζει να σημειωθεί ότι και στην ανασκαφή αυτή διαπιστώθηκε η ύπαρξη του τεφρού στρώματος (με πάχος 30 περίπου εκατοστών) αναλόγου με εκείνο του Γεωμετρικού-Αρχαϊκού στρώματος που είχε βρεθεί στις παλιές ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη. Το τεφρό και λιπαρό, στην περίπτωση αυτή, στρώμα αποτελούσε το κατώτερο στρώμα που δημιουργήθηκε με την ανθρώπινη χρήση του χώρου και κάλυπτε το φυσικό έδαφος (εικ. 5, εικ. 6). Μέσα στο τεφρό στρώμα βρέθηκε μεγάλος αριθμός αναθημάτων γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων, παρόμοιων με εκείνα των παλαιότερων ανασκαφών⁶⁴.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα στα οποία έχουμε καταλήξει από τη μέχρι σήμερα έρευνα, σύμφωνα με τα στοιχεία που ήρθαν στο φως από τις τρεις ανασκαφές στο ιερό της Φίλιας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει γίνει αποδεκτό ότι στο χώρο αυτό ήταν ιδρυμένο το Θεσσαλικό Ομοσπονδιακό ιερό στο οποίο αναφέρονται οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες. Τα παλαιότερα ευρήματα και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί χρονολογούνται στη Μυκηναϊκή περίοδο (ΥΕ ΙΙΒ) χωρίς όμως να έχει αποσαφηνισθεί από τα ανασκαφικά δεδομένα αν ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως ιερό την περίοδο αυτή. Στην Πρωτογεωμετρική και κυρίως στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο ανήκει ο μεγάλος αριθμός των ανευρεθέντων αναθημάτων γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου ως ιερού κατά τις παραπάνω περιόδους. Η πλειονότητα των μεταλλικών αντικειμένων βρέθηκαν μέσα σε ένα στρώμα στάχτης, η ύπαρξη του οποίου διαπιστώθηκε στους τομείς Α (1+2) και Γ. Η ανεύρεση στρώματος στάχτης μέσα στα ιερά, συνήθως σχετίζεται με την ύπαρξη στην περιοχή ενός βωμού⁶⁵. Στην περίπτωση ωστόσο της Φίλιας η δημιουργία του τεφρού στρώματος δεν βρίσκει ικανοποιητική εξήγηση με την παραπάνω ερμηνεία για τρεις λόγους: α) σε κανένα σημείο των ανασκαφών δεν βρέθηκε εξαιρετικά μεγάλη συγκέντρωση στάχτης, ούτε κάποια κατασκευή που να ερμηνευτεί ως βωμός β) η εκτεταμένη περιοχή στην οποία αποκαλύπτεται το στρώμα της στάχτης (σε δυο θέσεις που απέχουν

63. ΑΔ 43, 1988, *Χρονικά*, 256-257 (αγρός αδελφών Ξανά).

64. Κατά την ανασκαφή αυτή διαπιστώθηκε ότι τα κτίρια των Ρωμαϊκών χρόνων θεμελιώθηκαν αρκετά βαθειά και μέσα στο τεφρό στρώμα (εικ. 3), με αποτέλεσμα να διαταράσσεται η στρωματογραφία στις περιοχές αυτές. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να αιτιολογήσει τη μη ανεύρεση του αδιατάρακτου τεφρού στρώματος σε όλη την έκταση των παλαιότερων ανασκαφών του Δ.Ρ. Θεοχάρη ακόμη και σε περιοχές που δεν υπήρχαν λάκκοι λαθρανασκαφών.

65. Η Kilian-Dirlmeier 2002, 231 και 250 μετά από αναλυτικό προβληματισμό σχετικά με τον τρόπο δημιουργίας του τεφρού στρώματος, που περιείχε τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα της ύστερης Γεωμετρικής

μεταξύ τους 200 τουλάχιστον μέτρα) και το περίπου ισόπαχο του στρώματος αυτού δεν μπορεί να βρει ικανοποιητική εξήγηση με την υπόθεση της διασποράς της στάχτης από την περιοχή του βωμού και γ) η μη ανεύρεση μέσα στο τεφρό στρώμα θριμμάτων καμμένων οστών κάνει απίθανη την προέλευση της στάχτης από την περιοχή του βωμού.

Η ύπαρξη του τεφρού στρώματος και η μεγάλη έκταση στην οποία βρίσκεται μπορεί να βρει μια απλή, αλλά και πολύ πιθανή ερμηνεία. Μέσα στον 6^ο αι. π.Χ. είναι πιθανόν ότι συνέβη μια μεγάλη πυρκαγιά στο άλσος του ιερού, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η δημιουργία του εκτεταμένου στρώματος στάχτης. Η ύπαρξη άλσους στα μεγάλα ιερά είναι γνωστή και στη Θεσσαλία από το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φθιωτική Κορώνεια και της Δήμητρας στο Δώτιο πεδίο, σύμφωνα με τον Καλλιμαχο⁶⁶. Εφ' όσον η υπόθεση της ύπαρξης του άλσους ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα τότε είναι αναπόφευκτη η σύνδεση της παρουσίας των αναθημάτων μέσα στο στρώμα της στάχτης με την ίδια την ύπαρξη του άλσους. Τα αναθήματα θα πρέπει να ήταν αναρτημένα είτε πάνω στα δένδρα⁶⁷, είτε σε ξύλινους πίνακες και κατασκευές μέσα στο άλσος⁶⁸. Ανάλογη υπόθεση έχει γίνει από την Αγγ. Λεμπέση σαν ένας από τους πιθανούς τρόπους έκθεσης των περιτμητων ελασμάτων στο κρητικό ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη-Βιάννου⁶⁹. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα πώς βρέθηκε το σύνολο των εκτιθεμένων γεωμετρικών και αρχαϊκών αναθημάτων του άλσους του ιερού μέσα στο εκτεταμένο τεφρό στρώμα που δημιουργήθηκε μετά

και πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου, κλίνει προς την άποψη ότι το στρώμα αυτό θα πρέπει να συσχετιστεί με το βωμό του ιερού.

66. Άλση μαρτυρούνται σε δύο θεσσαλικά ιερά: α) στο ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στην Κορώνεια (Καλλιμαχος, Ύμνος V, στ. 63-64: «ἢ πὶ Κορωνείας, ἴνα οἱ τεθυμένον ἄλσος | καὶ βωμοὶ ποταμῶ κείντ ἐπὶ Κουραλίω»). Η αναφερόμενη Κορώνεια στον παραπάνω στίχο του κεμένου σύμφωνα με τον Heather White (97-102) είναι η πόλη της Φθιώτιδας και β) στο ιερό της Δήμητρας στο Δώτιο πεδίο (Καλλιμαχος, Ύμνος VI, 24). Ο Δ.Ρ. Θεοχάρης είχε υποθέσει την ύπαρξη άλσους κατά την πρώιμη φάση του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, 312.

67. Αναρτημένοι πίνακες σε κλαδιά δένδρου κοντά σε βωμό απεικονίζονται σε όστρακα ερυθρόμορφου κιονωτού κρατήρα από τη Βιέννη, Βλασσοπούλου 2003, 18, σημ. 5.

68. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τη θέση ανεύρεσης των αναθημάτων σε ένα άλλο ελληνιστικό ιερό, που έχουμε ανασκάψει, στη θέση «χαλιάδια» του γειτονικού προς τη Φίλια χωριού του Κέδρου, στον αρχαιολογικό χώρο που έχει ταυτιστεί, τελευταία, με την αρχαία πόλη της Όρθης. Το ιερό αυτό βρίσκεται έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης, μέσα στην περιοχή του νεκροταφείου της, και το έχουμε συνδέσει με τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων. Στο ιερό έχει αποκαλυφθεί το μεγαλύτερο τμήμα ενός ναού «εν παραστάσει» και γύρω του, έξω από κάθε κατασκευή, βρέθηκαν πολυάριθμα αναθήματα που ανήκουν στις κατηγορίες των πήλινων προτομών, ειδωλίων και άλλων μικροαντικειμένων. Η ανεύρεση των παραπάνω αντικειμένων σε υπαίθριο χώρο του ιερού και κυρίως η ύπαρξη προτομών, που φέρουν οπή ανάρτησης στο πάνω μέρος της κεφαλής, μας κάνει να πιστεύουμε ότι το σύνολο των αναθημάτων αυτών ήταν αναρτημένα, είτε πάνω σε δένδρα, είτε σε ξύλινες κατασκευές που δεν διασώθηκαν. Η ανάρτηση των προτομών πάνω σε ξύλο μπορούσε να γίνει, είτε με σιδερένια καρφιά, όπως μας είναι γνωστό από γραπτή παράσταση προτομής Αφροδίτης σε τάφο της Αίνειας, Βοκοτοπούλου 1999, 44, σχ. 14, πίν. 6 και 25 α-β, είτε με κάποιο λεπτό σχοινί ή δερμάτινο κορδόνι από κλαδί δένδρου. Η ύπαρξη ξύλινων κατασκευών (με τη μορφή πινάκων) σε θεσσαλικά ιερά αποδεικνύεται από τις οπές στερέωσης που υπάρχουν στα χάλκινα ενεπίγραφα ελάσματα από το ναό του Διός Θαυλίου ή Εννοδίας στις αρχαίες Φερές και στο χάλκινο ενεπίγραφο έλασμα του Θητωνίου. Για το ιερό του Κέδρου βλ. Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, 232. *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 196. *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 268 και μικρή σύνοψη για τις αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή της Όρθης βλ. Ιντζεσίλογλου 2000, 169. Για τα ενεπίγραφα (προξενικά ψηφίσματα) ελάσματα από το ναό του Διός Θαυλίου βλ. Béquignon 1964, 400 κ.ε. και για το έλασμα από το Θητώνιον βλ. IG, IX, 2, 257 και Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000.

69. Λεμπέση 1985, 69-77 και κυρίως 73.

τη μεγάλη πυρκαγιά κατά την οποία καταστράφηκαν όχι μόνο τα δένδρα, αλλά και κάθε ξύλινη κατασκευή που υπήρχε στο άλσος.

Η μεγάλη πυρκαγιά, αυτή καθ' αυτή ή σε συνδυασμό με τις αιτίες που την προκάλεσαν, είναι πιθανόν να περιόρισε προσωρινά τις δραστηριότητες του ιερού με αποτέλεσμα να μη ληφθούν τα απαραίτητα αντιπλημμυρικά μέτρα και έτσι το ιερό, που βρισκόταν δίπλα στον ποταμό Κουράλιο (σημερινό Ονόχωνο-Σοφαδίτικο), να πλημμυρίσει και η άμμος και τα χαλίκια να καλύψουν το στρώμα καταστροφής από φωτιά, όπως παρατηρήθηκε από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη κατά την ανασκαφή στον κεντρικό τομέα του ιερού.

Το ιερό κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο όχι μόνο λειτουργούσε, όπως διαφαίνεται από τις ανευρεθείσες επιγραφές, αλλά εμπλουτίστηκε με νέα μνημειακά κτίρια (ναό ή στοά), όπως αποδεικνύει η ανεύρεση αρχιτεκτονικών μελών. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το ιερό βρισκόταν σε ακμή όπως δείχνουν σπαράγματα αρκετών επιγραφών⁷⁰, τα νομίσματα και το κτίριο με τα ψηφιδωτά δάπεδα. Τα τελευταία, χρονολογικά, αρχιτεκτονικά λείψανα που εντοπίστηκαν στην περιοχή του ιερού ανήκουν στην παλαιοχριστιανική βασιλική του 5^{ου} αι. μ.Χ. Την ίδια περίοδο ή λίγο αργότερα ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως χριστιανικό νεκροταφείο⁷¹, που ήταν και η τελευταία του χρήση πριν αρχίσει η καλλιέργεια της γης από τους κατοίκους της περιοχής.

70. Από το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς στην Φίλια προέρχονται κατά πάσαν πιθανότητα τα σπαράγματα των επιγραφών που βρίσκονται εντοιχισμένα στον ανατολικό τοίχο του ναού των Ταξιαρχών στο διπλανό χωριό Μελισσοχώρι, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 197.

71. Αγγ. Λιάγκουρας, *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 249-253.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΙΤΩΝΙΑ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΣΤΗ ΦΙΛΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

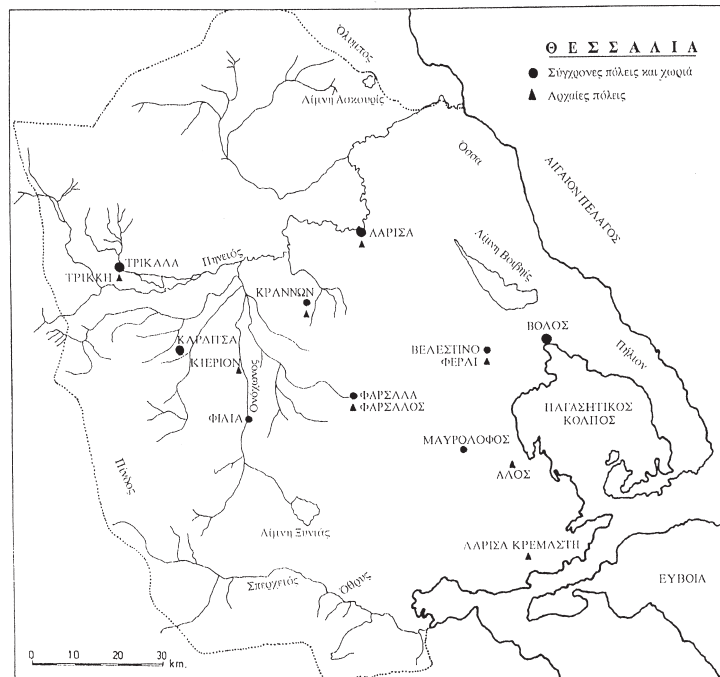
Μπάμπης Γ. Ιντζεσίλογλου

Με την εργασία αυτή συγκεντρώνεται το σύνολο των δεδομένων που αναφέρονται στην Ιτωνία Αθηνά και το Ομοσπονδιακό Θεσσαλικό ιερό της. Τα δεδομένα αυτά αντλούνται μέσα από την αρχαία φιλολογική παράδοση, τους μύθους, τις επιγραφές και την αρχαιολογική έρευνα και αναφέρονται στην καταγωγή και στη φύση της θεότητας, στη θέση και στο ρόλο του θεσσαλικού ιερού κατά την αρχαιότητα και στα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν προκύψει μετά από τις ανασκαφικές έρευνες του ιερού στη Φίλια Καρδίτσας. Τέλος η σύνθεση των παραπάνω δεδομένων οδηγεί σε νέα συμπεράσματα που απεικονίζουν πιθανόν πιο πιστά την πραγματικότητα.

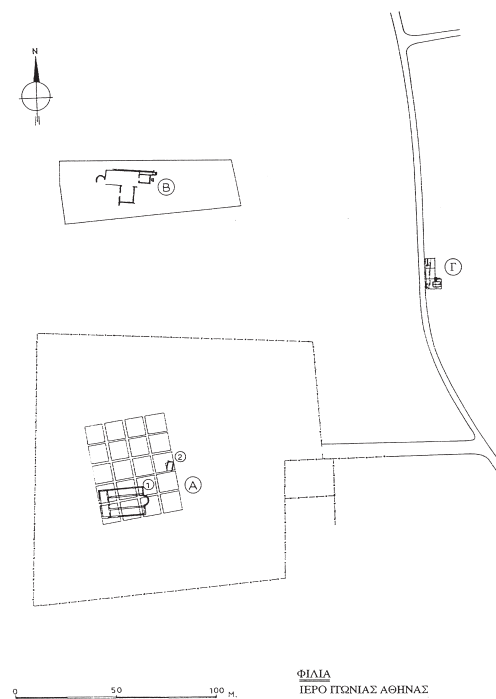
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Béquignon Y., 1964. Études Thessaliennes, XI. Inscriptions, *BCH* 88, 395-412.
- Biesantz H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs*, Mainz am Rhein.
- Βλασσοπούλου Χρ., 2003. *Αττικοί ανάγλυφοι πίνακες της Αρχαϊκής εποχής*, Αθήνα.
- Boesch P., 1908. *ΘΕΩΡΟΣ, Untersuchung zur Erapangelie griechischer Feste*, Göttingen.
- Βοκοτοπούλου Ι., 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα.
- Cavanagh W.G. - Laxton R.R., 1981. The structural mechanics of the Mycenaean tomb. *BSA* 76, 109-140.
- Γιαννόπουλος Ν., 1892. Η Φθιωτική πόλις Ίτωνος, *BCH* 16, 473-478.
- Darenberg-Saglio, 1900. *Dictionnaire des Antiquités*, Paris.
- Δεσπίνης Γ.Ι., 1971. *Συμβολή στη μελέτη του Αγοράκριτου*, Αθήνα.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2000. *Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο* (διδ. διατριβή, υπό έκδοση).
- Habicht Chr., 1976, *Ambrakia und der Thessalische Bund zur Zeit des Perseus-krieges, Demetrias I*, Bonn.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 1995, Ο μύθος του Αιάτου και της Πολύκλειας: ο τελευταίος προθεσσαλικός μύθος, *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* I, 11-18.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 2002. Κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Όρθης στον Κέδρο Καρδίτσας, στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος.
- Intzesiloglou B.G., 2002. Aiatos et Pollycléia. Du mythe a l'histoire, στο *Πρακτικά Συνεδρίου "Religion and rationalism in Ancient Greece"*, (Ρόδος, 25-29 Μαΐου 2001), *Kernos* 15, 289-295.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PB XIV.2, München.

- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Mainz.
- Λεμπέση Αγγ., 1985. *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σίμη Βιάννου I*, Αθήνα.
- Moustaka Al., 1983. *Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen*, Würzburg.
- Nilsson M.P., 1957. *Griechische Feste*, Darmstadt.
- Παπαζαφείρη Αικ., 1966. Ρωμαϊκά ψηφιδωτά απ' το ιερό της Αθηνάς στη Φίλια- Καρδίτσης, *Θεσσαλικά Ε*, 54-70.
- Παπαχατζής Ν., 1981. Προθεσσαλικές λατρείες, *Ανθρωπολογικά* 2, 36.
- Παπαχατζής Ν., 1992. Η φύση και η καταγωγή της θεσσαλικής Ιτωνίας και της πανελλήνιας Αθηνάς, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη (Βόλος, 29 Οκτ.-1 Νοεμ. 1987)*, Αθήνα, 321-325.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, Paris.
- Πιλάλη-Παπαστερίου Α. - Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Α., 1983. Νέα ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Φίλιας, *Ανθρωπολογικά* 4, 49-67.
- Robert J. - Robert L., 1978. *Bulletin Épigraphique*.
- Rogers E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, London.
- Roscher W.H., 1965², *Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie*, Hildesheim.
- Segre M., 1934. Grano di Tessaglia a Coò, *Rivista di Filologia* 12, 169-193.
- Stählin Fr., 1967². *Das hellenische Thessalien*, Amsterdam.
- Swoboda H., 1903. Zur griechischen kunstlergeschichte, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 6, 201-202.
- Wace A. J. B. - Thompson M. S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- White H., 1984. A town called Coroneia in Callimachus' hymn V, *Museum Philologum Londiniense* VI, 97-102.

Εικ. 1. Χάρτης της Θεσσαλίας με σημειωμένες τις θέσεις που αναφέρονται στο παρόν άρθρο.

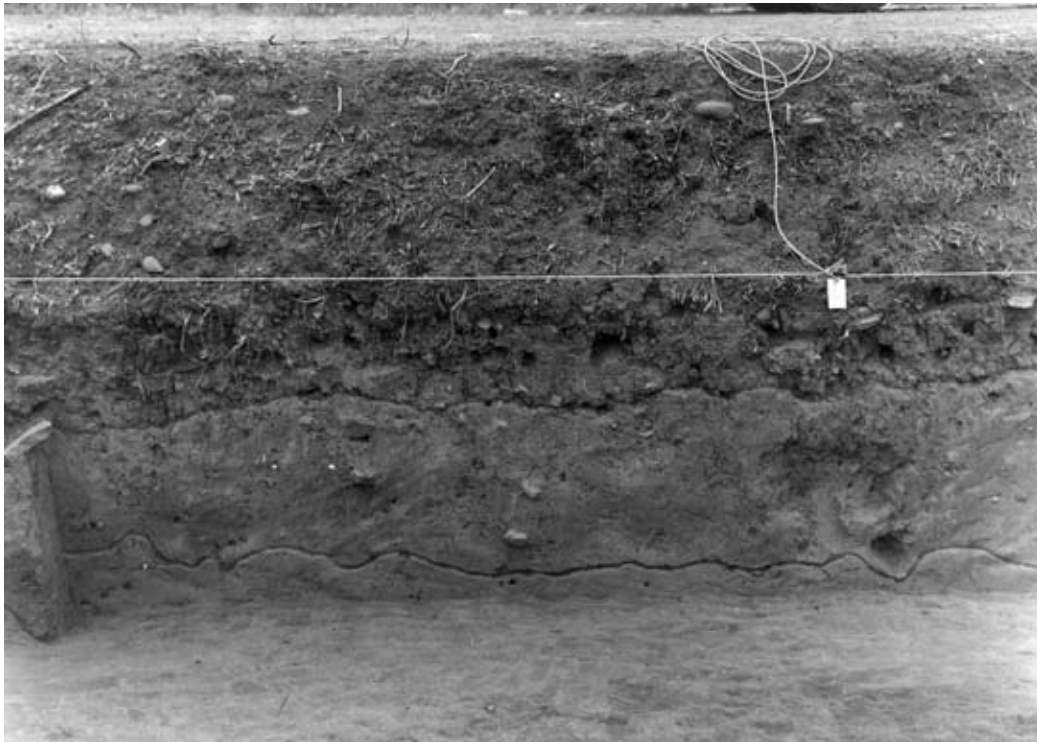
Εικ. 2. Τοπογραφικό του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια, όπου φαίνονται οι τομείς Α, Β και Γ στους οποίους πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες.

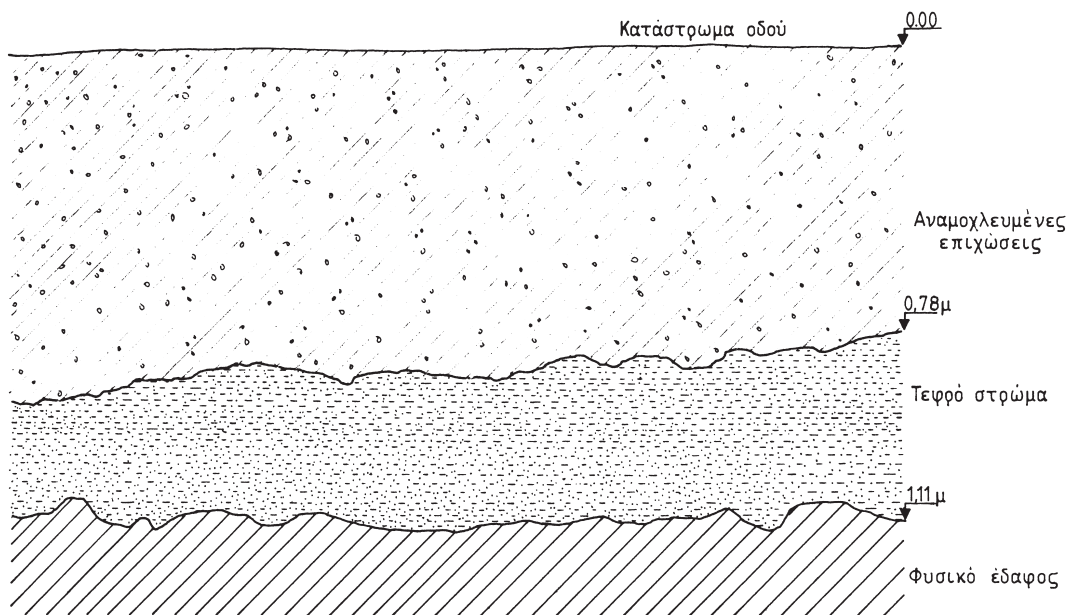
Εικ. 3. Ο αναλημματικός τοίχος των ρωμαϊκών χρόνων στον τομέα Γ του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια. Στην παρειά της τομής (δεξιά) φαίνεται το τεφρό στρώμα μέσα στο οποίο έχει θεμελιωθεί κτίριο ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 4. Οι δυο κεραμευτικοί κλίβανοι στον τομέα Γ του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια.

Εικ. 5. Λεπτομέρεια της δυτικής παρειάς της ανασκαφής στον τομέα Γ του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια. Διακρίνεται το τεφό στρώμα, που περιείχε αναθήματα γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου.

Εικ. 6. Στρωματογραφία της ανασκαφής στον τομέα Γ του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς στη Φίλια.

ΕΙΣΗΓΜΕΝΑ ΧΑΛΚΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΙΤΩΝΙΑΣ ΣΤΗ ΦΙΛΙΑ*

Stephan G. Schmid

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν και η υπόθεση της ύπαρξης ενός ιερού στη θέση Φίλια στο νομό Καρδίτσας ανάγεται στο 1926¹, η «επίσημη» ανακάλυψη του πανθεσσαλικού ιερού της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια χρονολογείται στο 1962, όταν ο Δ. Θεοχάρης πραγματοποίησε τις πρώτες ανασκαφές². Ήδη αυτές οι ανασκαφές αποτέλεσαν αντίδραση στις λαθρανασκαφές, οι οποίες είχαν γνωρίσει μεγάλη αύξηση εκείνα τα χρόνια, πιο συγκεκριμένα από το 1960³. Αυτό το φαινόμενο μάλλον εξηγεί και το γεγονός ότι τα ίδια ακριβώς χρόνια κυκλοφόρησαν στην αγορά τέχνης ομάδες ευρημάτων, τα οποία μοιάζουν πολύ με τα χαρακτηριστικά ευρήματα από τη Φίλια⁴.

Παράλληλα με τις πρώτες ανασκαφές παραδόθηκαν και από ιδιώτες πολλά ευρήματα με προέλευση τη Φίλια. Σήμερα όλα αυτά τα ευρήματα, δηλαδή αυτά που προέρχονται από επίσημες ανασκαφές και αυτά που οφείλονται σε παραδόσεις ιδιωτών, βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Και τα δύο αντικείμενα που παρουσιάζουμε στο παρόν άρθρο προέρχονται από παράδοση του ίδιου ιδιώτη, του Σ. Σοφού, και εισήλθαν στο Μουσείο Βόλου στις 28 Νοεμβρίου 1964 με αρ. ευρ. 5627. Η παράδοση του Σ. Σοφού

* Το παρόν άρθρο είναι το αποτέλεσμα μιας μελέτης μερικών από τα πολλά χάλκινα ευρήματα από τη Φίλια. Θέλω να ευχαριστήσω θερμά τους συναδέλφους που μου επιτρέψανε την αυτοψία των ευρημάτων στα Μουσεία Βόλου και Οξφόρδης, πιο συγκεκριμένα τους Β. Αδρύμη-Σισμάνη (Προϊσταμένη, ΙΓ' ΕΠΚΑ, Βόλος), Μπ. Ιντζεσίλογλου (ΙΓ' ΕΠΚΑ, Βόλος), Β. Ροντήρη (ΙΓ' ΕΠΚΑ, Βόλος) και Μ. Vickers (Ashmolean Museum, Oxford). Θέλω να ευχαριστήσω επίσης την V. Di Napolì (Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα) για τη διόρθωση του ελληνικού κειμένου.

1. Ν. Παννόπουλος, *ΑΕ* 1925/26, 119 κ.ε., 203 κ.ε., για την ιστορία της έρευνας βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 1-6.

2. Βλ. τις ανακοινώσεις του Δ. Ρ. Θεοχάρη, *ΑΔ* 18, 1963 *Χρονικά*, 135 κ.ε. *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 244 κ.ε. *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά* 311 κ.ε. *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, 295 κ.ε.

3. Δ. Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17, 1961-62, *Χρονικά*, 179.

4. Π.χ. μια ομάδα μικρών χάλκινων αντικειμένων η οποία αγοράστηκε το 1963 από τη Ny Carlsberg Glypthothek της Κοπεγχάγης, βλ. Johansen 1982. Christiansen 1992. Αυτά τα αντικείμενα αγοράστηκαν με προέλευση «Βάσσαι» Πελοποννήσου, προέλευση που όμως δεν ταιριάζει με την ανάλυση των αντικειμένων. Ίσως η αληθινή προέλευση «Φίλια» μετατράπηκε κάποια στιγμή σε «Φιγαλία», είτε για να κρυφθεί η αληθινή προέλευση είτε για να αυξάνεται η τιμή τους με μια πιο «γνωστή» προέλευση. Άλλη μία ομάδα βρίσκεται στο Ashmolean Museum της Οξφόρδης (*AR* 21, 1974-75, 35 αρ. 47) και μία τρίτη ομάδα σε ιδιωτική συλλογή στο Houston (ΗΠΑ): Hoffmann 1971.

είναι μια από τις μεγαλύτερες, τουλάχιστον όσον αφορά στις παραδόσεις, με προέλευση τη Φίλια. Αν και δεν είναι απολύτως βέβαιο, τα αντικείμενα αυτά προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από το ιερό της Φιλίας. Αυτό επισημαίνεται από το γεγονός ότι τα περισσότερα ευρήματα μοιάζουν πολύ όχι μόνο με τα γνωστά αντικείμενα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των νόμιμων ανασκαφών, αλλά και με τα ευρήματα πολλών άλλων παραδόσεων από τη Φίλια. Προς το παρόν θα αναφέρουμε μόνο δύο τόξα χάλκινων πορπών με τρεις σφαιρικές καμπούρες (εικ. 1), έναν πολύ γνωστό τύπο πόρπης της υστερογεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής εποχής στη Φίλια⁵, αλλά και σε άλλες θέσεις της Θεσσαλίας⁶. Η πόρπη που βρίσκεται στην εικ. 1 προέρχεται από την παράδοση του Σ. Σοφού, ενώ αυτή πάνω στην ίδια εικόνα προέρχεται από άλλη παράδοση με προέλευση τη Φίλια⁷. Εκτός από τα χαρακτηριστικά τοπικά προϊόντα, η συλλογή του Σ. Σοφού περιείχε και δύο πιο εξαιρετικά αντικείμενα, τα οποία παρουσιάζουμε εδώ.

ΧΑΛΚΙΝΟ ΕΠΙΘΕΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΥΡΙΣΤΑΝ (ΙΡΑΝ)

Το μικρό αντικείμενο φέρει ως διακόσμηση δύο αντικριστά γιδοειδή ζώα με πόδια που απολήγουν σε δακτύλιους (εικ. 2)⁸. Η ακριβής λειτουργία και χρήση αυτών των αντικειμένων παραμένει άγνωστη, πάντως ανήκουν στα πιο δημοφιλή προϊόντα των βουνών του Ζάγρου στο δυτικό Ιράν⁹. Το δικό μας επίθεμα ανήκει σε μια ομάδα που απεικονίζει με αρκετά ρεαλιστικό τρόπο τα ζώα¹⁰. Ύστερα από πολύχρονη συζήτηση, αυτά τα πιο ρεαλιστικά επίθεμα θεωρούνται πια τα αρχαιότερα, σε σχέση με άλλη ομάδα που χαρακτηρίζεται από περισσότερη αφαίρεση στην απόδοση των γνωρισμάτων των ζώων, και χρονολογούνται στον 11^ο και το 10^ο αι. π.Χ.¹¹ Αυτή τη χρονολόγηση επιβεβαιώνουν επίσης τα σπάνια ευρήματα που ήλθαν στο φως σε επιστημονικές ανασκαφές¹².

Όσον αφορά την Ελλάδα, προς το παρόν χάλκινα ευρήματα από το Λουριστάν είναι γνωστά κυρίως στο Ηραίο της Σάμου, όπου βρέθηκαν 15 αντικείμενα με ανάλογη προέλευση¹³. Άλλα δύο προέρχονται από την Κρήτη¹⁴, ενώ κάποια ευρήματα από την Περαχώρα ίσως να ανήκουν στην ίδια κατηγορία¹⁵.

5. Kilian-Dirlmeier 2002, 25 αρ. 301-314 πίν. 19-21.

6. Kilian 1975, 44 κ.ε. 60 κ.ε.

7. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ 5572 VI (πάνω στην εικ. 1), μήκ. 9.3 εκ., πλ. 6.7 εκ., παράδοση Κ. Τζιαναβάρα, 12.5.1961. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ 5627 VIβ (κάτω στην εικ. 1), μήκ. 7.0 εκ., πλ. 4.5 εκ., παράδοση Σ. Σοφού, 28.11.1964.

8. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ 5627 IIB, ύψ. 9,7 εκ., πλ. 7,0 εκ, παράδοση Σ. Σοφού, 28.11.1964. Το αντικείμενο παρουσιάστηκε λεπτομερώς στο Schmid 2001, 12-14. Βλ. επίσης Kilian-Dirlmeier 2002, 68 κατ. 1023.

9. Για μια γενική εισαγωγή στα χάλκινα του Λουριστάν βλ. π.χ. Potratz 1963.

10. Τα καλύτερα παράλληλα είναι στο Mahboubian 1997, 134 κ.ε. κατ. 117. 119, 153 κατ. 148. Rickenbach 1992, 99 κ.ε. κατ. 70. Muscarella 1988a, 142 κατ. 215. de Waele 1982, 92 κ.ε. κατ. 105. Amiet 1976, κατ. 199. Moorey 1974a πίν. XI B.

11. Muscarella 1988β, ιδίως 37 κ.ε.

12. Vanden Berghe 1973, 22 κ.ε. (τάφος 17), 32 κ.ε. (τάφος 68) πίν. XXIII 1, γενικότερα για τη χρονολόγηση βλ. Vanden Berghe 1981.

13. Schmid 2001, 18-22. Kilian-Dirlmeier 1985, 251 κ.ε. Moorey 1974β, 190 κ.ε.

14. Schmid 2001, 14-18. Hoffman 1997, 29 αρ. 5 πίν. 2.

15. Schmid 2001, 23 κ.ε. Kilian-Dirlmeier 1985, 245. Payne 1940, 138 κ.ε. εικ. 20 πίν. 44, 5.

Το επίθεμα από την παράδοση του Σ. Σοφού είναι το πρώτο αντικείμενο από το Λουριστάν που ανακαλύφθηκε στην κεντρική Ελλάδα και επίσης το πρώτο από μια τοποθεσία που βρίσκεται αρκετά μακριά από τη θάλασσα. Αν και δεν μπορούμε να αναφέρουμε κανένα πιο συγκεκριμένο στοιχείο για το πώς έφτασε το αντικείμενό μας στη Θεσσαλία¹⁶, το εύρημα αυτό δείχνει ότι το ιερό της Φίλιας διατηρούσε και διεθνείς σχέσεις, οι οποίες-κατά κάποιον τρόπο- ξεπερνούσαν τις πιο συνηθισμένες επαφές με τη νότια Ελλάδα και τα ευρύτερα Βαλκάνια¹⁷.

Εκ πρώτης όψεως κάπως προβληματική μπορεί να φαίνεται η χρονολόγηση του αντικειμένου στον 11^ο ή το 10^ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα ευρήματα από το ιερό της Φίλιας χρονολογούνται από τα υστερογεωμετρικά χρόνια και εξής, αν και υπάρχουν κάποια ευρήματα του 9^{ου} αι. π.Χ.¹⁸ Όμως, ήδη από την πρώτη χρονιά της ανασκαφής του, ο Δ. Ρ. Θεοχάρης ανακάλυψε κάτω από το σχετικά παχύ στρώμα με τα γεωμετρικά και αρχαϊκά ευρήματα, ένα πιο λεπτό στρώμα με μυκηναϊκή κεραμική και ειδώλια, το οποίο ανέφερε και τα επόμενα χρόνια¹⁹. Επίσης, σε μια ανασκαφή του 1980 στη θέση του ιερού βρέθηκαν αρκετά ίχνη της ΥΕΙΙ εποχής, αλλά επίσης κάποια όστρακα της υπομυκηναϊκής εποχής²⁰. Ιδιαίτερα μας ενδιαφέρουν τα τελευταία, διότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν, μαζί με το επίθεμα του Λουριστάν, τις πρώτες ενδείξεις ότι το ιερό της Φίλιας συνέχισε να λειτουργεί και κατά τους λεγόμενους Σκοτεινούς Αιώνες²¹.

ΧΑΛΚΙΝΟ «ΚΥΛΙΝΔΡΑΚΙ» ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Αυτό το μικρό αντικείμενο μπορεί να θεωρηθεί ένα από τα πιο εκπληκτικά ευρήματα από την κεντρική Ελλάδα των τελευταίων χρόνων (εικ. 3, 4)²². Πρόκειται για ένα ορθογώνιο πλαίσιο που απολήγει στις δύο πλευρές σε μικρά χέρια, τα οποία κρατούν ένα κυλινδράκι (έτσι αποδόθηκε το αγγλικό όνομα «roller» για τέτοια αντικείμενα). Πάνω στις πλευρές του πλαισίου και λίγο πίσω από τα χέρια κάθονται δύο βόδια. Ήδη η στάση των βοδιών φαίνεται ασυνήθης για την Ελλάδα, όπου τα βόδια σε χάλκινα αντικείμενα συνήθως στέκονται ή βαδίζουν, τουλάχιστον από την ΥΕ περίοδο και εξής²³.

Αντίθετα, παρόμοια αντικείμενα είναι γνωστά από τη Μέση Ανατολή, όπου παρουσιάζουν από μια σχετικά απλή (εικ. 6) μέχρι και μια πιο εξελιγμένη μορφή με σχηματοποιημένη διακόσμηση (εικ. 5)²⁴. Ανάμεσα στα απλά «κυλινδράκια», τα οποία μοιάζουν περισσότερο με τη δική μας περίπτωση, το αντικείμενο στη Νέα Υόρκη (εικ. 6), επειδή προέρχεται

16. Βλ. κάποιες σχετικές σκέψεις στο Schmid 2001, 24. Bouzek 1972. Bouzek 1997, 189, 202 κ.ε.

17. Για αυτές τις σχέσεις βλ. Kilian-Dirlmeier 2002, 223-229, 270 κ.ε.

18. Kilian-Dirlmeier 2002, 7-16.

19. ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 138 πίν. 171β. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 246 κ.ε. πίν. 290β-δ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 311 κ.ε. ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, 295.

20. Πιλάλη - Παπαευθυμίου 1983, κυρίως 64 κ.ε. σχεδ. 5γ για τα υπομυκηναϊκά ευρήματα.

21. Γενικότερα για αυτή την εποχή βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2000. Mazarakis Ainian 1997. Langdon 1997. Musti *et al.* (επιμ.) 1991.

22. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, αρ. ευρ. Μ 5627 Ια, ύψ. 3.9 εκ., μήκ. 6.7 εκ., πλ. 4.6 εκ., παράδοση Σ. Σοφού, 28.11.1964.

23. Herda 1996, ιδίως 71.

24. Υπάρχουν «κυλινδράκια» με ακόμα πιο πλούσια διακόσμηση, βλ. Moorey 1977, 140 εικ. 3, 141 εικ. 4, για μια γενική σύνοψη της κατηγορίας βλ. Harper 1989. Braun-Holzinger 1984.

από την αγορά τέχνης, δεν έχει γνωστή προέλευση²⁵. Ωστόσο, η σημασία του είναι μεγάλη διότι, όπως στο δικό μας παράδειγμα, φαίνεται πως τα χέρια φοράνε βραχιόλια. Τα άλλα δύο δείγματα βρέθηκαν σε ανασκαφές στο Κάλτεπε (Τουρκία, **εικ. 9**) και στο Γεζέρ (Ισραήλ, **εικ. 10**)²⁶. Ενώ το «κυλινδράκι» από το Γεζέρ δεν έχει αρχαιολογική συνάφεια, αυτό από το Κάλτεπε ανήκει σε ένα στρώμα που χρονολογείται στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.²⁷.

Με την κατηγορία των απλών «κυλινδρακίων» μπορούμε να συγκρίνουμε μια σειρά παρόμοιων αντικειμένων, τα οποία κατά πάσα πιθανότητα χρησιμοποιήθηκαν σαν αγκράφες ζωνών (**εικ. 11α-γ**)²⁸. Εκτός κάποιων δειγμάτων χωρίς βέβαιη προέλευση (**εικ. 11β**), μερικά προέρχονται από συστηματικές ανασκαφές και παρέχουν επιπλέον πληροφορίες ως προς τη χρονολόγηση και τη διάδοση αυτών των αντικειμένων. Η αγκράφα στην **εικ. 11α** βρέθηκε σε έναν τάφο στα Σούσα (Ιράν), ο οποίος χρονολογείται στο 18^ο ή το 17^ο αι. π.Χ.²⁹, ενώ το δείγμα στην **εικ. 11γ** ανακαλύφθηκε πάλι στο Κάλτεπε Ανατολίας και πιο συγκεκριμένα σε έναν τάφο του ασσυριακού *εμπορίου*, το οποίο χρονολογείται στον 20^ο ή το 19^ο αι. π.Χ.³⁰.

Για να προσδιορίσει κανείς τόσο τη χρονολόγηση όσο και την προέλευση των πιο εξελιγμένων «κυλινδρακίων» με σχηματοποιημένη διακόσμηση, υπάρχει και άλλος τρόπος. Οι ανθρώπινες μορφές της διακόσμησης έχουν χαρακτηριστική κόμμωση και φέρουν χαρακτηριστικά ενδύματα (**εικ. 5**) που βρίσκουν παράλληλα σε άλλα χάλκινα αντικείμενα (**εικ. 7, 8**), αλλά επίσης στη γλυπτική της αρχαϊκής βαβυλωνιακής εποχής, δηλαδή από τις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. και πιο συγκεκριμένα το 18^ο π.Χ. αι.³¹. Χάρη στην ανάλυση αυτή η Μεσοποταμία φαίνεται να ήταν ο τόπος κατασκευής τους, αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μια πιο περιφερειακή προέλευση από το Ιράν ή την Ανατολία για συγκεκριμένα δείγματα.

Ως προς τη χρήση των «κυλινδρακίων» δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις, αλλά η πρόταση του Moorey ότι μπορούν να έχουν κάποια σχέση με την ύφανση, δηλαδή να ήταν μέρη του ιστού³², φαίνεται η καλύτερη προς το παρόν.

Το «κυλινδράκι» από την παράδοση του Σ. Σοφού (**εικ. 3, 4**) είναι το πρώτο αντικείμενο τέτοιου είδους που βρέθηκε εκτός από τη Μέση Ανατολή και μάλιστα αρκετά μακριά. Όπως το χάλκινο αντικείμενο από το Λουριστάν που μόλις παρουσιάσαμε, αποδεικνύει ότι και μια τοποθεσία σχετικά μακριά από τη θάλασσα μπορούσε να δεχτεί εισαγωγές από την Ανατολή, αν και βέβαια οι επαφές αυτές κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν άμεσες, αλλά πραγματοποιούνταν μέσω πολλών διαφορετικών στάσεων. Ως αρκετά εκπληκτική πρέπει επίσης να χαρακτηριστεί η χρονολόγηση του αντικειμένου στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Προς το παρόν δεν έχουν αναφερθεί ευρήματα από τη Φίλια που να χρονολογούνται νωρίτερα από την ΥΕ εποχή.

25. Muscarella 1988α, 337-340.

26. Crouwel 1972, 53 κ.ε. Moorey 1977, 146 κ.ε., ιδιαίτερα για το δείγμα από το Κάλτεπε βλ. Harper 1989, 183 κ.ε. πιν. 40, 1.

27. Αν και βρέθηκε, απ' ό, τι φαίνεται, σε διαταραγμένο τάφο, βλ. Crouwel 1972, 53 κ.ε. Moorey 1977, 146 κ.ε.

28. Crouwel 1972.

29. Crouwel 1972, 49 κ.ε. με ευρύτερες ενδείξεις.

30. Crouwel 1972, 50 κ.ε. με ευρύτερες ενδείξεις.

31. Moorey 1977, όπου και τα σχετικά παράλληλα.

32. Moorey 1977, 147 κ.ε.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα δύο ευρήματα από παράδοση ιδιώτη με προέλευση τη Φίλια Θεσσαλίας που παρουσιάζουμε στο παρόν άρθρο (εικ. 2-4), μπορούν και τα δύο να χαρακτηριστούν ως αρκετά εξαιρετικά από τις περισσότερες απόψεις. Και τα δύο, ένα χάλκινο αντικείμενο από το Λουριστάν και ένα «κυλινδράκι» από τη Μεσοποταμία, αποτελούν πολύ χαρακτηριστικά προϊόντα των διαφόρων τόπων κατασκευής τους, και για το λόγο αυτό η ταύτισή τους είναι ιδιαίτερα εύκολη. Ανήκουν και τα δύο στην κατηγορία των σπάνιων εισαγωγών από την Ανατολή, τα οποία συναντώνται σπάνια όχι μόνο στη Φίλια, αλλά γενικότερα στη Θεσσαλία.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι επίσης η χρονολόγηση των δύο ευρημάτων, διότι εντάσσονται σε χρονολογικές περιόδους οι οποίες προς το παρόν εκπροσωπούνται μόνο λίγο ή καθόλου. Λόγω της τεχνοτροπίας του αλλά και λόγω των παραλλήλων από συστηματικές ανασκαφές, το επίθεμα από το Λουριστάν μπορεί να χρονολογηθεί στον 11^ο ή το 10^ο αι. π.Χ., δηλαδή την Υπομυκηναϊκή-Πρωτογεωμετρική εποχή, από την οποία μόνο λίγα ευρήματα εντοπίστηκαν στο ιερό της Φίλιας³³. Ίσως στην περίπτωση αυτή θα ήταν δυνατόν κανείς να ισχυριστεί πως το χρονικό διάστημα μέχρι τη μέση και την ύστερη Γεωμετρική εποχή, από την οποία σώθηκαν πολλά ευρήματα, είναι σχετικά περιορισμένο και πως το επίθεμα ενδεχομένως να έφτασε τότε στο ιερό. Ωστόσο, αυτό το επιχείρημα δεν ισχύει για τη χρονολόγηση του δεύτερου αντικειμένου, του «κυλινδρακίου» δηλαδή, που χρονολογείται – πάλι λόγω της τεχνοτροπίας του και λόγω των παραλλήλων από συστηματικές ανασκαφές – στις αρχές της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., δηλαδή στην ΜΕ εποχή. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει ένα κενό 500 χρόνων μέχρι την ΥΕΙΙΙ εποχή, οπότε και συναντάμε τα πρώτα χρονολογημένα ευρήματα, όπως προαναφέραμε³⁴. Ίσως να είναι αυτή μια πρώτη ένδειξη για μια πρώιμη φάση του ιερού της Φίλιας, άγνωστης προς το παρόν.

Τέλος πρέπει να επισημάνουμε ότι ακόμη κι αν δεν υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα ως προς την προέλευση των δύο ευρημάτων από τη Φίλια³⁵, τα γενικά αποτελέσματα αυτής της έρευνας παραμένουν σε ισχύ. Τέτοια αντικείμενα στην Ελλάδα μπορούν να προέλθουν μόνο από μια αρχαιολογική θέση, ενώ στην αγορά τέχνης δεν είχαν ποτέ καμιά σημασία³⁶. Επομένως και σύμφωνα με τα υπόλοιπα ευρήματα της παράδοσης του Σ. Σοφού, τα δύο αντικείμενα προέρχονται οπωσδήποτε από τη Θεσσαλία.

33. Βλ. σημ. 20.

34. Βλ. παραπ. σημ. 19, 20.

35. Βλ. παραπ. στην εισαγωγή.

36. Σε αντίθεση με την κατάσταση στην κεντρική Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική, βλ. Potratz 1963 για το ιστορικό των χάλκινων του Λουριστάν.

SUMMARY

IMPORTED BRONZE OBJECTS FROM THE SANCTUARY
OF ATHENA ITONIA AT PHILIA

Stephan G. Schmid

Two bronze objects are presented (**figs. 2-4**), both handed over to the Museum of Volos (Thessaly) in 1964 by S. Sofou indicating they were found at Philia (Karditsa). This provenience seems to be correct, since it was precisely during these years that the Panthessalian sanctuary of Athena Itonia at Philia became the focus of interest: Since 1960 massive illicit excavations were carried out and from 1962 onwards D. Theocharis started systematic excavations that lasted for several years. Further, the overall aspect of the objects from S. Sofou's collection corresponds very well to the finds from the sanctuary and, in general terms, to bronze objects from Thessaly (cf. **fig. 1**). The only exception are the two objects dealt with here.

The first object (**fig. 2**) undoubtedly is a so-called standard from Luristan, that is from the Central Iranian highlands, and can be dated to the 11th and 10th c. BC. Luristan objects have previously been found in Greece, especially in the sanctuary of Hera on the island of Samos. So far, however, objects with an analogous provenience have never been reported from Central Greece and let alone from sites so distant from the coast as in the case of Philia.

The second object (**figs. 3, 4**) can be identified as "roller", belonging to a category of objects known from Mesopotamia and also found in Anatolia and Iran. In this case not only the provenience is astonishing but also the chronology. "Rollers" and related objects (cf. **figs. 5-11**) are usually dated to the early 2nd millennium BC, more precisely to the 18th c. BC. Whilst finds from the LB III period have been reported from Philia, the "roller" belongs to the MB period and, therefore, is about 500 years older than the earliest finds from the sanctuary pointed out so far. This may give us a first hint for a very early, not yet known, phase of the sanctuary of Athena Itonia.

In any case, both bronze objects indicate the international exchanges and contacts even a rather rural sanctuary in the Central Greek *hinterland* could maintain.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amiet P., 1976. *Les antiquités du Luristan. Collection David-Weill*, Paris.
 Bouzek J., 1972. Caucasus, Luristan and Greek Geometric bronzes, AAS 21, στο *IXème Congrès International d'Archéologie Classique, Damas, 11-20 octobre 1969*, 89-94.
 Bouzek J., 1997, *Greece, Anatolia and Europe: Cultural interrelations during the Early Iron Age. SIMA 122*, Jonsered.
 Braun-Holzinger E.A., 1984. *Figürliche Bronzen aus Mesopotamien. PBF I 4*, München.

- Christiansen J., 1992. *Greece in the Geometric period*. Ny Carlsberg Glyptothek, Kopenhagen.
- Crouwel J. H., 1972. Early belt-buckles from Western Iran and Central Anatolia, *IranAnt* 9, 49-59.
- Harper P.O., 1989. Notes on bronze roller-frames and plaques, στο Emre K. *et al.* (επιμ.) 1989, *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in honor of Tahsin Özgüç*, Ankara, 183-187.
- Herda A., 1996. Rindergestaltige Gewichte der späten Bronzezeit aus griechischen Heiligtümern, *IstMitt* 46, 67-82.
- Hoffman G.L., 1997. *Imports and immigrants. Near Eastern contacts with Iron Age Crete*, Ann Arbor.
- Hoffmann H., 1971. *Ten centuries that shaped the West. Greek and Roman art in Texas collections*, Mainz.
- Johansen F., 1982. Græske geometriske bronzer, *MeddelGlypt* 38, 73-98.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia* (Thessalien), Mainz.
- Kilian-Dirlmeier I., 1985. Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr., *JbRGZM* 32, 215-254.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*. PBF XVI 2, München.
- Langdon S., (επιμ.), 1997. *New Light on a Dark Age. Exploring the culture of Geometric Greece*, Columbia.
- Mahboubian H., 1997. *Art of ancient Iran. Copper and bronze. The Houshang Mahboubian family collection*, London.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2000. *Όμηρος και αρχαιολογία*, Αθήνα.
- Mazarakis Ainian A., 1997. *From ruler's dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*. SIMA 121, Jonsered.
- Moorey P.R.S., 1974α. *Ancient bronzes from Luristan*, London.
- Moorey P.R.S., 1974β. Ancient Persian bronzes from the island of Samos, *Iran* 12, 190-195.
- Moorey P.R.S., 1977. Bronze rollers and frames from Babylonia and Western Iran: Problems of date and function, *RAssyr* 71, 137-150.
- Muscarella O.W., 1988α. *Bronze and iron. Ancient Near Eastern artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.
- Muscarella O.W., 1988β. The background to the Luristan bronzes, στο Curtis J. (επιμ.), *Bronzeworking centres of Western Asia c. 1000—539 B.C.*, London, 33-44.
- Musti D. *et al.* (επιμ.), *La transizione dal miceneo all'alto arcaismo. Dal palazzo alla città. Atti del convegno internazionale, Roma 14-19 marzo 1988*, Roma.
- Payne H. *et al.*, 1940. *Perachora, I. The sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Architecture, bronzes, terracottas*, Oxford.
- Πιλάλη-Παπαστερίου Α. - Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Κ., 1983. Νέα ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Φίλιας, *Ανθρωπολογικά* 4, 49-68.
- Potratz J.A.H., 1963. Über ein Corpus Aereum Luristanensium, *IranAnt* 3, 124-147.
- Rickenbach J., 1992. *Magier mit Feuer und Erz. Bronzekunst der frühen Bergvölker in Luristan*, Iran, Zürich.
- Schmid S.G., 2001. Neue Luristanbronzen aus Griechenland. Mit einem archäozoologischen Appendix von J. Studer, *AM* 116, 2001, 11-34.

Vanden Berghe L., 1973. Recherches archéologiques dans le Luristan, *IranAnt* 10, 1-79.

Vanden Berghe L., 1981. La chronologie des bronzes du Luristan, basée sur les résultats de fouilles belges au Push-i Kuh, Luristan, *RechACrac*, 84-104.

de Waele E., 1982. *Bronzes du Luristan et d'Amlash. Ancienne collection Godard*, Louvain-la-Neuve.

Εικ. 1. Δύο θραύσματα χάλκινων πορπών από παράδοσεις ιδιωτών, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου (φωτ. Schmid).

Εικ. 2. Χάλκινο επίθεμα του Λουριστάν, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου (φωτ. Schmid).

Εικ. 3. Χάλκινο «κυλινδράκι» από τη Μεσοποταμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου (φωτ. Schmid).

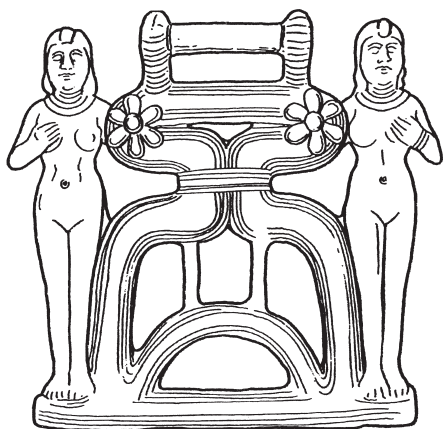
Εικ. 4. Χάλκινο «κυλινδράκι» από τη Μεσοποταμία, Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου (φωτ. Schmid).

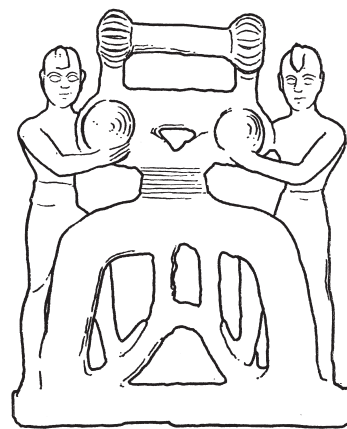
Εικ. 5. Χάλκινο «κυλινδράκι» από τη Μεσοποταμία. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art, Purchase, Norbert Schimmel and Schimmel Foundation, Inc., Gifts and Rogers Fund, 1980 (1980.407.1).

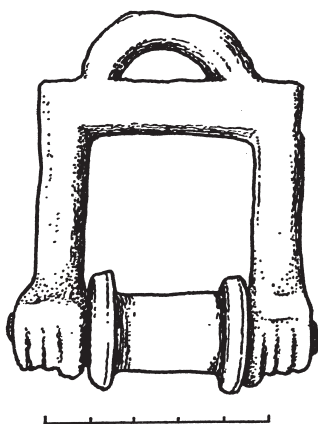
Εικ. 6. Χάλκινο «κυλινδράκι» από τη Μεσοποταμία. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art, Purchase, Norbert Schimmel and Schimmel Foundation, Inc., Gifts and Rogers Fund, 1980 (1980.407.3).

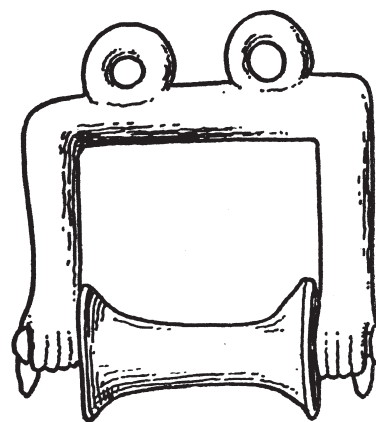
Εικ. 7. Χάλκινη πλάκα, Τεχεράνη, συλλ. Fouroughi (από Moorey 1977).

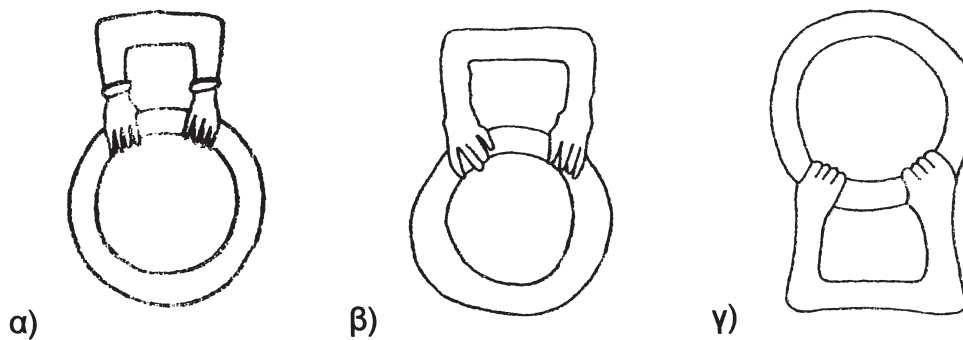
Εικ. 8. Χάλκινη πλάκα στο Yale (από Moorey 1977).

Εικ. 9. Χάλκινο «κυλινδράκι» από το Κάλτεπε, Τουρκία (από Moorey 1977).

Εικ. 10. Χάλκινο «κυλινδράκι» από το Γεζέρ, Ισραήλ (από Moorey 1977).

Εικ. 11. Αγκράφες ζωνών από α) τα Σούσα, Ιράν, β) το Λουριστάν, Ιράν(ς), γ) το Κάλτεπε, Τουρκία (από Crouvel 1972).

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΚΡΟΥΝΙΑ»

Χρήστος Αγουρίδης, Γιάννα Ζυγούρη, Βάσω Ροντήρη

Το σπήλαιο στη θέση «Κρούνια» (**εικ. 1**) βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο του Ν. Μαγνησίας σε απόσταση 3-4 χλμ. από τον όρμο του Αχιλλείου ή αλλιώς όρμο Πτελεού, στα μισά περίπου της διαδρομής από το Αχίλλειο στη Γλύφα και μόλις 500μ. από τα όρια με το Νομό Φθιώτιδας. Η σημαίνουσα θέση που κατέχει το μνημείο στο χώρο κάνει τη θέα που αντικρίζει ο επισκέπτης από την είσοδό του να μοιάζει μοναδική. Πρόκειται για ένα επιβλητικό οροπέδιο, σε παρθένα δασική έκταση, με χαμηλούς λόφους από αγριελιές και χαμηλή βλάστηση που επιτρέπουν την ορατότητα από τα υψηλότερα σημεία των δύο Νομών, την κορυφή του όρους Τύμπανος και μακρύτερα τα όρη της Πελασγίας.

Την επίσκεψή μας στο χώρο προκάλεσε η υπόδειξη δύο κατοίκων του Αχιλλείου¹, η οποία συνέπεσε με την αίτηση λατομικής εταιρείας για την εξόρυξη ανδεσίτη, μη αδρανούς υλικού που χρησιμοποιείται στην κατασκευή αντιολισθητικών οδοστρωμάτων. Το κοίτασμα του ανδεσίτη² βρίσκεται στο κέντρο, περίπου, του χαμηλού λόφου «Κρούνια», στα ΝΑ του Τυμπάνου³.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ – ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Το σπήλαιο βρίσκεται στη νότια κλιτή χαμηλού λόφου (187μ.), όπου από ανθρώπινη επέμβαση δημιουργήθηκε μικρό πλάτωμα. Η πρόσβαση στο χώρο είναι ομαλή. Έχει αφιδωτή είσοδο, ύψους 2μ. και πλάτους 1μ. περίπου και βαθμίδες λαξευμένες στο βράχο, που οδηγούν σε μικρό προθάλαμο μήκους 3μ., πλάτους 3,00μ. και ύψους από 0,50 έως 2,00 μέτρα.

Η είσοδος του σπηλαίου (**εικ. 2**), ο μικρός προθάλαμος και τμήμα της οροφής του κυρίως θαλάμου έχουν υποστεί διαμόρφωση. Το ίδιο έχει συμβεί στην πρόσοψη και το δάπεδο του φυσικού βράχου, μπροστά από την είσοδό του. Στο χώρο ανατολικά της εισόδου έχει λαξευτεί στο βράχο απιόσχημη κινστέρνα με κυκλικό στόμιο, ενώ, στον υπερκείμενο της εισόδου χώρο, είχε αναπτυχθεί, με τον ίδιο τρόπο, σύστημα από συγκοινωνούσες δεξαμενές για περισυλλογή νερού (**εικ. 3**), που τροφοδοτούσαν την κινστέρνα μέσω ενός απιόσχημου αγωγού.

1. Θ. Καραδήμος και Θ. Βαλωμένος.

2. Βλασταρίδης 2000.

3. Ο εντοπισμός των αρχαιολογικών καταλοίπων μετά την αυτοψία της ΙΓ' ΕΠΚΑ στην περιοχή είχε ως αποτέλεσμα την κήρυξη του χώρου ως αρχαιολογικού με την Υ.Α. ΥΠ.ΠΟ./ΑΡΧ/Α₁/Φ443/30059/1783/19.7.95 (ΦΕΚ 701/β/9.8.95).

Από γεωλογικής πλευράς το σπήλαιο αποτελεί μικρό φυσικό καρστικό έγκοιλο, το οποίο έχει αναπτυχθεί σε λατυποκροκαλοπαγείς ασβεστολίθους. Το δάπεδό του καλύπτεται από κλαστικές αποθέσεις, οι οποίες, κατά κύριο λόγο, είναι προϊόν εδαφορροών από το εξωτερικό περιβάλλον του σπηλαίου.

Τμήμα των αποθέσεων προέρχεται και από την αποσάθρωση της οροφής και των τοιχωμάτων των σπηλαίων. Η κινστέρνα στο εξωτερικό του σπηλαίου έχει διανοιχθεί σε λατυποκροκαλοπαγή ασβεστόλιθο, αλλά στο βάθος της (5-6μ. περίπου) φαίνεται να επικοινωνεί με τις κλαστικές αποθέσεις του σπηλαίου. Σε αυτή την περίπτωση οι αποθέσεις στο εσωτερικό θα πρέπει να έχουν αρκετό πάχος.

Σε απόσταση 800μ. περίπου βόρεια της εισόδου αναπτύσσεται ο υπερκείμενος ηφαιστειακός σχηματισμός του τεταρτογενούς, ανδευτικού σύστασης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα άρχισε στις 4 Νοεμβρίου του 1996 και ολοκληρώθηκε στις 20 του ίδιου μήνα, υπήρξε δε το αντικείμενο της γόνιμης συνεργασίας των δύο Εφορειών Αρχαιοτήτων, της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας⁴, στις οποίες είχε ανατεθεί η εξαγωγή πορισμάτων σχετικά με το μνημείο. Η πρώτη ανέλαβε την ανασκαφική έρευνα έξω από το σπήλαιο και η δεύτερη το χώρο μέσα σ' αυτό.

Από την πρώτη στιγμή εντυπωσιακή ήταν η διαπίστωση της ανυπαρξίας στρωματογραφίας, αποτέλεσμα αρχαιοκαπηλικής δράσης μεγάλης κλίμακας. Όπως αναφέρθηκε στο αρχικό κοινό πόρισμα των αρχαιολόγων που έλαβαν μέρος στην ανασκαφική έρευνα, για πρώτη φορά διαπιστώθηκε λεηλασία αρχαίου μνημείου σε τέτοιο βαθμό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η έρευνα που ακολούθησε δεν μπορούσε παρά να είναι ένας καθαρισμός του χώρου, αφού και η επίχωση ήταν μικρή. Εξάλλου, η μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα δεν βοήθησε στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τον ακριβή χρονικό προσδιορισμό της λαθρανασκαφής. Το πιθανότερο, πάντως, είναι η καταστροφή του χώρου να πραγματοποιήθηκε μέσα στα τελευταία δέκα χρόνια.

Η έρευνα στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου (εικ. 4) χωρίστηκε σε δύο τομείς: στην πρόσωση του σπηλαίου και στο πλάτωμα επάνω από αυτό.

Όπως προαναφέρθηκε, η είσοδος του σπηλαίου σχηματίζει αψίδα, ενώ δεξιά και αριστερά ο βράχος έχει έτσι λαξευτεί, ώστε να σχηματίζει ορθή γωνία με το επίσης λαξευμένο επίπεδο του εδάφους. Στο κατώφλι ο βράχος διαμορφώνεται σε κλίμακα, η οποία προεξέχει

4. Από τη ΙΓ' ΕΠΚΑ συμμετείχαν η αρχαιολόγος Βάσω Ροντήρη και ο εργατοτεχνίτης Θωμάς Παππαδογιάννης. Η ανασκαφική έρευνα πλαισιώθηκε από τους συμβασιούχους εργατοτεχνίτες-τριες Ελευθερία Κοντογιάννη, Χρίστο Πάσιο, Σταύρο Τηγάνη, Αργύρη Τηγάνη και Χριστίνα Τσιλαφάκη. Την αποτύπωση στην πρόσοψη του σπηλαίου και στις δεξαμενές καθώς και τη σύνταξη των σχεδίων ανέλαβαν οι τοπογράφοι μηχανικοί Θάλεια Μακρή της ΙΓ' ΕΠΚΑ και Βαγγέλης Καρούσος.

Από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Χρήστος Αγουρίδης και Ιωάννα Ζυγούρη και ο σπηλαιολόγος Θεολόγος Κοντρολόζος. Τη γεωλογική μελέτη έκανε ο Παναγιώτης Καρκάνας και την τοπογραφική αποτύπωση του σπηλαίου ο Θεόδωρος Χατζηθεοδώρου. Το κλιμάκιο των εργατών της ανασκαφής αποτέλεσαν οι Γιάννης Κραβαρίτης, Θανάσης Γουργιώτης, Άγγελος Κοντογιάννης, Ελευθερία Κοντογιάννη, Θανάσης Καραδήμος, Αποστόλης Παναγιώτου και Δημήτρης Παναγιώτου.

ελαφρά και αποτελείται από τρία σκαλοπάτια που οδηγούν στο εσωτερικό του μνημείου (εικ. 5).

Ανατολικά το λάξευμα εξακολουθεί κατά μήκος του βράχου. Σε απόσταση 5 μέτρων περίπου, δημιουργείται μικρό ανυψωμένο άνδρηρο, επίσης σε ορθή γωνία με το επίπεδο του εδάφους (εικ. 6). Εκεί βρίσκεται το στόμιο απιόσχημης κινστέρνας διαμέτρου 1,20 μέτρων. Γύρω από αυτό βρέθηκαν τμήματα βοτσαλωτής επένδυσης με κονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Στα δυτικά υπάρχει μεγάλη τοξωτή κόγχη, της οποίας η βάση βρίσκεται στο επίπεδο του εδάφους, καθώς και μία μικρότερη κόγχη λίγο ψηλότερα. Τολμάμε να υποθέσουμε πως οι κόγχες προορίζονταν για την τοποθέτηση αναθημάτων. Συνεχίζοντας προς την ίδια κατεύθυνση, ο βράχος έχει διαμορφωθεί σε χαμηλό θρανίο. Η έρευνα δεν προχώρησε δυτικότερα.

Σε ολόκληρο το χώρο της ανασκαφικής έρευνας στο εξωτερικό του σπηλαίου, τα μοναδικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στο επίπεδο του εδάφους ήταν το ίχνος ενός πιθανού κυβικού τόρμου και ενός άλλου κυκλικού αποτυπώματος. Και τα δύο χρησίμευαν, ίσως, για στερέωση βωμού ή αναθηματικού αγάλματος. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλειφθούν τα έντονα, σχετικά πρόσφατα, σημάδια πάνω στο έδαφος, πιθανώς από μηχανικό εκσκαφέα, καθώς και μια οπή κοντά στην είσοδο, μάλλον από εκρηκτικά.

Η ανασκαφική έρευνα πάνω από την είσοδο του σπηλαίου αποκάλυψε τρεις, λαξευμένες στο βράχο, παράλληλα τοποθετημένες, δεξαμενές νερού και μία τέταρτη σε χαμηλότερο επίπεδο, η οποία προφανώς συγκέντρωνε το νερό, το οποίο προέρχονταν από τις άλλες τρεις. Από τη δεξαμενή αυτή ξεκινά πήλινος αγωγός τοποθετημένος σε λάξευμα του βράχου, του οποίου τα ίχνη χάνονται στο «φρύδι» του σπηλαίου. Πιθανόν να διοχέτευε το νερό στην κινστέρνα.

Στο εσωτερικό του σπηλαίου οι εργασίες περιέλαβαν:

- Επιφανειακό καθαρισμό των κορημάτων που είχαν σωρευτεί, τόσο στον προθάλαμο όσο και στον κυρίως θάλαμο από τη χρήση του σπηλαίου ως ποιμνιοστασίου και τις επεμβάσεις των λαθρανασκαφών.

- Τοποθέτηση ανασκαφικού καννάβου στη ΒΑ πλευρά του σπηλαίου (εικ. 7) στο σημείο που είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο όρυγμα λαθρανασκαφής, διαστάσεων 3,50×1,80μ. Συνολικά, ανασκάφηκαν τρεις τομές στον κυρίως θάλαμο μέχρι το φυσικό υπόβαθρο του σπηλαίου, ενώ τα βάθη ποικίλλουν εξαιτίας αυτού.

Στο ανατολικό τμήμα της Τομής 1 (διαστ. 3×2μ.) και κυρίως στη ΝΑ γωνία, αποκαλύφθηκαν μεγάλες κατεργασμένες πέτρες από ανδεσίτη με λειασμένη την άνω επιφάνειά τους, ενώ βόρεια της τομής εμφανίστηκε επιφάνεια κροκαλοπαγούς ασβεστόλιθου, εύθραπτη, ανοιχτού χρώματος. Οι πέτρες πατούν πάνω στην επιφάνεια αυτή και ίσως προδίδουν την ύπαρξη κάποιου πλακόστρωτου δαπέδου. Η Τομή 2 (διαστ. 2×2μ.) ορίστηκε δυτικά της Τομής 1, όπου εμφανίστηκε συσσώρευση λίθων στη νότια παρειά της. Η ανατολική πλευρά της Τομής 3 (διαστ. 2×1μ.) ταυτίζεται με την ανατολική φυσική παρειά του σπηλαίου.

- Έγινε έλεγχος του εσωτερικού της παρακείμενης απιόσχημης κινστέρνας με κυκλικό στόμιο διαμέτρου 1,20μ. και βάθους 3μ. περίπου, όπου εντοπίστηκαν ίχνη βοτσαλωτού δαπέδου, στο οποίο χρησιμοποιήθηκε κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Και η κινστέρνα είχε υποστεί λαθρανασκαφικές επεμβάσεις. Κινστέρνες παρόμοιες έχουν βρεθεί κυρίως στην Αττική και έχουν αποφέρει πλήθος ευρημάτων και ειδικότερα πλούσια κεραμική των ελληνιστικών χρόνων⁵.

5. Miller 1974, 194-245. Thompson 1954, 87-107.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα ευρήματα από την μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα δεν ήταν πολλά, γεγονός που οφείλεται σε δύο παράγοντες, απ' τη μια στη μεγάλη αρχαιοκαπηλική δράση και απ' την άλλη στη μικρή επίχωση. Βρέθηκαν λυχνάρια (εικ. 8), αγνύθες (εικ. 9), οστέινα και μεταλλικά αντικείμενα (σιδερένια καρφιά, μάζες μολύβδου, σιδερένια εγχειρίδια, κρίκοι) (εικ. 10) και τμήματα γυάλινων αγγείων. Ορισμένα από αυτά αποτελούσαν, ίσως, αναθήματα ή τμήματα αναθημάτων.

Παντού, τόσο μέσα, όσο και έξω από το σπήλαιο, υπήρχε διάσπαρτο δομικό υλικό (τμήματα γωνιολίθων και κίωνων), το οποίο μάλλον κάλυπτε το χώρο μπροστά από την είσοδο. Σε αυτό συνηγορεί και ο μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από κεραμίδες στέγης, που περισυλλέχθηκαν στον ίδιο χώρο, αλλά και στο χώρο των δεξαμενών πάνω από το σπήλαιο. Είναι, λοιπόν, πιθανό να ήταν και αυτές στεγασμένες. Όσο για το δομικό υλικό, εντυπωσιάζει το γεγονός ότι ως πρώτη ύλη χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά και μόνο ανδεσίτης.

Εκτός από τα αρχιτεκτονικά μέλη και τις κεραμίδες, βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων, κυρίως από αμφορείς, αλλά και από κυάθια και πινάκια, καθώς και πιθοειδή αγγεία και χύτρες. Βρέθηκαν, επίσης, οστά ζώων, μερικά όστρεα, λίθινες αξίνες και τμήματα λεπίδας πυριτόλιθου και οψιανού.

Αξιοσημείωτη είναι η έλλειψη ειδωλίων που συνήθως συναντάμε κατά κόρον σε λατρευτικά σπήλαια, απόρροια, ίσως, της εκτεταμένης καταστροφής που έχει υποστεί ο χώρος στο παρελθόν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Χωρίς ίχνος αδιατάρακτης επίχωσης και ενώ η έρευνα βρίσκεται σε πολύ πρώιμο στάδιο, θα ήταν πρόωρο να διατυπωθούν ασφαλή και τεκμηριωμένα συμπεράσματα σχετικά με τον χρονικό ορίζοντα χρήσης του σπηλαίου και το είδος λατρείας που ενδεχομένως ασκήθηκε σ' αυτό. Βέβαιο, πάντως, είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε λειψανα εκτεταμένης μνημειακής κατασκευής, η χρονολόγηση της οποίας τοποθετείται στα ελληνοιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Δεν αποκλείεται το μνημείο να παραπέμπει σε κάποιο σημαντικό για την περιοχή της Θεσσαλίας λατρευτικό χώρο. Κάτι τέτοιο, όμως, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Εντούτοις, τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από τη μικρή ανασκαφική έρευνα είναι αρκετά, ώστε με βάση αυτά να μπορούν να αναζητηθούν παράλληλα από τη Θεσσαλία και άλλες περιοχές, τα οποία θα βοηθήσουν στην ερμηνεία της χρήσης του μνημείου.

Το σπήλαιο στη θέση «Κρούνια» έχει αρκετές ομοιότητες με το Νυμφαίο στη Μιέζα της Νάουσας⁶. Εκεί αποκαλύφθηκαν τρία σπήλαια κοντά σε πηγή, λαξευμένα στο βράχο, με διαμορφωμένη είσοδο που φέρει τοξωτό υπέρθυρο και πρόσοψη σε ορθή γωνία, λαξευτές βαθμίδες πρόσβασης και αλληπάλληλες εσοχές, παρειές, κόγχες και λαξεύματα κατά μήκος των πλευρών τους, είτε ως διάκοσμος είτε για την υποδοχή στέγης. Σύμφωνα με τα ευρήματα η παλαιότερη χρονολόγηση του σπηλαίου τοποθετείται στον 4^ο αιώνα π.Χ.

Σπήλαια ως χώροι λατρείας έχουν εντοπιστεί και αλλού στο θεσσαλικό χώρο. Αξίζει

6. Πέτσας 1965, 37-46.

να αναφέρουμε το σπήλαιο των Νυμφών στο όρος Όσσα⁷ και το σπήλαιο στο λόφο της Γορίτσας μερικές δεκάδες μέτρα από την ανατολική πύλη της οχύρωσης με διαμορφωμένη είσοδο και επιγραφή στην πρόσοψη «Διός Μιλιχίου» που δηλώνει το είδος της λατρευτικής του ιδιότητας. Σύμφωνα με τον Te Riele⁸ το σπήλαιο φθάνει στον 3^ο αι. π.Χ., αν και η συγκεκριμένη λατρεία είναι ήδη γνωστή από τα αρχαϊκά χρόνια.

Το σπήλαιο της Φαρσάλου⁹ ανακαλύφθηκε από τον Νικόλαο Γιαννόπουλο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και βρίσκεται έξω από την πόλη, στο Πράσινο Βουνό. Ο Γιαννόπουλος το αναφέρει μόνο ως προς τις δύο σημαντικές αρχαϊκές επιγραφές¹⁰, μιας σύντομης επτά στίχων και μιας άλλης εικοσιένα στίχων που μας δίνουν πληροφορίες για τον Φαρσάλιο Παντάλη και τις θεότητες, στις οποίες ο ίδιος αφιέρωσε το σπήλαιο, ανάμεσα σ' αυτές οι Νύμφες και ο Κένταυρος Χείρων. Η ανασκαφή του σπηλαίου από τον Doro Levi έφερε στο φως αφιερώματα και αρχιτεκτονικά μέλη που επιβεβαιώνουν τη λατρεία των επιγραφών.

Τέλος, στον Πάνορμο¹¹ της γειτονικής Σκοπέλου, ανατολικά της βόρειας πύλης της ακρόπολης, υπάρχει φυσική σχισμή στο βράχο με τεχνητή διεύρυνση και χαμηλή είσοδο. Το σπήλαιο σώζει μπροστά από την είσοδο πλάτωμα που συγκρατείται από ανάλημμα πολυγωνικού τύπου και ανάγεται σύμφωνα με τα ευρήματα στον 5^ο π.Χ. αιώνα.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σπηλαίου με μνημειακή τοιχοδομία στην πρόσοψη και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως χώρου λατρείας (σύμφωνα και με τον ανασκαφέα) είναι η Ελληνοκαμάρα της Κάσου¹².

Ωστόσο, αρκετά κοινά στοιχεία παρουσιάζει και η σημαντική ανασκαφική έρευνα στον όρμο Περιστερίονα στη Σαλαμίνα από τον καθηγητή Γ. Λώλο¹³. Η ανασκαφική έρευνα περιελάμβανε το σπήλαιο του Ευριπίδη και το ιερό του Διονύσου που βρίσκεται στο δρόμο για το σπήλαιο και κάτω από αυτό. Πρόκειται για αυτόνομο κτιριακό συγκρότημα της ελληνιστικής εποχής, που δημιουργείται πάνω σε πλάτωμα και μπροστά από πηγή νερού και αποτελείται από τρία βασικά μέρη, την υδατοδεξαμενή, τον αύλειο λατρευτικό χώρο με κτιστό θρανίο και το ναΐσκο ή οικίσκο. Η κτιστή δεξαμενή ορθογώνιας κάτοψης είναι επιχρισμένη εσωτερικά με σκληρό υδραυλικό κονίαμα, ενώ τροφοδοτούνταν με νερό από την παρακείμενη πηγή μέσω πήλινου αγωγού.

Πολύ συχνά, άλλωστε, οι Νύμφες μοιράζονταν το χώρο λατρείας με θεούς του Κάτω Κόσμου, όπως τον Πλούτωνα, την Περσεφόνη και το χθόνιο Διόνυσο¹⁴. Πλούσια στοιχεία για τη λατρεία των Νυμφών και του Πάνα σε σπήλαια προσφέρει η Αττική, όπως της Οινόης II στο Μαραθώνα¹⁵, της Λυχνοσπηλιάς στην Πάρνηθα¹⁶, των Νυμφών στην

7. Wace - Thompson 1908-9, 243-247.

8. Te Riele 1972, 408-410.

9. Γιαννόπουλος 1912, 668-669. Γιαννόπουλος 1919, 48-53. Levi 1923-24, 27-42. Stählin 1914, 7 και 1924, 144. Αρβανιτόπουλος 1910, 182.

10. Ιντζεσίλογλου 2000, 141-142.

11. Σάμψων 2000, 132.

12. Σακελλαράκης 1985, 34-36.

13. Λώλος 2000, 113-165.

14. Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* V 20. 3.

15. Παπαδημητρίου 1958, 15-22. Δεληγιώργη - Αλεξοπούλου 1985, 46-47.

16. Καββαδίας 1900, 13-14. Σκιάς 1900, 38-41. Ρωμαίος 1905, 99-158. Σκιάς 1918, 1-28. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1985, 47-48.

Πεντέλη¹⁷, του Πανός στο Δαφνί¹⁸, του Νυμφολήπτου στη Βάρης¹⁹ και πολλά στη ΒΔ πλευρά της Ακρόπολης²⁰.

Η ύπαρξη νερού σχετίζεται άμεσα με τις Νύμφες ως θεότητες²¹, όχι μόνο για τις ικανότητές τους να θεραπεύουν, όπως οι Ανιγρίδες Νύμφες της Ήλιδας, στη σπηλιά των οποίων πήγαζε το νερό που γιάτρευε τις δερματοπάθειες²² ή οι Ιωνίδες, επίσης της Ήλιδας, που κι αυτών το ιερό ήταν πάνω σε ιαματική πηγή²³, αλλά και για να προφητεύουν. Γι' αυτό ορισμένα άντρα ήταν συγχρόνως και μαντεία, όπως το σπήλαιο των Νυμφών της Πεντέλης (υδρομαντεία, λεκανομαντεία) και το Κωρύκειο άντρο²⁴ στη βόρεια πλαγιά του Παρνασσού. Τα ευρήματα του τελευταίου μαρτυρούν τη λατρεία του Πάνα και των Νυμφών, ενώ οι αστράγαλοι που βρέθηκαν, εάν δεν αποτελούσαν παιδικό παιχνίδι, οδηγούν ίσως στη χρήση του σπηλαίου ως μαντείου.

Η λατρεία του Πάνα που όπως γνωρίζουμε μεταφέρθηκε από το χώρο καταγωγής του, την Αρκαδία, σε ολόκληρη την Ελλάδα, θα μπορούσε, ίσως, να προστεθεί στον κατάλογο των θεοτήτων που πιθανόν να λατρεύονταν στο σπήλαιο στη θέση «Κρούνια». Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί και η τοποθεσία του σπηλαίου σε χώρο μακριά από κατοικημένη περιοχή «σε τόπο άρνησης κάθε μορφής καλλιέργειας που με τη φυσική αγριότητα και ομορφιά του πλησιάζει το θείο»²⁵. Με τον τρόπο αυτό οι Έλληνες κατόρθωναν να αναβίωσουν τη λατρεία των Αρκαδίων για το θεό Πάνα σε έδαφος εκτός Αρκαδίας, στην Αττική ή και αλλού.

Ονομαστό, όμως, ιερό και μαντείο, εφάμιλλο αυτού της Δωδώνης, γνωστό από την αρχαία ελληνική γραμματεία²⁶ είναι το Νυμφαίο της Απολλωνίας²⁷, όπου τελούνταν και αγώνες προς τιμήν των Νυμφών. Το Νυμφαίο²⁸ βρίσκεται σε λόφο κοντά σε μεταλλεία ασφάλτου, όπου αναδύονταν συνεχής φωτιά, ενώ κάτω από αυτό υπήρχαν πηγές με χλιαρό νερό και άσφαλο.

Στην προσπάθεια ερμηνείας όλων των δεδομένων που προέκυψαν από την μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα, αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη των τοξωτών λαξευμάτων στο βράχο της πρόσοψης του σπηλαίου, τα οποία παραπέμπουν σε πολλά παράλληλα του ελλαδικού χώρου και ειδικότερα στα σπήλαια της Μιέζας²⁹, της Πάρνηθας και της Αφροδίτης, καθώς και στην πρόσοψη και στο εσωτερικό του Κωρύκειου Άνδρου³⁰. Επίσης, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ο παραλληλισμός των μνημειακών κατασκευών της πρόσοψης και των υδραυλικών συστημάτων του σπηλαίου με άλλων παρόμοιων μνημείων, όπως είναι το Πλουτώνειο της Ελευσίνας, το οποίο αποτελεί τμήμα του ιερού της Δήμητρας, όπου

17. Ζορίδης 1977, 4-11. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1985, 49-50.

18. Τραυλός 1937, 391-408. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1985, 50-51.

19. Weller 1903, 263-288. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1985, 51-53.

20. Καββαδίας 1897, 26-32. Parsons 1943, 232. Broneer 1933, 415-417. Τραυλός 1971.

21. Πέτσας 1965, 39. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1985, 52. Κατσαρού 1993, 338-339.

22. Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* V 5. 11.

23. Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις* VI 22. 7.

24. Παπαδάκης 1920-21, 143. Amandry 1984, 347-452.

25. Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου 1985, 45-46.

26. Στράβων, *Γεωγραφικά* VI.5. 8.

27. Τζουβάρα-Σούλη 1988-89, 21-39.

28. Αριστοτέλης, *Περί θανμάτων*, 127.

29. Πέτσας 1965, 37-46.

30. Amandry 1984, 417-419.

ασκήθηκε η λατρεία του Πλούτωνα³¹, της Δήμητρας και Κόρης. Στη Θεσσαλία, εξάλλου, κατεξοχήν γεωργική περιοχή, η λατρεία της Δήμητρας³² κατείχε πρωταρχική θέση και είτε μαρτυρείται από επιγραφές και γραπτές πηγές, είτε βεβαιώνεται από ανασκαφικά ευρήματα, με κύριο κέντρο τη Φθιώτιδα Αχαΐα (Πύρασος, Πρόερνα, Γραίας αυλή) και εξάπλωση μέχρι τη Δημητριάδα και τα άλλα μεγάλα κέντρα της (Λάρισα, Φερές, Τρίκκη και Φάρσαλο). Τέλος, η εξέλιξη των ερευνών στην γειτονική αρχαία Ανδρώνα³³ στη θέση «Φανός», σε χαμηλό λόφο ανατολικά της Γλύφας, θα συμβάλλει σημαντικά στην ταύτιση του σπηλαίου στα «Κρούνια». Άλλωστε η Ανδρώνα, η οποία οφείλει το όνομά της στα σπήλαια που βρίσκονται στα ΝΑ, στη βάση του λόφου, είναι γνωστή και από τις πηγές για τη λατρεία της Δήμητρας³⁴ και για το προς τιμήν της ιερό.

Είναι βέβαιο, ότι η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας θα διευρύνει κατά πολύ τα όρια του αρχαιολογικού χώρου και θα προσθέσει σημαντικά στοιχεία στη μελέτη του μνημείου στα «Κρούνια» και της σχέσης του με την ευρύτερη περιοχή. Επιπλέον, αξίζει να διερευνηθεί, αν ο ανδρεσίτης αποτέλεσε πηγή πρώτης ύλης κατά την αρχαιότητα για την κατασκευή δομικού υλικού και λίθινων προϊστορικών εργαλείων, τόσο στην περιοχή της Θεσσαλίας, όσο και πέραν αυτής.

Για το λόγο αυτό, παράλληλα με την ανασκαφή, θεωρείται απαραίτητη η πραγματοποίηση επιφανειακής έρευνας στο λόφο και στη γύρω περιοχή για τον εντοπισμό στοιχείων, όπως η πιθανή ύπαρξη αρχαίου λατομείου για την εξόρυξη του ανδρεσίτη ως δομικής πρώτης ύλης, τα οποία θα βοηθήσουν στην ερμηνεία της χρήσης του σπηλαίου, αλλά και στον προσδιορισμό της ανθρώπινης δραστηριότητας που προηγήθηκε στο χώρο κατά την προϊστορική περίοδο³⁵.

31. Wickens 1986, 279-286.

32. Δάφφα–Νικονάνου 1973, 15-18.

33. Παπακωνσταντίνου 1990, 229-238.

34. Ορφέως, *Ύμνος εις Δήμητραν*, 491.

35. Από την πλευρά της Γ'ΕΠΚΑ θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την αρχαιολόγο Δρ. Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου για τις πολύτιμες πληροφορίες που αντλήσαμε από τη διδακτορική της διατριβή, τον Χαράλαμπο Ιντζεσίλογλου για τις συμβουλές του, τις συντηρήτριες του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, την αρχαιολόγο Αιμιλία Καλογιάννη που βοήθησε στην καταγραφή και την ταύτιση των ευρημάτων, καθώς και όσους συνέβαλαν στην ανασκαφική έρευνα στα «Κρούνια».

SUMMARY

THE CAVE AT “KROUNIA”

Christos Agouridis, Gianna Zygouri, Vaso Rontiri

The 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the Ephorate of Paleanthropology-Speleology took part in a joint salvage excavation at a cave on a site called “Krounia” near the village of Achilleion, in Magnesia.

Due to financial reasons, the excavation was of a small scale, but it was enough to reassure both Ephorates of the important role of the Cave at “Krounia” in the archaeology and history of Magnesia and Thessaly as a whole.

The excavation, which lasted only 16 days, revealed some architectural remains in both areas, inside and outside the cave, which lead us to the conclusion that we are dealing with an area of worship. The cave at Krounia had an entrance in the form of an apsis and a staircase of three steps that led to the interior. It had “niches” on the rock outside, possibly for placing the statue of the god and/or the lamps. Near the entrance there was a cistern for the water that came through a clay pipe from the area above the cave, where it was gathered in other smaller cisterns.

The cave at “Krounia” has many parallels in several other Greek areas, where caves are documented as worship areas. Because of the small scale excavation and the disturbance of the site caused by illicit excavation, it was not possible to determine the exact chronological period for the use of the cave, or the nature of the worship that took place. Of the other parallels in the bibliography, we assume that the cave might have been dedicated to the well known gods that are usually worshipped in similar caves during historical times, such as Pan, Nymphai, Demeter and Daughter.

In order to be able to give an answer to many of the questions which have arisen from the excavation of the cave at “Krounia”, continuation of research is more than necessary. Also the stone called andesite, from which many architectural elements of the cave were made, is a very interesting raw material that needs further investigation and study. Finally, a surface survey would shed more light to the successive habitation in the area around the monument and the relationship with other archaeological sites, such as the ancient city of Androna in Phthiotis.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amandry P., 1984. Os et coquilles, στο *L'Antre Corycien II*, BCH Suppl. XI, 347-452.

Αρβανιτόπουλος Α., 1910, ΠΑΕ, 181-182.

Βλασταρίδης Γ.Ι., 2000. Γεωμορφολογία περιοχής Αλμυρού και τοπογραφικά-γεωλογικά δεδομένα, στο *Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, Αλμυρός (υπό έκδοση).

Broneer O., 1933. Excavations on the north slope of the Acropolis, *Hesperia* 2, 415-417.

- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1908-1911. ΔΑΦΕΟ 7, 43.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1912. Άντρον Νυμφών και Χείρωνος παρά την Φάρσαλον, *BCH* 36, 668-669.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1919. Νυμφαίο του Παντάλη Φαρσάλων, *ΑΕ*, 48-53.
- Cole G.S., 1988. The uses of water in Greek sanctuaries, στο *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens*, Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist G.C. (επιμ.), Stockholm, 161-165.
- Δάφφα-Νικονάνου Α., 1973. Θεσσαλικά ιερά της Δήμητρας και κοροπλαστικά αναθήματα, *Βόλος*, 15-18.
- Δεληγιώργη-Αλεξοπούλου Χ., 1985. Σπήλαια της Αττικής αφιερωμένα στη λατρεία του Πάνα, *Αρχαιολογία* 15, 45-54.
- Ιντζεσίλογλου Α., 2000. Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο, διδακτορική διατριβή, υπό έκδοση, Θεσσαλονίκη, 142.
- Καββαδίας Π., 1900. Έκθεσις των πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το έτος 1900, *ΠΑΕ*, 13-14.
- Κατσαρού, Στ., 1993. Λείψανα ιστορικών χρόνων από το σπήλαιο και την ευρύτερη περιοχή, στο Αδ. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων*, Αθήνα 1993, 323-342.
- Levi D., 1923-24. L'Antro delle Ninfe e di Pan a Farsalo in Tessaglia, *ASAtene*, 6-7, 27-42.
- Λώλος Γ., 2000. Το ιερό του Διονύσου υπό το σπήλαιο του Ευρυπίδη, *Σαλαμινιακές Έρευνες 1998-2000*, Μέρος Α', *Δωδώνη* 29, 113-135.
- Miller St., 1974. Menon's cistern, *Hesperia* 43, 194-245.
- Παπαδάκης Ν., 1920-21. Το Κωρύκειο Άντρο στη Φωκίδα, *ΑΔ* 6, 143-144.
- Παπαδημητρίου Ι., 1958. Μαραθώνας, σπήλαιο Πανός, 15-22.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ., 1994. Το νότιο και δυτικό τμήμα της Αχαΐας Φθιώτιδας από τους Κλασικούς μέχρι τους Ρωμαϊκούς χρόνους, στο *Θεσσαλία, 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-1990, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22 Απριλίου 1990*, Αθήνα, 229-238.
- Παπαχατζής Δ.Ν., 1978. «Μαγοστόκοι Ειλείθια» και κουροτρόφοι θεότητες, *ΑΔ* 33, 1-23.
- Parsons A.W., 1943. Klepsydra and the paved court of the Pythion, *Hesperia* 12, 232.
- Πέτσας Μ.Φ., 1965. Ανασκαφαί Ναούσης, *ΠΑΕ*, 37-46.
- Ρωμαίος Κ., 1905. Ευρήματα ανασκαφής του επί της Πάρνηθος Άντρου, *ΑΕ*, 99-158.
- Σακελλαράκης Γ.Π., 1985. Σπήλαιο «Ελληνοκαμάρα» Κάσου, *Αρχαιολογία* 15, 34-36.
- Σάμψων Α., 1985. Τα σπήλαια και η χρήση τους στην Εύβοια και γενικότερα στον ελληνικό χώρο, *Αρχαιολογία* 15, 37-44.
- Σάμψων Α., 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων*, Αθήνα.
- Σάμψων Α., 2000. *Σκόπελος: Ιστορική και γεωγραφική αφήγηση*, 132, Δήμος Σκοπέλου και Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου.
- Σκιάς Α., 1900. Ανασκαφαί παρά την Φυλήν, *ΠΑΕ*, 38-41.
- Σκιάς Α., 1918. Το παρά την Φυλήν Άνδρον του Πανός, *ΑΕ*, 1-28.
- Stählin F., 1914. *Pharsalos*, 7.
- Stählin F., 1924. *Pharsalos*, 144.
- Te Riele G.-J., Te Riele M.-J., 1972. *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 408-411.
- Thompson D.B., 1954. Three centuries of Hellenistic terracottas, *Hesperia* 23, 87-107.
- Τζουβάρα-Σούλη Χ., 1988-89. Λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο, *ΗπΧρ* 21, 29 και 39.
- Τραυλός Ι., 1937. Σπήλαια του Πανός παρά τω Δαφνί, *ΑΕ*, 391-408.

- Travlos J., 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, New York, 417-421.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1908-1909. A cave of the Nymphs on Mount Ossa, *BSA* 15, 243-247 μετάφρ: Σταμάτης Κ. Σπανός, Ένα σπήλαιο των Νυμφών στο όρος Όσσα, *ΘεσΣΗμ* 36, 1999, 107-111).
- Weller C.H., 1903. The cave at Vari, *AJA* 7, 263-288.
- Wickens J.M., 1986. *The archaeology and history of Cave use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman times II*, 279-286, Ph.D. diss Indiana Univ., Ann Arbor.
- Ζορίδης Π., 1977. Η σπηλιά των Νυμφών Πεντέλης, *ΑΕ, Χρονικά*, 4-11.

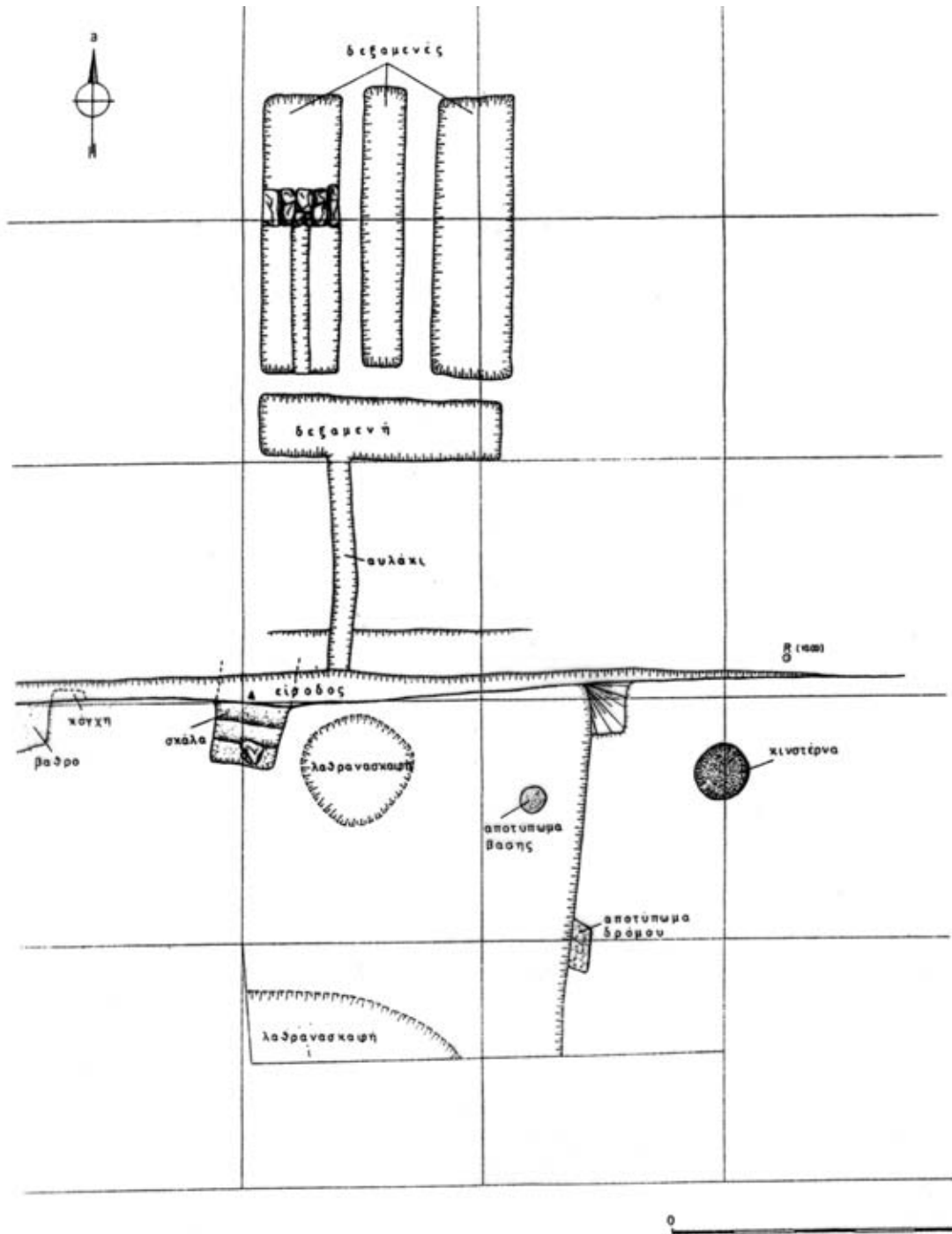
Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής με τη θέση του σπηλαίου.

Εικ. 2. Άποψη της εισόδου και του εξωτερικού χώρου του σπηλαίου από ΝΑ.

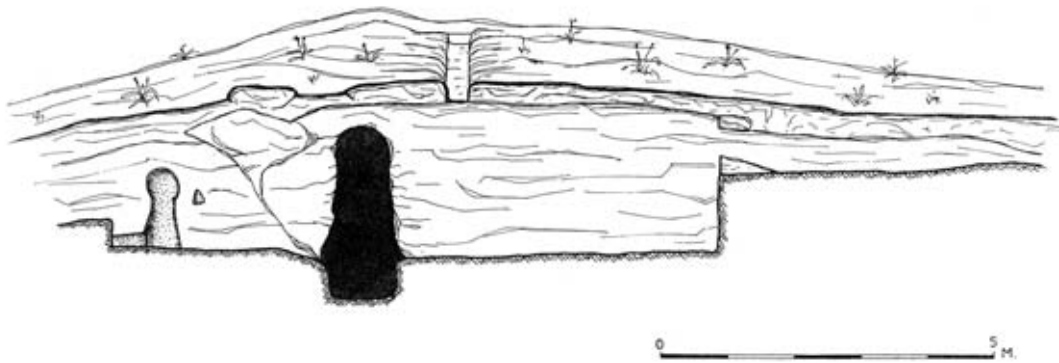
Εικ. 3. Υδραυλικά συστήματα στον υπερκείμενο του σπηλαίου χώρο.

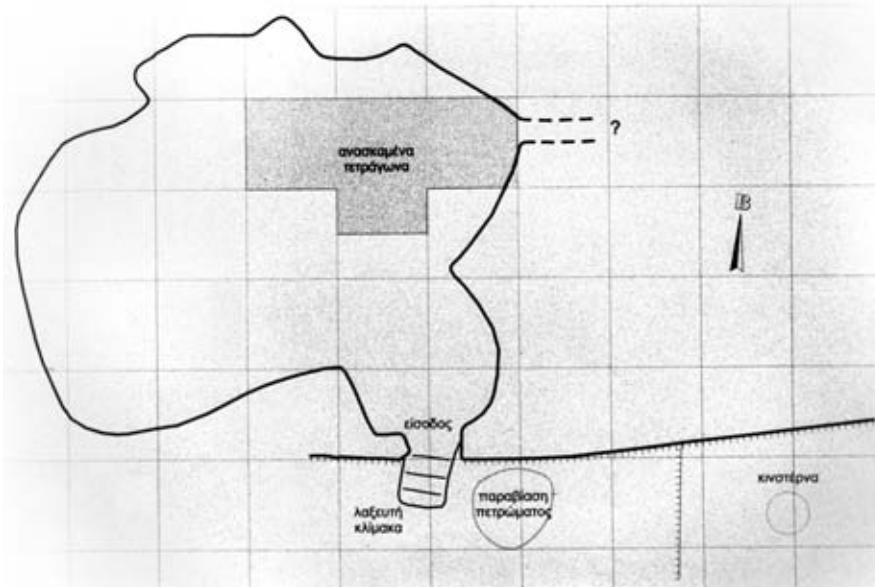
Εικ. 4. Κάτοψη του ανασκαμμένου χώρου με τον κάρναβο της ανασκαφής και τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου.

Εικ. 5. Η κλίμακα που οδηγεί στο εσωτερικό του σπηλαίου.

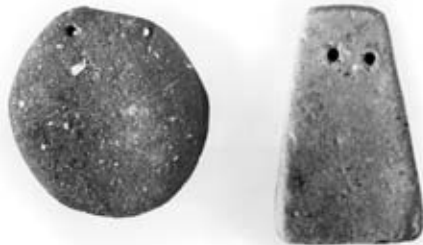
Εικ. 6. Όψη της εισόδου του σπηλαίου, όπου δηλώνονται τα άνδρα, οι κόγχες, το θρανίο και το λάξευμα του βράχου για την τοποθέτηση του πήλινου αγωγού στον υπερκείμενο της εισόδου χώρο.

Εικ. 7. Κάτοψη του ανασκαμμένου χώρου εντός του σπηλαίου με τον κάρναβο της ανασκαφής. Οι ανασκαφικές τομές δηλώνονται με το πιο σκούρο χρώμα.

Εικ. 8. Λύχνος ελληνιστικών χρόνων από την ανασκαφική έρευνα στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου.

Εικ.9. Δύο αγνύθες από την ανασκαφική έρευνα στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου.

Εικ. 10. Διάφορα μεταλλικά αντικείμενα από την ανασκαφική έρευνα στον εξωτερικό χώρο του σπηλαίου.

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΠΑΡΗΘΟΥ

Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου

ΠΕΠΑΡΗΘΟΣ

Η νήσος Πεπάρηθος, «τρίπολις και λιμήν» σύμφωνα με τον Σκύλακα τον Καρυανδέα (Περίπλους, 58)¹, ήταν μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας² και ανέπτυξε εύρωστη οικονομία κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή χάρη στην παραγωγή και το εξαγωγικό εμπόριο του περίφημου οίνου της, κυρίως προς τις πόλεις του Ευξείνου Πόντου, όπως μαρτυρεί ο Δημοσθένης (*Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφήν*, XXXV 35), αλλά και προς άλλες αγορές της ανατολικής Μεσογείου. Η δραστηριότητα αυτή των Πεπαρηθίων έχει επιβεβαιωθεί και με πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες και μελέτες, ενώ έχουν ταυτισθεί δυο τύποι τοπικών αμφορέων³.

Η ομώνυμος της νήσου πόλη Πεπάρηθος βρισκόταν ως γνωστόν στη θέση της σημερινής πόλης της Σκοπέλου και είναι καλυμμένη σχεδόν εντελώς από τον κηρυγμένο παραδοσιακό οικισμό, ενώ τα διατηρούμενα ορατά λείψανά της είναι ελάχιστα⁴. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται και το Ασκληπιείο της⁵, το οποίο σήμερα περιλαμβάνεται μέσα στα όρια του οικισμού της Σκοπέλου, στη νότια πλευρά του ομώνυμου κόλπου, στην παραλιακή θέση «Λειβάδι-Αμπελική»⁶.

1. Fredrich 1906, 109-128. Σάμψων 2000. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, ειδικά 349-350. Βλ. και Paulys RE, Reparethos (R. Herbst). Οι τρεις πόλεις της νήσου έχουν ταυτισθεί: η ομώνυμος της Πεπάρηθος βρισκόταν στη θέση της σημερινής πόλης της Σκοπέλου, ο Πάνορμος στη θέση του σημερινού ομώνυμου οικισμού και η Σελινούς στη θέση του σημερινού οικισμού του Λουτρακίου Γλώσσας.

2. Tod 1946², αρ. 30, 38, 46, 56, 66 (Α' Αθηναϊκή Συμμαχία). Tod 1948, αρ. 123 (Β' Αθηναϊκή Συμμαχία). Βλ. και Cargill 1977, ειδικά 129, 156-157, 333-337 και passim.

3. Doulgéri-Intzessiloglou - Garlan 1990, 361-389. Picon 1990, 390-393.

4. Fredrich 1906, ειδικά 110-117. Σάμψων 2000, ειδικά 115-118, 127-132 κ.α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, ειδικά 349-350. Βλ. και Paulys RE, Reparethos (R. Herbst).

5. Λιάγκουρας 1962, 51-62 και ο ίδιος, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 144. Αργ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 146-147 και η ίδια ΑΔ 43, 1988, Χρονικά, 250-251. Ευ. Σκαφιδά - Αργ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 50, 1995, Χρονικά, 365. Αργ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 52, 1997, Χρονικά, 472 και η ίδια ΑΔ 57, 2002 υπό έκδοση. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000, ειδικά 349-350. Σκαφιδά 2001, 262-263. Ένα σύντομο άρθρο για το Ασκληπιείο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Corpus* 53, Οκτώβριος 2003, 14-19.

6. Στην ευρύτερη περιοχή της θέσης αυτής βρισκόταν επίσης το νεκροταφείο ή ένα από τα νεκροταφεία της Πεπαρήθου, σύμφωνα με αναφορές παλαιότερων ερευνητών της νήσου (Fredrich 1906, 111, σημ. 1), αλλά και με πρόσφατα ευρήματα (Αργ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 57, 2002, Χρονικά, υπό έκδοση). Βλ. και Σάμψων 2000, 152.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου είναι ένα πραγματικά πολύπαθο μνημείο. Μέρος ισχυρού τοίχου της βόρειας πλευράς του, μήκους 20-25μ., αποκαλύφθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 από τη δράση των θαλασσιών κυμάτων, ιδιαίτερα ισχυρών όταν πνέουν εδώ βόρειοι άνεμοι. Το 1962, κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση δημοτικών σφαγείων σε ακίνητο ιδιοκτησίας του Δήμου Σκοπέλου, στο ίδιο σημείο, εντοπίστηκε η προς Ν συνέχεια του μνημείου. Τον Ιανουάριο του 1963 πραγματοποιήθηκε στο χώρο σύντομη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα⁷ από τον Άγγελο Λιάγκουρα, τότε Επιμελητή Αρχαιοτήτων της Θ' Αρχαιολογικής Περιφέρειας Θεσσαλίας, η οποία έφερε στο φως μικρότερα τμήματα τοίχων της νότιας και της δυτικής πλευράς του Ασκληπιείου. Ματαιώθηκε τότε η προγραμματιζόμενη ανέγερση των δημοτικών σφαγείων, καθώς και ενός ξενοδοχείου στο προς Δ του δημοτικού οικοπέδου όμορο ακίνητο ιδιοκτησίας του γερμανού επιχειρηματία Rolf Mühleisen, το οποίο τελικά απαλλοτριώθηκε το 1965, μετά από εισήγηση του τότε Εφόρου Αρχαιοτήτων αείμνηστου Δημήτρη Θεοχάρη και σχετική απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (εικ. 1). Εν τω μεταξύ ο Α. Λιάγκουρας δημοσίευσε τα πορίσματα της ανασκαφής του μνημείου ταυτίζοντάς το με Ασκληπιείο χάρη στην ανεύρεση μιας μαρμάρινης βάσης πιθανότατα αγάλματος, που φέρει αναθηματική επιγραφή στον Ασκληπιό⁸.

Κατά τα χρόνια που ακολούθησαν, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες του Δ. Θεοχάρη για την αποτελεσματική προστασία του μνημείου, δεν απετράπη τελικά η καταστροφή της βόρειας πλευράς του από τη συνεχιζόμενη δράση των κυμάτων, ενώ στη συνέχεια εξαφανίστηκε σχεδόν κάθε ορατό ίχνος του με την κατασκευή τσιμεντοστρωμένης παραλιακής οδού και με την κάλυψη των ανασκαφικών τομών⁹. Το απαλλοτριωμένο ακίνητο, όμορο με το δημοτικό οικόπεδο, καθώς δεν είχε ποτέ περιφραχθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, θεωρείτο ότι ανήκε στην ιδιοκτησία του Δήμου Σκοπέλου και χρησίμευε ως χώρος απόθεσης υλικών και στάθμευσης αυτοκινήτων. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 σωζόταν μόνο η ανάμνηση της ύπαρξης του Ασκληπιείου, καθώς και κάποιες σκόρπιες λίθινες πλάκες μέσα στη θάλασσα, που έδιναν το πιθανό στίγμα του. Μάλιστα κατά το 1984 κατασκευάστηκε ένας κυματοθραύστης από φυσικούς ογκολίθους λίγο δυτικότερα από το σημείο όπου ήταν ορατές οι λίθινες πλάκες, με αποτέλεσμα να καλυφθούν και αυτές με άμμο μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Το χειμώνα του 1983-1984 εξ αιτίας μιας θαλασσοταραχής καταστράφηκε μέρος της παραλιακής οδού και κάτω από το τσιμεντένιο οδόστρωμα αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου τοίχου με επιμελημένη τοιχοδομία, επιβεβαιώνοντας τη θέση του Ασκληπιείου¹⁰.

7. Αξίζει, για την ιστορία, να αναφερθούν τα ονόματα των εργατών που έλαβαν μέρος στην ανασκαφή εκείνη, σύμφωνα με την κατάσταση πληρωμής τους που σώζεται στα Αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Βόλου: Α. Παρίσης, Σ. Κόλλιας, Μ. Γεωργούδης, Γ. Νικολάου, Ι. Λεμονής, Κ. Κρητικός, Δ. Γκούμας, Φλώρα Κρικίδου, Χ. Γκούμας, Δ. Δαμδανιώτης. Το ημερομίσθιο τους ήταν 60 δραχμές.

8. Λιάγκουρας 1962, 51-62. Βλ. και Σάμψων 2000, 196. Βλ. παρακάτω: Τα κινητά ευρήματα.

9. Όλες οι ενέργειες για τον εντοπισμό, την έρευνα και τη διάσωση του Ασκληπιείου τεκμηριώνονται από τα έγγραφα που υπάρχουν στο Αρχείο της αρμόδιας Εφορείας Αρχαιοτήτων Βόλου.

10. Ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στα μέλη του τότε Πολιτιστικού Συλλόγου Σκοπέλου και ιδιαίτερα στους κ.κ. Σπύρο Κοσμά και Γιάννη Λεμονή, οι οποίοι ειδοποίησαν την Εφορεία Αρχαιοτήτων Βόλου για την «επανεμφάνιση» του Ασκληπιείου.

Χρειάστηκε αρκετή προσπάθεια, έρευνα στα παλιά Αρχεία, καθώς και η ανακάλυψη του σχετικού συμβολαίου στο Υποθηκοφυλακείο της Σκοπέλου¹¹, για να αποδειχθεί ότι το μεγαλύτερο τμήμα του θεωρούμενου ως δημοτικού οικοπέδου αποτελούσε ιδιοκτησία του Υπουργείου Πολιτισμού. Ακολούθησε σειρά δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών σε διάφορες σύντομες ανασκαφικές περιόδους, από το 1984 έως το 2002, με στόχο την εκ νέου αποκάλυψη του μνημείου¹². Παράλληλα ασκείτο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία συστηματικός έλεγχος όλων των δημόσιων, δημοτικών και ιδιωτικών έργων που εκτελούντο στην περιοχή ώστε να εντοπιστούν τα όρια του μνημείου και να αποφευχθεί τυχόν καταστροφή κάποιου τμήματός του. Χάρη στον έλεγχο αυτό ήλθαν στο φως και άλλα αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα κάτω από το οδόστρωμα της παραλιακής οδού, εκτός από εκείνα που προαναφέρθηκαν, επιβεβαιώνοντας ότι σώζεται εδώ η προς Β συνέχεια του Ασκληπιείου. Αντίθετα διαπιστώθηκε ότι η νότια πλευρά του δεν επεκτείνεται πέρα από το νότιο όριο των οικοπέδων ιδιοκτησίας του Υπ. Πολιτισμού και του Δήμου Σκοπέλου. Επίσης εκπονήθηκε ακριβές τοπογραφικό διάγραμμα του χώρου του Ασκληπιείου¹³ και περιφράχθηκε το τμήμα ιδιοκτησίας του Υπ. Πολιτισμού, το οποίο επίσης χρησιμεύει και ως τόπος συγκέντρωσης και φύλαξης αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών και άλλων αντικειμένων που περισυλλέγονται από την περιοχή της πόλης της Σκοπέλου.

Η σημαντικότερη ανασκαφική περίοδος ήταν εκείνη του 2002, εν όψει της προετοιμασίας του Φακέλου για την ένταξη του έργου της ανάδειξης του Ασκληπιείου στο Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ). Οι ανασκαφικές τομές, που κατά τις προηγούμενες περιόδους είχαν πραγματοποιηθεί μέσα στα ακίνητα ιδιοκτησίας του Υπ. Πολιτισμού και του Δήμου Σκοπέλου, συνεχίστηκαν το 2002 στους ίδιους χώρους, αλλά επεκτάθηκαν και προς Α του ανατολικού ορίου του δημοτικού οικοπέδου, μέσα στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας των αδελφών Προβιά (εικ. 2)¹⁴.

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΚΑΙ ΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ

Οι ανασκαφές έφεραν στο φως μεγάλο μέρος του ιερού του Ασκληπιού, το οποίο καταλάμβανε συνολικά έκταση διαστάσεων περίπου 50×50μ., δηλαδή εμβαδού τουλάχιστον 2.500 τ.μ. Στους υπολογισμούς αυτούς περιλαμβάνεται και το βόρειο τμήμα του που

11. Θερμές ευχαριστίες για τη βοήθειά τους οφείλονται στο Συμβολαιογράφο Σκοπέλου κ. Ι. Ταλαδιανό και στον προκάτοχό του κ. Β. Παλιούρη, ο οποίος και συνέταξε το συμβόλαιο αγοράς της ιδιοκτησίας R. Mühleisen από το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

12. Στις ανασκαφές έλαβαν μέρος, εκτός από την υπογράφουσα, η μόνιμη αρχαιολόγος Ευ. Σκαφιδά, καθώς και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Μ. Ζμα, Γ. Μπίρτσας και Στ. Μορφογιάννη. Εργάστηκαν επίσης κατά καιρούς οι μόνιμοι αρχιτεχνίτες Μ. Μπατζανόπουλος, Κ. Γιαννακόπουλος, Στ. Γιαννακόπουλος, Ι. Αγγέλης, Θ. Παππάς και οι συμβασιούχοι εργάτες Ν. Γκουμάς, Κ. Γαρουφαλής, Ν. Ζευγολάτης, Γ. Θωμάς, Ι. Ταλαδιανός, Ν. Σταματάκης, Στ. Μπάμπης, όλοι Σκοπελίτες εκτός από τον τελευταίο που είναι Βορειοηπειρώτης. Εργάστηκαν ακόμη ο μόνιμος σχεδιαστής Γ. Κιάσσας και η συμβασιούχος σχεδιάστρια Ε. Βαϊτσοπούλου.

13. Η τοπογράφηση έγινε από τη μόνιμη τοπογράφο-μηχανικό Θ. Μακρή (1986) και από το συνεργάτη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Βόλου Β. Καρούσο (2002).

14. Το οικόπεδο αυτό ανήκε προηγουμένως στον επιχειρηματία R. Mühleisen, ο οποίος, μετά την απαλλοτρίωση του άλλου οικοπέδου του που ενέπιπε στο χώρο του Ασκληπιείου, το αγόρασε και έκτισε στη ΝΑ πλευρά του το ξενοδοχείο «Αίολος», με άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και μετά από έλεγχο των εκσκαφών θεμελίων, που όμως δεν απέδωσαν αρχαιολογικά ευρήματα. Το οικόπεδο μαζί με το ξενοδοχείο αγοράστηκε το 1999 από τους αδελφούς Προβιά.

καταστράφηκε από τη θάλασσα κατά τη δεκαετία του 1960, αλλά του οποίου ευτυχώς διασώθηκαν σχέδια, φωτογραφίες και περιγραφές στη δημοσίευση του Α. Λιάγκουρα¹⁵ και στα Αρχεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Βόλου. Με βάση τα ελάχιστα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του ο πρώτος ανασκαφέας υπέθεσε την ύπαρξη ενός ενιαίου κτίσματος με διαστάσεις τουλάχιστον 33×40μ. Από τα οικοδομικά λείψανα που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του 1963 εντοπίστηκε εκ νέου, το 1995, μόνο το τμήμα τοίχου στη δυτική πλευρά του μνημείου. Ωστόσο και οι ανασκαφές της περιόδου 1984-2002 ήταν μικρής κλίμακας και έφεραν μέχρι τώρα στο φως μόνο τμήματα τοίχων και κατασκευών. Όμως, η σύνθεση όλων των διαθέσιμων ανασκαφικών δεδομένων, έστω και αποσπασματικών, οδηγούν στην καλύτερη κατανόηση και αναγνώριση του μνημείου και μάλλον επιβεβαιώνουν την αρχική υπόθεση του Α. Λιάγκουρα ότι επρόκειτο για ένα τουλάχιστον ενιαίο κτίριο.

Συγκεκριμένα αναγνωρίζεται μια στοά, που πιθανότατα περιέβαλλε το ιερό από τις τρεις ή και από τις τέσσερις πλευρές, παίζοντας συγχρόνως και το ρόλο περιβόλου (εικ. 3). Στην υπόθεση αυτή οδηγεί σειρά μετρήσεων και παρατηρήσεων στον προσανατολισμό, στους άξονες, στις διαστάσεις και στον τρόπο κατασκευής των μερικώς αποκαλυφθέντων τοίχων τόσο της παλαιότερης όσο και των νεώτερων ανασκαφικών περιόδων, που παρουσιάζουν προφανή αντιστοιχία και ομοιότητα μεταξύ τους. Η στοά έχει προσανατολισμό Βορρά-Νότου (υπάρχει ελάχιστη απόκλιση του άξονα Β-Ν κατά 5° περίπου προς Δ), αλλά οι ακριβείς επί μέρους και συνολικές διαστάσεις της δεν είναι ακόμη γνωστές. Βασικά, αποκαλύφθηκε η ΝΔ γωνία του εξωτερικού τοίχου της (εικ. 4), καθώς και η ΝΔ εσωτερική γωνία της κιονοστοιχίας ή πεσσοστοιχίας (εικ. 5), που αποτελούν τα πλέον σταθερά δεδομένα για την αναγνώριση του κτιρίου. Η δυτική πτέρυγά της, πιο συγκεκριμένα ο δυτικός εξωτερικός τοίχος της, ανασκάφηκε σε μήκος 17μ., ενώ το συνολικό πλάτος της φθάνει τα 10μ. περίπου. Σύμφωνα με τις μετρήσεις και τις παρατηρήσεις του Α. Λιάγκουρα πάνω στα ευρήματα του 1963 το μήκος της πτέρυγας αυτής πιθανότατα έφθανε τα 40μ. Η νότια πτέρυγα της στοάς, που διερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές, ασφαλώς υπερβαίνει σε μήκος τα 40μ. και το πλάτος της φθάνει τα 12μ., ενώ της ανατολικής πτέρυγας ανιχνεύτηκαν προς το παρόν μόνο μικρά τμήματα, τα οποία όμως παρέχουν ισχυρές ενδείξεις για τη μορφή της κάτοψής της. Η πιθανή βόρεια πτέρυγα της στοάς, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 20-25μ. περίπου και περιγράφηκε από τον Α. Λιάγκουρα, είναι σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος της κατεστραμμένη, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Δυο περιπτώσεις οικοδομικών λειψάνων, που εντοπίστηκαν αντίστοιχα το 1988 και το 1996 κατά τη διάρκεια μικρής κλίμακας δημοσίων έργων στην παραλιακή οδό και στη συνέχεια καλύφθηκαν και πάλι, μπορούν να συσχετισθούν με τα κτίσματα της ΒΑ πλευράς του Ασκληπιείου λόγω του τρόπου κατασκευής, των διαστάσεων και του προσανατολισμού τους. Συγκεκριμένα, ένα τμήμα τοίχου που σχημάτιζε γωνία πιθανότατα δίνει τη θέση της ΒΑ γωνίας του ιερού, καθώς και την ευθεία της βόρειας κατεστραμμένης πλευράς του, δηλαδή της πιθανής βόρειας πτέρυγας της στοάς. Με τη βόρεια πτέρυγα ίσως συνδέεται επίσης και ένα τμήμα ευθυνηρίας, το οποίο όμως πιθανόν να ανήκει και σε άλλο κτίριο (ναός);¹⁶. Πάντως, από τα παραπάνω δεδομένα ενισχύεται η πιθανότητα να περιέβαλλε η στοά το Ασκληπιείο και από τις τέσσερις πλευρές, ενώ δεν αποκλείεται να ισχύει η υπόθεση του Α. Λιάγκουρα ότι στη βόρεια

15. Λιάγκουρας 1962.

16. Ίσως να πρόκειται για μέρος της πλακόστρωσης με τον τοίχο που αναφέρει ο Α. Λιάγκουρας, 1962, 53.

πλευρά βρισκόταν η είσοδος του, η οποία μάλιστα πλαισιωνόταν από δυο παραστάδες¹⁷. Ο εσωτερικός χώρος του ιερού δεν έχει ακόμη ερευνηθεί, πράγμα που ελπίζουμε να γίνει στο άμεσο μέλλον.

Γενικά, η πάνω σωζόμενη επιφάνεια των οικοδομικών λειψάνων βρίσκεται συνήθως σε βάθος από 0,30μ. ως 1μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους λόγω της ελαφράς κατωφερικής κλίσης του φυσικού βράχου από Ν. προς Β. Πριν από την ανέγερση του κτιρίου ο χώρος προφανώς διαμορφώθηκε και ισοπεδώθηκε με λάξευση του φυσικού σχιστολιθικού βράχου τουλάχιστον στη ΝΔ πλευρά και μάλιστα η παρειά του λαξεύματος είναι ευδιάκριτη στα δυτικά της στοάς, σε απόσταση 0,70μ. από το δυτικό τοίχο της.

Ο εξωτερικός τοίχος της στοάς, πλάτους περίπου 0,80μ., σώζεται καλύτερα στη δυτική πτέρυγα, σε μέγιστο ύψος 0,90μ. (εικ. 6). Εδράζεται σε ευθυντηρία από μεγαλύτερες και μικρότερες ελάχιστα κατεργασμένες σχιστολιθικές και ασβεστολιθικές πλάκες που εξέχουν κατά 0,10-0,15μ. από την παρειά του και πατούν πάνω στον ισοπεδωμένο βράχο. Ο τοίχος αυτός παρουσιάζει εξαιρετικά επιμελημένη τοιχοδομία με δυο καλοκτισμένες παρειές, το κενό ανάμεσα στις οποίες γεμίστηκε με μικρότερους αργούς λίθους και χώμα. Η εξωτερική (δυτική) παρειά του τοίχου, που αποκαλύφθηκε σε μεγαλύτερο μήκος, είναι ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη: έχει κτιστεί με μικρούς γωνιολίθους από γκρίζο και λευκό ασβεστολιθικό πέτρωμα (μαρμαρόπετρα), που δεν έχουν πάντα ορθογώνιο σχήμα και εναλλάσσονται με συμπληρωματικές σειρές από επάλληλους μικρότερους ορθογώνιους επιμήκεις λίθους, κυρίως από σχιστολιθικό πέτρωμα (εικ. 7). Η εξωτερική επιφάνεια των γωνιολίθων είναι αδρά, αλλά προσεκτικά δουλεμένη με χονδρό βελόνι ώστε το αποτέλεσμα να δίνει την εντύπωση του επιμελώς αφημένου ημίεργου. Κοντινά παράλληλα της τοιχοδομίας αυτής απαντούν στην Ερέτρια της Ευβοίας¹⁸. Ο εσωτερικός τοίχος της στοάς, του οποίου αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα στη νότια πτέρυγα, είναι επίσης επιμελώς κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο, όπως ο εξωτερικός, και έχει πλάτος περίπου 0,75μ. Κοντά στο ανατολικό άκρο του τοίχου αυτού παρατηρήθηκαν ενδείξεις ύπαρξης εισόδου (ίσως πρόκειται για κατώφλι). Πιθανότατα το πάνω μέρος των τοίχων, εξωτερικών και εσωτερικών, αποτελείτο από ωμές πλίνθους, όπως προκύπτει από τον εντοπισμό μαζών κιτρινωπού πηλού, κυρίως στη ΝΔ πλευρά του κτιρίου.

Από την αποκαλυφθείσα ΝΔ εσωτερική γωνία της κιονοστοιχίας ή πεσσοστοιχίας της στοάς σώζεται μια καλοδουλεμένη ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα του στυλοβάτη, καθώς και τμήματα της υποθεμελίωσης-ευθυντηρίας από ελαφρά κατεργασμένες ακανόνιστου σχήματος σχιστολιθικές και ασβεστολιθικές πλάκες. Η υποθεμελίωση αυτή δεν είναι συνεχής, αλλά αποτελείται από σχηματισμούς τριών κάθε φορά πλακών που απέχουν μεταξύ τους κανονικά διαστήματα. Ο τρόπος αυτός κατασκευής της υποθεμελίωσης-ευθυντηρίας αποτελεί την ισχυρότερη ένδειξη ότι πρόκειται για κιονοστοιχία ή πεσσοστοιχία και μάλιστα είναι δυνατός ο υπολογισμός του μεταξονίου διαστήματος που πρέπει να κυμαινόταν γύρω στα 2,50μ. Η δυτική πλευρά του στυλοβάτη ανασκάφηκε σε μήκος περίπου 5μ. και η νότια πλευρά του σε μήκος περίπου 6μ., αλλά χάρη σε μια μικρότερη δοκιμαστική τομή η προς τα ανατολικά συνέχειά του ανιχνεύεται ως μήκος 16μ. Δυστυχώς, δεν υπάρ-

17. Λιάγκουρας 1962, 51, εικ. 1, 2, σχ. Α.

18. Reber 1998, 21-22, 94-112. Ο τύπος τοιχοποιίας 2b της οικίας Π παρουσιάζει ομοιότητες με την τοιχοδομία του Ασκληπιείου της Πεπαρήθου, με τη διαφορά ότι στην Ερέτρια χρησιμοποιούνται πολυγωνικοί λίθοι.

χουν μέχρι τώρα ενδείξεις για το υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένοι οι κίονες ή οι πεσσοί, αν δηλαδή ήταν λίθινοι ή ξύλινοι.

Τμήματα δαπέδου από σκληρό πατημένο χώμα και μάλιστα πάνω στον ισοπεδωμένο φυσικό βράχο εντοπίστηκαν στη ΝΔ πλευρά της στοάς. Σε έναν από τους χώρους της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου εντοπίστηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από μεγάλες ακανόνιστου σχήματος μαρμάρινες ψηφίδες υπόλευκου χρώματος συνδεδεμένες με ρόδινο υδραυλικό κονίαμα, ισχυρή ένδειξη για πιθανή ύπαρξη λουτρώνα. Ας σημειωθεί ότι ανάλογο τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου είχε παρατηρηθεί και στη βόρεια πλευρά του κτιρίου¹⁹. Η στοά στεγαζόταν με κεράμωση λακωνικού τύπου, όπως συμπεραίνεται από τις πυκνές στρώσεις τμημάτων κεράμων που αποκαλύπτονται σε όλο το κτίριο. Οι κέραμοι είναι πολύ καλής ποιότητας και στις εξωτερικές επιφάνειες φέρουν επίχρυσμα κοκκινωπού, σκούρου καστανού και μαύρου χρώματος. Βρέθηκε μάλιστα τμήμα ενσφράγιστης κεράμου με την επιγραφή ΑΣΚΛ[- -], επιβεβαιώνοντας την ταύτιση του μνημείου ως Ασκληπιείου.

ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στη νότια πτέρυγα της στοάς, στο χώρο μεταξύ της κιονοστοιχίας ή πεσσοστοιχίας και του εσωτερικού τοίχου, κατά μήκος της βόρειας (εξωτερικής) παρειάς του, σώζονται στη θέση τους ορισμένες μαρμάρινες βάσεις αναθημάτων, από τις οποίες οι δύο φέρουν στην πάνω πλευρά τους ορθογώνιους τόρμους μάλλον για την τοποθέτηση στηλών (εικ. 8, 9). Από όλο το χώρο του Ασκληπιείου προέρχονται χαρακτηριστικά μαρμάρινα κινητά ευρήματα, προφανώς αναθήματα, τα οποία θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 4^ο και στον 3^ο αι. π.Χ. Σημαντικότερα από τα ευρήματα αυτά είναι τα ακόλουθα:

1. Βάση αναθήματος ορθογώνιου σχήματος σπασμένη στη δεξιά και στην πίσω πλευρά, με μικρότερες αποκρούσεις στις άλλες πλευρές (εικ. 10). Στην πάνω πλευρά φέρει καμπυλόγραμμο τόρμο για την τοποθέτηση πλίνθου αγάλματος (;)²⁰.

Διαστάσεις: σωζ. μήκ.: 0,505μ., σωζ. πλ.: 0,36μ., ύψ.: 0,16μ.

Στην εμπρός πλευρά της βάσης υπάρχει επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΙΠΠΟΝ[ΙΚΟΣ]
ΧΡΥΣΟΘΕΜ[ΙΣ]
ΑΣΚΛΗΠΙΩ[Ι]

Ἰππόν[ικος]
Χρυσόθεμ[ις]
Ἀσκληπιῶ[ι]

Σύμφωνα με το σχέδιο της επιγραφής που δημοσιεύει ο Α. Λιάγκουρας, αρχικά υπήρχε το γράμμα Ι στο δεξιό σωζόμενο άκρο του πρώτου στίχου, αλλά προφανώς αργότερα αποσπάστηκε ένα μικρό θραύσμα μαζί με το γράμμα από το σημείο αυτό της εμπρός πλευράς της βάσης. Στο δεξιό σωζόμενο άκρο του δεύτερου στίχου διακρίνεται η αριστερή κεραία του γράμματος Μ, ενώ δεν σώζεται το γράμμα Ι (προσγεγραμμένη του Ω) στο δεξιό άκρο του τρίτου στίχου. Η συμπλήρωση του δεξιού τμήματος της επιγραφής είναι μάλλον εύκολη. Πρόκειται για ανάθημα δυο προσώπων, του Ιππονίκου και της Χρυσοθέμιδος, στον

19. Λιάγκουρας 1962, 56, σημ. 1.

20. Λιάγκουρας 1962, 60-61. Σάμψων 2000, 196. Η βάση φυλάσσεται στη Συλλογή του Δημαρχείου Σκοπέλου (αρ. ΠΕ 16).

Ασκληπιό. Το όνομα «Ιππόνικος» είναι πολύ κοινό, ενώ το όνομα «Χρυσόθεμις», γνωστό αλλά σχετικά σπάνιο, απαντά μόνο στον τύπο του θηλυκού²¹.

2. Άγαλμα γυμνού αγοριού ακέφαλο, του οποίου λείπουν επίσης το δεξιό χέρι και τα δυο πόδια από το ύψος των γονάτων και κάτω (εικ. 11). Το δεξιό σκέλος του είναι στάσιμο, ενώ το αριστερό άνετο. Στο αριστερό του πλευρό φέρει χλαμύδα που πορπώνεται στον ώμο και καλύπτει το αριστερό χέρι, με το οποίο κρατά ραβδί ή ρόπαλο²².

Διαστάσεις: σωζ. ύψ.: 0,42μ., μέγ. πλ.: 0, 27μ., μέγ. πάχ.: 0,14μ.

Παρόμοια αγάλματα μικρών αγοριών αποτελούν συνηθισμένα αναθήματα σε ιερά του Ασκληπιού και πιθανόν εικονίζουν μέλη της οικογενείας του²³.

3. Κεφαλή αγάλματος μικρού κοριτσιού αρκετά φθαρμένη, στην επιφάνεια του προσώπου της οποίας έχουν επικαθήσει στρώσεις ιζημάτων (εικ. 12). Πάνω στην κοντή κόμη φορεί στεφάνι. Το σωζόμενο ύψος της είναι 0,14μ. Βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 2002 στην ανατολική πτέρυγα της στοάς, δίπλα σε μια από τις βάσεις αναθημάτων²⁴.

Η κεφαλή του κοριτσιού έχει τα κοντινά της παράλληλα στα αγάλματα των άρκτων του ιερού της Βραυρώνος²⁵.

4. Πάνω δεξιό τμήμα ορθογώνιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση, σπασμένο λοξά με φορά από πάνω αριστερά προς κάτω δεξιά (εικ. 13). Φέρει οριζόντια επίστεψη σε μορφή επιστυλίου με ακροκεράμους που πατούσε πάνω σε επίκρανα παραστάδων, από τις οποίες σώζεται η δεξιά. Από την ανάγλυφη παράσταση, που είναι πολύ φθαρμένη, έχει σωθεί μόνο μέρος δυο ανθρώπινων μορφών στραμμένων προς τα αριστερά: δεξιότερα βρίσκεται το πάνω τμήμα γυναικείας μορφής και πιο αριστερά το κεφάλι άλλης μορφής, πιθανόν ανδρικής²⁶.

Διαστάσεις: σωζ. ύψ.: 0,53μ., σωζ. πλ.: 0, 44μ., μέγ. πάχ.: 0,10μ.

Η στήλη ανήκει σε πολύ συνηθισμένο τύπο αναθηματικών στηλών με παράσταση προσκυνητών-αφιερωτών²⁷.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Η κεραμική που βρέθηκε στις ανασκαφές του Ασκληπιείου σώζεται σε αποσπασματική

21. Βλ. Fraser-Matthews 1987, 1994, 1997, 2000. Η προσφορά ενός αναθήματος από δυο ή περισσότερα δι-αφορετικά πρόσωπα χωρίς να αναγράφονται τα πατρώνυμά τους αποτελεί πρακτική γνωστή στην αρχαιότητα. Πρβλ. IG, IX2, 411 (επιγραφή Γλαφυρών, του 3^{ου} αι. π.Χ.).

22. Λιάγκουρας 1962, 59-60. Σάμψων 2000, 208-210. Το γλυπτό φυλάσσεται στη Συλλογή του Δημαρχείου Σκοπέλου (αρ. ΠΕ 1).

23. Βλ. π.χ. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1982, 244-254 για αγάλματα αγοριών από το Ασκληπιείο της αρχαίας πόλης των Γόννων στο Ν. Λάρισα. Ανάλογα ευρήματα προέρχονται και από ιερό, πιθανότατα του Ασκληπιού, της αρχαίας πόλης Κιερίου στο Ν. Καρδίτσα. Βλ. Μπ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 196. ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 265-266. ΑΔ 43, 1988, Χρονικά, 253-254. Πρβλ. Themelis, 70-71, για παραδείγματα από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος. Βλ. και Ι. Σβορώνος 1917, ΑΕ, 79.

24. Το γλυπτό μεταφέρθηκε και φυλάσσεται στο Μουσείο του Βόλου.

25. Themelis, 22-23, 26, 70-71. Βλ. και Μπ. Ιντζεσίλογλου, ό. π.

26. Λιάγκουρας 1962, 58-59. Σάμψων 2000, 214-215, ο οποίος λανθασμένα υποθέτει ότι η στήλη είναι επι-τύμβια και δεν αναφέρει την προέλευσή της (στο βιβλίο του η φωτογραφία της στήλης (εικ. 65) έχει τυπωθεί ανάποδα, δηλ. το δεξιό μέρος αριστερά). Η στήλη φυλάσσεται στη Συλλογή του Δημαρχείου Σκοπέλου (αρ. ΠΕ 5).

27. Πρβλ. Κοντής 1967, πίν. 104, 105 (αναθηματικές στήλες από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος).

κατάσταση και αποτελείται κυρίως από αγγεία καθημερινής χρήσης, μεταξύ των οποίων τα περισσότερα αβαφή, αλλά και αρκετά μελαμβαφή, ενώ δεν λείπουν και ορισμένα ερυθρόμορφα όστρακα²⁸. Μεγάλο επίσης είναι το ποσοστό των τμημάτων εμπορικών αμφορέων, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν στους γνωστούς πεπαρηθιακούς τύπους²⁹. Ανάμεσα στα μικροευρήματα περιλαμβάνονται και αρκετά νομίσματα, όπως ένα αθηναϊκό υπόχαλκο τετράδραχμο που κόπηκε το έτος 406-405 π.Χ., αλλά και χάλκινα νομίσματα της Ευβοίας και της Πεπαρήθου, του 4^{ου} αι. π.Χ.³⁰. Με βάση όλες αυτές τις ενδείξεις το μνημείο χρονολογείται στην κλασική εποχή και κυρίως στον 4^ο αι. π.Χ., αλλά η λειτουργία του ασφαλώς θα συνεχίστηκε και στην ελληνιστική εποχή, ίσως και στους πρώιμους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.

Με βάση κάποια μεταγενέστερα οικοδομικά λείψανα, τη διάσπαρτη κεραμική, τους αποθέτες και άλλες ενδείξεις ανιχνεύεται επίσης η χρήση του χώρου και πιθανόν του ίδιου του κτιρίου κατά την υστερορωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο, ενώ επιβεβαιώνεται συστηματική λιθοθηρία, που σε ορισμένα σημεία άφησε μόνο την ευθυντηρία των τοίχων και άμορφους λιθοσωρούς.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ

Η μερική αποκάλυψη του μνημείου και τα λίγα μέχρι στιγμής ευρήματα δεν επιτρέπουν προς το παρόν να προχωρήσουμε στη συστηματική ερμηνευτική του προσέγγιση ως κτιρίου ή συγκροτήματος κτιρίων και να τεκμηριώσουμε την αποκατάσταση της κάτοψής του και την αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής του μορφής. Θα περιοριστούμε να αναφέρουμε μόνο ένα κοντινό παράλληλο: τη γνωστή στοά του ιερού της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα, του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ., που παρουσιάζει εμφανείς αναλογίες με τη στοά του Ασκληπιείου της Πεπαρήθου, εάν υποθέσουμε ότι αυτή είναι σε σχήμα Π, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η υπόθεση ότι περιέβαλλε το ιερό και από τις τέσσερις πλευρές, όπως ήδη προαναφέρθηκε³¹. Στην **εικ. 3** παρουσιάζεται μια πρώτη προσπάθεια αποκατάστασης της κάτοψης της στοάς που επιχειρήθηκε με τη σύνθεση των μέχρι τώρα γνωστών δεδομένων³².

Το Ασκληπιείο κατά την αρχαιότητα βρισκόταν εκτός των τειχών της πόλης της Πεπαρήθου, σε απόσταση λιγότερη του ενός χιλιομέτρου από αυτήν και ασφαλώς μέσα στη «χώρα» της. Η γειτνίασή του με το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της νήσου και με το λιμένα του, αλλά και η θέση του μέσα στο ειδυλλιακό τοπίο που το περιέβαλλε με την ομαλή, αμ-

28. Η κεραμική του Ασκληπιείου ήδη μελετάται από την υπογράφουσα και αναμένεται να δώσει ασφαλέστερα συμπεράσματα σχετικά με τη χρονική διάρκεια λειτουργίας του.

29. Doulgéri-Intzessiloglou - Garlan 1990, 361-389.

30. Doulgéri-Intzessiloglou - Garlan 1990, 378-379. Για εικόνα του αθηναϊκού τετράδραχμου από το Ασκληπιείο βλ. Αργ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, πίν. 47, α-γ.

31. Μπούρας 1967, σχ. 1, 4, 5. Lavas 1974, ειδικά 64-67. Coulton 1976, 226-227. Για παράδειγμα τετράγωνου κτιρίου, και μάλιστα ανάλογων διαστάσεων με το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, που περιβάλλει με στοές μια εσωτερική αυλή βλ. το περίστυλο κτίριο στην Αγορά των Αθηνών, που χρονολογείται γύρω στο 325 π.Χ. (Coulton 1976, 220-221).

32. Για τη βοήθειά τους στην προσπάθεια αποκατάστασης της κάτοψης της στοάς ευχαριστίες οφείλονται στον Μπ. Ιντζεσίλογλου και στην Ε. Βαϊτσοπούλου, η οποία εκπόνησε και το σχέδιο.

μύδη παραλία στα βόρεια και την πλούσια βλάστηση στα νότια, καθώς επίσης και η παρουσία πηγών γλυκού νερού καλής ποιότητας, που υπάρχουν ακόμη και σήμερα στην περιοχή³³, θα καθιστούσαν χωρίς αμφιβολία το ιερό του Ασκληπιού ένα σημαντικό και εύκολα προσιτό πόλο έλξης για ασθενείς και προσκυνητές. Δεν αποκλείεται μάλιστα η λειτουργία του να σχετιζόταν με την εμπορική κίνηση της νήσου και με τη συμμετοχή της στην Αθηναϊκή Συμμαχία, που σήμαινε την παρουσία πολλών διερχόμενων ναυτικών και ταξιδιωτών³⁴.

Ωστόσο η λατρεία του θεού Ασκληπιού³⁵ στην Πεπάρηθο δεν μαρτυρείται από φιλολογικές πηγές ή άλλες ενδείξεις. Ο Ομηρικός Ύμνος στον Απόλλωνα (στ. 32) παρέχει την πληροφορία ότι η «ἀγχιάλη Πεπάρηθος» συγκαταλέγεται ανάμεσα στους τόπους, όπου «ἀνάσσει» ο πατέρας του Ασκληπιού, η λατρεία του οποίου στη νήσο επιβεβαιώθηκε με την πρόσφατη ανακάλυψη μιας επιγραφής που αναφέρεται στο Λύκειο Απόλλωνα³⁶. Για τη λατρεία της Αρτέμιδος στην Πεπάρηθο υπάρχουν ορισμένες αβέβαιες ενδείξεις, όπως η αναφερόμενη ανεύρεση γλυπτών και αναγλύφων που απεικονίζουν τη θεά, τα οποία όμως σήμερα είναι χαμένα³⁷. Στο Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, εκτός του Ασκληπιού, η λατρεία τόσο του Απόλλωνος όσο και της Αρτέμιδος δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί, δεδομένου ότι η πρακτική της συλλατρίας των τριών αυτών θεοτήτων είναι γνωστή σε άλλα Ασκληπεία. Θα αναφερθούμε ιδιαίτερα στο πιο γνωστό από αυτά, στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου³⁸, όπου, εκτός από το ναό του Ασκληπιού, υπήρχε ιερό του Απόλλωνος Μαλαάτα, ναός Απόλλωνος και Ασκληπιού, καθώς επίσης και ναός της Αρτέμιδος. Σύμφωνα με τις εκεί επιγραφικές μαρτυρίες, οι ασθενείς πίστευαν ότι η θεραπεία τους γινόταν από τον Απόλλωνα και τον Ασκληπιό, ενώ η Άρτεμις, κατά τον Καββαδία, λατρευόταν στην Επίδαυρο «ὡς θεὰ ἔχουσα ἰαματικὴν τινὰ δύναμιν, ὡς συνεργοῦσα τῷ Ἀσκληπιῷ πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων». Στο Ασκληπιείο της Πεπαρήθου η λατρεία της Αρτέμιδος ανιχνεύεται από ορισμένες ενδείξεις, όπως η παρουσία της κεφαλής αγάλματος κοριτσιού,

33. Λιάγκουρας 1962, 61.

34. Είναι αξιοσημείωτη σύμπτωση το γεγονός ότι κατά τους νεότερους χρόνους η περιοχή αυτή ονομαζόταν και «Σπιτάλια», λόγω της ύπαρξης, κατά μια παράδοση, λοιμοκαθαρητηρίου ή λεπροκομείου. Βλ. Σκαβέντζος 1883, 3. Σάμψων 2000, 152, σημ. 53.

35. Για τη λατρεία του Ασκληπιού και τη λειτουργία των Ασκληπειών βλ. Farnell 1921, 234-279. Καββαδίας 1900, ειδικά 5-13, 283-292.

36. Η επιγραφή είναι εντοιχισμένη στο ναό του Αγ. Μιχαήλ Επισκόπου Συνάδων (Σάμψων 1974, 31-34) στην πόλη της Σκοπέλου, και η δημοσίευσή της ετοιμάζεται από την υπογράφουσα. Σημαντική ένδειξη λατρείας του Απόλλωνος από τους Πεπαρηθίους αποτελεί το ανάθημά τους στο ιερό του θεού στους Δελφούς, γύρω στο 480 π.Χ. (βλ. Σάμψων 2000, 194-195, όπου και σχετική βιβλιογραφία). Διασώζεται επίσης μια ανεπιβεβαιωτή πληροφορία για ανεύρεση αναγλύφου με παράσταση Απόλλωνος και Αρτέμιδος στην περιοχή του Σταφύλου (Σάμψων 2000, 216). Σύμφωνα με τον Στράβωνα (X, I, 3), στη βόρεια Εύβοια και συγκεκριμένα στην περιοχή των Οροβίων υπήρχε «μαντεῖον καὶ τοῦ Σελινουντίου Ἀπόλλωνος», η ύπαρξη του οποίου έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά (Β. Νικολόπουλος, Μαντεῖο του Απόλλωνα στις Ροβιές Ευβοίας, στο *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Εύβοια στην τρίτη χιλιετία, Χαλκίδα 17-11-2001*, υπό έκδοση από την *Εταιρεία Ευβοϊκών Μελετών*. Το συνάδελφο Β. Νικολόπουλο ευχαριστώ θερμά για την παροχή των σχετικών πληροφοριών). Το επίθετο «Σελινούντιος» του Απόλλωνος, κατά την άποψή μας, θα μπορούσε να συνδεθεί με την πόλη Σελινούντα της Πεπαρήθου αποτελώντας μιαν ακόμη σοβαρή ένδειξη λατρείας του θεού στη νήσο. Πρβλ. και την ύπαρξη επιγραφής των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, όπου αναφέρεται «ὁ ἀρχιερεὺς τῆς Σελεινουσίων πόλεως...», IG, XII 8, 661 και Σάμψων 2000, 197-198.

37. Fredrich 1906, 113, σημ. 1. Σάμψων 2000, 210-212, 216.

38. Καββαδίας 1900, ειδικά 132-134, 161-162, 178-180, 181-187.

που παραπέμπει στις «άρκτους» της Βραυρώνος, αλλά και η γειτνίαση του ιερού με πηγές νερού, αγαπημένου στοιχείου της θεάς³⁹.

ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Σήμερα το Ασκληπιείο συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πιο χαρακτηριστικά και ευκολότερα προσιτά μνημεία της Σκοπέλου και ήδη αποτελεί σημείο επίσκεψης. Τα ορατά ερείπιά του, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκτείνονται σε τρία διαφορετικά ακίνητα (εικ. 2): στο απαλλοτριωμένο οικοπέδο ιδιοκτησίας του Υπ. Πολιτισμού, στο όμορό του προς τα ανατολικά οικοπέδο ιδιοκτησίας του Δήμου Σκοπέλου, που έχει δωρηθεί κατά κυριότητα στο Υπ. Πολιτισμού με Απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, η οποία επικυρώθηκε από την Περιφέρεια Θεσσαλίας, και στο όμορό του ακόμη πιο ανατολικά οικοπέδο ιδιοκτησίας των Αδελφών Προβιά, μέρος του οποίου πρόκειται να απαλλοτριωθεί από το Υπ. Πολιτισμού. Το βόρειο τμήμα του μνημείου, όσο δεν έχει καταστραφεί από τη θάλασσα, βρίσκεται προς το παρόν κάτω από την παραλιακή οδό.

Ήδη από το 2002 έχει εκπονηθεί προμελέτη⁴⁰ για την ανάδειξη του ορατού τμήματος του Ασκληπιείου, η οποία μετά από ομόφωνη θετική γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου εγκρίθηκε με Απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού και ο σχετικός Φάκελος μαζί με το Τεχνικό Δελτίο έχουν κατατεθεί στην Περιφέρεια Θεσσαλίας αναμένοντας την ένταξη του Έργου στο Γ'ΚΠΣ.

Η προμελέτη περιλαμβάνει τη διαμόρφωση του χώρου του μνημείου και του περιβάλλοντός του, τη δημιουργία διαδρόμων επίσκεψης και εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης του κοινού, καθώς και την κατασκευή μικρού κτιρίου - εκθετηρίου για την τοποθέτηση πληροφοριακού υλικού σχετικά με την Πεπάρηθο και το Ασκληπιείο της, όπου επίσης θα εκτεθούν και τα μαρμάρια αναθήματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Ευχής έργον θα ήταν να εκπληρωθούν οι προσδοκίες οι δικές μας, αλλά και όλων των Σκοπελιτών, να αποδοθεί το Ασκληπιείο, έστω προς το παρόν και αυτό το τμήμα του που αποκαλύφθηκε, στους σημερινούς και στους αυριανούς πολίτες ως χώρος μάθησης και αναψυχής, θεραπείας του πνεύματος και της ψυχής, όπου θα αναβιώνει κατά κάποιο τρόπο ο ρόλος που διαδραμάτιζε το μνημείο αυτό στην αρχαιότητα⁴¹.

39. Κοντής 1967. Morizot 1994, και ειδικά 211-212 για το συσχετισμό της Αρτέμιδος με τους «θεραπευτές» θεούς Απόλλωνα και Ασκληπιό.

40. Η προμελέτη εκπονήθηκε σε συνεργασία της υπογράφουσας με τους τοπογράφους Θ. Μακρή και Β. Καρούσο, καθώς και με τη σχεδιάστρια Ε. Βαϊτσοπούλου, ενώ η εκτύπωση των φωτογραφιών, πολλές από τις οποίες περιλαμβάνονται στην παρούσα δημοσίευση, έγινε από τον καθ' όλα άξιο αρχαιοφύλακα του Μουσείου Βόλου Δ. Γούλα, που συνταξιοδοτήθηκε πρόσφατα.

41. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμότερα και από τη θέση αυτή όλους εκείνους που εργάστηκαν στις ανασκαφές του Ασκληπιείου και ιδιαίτερα τον Αρχαιοφύλακα Σκοπέλου Ανδρέα Ψαρριανό. Ευχαριστώ επίσης τους κατά καιρούς Δημάρχους της Σκοπέλου που κατανόησαν και διευκόλυναν το έργο μας, ιδιαίτερα τον κ. Απ. Προβιά και τον κ. Στ. Περίσση, ελπίζοντας ότι και με τον εκλεγέντα το 2002 κ. Γ. Παχή θα συνεχιστεί απρόσκοπτα η συνεργασία μας για την πλήρη αποκάλυψη και τη συνολική ανάδειξη του μνημείου.

RÉSUMÉ

L'ASKLÉPIEION DE PÉPARÉTHOS

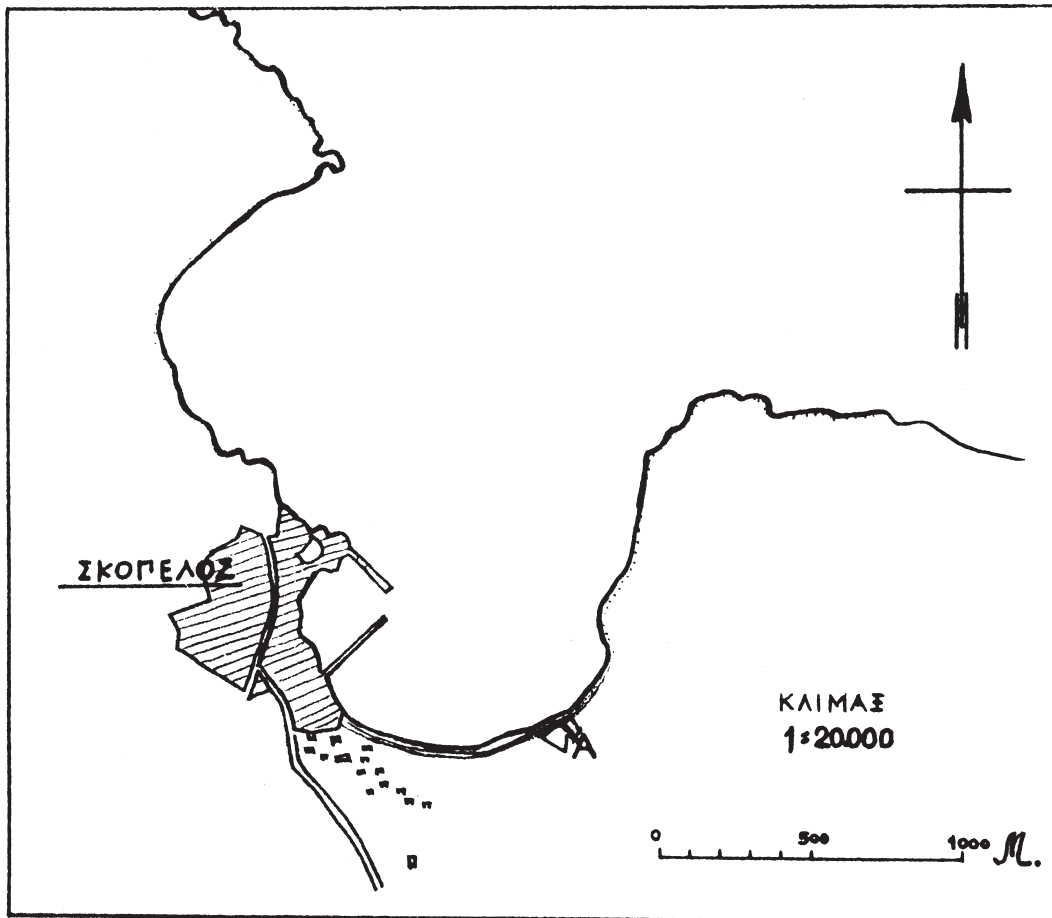
Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou

L'ancien Asklépieion de l'île de Péparéthos, l'actuelle Skopelos, identifié par une inscription votive à Asklépios, se trouve dans les limites de la ville de Skopelos, la capitale de l'île. Ce monument a été découvert au début des années 1960 et fouillé partiellement en 1963 par A. Liagouras. Ensuite une grande partie du terrain a été expropriée par l'État Grec. Depuis 1984 une longue période de recherche sur le site de l'Asklépieion a été entreprise par l'Éphorie des Antiquités de Volos. Les fouilles, généralement limitées, ont eu une durée plus longue pendant l'année 2002 et elles ont donné des résultats assez importants pour la restitution du plan architectural de l'Asklépieion. Le sanctuaire est probablement entouré d'un portique (stoa) très bien construit, mais très mal conservé, daté de l'époque classique, plus spécifiquement du 4ème siècle av. J.-C. On n'a pas encore découvert d'autres bâtiments de l'Asklépieion, mais la recherche continue... Selon toutes les données, le sanctuaire fonctionnait également pendant l'époque hellénistique. Parmi les trouvailles il y a des offrandes en marbre, comme des statues d'enfants et des stèles en relief, ainsi que des bases de stèles *in situ*. Il est possible que le culte d'Apollon, ainsi que d'Artémis, était parallèle à celui d'Asklépios dans le sanctuaire de Péparéthos, comme à l'Asklépieion d'Épidaure et ailleurs. L'Asklépieion de Péparéthos va devenir un site archéologique visité par le public.

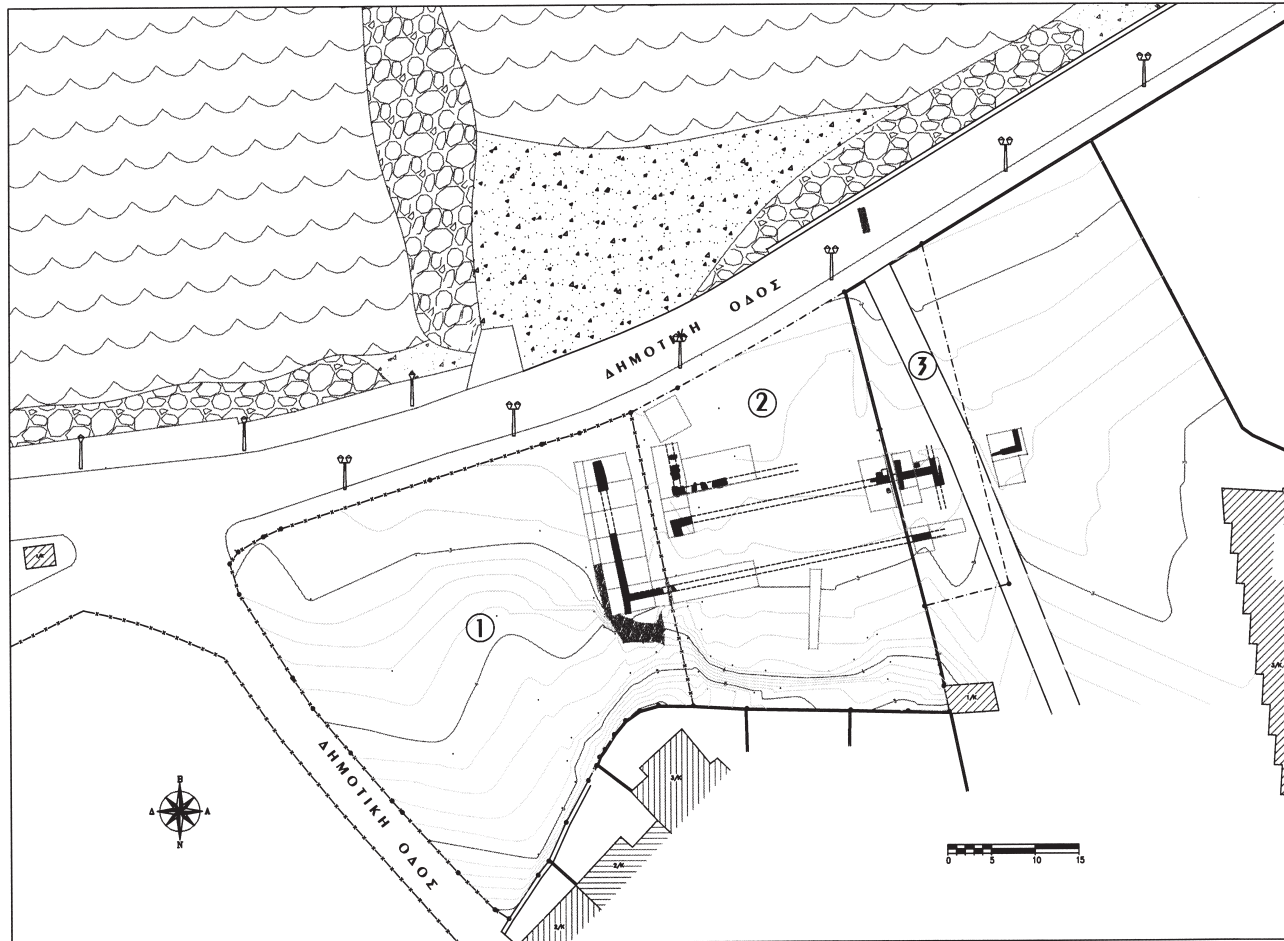
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1982. Γλυπτά από το ιερό του Ασκληπιού στους Γόννους της Λάρισας, *AAA* 15, 244-254.
- Cargill, Jr., J.L., 1977. *The Second Athenian League. Context, organization and nature*, Berkeley (ιδ. διατριβή).
- Coulton J.J., 1976. *The architectural development of the Greek stoa*, Oxford.
- Doulgéri-Intzesiloglou Arg. - Garlan Y., 1990. Vin et amphores de Péparéthos et d'Íkos, *BCH* 114, I, 361-389.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 2000. Φεραί, Πεπάρηθος, Σκίαθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας, στο *Πρακτικά 1ης Συνάντησης για το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Βόλος 1998, Βόλος, 345-353.
- Farnell L.R., 1921. *Greek hero cults and ideas of immortality*, Oxford.
- Fraser P.M. - Matthews E., 1987, 1994, 1997, 2000. *A Lexicon of Greek Personal Names*, I, II, IIIA, IIIB, Oxford.
- Fredrich C., 1906. Skiathos und Peperethos, *AM* 31, 99-128.
- Καβαδίας Π., 1900. *Το ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω και η θεραπεία των ασθενών*, Αθήνα.

- Κοντής Ι.Δ., 1967. Άρτεμις Βραυρωνία, *ΑΔ* 22. *Μελέτες*, 156-206.
- Lavas G.P., 1974. *Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung*, Basel.
- Λιάγκουρας Αγγ., 1962. Αρχαίον παράκτιον ιερόν εις την Σκόπελον, *Θεσσαλικά Δ'*, 51-62.
- Morizot Υ., 1994. Artémis, l'eau et la vie humaine, *Actes du Colloque «L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec»*, *BCH Suppl.* 28, Paris, 201-216.
- Μπούρας Χ., 1967. *Η αναστήλωσις της στοάς της Βραυρώνος*, Αθήνα.
- Picon M., 1990. Origine d'amphores du groupe dit Solocha II, trouvées en Russie, *BCH* 114, I, 390-393.
- Reber K., 1998. Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier, *Eretria X*, Lausanne.
- Σάμψων Αδ., 1974. *Ναοί και μοναί εις την νήσον Σκόπελον*, Αθήνα.
- Σάμψων Αδ., 2000. *Σκόπελος. Ιστορική και αρχαιολογική αφήγηση*, Σκόπελος.
- Σκαβέντζος Ι. Μ., 1883. *Έκθεσις αρχαιολογική περί της νήσου Σκοπέλου*, Ιένα.
- Σκαφιδά Ευ., 2001. Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην Αλόνησο, Ερημόνησα και Σκόπελο, στο *Πρακτικά Συνεδρίου για την αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες, Αλόνησος 1996*, Αλόνησος, 251-266.
- Themelis P., *Brauron. Guide du site et du Musée* (χωρίς χρονολογία έκδοσης).
- Tod M.N., 1946². I, *A selection of Greek Historical Inscriptions to the end of the fifth century B.C.*, Oxford.
- Tod M.N., 1948. II, *A selection of Greek Historical Inscriptions from 403 to 323 B.C.*, Oxford.

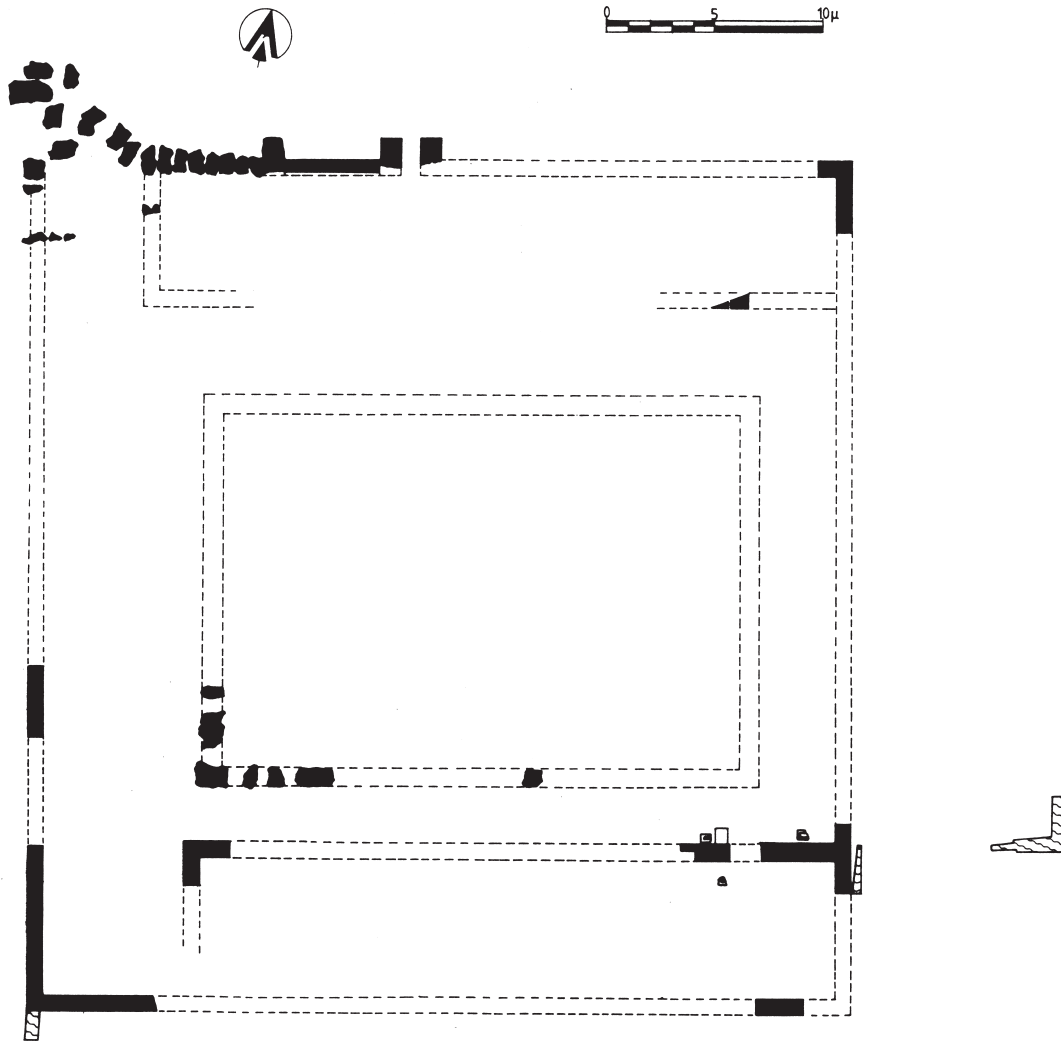

Εικ. 1. Τοπογραφικό σκαρίφημα της θέσης του Ασκληπιείου Πεπαρήθου (σημειώνεται με Α), που είχε επισυναφθεί στην πρόταση του Εφόρου Αρχαιοτήτων Δ. Ρ. Θεοχάρη για την απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας R. Mühleisen.

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του Ασκληπείου Πεπαρήθου με την αποτύπωση των ανασκαφικών τομών της περιόδου 1984-2002 (Τοπογράφιση και εκπόνηση σχεδίου: Β. Καρούσος).

Αρ. 1: Ακίνητο απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ (πρώην ιδιοκτησίας R. Mühleisen). Αρ. 2: Ακίνητο ιδιοκτησίας Δήμου Σκοπέλου (δωρήθηκε κατά κυριότητα στο ΥΠΠΟ). Αρ. 3: Ακίνητο ιδιοκτησίας Αδελφών Προβιά (Ξενοδοχείο «Αίολος») με σημειωμένο το τμήμα που πρόκειται να απαλλοτριωθεί από το ΥΠΠΟ.

Εικ. 3. Πρόταση σχεδιαστικής αποκατάστασης της κάτοψης της στοάς του Ασκληπιείου Πεπαρήθου (Σχεδίαση: Ε. Βαίτσοπούλου).

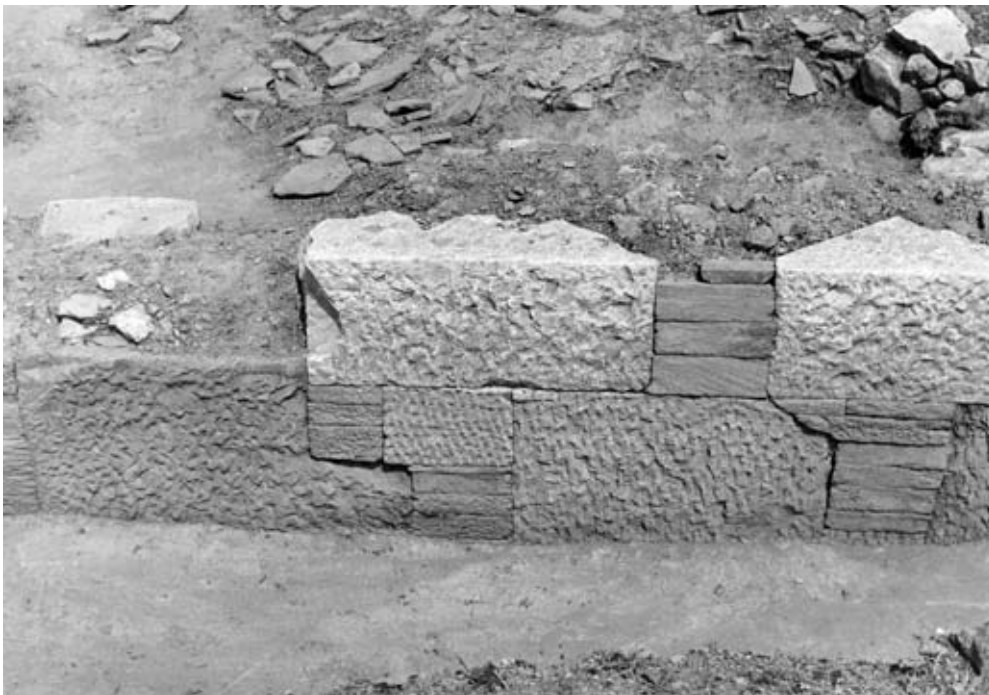
Εικ. 4. Η ΝΔ γωνία του εξωτερικού τοίχου της στοάς του Ασκληπείου Πεπαρήθου. Άποψη από Ν.

Εικ. 5. Η υποθεμελίωση της ΝΔ γωνίας της εσωτερικής κιονοστοιχίας ή περυσσοστοιχίας της στοάς του Ασκληπείου Πεπαρήθου. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 6. Η ΝΔ γωνία του εξωτερικού τοίχου της στοάς του Ασκληπιείου Πεπαρήθου. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια της δυτικής όψης του δυτικού εξωτερικού τοίχου της στοάς του Ασκληπιείου Πεπαρήθου. Άποψη από Δ.

Εικ. 8. Τμήμα του εσωτερικού τοίχου της νότιας πτέρυγας της στοάς του Ασκληπείου Πεπαρήθου και βάσεις αναθημάτων στη θέση τους. Άποψη από Δ.

Εικ. 9. Βάση αναθήματος στη θέση της, δίπλα στον εσωτερικό τοίχο της νότιας πτέρυγας της στοάς του Ασκληπείου Πεπαρήθου. Άποψη από Β.

Εικ. 10. Μαρμάρινη βάση με αναθηματική επιγραφή από το Ασκληπιείο Πεπαρήθου.

Εικ. 11. Μαρμάρινος κορμός αγοριού από το Ασκληπιείο Πεπαρήθου.

Εικ. 12. Μαρμάρινη κεφαλή κοριτσιού από το Ασκληπιείο Πεπαρήθου.

Εικ. 13. Τμήμα μαρμάρινης στήλης με ανάγλυφη παράσταση από το Ασκληπιείο Πεπαρήθου.

HEALING HEROES IN THESSALY: CHIRON THE CENTAUR*

Maria Elena Gorrini

The aim of this paper is to consider a specific aspect of the Thessalian healing pantheon, on the grounds of the literary, epigraphical, numismatic and archaeological evidence. The paper concentrates on the cults surrounding the figure of Chiron the centaur.

1. THE MYTHOLOGICAL HISTORY OF CHIRON

The half man half horse figure of Chiron emerged from the union between Kronos, who had himself taken on the form of a horse, and Philyra, daughter of Okeanos. The Okeanide's child, Chiron will later marry the nymph Chariklo and father a number of the so-called *agnai korai*, and come to reside in a cave at the summit of Mount Pelion¹. Although his healing activity is certified by Homer² and Pindar³ Chiron also came to be regarded in antiquity as a wise pedagogue, indeed his principal pupils (Iason, Peleos, Achilles and Asklepios) belong to the Thessalian tradition⁴. Chiron's life comes to an end when, after having sustained an arrow wound that could not be healed during the struggle with Herakles, he offers up his immortality to Prometheus, and after death he was raised among the stars⁵.

2. THE SANCTUARY OF CHIRON AND ZEUS AKRAIOS ON MT. PELION

At the beginning of the last century Arvanitopoulos⁶ excavated the, later identified, sanctuary of Zeus Akraios and of Chiron at the summit of Pliassidi, on Mount Pelion⁷(**fig. 1**). Zeus Akraios was already known as one of the main deities of the Magnesians, revered on Pelion. At this site, Arvanitopoulos found the remains of a (previously disturbed) *te-*

* I would like to thank Dr. I. Leventi for her useful comments and S.A. Burgess who proofread my English text.

1. On Chiron's mythological history see Escher 1899, 2302- 2308.

2. Hom. *Il.* IV, 217-9; XI, 830-2.

3. Pi. *N.* III, 55.

4. Escher 1899, 2303 ff.

5. Eratosth. *Cat.* 40, Arat., *Ph.* 436, Ovid., *Fast.* 5, 414.

6. Αρβανιτόπουλος 1911, 305-315.

7. The identification seems probable on the ground of some inscriptions: *IG* IX, 2, 1103, 1105, 1108-10, 1128.

*menos*⁸, and a ruined gate of hewn stone (E)⁹, complete with two towers (PP)¹⁰, which continued as a wall, some 3m. thick, and which forms a large elliptical precinct, which probably had another gate on the south¹¹. To the SE this structure was said to be adjoined by a second precinct (of whose wall nothing remained beyond a small portion of the eastern side). Although the excavators suggested that both the wall (E) and the towers (PP) may date from 5th c. BC it is not possible to verify this suggestion (or any aspect of the site plan) as the location of this site is no longer known.

The two precincts are separated by a wall of small stones (G), again 3m. thick, which was roofed on both sides, according to Arvanitopoulos, in order to make a stoa either for the sale of goods during festival seasons either for liturgical purposes. Inside the *peribolos* there were two buildings whose walls were built of blocks of small dimensions, with ca. 1m. width for a height of almost 1m. preserved, but they were not completely excavated. Building A had suffered serious destruction, but nevertheless it was possible to detect a circular plan. A cave was located NW of building A and although Arvanitopoulos' mission was unable to explore this feature it is possible that it served some cultic function, in connection with the deity worshipped in temple A. Quadrilateral building B was also interpreted as a cult-place of another deity. Both the buildings were carefully constructed and covered with tiles.

Miscellaneous, and unpublished, finds in the area included items of pottery (small cups of the 5th- 4th c. BC), bronze and iron nails, butts and blades of iron lances, small fragments of terracotta statuettes, a cover, fragments of bronze vases, the handle of an iron knife, six pointed amphoras, three lamps and an iron arrow. The finds also included (very poorly preserved) fragments of three votive stelai of marble and a further fragment of a stele inscribed in the lettering of the 4th c. BC, which was reconstructed by Arvanitopoulos to read: "...[devoted it] to the Mu[ses]." Of the two buildings (F and Z) which are inside the second precinct, F is a rectangular structure built of large hewn blocks with many roof tiles and stands on a slight elevation. As the finest building on the site, it is probably to be identified with the temple of Zeus Akraios. The small neighbouring structure Z was left wholly unexcavated.

The only element of this sanctuary which could be connected to Chiron is the cave. The identification of a specific cult of Chiron at this site, however, is hampered by absence of inscriptions and the very generic or general nature of the findings. Though certain literary sources and inscriptions, referring to Zeus Akraios, do indicate the existence of a peak sanctuary on Mount Pelion devoted to him and Chiron the only other testimony for this cult derives from two coins: the first issued by the *koinon* of the Magnets¹², dated to 196-4 BC., and the second by the *koinon* of the Thessalians of imperial period¹³.

Plutarch¹⁴ does speak of a cult of Chiron, as healer, in Magnesia and other sources mention some Chironidai festival in Demetrias¹⁵, in the Pelion area and according to the

8. See also Cook 1925, 870 ff.

9. Αρβανιτόπουλος 1911, 307, fig. 5 E.

10. Αρβανιτόπουλος 1911, 307, fig. 5 PP.

11. Αρβανιτόπουλος 1911, 307-8, fig. 5.

12. Moustaka 1983, *Kat.* n. 20, 100, tab. 6. Bronze of the Magnesians League, 2nd c. BC.

13. Moustaka 1983, *Kat.* n. 189, 139, tab. 13. Bronze of the Thessalian *koinon*.

14. Plu., *Quaest. Conv.* 647 a.

15. Hyg. *Fr.* 274; Plu. III, 1, 3.

doubtful testimony of the anti-pagan author Clemens Alexandrinus, Monimos¹⁶ mentions the human sacrifice of native Achaeans, in Pella, in honour of Chiron and Peleos.

3. THE CAVE OF PHARSALOS (ALOGOPATI)

Another cult of Chiron is documented at a cave 3,8 km SW of the city of Pharsalos in Thessaly, which was excavated by Yiannopoulos¹⁷ and later by Levi¹⁸ in 1923-4 (fig. 2-3). The finds included pottery, bronze objects, and many terracotta objects, including a spindle whorl, lamp fragments, *pinakes*, numerous (mostly female) figurines, figures of Pan, naked ephebes, a small head of Dionysos, some fragmentary satyrs heads, doves, a little doll arm, and a rose earring (fig. 4, 5, 6).

These votive offerings are typical of those found in Nymphs caves¹⁹ and the identification of this feature as a cave of the nymphs is in fact confirmed by two preserved rocky inscriptions. The first inscription which is dated to the first half of 5th c. BC and engraved on the rock, is a dedication, by a man named Pantalkes²⁰, to the goddesses. To the right of the entrance, inside a crude cut frame, a longer inscription, of the 4th c. BC, was engraved into the rock²¹ (fig. 7). The text of this inscription, also dedicated by Pantalkes, mentions a series of deities: the Nymphs, Pan, Hermes, Apollon Anax, Herakles and his companions, Chiron, Asklepios and Hygieia²². Pantalkes' list seems to refer to an almost universally recognised (Thessalian) healing pantheon rather than any personal or individual pantheon. The *hieròn*, complete with its plants, *pinakes*, statues and *dora pollà* is consecrated to their honour.

It is most improbable that healing practices, of the type performed in the *Asklepieia*, were conducted in this cave. The excavations, although certainly not exhaustive, confirm this point. It may be the case, then, that some form of healing was practiced here (although there is no evidence to indicate any such practices aside from the presence of a water source, noted in Levi's reports²³) or that, more probably, we are dealing with a simple *hieròn* of the Nymphs, an object of popular devotion but nothing more. The worshippers would offer thanks to the Nymphs, thanks which may possibly be related to recovery from sickness, but they were not healed on the spot, which further indicates that, despite Pantalkes' pompous dedication, the cave was simply a cult-place of rural Nymphs.

4. THE CULT OF CHIRON IN THERA

Chiron's cult is also documented in the city of Thera²⁴ (fig. 8 and 9) where festivals in

16. Clem. Al. *Protr.* 42, 2.

17. Γιαννόπουλος 1919, 48-53.

18. Levi 1923-4, 27-42.

19. The best parallel is, of course, the Corycian Cave. See *L'Antre corycien I*; *L'Antre corycien II*.

20. Connor 1988, 162 reads instead «Pantalkes dedicated this work to the goddessess, but Anthippa made the laurel grown up». See always Connor 1988, 162 n. 28; *SEG* 29, 551 and, lastly, Decourt 1995, n. 72 p. 88 with bibliography.

21. *SEG* 1. 248. Decourt 1995, n. 73 p. 90-94, with bibliography.

22. For a similar parallel compare the great altar at Oropos: Paus. I, 34.

23. Levi 1923-4, 32.

24. On the topography of Thera, see Von Gaertringen 1899, 185 ff.

honour of the god took place on a terrace supported by a powerful wall, in close proximity to the temple of Apollon Karneios²⁵ (nearby the later ephebic gymnasium²⁶).

A number (IG XII, 3, 350-363) of rocky inscriptions, which seem to date from a later period, were recovered from a rectangular building near the temple (fig. 10): four bear the name of Zeus, to mark the paternity of the original cult place, two bear the name of Koures, and others bear dedications to Apollon, Boreios, Deuteros, Athana, the Dioskouroi, Chiron, Damia Lochaia and Polieus. Hiller von Gaertringen²⁷, who dated them to the 7th c. BC, postulated that the cave was the centre of the most ancient sanctuary of the site and was probably devoted to Chiron, whose cult was later connected to other deities— in Thessaly the cult of Chiron was connected with Zeus, in Pharsalos and Poseidonia, as we shall see, it was linked to Apollon.

It does seem difficult, though, to accept that the cult of Chiron antedate the cults of Zeus and Apollo and in this sense the presence of the cave, *per se*, does little to support the hypothesis. If we take into account the evidence of the Thessalian cults, and compare them with the situation in Thera, it would seem more likely to suppose that, at the most, the cults of Zeus and Chiron were introduced at the same time and along with other deities (whose inscriptions are dated to the 7th c. BC). These include the Dioskouroi, Damia and Lochaia cults, which have healing connotations and which were, without doubt, imported from the motherland²⁸ by the Doric island of Thera. Deuteros is a deity only known in Thera, and considered by von Gaertringen to be one of the ten Cretan Daktyloi, i.e. a deity with courotrophic features.

We have, then, noted attestations of the cult of Chiron in three places: at Pelion, Pharsalos and Thera. The cult of Chiron seems to be most deeply rooted at Pelion and there can be little doubt that the mountain which was the site, according to Herakleides, of an unusual rite²⁹ devoted to the Chiron and Zeus Akraios was in fact the primary cult centre of the centaur. This is the description of Herakleides:

Ἐπ' ἄκρας δὲ τῆς τοῦ ὄρους κορυφῆς σπηλαῖόν ἐστι τὸ καλούμενον Χειρώνιον, καὶ Διὸς ἀ[σ]κραιῶν ἱερόν, ἐφ' ὃ κατὰ κυνὸς ἀνατολὴν κατὰ τὸ ἀκμαιοτάτον καῦμα ἀναβαίνουσι τῶν πολιτῶν οἱ ἐπιφανέστατοι καὶ ταῖς ἡλικίαις ἀκμάζοντες, ἐπιλεχθέντες ἐπὶ τοῦ ἱερέως, ἐνεζωσμένοι κώδια τρίποκα καινά.

During the warmest period of the year a certain number of the young citizens (the *epiphanestatoi* of the city), who had been selected by the priests, climbed Pelion dressed in woolly ram skins in order to pray for rain.

An earlier hypothesis³⁰, based on the comparison with the analogous rite introduced by Aristaios in Keos³¹, recognised the rite as an attempt to appease a peak-deity, in control

25. On the topography of Thera, see Von Gaertringen 1899, 185 ff.

26. Delorme 1939, 339 ff.

27. Von Gaertringen 1898, *ad loca*.

28. Kern 1901, *s.v. Damia*. An Artemis *Lochia* is anyway mentioned in the Xenokrateia's inscription, from the Cephissus's sanctuary of Athens: IG II² 4547. See Larson 2001, 131 ff.

29. Herakleides, in Ps. Dicaear. 2, 8 (GGM. ed. Müller 1, 107).

30. Philippson 1944, 137-170.

31. A. R. II, 518 ff. end *scholia*.

of precipitation. In my opinion however, and especially if we recall the similarly social elements of analogous ephebic rites (like the Spartan *agogè*), we should not underestimate the social elements of this rite and their particular relevance to the figure of Chiron, whose pedagogic attributes or values were mentioned above. Brelich has underlined how his teachings included not only medicine and agonistics, but also the arts of war and civic life and that the heroic school of Chiron has a clearly initiatory character. The training takes place in the wild nature of Pelion and constitutes a period of transformation: “se tutto ciò non bastasse a far capire il carattere iniziatico della scuola eroica di Chiron (che tra l’altro si trova nella selvaggia natura del Pelion), si ricordi che Iason ne esce all’età precisa di vent’anni, dopo aver assunto un nuovo nome; un nuovo nome assunto per opera dell’iniziazione nella grotta di Chiron è anche quello di Achilleus”³². We should also note, and as has been stressed by other studies³³, the intermediate nature of Chiron as a figure lying midway between man and beast. His intermediate nature facilitates his role as the educator *par excellence* of those who have to pass from the period of unruly youth to the state of being civilised. This training takes place not inside the political community, but in the space of the *eschatia*, at the borders.

In the light of these observations we should return to re-examine the cult of Chiron in Thera, where there is a spatial connection between the sanctuary of Apollon Karneios and the later gymnasium, the last of which gravitates around the ancient cave. There is no evidence to show that there is a more specific relationship between these two elements other than the common links that would have naturally existed between an agonistic cult and the centre of athletic preparation. After Brelich³⁴, we should highlight the existence of unmistakably obscene inscriptions alongside other of votive character. The field of engraved rocks documents life at the borders of the city of Thera, for groups of young people who tried to excel in various skills, from dancing to homoerotic performances. They also document their devotion to various deities and heroes. In this context it is not surprising that after Apollon and Karneios the list of deities includes Chiron, Kouros, the Dioskouroi and Damias Lochaia (all of which are of undoubted kourotrophic value³⁵). The situation of cult of Chiron in Thera, from the 7th c. BC, can be summarised as follows: it is documented at the borders of the city along with other deities of specifically kourotrophic value, in the context of the worship of Apollon Karneios, which was strictly connected to rites of passage. « Avec sa grotte, ses inscriptions sur le rocher, la tradition maintenue à travers des siècles qui l’a consacré aux sports athlétiques et aux divinités éphébiques, l’éperon méridional du rocher qui portait l’ancienne ville de Théra répond bien à l’idée que nous sommes amenés à nous faire d’un lieu propice aux retraites et aux initiations, d’un site que l’on serait tenté, même si l’on n’y lisait pas la curieuse invocation quatre fois répétée, de qualifier de courétique »³⁶.

This, transitional, aspect of the centaur is not represented in the dedicatory, and

32. Brelich 1958, 128.

33. Valenza Mele 1986, 333-370.

34. Brelich 1969, 183 ff.

35. On the single deities see Brelich 1958, 337 ff.: it must be underlined that in this group of inscriptions Zeus is in company of his *kourotrophoi*, respectively Kouros e Deuteros, the second Daktylos, if von Gaetringen’s interpretation is correct). On Daktyloi and on Kouretai see Jeanmaire 1939, 427 ff. Kern 1901, 2018-20 s.v. *Daktyloi*. Kern 1901, 2054, s.v. *Damia*.

36. Jeanmaire 1939, 456.

late, inscription on the walls of the cave of Pharsalos. This omission, however, must be understood in the context of the dedication at Pharsalos where the reference to Chiron (he is presented as a *paredros* of the Nymphs) should be interpreted as demonstrating his inclusion, in the 4th century BC, into the Thessalian healing pantheon.

5. THE CULT OF CHIRON IN POSEIDONIA

The cult site of Chiron in Poseidonia is attested by a *horos* stone, which was found during excavations at the East of the Basilica's altar, in the area of the southern sanctuary of the city³⁷ (fig. 10). Although a certain amount of debate surrounds the general conclusions of these excavations³⁸, the healing connotation of the area of the southern sanctuary is beyond doubt, as is proved by the presence of votive deposits with anatomical *ex voto* and by the presence of water³⁹.

6. CONCLUSIONS

Given the cases considered above, it seems that Chiron was seen as a necessary predecessor of Asklepios (who was himself, as Pindar relates, taught the medical arts by Chiron on Pelion). This account of Asklepios' education precedes the varied and contradictory traditions through which regions such as Messenia, Arcadia, Thessaly and Epidauros all tried to claim the local paternity of the god⁴⁰. Although the archaeological evidence in Thessaly indicates that the cult of Asklepios commenced in the late 5th c. BC, i.e. after Epidauros, the Thessalian tradition was so strong that Triikka is mentioned even in the *Pean of Isyllus*⁴¹, the official Act of Foundation which secured the supremacy of the sanctuary at Epidauros. This reference testifies to the imposing medical traditions which surrounded Pelion, and specifically those which surrounded the figure of Chiron who, according to the testimony of Herakleides⁴², was the founder of a family of physicians, who handed down from father to son the secrets of the herbs of Pelion, and who healed people without payment.

To conclude, in the light of these considerations it is important to stress that Chiron seems to have possessed healing powers before the advent of Asklepios, and then that this prior possession is reflected in his later addition into the Thessalian healing pantheon and is the principle reason why he was viewed as the fatherly tutor of Asklepios.

37. Guarducci 1948, 185-192. Guarducci 1964, 122 ff.

38. Aurigemma-Spinazzola-Maiuri 1986, 18.

39. Torelli 1992, 63 ff. Cipriani 1993, 211-225, especially 221-2. Ardovino 1986. Greco 1999, 71-79.

40. Edelstein 1945, 238-250. Solimano 1976, 41-91.

41. On the *Pean of Isyllus* see Wilamowitz 1886. Lastly Girone 1998, 46-52. Sineux 1999, 153-164.

42. Herakleides, Ps. Dikaiarchos 2. 12 (GGM ed. Müller 1, 109). For a commentary of the passage see also Pfister 1951, 219-20. «Ταύτην δὲ τὴν δύναμιν ἐν τῶν πολιτῶν οἶδεν γένος· ὃ δὴ λέγεται Χείρωνος ἀπόγονον εἶναι· παραδίδωσι δὲ καὶ δείκνυσσι πατὴρ υἱῶ, καὶ οὕτως ἡ δύναμις φυλάσσεται, ὡς οὐδεὶς ἄλλος οἶδε τῶν πολιτῶν· οὐχ ὅσιον δὲ τοὺς ἐπισταμένους τὰ φάρμακα μισθοῦ τοῖς κάμνουσι βοηθεῖν, ἀλλὰ προίκα.»

SUMMARY

HEALING HEROES IN THESSALY: CHIRON THE CENTAUR

Maria Elena Gorrini

The paper considers a specific aspect of the Thessalian healing pantheon, the healing heroes, in order to define their origins, according to the literary, epigraphical and archaeological evidence. In particular, we focus our attention on the cult of Cheorin, practiced in the cave of Pharsalus and perhaps on Mount Pelion where Arvanitopoulos excavated and identified a sanctuary dedicated to Zeus Akraios and to the Centaur. We re-examine the structure of the sanctuary in order to compare the situation of the cult in Thessaly with other areas where the same cult is documented.

BIBLIOGRAPHY

- Ardevino A.M., 1986. *I culti di Poseidonia e del suo territorio*, Salerno.
- Αρβανιτόπουλος Α., 1911. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911, ΠΑΕ, 305-315.
- Aurigemma S. - Spinazzola V. - Maiuri A., 1986. *I primi scavi di Paestum (1907-1922)*, Salerno.
- Brelich A., 1958. *Gli eroi greci. Un problema storico-religioso*, Roma.
- Brelich A., 1969. *Paidēs e Parthenoi*, Roma.
- Cipriani M., 1993. Il ruolo di Hera nel santuario meridionale di Poseidonia, in J. De la Genière (ed.), *Héra. Images, Espaces. cultes. Actes du colloque international du centre de Recherche archéologique de l'Université de Lille III, Lille 29-30 novembre 1993*, Lille, 211-225.
- Connor W.R., 1988. Seized by the Nymphs: Nympholepsy and symbolic expression in Classical Greece, *ClAnt* 7, 155-189.
- Cook A.B., 1925. *Zeus. A study in ancient religion I*, Cambridge.
- Decourt J.P., 1995. *Inscriptions de Thessalie I. Les cités de la vallée de l'Enipeus*, Paris.
- Delorme J., 1939. *Gymnasion: étude sur les monuments consacrés à l'éducation en Grèce*, Paris.
- Edelstein E.J. - Edelstein L. 1945. *Asclepius. A collection and interpretation of the testimonies*, Baltimore.
- Escher 1899. *RE* III, 2, s.v. *Chiron*, 2302-2308.
- Γιαννόπουλος Ν., 1919. Φαρσάλου άντρον επιγεγραμμένον, *AE*, 48-53.
- Girone M., 1998. *Iamata*, Bari.
- Greco E. et al., 1999, *Poseidonia IV*, Salerno.
- Guarducci M., 1932. I predecessori di Asclepio, *SMSR* 8, 215-229.
- Guarducci M., 1948. Paestum. Cippo arcaico col nome di Chirone, *NotSc*, 185-192.

- Guarducci M., 1964. Appunti di epigrafia greca arcaica, *ArchClass* 16, 138-139.
- Gaertringen Hiller Von, 1898. *Inscriptiones Graecae Insularum*. XII.3., Berlin.
- Gaertringen Hiller Von, 1899. *Thera* I, Berlin.
- Gaertringen Hiller Von, 1937. Theraische Studien, *AE*, 48-60.
- Jeanmaire H., 1939. *Couroi et courètes*, New York.
- Kern O., 1901, *RE* IV, s.v. *Daktyloi*, 2018-20.
- Kern O., 1901. *RE* IV, 1901, s.v. *Damia*, 2054.
- L'Antre corycien* I, 1981. *L'Antre corycien* I, *BCH* Suppl. 7, Paris.
- L'Antre corycien* II, 1984. *L'Antre corycien* II, *BCH* Suppl. 9, Paris.
- Larson J., 2001. *Greek Nymphs. Myth, cult and lore*, Oxford.
- Levi D., 1923-4. L'antro delle Ninfe e di Pan a Pharsalos in Tessaglia, *ASAtene* 6-7, 27-42.
- Moustaka A., 1983. *Kulte und Mythen auf thessalische Münzen*, Würzburg.
- Pfister F., 1951. *Die Reisebilder des Herakleides*, Wien, 219-20.
- Philippson P., 1944. *Thessalische Mythologie*, Zürich.
- Sineux P., 1999. Le péan d'Isyllos. Forme et finalités d'un chant religieux, *Kernos* 12, 153-164.
- Solimano G., 1976. *Asclepio: le aree del mito*, Genova.
- Torelli M., 1992. Paestum romana, in *Atti del XXVII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto-Paestum 1987*, Taranto, 33-115.
- Valenza Mele N., 1986. Il ruolo dei Centauri di Herakles: polis, banchetto e simposio, *Les grandes figures religieuses. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité, Bézançon 25-26 avril 1984*, Paris, 333-370.
- Wilamowitz Moellendorf U. von, 1886. *Isyllos von Epidauros*, Berlin.

Fig. 1. Plan of the sanctuary of Zeus Akraios and Chiron on Mt. Pelion (from Arvanitopoulos).

Fig. 2. Photo of the cave of Pharsalos (from Levi).

Fig. 5. Some of the findings from the cave of Pharsalos (from Levi).

Fig. 6. Some of the findings from the cave of Pharsalos (from Levi).

Fig. 7. Great Inscription of Pantalkes (from Levi).

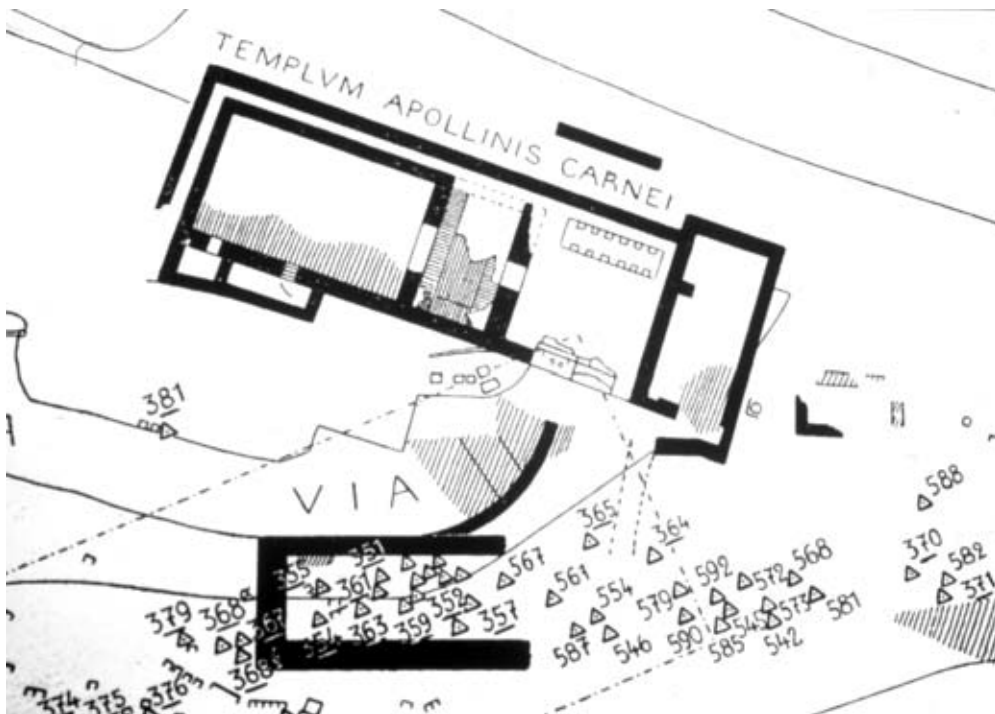

Fig. 8. Thera: sanctuary of Apollon Karneios (from Hiller von Gaertringen).

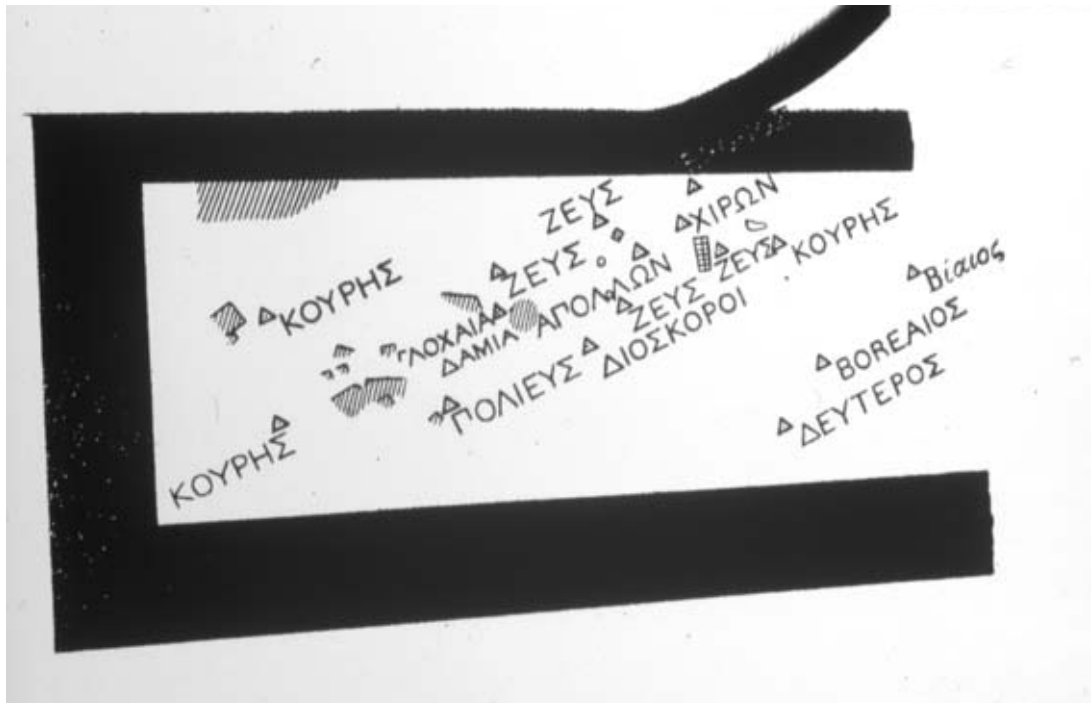

Fig. 9. Thera: detail of the sanctuary of Apollon Karneios (from Hiller von Gaertringen).

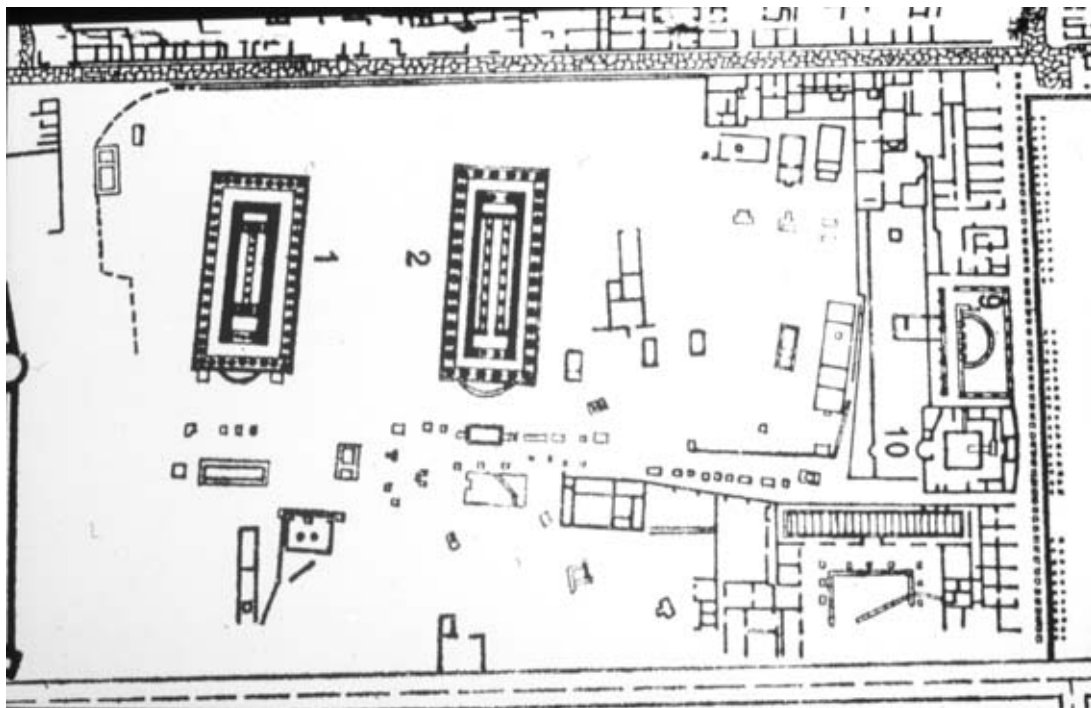

Fig. 10. Poseidonia: the Southern Sanctuary (from Greco).

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΤΟΠΙΟ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΕΛΑΝΙΔΙΑΣ (ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ)*

Κωνσταντίνος Βουζαξάκης

1. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΦΗΓΗΣΗ

Από την πρώτη στιγμή που μου ανατέθηκε στα πλαίσια των υπηρεσιακών μου καθηκόντων η έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της Μεγάλης Βελανιδιάς, το κυρίαρχο ερώτημα υπήρξε ο προσδιορισμός αυτού του χώρου και η κατ' αρχήν περιγραφή των συστατικών του μερών. Πώς θα μπορούσε δηλαδή κάποιος να προσδιορίσει, να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει μια περιοχή, η οποία συμπεριλαμβάνει ποικιλία χαρακτηριστικών, όπως έναν κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο με κατοίκηση σε διάφορες χρονικές περιόδους, ένα σύγχρονο παραθεριστικό οικισμό, παραθαλάσσιες και ορεινές εκτάσεις, ένα ανενεργό ηφαίστειο που η πετρωμένη λάβα του είναι εμφανής παντού, δύσβατους χωματόδρομους αλλά και μία εθνική οδό που ενώνει το Βόλο με τη νότια και δυτική Ελλάδα.

Πρωταρχικός στόχος στα πρώτα αυτά χρόνια υπήρξε η γνωριμία με τον τόπο μέσα από πολλαπλές αναγνώσεις των επί μέρους στοιχείων του, όπως αυτά προκύπτουν κατά τη διάρκεια αυτοψιών, ανασκαφών, επιφανειακών ερευνών, αρχαιολογικών περιπάτων, συζητήσεων με τους σημερινούς κατοίκους αλλά και μέσα από την εμπλοκή σε μια σειρά υπηρεσιακών διαδικασιών με σκοπό την προστασία και την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη γενική προσέγγιση που δε φιλοδοξεί να παρουσιάσει τη μία και μοναδική ιστορία του τόπου. Θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ως μία οπτική, μία αφήγηση¹ ανάμεσα σε πολλές άλλες που θα μπορούσαν να υπάρξουν, και η οποία προφανώς μπορεί να αναπτυχθεί, να εμπλουτισθεί ή και να τροποποιηθεί.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Στη δυτική κοινωνία, η προσέγγιση του χώρου, ακολουθώντας μια σύνθετη και πολύ-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω την προϊσταμένη της ΙΓ' ΕΠΚΑ κ. Αδρύμη-Σισμάνη Βασιλική τόσο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε αναθέτοντας μου τις πρόσφατες έρευνες, όσο και για τη διευκόλυνση που μου παρείχε στην πρόσβαση σε αρχαιολογικό υλικό παλιότερων ανασκαφών.

1. Ο όρος «αφήγηση» χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια της ερμηνευτικής διάστασης που εμπεριέχει η μελέτη του παρελθόντος, η οποία επιτρέπει πολλαπλές αναγνώσεις και κατά συνέπεια πολλαπλές αφηγήσεις πέρα από το δίλημμα του σωστού ή του λάθους. Σχετικά βλ. Κωτσάκης 1999, 11-23.

πλοκή πορεία, κατέληξε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να αναγνωρίζει δύο κύρια χαρακτηριστικά ως συστατικά του μέρη. Από τη μια μεριά υπάρχει ο χώρος ως φυσικό περιβάλλον που εξισώνεται με τη «φύση» και από την άλλη το ανθρωπογενές περιβάλλον, που αναλογεί στον «πολιτισμό». Μέσα σε ένα γενικευμένο κλίμα θετικισμού το φυσικό περιβάλλον αντιμετώπισθηκε ως το σκηνικό μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η ανθρώπινη δράση. Μελετήθηκε διαχρονικά με βάση οικονομικές έννοιες παρουσίας και απουσίας πρώτων υλών ή προϊόντων, αποστάσεων από συγκεκριμένα γεωγραφικά σημεία με ιδιαίτερα φυσικά και γεωλογικά γνωρίσματα και γενικότερα με βάση ποσοτικά κυρίως στοιχεία και χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ο άνθρωπος είτε ως μονάδα είτε ως κοινωνικό σύνολο καλείται με βάση μετρήσιμα και συγκρίσιμα φυσικά στοιχεία να επιλέξει τον καταλληλότερο από μια σειρά δεδομένων φυσικών χώρων, να τον «διορθώσει» όπου χρειάζεται και τελικά να επιβληθεί σε αυτόν με τη βοήθεια ενός εξωσωματικού μέσου προσαρμογής, τον υλικό πολιτισμό².

Τα τελευταία χρόνια ωστόσο εμφανίστηκε η άποψη που θέλει τα όρια μεταξύ φύσης και πολιτισμού δυσδιάκριτα αν όχι ανύπαρκτα³. Έχει προταθεί η αντιμετώπιση του χώρου όχι ως παλίμψηστου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων του παρελθόντος αλλά ως τοπίου, μιας δηλαδή δυναμικής μεταβλητής που επιδρά στην καθημερινότητα του ανθρώπου, αλλά διαμορφώνεται και το ίδιο από την ατομική και τη συλλογική δράση, τις μνήμες και τις αντιλήψεις των ανθρώπων. Η έννοια του τοπίου περιλαμβάνει εξ ορισμού μέσα της τον άνθρωπο ως ενεργό υποκείμενο αλλά και ως αποδέκτη. Το τοπίο δημιουργείται και μεταβάλλεται διαρκώς μέσα από φυσικές, κοινωνικές αλλά και διανοητικές διεργασίες και αποκτά μορφές και νοήματα που προσδιορίζουν αλλά και προσδιορίζονται από τους φορείς τους.

Αρχικά, όπως προτείνει ο Ingold (2000, 190-193), ίσως είναι σκόπιμο να επισημάνουμε τι δεν είναι το τοπίο. Το τοπίο δεν είναι απλά «εδαφική έκταση», δεν είναι «φύση», δεν είναι «χώρος». Ενώ η εδαφική έκταση είναι μετρήσιμο μέγεθος, το τοπίο δεν μετρείται με τις γνωστές μονάδες μέτρησης του χώρου. Η διάκριση της έννοιας του φυσικού περιβάλλοντος σε αντιδιαστολή με το «τεχνητό» (=πολιτισμός), όπως είδαμε παραπάνω αμφισβητείται πλέον έντονα, εφόσον το τοπίο στο οποίο μέσα ζούμε, ανάγεται σε ένα κομμάτι μας τη στιγμή που και εμείς οι ίδιοι είμαστε κομμάτι του. Τέλος, ενώ ο χώρος ως έννοια μπορεί να εποπτευτεί με τη χρήση ανεξάρτητων ως προς το σημείο παρατήρησης αφαιρετικών μέσων, όπως οι χάρτες, στο τοπίο είναι κυρίαρχη η έννοια της σωματικής κίνησης μέσα σε αυτό και η αντίληψη του μέσα από την εναλλαγή παραστάσεων και προσλήψεων με βάση ποικίλα και διαδοχικά ερεθίσματα.

Τα παραπάνω μας οδηγούν επίσης στην απόρριψη της σύνδεσης του τοπίου με μία στατική εικόνα-φωτογραφία ή ένα ζωγραφικό πίνακα, παρόλο που η αρχική έννοια του όρου δημιουργήθηκε μέσα στα συμφραζόμενα της τέχνης⁴. Ο πίνακας ζωγραφικής, όπως και η φωτογραφία αποτελεί ένα στατικό σύστημα το οποίο προϋποθέτει έναν εξωτερικό παρατηρητή. Αντίθετα, στην περίπτωση του τοπίου είναι κυρίαρχη η έννοια της από μέσα αντίληψης (Dasein / being-in-the-world)⁵, καθώς δεν υπάρχει παρατηρητής αλλά προσλαμβάνον υποκείμενο που όντας μέρος του τοπίου είναι συγχρόνως και αντικείμενό του.

2. Binford 1962, 217-225.

3. Ingold 1993, 157. Bender 1998, 40.

4. Hirsch 1995, 2.

5. Heidegger 1962, 79. Thomas 2001, 172.

Το τοπίο, είναι ο κόσμος που περιβάλλει οποιονδήποτε και οτιδήποτε κατοικεί ή βρίσκεται και κινείται μέσα σε αυτόν⁶. Γίνεται αντιληπτό ως μια αλληλουχία παραστάσεων, στις οποίες συμβάλουν όλες οι αισθήσεις⁷, και οι οποίες δημιουργούνται αλληλεπιδραστικά μέσα από κάθε κίνηση. Στη μελέτη του τοπίου δυϊσμοί όπως «υποκείμενο-αντικείμενο» ή «φύση-πολιτισμός» αμβλύνονται ακριβώς γιατί χάνουν το νόημα και τη χρησιμότητά τους καθώς δεν υφίστανται. Το στοιχείο που εξαλείφει αυτές τις αντιθέσεις και τις προάγει σε συνθέσεις, είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του τοπίου να απαρτίζεται και να στοιχειοθετείται από αφηγήσεις, αναμνήσεις, βιώματα και σημάδια. Είναι αυτά τα γνωρίσματα που ουσιαστικά καθιστούν το ταξίδι διαμέσου του χώρου σε ένα ταξίδι μέσα στο χρόνο⁸. Με άλλα λόγια το τοπίο είναι μια έννοια που βρίσκεται διαρκώς σε εξέλιξη και δημιουργία, χωρίς να υπάρχει κάποια στιγμή που η διαδικασία αυτή να ολοκληρώνεται ή να σταματά⁹.

3. Η ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ «ΜΕΓΑΛΗ ΒΕΛΑΝΙΔΙΑ»

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω ας γυρίσουμε στη Μ. Βελανιδιά (εικ. 1, 2). Οι βορειοδυτικές ακτές του Παγασητικού κόλπου, από το ακρωτήριο Αγκίστρι μέχρι και τη Ν. Αγχίαλο χαρακτηρίζονται από μια ιδιόμορφη κατάσταση με αλληπάλληλες μικρές χερσονήσους που δημιουργούν μια σειρά μικρών κόλπων. Φαίνεται σαν ο ορεινός όγκος τη στεριάς να χύθηκε μέσα στη θάλασσα ή αντίθετα η ίδια η θάλασσα να σμίλεψε το βουνό σε μια ποικιλία σχηματισμών. Στο κέντρο περίπου αυτής της περιοχής, ο λόφος της Μεγάλης Βελανιδιάς ξεχωρίζει καθώς προβάλλει σαφώς πιο απότομος, με τα βράχια να κρέμονται πάνω από τη θάλασσα.

Γεωλογικά αποτελείται από δύο κυρίως σχηματισμούς, έναν με σχιστολιθικά πετρώματα από γνεύσιους και σχιστογνεύσιους που αποτελούν τεκτονικά καλύμματα του προανωκρητιδικού και έναν σχηματισμό από σκούρα καστανοκόκκινα και γκριζωπά ηφαιστειακά πετρώματα, κυρίως βασαλτικές λάβες, οι οποίες προήλθαν από τη δράση ηφαιστείου κατά το πλειστόκαινο, 1,5 εκατ. χρόνια πριν από σήμερα. Το ψηλότερο σημείο του λόφου βρίσκεται 45,90μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας. Οι ακτές της χερσονήσου υψώνονται έντονα και εξαιρετικά απότομα.

Βόρεια της χερσονήσου εκτείνεται ο κύριος ορεινός όγκος της Βελανιδιάς, που μεσολαβεί μεταξύ των παράλιων περιοχών και της πεδιάδας του Βόλου και του Βελεστίνου. Αμέσως ανατολικά και δυτικά του λόφου της Μ. Βελανιδιάς υπάρχει από μια μικρή πεδινή παραθαλάσσια έκταση με προσχωσιγενή χαρακτηριστικά¹⁰.

Σύμφωνα με τον Δ.Ρ. Θεοχάρη, ο οποίος πραγματοποίησε και την κήρυξη του λόφου

6. Ingold 2000, 190-193.

7. Αν και στο δυτικό τρόπο σκέψης και αντίληψης του κόσμου υπερτερεί το οπτικό ερέθισμα, στην αντίληψη του τοπίου πρέπει να συνυπολογισθούν τα ερεθίσματα από όλες τις αισθήσεις (όραση, ακοή, όσφρηση, αφή, γεύση) αλλά και ερεθίσματα που έχουν να κάνουν με την αλληλεπίδραση των ανθρώπινων σχέσεων σε επίπεδο κοινωνικής συμβίωσης.

8. Bender 2002, 103-104.

9. Bender 2002, 107.

10. Τα γεωλογικά στοιχεία προέρχονται από το φύλλο «Βόλος» του Γεωλογικού Χάρτη της Ελλάδος του ΙΓΜΕ, κλ. 1:50.000, επιμ. 1978.

ως αρχαιολογικού χώρου το 1963¹¹, εντοπίστηκε κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής¹². Αν και η σύγχρονη έρευνα δεν έχει εντοπίσει κεραμική της Νεολιθικής περιόδου πάνω στο λόφο της Μ. Βελανιδιάς, υπάρχουν ωστόσο ισχυρές ενδείξεις ότι ο νεολιθικός οικισμός πρέπει να αναπτύχθηκε στον παρακείμενο βραχώδη λόφο προς τα ανατολικά, όπου σήμερα βρίσκονται εγκαταστάσεις αποθήκευσης πετρελαιοειδών.

Κατά τη Νεολιθική εποχή στη γύρω περιοχή αναπτύχθηκαν μια σειρά οικισμών. Στην Αρχαιότερη Νεολιθική αναφέρονται η Πύρασος (στη Νέα Αγχίαλο)¹³, το Κουφόβουνο Βόλου¹⁴ και το Σέσκλο¹⁵. Στη Μέση Νεολιθική συνεχίζεται η κατοίκηση στο Σέσκλο και την Πύρασο, ενώ πρόσφατα εντοπίστηκε και ο οικισμός Μπελίτσι στο σημερινό κόμβο Μικροθηβών¹⁶. Στη Νεότερη Νεολιθική εκτός των παραπάνω οικισμών που συνεχίζουν να κατοικούνται, υπάρχει πλέον κατοίκηση στη θέση Πύργος του Σέσκλου¹⁷, στο Διμήνι¹⁸, στην Πετρομαγούλα¹⁹, στο λόφο του ιερού των αρχηγτών στη Δημητριάδα²⁰, στον οικισμό στην ακρόπολη των μετέπειτα Φθιωτίδων Θηβών²¹ και στα Πευκάκια²².

Με βάση αυτά τα δεδομένα και πέρα από την ύπαρξη ή όχι νεολιθικού οικισμού στη χερσόνησο της Μεγάλης Βελανιδιάς, μπορούμε να φανταστούμε ανθρώπους να μετακινούνται στην ευρύτερη περιοχή γεμίζοντας το χώρο με νοήματα και δημιουργώντας αναφορές και αντιλήψεις σε μια προσπάθεια να οργανώσουν τη ζωή τους. Η καστανοκόκκινη ηφαιστειακή πέτρα, που χρησιμοποιήθηκε σε αρκετούς οικισμούς της περιοχής εκείνης της περιόδου για την κατασκευή εργαλείων (κυρίως μυλόπετρες), μπορούμε να υποθέσουμε ότι έκανε αυτόν τον τόπο (όπως και την περιοχή του ηφαιστείου των Μικροθηβών) σημείο τακτικών επισκέψεων και αφορμή ταξιδιωτικών αφηγήσεων συνδέοντας τον με μνήμες και νοήματα.

Οι πρώτες απτές ενδείξεις κατοίκησης του λόφου ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού. Η εύρεση ενός ακτέριστου τάφου ενηλίκου ατόμου που μπορεί να χρονολογηθεί στη Μέση Εποχή του Χαλκού δίνει την αφορμή για διάφορες σκέψεις (εικ. 3)²³. Σκάφτηκε μέσα στο φυσικό βράχο και οριοθετήθηκε με τρεις πλάκες από σχιστόλιθο. Το νεκρό σώμα τοποθετήθηκε στο βάθος του τάφου πάνω στο χώμα, με το κεφάλι στο νότο, σε συνεσταλμένη στάση, γερμένο στο αριστερό πλάι. Η έλλειψη τέταρτης πλάκας στα ανατολικά υπήρξε χαρακτηριστική και πιθανόν προκαλεί την ανάγκη της σημερινής λογικής για συμμετρία, ενώ η έλλειψη κτερισμάτων μας στερεί τη δυνατότητα ακριβούς χρονολόγησης και εξαγωγής συνθετότερων συμπερασμάτων. Ωστόσο η ίδια η κατασκευή του τάφου προϋποθέ-

11. Υ.Α. 9448/19-4-1963. ΦΕΚ Β'172/24-4-1963: «...προϊστορική ακρόπολις μετ' επαλλήλων περιβόλων επί υψώματος δυτικώς της χερσονήσου [του Αγ. Γεωργίου Κυνηγών] παρά τη θέσιν 'Παλιαλυκές' και 'Βελανιδιάν'».

12. Θεοχάρης 1958, 14-15.

13. Θεοχάρης 1959.

14. Αρβανιτόπουλος 1909, 158-9. Θεοχάρης Δ.Ρ. 1958, 5-10.

15. Θεοχάρης 1981, 88 κ.ε.

16. Vouzaxakis 2001, 15-16.

17. Μπάτζιου 1981.

18. Χουρμουζιάδης 1979.

19. Χατζηαγγελάκης 1984.

20. Αρβανιτόπουλος 1909, 152 κ.ε. Θεοχάρης Δ.Ρ. 1958, 12-14.

21. Αρβανιτόπουλος 1907, 66 κ.ε., 1908, 163 κ.ε. Βουζαξάκης 1997.

22. Maran 1992α.

23. Βουζαξάκης 2001-2002.

τει επένδυση χρόνου έστω και για τη λάξευση και τοποθέτηση των πλακών. Η επιμελής τοποθέτηση του σώματος μας επιτρέπει να φανταστούμε τη στιγμή του θανάτου και της ταφής μέσα από μια σειρά τελετουργιών και δοξασιών. Αν και μας διαφεύγουν πολλά από τα στοιχεία αυτά, θα μπορούσε ίσως η συγκεκριμένη ταφή ως πρακτική να αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για το δέσιμο των κατοίκων με το συγκεκριμένο τόπο, τον οποίο πιθανόν να αποκαλούν πλέον «ο τόπος μου» και με βάση αυτόν να διαμορφώνουν την ταυτότητά τους ως άτομα και ως ομάδες.

Την ίδια περίοδο υπάρχουν οι οικισμοί στην Πύρασο²⁴, στο Αερινό²⁵, στα Πευκάκια²⁶, στα Παλιά²⁷, στο Σέσκλο²⁸ και στο Διμήνι²⁹ και οι διαδρομές σίγουρα πυκνώνουν καθώς το εμπόριο χαρακτηρίζει πλέον την οικονομική ζωή. Οι κολπίσκοι προσέφεραν καταφύγιο στα μικρά πλεούμενα των ψαράδων και οι ανταλλαγές θαλασσινών προϊόντων με στεριανά προϊόντα της ενδοχώρας θα πρέπει να ήταν μέρος της καθημερινότητας.

Η ανθρώπινη παρουσία στο χώρο είναι εμφανής και προς το τέλος της Εποχής του Χαλκού, τη μυκηναϊκή περίοδο. Διάσπαρτοι τοίχοι αναλημματικού κυρίως χαρακτήρα ίσως ανήκουν σ' αυτή τη φάση και είχαν σκοπό να οργανώσουν το χώρο, να τον κατανοήσουν και να τον προσδιορίσουν καθώς η πλαγιά αυτή του λόφου παρουσιάζει έντονη κλίση και καταλήγει σε απότομα βράχια πάνω από τη θάλασσα. Ξεχωρίζει ωστόσο η περίπτωση ενός λιθόστρωτου δαπέδου δίπλα σε έναν τοίχο, που πιθανόν να αποτελεί ένδειξη για το εσωτερικό κάποιου κτίσματος³⁰. Αν και η χρονολόγησή του δεν είναι εύκολη λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους, θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά στο τέλος της Εποχής του Χαλκού.

Σε μια εποχή που τα θαλασσινά ταξίδια γενικεύτηκαν, οι παραθαλάσσιοι οικισμοί θα είχαν ιδιαίτερη θέση και σημασία ως λιμάνια και πύλες προς την ενδοχώρα. Κάθε ακρωτήριο και ένα όνομα, το οποίο έχει χαθεί για πάντα, κάθε κολπίσκος και μια νέα ελπίδα μέσα στην τρικυμισμένη θάλασσα, κάθε ταξίδι και μια διαφορετική ιστορία. Σημείο αφετηρίας, προορισμού, ανεφοδιασμού ή ενδιάμεσου σταθμού, ο οικισμός ίσως να υπήρξε σημαντικό σημείο για τους ψαράδες και τους ναυτικούς της εποχής. Πιθανόν έτσι δικαιολογείται η παρουσία μυκηναϊκής κεραμικής σε μια μεγάλη έκταση που απλώνεται από το λόφο της Μ. Βελανιδιάς ως το λόφο του Αγ. Γεωργίου κυνηγών.

Η μελέτη των σχέσεων του οικισμού αυτού με τους υπόλοιπους οικισμούς της περιοχής που κατοικήθηκαν στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, μπορεί να αποδώσει σημαντικά στοιχεία στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης εικόνας των τοπικών κοινωνιών για την περίοδο εκείνη. Δίπλα σε αστικού τύπου οικισμούς όπως το Διμήνι και τα Παλιά, οι μικρότεροι σε μέγεθος οικισμοί πρέπει να βρουν τη θέση τους, σε ένα τοπίο που αβασάνιστα συνήθως περιγράφεται και ορίζεται μέσα από το μοντέλο «κέντρου- περιφέρειας» της νοτιότερης Ελλάδας.

Υλικά κατάλοιπα ανθρώπινης παρουσίας που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλαγιά του λόφου της

24. Θεοχάρης 1959.

25. Αραχωβίτη 2000, 355 κ.ε.

26. Maran 1992β.

27. Θεοχάρης 1956– 1961.

28. Θεοχάρης 1978, 162.

29. Αδρύμη 2002, 95.

30. Αδρύμη 1998, 236-7.

Μ. Βελανιδιάς³¹. Εκεί, εντοπίστηκε θεμελίωση ενός ημικυκλικού τοίχου που πιθανότατα αποτελεί το αψιδωτό άκρο κτίσματος αυτής της περιόδου. Όταν το κτίσμα αυτό δεν ήταν πια χρήσιμο, ένας μεταγενέστερος φαρδύς τοίχος κτίστηκε πάνω του αναδιοργανώνοντας το χώρο και τη χρήση του. Πρόκειται πιθανόν για έναν από τους πολλούς αναλημματικούς τοίχους που αποτελούν κυρίαρχα αρχιτεκτονικά στοιχεία στις πλαγιές του λόφου. Είναι δύσκολο να χρονολογηθούν αυτές οι ξερολιθιές καθώς πρόκειται για κατασκευές που αφενός διαρκούν στο χρόνο και αφετέρου επισκευάζονται συνέχεια με σκοπό την αποφυγή κατολισθήσεων. Ίσως αυτές οι πεζούλες να αποτελούσαν τη μαρτυρία της συνέχειας, να ανακαλούσαν μνήμες του παρελθόντος και σηματοδύονταν τον τόπο να συνόδευαν την καθημερινότητα των κατοίκων ορίζοντας άνδηρα, μονοπάτια και χώρους για την ανάπτυξη των σπιτιών και των χωραφιών τους.

Μια ταφή, λακκοειδής αυτή τη φορά, εντοπίστηκε στην ίδια περιοχή και συνδέεται με ιδιαίτερο τρόπο με έναν από τους αναλημματικούς τοίχους³². Το νεκρό σώμα τοποθετήθηκε σε ύπτια θέση με το κεφάλι στα ανατολικά να ακουμπάει πάνω στις καθαρές πέτρες ενός παλιού αναλήμματος. Μετά την ταφή ο λάκκος σκεπάστηκε με λίθινες πλάκες δημιουργώντας ένα σημείο αναφοράς και μνήμης. Η χρονολόγηση του τάφου είναι δύσκολη και μόνο περιγραφικά μπορεί να τοποθετηθεί στους ιστορικούς χρόνους, πιθανότατα στη γεωμετρική περίοδο. Η τοποθέτηση του κεφαλιού του νεκρού πάνω στον παλιό τοίχο θα μπορούσε να είναι ένα τυχαίο γεγονός. Θα μπορούσε όμως και να μην είναι. Είναι θέμα επιλογής της έρευνας, υποκειμενικό θα έλεγε κάποιος, όπως όμως και τόσα άλλα. Ωστόσο, στην περίπτωση της σκόπιμης ενέργειας, ο τοίχος αποκτά και νέα πρόσθετα νοήματα, διαφορετικά από τα αρχικά. Το τότε παρόν χρησιμοποίησε ένα στοιχείο του παρελθόντος, το οικειοποιήθηκε και το επαναπροσδιόρισε μέσα από δικές του πρακτικές και ανάγκες.

Ένα αρχαϊκό ασημένιο νόμισμα Αίγινας³³ με τη γνωστή παράσταση χελώνας μαζί με ποσότητα ανάλογης κεραμικής πιστοποιούν τη συνέχεια της ανθρώπινης παρουσίας στο λόφο για κάποια χρόνια ακόμα. Η ύπαρξη του νομίσματος αποκαλύπτει εμπορικές συναλλαγές με τη χρήση του νέου για την εποχή ανταλλακτικού μέσου, των νομισμάτων. Το αντικείμενο αυτού του εμπορίου, οι τρόποι και οι συνθήκες διεξαγωγής του καθώς και η σημασία του στην τοπική οικονομία παραμένουν ζητούμενα της έρευνας. Ζητούμενο επίσης, με γενικότερο ίσως ενδιαφέρον, παραμένει ο τρόπος εισαγωγής του νέου τρόπου οικονομικής συναλλαγής βάση νομισμάτων, σε μία περιοχή όπου οι παραδοσιακές σχέσεις ανταλλαγών υποθέτουμε ότι αποτελούσαν μέχρι τότε το κυρίαρχο σχήμα.

Το νόμισμα αυτό ταξίδεψε μακριά από τον τόπο κοπής του φτάνοντας χέρι με χέρι, συναλλαγή στη συναλλαγή σε τούτο τον τόπο. Η πορεία του άγνωστη, χάνεται μέσα στις διαδρομές των θαλάσσιων και χερσαίων εμπορικών δρόμων. Μέχρι να φτάσει εδώ ή ακόμα και μέσα στην τοπική κοινωνία της Βελανιδιάς, μπορεί να χρησιμοποιήθηκε για την απόκτηση πληθώρας αντικειμένων με σκοπό την καθημερινή επιβίωση, την κοινωνική καταξίωση, την απόλαυση και τη διασκέδαση, να ήταν προϊόν οικονομίας ή σπατάλης. Στη διάρκεια της «ζωής» του πέρα από οικονομικό αντίτιμο αγοροπωλησιών ίσως να υπήρξε δώρο, ενθύμιο ή φυλακτό. Σίγουρα πάντως κατέληξε να αποτελεί αρχαιολογικό εύρημα,

31. Βουζαξάκης 2003.

32. Αδρύμη 1998, 236-7.

33. Αδρύμη 1998, 236-7.

με συγκεκριμένο αριθμό καταγραφής και στερεότυπη περιγραφή του εμπροσθότυπου και οπισθότυπου.

Στην ιστορική περίοδο της κατοίκησης του λόφου θα πρέπει ίσως σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις να αποδώσουμε την ύπαρξη δύο τουλάχιστον μεγάλων τοίχων που σήμερα σώζονται με τη μορφή λιθοσωρών και φαίνεται πως έκλειναν την κορυφή του λόφου από τα βόρεια. Καθώς στα σημεία αυτά δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία ανασκαφική έρευνα είναι δύσκολο να υπάρξει ακριβής χρονολόγηση αλλά και να αποσαφηνισθεί η λειτουργία τους.

4. Η ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ «ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΥΝΗΓΩΝ»

Η χερσόνησος του Αγ. Γεωργίου κυνηγών συνίσταται από σχιστόλιθους αμφιβολιτικούς–επιδοιτικούς–χλωριτικούς με ενστρώσεις κρυσταλλικών ασβεστολιθών και μαρμάρων. Πρόκειται για χαμηλό λόφο με δύο κορυφές (15,90μ. και 11,20μ. από τη θάλασσα), που στο νότιο τμήμα του καταλήγει σε σχετικά απότομες ακτές.

Πάνω στο λόφο υπάρχει πληθώρα ενδείξεων που υποδηλώνουν την κατοίκηση του λόφου από τα προϊστορικά χρόνια έως και τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. με τη μορφή «τειχισμένου πολισματος»³⁴. Δύο καλοφτιαγμένοι τοίχοι με δουλεμένες πέτρες, προβάλλουν στην ανατολική πλευρά του λόφου. Τους αποκάλυψε η θάλασσα καθώς βρίσκονται κυριολεκτικά μέσα σε αυτή. Δεν έχει γίνει ανασκαφή και είναι δύσκολο να υποθέσει κανείς τη χρήση του παραθαλάσσιου αυτού κτίσματος, αν και από τη θέση του θα μπορούσε να σχετιστεί με εγκαταστάσεις σχετικές με τη θάλασσα. Μια θάλασσα που είναι γεμάτη κεραμική, η οποία έχει κατακυλήσει από το λόφο. Στην κορυφή μέσα στη βλάστηση από πουρνάρια και αγριελιές διακρίνονται σειρές από πέτρες που υπονοούν κτίσματα. Αλλού μπορεί κανείς να δει ανάμεσα στη διάσπαρτη κεραμική και κάποια οστά. Η ανθρώπινη παρουσία έντονη παντού, διαχρονική και επίμονη.

Οι λόγοι εγκατάλειψης του χώρου συνολικά και οριστικά θα πρέπει να αναζητηθούν από τις μελλοντικές αρχαιολογικές έρευνες. Με το τέλος του οικισμού, για άλλη μια φορά ο τόπος αλλάζει χρήση, νοήματα και σημασία αφού παύει να είναι τόπος κατοικίας. Ίσως γίνεται τόπος αναφοράς και ανάμνησης, μια παλιά πατρίδα, μετά από μια αναγκαστική (αν και όχι απαραίτητα βίαιη) μετακίνηση του πληθυσμού στο νέο αστικό κέντρο της Δημητριάδας. Αν κάτι τέτοιο αποδειχθεί βάσιμο τότε αποκτούν εξαιρετικό ενδιαφέρον οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί πραγματοποίησης ενός τέτοιου γεγονότος, η προθυμία ή η αντίσταση της τοπικής κοινωνίας σε μια τέτοια αλλαγή, ο χρόνος που διήρκεσε η μετακίνηση και τέλος η σχέση των μεταναστών με τον χώρο των προγόνων τους.

Όπως αναφέρεται στο Αρχαιολογικό Δελτίο του έτους 1993³⁵, στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια ανήκουν ερείπια ελαιοτριβείου που εντοπίστηκαν στον αυχένα του λόφου του Αγ. Γεωργίου κυνηγών. Τυχαίο ή όχι, η καλλιέργεια της ελιάς δεν αφορά μόνο τους σημερινούς αγρότες της περιοχής αλλά και τους κατοίκους εκείνης της περιόδου.

34. Αρβανιτόπουλος 1912, 232.

35. Ντίνα 1999, 359.

4. Ο ΟΡΕΙΝΟΣ ΟΓΚΟΣ ΤΗΣ ΒΕΛΑΝΙΔΙΑΣ

Βόρεια των λόφων της Μεγάλης Βελανιδιάς και του Αγ. Γεωργίου κυνηγών, απλώνεται ο κυρίως ορεινός όγκος της Βελανιδιάς. Πρόκειται για βουνό με υψόμετρο 532μ. και γεωλογικά χαρακτηριστικά ίδια με τους σχιστογενείς της Μεγάλης Βελανιδιάς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει προσχλωσιγενής περιοχή στο κέντρο περίπου του βουνού, όπου μαζεύεται νερό με τη μορφή εποχιακών λιμνών που είναι γνωστή ως «Σουβάλα». Αμέσως δυτικά της Σουβάλας, στο λόφο που ονομάζεται «Μικρή Βελανιδιά» εντοπίστηκαν λείψανα της υστερορωμαϊκής περιόδου³⁶.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια και στα χρόνια της Οθωμανικής περιόδου πρέπει να χρονολογούνται μια σειρά από κτίσματα που βρίσκουμε στον ευρύτερο ορεινό όγκο της Βελανιδιάς³⁷. Πρόκειται για μονόχωρα ή δίχωρα κτίρια, χτισμένα με αργολιθοδομή και στεγασμένα με θόλους. Τα κοντινότερα στο λόφο της Μεγάλης Βελανιδιάς τέτοια κτίσματα βρίσκονται στην περιοχή της Σουβάλας στα βόρεια και στην περιοχή του Μαράθου στα βορειοανατολικά. Η ερμηνεία που δόθηκε είναι αυτή των γεωργοκτηνοτροφικών εγκαταστάσεων.

«Μη ψάχνεις για αρχαία εδώ κάτω» θα μου πει στη διάρκεια αυτοψίας ρουτίνας ο ιδιοκτήτης ενός οικοπέδου. «Να πας επάνω, ψηλά, στα χαρέμια». Μιλούσε για τα θολωτά κτίσματα και δεν έχει σημασία η ορθότητα ή όχι του χαρακτηρισμού (χαρέμια). Σημασία έχει το γεγονός ότι οι μνήμες είναι ακόμα έντονες. Μνήμες, που ταξινομώντας τα κτίρια σε μια κατηγορία κτισμάτων του παρελθόντος ενός «ξένου» πολιτισμού, σημαδεύουν τον τόπο, διαμορφώνουν το τοπίο όπως βιώνεται στην καθημερινότητά των σημερινών κατοίκων και γεμίζουν το παρόν με αναφορές και αφηγήσεις από το παρελθόν.

5. Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Όπως σημειώθηκε παραπάνω ο λόφος της Μεγάλης Βελανιδιάς κηρύχτηκε ως αρχαιολογικός χώρος, το 1963 από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη αν και η πρώτη αναφορά έγινε ήδη το 1913 από τον Απ. Αρβανιτόπουλο³⁸.

Μέσα από πληθώρα προτάσεων και συσχετισμών, κάποια στιγμή προτάθηκε με βάση τις αρχαίες πηγές η ταύτιση της πόλης που εξετάζουμε με την αρχαία πόλη των Αμφανών³⁹. Η κυρίαρχη άποψη ωστόσο σήμερα τοποθετεί τις Αμφανές στο λόφο του Σωρού⁴⁰. Καθώς δεν υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες για καμιά από τις ταυτίσεις αυτές, εκτός από εκείνη της Δημητριάδας που έχει επιβεβαιωθεί επιγραφικά⁴¹, ίσως θα ήταν σκόπιμο να αναρωτηθούμε για την πληρότητα των αναφορών των αρχαίων πηγών. Με όλα τα ενδεχόμενα ανοι-

36. Ιντζεσίλογλου 1996, 218.

37. Ιντζεσίλογλου 1996, 218, 1998, 242-3.

38. Αρβανιτόπουλος 1912, 232-233.

39. Bakhuizen 1987, 387 σημ. 2.

40. Σχετικά με τις διαφορετικές προτάσεις για την ταύτιση συγκεκριμένων αρχαιολογικών θέσεων με πόλεις της αρχαιότητας όπως αναφέρονται στις φιλολογικές πηγές βλ. Ιντζεσίλογλου 1994, 31 κ.ε. Πρώτη αναφορά ταύτισης των αρχαίων Αμφανών με την πόλη στο λόφο του Σωρού από Leake 1835.

41. Αρβανιτόπουλος 1928.

χτά στη μελλοντική έρευνα, ίσως είναι προτιμότερο να θεωρήσουμε τις φιλολογικές πηγές ως ένα ακόμα είδος αρχαιολογικής μαρτυρίας και να τις ελέγξουμε μέσα στα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, αντί να τις χρησιμοποιούμε ως οδηγό για την ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων.

Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η πόλη που μας απασχολεί σίγουρα είχε ένα ή και πολλά ονόματα στο πέρασμα των αιώνων, τα οποία ήταν σημαντικά για τους ανθρώπους της κάθε εποχής. Συγχρόνως, ποικίλα ονόματα θα είχαν και άλλα σημεία της περιοχής γύρω από την πόλη, σημαντικά στο βαθμό που αποτελούσαν σημεία αναφοράς, μνήμης αλλά και διαμόρφωσης ενός «κόσμου» για όσους ενοικούσαν τον συγκεκριμένο τόπο ή διέρχονταν από αυτόν. Αν ποτέ τα μάθουμε, θα μας είναι πάρα πολύ χρήσιμα προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης και οργάνωσης του κόσμου εκείνων των κοινωνιών, να ελέγξουμε τις προθέσεις, την πληρότητα και την ακρίβεια των αρχαίων πηγών αλλά και να ερμηνεύσουμε τις αναφορές και κυρίως τις σιωπές τους.

Μέχρι τη δεκαετία του 1960 τόσο στο λόφο της Μεγάλης Βελανιδιάς όσο και στην γύρω περιοχή δεν υπήρχαν σύγχρονες κατοικίες παρά μόνο χωράφια, τα ίχνη των οποίων είναι εμφανή σε αεροφωτογραφίες. Τη δεκαετία του 1970 η πρόταση για την ανάπτυξη της παραλιακής περιοχής από τη Ν. Αγχίαλο ως το ακρωτήριο Αγκίστρι προέβλεπε παραθεριστικές και τουριστικές χρήσεις, όπως φαίνεται από τη Χωροταξική και Ρυθμιστική Μελέτη Βόλου και της «περιοχής ελέγχου» της εποχής⁴². Το 1986⁴³ ορίζεται στην περιοχή σύγχρονος οικισμός και θέτει όρους δόμησης. Η συνολικότερη στροφή της ανάπτυξης του νομού προς τον τουρισμό και τις ανάλογες επενδύσεις⁴⁴, το ελκυστικό φυσικό τοπίο, η γενίκευση της ιδέας του εξοχικού στη νεοελληνική κοινωνία, η αναβάθμιση του δρόμου Βόλου–Μικροθηβών με νέα χάραξη φαρδύτερη και γενικότερα βελτιωμένη, αλλά και η αύξηση των αυτοκινήτων που μίκρυναν τις αποστάσεις, ίσως αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία για την ανάπτυξη του σύγχρονου οικισμού.

Η δόμηση όμως στην περιοχή εξελίχθηκε σε γενικές γραμμές χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο ενώ εμφανίστηκε και το φαινόμενο των αυθαίρετων κατασκευών. Οι οικιστές–παραθεριστές, αλλά τα τελευταία χρόνια και μόνιμοι κάτοικοι, οργάνωσαν το χώρο χαράσσοντας δρόμους, ορίζοντας στοιχειώδη οικοδομικά τετράγωνα, δημιουργώντας κοινόχρηστους χώρους με μικρά πάρκα και παιδικές χαρές. Επιπλέον σχημάτισαν και λειτουργούν εξωραϊστικούς συλλόγους προκειμένου να προβάλλουν, να συντηρήσουν και κυρίως να οργανώσουν τόσο το χώρο όσο και τους κανόνες και τις συνθήκες συμβίωσης τους.

Τα τελευταία χρόνια προωθείται ρύθμιση για ένταξη όλης της περιοχής σε σχέδιο πόλης, το οποίο εκτείνεται και σε περιοχές εντός του αρχαιολογικού χώρου. Μετά από παρεμβάσεις της υπηρεσίας μας, σημαντικής έκτασης αδόμητες περιοχές στο λόφο της Μεγάλης Βελανιδιάς εξαιρέθηκαν από το προτεινόμενο σχέδιο, περιορίζοντας τη σύγχρονη επέμβαση στα ήδη πυκνοδομημένα σημεία. Αυτές οι εξελίξεις προκάλεσαν την αύξηση του ενδιαφέροντος για ανοικοδόμηση, γεγονός που μεταφράζεται σε αύξηση των αιτήσεων για έγκριση οικοδομικών αδειών και συνεπώς και αύξηση της ανάγκης για ανασκαφικές έρευνες σωστικού χαρακτήρα.

42. Χαστάογλου 2002, 168-171.

43. ΦΕΚ.172/63 και Π.Δ.181/85.

44. Χαστάογλου 2002, 167.

6. ΕΝΑΣ ΤΟΠΟΣ ΠΟΛΛΑ ΤΟΠΙΑ⁴⁵

Τα παραπάνω στοιχεία δημιουργούν στη Μεγάλη Βελανιδιά συνεχώς πρόσθετα, νέα τοπία. Η πρόσληψή τους είναι διαφορετική ανάλογα με τον παρατηρητή, εφόσον διαφορετική είναι και η σχέση του καθενός με τον τόπο και τους ανθρώπους του, όπως αυτή βιώνεται μέσα από μια σειρά αλληλεπιδράσεων σε κάθε επίπεδο της καθημερινότητας. Προκύπτουν από τους λόγους και τον τρόπο κίνησης ατόμων ή ομάδων μέσα ή δίπλα στο χώρο, από την κοινωνική, επαγγελματική και οικονομική θέση τους, από το φύλο και την ηλικία.

Ο περιστασιακός ή τακτικός ταξιδιώτης της Εθνικής Οδού, ο στρατιώτης από τις διπλανές στρατιωτικές μονάδες, οι οικιστές- παραθεριστές, οι κτηνοτρόφοι, οι γεωργοί και οι ψαράδες της περιοχής, οι αρχαιολόγοι αποτελούν ενδεικτικά μόνο κάποιες ομάδες που αντιλαμβάνονται αλλά και διαμορφώνουν συνεχώς νέα τοπία.

Πέρα όμως από τα παραπάνω, η Μεγάλη Βελανιδιά υπάγεται στην κατηγορία των περιοχών που η σημερινή κοινωνία ορίζει ως ύπαιθρο, φορτίζοντας την συναισθηματικά με όσα η ύπαιθρος σημαίνει σε μια δυτικού τύπου κοινωνία. Η ύπαιθρος θεωρείται ως ο ενδιάμεσος χώρος, το γέμισμα της απόστασης μεταξύ των οικιστικών κέντρων, αλλά και ως ο ονειρικός τόπος διαφυγής από την καθημερινότητα των πόλεων. Η Μεγάλη Βελανιδιά, ως ύπαιθρος, δεν είναι αστική περιοχή αν και κατοικείται από ανθρώπους που έρχονται εδώ από αστικά κέντρα προκειμένου να αλλάξουν έστω και προσωρινά τον τόπο κατοικίας τους (πιο κοντά στη φύση), το ρυθμό της καθημερινότητάς τους και ως ένα βαθμό τον τρόπο της ζωής τους (διακοπές). Η ύπαρξη των αρχαιοτήτων στο ίδιο μέρος μπορεί να αποτελέσει, σε συνδυασμό με τα παραπάνω, ένα σημαντικό πλεονέκτημα καθώς μπορεί να προσφέρει και ένα είδος παράλληλης χρονικής απόδρασης προς το παρελθόν για όποιον το επιθυμεί.

Συμπερασματικά, αν κάτι υποδηλώνουν όλα τα παραπάνω, από τις ενδείξεις της νεολιθικής εποχής έως το σύγχρονο οικισμό, αυτό είναι κίνηση. Μια διαρκής κίνηση στο χρόνο και στο χώρο, μεταφρασμένη σε τοπία που ήταν και είναι συγχρόνως φυσικά, κοινωνικά, οικονομικά και ιδεολογικά. Η σύγχρονη έρευνα έχει την τάση να εντοπίζει και να διαχωρίζει περιοχές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος και περιοχές αδιάφορες αρχαιολογικά, εφόσον στις τελευταίες τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος είναι ανύπαρκτα. Αγνοεί ωστόσο αυτή η προσέγγιση τη σχέση των ανθρώπων με τον τόπο συνολικά, πέρα από τα ευρήματα. Το βουνό απέναντι από το λόφο απέκτησε τόσα νοήματα και είχε τόσες σημασίες όσοι και οι κάτοικοι του χώρου, οι διαβάτες, οι έμποροι, οι αφηγητές. Προσδιορίστηκε άπειρες φορές και επαναπροσδιόρισε με τη σειρά του αυτούς που ζούσαν κοντά του. Το ίδιο και το μικρό εποχικό ρέμα που ρέει στη ρίζα του λόφου, η μακρινή λίμνη, η θάλασσα, τα δέντρα, τα μονοπάτια, τα πηγάδια, οι γειτονιές, τα σπίτια, τα καλύβια, οι στάνες, τα κοπάδια, οι ψαρόβαρκες. Μέρος του αλληλεπιδραστικού αυτού τοπίου και οι άνθρωποι που κατείχαν συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνική δομή, που μετακινούνταν μέσα στο χώρο για τις καθημερινές ανάγκες της ύπαρξής τους, που δραστηριοποιούνταν οικονομικά, που διαφωνούσαν ή συμφωνούσαν, που έπαιρναν αποφάσεις για την τύχη τους ως ομάδα, που

45. Ο τίτλος του κεφαλαίου αυτού είναι δανεισμένος και παραπέμπει άμεσα στον τίτλο του βιβλίου των Darvill - Godja 2001.

γλεντούσαν ή πενθούσαν, που ερμήνευαν και όριζαν το χώρο γύρω τους με σημάδια και νοήματα μέσα από μεταφορές και εικόνες. Ίσως πρέπει να μιλάμε για πολλαπλά τοπία, παράλληλα, συμπληρωματικά, αντιφατικά ή και αντικρουόμενα, σύγχρονα ή όχι⁴⁶, τα οποία καλούμαστε σήμερα να επανερμηνεύσουμε και να προσεγγίσουμε σε μία προσπάθεια να οργανώσουμε πιθανότατα το δικό μας χώρο, να δημιουργήσουμε τα δικά μας τοπία, να κατανοήσουμε το δικό μας κόσμο.

Το αρχικό ερώτημα του προσδιορισμού της Μ. Βελανιδιάς, επανέρχεται συνεπώς εντονότερο, καθώς έχει ήδη ελπίζω περιγραφεί η πολυπλοκότητά του. Σε μια προσπάθεια να τιθασευτούν το αρχαιολογικό υλικό και οι πληροφορίες κλήθηκε σε βοήθεια η σύγχρονη τεχνολογία. Η ανάπτυξη ενός συστήματος γεωγραφικών πληροφοριών⁴⁷ κρίθηκε αναγκαία ώστε να συνδυαστούν όλες οι παραπάνω πληροφορίες και να αναδειχθούν ποικίλες εκφάνσεις του τοπίου (εικ. 4). Είναι βέβαια κατανοητή η δυσκολία να προσομοιωθεί η πολυπλοκότητα του φαινομένου, όπως είναι κατανοητοί και οι περιορισμοί της μεθόδου κυρίως όσον αφορά τις ενστάσεις της σύγχρονης αρχαιολογικής σκέψης για τη χρήση μοντέλων όπου ουσιαστικά ο παρατηρητής θεωρεί το σύστημα από πάνω και έξω από αυτό⁴⁸.

Η ηλεκτρονική εφαρμογή που αναπτύχθηκε χρησιμοποίησε ως βάση χάρτες της Γ.Υ.Σ. με κλίμακα 1:5000, όπου σημειώθηκαν όλα τα εμφανή χαρακτηριστικά του εδάφους σε συνδυασμό με αεροφωτογραφίες και γεωλογικούς χάρτες της περιοχής. Στη συνέχεια προστέθηκαν τα όρια των ιδιοκτησιών όπως αυτά εμφανίζονταν στα τοπογραφικά διαγράμματα της περιοχής. Σταδιακά προστίθενται τα σύγχρονα κτίρια καθώς και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του παρελθόντος δημιουργώντας μια πολυεπίπεδη βάση δεδομένων που μπορεί να προβληθεί πάνω στο ψηφιακό τρισδιάστατο μοντέλο εδάφους. Στην ίδια βάση τροφοδοτούνται συνεχώς πληροφορίες για την κατανομή της κεραμικής και των κινητών ευρημάτων που προκύπτουν είτε από επιφανειακές έρευνες και αυτοψίες είτε από ανασκαφικές έρευνες.

Τα αποτελέσματα του εγχειρήματος ίσως πάρουν χρόνο για να γίνουν πλήρως εμφανή επειδή η καταχώρηση των πληροφοριών στη βάση δεδομένων γίνεται σταδιακά ανάλογα με το ρυθμό των ερευνών. Ωστόσο, ήδη η εφαρμογή μπορεί και βοηθάει σε πολύ βασικές ανάγκες εποπτείας του χώρου καθώς είναι δυνατό να αναζητήσει κανείς πρόσφατες ανασκαφές και ευρήματα, να τα απεικονίσει στο χώρο, να τα συγκρίνει μεταξύ τους, να αποφανθεί σε πρώτο επίπεδο για αιτήσεις οικοδόμησης με βάση τα ήδη γνωστά στοιχεία και τις κατανομές τους. Παράλληλα η ίδια η εφαρμογή μπορεί να επανατροφοδοτήσει με τη σειρά της την έρευνα με ερωτήματα και κατευθύνσεις.

Ωστόσο η προσέγγιση του χώρου δεν μπορεί να περιοριστεί στα παραπάνω. Το τοπίο, όπως το ορίσαμε ήδη, δεν είναι κάτι σταθερό το οποίο απλώς υπάρχει και περιμένει τη δι-

46. Bender 1998, 25.

47. Σχετικά με τα γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών (GIS) και τη χρήση τους σε αρχαιολογικές εφαρμογές βλ. Gillings *et al.* (επιμ.), 1998. Ειδικά για τη Μ. Βελανιδιά βλ. Vouzaxakis 2006.

48. Τα κύρια χαρακτηριστικά τέτοιων χαρτογραφικών συστημάτων είναι ο συμβολισμός στοιχείων μέσα από αφαιρετικές διαδικασίες συμβάσεων, η ηθελημένη απροσδιοριστία του χρόνου και των εποχικών ιδιαιτεροτήτων, η παρουσίαση του χώρου μέσα από ένα ανεξάρτητο σύστημα παρατήρησης χωρίς να έχει ιδιαίτερη σημασία η πραγματική θέση του παρατηρητή και τέλος η δυνατότητα συνολικής εποπτείας του χώρου με μια συγκεντρωτική ματιά. Όλα αυτά είναι στοιχεία που δεν ανταποκρίνονται στην αντίληψη του τοπίου και των αλληλεπιδραστικών υποκειμενικών σχέσεων που αναπτύσσονται με την πραγματική κίνηση μέσα στη συγκεκριμένη περιοχή, σε συγκεκριμένη χρονική και ιστορική περίοδο. Ingold 2000, 219 - 242. Σχετικά με τη χρήση GIS βλ. Doerr - Sarris (επιμ.), 2003, 125-218.

αμεσολάβησή κάποιου για να αναδειχθεί. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι αδύνατο να κινηθεί κανείς δύο φορές μέσα στο ίδιο τοπίο. Το τοπίο βιώνεται, και ως βίωμα προκύπτει από τη διαρκή κίνηση μέσα στο χώρο, ανάμεσα στα έμψυχα και τα άψυχα στοιχεία του, ανάμεσα στους ανθρώπους και τις σχέσεις τους. Είναι κάτι που οι αρχαιολόγοι το ξέρουμε καλά και το εφαρμόζουμε έστω και αν δεν το έχουμε κωδικοποιήσει και αναδείξει σε θεωρητική πρόταση. Ο αρχαιολόγος περπατάει, παρατηρεί, καταγράφει, συναναστρέφεται με τους κατοίκους, ενσωματώνεται στο ευρύτερο περιβάλλον ως αναπόσπαστο μέρος του αφού προσδιορίζεται από αυτό αλλά παρεμβαίνει και σε αυτό, κωδικοποιεί, βάζει σημάδια, επανέρχεται και αναπαράγει αφηγήσεις, μνήμες, τοπία.

Καθώς το τοπίο ως έννοια είναι κάτι που διαρκώς εξελίσσεται, που μοιάζει περισσότερο με διαδικασία παρά με τελική εικόνα ή συμπέρασμα, ίσως είναι ανεδαφικό να αναζητούμε έναν μονοσήμαντο ορισμό και για το τοπίο της Μ. Βελανιδιάς. Η Μ. Βελανιδιά είναι όλα τα παραπάνω ξεχωριστά και σε διάφορους συνδυασμούς. Ίσως, τελικά, να είναι απλά η ανάγκη του αρχαιολόγου να υπάρξει μέσα από την έρευνά του. Ίσως να είναι η ανάγκη της σύγχρονης κοινωνίας να αποκτήσει μνήμες μέσα από διάφορες αναγνώσεις του παρελθόντος ώστε να αυτοπροσδιοριστεί. Ίσως τελικά για άλλη μια φορά είναι αυτή η διαδικασία δημιουργίας του τοπίου που έχει σημασία, το ταξίδι, και όχι ο προορισμός ή η οριστική εικόνα.

SUMMARY

DETERMINING THE LANDSCAPE IN THE REGION OF MEGALI VELANIDIA (MAGNESIA)

Konstantinos Vouzaxakis

The study of space has always been a fundamental issue for archaeological research and it was approached in several ways according to various theoretical bases. Common place of the majority of these analyses was the idea of space as a neutral background, with measurable and comparable characteristics, where human societies are developed (natural environment). During the last few years another approach was presented that negotiates terms as “the place” and “the landscape”. Space is presented now as a variable which includes human beings experiencing it. It is an interactive relationship which recognizes that there are no places and landscapes without persons who interpret them and act in them, the same moment when no one’s existence can be comprehended outside any place. The landscape is created through the experiences, the movements, the actions and the memories of persons who substantially acquire their individual and social identity in connection with their “place”.

The particular article negotiates these issues through an archaeological example. It tries to determine the landscapes, which were created diachronically in the region of Megali Velanidia, in the northern coast of Pagasitikos gulf. The particular place was first occupied in the prehistoric period. There is evidence for the existence of settlements during the Neolithic period, the Bronze Age, the Geometric period and the Archaic period. At the same time the neighbouring peninsula of St. George (which seems to be part of the same settlement in specific periods) was occupied at least up to the Classical period.

Up to now archaeological research through excavations has been focused mainly on the hill of Megali Velanidia. It is a place full of real persons’ histories. Persons, who determined the place, shaped it and marked it with memories and landmarks. It is a place that can be analyzed in multiple landscapes and can be interpreted in multiple ways depending on the searcher’s concerns and questions.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη Β., 1993. Μεγάλη Βελανιδιά. Οικόπεδο Συρβανίδα, ΑΔ 48, *Χρονικά*, 236-237.
- Αδρύμη Β., 2002. Αρχαία Ιωλκός. Μια πρώτη προσέγγιση, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 94-107.
- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια. 1^η *Επιστημονική Συνάντηση. Το έργο των Εφορειών*

- Αρχαιοτήτων και Νεοτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της, 1990-1998*, Βόλος, 355-371.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1907. *ΠΑΕ*, 147-148, 161-169.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1908. *ΠΑΕ*, 163-193.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1909. *ΠΑΕ*, 158-159.
- Αρβανιτόπουλος, Απ. 1912. Άγνωστος πολίχνη μεταξύ Αμφανών και Πυράσου. Αρχαίοι τάφοι κατ' αυτήν. *ΠΑΕ*, 232-233.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήνα.
- Bakhuizen S.C., 1987. *Magnesia unter makedonischer Souveränität. Demetrias V*, Bonn, 387 σημ. 2.
- Bender B., 1998. *Stonehenge. Making space*, Oxford-New York.
- Bender B., 2002. Time and landscape, *Current Anthropology*. 43, Suppl. Aug.-Oct., 103-112.
- Binford L., 1962. Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28, 217-225 (βλ. και ελλ. μτφρ. Κ. Κωτσάκης 1981. Η Αρχαιολογία ως Ανθρωπολογία. *Ανθρωπολογικά* 2, 24-31, Βόλος-Θεσσαλονίκη).
- Βουζαξάκης Κ., 1997. Ο Νεολιθικός οικισμός στην Ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών. *Αχαιοφθιωτικά Β' τ. Α'*, Αλμυρός, 225-246.
- Βουζαξάκης Κ., 2001-2002. *ΑΔ* (υπό δημοσίευση).
- Darvill T. - Godja M. (επιμ.), 2001. *One Land many landscapes*, BAR Int. series 987. Oxford.
- Doerr, M. - Sarris, A. (επιμ.), 2003. *CAA 2002, The Digital heritage of archaeology. Proceedings of the 30th Conference*, Heracleion, 125-218.
- Gillings M.m - Mattingly D.- van Dalen, J. (επιμ.). 1998, Geographical Information Systems and landscape archaeology, *The Archaeology of Mediterranean Landscapes*, 3, Oxford.
- Heidegger M., 1962. *Being and time*, Oxford.
- Hirsch E., 1995. Landscape: Between place and space, στο Hirsch E.-O' Hanlon M. (επιμ.), *The anthropology of landscape*, Oxford, 1-30,
- Ingold T., 1993. The temporality of the landscape. *World Archaeology* 25, 2, 152-174.
- Ingold T., 2000. *The perception of the environment. Essays in livelihood, dwelling and skill*, London-New York.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 1994. Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου, στο Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (1975-1990). Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνές Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα 31-56.
- Ιντζεσίλογλου Ρ., 1991. *ΑΔ* 46, Χρονικά, 218.
- Ιντζεσίλογλου Ρ., 1993. *ΑΔ* 48, Χρονικά, 242-3.
- Κωτσάκης Κ., 1999. Αντικείμενα και Αφηγήσεις. Η ερμηνεία του υλικού πολιτισμού στη σύγχρονη αρχαιολογία. *Επτάκυκλος*, περίοδος Γ, 2^ο (10^ο), 11-23.
- Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece*, London (ανατύπωση 1967).
- Maran J., 1992α. *Pevkakia Magula I*, Bonn.
- Maran J., 1992β. *Pevkakia Magula II*, Bonn.
- Μπάτζιου Α., 1981. Πύργος. Ένας προϊστορικός δορυφορικός οικισμός. *Ανθρωπολογικά* 2, 108-120.
- Ντίνα Ασπ. 1994. Θέση Άγιος Γεώργιος Κυνηγών Νέας Αγχιάλου. *ΑΔ* 49, Χρονικά, 359.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956-1961. *ΑΔ Χρονικά*, αντιστοίχων ετών.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1958. Νεολιθικά εκ της περιοχής της Ιωλκού, *Θεσσαλικά* 1, 3-15.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1959. Πύρασος, *Θεσσαλικά* 2, 29-68.

- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1978. Ανασκαφή Σέσκλου, *ΠΑΕ* 1976, Α', 153-162.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1981. *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Αθήνα.
- Thomas J., 2001. Archaeologies of place and landscape, στο Hodder I. (επιμ.), *Archaeological theory today*, Cambridge, 165–186.
- Vouzaxakis K., 2001. A new Neolithic site in Thessaly (Greece): The Belitsi magoula. *Antiquity* 75, no. 287, March, 15-16.
- Vouzaxakis K., 2006. Reconstructions: Meterialized Narratives, στο Papaconstantinou D. (επιμ.), *Deconstructing Context: A critical approach to archaeological practice*, Oxford, 176-193.
- Χαστάογλου Β., 2002. *Βόλος. Πορτραίτο της πόλης τον 19^ο και 20^ο αιώνα*. Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου, Βόλος.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 1984. Ο προϊστορικός οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 75-85.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1979. *Το Νεολιθικό Διμήνι*, Βόλος.

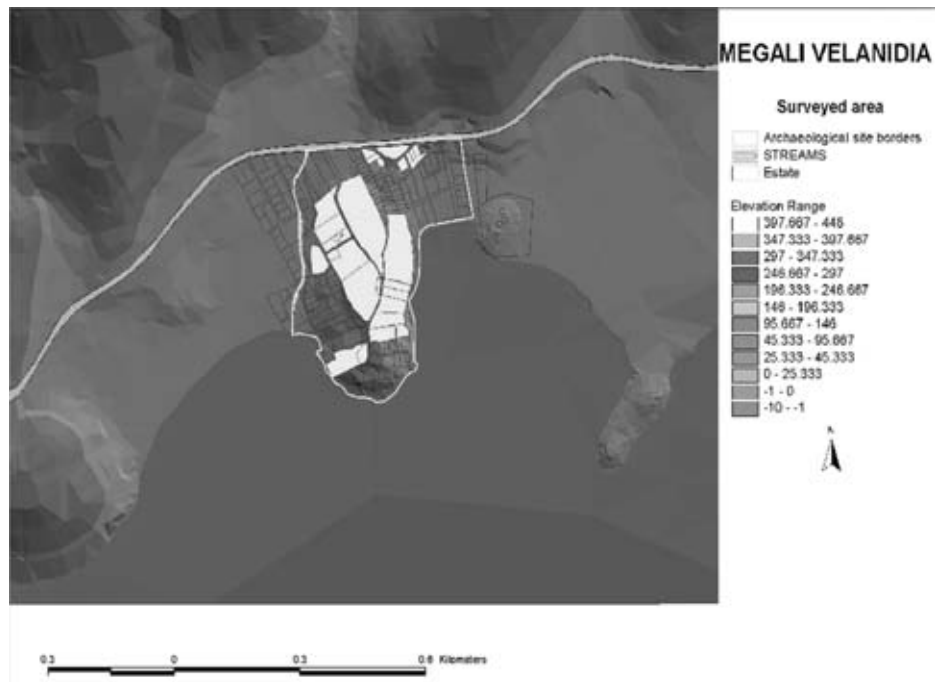
Εικ. 1. Χάρτης περιοχής Μ. Βελανιδιάς – Αγ. Γεωργίου Κυνηγών.

Εικ. 2. Άποψη περιοχής Μ. Βελανιδιάς από βόρεια.

Εικ. 3. Τάφος της Εποχής του Χαλκού.

Εικ. 4. Αντληση στοιχείων από το Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (GIS).
Σημειώνεται η περιοχή όπου έχει διεξαχθεί επιφανειακή έρευνα.

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ. ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Γ. Α. Πίκουλας

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η παρούσα ανακοίνωση, και πιο σωστά περίληψη ανακοινώσεως, αποβλέπει σε διττό στόχο: από τη μια να παρουσιάσει τα δεδομένα για το αρχαίο -και όχι μόνον- οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας, να σταθμίσει την υπάρχουσα κατάσταση, εντοπίζοντας πρωτίστως κενά και ελλείψεις στις γνώσεις μας, και από την άλλη να προτείνει τρόπους και πλαίσιο έρευνας, ώστε να καταστεί εφικτή η πραγμάτωση στο εγγύς μέλλον συναφούς ερευνητικού προγράμματος για το σύνολο του θεσσαλικού χώρου. Άλλωστε ο υπότιτλος της ανακοινώσεως είναι σαφής.

I. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Ια. Είναι γνωστές στους περισσότερους από εσάς οι έρευνές μου για το αρχαίο οδικό δίκτυο στη νότια, ιδίως, Ελλάδα από τις οποίες κατά καιρούς προήλθαν αρκετές δημοσιεύσεις για το τί είναι αρχαία οδός, και μάλιστα αμαξήλατος, ώστε να μην χρειάζεται να επανέλθω¹. Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον μου σε θέματα του αρχαίου οδικού δικτύου εστιάζεται και στον χώρο της Μακεδονίας² και της Θεσσαλίας³. Επιπλέον στο οικείο Τμήμα ΙΑΚΑ του Παν/μίου Θεσσαλίας πραγματώνεται υπό την εποπτεία μου το

1. Βλ. Γ.Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Απο την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία, Ηρόρος*, Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995 [= ΟΔΑ]. Του ίδιου, Το οδικό δίκτυο της Λακωνίας. Χρονολόγηση, απαρχές και εξέλιξη, στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Αθήνα 5-7.3.98, Αθήνα 2001, 325-330. Υ. Πίκουλας, *The Road-Network of Arkadia*, στο T.H. Nielsen - J. Roy (επιμ.), *Defining ancient Arkadia, Acts of the Copenhagen Polis Centre 6*, Copenhagen 1999, 248-319. Αμαξήλατος οδός Κέας, *Ηρόρος* 13, 1999, 177-188.

2. Βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Η αμαξήλατος οδός στη Βόρεια Ελλάδα, στο *Αφιέρωμα στον N.G.L Hammond* [Συμπόσιο προς τιμήν N. Hammond, Πεντάλοφος Κοζάνης 13-15.5.93], Παράρτημα Μακεδονικών αρ. 7 [1997], 357-363. Του ίδιου, *Η χώρα των Πιέρων. Συμβολή στην τοπογραφία της*, Δήμος Πιερέων Καβάλας - ΚΕΡΑ-ΕΙΕ, Αθήνα 2001, ειδικά 11, 189-195.

3. Βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Η «Βελεστινόστρατα». Συμβολή στο οδικό δίκτυο τής αρχαίας Θεσσαλίας, στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας, Βελεστίνο 2-5.10.1997*, *Υπέρεια* 3, 147-158, 1009-1012 & Διαβάσεις και άμυνα: Η διόδος της Παλαιοκαρυάς, στα *Πρακτικά ΣΤ' Συνέδριο Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 8-10.11.2002*, *Τρικαλινά* 23, 2003, 77-89.

πρόγραμμα «Διασχίζοντας την Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα» με μακρόχρονο (πενταετή) ορίζοντα εφαρμογής⁴, στο οποίο προφανώς και περιλαμβάνεται η ορεινή δυτική Θεσσαλία (Ν. Τρικάλων και Ν. Καρδίτσας, περιοχή Ασπροποτάμου και Αργιθέας), ως αναπόσπαστο τμήμα της νότιας Πίνδου.

Διευκρινίζω μάλιστα ότι η έρευνα πραγματώνεται σε διαχρονική βάση, δηλαδή εντοπίζει και καταγράφει τα κατάλοιπα δρόμων κάθε εποχής και είδους, ώστε να υπάρχει πλήρης εικόνα για τον τόπο και τη χερσαία επικοινωνία του σε όλες τις εποχές.

Ιβ. Είναι γεγονός ότι η Θεσσαλία δεν έχει να επιδείξει σχεδόν τίποτε από το *extra muros* αρχαίο αμαξήλατο οδικό δίκτυο. Η αρχαία γραμματεία παρέχει με απόλυτη φειδώ τις συναφείς πληροφορίες, τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι προς το παρόν πενιχρά και η σημερινή έρευνα δεν έχει ασχοληθεί με αυτό το θέμα της Θεσσαλίας. Με δυο λόγια, γνωρίζουμε ελάχιστα και υποθέτουμε περισσότερα· οι λιγιστές μάλιστα γνώσεις μας περιορίζονται στο ρωμαϊκό δίκτυο. Για το τελευταίο, αδρομερή εικόνα μας παρέχει η *Tabula Reutingeriana* και τα εικοσιτέσσερα μιλιάρια που σώθηκαν κατά τόπους από τότε⁵. Στη βιβλιογραφία, από όσα τουλάχιστον γνωρίζω, μνημονεύεται μόνον μία αρματοχιά στη Θεσσαλία: ανήκει στην οδό Φερών – Παγασών/Δημητριάδος και είναι πρόσφατο ανασκαφικό εύρημα της αρχαιολόγου της ΙΓ' ΕΠΚΑ κ. Ευσταθίας Σχίζα⁶. Είχε προηγηθεί μελέτη μου για τη Βελεστινόστρατα και ο αποχαρακτηρισμός της ως αρχαίας οδού⁷. Την Βελεστινόστρατα, τον λιθόστρωτο άξονα Βελεστίνου-Βόλου της τουρκοκρατίας δημοσίευσε ο Απόστολος Αρβανιτόπουλος στα ΠΑΕ του 1911⁸.

Προφανώς η σπάνις των στοιχείων δεν οφείλεται μόνον στην απουσία της έρευνας, αλλά και στην ιδιάζουσα γεωμορφολογία του τόπου: εννοώ τα κατεξοχήν πεδινά εδάφη της Θεσσαλίας, συνήθως μάλιστα με σημαίνουσες αποθέσεις και επιχώσεις, αλλά και στην κυριαρχία του φλύσχη, ενώ και ο ασβεστόλιθος δεν διακρίνεται πάντοτε για την ποιότητά του. Και έχω πολλές φορές επισημάνει στο παρελθόν τη σημασία της συστάσεως του εδαφικού αναγλύφου, ως αναγκαίας παραμέτρου για τη διάσωση των καταλοίπων μιας αρχαίας οδού, αφού μόνον ανασκαφικά τεκμηριώνεται η αρχαία οδός στο χώμα και αυτό όχι πάντοτε, ενώ η επιφανειακή έρευνα αδυνατεί να ανιχνεύσει το παραμικρό.

4. Βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Διασχίζοντας την Πίνδο. Α' περίοδος: Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 16, 2002, 669–678. Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 17, 2003, 611–618. Διασχίζοντας την Πίνδο. Γ' περίοδος (2004): Νότια μεθόριος Ν. Γρεβενών, *ΙΗ' ΑΕΜΘ*, Θεσσαλονίκη 10–12.2.2005 [υπό έκδοση].

5. Βλ. F. Mottas – J.-C. Decourt, *Voies et milliaires romains de Thessalie*, *BCH* 121, 1997, 311–354.

6. Βλ. Ε.Κ. Σχίζα, Η αρχαία οδός Φερών–Παγασών στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί–Βελεστίνου–Ρήγας, Βελεστίνου 2–5.10.1997, Υπέριος* 3, 173–187. Σημειώνω ότι η έρευνα στην ευρύτερη περιοχή των Φερών των συναδέλφων Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Massimo di Salvatore δεν απέφερε αρματοχιές, αφού διάφορα ήταν το σκεπτικό και η μέθοδος του εκεί πραγματωθέντος ερευνητικού προγράμματος, βλ. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών και Μ. di Salvatore, *Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti, difese, vie e confini, στο Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας. 1975–1990. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17–22 Απριλίου 1990*, Αθήνα 1994, τόμ. Β αντιστοιχώς 71–92 και 93–124, ειδικά 109, 111, 113.

7. Βλ. Γ. Α. Πίκουλας, Η «Βελεστινόστρατα», όπ. π.

8. Βλ. Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, 3) Αρχαία λεωφόρος Παγασών–Φερών, *ΠΑΕ* 1911, 301/2. Πρβλ. και *ΠΑΕ* 1907, 154 [απλή μνεία].

II. ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Τί θα μπορούσαμε να κάνουμε λοιπόν στην περίπτωση της Θεσσαλίας, όσον αφορά στο οδικό της δίκτυο; Κατ' αρχάς υφίσταται ένα στέρεο υπόβαθρο από τις προγενέστερες έρευνες στον χώρο της Πελοποννήσου, της Μακεδονίας, αλλά και των Κυκλάδων, που παρέχει ικανό υλικό για παραλληλισμούς κάθε είδους. Από την άλλη υπάρχει μια μέθοδος έρευνας δόκιμη, όσο και δοκιμασμένη 25 χρόνια τώρα, με αποδεκτά σημαίνοντα αποτελέσματα⁹.

Όντας μάλιστα, εξ επαγγέλματος πλέον Θεσσαλός, μπορεί να διασφαλισθεί ευχερέστερα η σε μεγάλο βαθμό συμμετοχή-συμβολή των γηγενών στην έρευνα, που αποτελεί και την καθοριστική παράμετρο, σύμφωνα με τη μέθοδό μου, για την επιτυχή πραγμάτωσή της.

Επιπλέον η ολοκλήρωση του προγράμματος της Πίνδου, με τον έλεγχο του νότιου τμήματός της, περιοχή Ασπροποτάμου και Αργιθέας, ευελπιστούμε ότι θα αποφέρει νέα στοιχεία για το οδικό δίκτυο της ορεινής δυτικής Θεσσαλίας σε διαχρονική βάση.

Τα παραπάνω θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα θεμέλια ενός ερευνητικού προγράμματος, ώστε να ανιχνεύσουμε, εντοπίσουμε, καταγράψουμε και μελετήσουμε ό,τι τυχόν διασώζεται από το αρχαίο οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας. Επιπροσθέτως η αντιμετώπιση του θέματος σε διαχρονική βάση θα διασφαλίσει την τεκμηρίωση των όποιων πορισμάτων της έρευνας. Ένα τέτοιο όμως πρόγραμμα απαιτεί τη διεπιστημονική, όσο και αγαστή συνεργασία πολλών συναδέλφων, και όχι μόνον. Από τη συμβολή των τεχνικών για τις ηλεκτρονικές καταγραφές με GPS και εφαρμογές σε GIS, έως την αμέριστη, όσο και ισότιμη, συνδρομή των μάχιμων συναδέλφων των οικείων Εφορειών Αρχαιοτήτων, ή την επιστράτευση των γηγενών οδηγών: αγροφυλάκων, βοσκών, κυνηγών κ.ά. Βούληση και γνώση υπάρχουν, μέθοδος και εξοπλισμός υφίστανται, απομένει να εξασφαλισθούν η αποδοχή και η συνεργασία των πολλών, χωρίς να παραβλέπεται η πάντοτε καθοριστική παράμετρος της χρηματοδότησεως. Ευθαρσώς πάντως ομολογώ ότι η παρούσα ανακοίνωση επέχει και θέση προσκλητηρίου για κάθε ενδιαφερόμενο. Οφείλουμε άλλωστε να ενστερνισθούμε τις επιταγές του κανόνα: στα μακρόχρονα, όσο και πολυσύνθετα, ερευνητικά προγράμματα προέχει η αγαστή συνεργασία και η ισότιμη συμμετοχή -στο μέτρο των δυνατοτήτων ενός εκάστου-, ώστε να διασφαλισθούν σημαίνοντα, όσο και ικανώς τεκμηριωμένα, αποτελέσματα της έρευνας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Τρία χρόνια μετά την παρούσα ανακοίνωση και τα πράγματα έχουν, ευτυχώς, διαφοροποιηθεί: επιμένοντας να ανιχνεύω την προφορική, πρωτίστως, παράδοση στις ανά τη Θεσσαλία εξορμήσεις μου επιτέλους προέκυψε η πρώτη σημαίνουσα αμαξήλατος αρχαία οδός. Τα κατάλοιπά της διατηρούνται εντυπωσιακά στη δεξιά/νότια όχθη του Ξηριά ή Ξηριά κατά τους ντόπιους, του αρχαίου δηλαδή Τιταρήσιου, ανάμεσα στον Τύρναβο και το Δαμάσι, στα πρώτα (εξ ανατολής) χαρακτηριστικά στενά του ποταμού στη θέση Ανήλιο [βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Αμαξήλατο οδικό δίκτυο Ν. Λαρίσης*, 6ο Συνέδριο Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 8.5.2004, *Ηόρος* 17-18, 2004-05, υπό έκδοση].

9. Βλ. για τη μέθοδο Γ.Α. Πίκουλας, ΟΔΑ, 9-13.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ. ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ. ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Γ. Α. Πίκουλας

Η παρούσα ανακοίνωση αποσκοπεί σε διττό στόχο: από τη μιά επιχειρεί την αποτίμηση των υπάρχουσών γνώσεων μας για το αρχαίο οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας, αλλά και αυτό των νεωτέρων χρόνων (διαχρονική θεώρηση), και από την άλλη επιχειρεί να καταθέσει προτάσεις και απόψεις για την πραγμάτωση στο εγγύς μέλλον ερευνητικού προγράμματος για το σύνολο του θεσσαλικού χώρου. Υπόβαθρο για το δεύτερο αποτελεί η συναφής έρευνα που ολοκληρώθηκε τα παρελθόντα χρόνια στην υπόλοιπη Ελλάδα [Πελοπόννησος, Κυκλάδες, Μακεδονία] και βέβαια το τρέχον ερευνητικό πρόγραμμα του οικείου Παν/μίου [2002 κ.ε.] με τίτλο «Οι διαβάσεις της Πίνδου: Οδικό δίκτυο και άμυνα», σημαντικό μέρος του οποίου καλύπτει τη δυτική ορεινή Θεσσαλία [Ν. Τρικάλων και Καρδίτσας, περιοχή Ασπροποτάμου και Αργιθέας].

ΗΠΙΑΣ ΜΟΡΦΗΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΕ ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΛΟΓΗ ΣΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ

Στέλλα Κατακούτα, Δημήτριος Καραγκούνης

Η προστασία και ανάδειξη των μνημείων παραμένει πάντα ένα ιδιαίτερο και σύνθετο ζήτημα. Η διάσωσή τους προϋποθέτει τη διατήρηση των επιμέρους στοιχείων τους ως φορέων πολιτιστικών πληροφοριών και τη διαφύλαξη της αυθεντικότητάς τους. Προς την κατεύθυνση αυτήν ο διαφαινόμενος τα τελευταία χρόνια νέος προβληματισμός με την επιλογή ήπιων και συνετών επεμβάσεων και χρήσεων σε αυτά αποτελεί ίσως την καλύτερη λύση, αν και απαιτείται ακόμα όπως έχει διαπιστωθεί, περισσότερη ανάλυση και αποσαφήνιση της ουσίας και των επιδιωκόμενων στόχων¹.

Με τον όρο «ήπιο» νοείται η συνύπαρξη α) της μέγιστης διατήρησης της αυθεντικότητας και των αξιών (μορφής, τυπολογίας, τεχνολογίας και υλικού) που ενσωματώνει και εκφράζει η ιστορική κατασκευή, β) της ελάχιστης επέμβασης, η οποία ως «φιλική» προς το αρχιτεκτόνημα είναι αναστρέψιμη, γ) της επιβεβλημένης ασφάλειας και δ) της συμβατότητας με τα στοιχεία και το συνολικό μνημείο των εφαρμοζομένων νέων χρήσεων, υλικών, τεχνολογίας, μορφών και τυπολογίας.

Βασίζόμενοι στις παραπάνω αρχές, προχωρήσαμε στην υλοποίηση σειράς εργασιών συντήρησης και ανάδειξης σε τέσσερα ταφικά μνημεία στην πόλη των Φαρσάλων και το Πετρόπορο Τρικάλων. Τα μνημεία αυτά είχαν ανασκαφθεί πριν από αρκετά χρόνια και παρέμειναν ως σήμερα μη επισκέψιμα για το κοινό, χωρίς να τύχουν καμιάς φροντίδας με ότι αυτό συνεπάγεται².

Α. ΦΑΡΣΑΛΑ

Η Φάρσαλος³, πρωτεύουσα της τετραρχίας της Φθίας, κτισμένη στη βόρεια πλαγιά και τις υπώρειες του υψώματος «Προφήτης-Ηλίας», πάνω σ' ένα σταυροδρόμι οδικών αξόνων, κυριαρχούσε στη στενή πεδιάδα που απλώνεται μπροστά της και τη διαρρέει ο Ενιπέας ποταμός. Σήμερα κατά το μεγαλύτερο μέρος της καλύπτεται από τη σύγχρονη ομώνυμη πόλη.

1. 1ο Εθνικό Συνέδριο 2001, και ειδικότερα οι σελ. 721-726 όπου οι διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα του Συνεδρίου.

2. Διευκρινίζεται ότι ο τάφος στο Πετρόπορο Τρικάλων μετά τη μερική ανασκαφή του το 1906 καλύφθηκε εκ νέου με τα χώματα του τύμβου του.

3. Stählin 1914. Bequignon 1970.

Τα νεκροταφεία της εκτείνονταν στα δυτικά και στα ανατολικά της, έξω από τα τείχη και κατά μήκος των δρόμων που οδηγούσαν στις όμορες περιοχές και εκτός Θεσσαλίας. Η μέχρι τώρα έρευνα, πάντα με τη μορφή σωστικών ανασκαφών, στις θέσεις και των δύο, απέδειξε ότι αυτά χρησιμοποιούνταν συνεχώς από τα μυκηναϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια, περίοδοι που αντιστοιχούν στα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έρχονται στο φως *intra muros*⁴. Οι τύποι των τάφων τους ποικίλλουν ανάλογα και με την εποχή: απλοί κιβωτιόσχημοι, μερικές φορές σε συστάδες καλυμμένοι με τύμβο, καλυβίτες, σαρκοφάγοι, θήκες, κτιστοί θαλαμοειδείς, θολωτοί με τύμβο καθώς και τετράγωνα ταφικά κτίσματα με πυραμιδοειδή στέγη. Οι πληροφορίες που μας παρέχουν, ιδιαίτερα όσοι από αυτούς βρίσκονται ασύλητοι, για το πολιτισμικό επίπεδο και τις αντιλήψεις της τοπικής κοινωνίας έρχονται να συμπληρώσουν την εικόνα που αποκομίζουμε γι' αυτήν από τα οικιστικά λείψανα.

Από τους ανασκαμμένους μέχρι σήμερα τάφους τρεις μόνο παραμένουν ορατοί, οι υπόλοιποι έχουν καταχωθεί (εικ. 1). Πρόκειται για έναν κτιστό θαλαμοειδή μυκηναϊκής περιόδου, ένα θολωτό υστεροαρχαϊκών χρόνων καθώς και ένα τετράγωνο ταφικό κτίσμα με πυραμιδοειδή στέγη του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Όλοι τους ανήκουν στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης, μέρος του οποίου ανασκάφθηκε στη δεκαετία του 1950 από το Νικ. Βερδελή, όταν η περιοχή που εκτείνεται ήταν ακόμη σχεδόν αδόμητη⁵.

Ο αρχαϊκός θολωτός τάφος καλυπτόταν από τύμβο, που οριζόταν με περίβολο⁶ (εικ. 2α-β). Είναι κατασκευασμένος από ντόπιο γκριζόλευκο ασβεστόλιθο και η θόλος του είχε καταρρεύσει ίσως ήδη από την αρχαιότητα. Ο θάλαμος του τάφου έχει διάμετρο 4,50μ., η οποία μειώνεται σε 4,10μ. στο μέγιστο σωζόμενο ύψος του, που σε ορισμένα σημεία φτάνει τα 2μ. Η τοιχοποιία του, πάχους 0,65μ., αποτελείται από μεγάλους κυρίως λίθους που πολυγωνίζουν. Η είσοδος του θαλάμου ανοίγεται στη νότια πλευρά του, όπου καταλήγει κτιστός δρόμος, μήκους 7,25μ. Το σχήμα του τελευταίου, όπως αναφέρει ο ανασκαφέας, είναι ιδιόρρυθμο: «...διαίρεται εις δύο τμήματα εκ των οποίων το εξωτερικόν έχει μήκ. 3,92μ., πλάτ. 1,10μ., το εσωτερικόν τμήμα αυτού, όπερ θα ηδύνατο να χαρακτηρισθή και ως προθάλαμος του τάφου, προσλαμβάνει τριγωνικόν σχήμα δια δύο ανοιγομένων εκατέρωθεν γωνιών το πλάτος αυτού ενταύθα είναι 1,48μ., εις την είσοδον προς την θόλον 1,05μ.»⁷. Ο «προθάλαμος», αν όχι και όλος ο δρόμος, ήταν στεγασμένος και έκλεινε κατά την έξοδό του με ξύλινη θύρα. Τα μέτωπα του δρόμου δένουν οργανικά με τον περίβολο, οι λίθοι του οποίου, όπως και αυτοί του εξωτερικού τμήματος του δρόμου, εδράζονται σε πλάκες ευθυνηρίας. Η πρόσθια επιφάνεια των λίθων είναι δουλεμένη με χονδρό βελόνι, ενώ η δόμηση κυρίως αυτών του περιβόλου ακολουθεί το πολυγωνικό με τάσεις λεσβίου σύστημα τοιχοδομίας, που απαντάται και σε τμήμα της οχύρωσης της πόλης του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Η διάμετρος του περιβόλου είναι 19μ. και το σωζόμενο ύψος του ανέρχεται στο 1,50μ.

Στο εσωτερικό της θόλου και στο δυτικό της τμήμα υπήρχαν δύο πώρινες σαρκοφάγοι,

4. Σχετικά με τις σωστικές ανασκαφές στα νεκροταφεία της αρχαίας Φαρσάλου βλ. κυρίως τις δημοσιεύσεις του Ν. Βερδελή στα ΠΑΕ 1951, 1952, 1953, 1954 και 1955 καθώς και τα Χρονικά του ΑΔ από το 1960 και μετά.

5. Βερδελής 1951, 154-163. Βερδελής 1952α, 185-203. Βερδελής 1953, 127-132. Βερδελής 1954, 153-159. Βερδελής 1955, 140-145, πιν. 44-46.

6. Βερδελής 1951, 157-163. Βερδελής 1952α, 185-195. Βερδελής 1954, 153-155. Ακόμη ένας πιθανόν (λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του) θολωτός τάφος του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε σε πολύ κοντινή απόσταση νοτιοανατολικά του συγκεκριμένου: Βερδελής 1955, 142-143.

7. Βερδελής 1951, 159. Βερδελής 1952α, 185-186.

συλημένες και μισοκατεστραμμένες, ενώ απ' όλη την έκτασή της συλλέχθηκε αριθμός οστράκων που χρονολογούνται από τα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Στον προθάλαμο του δρόμου βρέθηκε μεταξύ άλλων και το σημαντικότερο των ευρημάτων. Πρόκειται για ένα μελανόμορφο κρατήρα του ζωγράφου του Εξηκία, η πρόσθια όψη του οποίου κοσμείται με τη μάχη Ελλήνων και Τρώων γύρω από το σώμα του νεκρού Πατρόκλου⁸. Με βάση το σύνολο των ευρημάτων σε συνδυασμό με τον τρόπο δόμησης, η κατασκευή του θολωτού μνημείου τοποθετείται όχι μεταγενέστερα των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ., η δε χρήση του συνεχίστηκε μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους.

Αμέσως βορειοδυτικά της θόλου εντοπίστηκε σε βαθύτερο επίπεδο ο θαλαμοειδής τάφος μυκηναϊκών χρόνων⁹, τον οποίο «οι κατασκευάσαντες το άνωθεν θολωτόν μνημείον διετήρησαν εκ σεβασμού», όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται στη δημοσίευση. Συγκεκριμένα το βόρειο τμήμα της θόλου κτίστηκε επάνω στο δρόμο του θαλαμοειδούς, σε επαφή με το βόρειο τοίχο του. Έτσι ο νότιος τοίχος του δρόμου, που αποτελεί συνέχεια του νότιου τοίχου του θαλάμου του τάφου, εγκλωβίστηκε μέσα στην έκταση της θόλου του νεότερου ταφικού κτίσματος και διατηρήθηκε κάτω από το δάπεδό της. Ο θαλαμοειδής, του οποίου η οροφή προφανώς είχε καταρρεύσει πριν την ανέγερση του θολωτού, έχει διαστάσεις 3×2,40μ. και διατηρείται σε ύψος 1,50μ. Η τοιχοποιία του αποτελείται από αργές ασβεστολιθικές πέτρες με συνδετικό υλικό λάσπη. Τα δύο άκρα του δρόμου του βρέθηκαν φραγμένα με ξερολιθιά, η ύπαρξη της οποίας ερμηνεύθηκε από τον ανασκαφέα ως υποστήλωμα για την κατασκευή της θόλου του υπερκείμενου μνημείου. Παρ' όλο που ο θαλαμοειδής ήταν συλημένος, εντοπίστηκαν ανάμεσα στα λιγοστά εναπομείναντα μικροαντικείμενα αρκετά θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων.

Αμέσως μετά την ανεύρεση του μυκηναϊκού τάφου και με άμεσο στόχο την απρόσκοπτη συνέχιση της ανασκαφής με ταυτόχρονη στήριξη του θολωτού μνημείου πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές επεμβάσεις¹⁰, που φαίνεται ότι ολοκληρώθηκαν με το πέρας της έρευνας. Έκτοτε και μέχρι πρόσφατα καμία εργασία συντήρησης και γενικά ανάδειξης δεν έγινε στα μνημεία, γεγονός που σταδιακά και προσθετικά επέφερε βλάβες στους τάφους, ενώ με την πάροδο του χρόνου έγιναν φανερές και οι όποιες αδυναμίες των νεότερων επεμβάσεων (εικ. 3).

Διαπιστώθηκε λοιπόν μια σειρά προβλημάτων κυρίως στατικής φύσεως. Ειδικότερα:

α) Αποδιοργάνωση της αργολιθοδομής των πλευρικών τοιχωμάτων, ιδίως του ανατολικού¹¹, του θαλαμοειδούς τάφου με φουσκώματα, παντελή έλλειψη συνδετικού κονιάματος και κατάρρευση μέρους του υλικού.

β) Ολοκληρωτική σχεδόν κατάρρευση του νότιου τοίχου του δρόμου του θαλαμοειδούς.

γ) Ρηγματώσεις κατά τόπους του δομικού υλικού του θολωτού τάφου.

δ) Απόκλιση από την αρχική θέση της τοιχοποιίας σε τμήμα της θόλου και στα μέτωπα, κυρίως στο δυτικό, του δρόμου του θολωτού τάφου.

ε) Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείτο εντονότερα στους λίθους του περιβόλου, πάντα

8. Βερδελής 1951, 160-161. Βερδελής 1952β, 96-116.

9. Βερδελής 1952α, 190-192. Βερδελής 1953, 128-132. Στη γύρω περιοχή αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη τάφοι, ένας κτιστός θαλαμοειδής και ένας κιβωτιόσχημος, της ίδιας περιόδου: Βερδελής 1952α, 195-198.

10. Βερδελής 1952α, 192.

11. Ο ανασκαφέας γράφει για το ανατολικό τοίχωμα του τάφου: «...όπερ συνίσταται εκ μεγάλων πλακοειδών ασβεστολιθών, αλλ' ουχί επιμελώς εκτισμένων»: Βερδελής 1952α, 192.

ως αποτέλεσμα των ωθήσεων του χωμάτινου όγκου του τύμβου και των αργών λίθων που αυτός περιέχει. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι το σημερινό χώμα του τύμβου, καστανό πηλώδες, αποτελεί ενιαία επίχωση έως και την ευθυντηρία του περιβόλου και δεν ανταποκρίνεται στην αναφερόμενη από το Νικ. Βερδελή στρωματογραφία του¹². Οι αργοί λίθοι που εντοπίζονται ανάμεσα στο χώμα αναφέρονται και από τον ανασκαφέα σε υστερότερη σημείωσή του «...εκ της τοιαύτης κλίσεως τα μεταξύ των χωμάτων λιθάρια κυλιόμενα προς τα κάτω κατά την απόρριψιν συνεκεντρώντο προς την πλευράν του περιβάλλοντος τον τύμβον λιθίνου κρηπιδώματος»¹³.

στ) Πτώση σε μικρή έκταση του δομικού υλικού του περιβόλου.

Στα παραπάνω θα πρέπει να προσθέσουμε και τις επιπτώσεις των νεότερων επεμβάσεων. Με άμεσο στόχο, όπως ήδη προαναφέρθηκε, την αντιστήριξη της θόλου αλλά και μακροπρόθεσμα την αναγνωρισιμότητα των δύο μνημείων έγινε αλλαγή της στάθμης του δαπέδου του θολωτού σε χαμηλότερο επίπεδο, -0,85μ., από το αρχικό με αντίστοιχη προσθήκη-δόμηση λιθοδομής στη θεμελίωση της θόλου, αρμολογημένης με πατητήτσιμεντοκονία (εικ. 4). Παράλληλα υποστηλώθηκε το βόρειο τμήμα της θόλου που περνούσε πάνω από το δρόμο του θαλαμοειδούς με την προσθήκη μικρών λίθινων σφηνών, ξυλοδεσιών και δύο πεσσών από σκυρόδεμα, ενώ ο υπόλοιπος κενός χώρος γεμίστηκε με ξερολιθιά (εικ. 5). Για τη συγκράτηση των χωμάτων του τύμβου προς την πλευρά του θαλαμοειδούς τάφου κτίστηκε λιθοδομή, όμοια με την προηγούμενη, σε επαφή με το εξωτερικό πέρας των πλευρικών τοιχωμάτων του στα δυτικά, βόρεια και ανατολικά (εικ. 6). Τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε και η λιθοδομή που έγινε με τον ίδιο τρόπο σε μέρος του ανατολικού τμήματος της τοιχοποιίας της θόλου που σωζόταν σε χαμηλότερο ύψος. Για την πληρέστερη εικόνα του μνημείου ανακατασκευάστηκαν οι παραστάδες της εισόδου της θόλου, ειδικότερα η δεξιά (εικ. 7), για την αρχική κατάσταση των οποίων δεν αναφέρεται κάτι σχετικώς στη δημοσίευση, ενώ παράλληλα τοποθετήθηκε μία πλάκα ως υπέρθυρο. Τέλος, συγκρίνοντας τις δημοσιευμένες φωτογραφίες με την τωρινή κατάσταση του μνημείου, διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και στο βορειοδυτικό τμήμα της τοιχοποιίας της θόλου.

Η μελέτη που συντάχθηκε για τη συντήρηση των τάφων και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου τους, ως αναπόσπαστου μέρους αυτών, βασίστηκε στις παρακάτω παραμέτρους:

α) Ανάλυση και τεκμηρίωση των μνημείων, αναγκαία για την ορθότητα των τελικών επιλογών-λύσεων.

β) Διάσωση της ακεραιότητας και της αυθεντικότητας των δύο τάφων με άρση της ετοιμορροπίας και παράλληλη προστασία από τη φυσική φθορά.

γ) Ανάδειξη της αισθητικής τους αξίας με παράλληλη εξασφάλιση της αναγνωσιμότητας και λειτουργικότητάς τους ως επισκέψιμου χώρου.

δ) Τέλος, κρίθηκε αναγκαίο μέρος των νεότερων επεμβάσεων να παραμείνουν ως έχουν, αφού οποιαδήποτε άλλη λύση επέσειε τον κίνδυνο περαιτέρω αλλοίωσης των μνημείων ή ακόμα και επιπρόσθετων στατικών προβλημάτων.

Αφού προηγήθηκε λεπτομερής καθαρισμός του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου από τη βλάστηση, οι εργασίες συντήρησης ξεκίνησαν με την επαναφορά στην κατακόρυφη αρχική τους θέση όλων ανεξαιρέτως των λίθων του περιβόλου (εικ. 8). Για το σκοπό

12. Βερδελής 1951, 158.

13. Βερδελής 1954, 153.

αυτό σκάφθηκε τμηματικά στην πίσω πλευρά τους και έως τη θεμελίωση της ευθυντηρίας τους ένα χαντάκι, πλάτους 0,80μ., που στη συνέχεια χρησίμευσε ως αποστραγγιστικό δίκτυο με την τοποθέτηση στο κατώτερο τμήμα του ξερολιθιάς από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους που περιείχε ο τύμβος και στο ανώτερο χώματος, πάχους 0,30-050μ. Με τον τρόπο αυτό ελαχιστοποιήθηκαν οι ωθήσεις που δέχονταν οι λίθοι του περιβόλου. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και στα πλευρικά τοιχώματα του δρόμου και στο δυτικό τμήμα της θόλου που έχριζε επέμβασης.

Παράλληλα έγινε ταύτιση του λιγοστού δομικού υλικού του περιβόλου που είχε καταπέσει και αφού ολοκληρώθηκε η προηγούμενη εργασία αυτό επανατοποθετήθηκε στη θέση του. Εξαιρέση αποτέλεσαν οι δύο πώρινοι κυβόλιθοι που είχαν βρεθεί σε τυχαία θέση κατά την αποκάλυψη του βορειοδυτικού τμήματος του περιβόλου και ο ανασκαφέας στη συνέχεια τοποθέτησε ως επίστεψη στην κορυφή των λίθων του, όπως φαίνεται σε εικόνα της δημοσίευσης¹⁴. Οι συγκεκριμένοι κυβόλιθοι δεν εντοπίστηκαν και θα πρέπει να θεωρηθούν οριστικά χαμένοι.

Στη συνέχεια προχωρήσαμε στην αφαίρεση των νεότερων λιθοδομών επάνω από τους τοίχους του θαλαμοειδούς τάφου και στη θέση τους δημιουργήσαμε πρηνές με κλίση προς το εσωτερικό του, όπου τοποθετήθηκε λεπτό πλέγμα για τη συγκράτηση των χωμάτων, που με την πάροδο του χρόνου καλύφθηκε από την αυτοφυή ελεγχόμενη βλάστηση. Αποκαταστάθηκε η περιμετρική αργολιθοδομή του θαλάμου του με εξάλειψη των τοπικών φουσκωμάτων και αρμολόγηση των επιφανειών με κονίαμα από κοσκινισμένη άργιλο και μικρή ποσότητα ασβέστη (εικ. 9). Τέλος, κάτω από την επιφάνεια του χωμάτινου δαπέδου του και σε όλη την έκταση αυτού δημιουργήθηκε αποστραγγιστικό φρεάτιο, βάθους 0,40μ., με τη ρίψη χαλικιού 3Α, το οποίο επικαλύφθηκε με το χώμα που αφαιρέθηκε κατά την εκσκαφή¹⁵.

Η νεότερη λιθοδομή στη βάση της θόλου διατηρήθηκε, γιατί αφ' ενός οποιαδήποτε προσπάθεια απομάκρυνσής της παραμόνευε σοβαρούς κινδύνους για τη στατικότητα του μνημείου, αφ' ετέρου η παρουσία της βοηθούσε στην κατασκευή και εδώ αποστραγγιστικού φρεατίου, με την ίδια μέθοδο όπως παραπάνω. Με τον τρόπο αυτό το δάπεδο του τάφου επανήλθε στο αρχικό του επίπεδο (εικ. 10). Παράλληλα προς την πλευρά του δρόμου του θαλαμοειδούς τοποθετήθηκε ένα ξύλινο παραπέτο, ώστε να παραμείνει ορατός ο νότιος τοίχος του, ο οποίος κατά το μεγαλύτερο τμήμα του είχε διαλυθεί στο διάστημα που μεσολάβησε από την ανασκαφή μέχρι σήμερα. Για καθαρά διδακτικούς λόγους και βασιζόμενοι στις φωτογραφίες της δημοσίευσης, τον συμπληρώσαμε καθ' ύψος με τους λίθους του που είχαν καταπέσει και παρέμειναν *in situ*. Ανάμεσα στο σωζόμενο τμήμα του και στην ανακατασκευή τοποθετήθηκε φύλλο μολύβδου για να είναι διακριτή η επέμβαση και για τον ίδιο σκοπό αρμολογήθηκε η νεότερη συμπλήρωση. Οι πεσσοί από σκυρόδεμα, η ξυλοδεσιά και οι μικρές σφήνες που στήριζαν το τμήμα της θόλου που είχε κτιστεί πάνω από το δρόμο του θαλαμοειδούς αφέθηκαν με το σκεπτικό ότι η αντικατάστασή τους θα συνεπάγονταν τη χρήση ενός νέου άλλου υλικού. Ενισχύθηκε μόνο η υπάρχουσα ξερολιθιά, ενώ το τμήμα που μεσολαβεί από το βόρειο μέτωπο του νότιου τοίχου του θαλαμοειδούς μέχρι το τοίχωμα της θόλου καλύφθηκε με χώμα ως το επίπεδο του δαπέδου του θολωτού.

14. Βερδελής 1954, 154-155, εικ. 2.

15. Η ανασκαφή είχε προχωρήσει σε βαθύτερα στρώματα από το επίπεδο του χωμάτινου δαπέδου του τάφου: Βερδελής 1953, 130-131 και Βερδελής 1954, 153.

Αναγκαία κρίθηκε και η διατήρηση των επεμβάσεων που είχαν γίνει στις παραστάδες της εισόδου της θόλου, καθώς οποιαδήποτε άλλη λύση θα επέφερε περαιτέρω αλλοίωση του μνημείου. Απλά αφαιρέθηκαν τα κονιάματα από τσιμεντοκονίαμα και αντικαταστάθηκαν με νέα από ασβεστοκονίαμα. Η πλάκα του υπέρθυρου της εισόδου που παρουσίαζε σοβαρές ρηγματώσεις, αφού συγκολλήθηκε με συνδετικό υλικό και με χρήση καρφίδων τιτανίου, επανατοποθετήθηκε *in situ*.

Οι ρηγματώσεις του δομικού υλικού σφραγίστηκαν με συνδετικό κονίαμα λευκού τσιμέντου και ασβεστιτικού υλικού σε αναλογία 1:1. Τέλος απ' όλες τις επιφάνειες των λιθοδομών απομακρύνθηκαν με τη χρήση βιοκτόνων (DISOGEN) οι βιολογικές επικαθήσεις, εργασία που επαναλαμβάνεται πλέον ανά τακτά χρονικά διαστήματα.

Για να δοθεί το δυνατόν καλύτερα η εικόνα του τύμβου που κάλυπτε άλλοτε τον τάφο, το υπάρχον χώμα του διαμορφώθηκε σε αμφικλινή επίπεδα που συγκλίνουν στην κορυφή τους σ' ένα πλατύ διάδρομο. Όμοια ο περιβάλλον χώρος διαμορφώθηκε με κλίση προς τους γύρω δρόμους, ώστε να αποπνέει και αυτός την αίσθηση του τύμβου. Σε ικανή απόσταση από τον περίβολο χαράχθηκαν διάδρομοι περιπάτου, πλάτους 1,50μ., ακολουθώντας την καμπύλη φορά του μνημείου. Οι διάδρομοι στα πλαίσια των ήπιων εφαρμογών σκάφτηκαν σε βάθος 1μ. και στη συνέχεια τοποθετήθηκε στο χαμηλότερο επίπεδο στρώμα χαλικιού 3Α και στο ανώτερο σπαστού γκριζοπράσινου χαλικιού, που δεν έρχεται σε αντίθεση με την αισθητική του αρχιτεκτονήματος. Σε κατάλληλα σημεία τοποθετήθηκαν τα απαραίτητα δίκτυα ύδρευσης με παράλληλη φύτευση πρασίνου, ενώ για τον ηλεκτροφωτισμό ακολουθήθηκε η λύση του χαμηλού φωτισμού περιμετρικά του περιβόλου. Στα νοτιοδυτικά του χώρου επιλέχθηκε να κατασκευασθεί ένα καθιστικό ημικυκλικής μορφής και να τοποθετηθεί καμπυλόμορφη ενημερωτική πινακίδα, μιας και το καμπύλο είναι το κυρίαρχο σχήμα του χώρου. Τέλος αντικαταστάθηκε η παλαιά περίφραξη από σίτα με νέα από σωληνοειδή τμήματα και πλέγμα.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών εδώ και περίπου τρία χρόνια τα μνημεία υπόκεινται στη διαδικασία της περιοδικής παρακολούθησης, πέρα της καθημερινής φροντίδας που άπτεται κυρίως του περιβάλλοντος χώρου τους (εικ. 11). Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα θα κρίναμε τις επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν επιτυχείς. Άρθηκαν τα σοβαρά στατικά προβλήματα που παρουσίαζαν οι δύο τάφοι και σταμάτησαν τα φαινόμενα φθοράς. Στα πολύ θετικά της όλης προσπάθειας προσμετράμε τη σταδιακή αύξηση των επισκεπτών και κυρίως την αποδοχή από την τοπική κοινωνία, η οποία ευαισθητοποιήθηκε απέναντι στην ιστορική αξία των μνημείων αυτών και τα έκανε κτήμα της.

Παράλληλα άρχισαν και βρίσκονται στη φάση της ολοκλήρωσης οι εργασίες συντήρησης και ανάδειξης του τετράπλευρου ταφικού κτίσματος του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., το οποίο βρέθηκε συλημένο σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά των προαναφερθέντων¹⁶ (εικ. 12). Έχει διαστάσεις 4×4μ. και η είσοδός του, πλάτους 1,01/1,05μ. ανοίγεται στη βόρεια πλευρά του. Διατηρείται σε ύψος 1μ. περίπου και τα πλευρικά του τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από επιμελώς κατεργασμένους ασβεστολιθικούς ορθοστάτες που εδράζονται σε ευθυντηρία. «...Επί των ορθοστατών έκειτο σειρά λίθων με λοξώς αποτετμημένον το πρόσωπον κατά τον εκφορικό τρόπον. Οι τελευταίοι είχαν καταπέσει εντός του κτίσματος κατά την επελθούσαν καταστροφήν, εχρησίμευον δε προφανώς ως βάσις της εκείθεν και κατά την αυτήν φοράν ανερχομένης στέγης, ήτις πρέπει να ήτο κατά ταύτα τετρακλινής

16. Βερδελής 1955, 140-142, πίν. 44-45α.

με ξυλίνας δοκούς και κεράμειον στέγη». Μέρος των λίθων αυτών ταυτίστηκαν και αποκαταστάθηκαν στη θέση τους από το Ν. Βερδελή, και συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά και τη νοτιοδυτική γωνία του τάφου. Δυστυχώς οι περισσότεροι από τους επανατοποθετημένους κυβολίθους με την πάροδο του χρόνου κατέπεσαν εκ νέου στο εσωτερικό του μνημείου. Ως αρχιτεκτονικός τύπος ο τάφος θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τους δύο πυραμιδοειδείς τάφους της Κραννώνος που χρονολογούνται στο α΄ και β΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. αντίστοιχα¹⁷.

Οι μέχρι τώρα εργασίες περιορίστηκαν κυρίως στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, μιας και εκεί εντοπίζονταν τα περισσότερα προβλήματα. Αντιμετωπίστηκε η έντονη κλίση των εδαφών με τη δημιουργία εξομαλυμένων επιπέδων. Αντικαταστάθηκε η παλαιά φθαρμένη περίφραξη και ελήφθησαν μέτρα προστασίας από τα όμβρια ύδατα με την κατασκευή κατά μήκος της πρόσοψης του οικοπέδου χαμηλού στηθαίου από σκυρόδεμα, που στη συνέχεια θα καλυφθεί με λιθοδομή. Διαμορφώθηκαν επικλινή επίπεδα περιμετρικά του τάφου, με εξαίρεση την πλευρά της εισόδου του, με σκοπό τη μείωση των πλευρικών ωθήσεων και αφαιρέθηκαν από τους κυβολίθους οι βιολογικές επικαθήσεις. Τέλος, με τον ίδιο τρόπο, όπως στους προηγούμενους τάφους, δημιουργήθηκε και εδώ αποστραγγιστικό φρεάτιο στο εσωτερικό του μνημείου, που είχε ανασκαφθεί κατά μισό μέτρο περίπου βαθύτερα από το επίπεδο του χωμάτινου δαπέδου του.

Οι εργασίες πρόκειται να ολοκληρωθούν με την επανατοποθέτηση των πεσμένων λίθων του σωζόμενου δόμου της οροφής, τη σφράγιση ρηγματώσεων και τη συγκόλληση απολεπισμάτων. Επίσης θα κατασκευασθεί αντιστρέψιμη μικρή κλίμακα καθόδου, θα τοποθετηθεί πινακίδα πληροφόρησης και θα φυτευθεί πράσινο.

Β. ΠΕΤΡΟΠΟΡΟ

Ο αρχαιολογικός χώρος που απλώνεται αμέσως βόρεια της κοινότητας Πετρόπορο Τρικάλων έχει ταυτιστεί από παλιά με την Πέλινα ή το Πελινναίο, πόλη της τετραρχίας της Εστιαιώτιδος, που άκμασε στα χρόνια της μακεδονικής κυριαρχίας στη Θεσσαλία¹⁸. Εντός του χωριού, το οποίο είναι κτισμένο σε τμήμα νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, υψωνόταν μέχρι πρόσφατα τύμβος που κάλυπτε ένα μονοθάλαμο καμαροσκεπή τάφο με δρόμο, που ανήκει στον τύπο των «μακεδονικών» (εικ. 13-14). Το ταφικό κτίσμα είχε ανασκαφεί μερικώς στις αρχές του περασμένου αιώνα από τον Απ. Αρβανιτόπουλο¹⁹, ο οποίος και δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει την έρευνά του. Στη συνέχεια και σε άγνωστη χρονική στιγμή ο τάφος σκεπάστηκε πάλι με τα χώματα του τύμβου του.

Ο θάλαμος του τάφου έχει διαστάσεις 5,70×4,50μ. και ο δρόμος του 2,00×3,80μ. Είναι κατασκευασμένος από πωρολιθικούς κυβόλιθους με εξαίρεση τους σε δεύτερη χρήση ασβεστολιθικούς δοκούς που αποτελούν την κάλυψη του δρόμου του. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες της τοιχοποιίας του, καθώς και τα δάπεδα δρόμου και θαλάμου φέρουν επίχρυσμα από ροδόχρωμο κονίαμα. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος. Στη θέση της, στη νοτιοδυτική

17. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1960, 29-46. Θεοχάρης 1960, 177-179, πίν. 154 δ-ε.

18. Τζιαφάλιας 1992, 87-138.

19. Αρβανιτόπουλος 1906, 128-130.

γωνία του θαλάμου, έμεινε σπασμένη η λίθινη κυλινδρική θήκη, που θα περιείχε το τεφροδόχο αγγείο.

Οι μέχρι σήμερα γενόμενες εργασίες αποσκοπούσαν αφ' ενός στην πλήρη αποκάλυψη του τάφου και αφ' έτερου στην άμεση προστασία του από τη φυσική φθορά έως ότου ξεκινήσουν οι στερεωτικές και διαμορφωτικές εργασίες, με βάση τη μελέτη που θα συνταχθεί.

Αρχικά προχωρήσαμε σε αποχωμάτωση και προσδιορισμό του κελύφους του μνημείου. Αφήσαμε ανέπαφο περιμετρικά του χωματίνο όγκο, πάχους 0,50μ., ως μανδύα προστασίας του εύθριπτου πωρολιθικού υλικού. Διαπιστώθηκε έτσι, ότι όλη η καμάρα και μέρος των τοιχωμάτων του θαλάμου είχαν καταπέσει, ενώ σοβαρότατα προβλήματα ευστάθειας παρουσιάζει ο δρόμος του τάφου οφειλόμενα στην πλήρη αποσάθρωση του συνδετικού υλικού, τις εκτεταμένες ρηγματώσεις και την απόκλιση από την κατακόρυφο της πλευρικής τοιχοποιίας του, λόγω ωθήσεων και θλιπτικών τάσεων. Για τους ίδιους λόγους απόκλιση σημειώνεται και στο τμήμα της πρόσοψης του θαλάμου από την κάλυψη του δρόμου και πάνω. Παρατηρείται επίσης εκτεταμένης μορφής διάβρωση των πωρολίθων.

Ελήφθησαν άμεσα μέτρα αντιστήριξης - υποστήλωσης των επικινδύνων τμημάτων, καθώς και στερέωσης των κονιαμάτων, ενώ πρώτιστο μέλημα αποτέλεσε η αντιμετώπιση των επιπτώσεων από τις καιρικές συνθήκες και συγκεκριμένα τις έντονες διακυμάνσεις της θερμοκρασίας. Για το σκοπό αυτό κατασκευάστηκε αντιστρέψιμο μεταλλικό στέγαστρο που ακολουθεί τη μορφολογία του μνημείου, αποτελούμενο από μικρό τμήμα με ελαφρά κλίση επάνω από το δρόμο και ψηλότερο τοξωτό τμήμα επάνω από το θάλαμο (εικ. 15). Η απορροή των ομβρίων υδάτων επιτεύχθηκε με τη δημιουργία περιμετρικά του τάφου αποστραγγιστικού φρεατίου.

Οι εργασίες θα πρέπει να συνεχιστούν με την επαναφορά στην αρχική τους θέση των πλευρικών τοιχωμάτων του δρόμου και της πρόσοψης του θαλάμου, την ενίσχυση του εύθριπτου πωρολιθικού υλικού με ενέματα, σφράγιση και αρμολόγηση, την επανατοποθέτηση, εάν καταστεί δυνατό, δομικού υλικού του θαλάμου καθώς και τη στερέωση-συντήρηση των κονιαμάτων τοίχων και δαπέδων, σύμφωνα με τις λύσεις που θα επιλεγούν στην υπό σύνταξη μελέτη. Τέλος, απαραίτητη κρίνεται η δημιουργία ενός αντιστρέψιμου πλατώματος θέασης σε κατάλληλο σημείο, ίσως στην πίσω όψη του μνημείου, όπου και θα τοποθετηθεί ενημερωτική πινακίδα, ενώ ο περιβάλλον χώρος θα διαμορφωθεί σε συνεργασία με τον τοπικό Δήμο.

Το σύνολο των παραπάνω παρεμβάσεων πιστεύουμε ότι διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τις μορφολογικές, τυπολογικές και τεχνολογικές αξίες και τα υλικά των προαναφερθέντων ταφικών κτισμάτων. Η συνεργασία δε των εμπλεκόμενων επιστημονικών κλάδων - αρχαιολόγου και αρχιτέκτονα - από το στάδιο κιάλας των μελετών νομίζουμε ότι εξασφάλισε μια πολυπαραμετρική θεώρηση των μνημείων και μείωσε γι' αυτά επιλογές με αρνητικές επιπτώσεις.

SUMMARY

CASES OF MINOR INTERVENTION TO SEPULCHRAL MONUMENTS. FROM CHOICE TO APPLICATION

Stella Katakouta, Dimitrios Karagounis

The protection and highlighting of monuments has always been a subtle and complicated issue. In order to rescue monuments, one has to preserve their constituent parts as vehicles of cultural information and to safeguard their authenticity. With this in mind, the recent controversy about putting them in use by applying minor and moderate modes of intervention is probably the best solution. However, we realize that we need further specify and analyze both the essence and the aims.

By the term «minor» we refer to the compromise of (a) maximal preservation of authenticity and values (form, typology, technology and material) embodied and expressed by the particular historical structure, (b) minimal intervention, reversible and «friendly» to the building, (c) the necessary security and (d) compatibility of the newly applied uses, materials, technology, forms and typology with the monument, either as an entity or as constituent elements.

Based on the above mentioned principles we proceeded to a series of operations concerning the conservation and distinction of four sepulchral monuments in the town of Pharsala and at Petroporo Trikalon. Work is still in progress. These monuments were excavated several years ago but remained so far non-accessible to the public, lacking any care at all with whatever implications.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1906. Εν Παλαιώ Γαρδίκι παρά τα Τρίκαλα, *ΠΑΕ*, 128-130.
 Bequignon Y., 1970. *RE Suppl.* XII, λ. Pharsalos, Stuttgart.
 Βερδελής Ν.Μ., 1951. Ανασκαφικά έρευνα εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 154-163.
 Βερδελής Ν.Μ., 1952α. Ανασκαφικά έρευνα εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλων, *ΠΑΕ*, 185-204.
 Βερδελής Ν.Μ., 1952β. Καλυκοειδής κρατήρ της τέχνης του Εξηκίου, *ΑΕ*, 96-116.
 Βερδελής Ν.Μ., 1953. Ανασκαφικά έρευνα εν Θεσσαλία, Β. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 127-132.
 Βερδελής Ν.Μ., 1954. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 153-159.
 Βερδελής Ν.Μ., 1955. Ανασκαφή Φαρσάλου, *ΠΑΕ*, 140-146, πιν. 44-46.
 Θεοχάρης Δημ., 1960. Ανασκαφικά εν Κραννώνι, *ΑΔ* 16, 177-179, πιν. 154 δ-ε.
 Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Ε., 1960. Κτιστός πυραμιδοειδής τάφος εκ του νεκροταφείου Κραννώνος, *Θεσσαλικά*, Γ', Βόλος.

Stahlin Fr., 1914. *Pharsalos. Topographische und geschichtliche Untersuchungen uber die Hauptstadt der Phthiotis*, Nurnberg.

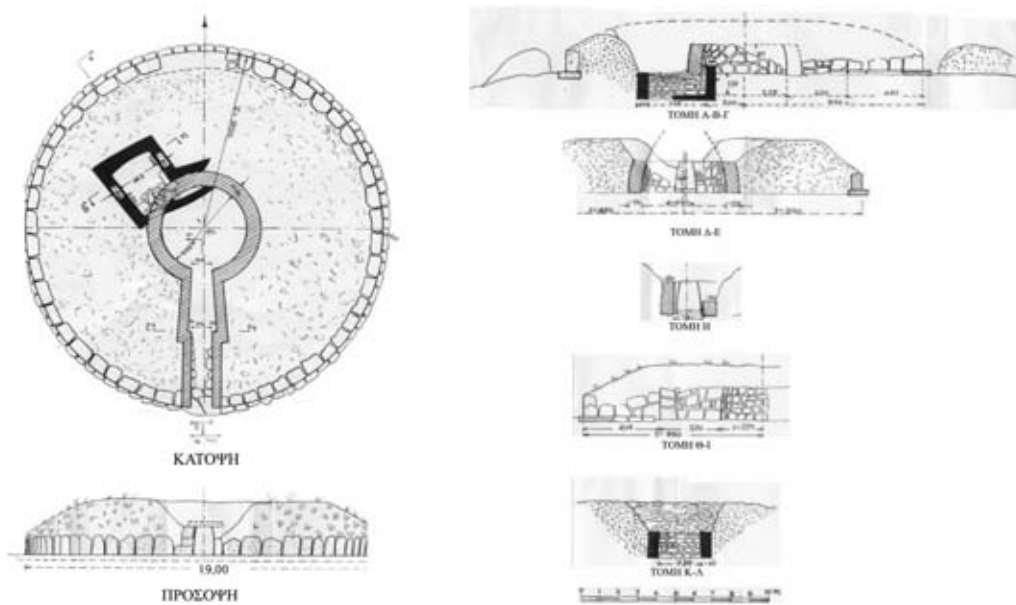
Τζιαφάλιας Αθ., 1992. Αρχαία Πέλινα. Απόπειρα αρχαιολογικής γνωριμίας, *Τρικαλινά* 12, 87-138.

1ο Εθνικό Συνέδριο (ΥΠ.ΠΟ. - 4^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων / Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας - Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας) 2001, *Ήπιες Επεμβάσεις και Προστασία Ιστορικών Κατασκευών*, Θεσσαλονίκη.

2ο Εθνικό Συνέδριο (ΥΠ.ΠΟ. - Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας / Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας - Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας) 2004, *Ήπιες Επεμβάσεις για την Προστασία Ιστορικών Κατασκευών*, Θεσσαλονίκη.

Εικ. 1. Φάρσαλα. Αεροφωτογραφία της πόλεως.

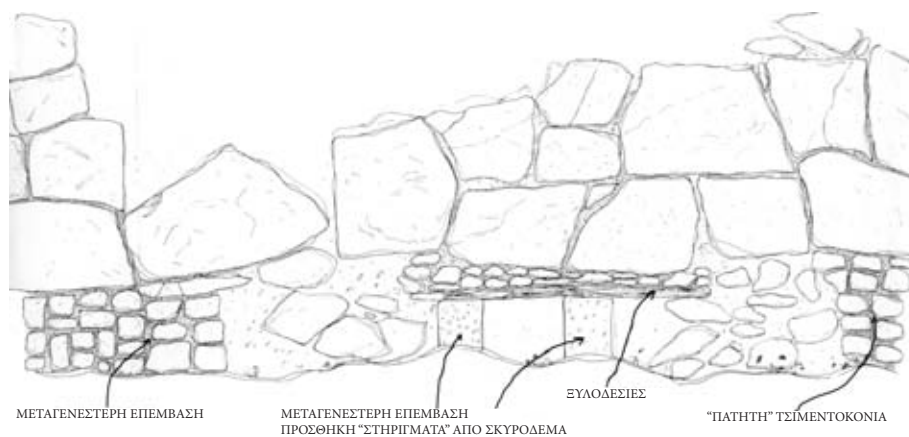
Εικ. 2α-β. Φάρσαλα. Κάτοψη, όψη και τομές του θαλαμοειδούς και του θολωτού τάφου.

Εικ. 3. Φάρσαλα. Ο θαλαμοειδής και ο θολωτός τάφος πριν τις εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης.

Εικ. 4. Φάρσαλα. Θολωτός τάφος. Η νεώτερη λιθοδομή στη βάση της θόλου.

Εικ. 5. Φάρσαλα. Θολωτός τάφος. Οι νεώτερες επεμβάσεις για την αντιστήριξη του βόρειου τμήματος της θόλου.

Εικ. 6. Φάρσαλα. Θαλαμοειδής τάφος. Η νεώτερη λιθοδομή επάνω από το ανατολικό τοίχωμα του τάφου.

Εικ. 7. Φάρσαλα. Θολωτός τάφος. Η δεξιά παραστάδα της εισόδου του θαλάμου.

Εικ. 8. Φάρσαλα. Θολωτός τάφος. Επαναφορά στην κατακόρυφη αρχική θέση των λίθων του περιβόλου.

Εικ. 9. Φάρσαλα. Θαλαμοειδής τάφος. Αποκατάσταση πλευρικών τοιχωμάτων.

Εικ. 10. Φάρσαλα. Θολωτός τάφος. Επαναφορά του δαπέδου του τάφου στο αρχικό του επίπεδο.

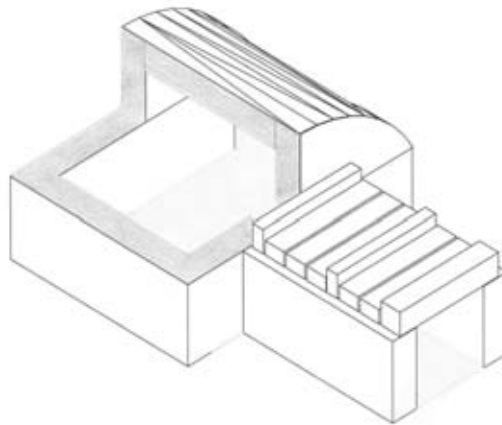
Εικ. 11. Φάρσαλα. Ο θαλαμοειδής και ο θολωτός τάφος μετά την ολοκλήρωση των εργασιών επέμβασης.

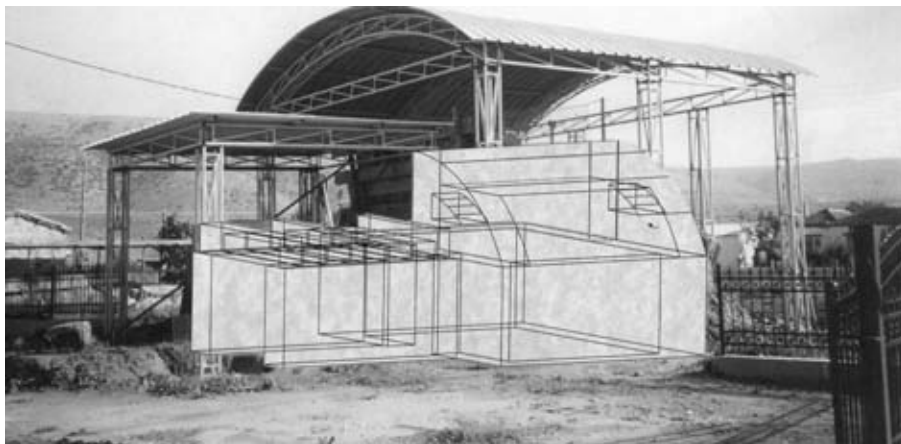
Εικ. 12. Φάρσαλα. Το ταφικό κτίσμα του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 13. Πετρόπορο Τρικάλων. Ο τύμβος πριν την ανασκαφή.

Εικ. 14. Πετρόπορο Τρικάλων. Τρισδιάστατη απεικόνιση του τάφου.

Εικ. 15. Πετρόπορο Τρικάλων. Το στέγαστρο προστασίας σε συνδυασμό με γραμμική αναπαράσταση του τάφου.

LA BASE DE DONNÉES SUR LES CITÉS THESSALIENNES PRÉPARÉE À LA MAISON DE L'ORIENT MÉDITERRANÉEN POUR L'« INVENTORY OF POLEIS » DU COPENHAGEN POLIS CENTRE ET SON EXPLOITATION FUTURE

Jean-Claude Decourt,
Bruno Helly

I. LA SITUATION ACTUELLE

L'état actuel de la recherche sur les cités thessaliennes peut se résumer à grands traits par trois constatations. **1.** La distribution des cités, telle qu'elle apparaît dans le corpus *IG IX 2* d'O. Kern, qui date de 1908, est obsolète. En outre le contenu même du volume est largement dépassé, pour un certain nombre au moins des *poleis*. **2.** La présentation de la géographie historique de la Thessalie qu'avait faite F. Stählin en 1924, *Das hellenische Thessalien*, ne correspond plus aux connaissances actuelles. Que ce tableau ait été fondé sur des informations antérieures qui dataient du tout début du siècle, que l'auteur ait pu, dans certains volumes ultérieurs de la *PW*, apporter des précisions, des modifications à certaines des hypothèses avancées dans son ouvrage ne change rien au fait que les grands traits de ce qui est encore aujourd'hui considéré comme l'ouvrage de référence sur la géographie historique de la Thessalie sont presque entièrement, pour la plupart des secteurs de la région, à reprendre. **3.** Les travaux de géographie historique menés ces vingt-cinq dernières années, pour l'essentiel par l'équipe de Lyon et par les Éphories de Volos et Larissa, mais aussi par d'autres chercheurs grecs ou étrangers, ont modifié en profondeur le paysage archéologique et historique de la région. Il y a donc aujourd'hui possibilité et même nécessité d'enregistrer de manière globale et de communiquer d'une façon synthétique ce nouvel état des connaissances.

II. LES OBJECTIFS DU COPENHAGEN POLIS CENTRE

Le projet thessalien de l'équipe de Lyon s'est trouvé rencontrer en 1996 une entreprise d'une tout autre envergure géographique, celle du *Copenhagen Polis Centre*, dirigé par notre collègue M.H. Hansen. On en présentera les grandes lignes en s'appuyant sur plusieurs textes programmatiques publiés par les soins du Centre¹. Ces objectifs sont de deux sortes, en interaction l'une avec l'autre.

1. Cf. la bibliographie du CPC en annexe.

D'un point de vue documentaire, il s'agit de réaliser un inventaire de toutes les « πόλεις » du monde grec. Sont prises en compte la Grèce propre et l'Asie Mineure, mais aussi les colonies tant en Occident que sur la Mer Noire. Le cadre chronologique est en revanche restrictif, puisqu'on ne considère les cités que de l'origine à la conquête d'Alexandre : celles qui ont été créées à l'époque hellénistique en Grèce (Démétrias) et en Orient, les cités de la métropole qui continuent d'exister sont exclues de cette base de données.

Mais il est évident que, d'un point de vue historique, on ne peut cataloguer, d'une certaine manière, que ce que l'on connaît déjà. Ainsi, inventorier les cités suppose que l'on sait ce qu'est une cité grecque ; en même temps, le processus de sélection des données et la mise en forme de l'inventaire modifient la définition de la cité que le chercheur pose, implicitement ou explicitement, au point de départ de son travail.

Il y a plus. Une telle définition en effet — celle d'une réalité ou d'un concept de l'Antiquité — à son tour, ne peut être que double. Il faut en fait distinguer deux approches très différentes. La première : qu'est-ce que les Grecs de l'Antiquité pensaient qu'était une « πόλις », une cité ? La seconde : qu'est ce que les historiens contemporains pensent aujourd'hui qu'elle était² ?

Aboutir à une définition unique, on le voit bien, est impossible et on est contraint de se satisfaire de deux représentations différentes mais non contradictoires. Une représentation ancienne, qui se fonde sur la lecture des textes latins et grecs, littéraires ou épigraphiques, et sur les vestiges des établissements appelés *poleis* dans ces textes antiques. Une représentation moderne, qui est, elle, très largement fondée sur la méthode comparative et qui s'appuie sur un concept, *Cité-État* ou *City State*, créé au XIXe siècle.

La recherche qui a abouti à la mise en forme de l'inventaire est appuyée sur deux principes.

D'abord ce qui touche à la connotation du terme *polis*, ou, pour reprendre le néologisme anglais utilisé par Hansen, *l'intension* du terme, ce qui fait son contenu. On liste donc les caractères essentiels que connote le terme de *polis* dans nos sources et on établit en regard une liste des objets qui répondent à ces critères de définition.

On s'intéresse ensuite à la dénotation ou à *l'extension* (en anglais dans le texte) du terme *polis* : on dresse une liste de tous les objets auxquels le terme est appliqué. De l'analyse de cette liste, on tire un catalogue de caractères communs essentiels. Ainsi, le contenu du concept de *polis* se construit en rassemblant, classant et hiérarchisant ces caractères communs essentiels.

Comme on le voit, ces deux approches ne sont pas contradictoires, mais complémentaires.

III. LA DÉMARCHE

La démarche des chercheurs du Centre de Copenhague se fonde sur trois types d'études.

D'abord une étude philologique et linguistique du terme *polis*. Il est ici question de

2. On peut de surcroît poser cette dernière question dans une perspective historiographique : la cité grecque de Fustel de Coulange n'est pas la nôtre.

l'étymologie du terme, mais aussi de l'ensemble des termes dérivés et d'un certain nombre de termes associés à celui de « πόλις »³. On pourrait à cet égard regretter que la même étude n'ait pas été menée en parallèle de façon systématique sur le latin *ciuitas* et les termes associés, dans la mesure où ils sont utilisés pour décrire une réalité grecque.

Ensuite une étude du concept à travers les sources, c'est-à-dire les textes anciens, épigraphiques et littéraires, et les travaux modernes. Cette étude fait apparaître que le mot grec transcrit par *polis* a un sens différent chez les Anciens et chez les Modernes et que, ni chez les uns ni chez les autres, ce sens n'est resté absolument stable.

Enfin l'étude des objets, c'est-à-dire des établissements antiques ou des communautés humaines appelées *poleis* par les Grecs eux-mêmes et que nous avons retrouvés. Cette étude ressortit de l'archéologie.

La réalisation du travail s'est faite en deux étapes.

On a collecté toutes les attestations du terme *polis* dans les sources écrites archaïques et classiques à fin d'analyse et pour lister comment le terme est utilisé dans chaque cas individuel : une cité fait la guerre, frappe monnaie, vote des lois, construit et répare ses remparts, instaure un culte à une ou des divinités protectrices, noue des relations d'amitié avec telle autre cité ou État. Ces différentes fonctions de la *polis* ont une traduction écrite et archéologique.

Parallèlement, on construit un inventaire de toutes les cités connues aux époques archaïque et classique. Pour ce faire, on tient exclusivement compte des attestations du terme lié à une localité précise et identifiable par son nom propre, Corinthe, Thasos, Cyrène ou Larissa.

Ces deux étapes peuvent être réalisées selon des modalités différentes.

La première, en effet, peut être considérée comme une sorte de préalable à l'inventaire. Elle n'exige pas nécessairement une bonne connaissance du terrain, c'est-à-dire de telle ou telle région du monde grec, et elle peut ainsi être menée par la seule équipe de Copenhague. Dans les faits, c'est ce qui s'est passé, même si des interventions « extérieures », de chercheurs non membres du Centre, ont été sollicitées sur tel ou tel point de vocabulaire, par exemple⁴.

La seconde étape, qui aboutit à la constitution de la base de données, doit en revanche nécessairement s'appuyer sur une collaboration internationale. Le monde grec est vaste, la parcellisation de la recherche s'est sensiblement développée et chaque région particulière ne peut être traitée que par le spécialiste ou le groupe de spécialistes qui s'y est consacré, selon la taille de la région. C'est ainsi que l'équipe de Lyon s'est trouvée associée à l'entreprise pour la Thessalie, les régions périèques et quelques régions périphériques.

Une liste de quarante cinq entrées, ce que nos collègues de Copenhague nomment le *lay out*, permet de rassembler toute l'information. Cette dernière se fonde sur toutes les catégories de textes ainsi que sur les données de l'archéologie, de la géographie ou de la géomorphologie.

Ce n'est pas le lieu d'entrer dans le détail des items figurant dans la base. On rappellera simplement que ces derniers sont classés en un certain nombre de chapitres et que leur nombre varie à l'intérieur de chacun d'entre eux. Certains chapitres ont trait à la localisation

3. Hansen 1995.

4. Tsetskladze 1997.

de la cité, d'autres à son nom, dont les différentes variantes sont enregistrées, avec l'ethnique et les mentions d'éléments du territoire. Certains traitent des institutions civiques, militaires ou religieuses, d'autres de ce que l'archéologie peut nous apprendre. À chaque fois est précisée la source de l'information, que ce soit un auteur ancien ou un ouvrage moderne. Il va sans dire que les sources grecques sont conservées dans l'alphabet d'origine. La base de données s'achève sur une bibliographie.

Un classement a ensuite été effectué entre divers types de *poleis*.

Appartient au type A toute *polis* formellement attestée comme telle par la présence du terme « πόλις » ou d'un mot apparenté dans un document, dans les sources littéraires et épigraphiques pour la période considérée. Cet ensemble forme le cœur de la base de données.

Sont de type B ou C, selon le degré de plus ou moins grande probabilité, deux groupes d'établissements. D'une part (type B) des localités qui ne sont désignées explicitement comme *polis* dans aucune source d'époque archaïque ou classique, mais dont nous savons toutefois, par nos sources, textuelles ou archéologiques, qu'elles ont un nombre important des caractéristiques retenues dans la définition de la cité et pour l'époque considérée. Ainsi, malgré l'état fragmentaire de notre documentation, on peut admettre avec de très fortes vraisemblances qu'elles devaient être considérées comme *poleis* par les Grecs eux-mêmes. D'autre part des communautés dont nous n'avons pas d'attestations claires dans la période considérée, mais qui sont appelées *poleis* dans les sources hellénistiques ou romaines (Diodore, Strabon, Pausanias, etc.) surtout si la source peut être qualifiée de rétrospective, c'est-à-dire si elle fait état d'un fait, d'une institution ou d'un événement d'époque archaïque ou classique. Ces établissements sont de type C et leur statut est moins fermement assuré.

La dimension chronologique a donc été un critère de choix important pour nos collègues danois. C'est sur ce point que pourrait porter principalement la critique de l'entreprise, quel que soit par ailleurs son intérêt qui est grand et qu'il n'est pas question de remettre en cause⁵. Il faut rappeler que le type d'organisation que l'on a appelé la « cité antique », comme on disait au siècle dernier, a en réalité perduré au moins pendant dix siècles, de la fin du 8e-7e av. au 3e-4e siècle après J.-C., avec les évolutions que l'on sait : il n'a pas pris fin avec la conquête d'Alexandre.

Ces dernières bornes chronologiques semblent pertinentes pour les cités thessaliennes et la plupart des cités de la « Vieille Grèce ». Il va de soi que beaucoup d'entre elles, et plus encore les grandes et les petites cités d'Asie Mineure, de l'Orient hellénisé et de l'Égypte ont duré encore plus longtemps. Mais sans doute ne sont-elles plus alors des cités, des *poleis*. C'est peut-être du côté d'un élargissement du champ chronologique que se situent les développements les plus prometteurs.

IV. LES RÉSULTATS

1. PUBLICATIONS RÉALISÉES

Le premier résultat des travaux de l'équipe de Copenhague est un ensemble de publications que l'on peut répartir en trois catégories.

5. Decourt 1996.

— Une série de réflexions sur le concept de cité chez les écrivains de l'Antiquité et dans l'historiographie moderne. Cette réflexion est étroitement associée à des études qui portent sur le terme de « πόλις » et termes apparentés. On donnera ici en exemple deux titres d'articles :

M. H. Hansen *et al.*, The use of the word polis in inscriptions, in Flensted-Jensen 2000, 161-172.

T. H. Nielsen, *Phourion*, note on the term in classical sources and in Diodorus Siculus, in Nielsen 2002, 49-64.

— Une série d'études sur l'archéologie de la *polis*, en particulier sur certaines catégories de bâtiments que l'on considérera comme constitutifs de l'identité civique, comme le rempart ou le théâtre, ainsi que sur les rapports qu'entretiennent la *polis* et sa *chôra*. On citera par exemple :

R. Frederiksen, The Greek theatre, a typical building in the urban centre of the Polis ?, in Nielsen 2002, 65-124.

S. G. Miller, La muraille est-elle un élément constitutif de la cité ?, in Hansen 1995, 245-256.

— Des publications comparatistes, où la cité grecque est comparée à d'autres systèmes politiques qualifiés traditionnellement de *City States* ou Cités-États ou assimilés, d'époques et de localisations différentes. Deux volumes décrivant 36 systèmes sont parus, appartenant à des régions et des périodes aussi différentes que l'Europe médiévale, l'Amérique précolombienne ou l'Extrême Orient moderne⁶.

2. PUBLICATIONS A VENIR

L'entreprise de Copenhague, comme l'a annoncé M.H. Hansen, est arrivée à son terme : il n'est pas si fréquent qu'une entreprise internationale de cette envergure soit menée à bien dans des délais si brefs. Il reste à assurer la publication de la base de données et à s'assurer que l'effort consenti se pérennise et s'enrichisse selon des modalités nouvelles puisque le Centre cessera d'exister au 31 décembre 2003.

— La base de données a été mise en forme à partir des contributions d'une équipe internationale, mais le CPC est resté de bout en bout maître de la cohérence éditoriale. Cette base de données devrait être prochainement accessible pour la communauté scientifique, par l'intermédiaire des *Oxford University Press*, sous une forme à déterminer. On ne sait en effet pas encore si ce sera sous forme de CD-Rom (qui a l'inconvénient d'être une forme figée) ou par l'intermédiaire d'un site Web.

— À côté de cette base et en se fondant sur elle, ont été rédigées une série de notices synthétiques sur chacune des cités appartenant à la catégorie A définie plus haut. Ces notices par cités sont classées par régions et chaque région fait l'objet d'une introduction rédigée selon le même principe. La publication d'un ouvrage regroupant l'ensemble de ces notices a été menée à bien en 2004 aux *Oxford University Press*. Comme la base de données proprement dite, elles seront reliées au *Barrington Atlas of Classical Sites*⁷.

6. Hansen 2000.

7. Talbert 2000.

V. LA THESSALIE ET LE CPC

Pour l'équipe thessalienne de Lyon, la participation à un tel projet est intervenue à un moment favorable et a constitué l'occasion unique — parce que particulièrement contraignante, ne serait-ce que parce que les critères d'analyse avaient été définis en dehors de nous et pour un corpus qui ne se restreignait pas à la seule Thessalie — de rassembler et de classer l'ensemble de la documentation thessalienne, littéraire, épigraphique, géographique, numismatique et archéologique, pour la période considérée. Cette opération devait en outre, nécessairement et pour des raisons pratiques évidentes, prendre en compte les périodes plus récentes, même si ces dernières ne sont pas retenues dans la base : il n'en reste pas moins que cette documentation existe et a été identifiée.⁸

Pour la Thessalie, le nombre des cités est considérable, bien plus important que dans toute autre région de la *Vieille Grèce*. À dire vrai, nous n'étions pas en mesure, avant la conclusion de notre enquête, d'indiquer, autrement que d'une façon très approximative, le nombre des cités thessaliennes — pour ne pas parler de leur localisation.

La préparation du *lay out* pour chaque cité ou établissement retenu, puis la rédaction des notices pour le volume imprimé ont souvent demandé un effort considérable dans deux directions opposées. Pour des cités très connues telles que Larissa, Pharsale ou Phères, il a fallu parfois plusieurs semaines de travail pour remplir les fiches normalisées avec des réponses souvent longues et détaillées, pour renvoyer à une bibliographie considérable, multidisciplinaire et très dispersée, et pour rédiger des notices qui, synthétiques, soient à la fois complètes et courtes. Dans le cas des établissements mal connus, et tout particulièrement ceux sur lesquels nous n'avions jamais travaillé parce qu'ils n'ont jamais figuré dans les secteurs que nous avons prospectés ces vingt dernières années⁹, il nous a fallu sinon tout reprendre à zéro, du moins partir de Stählin et des articles de la *RE*, qu'il a été nécessaire de vérifier systématiquement en remontant aux sources¹⁰.

1. RESULTATS

Les résultats d'ores et déjà obtenus sont importants.

C'est en effet la première fois que nous sommes en mesure de produire un catalogue nominatif des cités thessaliennes et un nombre, même si le catalogue n'épuise pas la matière et si le nombre des cités reste encore, quoique pour une faible part, approché. Il n'y a rien de tel dans aucune des encyclopédies d'histoire ancienne existantes et F. Stählin lui-même ne s'y était pas risqué : ni la liste figurant à l'appendice¹¹ ni l'index final de son livre, plus ouvert,

8. Le travail a été réalisé avec une aide financière du CPC — que nous voulons remercier chaleureusement ici. Depuis la rédaction de cette communication, le volume est paru : Hansen Nielsen 2004 ; le chapitre « Thessalia and adjacent regions », par J.-C. Decourt-T.H. Nielsen-B. Helly *et alii* est p. 676-731.

9. On fera entrer dans cette même catégorie les établissements des régions aux marges de la Thessalie, dans lesquelles nous ne sommes guère ou pas du tout intervenus sur le terrain, comme, par exemple, l'Athamanie.

10. Sauf exception dûment mentionnée par la formule *communication personnelle*, ne sont pris en compte que les documents publiés : l'état des connaissances proposé est donc inévitablement incomplet.

11. Y figurent des établissements mal connus, au statut incertain et non localisés.

ne remplissent cette fonction. Ce recensement tient compte de toutes les sources documentaires aujourd'hui disponibles, littéraires, épigraphiques, numismatiques et archéologiques : il est, du point de vue de la documentation, à jour à la fin 2002.

On peut ainsi, sans donner cette liste de cités, en dresser un tableau récapitulatif pour les régions que nous avons traitées.

Région	Cités catégories ABC	liste supplémentaire ¹²
Thessalie des tétrades	25	19
Dolopie	2	0
Ainide	5	7
Oita	2	1
Malide	6	4
Achaïe Phthiotide	12	13
Magnésie	14	12
Perrhébie	10	4
Athamanie	1	1
TOTAL	77	61

Soit un total général de 138. Bien entendu, bon nombre de ces soixante-dix sept établissements ne sont toujours pas localisés, ou le sont de manière approximative ; dans certains cas, l'utilisation de modèles théoriques de répartition¹³ nous permet de suggérer une localisation de principe pour telle ou telle « πόλις ». Ces incertitudes, croyons-nous, iront en s'atténuant, sans disparaître totalement. Certaines cités ne sont au surplus pour nous guère plus que des noms, que signale une unique source, très souvent laconique, parfois aussi de seconde ou troisième main : elles le resteront sans aucun doute.

Second résultat important. Nous tenons enfin la mise à jour et la refonte de l'ouvrage fondamental publié par F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*. Ce dernier avait en effet, à lui seul, tenté un tel recensement. Celui-ci était pour une part incomplet, mais surtout il repose, nous l'avons dit plus haut, sur des informations que les recherches menées depuis ont profondément renouvelées. De nouvelles interprétations, de nouvelles localisations ont été proposées, tant pour les établissements pris individuellement que pour chacun des secteurs qui composent la « région Thessalie » : le volume imprimé des *Oxford University Press* contient en effet une présentation synthétique des différentes régions étudiées (Thessalie, Acarnanie etc.) et des différentes tétrades de l'*État thessalien* proprement dit. La refonte « du Stählin », que l'équipe lyonnaise avait placée au centre de ses objectifs à long terme, est donc devenue une réalité.

12. La liste supplémentaire tient compte d'établissements qui ne sont pas des cités et qui figureront dans la bases de données thessaliennes évoquée *infra*. Thétidion, par exemple, appartient à cette catégorie.

13. Decourt 1992. Darnezin-Decourt 1999.

Par voie de conséquence, nous produisons, pour la Thessalie, une révision d'un certain nombre d'instruments de travail. D'abord des plus importants des articles thessaliens de la dernière édition (1996) de l'*Oxford Classical Dictionary*. Ensuite, dans le fond, comme aussi dans la forme, une refonte des notices de la *Real Encyclopaedie der Altertumswissenschaften* de Pauly-Wissowa. Beaucoup de ces notices, dès avant Stählin, étaient complètement dépassées et si l'entreprise fut continuée jusque dans les années 80, les articles récents consacrés à des cités thessaliennes, à l'exception de ceux dus à Stählin qui reprenait tels quels ou corrigait parfois les passages correspondants de son livre, sont très rares : le seul ajout d'importance, celui qu'Y. Béquignon consacra à Pharsale, est, sur bien des points, dépassé lui aussi¹⁴. Quant à la comparaison que l'on peut aujourd'hui faire avec les articles de la *Neue Pauly* concernant la Thessalie parus à ce jour, nous n'avons pas à rougir du travail. Nos notices (dans la base de données et dans le volume imprimé) sont plus nombreuses et surtout plus complètes que celles d'un instrument qui se veut de référence, en allemand et en anglais, mais qui ne remplacera de toute façon pas son illustre ancêtre.

Enfin ce travail représente aussi une mise au point critique du *Barrington Atlas of Classical sites*, paru en 2000 et dont nous pouvons dire aujourd'hui qu'il est loin de nous satisfaire pour la partie thessalienne, malgré les informations fournies à la demande du promoteur du projet, R. Talbert. Plusieurs des localisations proposées sont en effet erronées ou trop approximatives par rapport à ce que nous savons¹⁵.

2. PERSPECTIVES

L'entreprise du *Copenhagen Polis Centre*, à laquelle nous avons participé, peut sans aucun doute faire l'objet d'un certain nombre de critiques, ce qu'il ne nous appartient pas de faire ici. On relèvera seulement que, pour nous, la réserve la plus importante porte sur le fait que la base de données constituée se limite aux cités archaïques et classiques. Or, nous l'avons dit, cela nous paraît une erreur parce que, dans la phase d'acquisition des données, nous avons nécessairement accès à l'ensemble de la documentation, y compris celle plus récente qu'il est dommage de ne pas exploiter ; erreur historique aussi, parce que la mort d'Alexandre ne signe pas la mort de la cité.

C'est la raison pour laquelle nous avons entrepris, pour les seules cités thessaliennes à partir de nos propres notices déjà enrichies des publications 2002-2003, de mettre en place une base de données (en français) plus vaste, intégrant toutes les cités, quelle que soit l'époque considérée, ainsi qu'un certain nombre d'établissements qui ne furent pas des cités, mais dont la documentation permet une mise en forme analogue.

Cette base devrait être mise sur le site Web du laboratoire, avec les textes anciens en alphabet original. Cette base, surtout, pourra être rapidement enrichie de données qui n'apparaissent pas dans le CPC, puisque elles ne figuraient pas dans le cahier des charges.

On citera ici les plus importantes. Des cartes de localisation et des plans de cités lorsque ceux-ci sont publiés, bien entendu. Des photographies de sites, de vestiges, mais aussi

14. Béquignon 1978.

15. Palaipharsalos est sur la rive gauche de l'Énipeus et non droite, ou la présentation de Mopsion dans le livre IX de Strabon par R. Baladié.

de l'environnement immédiat de telle ou telle « πόλις », d'éléments caractéristiques de son territoire. En épigraphie, des listes et des images des inscriptions, des estampages, avec les lemmes, à partir des corpus déjà disponibles. Enfin des bibliographies, des archives de travail, comme les listes de toponymes grecs antiques, byzantins, turcs et grecs modernes avec les correspondances et les variantes orthographiques, etc.¹⁶

Sur l'intégration de ces différents documents sous forme numérique, nous ne nous étendrons pas : on sait que nous disposons à la Maison de l'Orient des outils informatiques nécessaires pour organiser, gérer et diffuser ces données, textuelles ou images.

Nous avons en tous cas bon espoir de mettre l'ensemble des notices de cités sur le site Web du nouveau laboratoire *Histoire et Sources des Mondes Antiques* qui, au sein de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, regroupe depuis le début janvier 2003 l'*Institut Fernand-Courby* et l'*Institut des Sources chrétiennes*, dans des délais assez brefs, les publications de la base et de l'ouvrage du *Copenhagen Polis Centre* étant désormais accessibles.

BIBLIOGRAPHIE

1. PUBLICATIONS DU COPENHAGEN POLIS CENTRE

NB. Le sommaire des différentes publications est disponible sur le site web du centre.

CPCActs

Hansen M.H. (ed.), 1993. The ancient Greek City-State. Acts of the Copenhagen Polis Centre 1. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 67, Copenhagen.

Hansen M.H. (ed.), 1995. Sources for the Ancient Greek City-State. Acts of the Copenhagen Polis Centre 2. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 72, Copenhagen.

Hansen M.H. (ed.), 1996. Introduction to an Inventory of Poleis. Acts of the Copenhagen Polis Centre 3. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 74, Copenhagen.

Hansen M.H. (ed.), 1997. The Polis as an urban centre and as a political community. Acts of the Copenhagen Polis Centre 4. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 75, Copenhagen.

Hansen M.H. (ed.), 1998. Polis and city-state. An ancient concept and its modern equivalent. Acts of the Copenhagen Polis Centre 5. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 76, Copenhagen.

Nielsen T.H., - Roy J. (ed.), 1999. Defining ancient Arkadia. Acts of the Copenhagen Polis Centre 6. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser* 78, Copenhagen.

CPCPapers

Whitehead D. (ed.), 1994. From political architecture to Stephanus Byzantius. Sources for the

16. L. Darmezín, en particulier, travaille sur ce point dans le cadre d'un projet international.

- ancient Greek Polis. *Papers from the Copenhagen Polis Centre 1. Historia Einzelschriften* 87, Stuttgart.
- Hansen M.H. - K. Raafaub (eds.), 1995. Studies in the ancient Greek Polis. *Papers from the Copenhagen Polis Centre 2. Historia Einzelschriften* 95, Stuttgart.
- Hansen M.H. - K. Raafaub (eds.), 1996. More studies in the ancient Greek Polis. *Papers from the Copenhagen Polis Centre 3. Historia Einzelschriften* 108, Stuttgart.
- Nielsen T.H. (ed.), 1997. Yet more studies in the ancient Greek Polis. *Papers from the Copenhagen Polis Centre 4. Historia Einzelschriften* 117, Stuttgart.
- Flensted-Jensen P. (ed.), 2000. Further studies in the ancient Greek Polis. *Papers from the Copenhagen Polis Centre 5. Historia Einzelschriften* 138, Stuttgart.
- Nielsen T.H., 2002. Even more Studies in the ancient Greek Polis. *Papers from the Copenhagen Polis Centre 6. Historia Einzelschriften* 162, Stuttgart.

Autres publications

- Hansen M.H. (ed.), 2000. A comparative study of thirty city-state cultures. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Skrifter* 21, Copenhagen.
- Hansen M.H. (ed.), A comparative study of six city-state cultures. *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Skrifter* 27, Copenhagen.
- Flensted-Jensen P., Nielsen T.H., Rubinstein L. (eds.), 2000. *Polis & politics. Studies in ancient Greek history presented to Mogens Herman Hansen on his sixtieth birthday*, Copenhagen.
- Nielsen T.H., 2002. *Arkadia and its Poleis in the Archaic and Classical periods, Hypomnemata* 140, Göttingen.
- Hansen M.H., Nielsen T.H. (eds.), 2004, *An inventory of Archaic and Classical Poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford.

2. REFERENCES

- Béquignon Y., 1978. *RE Suppl* XII, col. 1038-1084, s.v. Pharsalos.
- Darmezil L. - Decourt J.-Cl., 1999. Modèles, limites géographiques, limites historiques : cités et territoires en Thessalie, in M. Brunet (éd.), *Actes de la table-ronde Territoires des cités grecques, Athènes novembre 1991. Supplément au BCH* 34, 89-97.
- Decourt J.-Cl., 1992. Étude d'archéologie spatiale : essai d'application à la géographie historique en Béotie, in I. Blum *et al.*, *Topographie antique et géographie historique en pays grec. Monographies du CRA* 7, Paris, 15-48.
- Decourt J.-Cl. 1996. Compte-rendu de Hansen 1993, 1995, 1996, 1997, 1998, *Topoi* 6, 245-251.
- Hansen M.H., 1995. *Kome*. A study in how the Greeks designated and classified settlements which were not *Poleis*, in Hansen - Raafaub 1996, 45-82.
- Talbert R.J.A., 2000. *The Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton-Oxford.
- Tsetskladze G.R., 1997. *Emporion*. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods, in Nielsen 1997.

Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Ιωάννης Δ. Βαράλης

Η επισήμανση, η ανασκαφή και η δημοσίευση παλαιοχριστιανικών ναών στη Θεσσαλία έχει μακρά ιστορία, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σεβαστά ονόματα της θεσσαλικής αρχαιολογίας, όπως οι Fr. Stählin, A. Αρβανιτόπουλος, A.J.B. Wace, N. Γιαννόπουλος, Γ. Σωτηρίου, Δ. Θεοχάρης, Π. Λαζαρίδης και V. Milošić, για να αρκεστώ μόνον σε όσους δεν βρίσκονται πλέον μαζί μας, μόχθησαν για τον εντοπισμό, την αποκάλυψη και την ανάδειξη τέτοιων εκκλησιών. Αν και στο παρελθόν έχουν γίνει επισκοπήσεις της θεσσαλικής ναοδομίας από τον P. Marzollf¹ και την Α. Ντίνα², στην εργασία μου αυτή θα επικεντρωθώ στη συγκεφαλαίωση των πορισμάτων των προηγούμενων ερευνών και στην ένταξη των χαρακτηριστικών της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της επαρχίας Θεσσαλίας στη φυσιογνωμία της ναοδομίας ολόκληρης της επαρχότητας του Ανατολικού Ιλλυρικού, χωρίς να επεκταθώ – από οικονομία χώρου – στην τυπολογία των λειτουργικών κατασκευών και των εσωτερικών τους διαρρυθμίσεων.

Η σημερινή περιφέρεια Θεσσαλίας καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της ομώνυμης επαρχίας των μέσων του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα, όπως μπορεί να προσδιοριστεί κυρίως από τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους: τα όρια της επαρχίας ξεκινούσαν από τη Διοκλητιανούπολη στο Ορεστικό Άργος³ προς Βορράν και έφταναν μέχρι και την Υπάτη στη Φθιώτιδα, προς Νότον. Μέσα στα όρια αυτής της περιοχής μέχρι σήμερα έχουν γίνει γνωστές εβδομήντα οκτώ εκκλησίες⁴.

Στις *μονόχωρες εκκλησίες* ανήκουν αυτές που έχουν επισημανθεί στον Πυργετό Λαρίσης (60) και στον Έλιο Σκοπέλου (62): επιφανειακές ενδείξεις μας κάνουν να υποθέτουμε ότι ανήκαν σε ευρύτερα εκκλησιαστικά συγκροτήματα⁵. Μονόχωρη ήταν στην

* Το κείμενο δημοσιεύεται όπως περίπου εκφωνήθηκε, με την προσθήκη των αναγκαίων υποσημειώσεων. Οι εικόνες 2-4 έγιναν με τη βοήθεια της κας Χρ. Κοντάκη, του τμήματος Τεκμηρίωσης του Μουσείου Μπενάκη, την οποία θερμά ευχαριστώ.

1. Marzollf 1984.

2. Ντίνα 1990.

3. Η Διοκλητιανούπολη αναφέρεται ρητά από τον Προκόπιο ως «πόλις ... τις επί Θεσσαλίας» (*Περί κτισμάτων*, IV, 3, 4). Για αντίθετη γνώμη, ότι ανήκε στην επαρχία της Μακεδονίας Πρώτης, βλ. Gregory 2000, 107, όπου υιοθετούνται παλαιότερες απόψεις. Πρβλ. Δεριζιώτης και Κουγιουμτζόγλου 2004, 63. Για την περίπτωση της πόλης της Καισαρείας, βλ. την πρόσφατη μελέτη του καθ. Γ. Βελένη (Βελένης 1995-2000, ιδιαιτ. 53-55).

4. Οι ναοί καταλογογραφούνται με αλφαβητική σειρά στο Παράρτημα, στο οποίο παραπέμπουν οι αριθμοί με έντονους χαρακτήρες.

5. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, 429-430. Σάμψων 1974, 9-11.

αρχική της φάση η βασιλική στη θέση Άγιος Αθανάσιος της Αζώρου (5), η οποία μεταγενεστέρως μετατράπηκε σε τρίκλιτη. Μονόχωρα ήταν επίσης δύο παρεκκλήσια που ήλθαν στο φως στις ανασκαφές της Νέας Αγχιάλου. Το πρώτο ανήκει στο συγκρότημα των προσκτισμάτων στα νότια της βασιλικής του αρχιερέως Πέτρου⁶, διαθέτει αψίδα στα ανατολικά, κτιστή αγία τράπεζα και εγκαίνιο, όπου βρέθηκαν τμήματα πλακιδίου από ελεφαντοστό με παράσταση αγίου, ίσως του αγίου Μηνά, καθώς και επισκοπικό-πιθανότατα- θρόνο, στραμμένο προς ανατολάς. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε είμαστε ευτυχείς που διασώθηκε στη Νέα Αγχιάλο ένα, μοναδικό για την Ελλάδα, επισκοπικό παρεκκλήσιο. Το δεύτερο κτίστηκε σε επαφή με την εξωτερική παρειά του τείχους της πόλης (45): διέθετε εσωτερική διαίρεση με ξύλινα δρύφρακτα, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται εμβρυακά κλίτη και υποτυπώδες ιερό βήμα. Η ίδρυσή του προφανώς έγινε μετά την κατασκευή του τείχους και σε εποχή σχετικής ασφάλειας⁷. Το κτίσμα αυτό μπορεί να ενταχθεί στη γνωστή τάση για αφιέρωση μεταπυργίων ή και ολόκληρων οχυρώσεων σε αγίους, που εκφράζεται με την ίδρυση παρεκκλησίων εντός, επί και εκτός των τειχών⁸, όπως για παράδειγμα διασώζει το παρεκκλήσιο σε πύργο του ανατολικού σκέλους των τειχών της Θεσσαλονίκης⁹.

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι ναοί της Θεσσαλίας είναι τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές, ανήκουν δηλαδή στον πιο διαδεδομένο τύπο ναού που από την αρχή του 4^{ου} αιώνα υιοθετήθηκε από τις χριστιανικές κοινότητες των πόλεων και της υπαίθρου. Ακόμη δεν έχουν εντοπιστεί περίκεντρα οικοδομήματα με εκκλησιαστική χρήση και ίσως να μην υπήρχαν¹⁰. Οι θεσσαλικές βασιλικές ακολουθούν κατά γράμμα τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου: μια ορθογώνια ευχαριστιακή αίθουσα διαιρείται σε κλίτη με κιονοστοιχίες που βαίνουν σε κατά κανόνα ψηλούς στυλοβάτες, ενώ από τον ανατολικό τοίχο εξέχει μια, ημικυκλική στις περισσότερες περιπτώσεις, αψίδα. Το ιερό βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του μεσαιού κλίτους.

Από το βασικό αυτό σχήμα λίγοι είναι οι ναοί εκείνοι που διαφοροποιούνται. Πράγματι, δύο εκκλησίες διαθέτουν *εγκάρσια πτερύγια* τοποθετημένα όχι στα ανατολικά πέρατα των πλαγίων κλιτών, αλλά λίγο δυτικότερα. Η βασιλική της Αγίας Παρασκευής Κοζάνης (1), που από παραδρομή συγκαταλέγεται συνήθως στους ναούς της επαρχίας Μακεδονίας Πρώτης, διαθέτει τέτοια πτερύγια, που αρχικά καλύπτονταν με δίρριχτη στέγη, εγκάρσια διατεταγμένη, η οποία ανερχόταν σε ύψος λίγο ψηλότερο από αυτό της στέγης των πλαγίων κλιτών¹¹. Τα πτερύγια απολήγουν σε κόγχες και χωρίζονται από τα πλάγια κλίτη με εγκάρσια τόξα, που φέρονταν από ισχυρούς πεσσούς. Το ψηφιδωτό δάπεδο που έχει σωθεί στο νότιο πτερύγιο, με το ευχαριστιακό του περιεχόμενο, υποδεικνύει μάλλον ότι στο σημείο εκείνο, στα πλάγια του πρεσβυτερίου, λάμβανε χώρα η μετάληψη των πιστών¹².

6. Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1929, 68. Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1954, 145. Π. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1972, 26. Π. Λαζαρίδης, *ΠΑΕ* 1974, 52-55. Η Karagiorgou 2001, 191, το ταυτίζει με «audience hall».

7. Η ανασκαφέας το χρονολογεί «στην αρχή, το αργότερο, του 4ου αι. μ.Χ.» (Ντίνα 1994, 365 και εικ. 21). Πρβλ. Karagiorgou 2001, 193-194.

8. Πρβλ. Vaes 1984-1986, 313 και σημ. 24, 324-325, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Ε. Τσιγαρίδας, *ΑΔ* 28, 1973, *Χρονικά*, 478, σχέδ. 1, πίν. 439-440, α. Snively 1998, 495-496. Laskaris 2000, 61.

10. Ενδείξεις για περίκεντρο βαπτιστήριο στα βόρεια του ναού της Αγίας Σοφίας στον Τρούλο της Σκιάθου (61) χρειάζονται περαιτέρω διερεύνηση.

11. Οι Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Μιχαηλίδης 2002, 10-11, χρησιμοποιούν τον όρο «εγκάρσιο κλίτος», που δεν με βρίσκει σύμφωνο, επειδή το κλίτος οφείλει να είναι ενιαίο και αδιαίρετο, τόσο στην κάτοψη όσο και στο επίπεδο των στεγών. Βλ. σχετ. Varalis 1999, 197, σημ. 9 και Βαραλής 2004, 815-816 και σημ. 12.

12. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Μιχαηλίδης 2002, 18 και εικ. 40.

Εγκάρσια πτερύγια διέθετε μάλλον και η βασιλική του Θαυμακού (24), αλλά δεν είναι γνωστό αν στο ναό υπήρχαν πεσσοί που παρεμβάλλονταν στις κιονοστοιχίες του κυρίως ναού. Σε περίπτωση που δεν υπήρχαν, οι πλάγιες κόγχες θα μπορούσαν να αποτελούν θέσεις για τάφους, όπως έχει ήδη επιβεβαιωθεί σε πολλούς ναούς με πλάγιες κόγχες, ειδικά μονόχωρους. Στην τρίκλιτη βασιλική Β της Δημητριάδας (16), μάλιστα, μια τέτοια κόγχη διαμορφώθηκε σε μεταγενέστερη φάση, στο νότιο μακρό τοίχο. Στην ανασκαφή διαπιστώθηκε πως τα χώματα στο εσωτερικό της ήταν αναμοχλευμένα, γεγονός που μαρτυρεί ότι ο τάφος που ήταν εκεί ιδρυμένος, είχε ήδη συληθεί από την αρχαιότητα.

Σε δύο περιπτώσεις, εκατέρωθεν του τρίκλιτου κυρίως ναού έχουν προστεθεί συμμετρικά πλάγια δωμάτια: πρόκειται για τη βασιλική Δ της Αγχιάλου (43), όπου τα πλάγια διαμερίσματα φέρονται να ανήκουν στην αρχική φάση της εκκλησίας, και για την εκκλησία του Αγίου Ηρωδίωνος στην Υπάτη (74), όπου τα ανασκαφικά δεδομένα είναι ελάχιστα¹³. Ενδεχομένως τα διαμερίσματα αυτά να είχαν ταφικό προορισμό, όπως υποδεικνύει ο δίδυμος τάφος που ιδρύθηκε στο νότιο πτερύγιο της βασιλικής της Αγχιάλου, όπου βρέθηκε και η γνωστή «σλαβική πόρπη», η οποία σήμερα φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας¹⁴. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν οι ομοιότητες στην κάτοψη και τη χρήση των χώρων με τους αντίστοιχους της κοιμητηριακής βασιλικής της οδού Λαγκαδά στη Θεσσαλονίκη¹⁵ και της νεκροταφειακής βασιλικής C στο Τσάτσακ της Πρώτης Μοισίας¹⁶, όπου όμως τα ταφικά δωμάτια τοποθετούνται ανατολικότερα.

Ο νάρθηκας προσκολλάται στα δυτικά του κυρίως ναού και επικοινωνεί με το κεντρικό κλίτος άλλοτε με τρίβηλο και άλλοτε με βασιλείο πύλη¹⁷. Στη βασιλική της Δαμοκρατίας (15) κατ' εξαίρεση αντί τριβήλου υπάρχουν τρεις θύρες, όπως συμβαίνει και στη γνωστή βασιλική του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη¹⁸, ενώ στη βασιλική του Θαυμακού (24) φαίνεται πως διαμορφωνόταν στην αντίστοιχη θέση ένα δίβηλο-το σπάνιο αυτό χαρακτηριστικό απαντά, απ' όσο γνωρίζω, πολύ βορειότερα, στη βασιλική Β της Μπερκόβιτσα στην επαρχία της Παραποταμίου Δακίας¹⁹. Στο δάπεδο του νάρθηκα των θεσσαλικών εκκλησιών, μπροστά στην είσοδο προς το κεντρικό κλίτος, σχηματίζονται αρκετές φορές εμβλήματα είτε στο μαρμαροθέτημα, όπως στη βασιλική Δ της Αγχιάλου (43), είτε στο ψηφιδωτό, όπως στις βασιλικές του Βαροσιού στην Ελασσόνα (21), της οδού Κύπρου στη Λάρισα (30), του λόφου του Προφήτη Ηλία στα Τρίκαλα (71) και της Παραλίας Πελασγίας (53). Ο

13. Υπάρχει ασυμφωνία ως προς τον καθορισμό του τύπου του συγκεκριμένου ναού. Δεν έχω πεισθεί ότι τα πλάγια πτερύγια της κάτοψης του Γιαννόπουλου αντιστοιχούν σε άκρα προεξέχοντος εγκαρσίου κλίτους (Βοκοτόπουλος 1992², 120, 246) ούτε πολύ περισσότερο ότι αντιστοιχούν σε απλούς πυλώνες (Σωτηρίου 1929β, 218. Πάλλας 1987-1988, 647, 651-658). Ενδεχομένως τα ερείπια του ναού να ανήκουν σε δύο φάσεις, από τις οποίες η αρχική πρέπει να αντιστοιχεί σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική.

14. Για την πόρπη αυτή, βλ. Curta 2001, 249-250. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο 2002, 387 αρ. 471 (Γ. Κακαβάς).

15. Δ. Μακροπούλου 1995, ΑΔ 50, Χρονικά, 524. Μακροπούλου 1999, 708-718.

16. Milinković 1995, 230-239, 244, 246, εικ. 6-10. Milinković 2002, 53-59.

17. Τριβήλο απαντά στις βασιλικές Αγίας Παρασκευής Κοζάνης (1), Β της Δημητριάδας (16), της οδού Κύπρου στη Λάρισα (30), της θέσης Παλιοκλήσι Αζώρου (7), των Α (41), Β (42), Δ (43) και αρχιερέως Πέτρου (48) στη Νέα Αγχιάλο, καθώς και στη βασιλική της Παραλίας Πελασγίας (53). Βασιλείος θύρα απαντά στις βασιλικές της θέσης Θεοτόκου στον Κατηγιώργη (3), Β (11) και Γ (12) της Διοκλητιανούπολης, της θέσης Βαρκά στα Λουτρά Υπάτης (35), της θέσης Αγίας Τριάδα στη Μηλέα Ελασσόνας (37), του Μαρτυρίου στην Νέα Αγχιάλο (46), της θέσης Λάη του Νεοχωρίου (49) και στη βασιλική της Φίλιας Καρδίτσας (77).

18. Mathews 1977, 143-145.

19. Mitova-Dzonova 1977, εικ. 1, 8. Tchanéva-Detchevska 1999, 222-226, εικ. 49.

νάρθηκας είναι κατά κανόνα ισοπλατής με τον κυρίως ναό και στις κατόψεις παρουσιάζεται ως ενιαίος και αδιαίρετος χώρος, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις όπου ζεύγη κίωνων τοποθετούνται στην προέκταση των κιονοστοιχιών του κυρίως ναού για να στηριχθούν ενισχυτικά τόξα, όπως για παράδειγμα στις βασιλικές Μαρτυρίου (46) και αρχιερέως Πέτρου (48) της Αγχιάλου. Τις περισσότερες φορές ο νάρθηκας διαθέτει πλάγια δωμάτια που λειτουργούν ως προθάλαμοι για τα προσκτίσματα που διευθετούνται εκατέρωθεν του αιθρίου. Οι εξαιρέσεις λίγες, όπως οι νάρθηκες της βασιλικής του Κατηγιώργη (3) και της βασιλικής Γ της Διοκλητιανούπολης (12). Στην πρώτη, ο νάρθηκας περιβάλλεται στα νότια από διάδρομο που ενώνει το νότιο κλίτος με τον εξωτερικό χώρο στα δυτικά, ενδεχομένως επειδή εκεί υπήρχαν παλαιότερα θεμέλια τοίχων που επαναχρησιμοποιήθηκαν. Στη δεύτερη, ο νάρθηκας επικοινωνούσε με δωμάτια στα βόρεια, που οδηγούσαν σε προγενέστερο της εκκλησίας «λατρευτικό τάφο»²⁰. Τυπολογικά, το συγκεκριμένο αυτό κτίσμα βρίσκει εξαιρετικές ομοιότητες με το μαρτύριο του αγίου Αναστασίου στον Σάλωνα της Δαλματίας και τα συγγενικά του μασωλεία του Πεκς της Ουγγαρίας και της Άλμπερκα της Ισπανίας²¹ – να πρόκειται άραγε επίσης για ένα μαρτύριο; Η απάντηση προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να δοθεί με βεβαιότητα, αν οι έρευνες δεν συνεχιστούν. Δεύτεροι νάρθηκες στα δυτικά απαντούν στις βασιλικές της πλατείας Αθ. Διάκου στη Λαμία (29), αρχιερέως Πέτρου στην Αγχιάλο (48) και Α στα Πλατανίδια (55).

Το αίθριο κατά κανόνα τοποθετείται στα δυτικά του ορθογωνίου του ναού. Γνωρίζουμε τα τρίστωα αίθρια των βασιλικών Α (41) και αρχιερέως Πέτρου (48) στην Αγχιάλο και της βασιλικής της Δαμοκρατίας (15) στη Δημητριάδα. Στη βασιλική Α της Αγχιάλου η δυτική στοά καμπυλώνεται, προφανώς από συγκεκριμένη επιλογή του αρχιτέκτονα, που θα στόχευε στη συμμετρία με την ανατολική κόγχη του ιερού βήματος. Το αίθριο της βασιλικής Β (42) στην ίδια πόλη διαφοροποιείται αισθητά, αφού προέκυψε ίσως από έλλειψη χώρου στο διαθέσιμο οικόπεδο: είναι τρίκλιτο, με δύο στοές να πλαισιώνουν την κεντρική υπαίθρια αυλή. Ο ίδιος τύπος αιθρίου απαντά σε λίγες περιπτώσεις ναών της Νέας Ηπείρου και της Μακεδονίας, όπως στη βασιλική του Ελμπασάν²² και στο Οκτάγωνο των Φιλίππων²³. Η φιάλη τοποθετείται είτε στον ανατολικό τοίχο, όπως η λεκάνη (;) της βασιλικής Α (41) και η κτιστή δεξαμενή της βασιλικής Δ (43) στην Αγχιάλο, είτε στο δυτικό τοίχο, όπως η δεξαμενή της βασιλικής Β (42) στην ίδια πόλη. Η οκταγωνική δεξαμενή στο κέντρο της υπαίθριας αυλής ίσως να αποτελούσε όντως φιάλη, αν αποδεχθούμε ότι το περιστύλιο που ανασκάφηκε στη διασταύρωση των οδών Δεληγιώργη και Γαλλίας στο Βόλο (17) αποτελεί το αίθριο μιας εκκλησίας που κείται ανατολικότερα²⁴.

Πρόπυλα, εφοδιασμένα με εκατέρωθεν δωμάτια ή όχι, διαθέτουν οι βασιλικές της θέσης Θεοτόκου (3, πρόκειται για διθάλαμο πρόπυλο) και Β της Αγχιάλου (42).

Τα προσκτίσματα των θεσσαλικών εκκλησιών, έτσι όπως διευθετούνται από τη μια και από την άλλη πλευρά των μακρών πλευρών τους, εξυπηρετούσαν τις ποικίλες λειτουργικές και διοικητικές ανάγκες του καθενός ναού, αλλά και ολόκληρης της κοινότητας που

20. Παπαζώτος 1988, 211-212, σχ. 2, 8-9.

21. Σάλων: Egger 1939, 10-13, 82-85, εικ. 16-20, 103 κ.ε., *σποράδην*. Dyggve 1940, 395 και εικ. 4-6. Πεκς: Egger 1939, 107, εικ. 128. Dyggve 1940, 395, εικ. 7. Άλμπερκα: Schlunk 1954, στ. 451-456, εικ. 126-127. Και για τα τρία μασωλεία, βλ. Krautheimer 1986⁴, 35, σημ. 44.

22. Meksi 1985, 17, 39-40, πίν. I. Kosta - Çikopano 1990, 129-138.

23. Ο Πελεκανίδης 1980, 113 ονομάζει, κάπως άκομψα, το αίθριο ως «δίστοο».

24. Πρόκειται για κτίριο απροσδιόριστης χρήσης. Βλ. Ντίνα 2000, 208-209.

ζούσε με επίκεντρο το ναό. Τον προορισμό τέτοιων προσκτισμάτων γνωρίζουμε κατά κύριο λόγο από τις μόνες δημοσιευμένες εκκλησίες της Αγχιάλου και της Δημητριάδας. Στη βασιλική Α της Αγχιάλου (41, εικ. 1-2) το νότιο πρόσκτισμα ήταν το *σκευοφυλάκιο*, αφού εκεί βρέθηκαν πιθάρια πακτωμένα στο δάπεδο, γυάλινα και πήλινα αγγεία, λυχνάρια και χάλκινα σκεύη, ενώ υπάρχει φρεάτιο καθαρισμού στο νότιο άκρο της αψίδας²⁵. Το βόρειο πρόσκτισμα ήταν *βαπτιστήριο*, με οκταγωνική την κολυμβήθρα στην χορδή της αψίδας και δύο κόγχες για το μύρο και το έλαιο στο πάχος των μακρών τοίχων²⁶. Ότι παλαιότερα ο Σωτηρίου είχε θεωρήσει ως κλίβανο για τη θέρμανση του νερού, κατά πειστική νεότερη πρόταση του καθηγητή Γ. Γούναρη, ίσως ήταν το σημείο όπου οι νεοφώτιστοι αλείφονταν με εμπορικτικό έλαιο²⁷.

Το βαπτιστήριο συνήθως εντάσσεται στα βόρεια προσκτίσματα των θεσσαλικών εκκλησιών. Οι γνωστές εξαιρέσεις είναι λιγοστές: στη νότια πλευρά του κυρίως ναού ιδρύθηκε το βαπτιστήριο της βασιλικής στη θέση Αγία Τριάδα της Μηλέας Ελασσόνας (37) και το βαπτιστήριο της βασιλικής στη θέση Παλιοκλήσι της Αζώρου (7, α' φάση). Στην τελευταία αυτή εκκλησία, ο χώρος του φωτιστηρίου σε μεταγενέστερη φάση επιχώστηκε και ιδρύθηκε στα ανατολικά του επιμήκης αίθουσα εφοδιασμένη με μικρών διαστάσεων κολυμβήθρα, πιθανόν για νηπιοβαπτισμούς²⁸, ενώ σε ακόμη υστερότερη περίοδο φαίνεται πως το φωτιστήριο μεταφέρθηκε σε χώρο παράπλευρο του βόρειου κλίτους του ναού, όπου ιδρύθηκε άλλη κολυμβήθρα²⁹. Το αρχικό βαπτιστήριο του επισκοπικού ναού των χριστιανικών Θηβών³⁰ (εικ. 4) αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά του συγκροτήματος και είναι μοναδικό σε όλο το Ανατολικό Ιλλυρικό, λόγω της κάτοψής του³¹. Στο κέντρο του τετράγωνου χώρου, γύρω από την κολυμβήθρα, αποκαλύφθηκε κυκλικός στυλοβάτης με οκτώ κίονες, οι οποίοι θα στήριζαν τόξα που ανείχαν τρούλο. Παρόμοια κάλυψη με τρούλο επί κίωνων τοποθετημένων σε οκταγωνικό ή κυκλικό στυλοβάτη μας διασώζουν παραδείγματα οκταγώνων ή εγγεγραμμένων οκταγώνων βαπτιστηρίων, όπως για παράδειγμα εκείνο του επισκοπικού ναού της Μασσαλίας, όπου όμως ο τρούλος θα ήταν οκτάπλευρος³². Το αρχικό βαπτιστήριο της βασιλικής του αρχιερέως Πέτρου φαίνεται πως εγκαταλείφθηκε

25. Σωτηρίου 1929α, 45-46 (αρχιτεκτονική), 103-107 (κινητά ευρήματα).

26. Σωτηρίου 1929α, 41-45.

27. Γούναρης 1990, 41, σημ. 134.

28. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 193, εικ. 5-6. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 66. Ενδεχομένως για νηπιοβαπτισμούς να χρησιμοποιούνταν και η κολυμβήθρα-φιάλη που αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του νάρθηκα της βασιλικής στη θέση Άγιος Αθανάσιος (5) της ίδιας πόλης. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 69.

29. Ο χώρος έχει ερμηνευτεί από τους ανασκαφείς ως «φιάλη» (Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 192-193, σχ. 1. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 65-66, πίν. 24, β). Κατά τη γνώμη μου πρόκειται αναμφίβολα για βαπτιστήριο, διατηρώ ωστόσο κάποιες επιφυλάξεις για τον μεταγενέστερο προορισμό του χώρου. Πρβλ. το βαπτιστήριο της επισκοπικής βασιλικής των Βαργάλων, που διευθετείται επίσης στα βόρεια του κυρίως ναού και διαθέτει στην αρχική του φάση παρόμοια πολύλοβη εξωτερικά κολυμβήθρα. Aleksova 1997, 163-164, εικ. 45, 48.

30. Λαζαρίδης 1987, 330, εικ. 16-17.

31. Ορθογώνιας κάτοψης βαπτιστήρια δεν απαντούν συχνά. Πρβλ. το βαπτιστήριο του Βουθρωτού που αποτελεί εγγεγραμμένο περίκεντρο με διπλή κυκλική κιονοστοιχία γύρω από την κολυμβήθρα (Meksi 1985, 24-25, 42, πίν. VI. Hodges - Saraçi - Bowden *et al.* 1997, 224-229, εικ. 1, 12-14. Ceka 1999, 46-47, εικ. 33-34). Το αίθριο του βαπτιστηρίου της βασιλικής του αρχιερέως Πέτρου ίσως τελικά να μην είναι τρίστωο, όπως αφήνει να εννοηθεί η δημοσιευμένη κάτοψή του, αλλά τρίκλιτο, όπως το αίθριο της βασιλικής του επισκόπου Ελπίδιου.

32. Khatchatrian 1962, 105, εικ. 344 (πρόκειται για εγγεγραμμένο οκτάγωνο βαπτιστήριο).

κατά την γ' φάση του ναού, γι' αυτό και ιδρύθηκε νέο φωτιστήριο, ενταγμένο στα βόρεια προσκτίσματα. Το βαπτιστήριο στην Αγία Σοφία της Υπάτης (76), που ίσως ανήκε στον επισκοπικό ναό της πόλης αυτής, υιοθέτησε κι αυτό την ορθογώνια κάτοψη, αλλά πάνω από την κολυμβήθρα του υψωνόταν μάλλον πύργος με τετρακλινή κεραμοσκεπή που φερόταν από γωνιόσχημους πεσσούς, όπως συνέβαινε για παράδειγμα στο βαπτιστήριο της βασιλικής του Κρανείου στην Κόρινθο³³.

Σε ορισμένα βαπτιστήρια διαπιστώνονται μεταγενέστερες επεμβάσεις. Λόγου χάρη, στη νοτιοανατολική γωνία του φωτιστηρίου της βασιλικής της Δαμοκρατίας (15) κατασκευάστηκε μεταγενεστέρως μια κτιστή λεκάνη μικρών διαστάσεων, κατά πάσαν πιθανότητα για τους νηπιοβαπτισμούς. Το νεότερο βαπτιστήριο του επισκοπικού ναού των χριστιανικών Θηβών (48) είχε, φαίνεται, κατεξοχήν προορισμό την τέλεση νηπιοβαπτισμών.

Η σύντομη επισκόπηση της θεσσαλικής ναοδομίας έγινε σκόπιμα χωρίς αναφορές σε χρονολογήσεις, για τις οποίες πολύ λίγα είναι τα γνωστά δημοσιευμένα στοιχεία που μπορούν να θεωρηθούν ασφαλή. Στο παρελθόν, σε ελάχιστες περιπτώσεις οι οικοδομικές φάσεις γίνονταν διακριτές και ακόμη σπανιότερα αναφέρονταν ρητώς στα αναγκαστικώς σύντομα χρονικά των ανασκαφών, ενώ οι χρονολογήσεις – όσες δίνονταν – φαντάζονται, με τα σημερινά δεδομένα της έρευνας, μάλλον πρώιμες, γιατί η τάση της παλαιάς βιβλιογραφίας ήταν να ανεβάζει τη χρονολόγηση. Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι μέσα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν η βασιλική Β των Πλατανιδίων (56) και η πρώτη φάση της βασιλικής αρχιερέως Πέτρου στην Αγχιάλο (48), ενώ στα τέλη του 4^{ου} ή στην αρχή του 5^{ου} αιώνα ιδρύθηκε η βασιλική της οδού Κύπρου στη Λάρισα (30) και η βασιλική της Δαμοκρατίας στη Δημητριάδα (15), η οποία διήλθε αρκετές μετασκευές και προσθήκες μέχρι την ολοκλήρωση των προσκτισμάτων της. Λίγοι είναι οι ναοί που θα μπορούσαν να έχουν ιδρυθεί ή να έχουν δεχθεί οικοδομικές φάσεις στον 5^ο αιώνα, ενώ η εποχή του Ιουστινιανού φαίνεται ότι υπήρξε για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Θεσσαλίας μια περίοδος ακμής. Το τέλος των πόλεων των παλαιοχριστιανικών βασιλικών σηματοδοτήθηκε από σειρά θλιβερών γεγονότων που διήρκεσε για μακρό διάστημα. Παλαιότερα η παρακμή ή η οριστική εγκατάλειψή τους θεωρήθηκε αποτέλεσμα των σλαβικών επιδρομών³⁴, αλλά η ζωή των πόλεων και των εκκλησιών φαίνεται πως διήρκεσαν μέχρι αρκετά αργότερα. Με άλλες μορφές ίσως, αλλά δεν εξέλιπταν εντελώς.

Μια σειρά στοιχείων υποδεικνύουν την επιβίωση του πληθυσμού και των ναών του μέχρι και τον 8^ο ή τον 9^ο αιώνα. Ο Σωτηρίου πίστευε πως οι βασιλικές Α (41, **εικ. 1**) και Β (42, **εικ. 3**) της Αγχιάλου κτίστηκαν και διακοσμήθηκαν σε μια και μοναδική φάση. Ενδεχομένως η βασιλική Α (41) να κτίστηκε αρχικά γύρω στο 500, όπως δείχνουν τα κιονόκρανα του αιθρίου και των ισογείων του κυρίως ναού³⁵, αλλά οπωσδήποτε είχε μια δεύτερη φάση στην οποία ανήκουν τα ελλαδικά παστοφόρια που απέκοψαν τα ανατολικά τμήματα των πλαγίων κλιτών, που (όπως υποστήριξα από άλλη θέση) πρέπει να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα (**εικ. 2**)³⁶. Ακόμη, πρέπει να διήλθε μια τρίτη φάση, όταν

33. Pallas 1990, 783-785, **εικ. 10**. Διατηρώ επιφυλάξεις για την αποκατάσταση της ανωδομής του (στο ίδιο, **εικ. 11**).

34. Βλ. πρόσφατα Νικολάου 2004, 575-576.

35. Sodini 1984, 345-346. Παλαιότερα, ο καθ. Sodini είχε εκφράσει την άποψη ότι όλος ο γλυπτός διάκοσμος της βασιλικής, συμπεριλαμβανομένου και του άμβωνα, χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. (Sodini 1976, 508, **σημ. 64**).

36. Βαράλης 2001. «Ελλαδικό παστοφόριο» απαντά και στο ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους της

η εκκλησία περιορίστηκε σε πλάτος, αφού τοιχίστηκαν οι κιονοστοιχίες της. Στη βασιλική Β (42, εικ. 3), επιπλέον της δεύτερης φάσης του βαπτιστηρίου που αναγνωρίστηκε από τον Π. Λαζαρίδη, οι εστίες που αποκαλύφθηκαν στα σαφώς μεταγενέστερα νότια προσκτίσματα ανήκουν σε μια ακόμη υστερότερη περίοδο μετά την ερείπωση του ναού, όταν αυτά χρησιμοποιούνταν μάλλον ως δωμάτια οικίας, όπως έχει ήδη αναγνωρίσει ο Σωτηρίου³⁷. Η παρουσία της πλίνθου με την επιγραφή: †*Νικᾶ ἡ τύχη πρασίνων τῶν ὀρθοδόξων* σε τούβλο μιας κιονοστοιχίας της βασιλικής του αρχιερέως Πέτρου (48), σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές δεν μπορεί να συνδεθεί μόνο με τη στάση του Νίκα του 532 και να δώσει ένα *terminus* για τη χρονολόγηση αυτής της φάσης του ναού³⁸. Μεγαλύτερη ασφάλεια στη χρονολόγηση θα μπορούσαν να δώσουν τα νομίσματα που περισυνελέγησαν, με την επιφύλαξη ότι κατά την περίοδο αυτή νομίσματα μπορούσαν να κυκλοφορούν και μία με δύο γενιές μετά την εποχή της κοπής τους³⁹. Η χρονολογία που ανέγνωσε ο αείμνηστος Λαζαρίδης στο ψηφιδωτό της βασιλικής του Μαρτυρίου (46) με την αφιερωματική επιγραφή, αποτελεί κατά τον D. Feissel μια *ισοψηφία* και εν πάσει περιπτώσει δεν μπορεί να δώσει σε καμία περίπτωση απόλυτη χρονολόγηση το 431⁴⁰. Από την άλλη πλευρά, η ανεύρεση σλαβικής κεραμικής στις επιχώσεις της βασιλικής της Δαμοκρατίας (15) μαζί με γραπτή κεραμική του τύπου *painted Central Greek*⁴¹, η οποία χρονολογείται στα μέσα και ιδίως στο β' μισό και όχι στην αρχή του 6^{ου} αιώνα, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες στην Αγορά της Θεσσαλονίκης, καταβάλλει τη χρονολόγηση και συνακόλουθα τη ζωή της εκκλησίας τουλάχιστον μέχρι και λίγο μετά τα τέλη του 6^{ου} αιώνα⁴². Στη βασιλική του Φρουρίου της Λάρισας (31), ο τάφος με το γραπτό διάκοσμο που παριστάνει σταυρό με την επιγραφή *Ἰησοῦς Χριστός Νικᾶ*, υποδεικνύει ότι ο ναός λειτουργούνταν τουλάχιστον κατά την περίοδο της εικονομαχίας, αφού από τότε και εξής απαντά στην τέχνη η συγκεκριμένη φράση⁴³. Τέλος, δύο τμήματα μιας μεσοβυζαντινής επιγραφής, πιθανόν του 9^{ου} αιώνα, που εντοπίστηκαν από το Σωτηρίου στα ερείπια της βασιλικής Α της Αγκιάλου (41), και από τα οποία το δεύτερο σαφώς κάνει μνεία για επισκευή των πυλών, δείχνουν ότι ο καλλωπισμός των ναών δεν σταμάτησε ακόμη και κατά τη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων»⁴⁴. Νομίσματα του 8^{ου} και του 9^{ου} αιώνα βρίσκονται σποραδικά στις ανασκαφές, ενώ πλείστοι τάφοι έχουν ανοιχθεί στα

βασιλικής στη θέση Παλιοκλήσι Αζώρου (7). Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 192, σχ. 1. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 65, πίν. 24, β.

37. Πρβλ. όμοιες εστίες που ήλθαν στο φως κατά τις ανασκαφές της Ισθμίας. Gregory 1993, 156, εικ. 8-10.

38. Βλ. Χριστοφιλοπούλου 1984², 262, σημ. 5. Avraméa - Feissel 1987, 390 αρ. 56*.

39. Βεβαίως, η νομισματική μαρτυρία είναι βásiμη, αλλά σχετική. Κατά την περίοδο της οικονομικής ύφεσης, από τον 7^ο και μέχρι τα μέσα του 9^{ου} αι., παρατηρείται επαναχρησιμοποίηση παλαιότερων νομισμάτων ακόμη και αρχαίων, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η στενότητα της κυκλοφορίας του χρήματος, όπως συνέβαινε και σε παλαιότερες περιόδους. Για την Πελοπόννησο ειδικότερα, βλ. Πέννα 1996, 199-201, που είναι περιοχή ενδεικτική του γενικότερου κλίματος.

40. Avraméa και Feissel 1987, 390, αρ. 57*.

41. Για την κεραμική της βασιλικής, βλ. Eiwanger 1981, 40-42, 83-84 και 107. Για την κεραμική *painted Central Greek*, βλ. Hayes 1972, 413. Πρόσφατα εκφράστηκε η άποψη ότι το κέντρο παραγωγής της θα μπορούσε να εντοπιστεί στις Φθιώτιδες Θήβες. Pétridis 1997, 693, σημ. 44.

42. Την πληροφορία είχε την καλοσύνη να μου δώσει η συνάδελφος κ. Φλώρα Καραγιάννη που μελετά την κεραμική της συγκεκριμένης περιόδου από τις ανασκαφές της Αγοράς. Βλ. προκαταρκτικά Καραγιάννη 2001, 152, εικ. 12.

43. Βλ. Frolow 1956, 98-113, όπου τα παλαιότερα μνημεία χρονολογούνται στα μέσα του 8ου αι.

44. Σωτηρίου 1929α, 22-23, εικ. 21 (τα γράμματά της ερμηνεύτηκαν ως «δηλωτικά εργοστασίου των πλίν-

ερείπια των παλαιών εκκλησιών, επιμένοντας στον καθαγιασμό του χώρου. Και στο χώρο των παλαιών εκκλησιών κτίστηκαν νέοι ναοί, μικρότερων διαστάσεων και διαφορετικής αντίληψης, σαν τη μικρή βασιλική πάνω στα ερείπια της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας της θέσης Αγία Τριάδα στην Μηλέα Ελασσόνας (37)⁴⁵ και σαν τον σταυρόσχημο ναΐσκο πάνω από το πρεσβυτέριο της βασιλικής Β των Πλατανιδίων (56)⁴⁶.

Όλα αυτά αποτελούν ενδείξεις ότι οι παλαιοχριστιανικοί ναοί της Θεσσαλίας επιβίωσαν, γιατί επιβίωσαν και οι άνθρωποι που ήθελαν να λειτουργούνται κάθε Κυριακή και να μετέχουν των μυστηρίων. Και αν ακολουθήσουμε την άποψη του μεγάλου ψυχιάτρου J.H. Van der Berg που υποστήριξε ότι οποιαδήποτε μεγάλη κοινωνική αλλαγή αποτυπώνεται σαφώς στην αρχιτεκτονική πριν από κάθε άλλη μορφή τέχνης⁴⁷, τότε απομένει να μελετήσουμε βαθύτερα την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ιδίως της Θεσσαλίας, για να προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε πληρέστερα τι άλλαξε στο θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών, την εποχή που οι πόλεις των χριστιανικών βασιλικών, όσες επέζησαν, μεταβάλλονταν στις γνωστές καστροπολιτείες του Μεσαίωνα.

θων») και 36, εικ. 38: και τα δύο θραύσματα φέρονται να είναι από μάρμαρο, έχουν ίδιες διαστάσεις (0,25×0,10 μ.) και τα γράμματα αποδίδονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Το ένα από τα δύο θραύσματα είχε δημοσιευτεί αρχικά ως χριστιανική και έπειτα ως ιουδαϊκή επιγραφή (Παννόπουλος 1920, 386 αρ. 1. Παννόπουλος 1930, 259, σημ. 3).

45. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 71-72.

46. Ο ναός δημοσιεύτηκε από την ανασκαφέα ως τετράκογχος, αλλά έχω την εντύπωση πως πρόκειται για ναό ελεύθερου σταυρού, βεβαίως με το ανατολικό σκέλος επιμηκότερο των άλλων, αφού επαναχρησιμοποιεί το σύνθηρο του παλαιοχριστιανικού ναού. Οι τρεις άλλες κόγχες εγκιβωτίζονται σε ορθογώνιο, με αποτέλεσμα ο εσωτερικός κογχωτός χώρος να εγγράφεται σε περίβλημα του τύπου του ελεύθερου σταυρού. Ευχαριστώ τον συνάδελφο αρχιτέκτονα Στ. Μαμαλούκο για τη χρήσιμη σχετική συζήτηση. Βλ. Μαμαλούκος 2004, 36, εικ. 6.

47. Van den Berg 1987. Van den Berg 1999.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ΝΑΟΔΟΜΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ιωάννης Δ. Βαράλης

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται στην εξέταση της τυπολογίας της ναοδομίας και των τμημάτων των εκκλησιών που κτίστηκαν στη Θεσσαλία από τα μέσα του 4ου ως και τα μέσα του 8ου αιώνα περίπου. Στην περίοδο αυτή, τα όρια της επαρχίας ήταν αρκετά ευρύτερα από τα αντίστοιχα της σημερινής περιφέρειας: έφταναν ως το Άργος Ορεστικό στο Βορρά και ως τη Λοκρίδα στο Νότο. Στην περιοχή αυτή είναι γνωστοί, δημοσιευμένοι (πλήρως ή εν μέρει) είτε απλώς εντοπισμένοι, πάνω από εβδομήντα ναοί. Από το ευρύ αυτό σύνολο θα επιλεγούν τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Με βάση το δημοσιευμένο υλικό τίγονται θέματα κατασκευαστικά και χρονολογικά και συγκεφαλαιώνονται τα πορίσματα των παλαιότερων ερευνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α., 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Αθήνα.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Μαγνησία, στο *Μαγνησία, Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα, 105-175.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1988. *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, ΙΙ. Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη*.
- Βαράλης Ι.Δ., 2001. Τα ελλαδικά παστοφόρια των παλαιοχριστιανικών ναών της Ελλάδας. Προβλήματα ερμηνείας και ανασκαφικά δεδομένα, στο *Εικοστό Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, 20-21.
- Βαράλης Ι.Δ., 2004. Παρατηρήσεις στην παλαιοχριστιανική ναοδομία της Κρήτης, στο *Creta romana e protobizantina. Atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova, 813-838.
- Βελένης Γ., 1995-2000. Καισάρεια, πέμπτη πόλη Μακεδονίας, *Εγνατία* 5, 53-75.
- Γαλλής Κ., 1983. Μία παλαιοχριστιανική βασιλική στην Ελασσόνα, *Θεσσημ* 4, 17-21.
- Γιαννόπουλος Ν., 1918. Υπάτη, Νέαι Πάτραι, *ΔΙΕΕΕ* 7/28, 441-458.
- Γιαννόπουλος Ν., 1920. Επιγραφαί εκ Φθιωτίδων Θηβών Θεσσαλίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων, *BNJ* 1, 386-391.
- Γιαννόπουλος Ν., 1927. Χριστιανικά αρχαιότητες εν Μαγνησία τη Θεσσαλική, *ΔΧΑΕ* 4, 14-24.
- Γιαννόπουλος Ν., 1930. Συμβολαί εις την ιστορίαν των ιουδαϊκών παροικιών εν τη ανατολική ηπειρωτική Ελλάδι, *ΕΕΒΣ* 7, 253-263.

- Γιαννόπουλος Ν., 1931. Το φρούριον του Βόλου, *ΕΕΒΣ* 8, 110-133 και Η Εφορεία των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας, στο ίδιο, 414-416.
- Γιαννόπουλος Ν., 1940. Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς. Δέσιανη (=Βεσαίνη) Βαθύρρευμα, *ΕΕΒΣ* 16, 370-383.
- Γούναρης Γ., 1990. *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήναι.
- Δεριζιώτης Λ., 1979. Παλαιοχριστιανικόν ψηφιδωτόν δάπεδον εις την θέσιν «Παλιά» της πόλεως του Βόλου, στο Helly B. (επιμ.), *La Thessalie, Actes de la table ronde, Lyon, 21-24 juillet 1975*, Lyon, 292-302.
- Δεριζιώτης Λ., 1985. Παλαιοχριστιανικά κτίσματα της πόλεως Λαρίσης, στο: *Πρακτικά του Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα. Παρελθόν και Μέλλον, 26-28/4/1985*, Λάρισα, 199-210.
- Δεριζιώτης Λ. - Μαντζανά Κ., 1994. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικών ερευνών εις την Θεσσαλίαν, στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές*, Αθήνα, 349-356.
- Δεριζιώτης Λ. - Κουγιουμτζόγλου Σπ., 2000. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Αζώρου, Επαρχίας Ελασσώνας, Νομού Λαρίσης, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, Μάιος 1998*, Βόλος, 189-195.
- Δεριζιώτης Λ. - Κουγιουμτζόγλου Σπ., 2004. Ανακαλύπτοντας την άγνωστον χριστιανικήν Περραιβικήν Τρίπολιν, στο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα, 63-74.
- Θεσσαλικά Ψηφιδωτά 1991. *Θεσσαλικά Ψηφιδωτά*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα.
- Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο 2002. Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
- Καραγιάννη Φ., 2001. Κινητά ευρήματα πρώτης ανασκαφικής περιόδου: το δείγμα των ετών 1970-1973, στο Αδάμ-Βελένη Π. (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης 1, Πρακτικά διημερίδας για τις εργασίες των ετών 1989-1999*, Θεσσαλονίκη, 147-158.
- Κονταξή Ε. (επιμ.), 1996. *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας, 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Ε. - Μιχαηλίδης Μ., 2002. *Η βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη. Παρατηρήσεις σε ένα μνημείο του β' μισού του βου αι.*, Θεσσαλονίκη.
- Λαζαρίδης Π., 1987. Φθιώτιδες Θήβαι, *ΑΕ* 1987, 311-335.
- Μακροπούλου Δ., 1999. Δύο πρόσφατα ανακαλυφθέντες παλαιοχριστιανικοί ναοί στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Μακεδονία VI/2*, Θεσσαλονίκη, 705-722.
- Μαμαλούκος Στ., 2004. Οι βυζαντινοί ναοί της Μαγνησίας, *Εν Βόλω* 12 (Ιαν.-Μάρτ. 2004), 32-39.
- Μαστροκόστας Ε., 1956. Μεσαιωνικά μνημεία Αττικής, Φωκίδος και Μαγνησίας, *ΑΕ, Αρχαιολογικά Χρονικά*, 27-36.
- Νικολάου Γ., 2004. Νομισματική κυκλοφορία στη Βυζαντινή Θεσσαλία (6^{ος}-14^{ος} αι.), στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία*.

- Αρχαίοι, βυζαντινοί, νεώτεροι χρόνοι, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' επιστημονικής συνάντησης, Οβολός 7, 571-588.*
- Νικονάνος Ν., 1974. Έρευνες στην Αγία Λαρίση, *ΑΘΜ* 3, 163-177.
- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, Αθήναι.*
- Νικονάνος Ν., 1992. Παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες από τη Λάρισα, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη Μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά, Αθήνα, 457-463.*
- Ντίνα Α., 1990. Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλίας, *Αρχαιολογία* 34, 87-94.
- Ντίνα Α., 1994. Νεότερες έρευνες στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Αθήνα, 357-370.*
- Ντίνα Α., 1996. Η παλαιοχριστιανική Δημητριάδα και οι μετέπειτα αναφορές της, στο *Κονταξή 1996, 112-155.*
- Ντίνα Α., 2000. Το ανασκαφικό έργο της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά την οκταετία 1990-1997 στο νομό Μαγνησίας, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, Μάιος 1998, Βόλος, 205-214.*
- Ευγγόπουλος Α., 1956. Ο ναός της Επισκοπής Σκοπέλου, *ΑΕ*, 181-198.
- Ορλάνδος Α., 1955-1956. Ψηφιδωτόν δάπεδον εκ βασιλικής των Τρικάλων, *ΑΒΜΕ* 8, 117-125.
- Πάλλας Δ., 1950. Αρχαιολογικά-Λειτουργικά, *ΕΕΒΣ* 20, 265-313.
- Πάλλας Δ., 1987-1988. Η εκκλησία του Αγίου Ηρωδίωνος στην Υπάτη, στο *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (Τέχνη- Λατρεία- Κοινωνία) II, Αθήνα, 641-666.*
- Παπαζώτος Θ., 1988. Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις, *ΑΔ* 43, *Μελέτες*, 195-218.
- Πελεκανίδης Στ., 1980. Οι Φίλιπποι και τα χριστιανικά μνημεία τους, στο *Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, Αφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 101-125.*
- Πέννα Β., 1996. Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8^{ος}-12^{ος} αι. μ.Χ.), στο *Μνήμη Martin Jessop Price, Αθήνα, 195-264.*
- Σάμψων Α., 1974. *Ναοί και μοναί εις την νήσον Σκόπελον, Αθήνα.*
- Σμπυράκη-Καλαντζή Α., 1979. Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο στην Υπάτη, *ΑΔ* 34, *Μελέτες*, 100-109.
- Σμπυράκη-Καλαντζή Α., 1991-1992. Περίστυλο αίθριο στην πόλη του Βόλου, *ΔΧΑΕ* 16, 107-114.
- Σωτηρίου Γ., 1929α. Αι χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας, *ΑΕ*, 1-158.
- Σωτηρίου Γ., 1929β. Αι παλαιοχριστιανικάί βασιλικάί της Ελλάδος, *ΑΕ*, 159-248.
- Σωτηρίου Γ., 1929γ. Βυζαντινά μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. Η βασιλική της Κοιμήσεως της Θεοτόκου εν Καλαμπάκαι, *ΕΕΒΣ* 6, 290-315.
- Χριστοφιλοπούλου Αικ., 1984². *Βυζαντινή Ιστορία Α', Αθήναι, 324-610.*
- Aleksova Bl., 1997. *Loca Sanctorum Macedoniae. The cult of martyrs in Macedonia from the 4th to the 9th centuries, Skopje.*

- Avraméa A. - Feissel D., 1987. Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, IV. Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores), *T&MByz* 10, 357-398.
- Ceka N., 1999. *Butrint, A Guide to the city and its monuments*, London.
- Curta Fl., 2001. *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube region c. 500-700*, Cambridge.
- Dyggve E., 1940. Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, στο *Actes du Congrès International d'Archéologie Chrétienne* IV 1, Città del Vaticano, 391-414.
- Egger R., 1939. *Der altchristliche Friedhof Marusinac, Forschungen in Salona* III, Wien.
- Eiwanger J., 1981. *Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias, Demetrias* IV, Bonn.
- Frolow A., 1956. IC XC NI KA, *Byzantinoslavica* 17, 98-113.
- Gregory T.E., 1993. An Early Byzantine (Dark-Age) settlement at Isthmia: Preliminary report, στο Gregory T.E. (επιμ.), *The Corinthia in the Roman period, including Papers given at a Symposium held at the Ohio State University on 7-9 March, 1991*, *JRA Suppl.* 8, Ann Arbor, 149-160.
- Gregory T.E., 2000. Procopius on Greece, στο Roueché Ch. - Carrié J.-M. - Duval N. (επιμ.), *De Aedificiis: le texte de Procope et les réalités, Actes du Colloque de Londres, 25-26 septembre, 1998*, *Antiquité Tardive* 8, 105-114.
- Hayes J., 1972. *Late Roman pottery*, London.
- Hodges R. - Saraçi G. - Bowden W. *et al.*, 1997. Late-Antique and Byzantine Butrint: Interim report on the port and its hinterland, *JRA* 10, 207-234.
- Karagiorgou O., 1995. *The architecture of the byzantine basilica of Kalambaka in Thessaly*, M.A., University of Oxford.
- Karagiorgou Ol., 2001. Demetrias and Thebes: The fortunes and misfortunes of two Thessalian port cities in Late Antiquity, στο Lavan L. (επιμ.), *Recent Research in Late Antique Urbanism*, *JRA Suppl.* 42, Portsmouth, 182-215.
- Khatchatrian A., 1962. *Les baptistères paléochrétiens. Plans, notices et bibliographie*, Paris.
- Koder J. - Hild Fr., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien.
- Kosta S. - Çikopano Ul., 1990. Mozaiku I bazilikës paleokristiane në Tepe të Elbasanit. Vlerat dhe restaurimi, *Monumentet* 39/1, 129-138.
- Krautheimer R., 1986⁴. *Early Christian and Byzantine architecture*, New Haven - London (με τη συνεργασία του Sl. Čurčić).
- Laskaris N.G., 2000. *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes.
- Marzollf P., 1984. Die religiöse Architektur im Östlichen Illyricum, στο *Actes du Congrès International d'Archéologie Chrétienne* X 1, Θεσσαλονίκη, 1-17.
- Marzollf P., 1987. Die Damokratia-Basilika, στο *Demetrias* V, Bonn, 63-267.
- Mathews Th.F., 1977. *The early churches of Constantinople. Architecture and liturgy*, New York.
- Meksi A., 1985. Arkitektura paleokristiane në Shqipëri, *Monumentet* 30/2, 13-44.
- Milinković M., 1995. Die Gradina auf dem Jelica-Gebirge und die frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, West Serbien, *Antiquité Tardive* 3, 227-250.

- Milinković M., 2002. Die frühbyzantinischen Kirchen auf der Jelica in West Serbien, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 8, 44-77.
- Mitova-Dzonova D., 1977. Rannohristijanskata bazilika B ot “Kaletu” v Berkoviča, *ArcheologijaSof* 19/4, 47-54.
- Pallas D., 1977. *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano.
- Pallas D., 1990. Korinth, στο *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* IV, 746-811.
- Pétridis Pl., 1997. Delphes dans l’Antiquité tardive: première approche topographique et céramologique, *BCH* 121, 681-695.
- Schlunk H., 1954. Frühchristliche und Westgotische Zeit, *AA*, 451-465.
- Snively C., 1998. Intramural burial in the cities of the Late Antique Diocese of Macedonia, στο *Actes du Congrès International d’Archéologie Chrétienne XIII* 2, Città del Vaticano - Split, 491-498.
- Sodini J.-P., 1976. L’ambon de la Rotonde Saint-Georges: remarques sur la typologie et le décor, *BCH* 100, 493-510.
- Sodini J.-P., 1984. La sculpture architecturale à l’époque paléochrétienne en Illyricum, στο *Actes du Congrès International d’Archéologie Chrétienne X* 1, Θεσσαλονίκη, 31-119.
- Soteriou G., 1940. Die altchristlichen Basiliken Griechenlands, στο *Actes du Congrès International d’Archéologie Chrétienne IV* 1, Città del Vaticano, 355-380.
- Spiro M., 1978. *Critical Corpus of the mosaic pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth centuries. With architectural surveys*, Ph.D., University of New York.
- Tchanéva-Detchevska N., 1999. *Ranno-hristijanskata arhitektura v Balgarija IV-VI v.*, Sofija.
- Vaes J., 1984-1986. Christliche Wiederverwendung antiker Bauten: ein Forschungsbericht, *AncSoc* 15-17, 305-443.
- Van den Berg J.H., 1987. The rise and fall of the Medical Model in Psychiatry: A phenomenological analysis, στο *Psychiatry and Phenomenology, The Fourth Annual Symposium of the Simon Silverman Phenomenology Center*, Pitsburg, 8-24.
- Van den Berg J.H., 1999. Metabletics: Its origin and application, στο *Metabletics: J.H. Van den Berg’s Historical Phenomenology, The Sixteenth Annual Symposium of the Simon Silverman Phenomenology Center*, Pitsburg, 47-59.
- Varalis Y., 1999. Deux églises à chœur triconque: observations à leur type architectural, *BCH* 123, 195-225.
- Vemi V., 1989. *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l’époque paléochrétienne*, *BCH Suppl.* 17, Paris.
- Wace A.J.B., 1906. The Topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 143-168.
- Wace A.J.B. - Droop J.P., 1906-1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

1. Αγία Παρασκευή Κοζάνης. Βασιλική

Μ. Μιχαηλίδης 1965, *ΑΔ* 20, *Χρονικά*, 475. Μ. Μιχαηλίδης 1971, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 446-447. Pallas 1977, 90. Spiro 1978, 538-540. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και Θ. Παζαράς 1977, *ΑΔ* 32, *Χρονικά*, 232. Marzolf 1984, 199. Α. Λαζαρίδου 1986, *ΑΔ* 41, *Χρονικά*, 164. Laskaris 2000, 62. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Μιχαηλίδης 2002.

2. Αγιοκάμπος. Περιοχή οικισμού Βιλίκας. Αγρός Ι. Καλαγιά. Εκκλησία (;)

Ν. Νικονάνος 1973, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 382. Νικονάνος 1974, 177. Vémi 1989, 119, αρ. 90.

3. Άγιος Γεώργιος (Κατηγιώργης) Προμυρίου. Ακρωτ. Σηπιά. Θέση Θεοτόκου. Βασιλική

Wace - Droop 1906-1907, 310-311, 315-321. Α. Αρβανιτόπουλος 1906, *ΠΑΕ*, 126-127. Α. Αρβανιτόπουλος 1910, *ΠΑΕ*, 218-219. Σωτηρίου 1929β, 182-183. Ε. Κουρκουτίδου 1968, *ΑΔ* 23, *Χρονικά*, 275. Ε. Ιατρίδου 1975, *ΑΔ* 30, *Χρονικά*, 208. Koder - Hild 1976, 164. Spiro 1978, 366-377. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 113, 152. Marzolf 1984, 194. Ντίνα 1990, 93-94. Laskaris 2000, 87.

4. Αετόλοφος. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Βασιλική (;)

Γιαννόπουλος 1940, 371-376. Νικονάνος 1974, 164-166. Νικονάνος 1979, 16-17, 21, 145. Marzolf 1984, 194.

5. Άζωρος (Άζωρος). Θέση Άγιος Αθανάσιος. Βασιλική

Έργο ΥΠΠΟ 3, 1999, 214. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 190. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 69.

6. Άζωρος (Άζωρος). Θέση Κοπάνα. Βασιλική

Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 69-70.

7. Άζωρος (Άζωρος). Θέση Παλιοκλήσι. Βασιλική

Έργο ΥΠΠΟ 1, 1997, 166, εικ. 1. Έργο ΥΠΠΟ 2, 1998, 193, εικ. 1. Έργο ΥΠΠΟ 3, 1999, 214. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2000, 191-193. Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 65-66.

8. Αλόνησος. Άγιος Δημήτριος. Βασιλική

Π. Λαζαρίδης 1966, *ΑΔ* 21, *Χρονικά*, 262. Koder - Hild 1976, 147. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 152. Marzolf 1984, 195. Ντίνα 1990, 94. Έργο ΥΠΠΟ 3, 1999, 214.

9. Αλόνησος. Στενή Βάλλα. Θέση Άγιος Πέτρος. Βασιλική

Ν. Νικονάνος 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 424-425.

- 10. Άργος Ορεστικό. Θέση Αρμενοχώρι (Διοκλητιανούπολις). Βασιλική Α**
 Στ. Πελεκανίδης 1960, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 229. Μ. Σιγανίδου 1977, *ΑΔ* 32, *Χρονικά*, 216.
 Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη και Θ. Παζαράς 1977, *ΑΔ*
 32, *Χρονικά*, 234. Θ. Παζαράς 1978, *ΑΔ* 33, *Χρονικά*, 273. Spiro 1978, 555-556. Marzloff
 1984, 194 και σημ. 1. Θ. Παπαζώτος, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 416-417. Παπαζώτος 1988,
 205-207. Laskaris 2000, 62.
- 11. Άργος Ορεστικό. Θέση Αρμενοχώρι (Διοκλητιανούπολις). Βασιλική Β**
 Marzloff 1984, 194 και σημ. 1. Θ. Παπαζώτος 1988, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 417. Παπαζώτος
 1988, 207-211. Laskaris 2000, 62.
- 12. Άργος Ορεστικό. Θέση Παραβέλα (Διοκλητιανούπολις). Βασιλική Γ**
 Marzloff 1984, σ. 194 και σημ. 1. Φ. Πέτσας 1961-1962, *ΑΔ* 17, *Χρονικά*, 215. Στ.
 Πελεκανίδης 1960, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 229. Θ. Παπαζώτος, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 417.
 Παπαζώτος 1988, 211-214. Laskaris 2000, 62-63.
- 13. Αχίλλειο Μαγνησίας. Εκκλησία (;)**
 Γιαννόπουλος 1931, 415. Koder - Hild 1976, 241. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 109.
 Marzloff 1984, 194. Ντίνα 1990, 93.
- 14. Αχινός. Θέση Περιβολάκι. Αγρός Ν. Καμπούρη. Βασιλική**
 Π. Λαζαρίδης 1960, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 162-164. Koder - Hild 1976, 152. Pallas 1977, 41.
- 15. Βόλος. Αλυκές (Δημητριάς). Βασιλική Α (της Δαμοκρατίας)**
 Σωτηρίου 1929β, 181-182. Koder - Hild 1976, 145. Pallas 1977, 54-55. Spiro 1978, 380-
 405. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145. Marzloff 1987. Ντίνα 1990, 93. Ντίνα 1996, 114-
 115. Marzloff 1995, 1024-1032. Laskaris 2000, 60. Karagiorgou 2001, 201-203, εικ. 9.
- 16. Βόλος. Αλυκές (Δημητριάς). Λόφος Προφήτη Ηλία. Θέση Εικονοστάσι. Βασιλική Β**
 Δ. Θεοχάρης 1963, *ΑΔ* 18, *Χρονικά*, 139-140. V. Miložić 1973, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 342.
 Koder - Hild 1976, 145. Pallas 1977, 55-58. Spiro 1978, 405-406. Ασημακοπούλου-
 Ατζακά 1982, 150. Marzloff 1984, 303-305. Ντίνα 1990, 93. Ντίνα 1996, 115-116. Laskaris
 2000, 38-39. Karagiorgou 2001, 201.
- 17. Βόλος. Οδ. Γαλλίας 81, Δεληγιώργη 34-36 και Γαλλίας. Οικ. Δ. Σταθοπούλου και
 όμορα. Εκκλησία (;)**
 Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 114. Α. Ντίνα 1982, *ΑΔ* 37, *Χρονικά*, 256. Σμπυράκη-
 Καλαντζή 1991-1992.
- 18. Βόλος. Παλιά. Πλατεία Αγίων Θεοδώρων και οικ. Ε. Καραγιάννη. Βασιλική**
 Ε. Κούσης 1889, *ΑΔ* 5, 210-212. Α. Αρβανιτόπουλος 1910, *ΠΑΕ*, 168-170. Γιαννόπουλος
 1931, 119. Ε. Δεϊλάκη 1973-1974, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 546-547. Koder - Hild 1976, 166.
 Δεριζιώτης 1979. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 150. Marzloff 1984, 307-309. Vémi
 1989, 121-122, αρ. 95-97. Α. Ντίνα 1990, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 235. Ντίνα 1990, 93. Α. Ντίνα

1991, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 240. Δεριζιώτης - Μαντζανά 1994, 352. Ντίνα 1996, 118-119, 121. Ντίνα 2000, 205-206. Laskaris, 2000, 87. Karagiorgou 2001, 203, 206-208.

19. Βόλος. Πευκάκια. Ναϊσκος Αγ. Αποστόλων. Εκκλησία (;)

Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 120.

20. Δομένικο Ελασσόνας. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εκκλησία (;)

Marzolf 1984, 194. Έργο ΥΠΠΟ 1, 1997, 166. Έργο ΥΠΠΟ 3, 1999, 214.

21. Ελασσόνα. Συνοικία Βαρόσι. Οικ. Ι. Μπούσια, Κ. Σαμαρά, Αφών Παπακυριακού και όμορα. Βασιλική (;) Αγίου Ανδρέου

Κ. Γαλλής 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 414-415. Ν. Νικονάνος 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 421. Γαλλής 1983, 17-21. Marzolf 1984, 194. Σ. Χούλια 1988, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 294. Ντίνα 1990, 90. Θεσσαλικά Ψηφιδωτά 1991, 22 (Σ. Χούλια). Laskaris 2000, 61.

22. Ζάρκος (Φαϊτός). Εθνική οδός Λαρίσης-Τρικάλων. Βασιλική 1

Ν. Νικονάνος 1973, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 378. Koder - Hild 1976, 283. Marzolf 1984, 194. Ντίνα 1990, 88. Laskaris 2000, 61.

23. Ζάρκος (Φαϊτός). Εθνική οδός Λαρίσης-Τρικάλων. Εκκλησία 2

Koder - Hild 1976, 283.

24. Θαυμακός Δομοκού. Θέση Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα. Βασιλική

Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 329. Π. Λαζαρίδης 1973, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 323-325. Α. Ντίνα 1981, *ΑΔ* 36, *Χρονικά*, 269-270. Ατζακά 1988, 176. Α. Ντίνα 1991, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 231-232.

25. Καισαρεία. Θέση Κάλλιανη. Εκκλησία

Marzolf 1984, 193 σημ. 1.

26. Καλαμπάκα. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Βασιλική

Σωτηρίου 1929γ, 293, 302-304. Ν. Νικονάνος 1970, *ΑΔ* 25, *Χρονικά*, 290-291. Pallas 1977, 60. Koder - Hild 1976, 263. Spiro 1978, 414-416. Νικονάνος 1979, 15 σημ. 24. Marzolf 1984, 194. Ντίνα 1990, 88. Karagiorgou 1995.

27. Κανάλια. Οικισμός Βοίβης. Εκκλησία (;)

Marzolf 1984, 194.

28. Κλοκωτός. Θέση Παζαροτόπι. Βασιλική Αγίας Σοφίας

Κρ. Μαντζανά 1991, *ΑΔ* 46, *Χρονικά*, 242.

29. Λαμία. Πλατεία Αθανασίου Διάκου. Οικ. Αφών Σαμαρά. Βασιλική (;)

Μ. Μιχαηλίδης 1971, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 17. Θ. Σπυρόπουλος 1971, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 229-230. Π. Λαζαρίδης 1971, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 286. Pallas 1977, 39-40. Μ. Παπακωνσταντίνου-Κατσούνη 1987, *ΑΔ* 42, *Χρονικά*, 221. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 176-178.

- 30. Λάρισα (Λάρισσα). Οδ. Ανδρούτσου, Κύπρου, Ολύμπου. Οικ. Βασιλοπούλου, Μότσιου-Γκουντή-Σαΐτη και όμορα. Βασιλική**
 Δ. Θεοχάρης 1965, *ΑΔ 20, Χρονικά*, 316-317. Ν. Νικονάνος 1971, *ΑΔ 26, Χρονικά*, 310-312. Koder - Hild 1976, 199. Pallas 1977, 58. Λ. Δεριζιώτης 1978, *ΑΔ 33, Χρονικά*, 173. Λ. Δεριζιώτης 1979, *ΑΔ 34, Χρονικά*, 231. Δεριζιώτης 1985, 203-204. Στ. Σδρόλια 1988, *ΑΔ 43, Χρονικά*, 294. Νέμι 1989, 118-119, αρ. 89. Ντίνα 1990, 90. *Θεσσαλικά Ψηφιδωτά 1991*, 15 (Σ. Χούλια). Νικονάνος 1992. Δεριζιώτης - Μαντζανά 1994, 349.
- 31. Λάρισα (Λάρισσα). Φρούριο. Οδ. Μητροπολίτου Αρσενίου. Βασιλική**
 Α. Αρβανιτόπουλος 1910, *ΠΑΕ*, 173-174. Λ. Δεριζιώτης 1978, *ΑΔ 33, Χρονικά*, 173. Λ. Δεριζιώτης 1979, *ΑΔ 34, Χρονικά*, 231. Λ. Δεριζιώτης 1980, *ΑΔ 35, Χρονικά*, 297-298. Σ. Χούλια 1983, *ΑΔ 38, Χρονικά*, 214. Σ. Χούλια 1984, *ΑΔ 39, Χρονικά*, 160. Σ. Χούλια 1985, *ΑΔ 40, Χρονικά*, 216. Δεριζιώτης 1985, 200-203. Ντίνα 1990, 89-90. *Θεσσαλικά Ψηφιδωτά 1991*, 16 (Στ. Σδρόλια). Δεριζιώτης - Μαντζανά 1994, 349-350. Laskaris 2000, 60-61.
- 32. Λεφόκαστρο Αργαλαστής. Θέση Άγιος Σώστης. Εκκλησίες (;)**
 Αβραμέα 1974, 106-107. Αρ. Ιντζεσίλογλου 1980, *ΑΔ 35, Χρονικά*, 272. Ντίνα 1990, 94.
- 33. Λιβάδι Ελασσόνας. Θέση Καστρί. Βασιλική Α**
 Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 73.
- 34. Λιβάδι Ελασσόνας. Θέση Καστρί. Βασιλική Β**
 Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 73.
- 35. Λουτρά Υπάτης. Θέση Βαρκά. Περιοχή Πάλιουρας. Βασιλική Αγίου Γεωργίου**
 Π. Λαζαρίδης 1968, *ΑΔ 23, Χρονικά*, 252. Π. Λαζαρίδης 1970, *ΑΔ 25, Χρονικά*, 266-267. Π. Λαζαρίδης 1971, *ΑΔ 26, Χρονικά*, 286. Π. Λαζαρίδης 1973, *ΑΔ 28, Χρονικά*, 321. Koder - Hild 1976, 207. Pallas 1977, 40. Marzolf 1984, 199. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 180. Laskaris 2000, 59.
- 36. Μελίβοια. Θέση Βερλίκι. Εκκλησίες (;)**
 Marzolf 1984, 195.
- 37. Μηλέα Ελασσόνας. Θέση Αγία Τριάδα. Βασιλική.**
 Δεριζιώτης - Κουγιουμτζόγλου 2004, 70-72.
- 38. Μηλίνα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Βασιλική (;)**
 Παννόπουλος 1927, 14-16. Koder - Hild 1976, 218. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 113, 152. Ντίνα 1990, 94.
- 39. Ναρθάκι. Αρχαίο Ιερό. Εκκλησία (;)**
 Koder - Hild 1976, 203. Marzolf 1984, 194.
- 40. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Αγρός Β. Αλεξανδρή. Εκκλησία**
 Α. Ντίνα 1984, *ΑΔ 39, Χρονικά*, 175. Karagiorgou 2001, 193.

- 41. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Βασιλική Α του Αγίου Δημητρίου**
Γ. Σωτηρίου 1922-1924, *ΠΑΕ*, 102-104. Γ. Σωτηρίου 1925-1926, *ΠΑΕ*, 35-37, 108-113. Γ. Σωτηρίου 1927, *ΠΑΕ*, 44-50. Γ. Σωτηρίου 1928, *ΠΑΕ*, 52-54, 57. Σωτηρίου 1929α, 19-109. Πάλλας 1950, 294, 308. Π. Λαζαρίδης 1972, *ΠΑΕ*, 31-38. Koder - Hild 1976, 271. Pallas 1977, 42-44. Spiro 1978, 307-314. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 132-133. Marzolf 1984, 197. Krautheimer 1986⁴, 122-123. Λαζαρίδης 1987, 322. Vémi 1989, 122-127, αρ. 98-110. Ντίνα 1990, 91. Laskaris 2000, 60. Karagiorgou 2001, 187.
- 42. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Βασιλική Β του επισκόπου Ελπίδιου**
Γ. Σωτηρίου 1928, *ΠΑΕ*, 55-57. Γ. Σωτηρίου 1929, *ΠΑΕ*, 63-67. Σωτηρίου 1929α, 111-138. Πάλλας 1950, 272-274. Π. Λαζαρίδης 1960, *ΠΑΕ*, 60-63. Koder - Hild 1976, 271. Pallas 1977, 45. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 133. Λαζαρίδης 1987, 322. Ντίνα 1990, 91. Karagiorgou 2001, 187-189.
- 43. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Λόφος Αγίου Δημητρίου. Βασιλική Δ**
Γ. Σωτηρίου 1933, *ΠΑΕ*, 56. Γ. Σωτηρίου 1934, *ΠΑΕ*, 61-66. Γ. Σωτηρίου 1935, *ΠΑΕ*, 52-65. Γ. Σωτηρίου 1936, *ΠΑΕ*, 57-67. Soteriou 1940, 361. Γ. Σωτηρίου 1957, *ΠΑΕ*, 147-148. Π. Λαζαρίδης 1972, *ΠΑΕ*, 28-31. Koder - Hild 1976, 271. Pallas 1977, 52-54. Spiro 1978, 352-366. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 142-143. Λαζαρίδης 1987, 322. Vémi 1989, 128-129, αρ. 114-115. Ντίνα 1990, 91. Laskaris 2000, 36-38. Karagiorgou 2001, 194.
- 44. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Θέση Κακάνη («στα Δώδεκα»). Βασιλική (ς)**
Α. Αρβανιτόπουλος 1907, *ΠΑΕ*, 170. Σωτηρίου 1929α, 16. Α. Ντίνα 1986, *ΑΔ* 41, *Χρονικά*, 89. Α. Ντίνα 1994, *ΑΔ* 49, *Χρονικά*, 358-359. Ντίνα 1994, 366. Ντίνα 2000, 211-212. Karagiorgou 2001, 193.
- 45. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Οδ. Διαμαντοπούλου. Οικ. Ν. Παπαγρηγορίου. Ναϊσκος**
Α. Ντίνα 1982, *ΑΔ* 37, *Χρονικά*, 247-248. Ντίνα 1990, 91. Ντίνα 1994, 365. Karagiorgou 2001, 193-194.
- 46. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Οδ. Σταυρίδη και Ζλατάνου. Αγρός Αναστασόπουλου και όμοροι. Βασιλική (“του Μαρτυρίου”)**
Π. Λαζαρίδης 1978, *ΠΑΕ*, 34-43. Α. Ντίνα 1978, *ΑΔ* 33, *Χρονικά*, 176. Π. Λαζαρίδης 1979, *ΠΑΕ*, 62-70. Π. Λαζαρίδης 1981, *ΠΑΕ*, 82-84. Α. Ντίνα 1981, *ΑΔ* 36, *Χρονικά*, 262-263. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 143-144. Λαζαρίδης 1987, 322. Ντίνα 1990, 91. Ντίνα 1994, 357-358. Laskaris 2000, 86. Karagiorgou 2001, 194.
- 47. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Οδ. 30ής Ιουλίου, Αγίου Γεωργίου και Αλ. Παπάγου. Οικ. Αγροτικού Ιατρείου, κοινοτικής Αγοράς, Γαρυφαλλογιάννη και όμορα. Βασιλική (“Θ”)**
Α. Ντίνα 1979, *ΑΔ* 34, *Χρονικά*, 236. Α. Ντίνα 1981, *ΑΔ* 36, *Χρονικά*, 264, 266. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 144. Α. Ντίνα 1983, *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 222-223. Α. Ντίνα 1985, *ΑΔ* 40, *Χρονικά*, 220. Ντίνα 1990, 91. Ντίνα 1994, 357. Laskaris 2000, 86. Karagiorgou 2001, 191.

- 48. Νέα Αγχίαλος (Θήβες). Οικ. Ζορμπά, Ευλογημένου, Βοϊνόγλου, Ζώτου, Καροκανίδη, Ασλάνογλου και όμορα. Βασιλική Γ (“αρχιερέως Πέτρου”)**
 Γ. Σωτηρίου 1925-1926, *ΠΑΕ*, 114-115. Γ. Σωτηρίου 1929, *ΠΑΕ*, 67-68. Γ. Σωτηρίου 1930, *ΠΑΕ*, 30-35. Γ. Σωτηρίου 1931, *ΠΑΕ*, 37-43. Γ. Σωτηρίου 1933, *ΠΑΕ*, 46-57. Γ. Σωτηρίου 1934, *ΠΑΕ*, 59-61. Γ. Σωτηρίου 1940, *ΠΑΕ*, 18-22. Γ. Σωτηρίου 1954, *ΠΑΕ*, 143-148. Π. Λαζαρίδης 1969, *ΠΑΕ*, 16-25. Π. Λαζαρίδης 1970, *ΠΑΕ*, 37-49. Π. Λαζαρίδης 1971, *ΠΑΕ*, 20-42. Π. Λαζαρίδης 1972, *ΠΑΕ*, 12-28. Π. Λαζαρίδης 1973, *ΠΑΕ*, 26-33. Π. Λαζαρίδης 1974, *ΠΑΕ*, 47-57. Π. Λαζαρίδης 1975, *ΠΑΕ*, 49-60. Koder - Hild 1976, 271. Pallas 1977, 45-52. Π. Λαζαρίδης 1978, *ΠΑΕ*, 43-46. Spiro 1978, 314-351. Π. Λαζαρίδης 1979, *ΠΑΕ*, 60-62. Π. Λαζαρίδης 1980, *ΠΑΕ*, 37-49. Π. Λαζαρίδης 1981, *ΠΑΕ*, 84-91. Π. Λαζαρίδης 1982, *ΠΑΕ*, 95-104. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 133-142. Π. Λαζαρίδης 1983, *ΠΑΕ*, 87-98. Π. Λαζαρίδης 1984, *ΠΑΕ*, 131-141. Π. Λαζαρίδης 1985, *ΠΑΕ*, 46-54. Π. Λαζαρίδης 1986, *ΠΑΕ*, 88-99. Π. Λαζαρίδης 1987, *ΠΑΕ*, 108-114. Λαζαρίδης 1987, 322-330. Π. Λαζαρίδης 1988, *ΠΑΕ*, 86-93. Π. Λαζαρίδης 1989, *ΠΑΕ*, 159-168. Vemi 1989, 127-128, 129-130 αρ. 111-113, 117-120. Α. Ντίνα 1990, *ΠΑΕ*, 142-158. Ντίνα 1990, 91-92. Α. Ντίνα 1991, *ΠΑΕ*, 146-168. *Θεσσαλικά Ψηφιδωτά* 1991, 22 (Σ. Χούλια). Ντίνα 1994, 358-362. Ντίνα 2000, 209-210. Laskaris 2000, 86-87. Karagiorgou 2001, 189-190.
- 49. Νεοχώρι Πηλίου. Θέση Λάη. Βασιλική της Θεοτόκου**
 Wace 1906, 152. Wace - Droop 1906-1907, 320. Σωτηρίου 1929β, 182. Ε. Κουρκουτίδου 1968, *ΑΔ* 23, *Χρονικά*, 275. Koder - Hild 1976, 197. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 113, 152. Marzolf 1984, 194. Ντίνα 1990, 93. Laskaris 2000, 87.
- 50. Νησίδα Κυρα-Παναγιά Αλοννήσου. Όρμος Αγίου Πέτρου. Βασιλική**
 Ν. Νικονάνος 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 424. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 152. Ντίνα 1990, 94.
- 51. Νησίδα Παλαιοτρίκερι. Βασιλική Αγίας Σοφίας**
 Α. Αρβανιτόπουλος 1910, *ΠΑΕ*, 229. Μαστροκώστας 1956, 36. Koder - Hild 1976, 279. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 113. Marzolf 1984, 195. Α. Ντίνα 1987, *ΑΔ* 42, *Χρονικά*, 304. Ντίνα 1990, 94.
- 52. Νησίδα Παλαιοτρίκερι. Ναός Αγίας Τριάδας. Βασιλική (;)**
 Α. Αρβανιτόπουλος 1910, *ΠΑΕ*, 228.
- 53. Παραλία Πελασγίας. Θέση Αγία Δύναμις. Αγρός Δ. Δημητρέλλου. Βασιλική**
 Π.Α. Πάντος 1981, *ΑΔ* 36, *Χρονικά*, 225. Π. Πάντος 1987, *ΑΔ* 42, *Χρονικά*, 239. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 180-181.
- 54. Περταριά Τεμπών. Ναός Αγίας Παρασκευής. Εκκλησία (;)**
 Δ. Θεοχάρης 1960, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 175. Marzolf 1984, 195.
- 55. Πλατανίδια (Μεθώνη). Βασιλική Α**
 Δ. Θεοχάρης 1966, *ΑΔ* 21, *Χρονικά*, 254-255. Ε. Κουρκουτίδου 1967, *ΑΔ* 22, *Χρονικά*, 317. Koder - Hild 1976, 202. Pallas 1977, 58. Spiro 1978, 378-380. Ασημακοπούλου-

Ατζακά 1982, 152. Marzolff 1984, 194. Α. Ντίνα 1985, *ΑΔ* 40, *Χρονικά*, 221-222. Α. Ντίνα 1988, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 291. Α. Ντίνα 1987, *ΑΔ* 42, *Χρονικά*, 304. Ντίνα 1990, 93. Δεριζιώτης - Μαντζανά 1994, 352. Ντίνα 1994, 368.

56. Πλατανίδα (Μεθώνη). Βασιλική Β

Α. Ντίνα 1985, *ΑΔ* 40, *Χρονικά*, 222. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 304. Ντίνα 1990, 93. Δεριζιώτης - Μαντζανά 1994, 352. Ντίνα 1994, 368-369. Laskaris 2000, 87.

57. Πλάτανος Τρικάλων. Θέση Οβριάσα. Βασιλική Α

Έργο ΥΠΠΟ 1, 1997, 166.

58. Πλάτανος Τρικάλων. Θέση Οβριάσα. Βασιλική Β.

Έργο ΥΠΠΟ 1, 1997, 166.

59. Πολύμυλος Κοζάνης. Οικ. Π. Σαπχαζίδη. Βασιλική (;)

Π. Πάντος 1977, *ΑΔ* 32, *Χρονικά*, 228. Laskaris 2000, 62.

60. Πυργετός. Ναός Αγίου Νικολάου. Βασιλική

Ν. Νικονάνος 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 429-430. Marzolff 1984, 194. Ντίνα 1990, 90.

61. Σκιάθος. Θέση Τρούλλος. Βασιλική Αγίας Σοφίας

Π. Λαζαρίδης 1965, *ΑΔ* 20, *Χρονικά*, 341. Koder - Hild 1976, 257. Pallas 1977, 60. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 152. Marzolff 1984, 195. Α. Ντίνα 1988, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 291. Ντίνα 1990, 94.

62. Σκόπελος. Έλιος. Θέση Άγιος Νικόλαος. Εκκλησία (;)

Σάμψων 1974, 9-11.

63. Σκόπελος. Κάστρο. Μονύδριο Επισκοπής. Εκκλησία (;)

Ευγγόπουλος 1956, *σποράδην*. Σάμψων 1974, 11-13. Koder - Hild 1976, 259. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 152. Marzolff 1984, 195. Ντίνα 1990, 94.

64. Σκόπελος. Λουτράκι. Ναός Αγίου Νικολάου. Εκκλησία (;)

Σάμψων 1974, 17-18.

65. Σκόπελος. Μονή Αγίου Ρηγίνου. Εκκλησία (;)

Σάμψων 1974, 16-17.

66. Σκόπελος. Μονή Αγίου Ταξιάρχη. Εκκλησία (;)

Σάμψων 1974, 15.

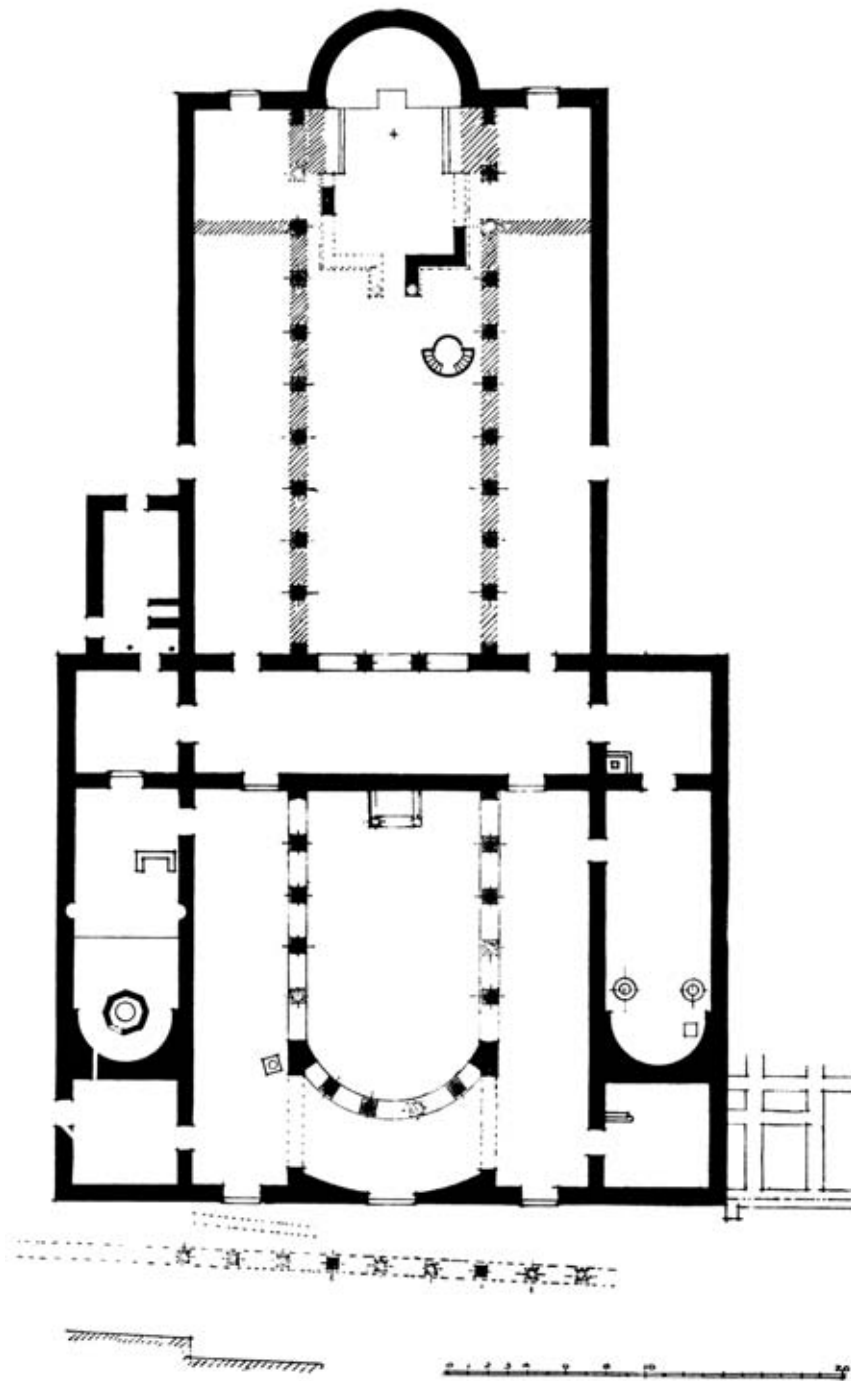
67. Σκόπελος. Πάνορμος. Θέση Μπλο. Εκκλησία Αγίας Σοφίας (;)

Σάμψων 1974, 13-15.

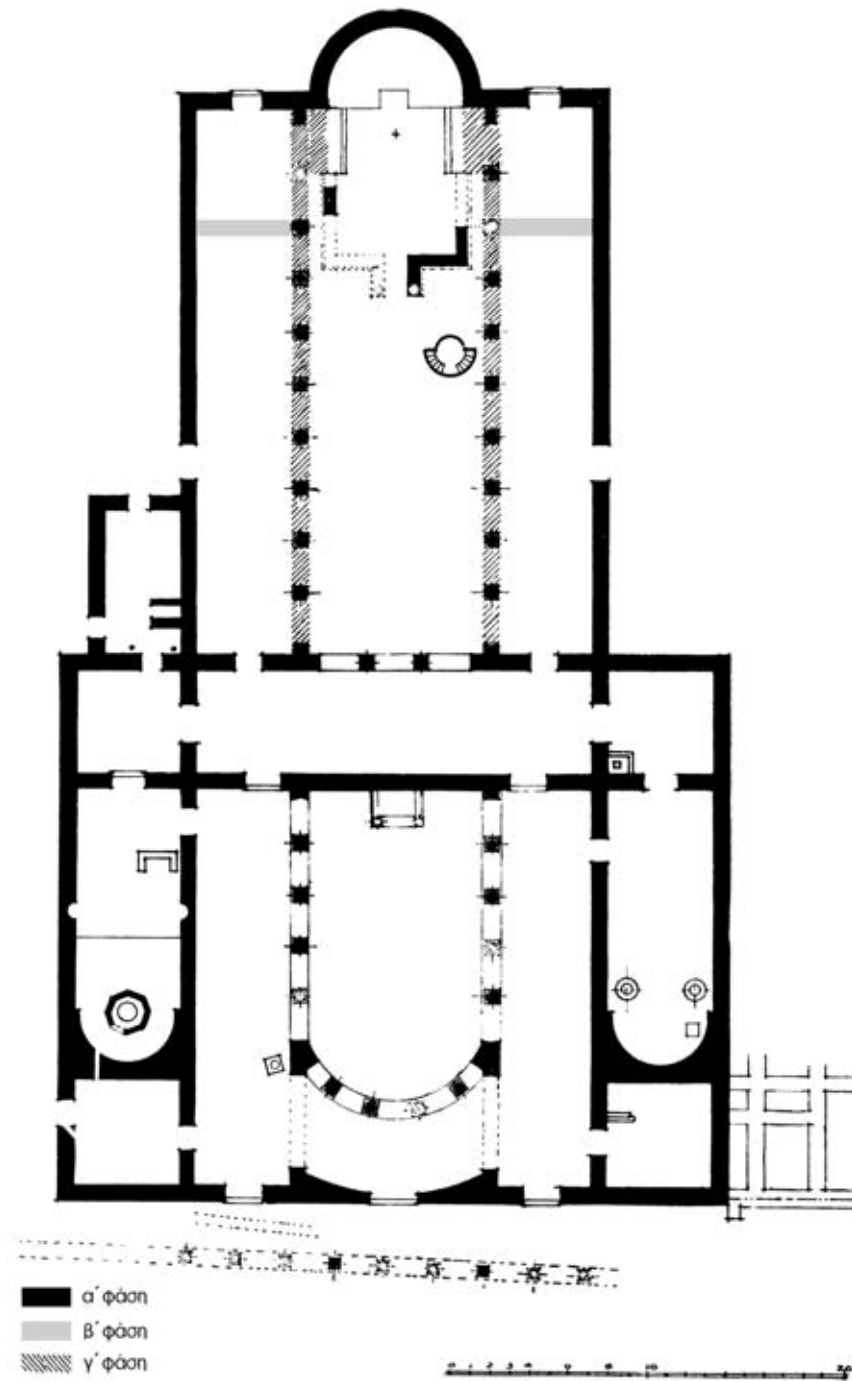
68. Σκόπελος. Στάφυλος. Ναός Αγίου Παντελεήμονος. Εκκλησία

Σάμψων 1974, 19.

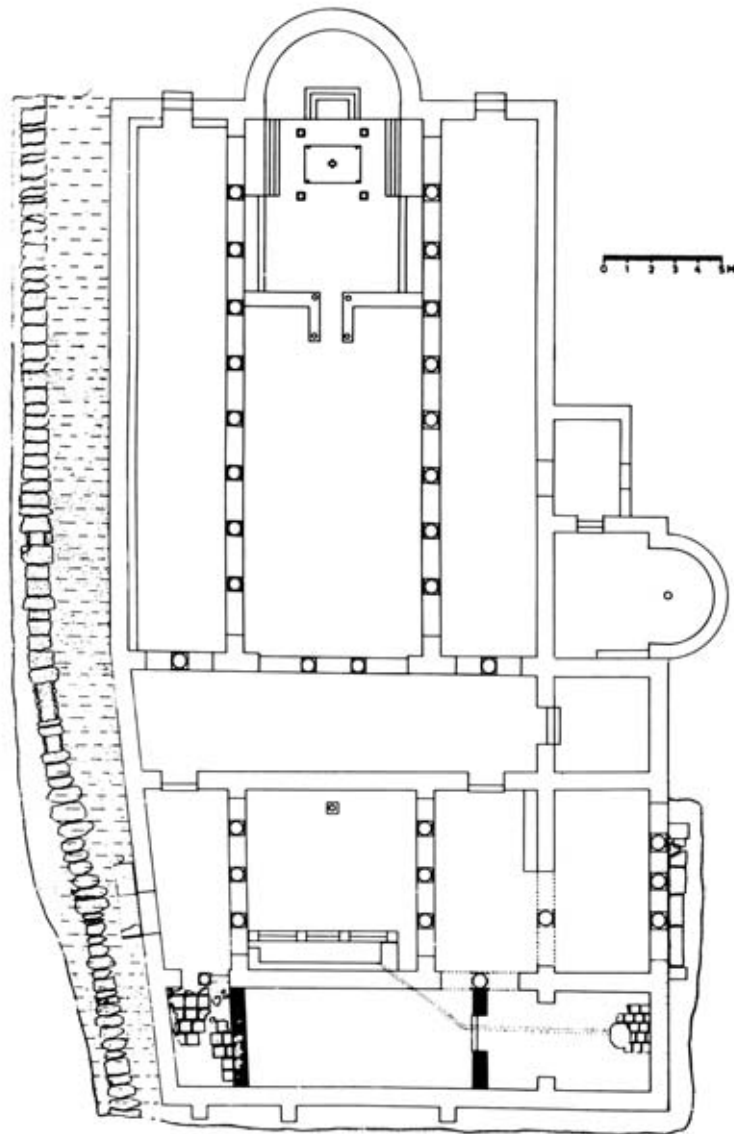
- 69. Στόμιο. Θέση Αμπελική. Εκκλησία**
Α. Αρβανιτόπουλος 1910, *ΠΑΕ*, 190-191. Marzolff 1984, 194.
- 70. Τρίκαλα (Τρίκκη). Κάστρο. Εκκλησία (;)**
Σωτηρίου 1929, 166, σημ. 3. Ντίνα 1990, 88.
- 71. Τρίκαλα (Τρίκκη). Λόφος Προφήτη Ηλία. Εκκλησία**
Ορλάνδος 1955-1956, 117-125. Δ. Θεοχάρης 1958, *ΠΑΕ*, 71. Koder - Hild 1976, 278. Spiro 1978, 408-413. Ντίνα 1990, 87-88. Laskaris 2000, 61.
- 72. Τρίκερι (Ολιζών). Περιοχή Παλαιόκαστρο. Θέση Βαλτούδι. Οικ. Ν. Μπαρμπούλη. Εκκλησία**
Παννόπουλος 1927, 17. Koder - Hild 1976, 227. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 152. Ντίνα 1990, 94.
- 73. Τρίκερι. Θέση Κόττες. Βασιλική**
Αβραμέα 1974, 105. Koder - Hild 1976, 194. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 113. Marzolff 1984, 195. Ντίνα 1990, 94.
- 74. Υπάτη (Υπατα). Γυμνάσιο. Βασιλική Αγίου Ηρωδίωνος**
Παννόπουλος 1918, 441. Σωτηρίου 1929β, 186-187. Π. Λαζαρίδης 1960, *ΑΔ 16, Χρονικά*, 164-165. Koder - Hild 1976, 224. Pallas 1977, 40. Πάλλας 1987-1988.
- 75. Υπάτη (Υπατα). Ναός Αγίου Νικολάου. Βασιλική**
Π. Λαζαρίδης 1960, *ΑΔ 16, Χρονικά*, 165-166. Π. Λαζαρίδης 1973, *ΑΔ 28, Χρονικά*, 321-322. Koder - Hild 1976, 224. Pallas 1977, 40. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 183-185.
- 76. Υπάτη (Υπατα). Περιοχή Αγίας Σοφίας. Οικ. Σχίζα, Μαστραντώνη και όμορα. Βαπτιστήριο**
Π. Λαζαρίδης 1960, *ΑΔ 16, Χρονικά*, 66. Σμπυράκη-Καλαντζή 1979. Α. Σμπυράκη-Καλαντζή 1981, *ΑΔ 36, Χρονικά*, 270. Α. Σμπυράκη-Καλαντζή 1984, *ΑΔ 39, Χρονικά*, 67. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1988, 182-183.
- 77. Φίλια Καρδίτσας. Θέση Χαμάμια. Ιερό Αθηνάς Ιτωνίας. Βασιλική**
Δ. Θεοχάρης 1964, *ΑΔ 19, Χρονικά*, 244-246. Α. Λιάγκουρας 1964, *ΑΔ 19, Χρονικά*, 253. Δ. Θεοχάρης 1965, *ΑΔ 20, Χρονικά*, 312. Koder - Hild 1976, 240. Pallas 1977, 58-59. Spiro 1978, 407-408. Marzolff 1984, 195. Ντίνα 1990, 88-89. Laskaris 2000, 87.
- 78. Χόρτο. Βασιλική (;)**
Αβραμέα 1974, 106. Koder - Hild 1976, 140. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 113. Marzolff 1984, 194. Ντίνα 1990, 94.

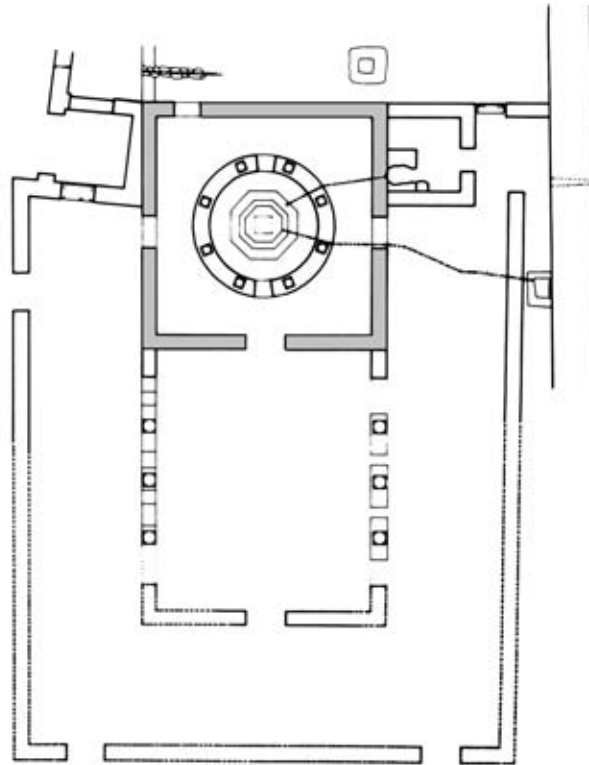
Εικ. 1. Νέα Αγχιάλος, βασιλική Α (ανασχεδίαση από Σωτηρίου 1929α, εικ. 17).

Εικ. 2. Νέα Αγκιάλος, βασιλική Α (ανασχεδίαση από Σωτηρίου 1929α, εικ. 17, με προσωπικές παρατηρήσεις).

Εικ. 3. Νέα Αγχιάλος, βασιλική Β (ανασχεδίαση από Λαζαρίδης 1987, εικ. 1, με προσωπικές παρατηρήσεις).

Εικ. 4. Νέα Αγχίαλος, βαπτιστήριο της βασιλικής Αρχιερέως Πέτρου (ανασχεδίαση από Λαζαρίδης 1987, εικ. 16, με προσωπικές παρατηρήσεις).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΡΛΑΣ

Ασπασία Ντίνα

Επ' ευκαιρία του έργου «Ανασύσταση Ταμιευτήρα Κάρλας και συναφή έργα» (εικ. 1) πραγματοποιήθηκαν από την 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δαπάναις του έργου, ανασκαφικές έρευνες κατά τα έτη 2001-2002 με εντυπωσιακά αποτελέσματα.

Στο **Συλλεκτήρα Σ6**, στη θέση **Αεράνη** (ΧΘ. 0+465μ.-0+864μ.) (εικ. 2) όπου, σύμφωνα με τις πηγές, τοποθετείται η σκάλα των χωριών του Βόλου, Ζαγοράς, Βελεστίου και Αλμυρού, εντός των ορίων χάραξης του Συλλεκτήρα Σ6, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε 5 τομείς (TM-A έως TM-E).

Στην Ανατολική γωνία του Τομέα Α σε βάθος 0,41μ. από την επιφάνεια του εδάφους ερευνήθηκε, κυκλικής κάτοψης, κεραμικός κλίβανος (Κ1), (εικ. 3α, εικ. 3β) με προσανατολισμό από Β προς Ν, και με την είσοδό του από Β. Από τον κλίβανο αποκαλύφθηκε ο θάλαμος οπτήσεως, τμήμα της πήλινης εσχάρας, το στόμιο πυροδοτήσεως και τμήμα του προστομιαίου δρόμου. Υπόγειος είναι ο θάλαμος καύσεως, όπως και το στόμιο και ο προστομιαίος δρόμος του κλιβάνου, ο οποίος είναι θεμελιωμένος στο φυσικό κιτρινωπό αργιλώδες έδαφος, ενώ υπέργειο είναι μόνο το τμήμα του ημισφαιρικού θόλου του θαλάμου οπτήσεως.

Το ανατολικό τμήμα του θαλάμου οπτήσεως σώζεται σε ύψος 0,66μ. από την εσχάρα, ενώ το δυτικό σε ύψος 0,43μ., και η διάμετρος του θόλου στο υψηλότερο σημείο κυμαίνεται από 1,28μ. έως 1,21μ. Εσωτερικά τα τοιχώματα είναι καμπύλα και συγκλίνουν ελαφρά προς τον πυθμένα του (στο ύψος της εσχάρας η μέγιστη εσωτερική διάμετρος του θαλάμου οπτήσεως είναι 1,17μ. και η ελάχιστη είναι 1,14μ.), ενώ σώζουν κατά τόπους χοντρές παράλληλες μεταξύ τους δακτυλίες. Σε βάθος 0,99μ. αποκαλύφθηκε η πήλινη εσχάρα. Είναι κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο τμήμα της και σώζεται *in situ* ένα τμήμα της μεγίστων διαστάσεων 0,52×0,36×0,09μ., συμφυές με τοίχωμα του θαλάμου οπτήσεως, το οποίο σώζει τέσσερις οπές διαμέτρου 0,08μ. Η εσχάρα έχει υποχωρήσει εντός του θαλάμου καύσεως. Σε βάθος 1,24μ., στο Β τμήμα του κλιβάνου, αποκαλύφθηκε η τοξωτή πύλη του θαλάμου καύσεως, η οποία έχει άνοιγμα 0,82μ. και ύψος 0,53μ. Μπροστά από το στόμιο αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,58μ. το ανατολικό τοίχωμα και σε βάθος 1,55μ. το δυτικό τοίχωμα του προστομιαίου δρόμου, πιθανότατα καμαροσκεπούς, όπως υποδηλώνουν το μεγάλο πάχος των τοιχωμάτων του, 0,13μ., και το γεγονός ότι συγκλίνουν στο επάνω μέρος, συμφυή με τα τοιχώματα της πύλης. Το μέγιστο μήκος του δρόμου φτάνει τα 0,74μ. και το πλάτος του τα 0,82μ. Στο ανατολικό τοίχωμα του δρόμου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,23μ. κέραμος διαστάσεων 0,86×0,43×0,02μ.

Πλούσια σε αριθμό και ποικιλία σχημάτων είναι η κεραμική από το εσωτερικό του θαλάμου οπτήσεως και από το χώρο μπροστά από την είσοδο του κλιβάνου στο βόρειο τμήμα του.

Από το εσωτερικό του θαλάμου οπτήσεως, οι κύριες κατηγορίες κεραμικής που αναγνωρίζονται, είναι χρηστικά σκεύη και αποθηκευτικά αγγεία. Εκτός από τα πολυάριθμα θραύσματα αγγείων, η αποσπασματικότητα των οποίων δυσχεραίνει την απόλυτη ταύτισή τους, προέρχονται και παραδείγματα αγγείων, που σώζουν μεγάλο τμήμα από το λαϊκό, το σώμα ή τη βάση τους.

Όμοια εικόνα παρουσιάζει η κεραμική που προέρχεται από το χώρο μπροστά από την είσοδο και στο Β τμήμα του κλιβάνου, όπου έχει αποκαλυφθεί το στόμιο πυροδοτήσεως και ο προστομιαίος δρόμος.

Από το χώρο μπροστά από την είσοδο του κλιβάνου και τον προστομιαίο δρόμο συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων πλίνθων και κεράμων.

Από τη συστηματική έρευνα, η οποία έχει ολοκληρωθεί, εντός του κλιβάνου και της ευρύτερης περιοχής προκύπτει πως ο κλιβανός χρησίμευε για το ψήσιμο αγγείων, καθώς ελάχιστα και τελείως αποσπασματικά είναι τα θραύσματα πλίνθων, που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του θαλάμου οπτήσεως. Η μεγάλη ποσότητα κεραμικών από το εσωτερικό του θόλου και το στόμιο μαρτυρούν πως ο κλιβανός καταστράφηκε— για άγνωστο λόγο— ενώ ήταν σε χρήση και πως στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε χωρίς να αφαιρεθούν τα κεραμικά από το εσωτερικό του.

Τέλος, η ανεύρεση χάλκινου νομίσματος, σε βάθος 1,11μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μπροστά από το στόμιο του κλιβάνου, μπορεί να δώσει μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση για τη λειτουργία του.

Σε απόσταση 2μ. ΒΔ από το στόμιο του κλιβάνου Κ1, στις τομές 36-36β, εντοπίστηκε σε βάθος 0,65μ. από την επιφάνεια του εδάφους δεύτερος κεραμικός κλιβανός (Κ2) (εικ. 4α, εικ. 4β), από τον οποίο αποκαλύφθηκε η πήλινη εσχάρα, ο θάλαμος καύσης, το στόμιο πυροδοτήσεως και τμήμα του προστομιαίου δρόμου. Είναι θεμελιωμένος στο φυσικό κιτρινωπό αργιλώδες έδαφος, όπως και ο κεραμικός κλιβανός Κ1, ενώ υπέργειος πρέπει να ήταν ο θάλαμος όπτησης, ο οποίος όμως είναι κατεστραμμένος και σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα, ύψους 10εκ. περίπου από την εσχάρα. Στο σωζόμενο τμήμα του θαλάμου όπτησης είναι ορατές οι δακτυλιές από το πλάσιμο του πηλού για την κατασκευή του ημισφαιρικού θόλου του θαλάμου όπτησης. Είναι μικρότερος σε μέγεθος από το Κ1, ενώ στην κάτοψη είναι κυκλικός και έχει προσανατολισμό από Α προς Δ, με την είσοδό του από Α, σε αντίθεση με τον Κ1, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β προς Ν, με την είσοδο από Β.

Η μέγιστη εσωτερική διάμετρος του θαλάμου όπτησης είναι 0,86μ. (Α προς Δ) και η ελάχιστη 0,80μ. (Β προς Ν). Σε βάθος 0,73μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε η πήλινη εσχάρα, συμφυής με το τοίχωμα του κλιβάνου, η οποία σώζεται ακέραια και φέρει δεκατρείς (13) οπές, διαμέτρου 0,045μ.– 0,055μ. Η εσχάρα δεν καλύπτει ολόκληρο το θάλαμο καύσης, παρά μόνο το ανατολικό μισό του κλιβάνου. Στο υπόλοιπο δυτικό μισό του αποκαλύφθηκε το τοίχωμα και ο πυθμένας του θαλάμου καύσης από βάθος 0,65μ. έως βάθος 1,10μ. Στον πυθμένα του θαλάμου καύσης και σε βάθος 1,09μ. αποκαλύφθηκε οπή, διαμέτρου 0,07μ.– 0,08μ., η χρήση της οποίας παραμένει άγνωστη. Πιθανότατα πρόκειται για αεραγωγό. Επίσης στο εσωτερικό του θαλάμου καύσης, αποκαλύφθηκε άμορφη μάζα από καμένο πηλό, που περιέχει και όστρακα αγγείων, και φαίνεται πως χρησίμευε για την στήριξη της εσχάρας. Φαίνεται πως πρόκειται για ένα προχειροφτιαγμένο στήριγμα της

εσχάρας. Στην ανατολική πλευρά του κλιβάνου διακρίνεται το στόμιο πυροδοτήσεως και ο προστομιαίος δρόμος του κλιβάνου και σε βάθος 1,21μ. από την επιφάνεια του εδάφους το βόρειο τοίχωμα του προστομιαίου δρόμου του κλιβάνου και σε βάθος 1,29μ. το νότιο τοίχωμα. Τα αποκαλυφθέντα τοιχώματα του προστομιαίου δρόμου είναι συμφυή με τα τοιχώματα της πυλίδας του κλιβάνου, η οποία φαίνεται πως ήταν τοξωτή. Το μέγιστο άνοιγμα της πυλίδας είναι 0,55μ. και το μέγιστο ύψος 0,37μ. Μπροστά από την πυλίδα και μεταξύ των τοιχωμάτων του προστομιαίου δρόμου δημιουργείται ένα είδος «ποδιάς» από καμένο πηλό με έντονα ίχνη καύσης και διάσπαρτα μικρά τεμάχια ξυλάνθρακα και στρώσεις γκριζωπής στάχτης. Το μέγιστο μήκος του προστομιαίου δρόμου είναι 0,26μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 0,42μ. έως 0,48μ.

Από το εσωτερικό του θαλάμου καύσης και μπροστά από το στόμιο πυροδοτήσεως του κλιβάνου συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από το σώμα άβαφων αγγείων, πολλά θραύσματα εκ των οποίων φέρουν έντονα ίχνη καύσης. Από το εσωτερικό του θαλάμου καύσης συγκεντρώθηκε επίσης και μεγάλος αριθμός θραυσμάτων κεράμων, τα οποία πιθανότατα συνδέονται με το θάλαμο όπτησης του κλιβάνου (ίσως κάποιο τμήμα του να ήταν κτιστό από κεράμους).

Κατά τη διάρκεια αποκάλυψης των 2 κεραμικών κλιβάνων K1 και K2 η ομάδα συντηρητών του έργου της Κάρλας, με την επίβλεψη της συντηρήτριας της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αναστασίας Ντίνα επενέβη με προληπτικές στερεωτικές εργασίες στα ανώτερα διασωθέντα τμήματα αυτών (**εικ. 3β, εικ. 4β**). Συγκεκριμένα σε τμήματα της θόλου που διατηρούνταν σε ύψος 0,50μ. περίπου και τα οποία έχρηζαν στερέωσης. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αφορούσαν τον λεπτομερή καθαρισμό, τον εμποτισμό με διαλύματα Primal διαδοχικά αυξανόμενης περιεκτικότητας από 6% έως 12% κ.ο. και τη στερέωση των τμημάτων της, με γάζα. Στη συνέχεια έγινε μικροέρευνα και καθαρισμός της εσχάρας των κλιβάνων από όπου ανασύρθηκαν τμήματα κεραμικών αντικειμένων. Στερεώθηκαν οι εσχάρες με τον ίδιο τρόπο (Primal- γάζα). Ενώ η ανασκαφή συνεχιζόταν σε βάθος, γινόταν προληπτική στερέωση του σώματος των κλιβάνων περιμετρικά. Στην περιοχή των πυλίδων χρειάστηκε να εφαρμοστεί πρόχειρη αντηρίδα και επιπλέον στήριξη των ημικυκλίων τους. Όταν η ανασκαφική έρευνα τελείωσε ενισχύθηκε η στερέωση των κλιβάνων με διαλύματα Mowilith σε ασετόν από 8% έως 12% κ.ο. (διαδοχικοί εμποτισμοί).

Στην περιοχή Αεράνης εκτός των δύο κεραμικών κλιβάνων, στους πέντε τομείς της ανασκαφής (TM-A έως TM-E) ερευνήθηκαν 6 κατασκευές, 8 λιθοσωροί, 1 αποθήτης και 35 τάφοι.

Από τους 35 τάφους που αποκαλύφθηκαν, σε βάθος από 0,30μ. έως 1,00μ. οι δεκαεννιά (19) ήταν κιβωτιόσχημοι με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες (**εικ. 5α**) ενώ τρεις (3) από αυτούς έφεραν μονολιθική κάλυψη και είναι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής. Οι πέντε (5) από αυτούς τους τάφους περιείχαν βρεφικές- παιδικές ταφές εκ των οποίων οι 2 ήταν κτερισμένες, με 2 αγγεία, μικρών διαστάσεων, τμήμα χάλκινου περιδεραιού και χάλκινο περιάπτο. Οι υπόλοιποι τάφοι περιείχαν ταφές ενηλίκων εκ των οποίων οι 6 είχαν κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν, χάλκινα ενώτια, χάντρες, ψέλλιο καθώς και κάποια σιδερένια αντικείμενα (επίσης χάλκινο νόμισμα, γυάλινο αγγείο στον τάφο 53). Στους περισσότερους από αυτήν την κατηγορία των τάφων ο προσανατολισμός ήταν Α→Δ, ενώ υπήρχαν τάφοι με προσανατολισμό Β→Ν ή ΒΔ→ΝΑ. Τα κιβώτια των τάφων οριοθετούνταν στην πλειοψηφία τους από μία (1) σχιστολιθική πλάκα σε κάθε μία από τις στενές πλευρές, ενώ

οι μακρές πλευρές ορίζονταν κυρίως από μία (1) ή δύο (2) σχιστολιθικές πλάκες. Σε δύο (2) εκ των τριών τάφων που έφεραν μονολιθική κάλυψη, η έδρασή τους αποτελούνταν από πωρόλιθο. Τέλος σε δύο (2) κιβωτιόσχημους τάφους με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες η έδρασή τους αποτελούνταν: τάφος 25 από λακωνικό στρωτήρα με διακόσμηση από αυλακώσεις και ζικ- ζάκ και τάφος 31 από ερυθρωπές ψημένες πλίνθους διαστάσεων 0,30×0,30μ. με διακόσμηση εγχάρακτου Χ. Σε πέντε τάφους αυτής της κατηγορίας αποκαλύφθηκαν ανακομιδές οστών τοποθετημένες πάνω στην κάλυψη, σε 2 τάφους ανακομιδές εντός και σε έναν τάφο υπήρχε διπλή ταφή με τους νεκρούς τοποθετημένους σε ύπτια θέση. Σε μία (1) ανακομιδή υπήρχαν κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν δύο (2) λυχνάρια (**εικ. 5β**), χάλκινη και σιδερένια πόρπη και τμήματα σιδερένιων αντικειμένων.

Οκτώ (8) από τους τάφους που αποκαλύφθηκαν ήταν λακκοειδείς με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Περιείχαν ταφές ενηλίκων εκ των οποίων οι τρεις (3) κτερισμένες (νομίσματα, αγγεία).

Πέντε (5) από τους τάφους που βρέθηκαν ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες. Από αυτούς οι τρεις περιείχαν ταφές ενηλίκων και οι δύο (2) βρεφικές. Στις δύο (2) από τις ταφές των ενηλίκων βρέθηκαν ανακομιδές πάνω στην κάλυψή τους ενώ σε άλλες δύο (2) βρέθηκαν αγγεία που ανήκουν στα κτερίσματα των τάφων αυτών.

Βρέθηκαν επίσης: μία (1) βρεφική ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο χωρίς κάλυψη και κτερισμένη με άωτο σκυφίδιο, και δύο (2) ακτέριστες βρεφικές ταφές τοποθετημένες στην κοίλη επιφάνεια λακωνικού στρωτήρα.

Μερικοί από τους παραπάνω τάφους περιείχαν κτερίσματα όπως σιδερένια αντικείμενα κρίκους, χάλκινες πόρπες, χάλκινο δαχτυλίδι, 2 ενώτια χάλκινα, ψήφους περιδεραιού, τριφυλλόσχημη οινοχόη, λυχνάρια.

Τα ευρήματα της συνολικής ανασκαφής στην περιοχή της Αεράνης ήταν χάλκινα νομίσματα, αγνύθες, θραύσματα γυάλινων αγγείων, θραύσματα λυχναριών (**εικ. 5β**), καρφιά, σιδερένια αντικείμενα.

Εντοπίστηκε επίσης άβαφη χρηστική κεραμική, μαγειρικά σκεύη, αποθηκευτικά αγγεία, αγγεία μεταφοράς τροφίμων. Το σχηματολόγιο της κεραμικής συνιστούσαν οινοχόες απλές (**εικ. 5δ**) ή τριφυλλόσχημες, πινάκια, λεκανίδες χύτρες (**εικ. 5γ**), φιάλες, αμφορείς (κυρίως οξυπύθμενοι), πίθοι. Τα περισσότερα από τα αυτά ήταν διακοσμημένα με την τεχνική του «χτενιού». Το χρώμα πηλού ήταν γκριζωπό, καστανέρυθρο και πορτοκαλόχρωμο.

Περισυλλέχθηκαν επίσης θραύσματα εφυαλωμένων αγγείων.

Η έρευνα στη περιοχή Αεράνης δεν έχει ολοκληρωθεί. Από μία πρώτη εξέταση των ευρημάτων οι κεραμικοί κλίβανοι και οι τάφοι τοποθετούνται χρονολογικά στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Στο **Συλλεκτήριο 6 (Σ6)** και στη θέση **Κακόρεμα Χ.Θ. 3055**, σε μικρή απόσταση από τον βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου Καναλίων (**εικ. 8β**), ερευνήθηκαν 67 ακέραιοι τάφοι (**εικ. 6α, εικ. 6β**). Ο τύπος των τάφων που επικρατεί είναι ο κιβωτιόσχημος με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Όλοι οι τάφοι είναι προσανατολισμένοι Α→Δ. Πρόκειται για χριστιανικές ταφές, κάτι το οποίο υποδηλώνουν τόσο ο τρόπος κατασκευής τους, ο προσανατολισμός τους, η θέση ταφής, όσο και ο αρκετά μεγάλος αριθμός κτερισμάτων. Παρόλο που το υλικό δεν έχει ακόμη μελετηθεί λεπτομερώς θα αναφέρουμε κάποιες εκτιμήσεις και γενικά συμπεράσματα και, τα οποία εξάγονται αποκλειστικά και μόνο από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα. Συγκεκριμένα:

- Η κατασκευή των περισσότερων τάφων ακολουθεί το ανθρώπινο σώμα, αφού στα

δυτικά το πλάτος του τάφου είναι μεγαλύτερο, ενώ όσο προχωρούμε προς τα ανατολικά το πλάτος μικραίνει.

- Σε αρκετούς από τους κιβωτιόσχημους είχε χρησιμοποιηθεί στη μία ή και στις δύο στενές πλευρές, μία σχιστολιθική πλάκα κάθετα τοποθετημένη με το κάτω άκρο της πάνω από την κάλυψη του τάφου και το άνω άκρο της να είναι υπερυψωμένο παίζοντας πιθανώς το ρόλο του σήματος.

- Αποκαλύφθηκαν ταφές μέσα στις οποίες εκτός από το νεκρό που ήταν τοποθετημένος σε θέση κανονικής ταφής, βρέθηκαν ένα-δύο ή και περισσότερα κρανία νεκρών, τα οποία ήταν τοποθετημένα στα ανατολικά και αντωπά με το νεκρό που είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά. Σε κάποιες περιπτώσεις αποκαλύφθηκαν ανακομιδές κατά τις οποίες τα οστά των νεκρών είχαν τοποθετηθεί πάνω από την κάλυψη του τάφου ενώ τα κρανία είχαν τοποθετηθεί στο εσωτερικό του τάφου, στα ανατολικά και αντωπά με το νεκρό που είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά.

- Τα περισσότερα από τα κτερίσματα προέρχονται από γυναικείες ταφές και είναι δαχτυλίδια (**εικ. 7α, εικ. 7β**), ψέλλια (**εικ. 7δ**), ενώτια (**εικ. 7γ**), όλα κυρίως χάλκινα και ελάχιστα σιδερένια. Από τις παιδικές ταφές έχουμε λιγότερα κτερίσματα κυρίως χάλκινα ενώτια (κρίκους), ενώ από τις ανδρικές περισυλλέχθηκαν ελάχιστα χάλκινα δαχτυλίδια. Περισσότερα και ασφαλέστερα συμπεράσματα θα εξαχθούν μετά τη μελέτη των κτερισμάτων και του σκελετικού υλικού.

Από μία συγκριτική εξέταση των τύπων των μέχρι τώρα αποκαλυφθέντων τάφων, διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες.

1. Κιβωτιόσχημος τάφος με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες (**εικ. 6γ**). Η οριοθέτησή του αποτελείται από σχιστόλιθους κάθετα τοποθετημένους. Βρέθηκαν 25 τάφοι αυτού του τύπου εκ των οποίων οι δεκαανέα ανήκαν σε ενήλικες και οι υπόλοιποι σε παιδιά. Οι δέκα από τις ταφές των ενηλίκων ήταν κτερισμένες ενώ από τις παιδικές μόνο οι δύο.

2. Σύνθετοι τάφοι ελλειψοειδούς κάτοψης με κάλυψη από αργούς λίθους (**εικ. 6δ**). Μετά την αφαίρεση περίπου 50 εκατοστών της επίχωσης αποκαλύπτονταν κιβωτιόσχημοι τάφοι με κάλυψη, και οριοθέτηση από σχιστολιθικές πλάκες. Την ιδιαιτερότητα του τύπου αυτού θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε ίσως στην προσπάθεια προφύλαξης των πιθανών κτερισμάτων, αν και το γεγονός ότι οι κτερισμένοι τάφοι αυτού του τύπου ήταν ελάχιστοι δεν συνηγορεί σε κάτι τέτοιο. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 9 ταφές αυτού του τύπου, από τις οποίες οι 7 ανήκουν σε ενήλικες και οι υπόλοιπες είναι παιδικές. Στην μία από τις ταφές των ενηλίκων αποκαλύφθηκαν εννέα (9) κτερίσματα (δύο χάλκινα ενώτια, τέσσερα χάλκινα δαχτυλίδια, ένα χάλκινο και δύο σιδερένια ψέλλια), ενώ σε άλλες δύο αποκαλύφθηκαν από ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Από τις παιδικές ταφές η μία ήταν κτερισμένη (δύο χάλκινα ενώτια, χάλκινο ψέλλιο, χάλκινο δαχτυλίδι).

3. Κιβωτιόσχημος τάφος με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες και οριοθέτηση από αργούς λίθους, οι οποίοι σχηματίζουν και το κιβώτιο. Αποκαλύφθηκαν τρεις ταφές τέτοιου τύπου εκ των οποίων οι δύο ήταν παιδικές και ακτέριστες και η μία κτερισμένη με χάλκινο ενώτιο.

4. Κιβωτιόσχημος τάφος με κάλυψη από αργούς λίθους και οριοθέτηση στις μακρές πλευρές από αργούς λίθους, ενώ δεν οριοθετούνται οι στενές πλευρές. Αποκαλύφθηκαν επτά (7) ταφές αυτού του τύπου, όλες ακτέριστες, από τις οποίες οι έξι ανήκουν σε παιδιά.

5. Κιβωτιόσχημος τάφος χωρίς κάλυψη και με οριοθέτηση από αργούς λίθους.

Αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι που περιείχαν παιδικές ταφές, εκ των οποίων η μία κτερισμένη με σιδερένιο ψέλλιο και χάλκινο ενώτιο.

6. Κιβωτιόσχημος τάφος χωρίς κάλυψη με οριοθέτηση στις μακρές πλευρές από λίθους και στις στενές με σχιστόλιθο. Αποκαλύφθηκαν τρεις (3) ταφές, εκ των οποίων οι δύο παιδικές ακτέριστες και μία επίσης ακτέριστη ταφή ενήλικα.

7. Κιβωτιόσχημος τάφος με κάλυψη από αργούς λίθους και οριοθέτηση από σχιστολιθικές πλάκες. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις (4) ταφές, όλες ακτέριστες, εκ των οποίων οι δύο παιδικές και οι δύο ενηλίκων.

8. Κιβωτιόσχημος τάφος χωρίς κάλυψη και οριοθέτηση από σχιστόλιθους. Αποκαλύφθηκαν τρεις (3) ταφές χωρίς κτερίσματα.

9. Λακκοειδής χωρίς κάλυψη. Αποκαλύφθηκαν τρεις ταφές ενηλίκων χωρίς κτερίσματα.

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν στη θέση Κακόρεμα ανήκουν σε βυζαντινό νεκροταφείο, το οποίο συγκρινόμενο με το νεκροταφείο, που αποκαλύφθηκε στο Αερινό Ν. Μαγνησίας επ' ευκαιρία κατασκευής του αυτοκινητοδρόμου ΠΑΘΕ, μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στον 11^ο-12^ο αι. μ.Χ.

Τα ίχνη κατασκευών που εντοπίστηκαν νότια του νεκροταφείου, κατά επιφανειακές έρευνες, μας κάνει να πιστεύουμε ότι το νεκροταφείο ανήκε σε οικισμό μεσοβυζαντινής περιόδου, ο οποίος βρισκόταν πλησίον του ενός από τους τρεις δρόμους που αναφέρονται στις πηγές και ο οποίος συνέδεε τους οικισμούς της Κάρλας μέσω Κάπραινας (σημ. Γλαφυραί) με τη Δημητριάδα. Για τη φύλαξη των δρόμων είχαν μάλιστα χτιστεί σε λόφο νότια των Καναλιών δύο φρούρια (εικ. 8α, εικ.8γ) ερείπια των οποίων ανακάλυψε ο Ν. Γεωργιάδης τον προηγούμενο αιώνα.

Στο **Συλλεκτήριο 3 (Σ3)** και στη θέση **Παλαιόσκαλα** Χ.Θ. 0+451- 0+560, το σημαντικότερο αρχιτεκτονικό εύρημα που εντοπίστηκε είναι τα υπολείμματα θεμελίωσης πιθανότατα δύο κτηρίων (εικ. 9α) παλαιοχριστιανικής εποχής. Περικλείουν στρώματα καταστροφής. Στο χώρο των καταστροφών πέρα από τα άφθονα κεραμικά που βρίσκονται *in situ*, εντοπίστηκαν τμήματα πηλίνων αγωγών και μεγάλο τμήμα πιθαριού.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αφορούν όστρακα από χρηστικά αγγεία, πινάκια, αμφορείς, μαγειρικά σκεύη κ.λ.π. (εικ. 9β, εικ. 9γ). Επίσης ληκύθια, αγνύθες, σιδερένια αντικείμενα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και χάλκινα νομίσματα.

Η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.¹

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν όπως προαναφέρθηκε, προληπτικές συντηρήσεις- στερεώσεις των ευρημάτων επί τόπου, καθώς και συντήρηση μεταλλικών αντικειμένων (κοσμήματα, νομίσματα) και κεραμικών από ομάδα συντηρητών με την επίβλεψη της συντηρήτριας της Εφορείας μας κ. Αναστασίας Ντίνα.

Από μία πρώτη εξέταση των ευρημάτων πιθανολογείται ότι πρόκειται για χώρο που χρησιμοποιήθηκε για αποθήκευση και επεξεργασία αγροτικών προϊόντων.

1. Στις ανασκαφές στην περιοχή Κάρλας συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι: Παναγιώτης Παπαγιώτης, Πασχάλης Σταντζούρης, Ευάγγελος Δραπανιώτης και Κων/νος Κοντόγιας. Συμμετείχαν επίσης οι αρχαιολόγοι: Μαρία Παλαμάρη, Γεώργιος Σταμάτης, Ελένη Γλώσσα και Αλεξάνδρα Ναβροζιάδου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγραφιώτης Δ.Κ., 1994. Η Επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή, στο *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, Αποτελέσματα και Προοπτικές, 1975-1990, Λυών 1990*, Αθήνα, 423-430.
- Hild Fr. *et al.*, 1987. Η Βυζαντινή Θεσσαλία. Οικισμοί-Τοπωνύμια-Μοναστήρια-Ναοί. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 12, Λάρισα, (όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία).
- Κορδάτος Γ., 1960. *Ιστορία της Επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα.
- Ντίνα Α., (υπό δημοσίευση). ΑΔ 2000-2002.
- Ρούσκας Γ., 2001. *Η επιστροφή της Κάρλας*, Αθήνα.
- Σδρόλια Σ., 2006. Η πορεία του Αλεξίου Κομνηνού το 1083 στη Θεσσαλία. Τα νέα ευρήματα στον Κίσσαβο και το Μαυροβούνι, στον παρόντα τόμο.

SUMMARY

FINDS FROM EXCAVATIONS OF THE EARLY CHRISTIAN AND BYZANTINE ERA IN THE AREA OF KARLA

Aspasia Ntina

The excavations were conducted by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities on the occasion of the work “Reconstruction of the Tamieftiras and relative works” at the following sites:

1. WATER COLLECTOR S6.

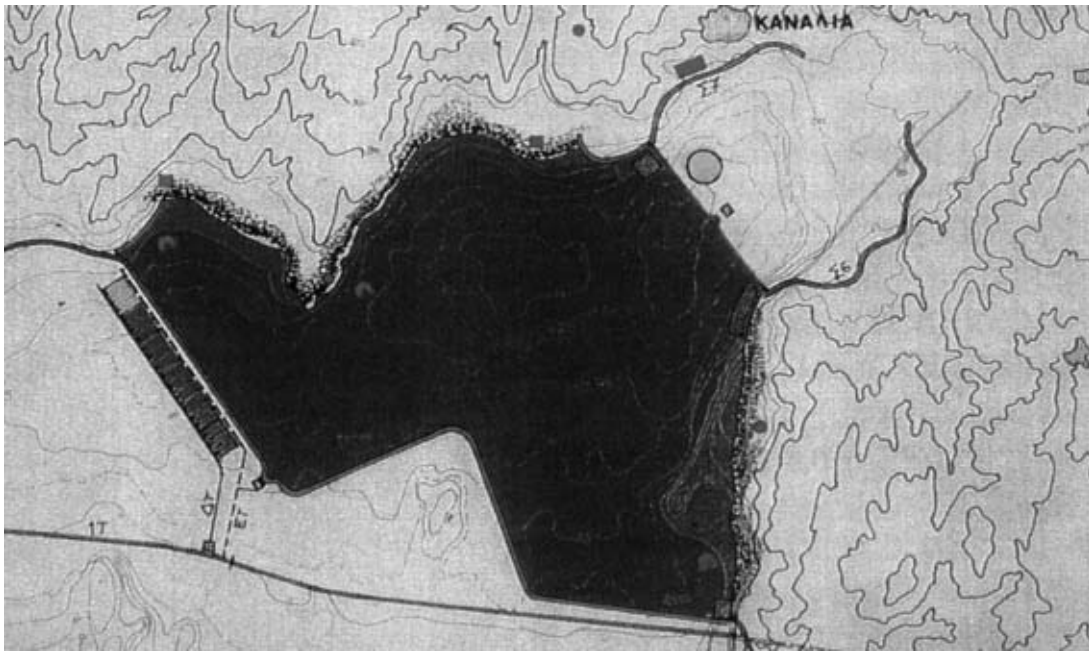
a) Site Aerani: An early christian cemetery came to light and 35 graves had been researched (pit graves, tile-covered and cist graves) which they contained offerings. Between the most important finds are included two round cross-section kilns. From the first kiln were discovered the chamber of baking with arched gate, part of the earthen eschara, the opening of firing and part of the passage before it. The chamber of burning is underground, like the opening and the passage before it and also the part of the tunnel vault of the chamber of baking. It is oriented N-S with the entrance at the north. From the second kiln was discovered the earthen eschara, the opening of burning and part of the passage before the opening of firing. The biggest part of chamber of baking is destroyed. This chamber is smaller than the first kiln and is on the axes E-W with an entrance at the east. It concludes from the excavations’ data that the kilns were been used in the broiling of the vessels.

Some works of kilns’ restoration had taken place as a precaution and decided their transfer to the archaeological site of N. Anchialos. The research of graves has not been completed yet.

b) Site Kakorema: 67 cist graves has been completely researched, which they belong to a byzantine cemetery of 11th-12th AD. They contained bronze offerings (psellia, rings and enotia).

2. WATER COLLECTOR S3.

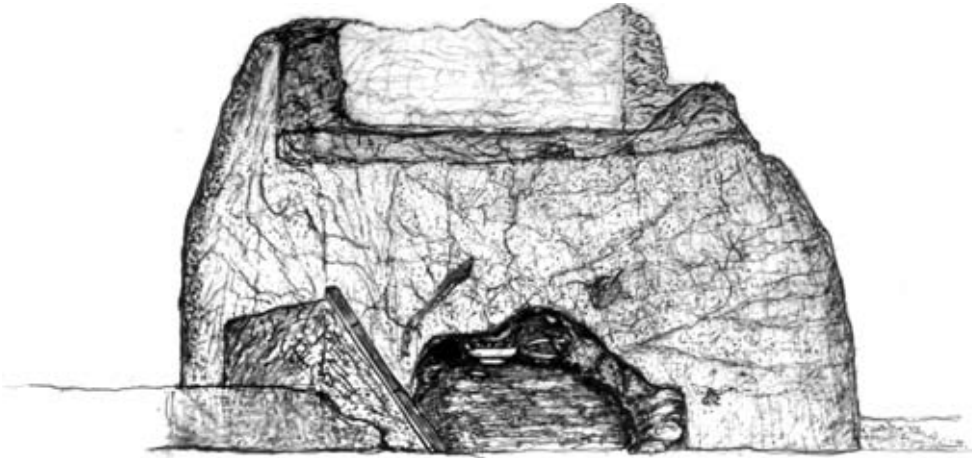
a) Site Paleoskala: The remains of two buildings of the early christian period were revealed, which they were being used to the storage and process of agricultural products and were part of a wider settlement which it hasn’t researched yet. The finds of the excavation concern vases’ fragments of everyday use, lecythia, agnythes, fragments of glass vessels and bronze coins.

Εικ. 1. Χάρτης ταμιευτήρα Κάρλας, με τους συλλεκτήρες.

Εικ. 2. Ταμιευτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη.

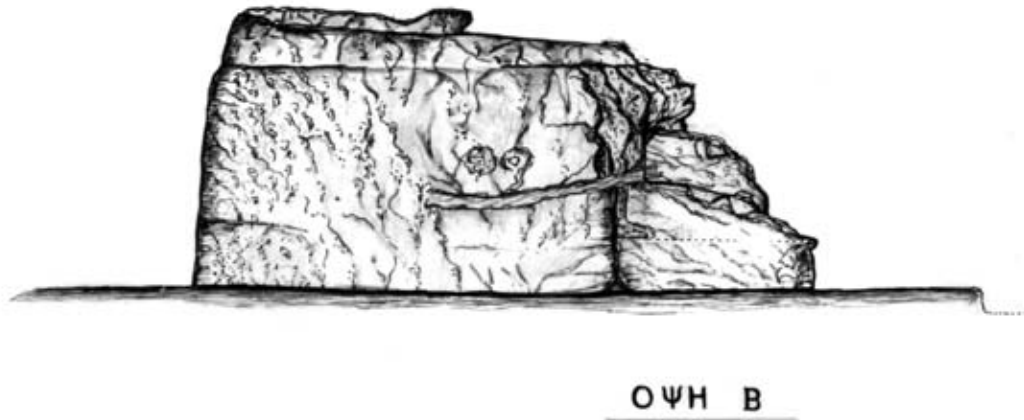

ΟΨΗ Α

Εικ.3α. Ταμειυτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Σχέδιο του κεραμικού κλιβάνου Κ1.

Εικ. 3β. Ταμειυτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Κεραμικός κλιβανος Κ1.

Εικ. 4α. Ταμειυτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Σχέδιο του κεραμικού κλιβάνου Κ2.

Εικ. 4β. Ταμειυτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Κεραμικός κλιβανος Κ2.

Εικ. 5α. Ταμειυτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Κιβωτιόσχημος τάφος.

Εικ. 5β. Ταμειυτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Λυχνάρια.

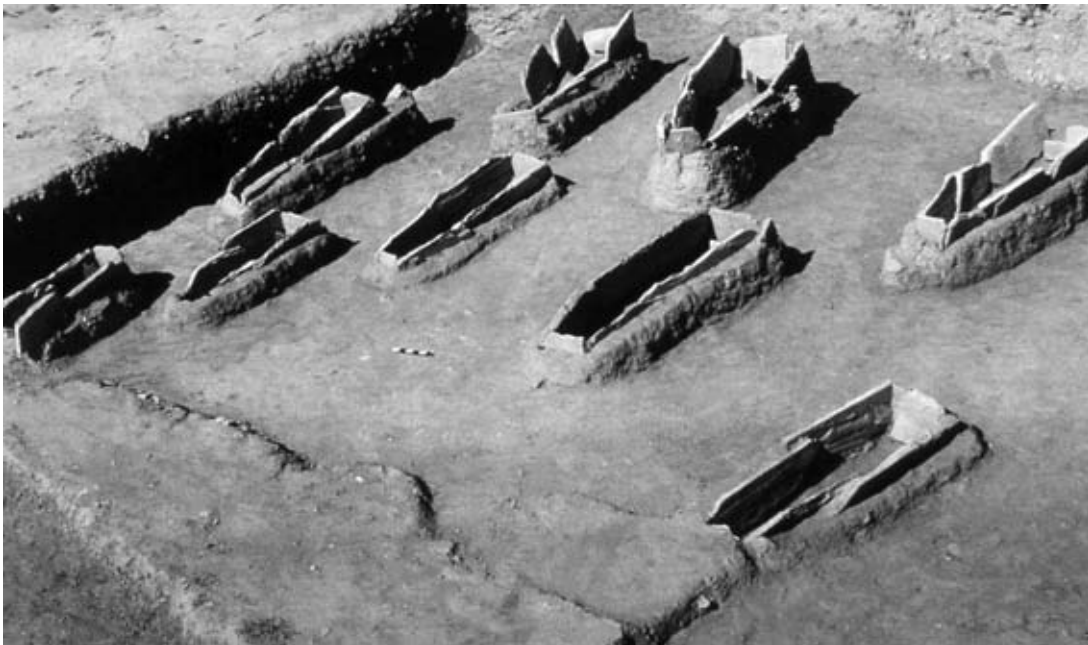
Εικ. 5γ. Ταμειυτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Χρηστικό αγγείο.

Εικ. 5δ. Ταμειυτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Αεράνη. Οινοχόη.

Εικ. 6α. Ταμειντήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο.

Εικ. 6β. Ταμειντήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο.

Εικ. 6γ. Ταμιευτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο. Κιβωτιόσχημος τάφος.

Εικ. 6δ. Ταμιευτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο. Κιβωτιόσχημος τάφος.

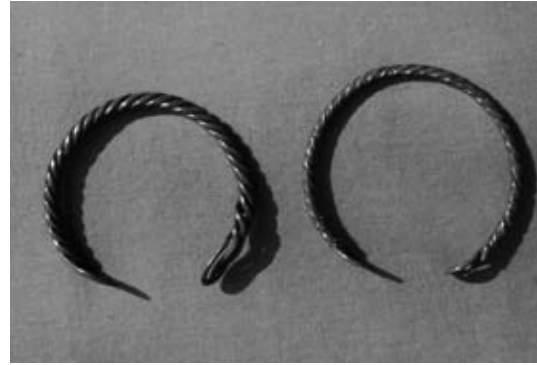
Εικ. 7α. Ταμιευτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο. Χάλκινα δακτυλίδια.

Εικ. 7β. Ταμιευτήρας Κάρλας. Συλλεκτήρας 6 (Σ6). Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο. Χάλκινα δακτυλίδια.

Εικ. 7γ. Ταμειυτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6).
Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο. Χάλκινο
ενώτιο.

Εικ. 7δ. Ταμειυτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 6 (Σ6).
Θέση Κακόρεμα. Βυζαντινό νεκροταφείο. Χάλκινα
ψέλλια.

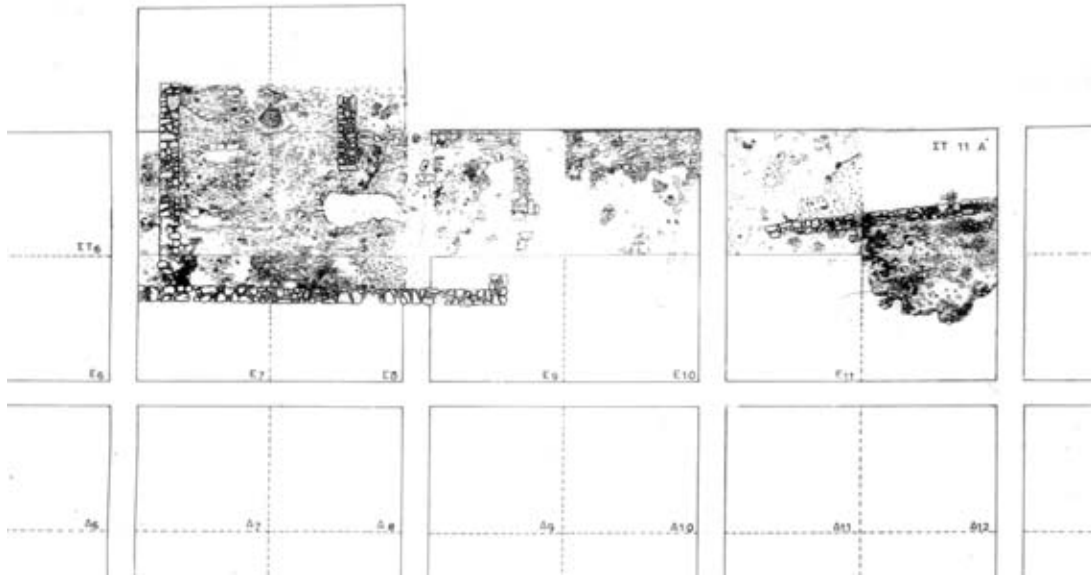
Εικ. 8α. Θέση Κανάλια. Φρούριο.

Εικ. 8β. Θέση Κανάλια. Βυζαντινός ναός Αγίου Νικολάου.

Εικ. 8γ. Θέση Κανάλια. Ερείπια οχύρωσης.

Εικ. 9α. Ταμιευτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 3 (Σ3). Θέση Παλαιόσκαλα. Σχέδιο ανασκαφής.

Εικ. 9β. Ταμιευτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 3 (Σ3).
Θέση Παλαιόσκαλα. Χρηστικό αγγείο.

Εικ. 9γ. Ταμιευτήρας Κάρλας, Συλλεκτήρας 3 (Σ3).
Θέση Παλαιόσκαλα. Βαθύ εφυαλωμένο πιάκι.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΡΑΙΒΙΑ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ*

Λάζαρος Δεριζιώτης, Σπύρος Κουγιουμτζόγλου

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Η περιοχή που κατά την αρχαιότητα κατοικήθηκε από τους Περραιβούς και εξ αυτών ονομάστηκε Περραιβία καταλαμβάνει σήμερα, όλη σχεδόν την επαρχία Ελασσώνος και τμήμα της επαρχίας Τυρνάβου.

Σήμερα θα αναφερθούμε στη βόρεια Περραιβία και συγκεκριμένα στη «Περραιβική Τρίπολη», η έκταση της οποίας ορίζεται ανατολικά από τον δυτικό Όλυμπο, βόρεια από το Όρος Τίταρος, δυτικά από τα Καμβούνια και Αντιχάσια και νότια από τα υψώματα του Μικρού Ελευθεροχωρίου.

Ο Νικόλαος Γεωργιάδης¹ στο έργο του «Θεσσαλία» περιγράφει με τον εξής τρόπο την Περραιβική Τρίπολη:

«Εκειντο δε εν τη Περραιβική Τριπολίτιδι αι τρεις πολίχαι Πύθιον, Δολίχη και Αζωρος, μικραί μεν και άσημοι καθ' εαυτάς, λίαν όμως σπουδαίαι δια την υπεράσπισιν της όλης Θεσσαλίας, ως επικρατούσαι δύο των κυριωτέρων εν αυτή εισόδων, της εκ της άνω Μακεδονίας δια της Βολουστάνας, και της εκ της κάτω δια του στενού της Πέτρας».

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οι λιγοστές αναφορές στις ιστορικές πηγές, η έλλειψη επιγραφικών μαρτυριών και η απουσία ανασκαφικής δραστηριότητας στη περιοχή μέχρι το 1996 δυσκόλεψε σε μεγάλο βαθμό το έργο της έρευνας.

Δεν γνωρίζουμε εάν τα αρχαία ονόματα των πόλεων, που προαναφέρθηκαν, εξακολουθούν να υπάρχουν κατά την χριστιανική περίοδο.

* Με την ανακρίση αυτή παρουσιάζονται τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας των τελευταίων οκτώ χρόνων (1996-2003). Από τη θέση αυτή θα θέλαμε να εκφράσουμε τις θερμές μας ευχαριστίες σε όλους τους συνεργάτες, έκτακτους και μόνιμους, αρχαιολόγους, τοπογράφους, μηχανικούς, σχεδιαστές, συντηρητές, εργατοτεχνίτες, φύλακες, που εργάστηκαν σκληρά για να πραγματοποιηθεί το ανασκαφικό έργο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

1. Γεωργιάδης 1995,175.

Ο Προκόπιος² αναφέρεται μόνο στη Λάρισα και στη Καισάρεια, τις οποίες θεωρεί πόλεις, ενώ για την Περραιβία αναφέρει μόνο την *Ολοσσών*.

Η 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από το 1993, διεξήγαγε επιφανειακές έρευνες στο χώρο της βόρειας Περραιβίας, όπου επισημάνθηκαν ίχνη της παλαιοχριστιανικής και της βυζαντινής περιόδου κυρίως στις περιοχές της Αζώρου, της Μηλέας, του Πυθίου και της Δολίχης-Λιβαδίου.

I. ΑΖΩΡΟΣ

Βορειοδυτικά της πόλεως της Ελασσώνας και περί τα είκοσι χιλιόμετρα από αυτήν ευρίσκεται το Δημοτικό διαμέρισμα της Αζώρου³ του Δήμου Σαρανταπόρου. Νοτιοανατολικά του οικισμού, επί ενός επιβλητικού λόφου, που φέρει το όνομα «Καστρί» έχουν επισημανθεί σε μεγάλη έκταση τείχη της ελληνιστικής και μεσοβυζαντινής περιόδου⁴.

1. ΘΕΣΗ «Παλιοκλήσι»

Το 1996 ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα και ολοκληρώθηκε το 2001. Η έκταση που ερευνήθηκε καταλαμβάνει 2,400μ.² και απεκαλύφθη μία παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα εκατέρωθεν, μία στοά συνολικού μήκους 24μ., δύο νεκροταφεία, ένα της παλαιοχριστιανικής και ένα της μεσοβυζαντινής περιόδου (εικ. 1).

α. Τρίκλιτη βασιλική

Η αποκαλυφθείσα τρίκλιτη βασιλική, έχει μήκος 16,70μ. και πλάτος 9,30μ. με ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά. Λείψανα του φράγματος του πρεσβυτερίου δεν βρέθηκαν, απεκαλύφθη όμως το όρυγμα του εγκαινίου, το οποίο είναι σταυρόσχημο. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους εκαλύπτετο από μωσαϊκό, το οποίο διεσώθη μόνο κατά ένα ελάχιστο τμήμα, κατά μήκος του βορείου και νοτίου τοίχου.

Το βόρειο και το νότιο κλίτος επικοινωνούν με τον νάρθηκα, όπως και το κεντρικό αλλά δεν εντοπίστηκαν ίχνη των δαπέδων τους. Αντίθετα ο νάρθηκας σώζει σχεδόν σε όλη του την έκταση το δάπεδό του, το οποίο αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες.

β. Βόρειο πρόσκτισμα

Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του ναού βρίσκεται επιμήκης χώρος, στο ανατολικό τμήμα του οποίου απεκαλύφθη η Φιάλη, η οποία έχει ύψος 1 μέτρο και η εσωτερική της επιφάνεια είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Εξωτερικά φέρει 6 κόγχες.

2. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 4,3,8 [J. Haury - G. Wirth (εκδ.), Λειψία, 1964].

3. Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 1914,188.

4. Α. Δεριζιώτης - Σ. Κουγιουμτζόγλου, *Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Αζώρου, Επαρχίας Ελασσώνας, Νομού Λαρίσης, στο Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.Π.Ο. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της» (1990-1998), 1^η Επιστημονική συνάντηση, Βόλος 2000, 189.*

γ. Νότιο πρόσκτισμα

Ο νάρθηκας στη νότια πλευρά του επικοινωνεί με ορθογώνιο κτίσμα, στο δυτικό τμήμα του οποίου διασώζεται σταυροειδής κολυμβήθρα διαστάσεων 2,40×1,95 και βάθους 0,59μ. Το διαμέρισμα του Βαπτιστηρίου επικοινωνεί με ένα άλλο χώρο, ο οποίος έχει κατασκευασθεί μεταγενέστερα. Ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως νηπιοβαπτιστήριο, διότι αποκαλύφθηκε μικρή κυκλική κολυμβήθρα επενδεδυμένη με υδραυλικό κονίαμα.

Από τον χώρο αυτό, καθώς και του Βαπτιστηρίου, η έρευνα δεν απέδωσε άλλα αρχαιολογικά ευρήματα, πλην τριών νομισμάτων, δύο της εποχής του αυτοκράτορος Μαρκιανού (450-457) και ενός δεκανουμμίου του Ιουστινιανού (527-565). Η ύπαρξη όμως του νηπιοβαπτιστηρίου ορίζει ως *terminus ante quem* τον 6^ο αιώνα κατά τον οποίο καθιερώθηκε, επί Ιουστινιανού, ο νηπιοβαπτισμός.

δ. Παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο

Στον ευρύτερο χώρο της βασιλικής απεκαλύφθησαν 328 ταφές δύο διαφορετικών περιόδων, της παλαιοχριστιανικής και της μεσοβυζαντινής. Από την έρευνα διεπιστώθη ότι 87 εξ αυτών ανάγονται στην πρώτη και 233 στη δεύτερα περίοδο.

Οι τάφοι των παλαιοχριστιανικών χρόνων, όλοι λακκοειδείς, καλυπτόμενοι με ακατέργαστες πλάκες, έχουν διαταχθεί κυρίως στην ανατολική και νότια πλευρά της βασιλικής, μερικοί δε εντός της στοάς αλλά και στον ευρύτερο χώρο.

Τα ευρήματα των τάφων είναι νομίσματα, κυρίως *minimi*, ο αριθμός των δε ανέρχεται στα 565, κοσμήματα αργυρά και χάλκινα (24 ενώτια, 16 περιδέραια, 3 πόρπες, 2 δαχτυλίδια, 2 περόνες και 4 βραχιόλια) και 2 τριφυλλόσχημες οινοχόες (εικ. 2).

Τα νομίσματα χρονολογούνται από τον 4^ο αι. με παλαιότερο αυτό της Ελένης του 324-328 και κατά τον 5^ο αι. με νομίσματα του Ζήνωνος (476-491). Σύμφωνα με τις νομισματικές ενδείξεις οι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν κατά τον 5^ο αιώνα.

Πιο αναλυτικά στο χώρο του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής χρονολογικές περιόδους:

- 1) μια φάση του 4^{ου} αιώνας που συμπεριλαμβάνει το Βαπτιστήριο, τη Στοά και ίσως μία παλαιότερη βασιλική.
- 2) Μετά την εγκατάλειψη του χώρου έχουμε τη δημιουργία του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου που χρονολογείται κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα, σύμφωνα με τα νομίσματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων.
- 3) Επαναχρησιμοποίηση του χώρου και ανέγερση νέου ναού με οικοδομικό υλικό από τον παλαιότερο αλλά και διατηρώντας κάποιους χώρους από την παλαιά βασιλική (Χώρος Βαπτιστηρίου).
- 4) Εγκατάλειψη του χώρου, άγνωστο πότε, και δημιουργία του μεσοβυζαντινού νεκροταφείου κατά τους αιώνας 9^ο και 10^ο.

ε. Μεσοβυζαντινό νεκροταφείο

Οι τάφοι της μεσοβυζαντινής περιόδου, συνολικά 233, καταλαμβάνουν όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι με μαρμάρινες πλάκες της περιοχής, αλλά και αρκετές μαρμάρινες επιτύμβιες πλάκες αρχαίων χρόνων.

Οι τάφοι της περιόδου αυτής έφεραν πλούσια κτερίσματα, συνολικά βρέθηκαν : 150 αργυρά και χάλκινα ενώτια, 102 δακτυλίδια, 38 περιδέραια, 4 πόρπες, 1 περόνη, 1 βραχιόλι και 16 αγγεία.

2. ΘΕΣΗ «ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ»

Η θέση αυτή βρίσκεται εντός των τειχών της ακροπόλεως, όπου αποκαλύφθηκε τρίκλιτη βασιλική μήκους 18,80μ. και πλάτους 12μ., ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το βόρειο και νότιο κλίτος προστέθηκαν σε μεταγενέστερη φάση (εικ. 3).

Τα δάπεδα του νοτίου κλίτους και του δυτικού τμήματος του κεντρικού είναι επιστρωμένα με μαρμάρινες ακανόνιστες πλάκες, ενώ στο μέσον του τελευταίου διεσώθη η υποδομή ψηφιδωτού δαπέδου.

Στο βορειοδυτικό άκρο του νάρθηκα, βρέθηκε πιθανότατα η Φιάλη, όμοια με αυτή του «Παλιοκκλησίου».

Ταφές, κυρίως νηπίων, βρέθηκαν γύρω και μέσα στη βασιλική. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους με μαρμάρινες ακατέργαστες πλάκες.

Θεωρούμε ότι κατά την πρώτη φάση η βασιλική ήταν μονόκλιτη, ενώ στη δεύτερη φάση ανήκουν τα μεταγενέστερα κλίτη και το κτίσμα της Φιάλης.

3. ΘΕΣΗ «ΚΟΠΙΑΝΑ»

Το 1995 η ΙΕ΄ ΕΠΚΑ απεκάλυψε μία τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και εξέχουσα ημικυκλική ασίδα Ιερού. Οι τοίχοι του ναού έχουν κατασκευασθεί από αρχαίο υλικό και αργούς λίθους και σε διαφορετικές φάσεις, οι οποίες όμως δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν, διότι σώθηκαν αποσπασματικά και καθώς την ανασκαφή διεξήγαγε η ΙΕ΄ ΕΠΚΑ. Ως *terminus ante quem* είναι δυνατόν να θεωρηθούν οι μεσοβυζαντινές ταφές, που βρέθηκαν εντός και εκτός του ναού (εικ. 4).

II. ΜΗΛΕΑ – ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Βορειοανατολικά της Αζώρου και σε μικρή απόσταση από αυτήν βρίσκεται το Δημοτικό διαμέρισμα της Μηλέας⁵, του σημερινού Δήμου Σαρανταπόρου.

α. Παλαιοχριστιανική βασιλική

Το 1998 ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα η οποία επερατώθη κατά το τρέχον έτος και απεκαλύφθη τρίκλιτη βασιλική, μήκους, από την χορδή, 21,80μ. και πλάτους 17,30μ. με νάρθηκα και αίθριο (εικ. 5).

Τα δάπεδα των κλιτών καθώς και του Ιερού Βήματος δεν σώθηκαν.

Ο νάρθηκας, πλάτους 17,40μ. και μήκους 3,20μ. επικοινωνεί με τα κλίτη και με τα προσκτίσματα. Το δάπεδο του νάρθηκα δεν διεσώθη, παρά την ύπαρξη παχέως στρώματος καταστροφής κάτω από το οποίο βρέθηκαν αρκετά νομίσματα χρονολογούμενα κατά την περίοδο του αυτοκράτορα Γρατιανού (375-383) έως την εποχή του Ζήνωνος (474-491).

Νότια της βασιλικής και σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο απεκαλύφθησαν δύο συνε-

5. Α. Αρβανιτόπουλος ΠΑΕ 1914, 197.

χόμενοι χώροι επικοινωνούντες μεταξύ των και οι οποίοι αποτελούν το πρόσκτισμα του βαπτιστηρίου. Ο προς δυσμάς, είναι ο «προαύλειος χώρος» και επικοινωνεί προς το νάρθηκα, ο δε προς ανατολάς, είναι το «φωτιστήριο και επικοινωνεί με το νότιο κλίτος.

Παχύ στρώμα καταστροφής κάλυπτε και τους δυο χώρους και βρέθηκαν συνολικά 77 νομίσματα που χρονολογούνται του μεν προαυλείου χώρου από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίο (337-361) έως και τον Ζήνωνα (476-491), του δε φωτιστηρίου από την εποχή του αυτοκράτορος Αρκαδίου (395-408) έως και του Λέοντος Α' (457-475).

Σχετίζοντας τα νομίσματα του νάρθηκος και του βαπτιστηρίου νομίζουμε ότι ως *terminus ante quem* δύναται να θεωρηθεί το τέλος του 5^{ου} αιώνας κατά το οποίο εκτίσθη η παλαιοχριστιανική βασιλική.

β. Μεσοβυζαντινή βασιλική

Εντός της παλαιοχριστιανικής βασιλικής απεκαλύφθη μεταγενέστερη τρίκλιτη βασιλική, τα πλάγια κλίτη της οποίας απολήγουν προς ανατολάς σε ημικυκλικές κόγχες. Η κόγχη του κεντρικού κλίτους σώζεται αποσπασματικά (εικ. 5).

Τα κλίτη επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θύρες που εντοπίστηκαν στο κέντρο των μακρών πλευρών.

Εσωτερικά η βασιλική έχει μήκος 11,30μ. και πλάτος 13,10μ. Τρεις θύρες υπάρχουν στο δυτικό τοίχο, ανά μία σε κάθε κλίτος, οι οποίες οδηγούσαν στο νάρθηκα του ναού ο οποίος εκαλύπτετο με δάπεδο από πήλινες πλάκες.

γ. Νεκροταφείο

Απεκαλύφθη εκτεταμένο Μεσοβυζαντινό νεκροταφείο εντός και εκτός των δυο βασιλικών. Οι περισσότεροι τάφοι, λακκοειδείς, καλλυβίτες και κιβωτιόσχημοι, είχαν κτερίσματα και κυρίως κοσμήματα της περιόδου αυτής, τα οποία ανέρχονται σε 158 δαχτυλίδια, 112 αργυρά και χάλκινα ενώτια, 36 περιδέραια, 60 ψέλλια, 1 πόρπη, 1 σταυρό, 26 αγγεία και 1039 νομίσματα. (εικ. 6).

Τα τελευταία, περισυνηλέγησαν από τον χώρο της ανασκαφής εκτός από δύο μισά τεταρτηρά, το ένα αργυρό, του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180) τα οποία βρέθηκαν στο εσωτερικό ενός παιδικού τάφου στο βόρειο κλίτος της μεσοβυζαντινής βασιλικής το πρώτο και στο εσωτερικό ενός τάφου στο χώρο του νάρθηκος. Τα νομίσματα αυτά είναι δυνατόν να εκληφθούν ως *terminus ante quem* και ως εκ τούτου να θεωρηθεί ότι ο μεταγενέστερος ναός είχε καταστραφεί, πριν από την περίοδο αυτή.

III. ΚΑΣΤΡΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΛΙΒΑΔΙΟΥ

Η βασιλική του Καστρίου βρίσκεται ανάμεσα στο Δημοτικό διαμέρισμα της Δολίχης⁶ και αυτό του Λιβαδίου και σε μικρή απόσταση από τη θέση της Αγίας Τριάδος της Μηλέας (2 χλμ) επί ενός λόφου⁷.

6. Α. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1914, 205.

7. Θ. Τζιαφάλιας, Προανασκαφική έρευνα για τη θέση της Περραιβικής Δολίχης στο Σαραντάπορο της Ελασσόνας, ΘεσΣΗμ, 8, 1978, 141.

Ως το φθινόπωρο του 2002 είχε αποκαλυφθεί το μεγαλύτερο μέρος του ναού, ο νάρθηκας και τμήμα των προσκτισμάτων στη νοτιοδυτική πλευρά του (εικ. 7).

Κυρίως ναός

Ο κυρίως ναός είναι μία τρικλιτη ξυλόστεγη βασιλική με εσωτερικές διαστάσεις 15,80×12,10. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα η οποία ενισχύεται με δύο αντηρίδες στη βόρεια και ανατολική πλευρά της. Οι δύο κιονοστοιχίες πατούν σε υπερυψωμένους κτιστούς στυλοβάτες.

Οι κίονες, διαφόρων διαστάσεων και κυρίως λευκόγκριζου μαρμάρου, εδράζονταν σε μαρμάρινα βάθρα, διαφορετικού ύψους και διαστάσεων. Τα βάθρα είναι μαρμάρινα, σε δεύτερη χρήση, εγκιβωτισμένα στην υποδομή του στυλοβάτη. Πρόκειται για αετώματα επιτύμβιων στηλών η μαρμάρινες βάσεις από αρχαιότερο κτήριο, σαν αυτές που βρέθηκαν στο νότιο στυλοβάτη και σώζουν σημαντικές επιγραφές της αρχαίας περιόδου. Οι κίονες έφεραν ιωνικά κιονόκρανα με χωριστό επίθημα από λευκό η γκρίζο μάρμαρο και σε δυο περιπτώσεις με ανάγλυφο σταυρό.

Οι κιονοστοιχίες έχουν 5 κίονες με μεταξόνιο περίπου 1,80μ. (όχι ακριβώς ίδιο παντού). Τα ακραία τόξα των κιονοστοιχιών ακουμπούν σε παραστάδες που προβάλλουν από τους δυτικούς και ανατολικούς τοίχους του ναού. Τα τόξα των κιονοστοιχιών έφεραν τοιχογραφίες και σώθηκαν αρκετά σπαράγματα εκ των οποίων δύο απεικονίζουν πρόσωπα.

Το κεντρικό κλίτος επικοινωνεί με τον νάρθηκα με μία θύρα πλάτους 1,85μ. με μαρμάρινο κατώφλι και μεταγενέστερα σκαλοπάτια από πήλινες πλάκες. Τα πλάγια κλίτη έχουν ανοίγματα προς το νάρθηκα, πλάτους 1,30μ. το βόρειο και 1,40μ. το νότιο με μαρμάρινα κατώφλια. Κατά μήκος των μακρών τοίχων έχουν κτιστεί με αργούς λίθους και λάσπη, έδρανα ύψους 0,20μ. και πλάτους από 0,42μ. έως 0,55μ.

Στο ανατολικό άκρο του κεντρικού κλίτους σχηματίζεται ο χώρος του Ιερού Βήματος. Κλείνεται από ένα χαμηλό φράγμα σε σχήμα Π, με τη σολέα στο μέσο της δυτικής πλευράς. Το φράγμα είναι μεταγενέστερο καθώς αποδεικνύεται από την καταστροφή του ψηφιδωτού δαπέδου και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι οι οποίοι είναι επιχρισμένοι με λευκό κονίαμα. Μεταξύ των ανατολικών απολήξεων του φράγματος και του ανατολικού τοίχου, υπάρχουν οι κτιστές κατασκευές των συμπελλίων που η άνω επιφάνειά τους έφερε ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλες ψηφίδες. Εκ των δύο συμπελλίων σώθηκε το βόρειο ενώ το νότιο καταστράφηκε ολοσχερώς από λαθρυνασκαφή.

Στο νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους και συγκεκριμένα στη νοτιοανατολική γωνία του εντοπίστηκε λίθινο κανάλι, μεταγενέστερο της πρώτης φάσης της βασιλικής, που οδηγεί κάτω από τον στυλοβάτη προς το νότιο κλίτος και στη συνέχεια βαίνει προς τα ανατολικά.

Το δάπεδο του Βήματος καλύπτεται από ψηφιδωτό. Στο ανατολικό τμήμα του, μεταξύ των συμπελλίων, σώζεται η μαρμάρινη βάση της Τράπεζας, με διαστάσεις 1,40×1,00μ. Στις τέσσερις γωνίες της βάσεως σώζονται οι εσοχές για την υποδοχή των κιονίσκων που με τη σειρά τους στήριζαν την πλάκα της Αγίας Τραπέζης. Βρέθηκαν δύο κιονίσκοι από πράσινο μάρμαρο (Χασάμπαλη) μήκους 1,00μ. Το όρυγμα του εγκαινίου βρέθηκε διαταραγμένο και κενό. Οι διαστάσεις του είναι 0,50×0,60μ. και το βάθος του περίπου 0,80μ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω το δάπεδο του ιερού εκαλύπτετο από ψηφιδωτό με

γεωμετρικό διάκοσμο του οποίου το κεντρικό του τμήμα, μπροστά από την Αγία Τράπεζα, κοσμείται με Σταυρό σε βάθρο και διαστάσεις 1,70×1,07μ. (στις κεραίες).

Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους έφερε ψηφιδωτό με γεωμετρικά σχέδια, σκηνές από το ζωικό βασίλειο (κύκνοι, ελάφια, πέρδικες κ.α.).

Άμβων

Στο κέντρο περίπου της νότιας πλευράς του κεντρικού κλίτους αποκαλύφθηκε ο άμβων του ναού ο οποίος είναι μεταγενέστερος του ψηφιδωτού δαπέδου διότι εδράζεται πάνω σε αυτό. Ανήκει στην κατηγορία των αμβώνων με διπλή κλίμακα, μία προς ανατολάς και τη δεύτερη προς δυσμάς. Η κατηγορία αυτή των αμβώνων μπορεί να χρονολογηθεί από τα τέλη του 5^{ου} και σε όλο τον 6^ο αιώνα. Στη βορειοανατολική πλευρά του άμβωνος βρέθηκαν τμήματα-σπαράγματα κουρασανίου που σώζουν εγχάρακτη επιγραφή σε τρεις σειρές. Πιθανότατα να πρόκειται για επιγραφή όπου αναγράφεται είτε μία ευχή είτε το όνομα του κτήτορος, που συνήθως ήταν κληρικός⁸.

Νάρθηκας

Ο νάρθηκας έχει μήκος 12,15μ., σχεδόν όσο και το πλάτος του ναού και πλάτος 3,80μ. Εκτός από τα τρία ανοίγματα που έχει προς το ναό, δύο ανοίγματα στη νοτιοδυτική πλευρά οδηγούν στο πρόσκτισμα Δ. Στο μέσο των στενών πλευρών αποκαλύφθηκαν δύο ανοίγματα-θύρες. Η νότια θύρα έχει πλάτος 1,30μ. ενώ η βόρεια, με πλάτος 2,10μ., οδηγεί ίσως σε κάποιο πρόσκτισμα όπως μαρτυρεί πιθανότατα και ο κίονας *in situ* που αποκαλύφθηκε ανατολικά της εισόδου. Όλα τα ανοίγματα φέρουν κατώφλια, ενώ στο βόρειο σώζονται δύο μαρμάρινα σκαλοπάτια. Έδρανο εξ αργών λίθων και λάσπη περιτρέχει τη δυτική πλευρά. Το δάπεδο του νάρθηκα αποτελείται από πλίνθους και σώζεται αποσπασματικά, διότι πιθανότατα ο χώρος να χρησιμοποιήθηκε για ταφές.

Η έρευνα στο πρόσκτισμα Δ που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του ναού δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί αλλά φαίνεται ότι και εδώ έχουμε δύο φάσεις.

Τάφος

Ένας μεγάλος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος αποκαλύφθηκε στο ανατολικό άκρο του νοτίου κλίτους. Στο εσωτερικό του ευρέθη ακέφαλος σκελετός ο οποίος είναι τοποθετημένος πάνω σε πλίνθινο δάπεδο.

Χρονολόγηση

Αν και η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί μπορούμε να διακρίνουμε δύο τουλάχιστον χρονολογικές φάσεις: η δεύτερη φάση θα πρέπει να χρονολογηθεί κατά τον 6^ο αι. συμφώνως προς τον άμβωνα και το φράγμα του πρεσβυτερίου, για τα οποία αναφερθήκαμε

8. Ορλάνδος 1954, 566.

ανωτέρω καθώς και νόμισμα του Ιουστινιανού το οποίο ευρέθη επί του μωσαϊκού δαπέδου, ενώ η πρώτη φάση είναι προγενέστερη, πιθανώς του τέλους του 5^{ου} αι. ή των αρχών του 6^{ου} αι. Η παραπάνω χρονολόγηση επιβεβαιώνεται και από τα νομίσματα.

Ο ναός φαίνεται να καταστράφηκε από σεισμό και να εγκαταλείφθηκε όπως μπορούμε να διακρίνουμε από τον τρόπο που κατέρρευσε το κτήριο. Με την κατάρρευση των κίωνων παρασύρθηκαν τα τόξα, εκ των οποίων άλλα έπεσαν στο κεντρικό κλίτος και άλλα στο βόρειο, η κατάρρευση δηλαδή είχε μία κατεύθυνση από νότο προς βορρά. Το στρώμα καταστροφής ήταν σχεδόν ενιαίο σε όλη την έκταση της βασιλικής, εκτός από την ανατολική πλευρά που τμήμα της διαταράχθηκε από λαθρανασκαφή.

IV. ΠΥΘΙΟ

Στο βορειοανατολικό άκρο της Περραιβίας και στους πρόποδες του Ολύμπου βρίσκεται το Δημοτικό διαμέρισμα του Πυθίου του Δήμου Ολύμπου.

Στα δυτικά του οικισμού και στη θέση «Άγιοι Απόστολοι» σώζονται ερείπια πιθανότατα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, σύμφωνα και με τους Α. Αρβανιτόπουλο⁹ και Δ. Θεοχάρη¹⁰.

Στα ανατολικά του οικισμού, επί ενός λόφου με την ονομασία «Καστρί» και σε υψόμετρο 869μ., σώζονται ερείπια βυζαντινού κάστρου και ενός κεντρικού πύργου¹¹. Εκτός από τα παραπάνω εντοπίστηκε και μια μεγάλη κινστέρνα, διαστάσεων 12,50×11,50μ.

Στους πρόποδες του λόφου εντοπίστηκαν Ασκητήρια¹², τα οποία χρονολογούνται, με βάση κτητορική επιγραφή που βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου του Ασκητηρίου του Τιμίου Σταυρού, στα 1339 επί Ανδρονίκου και Αννης αυτοκρατόρων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ένα μεγάλο θέμα το οποίο προέκυψε είναι ποιες πόλεις έχουμε βρει; Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε για τη θέση της Αζώρου και του Πυθίου. Αλλά στη Μηλέα και στο Καστρί ποιες πόλεις είναι;

Για την Μηλέα δεν έχουμε κανένα στοιχείο, ούτε καν που βρίσκεται η πόλη, διότι ερευνήσαμε μονάχα ένα μικρό τμήμα, αλλά στο Καστρί, η θέση της πόλεως είναι σίγουρη. Στην παρουσίαση της βασιλικής του Καστρίου αναφέραμε ότι βρέθηκαν στο νότιο στυλοβάτη 2 μαρμάρινες βάσεις κίωνων οι οποίες σώζουν αποσπασματικά επιγραφές της αρχαίας περιόδου. Στη μία βάση αναφέρεται το όνομα *ΦΙΛΑ ΕΥΒΙΟΤΟΥ* και στη δεύτερη το όνομα *ΔΗΜΟΦΙΛ(ΟΣ)*. Το όνομα *Φίλα Ευβιότου* αναφέρεται σε 3 επιγραφές, 2 της Δολίχης και 1 του Πυθίου. Σε αυτή του Πυθίου αναφέρεται με το όνομα *Φίλα Ευβιότου Δολιχαία*. Το όνομα *Δημόφιλος* αναφέρεται σε μία επιγραφή ως: *Δημόφιλος ηρως αποθανών ανήρ Φίλας*.¹³ Μήπως στο Καστρί θα έπρεπε να αναζητήσουμε τη ρωμαϊκή πόλη της Δολίχης;

9. Α. Αρβανιτόπουλος ΠΑΕ 1914, 205-206.

10. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 167-186, ειδικότερα 183.

11. Hild - Koder 1976, 249 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

12. Ν. Νικονάνος, Ειδήσεις εκ Θεσσαλίας, Πύθιον Ελασσόνος, ΑΑΑ, 5, 1972, 368-373.

13. Α. Αρβανιτόπουλος ΑΕ 1925-1926, 202, 203, 214. Lucas 1992, 515, 517, 531.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γεωργιάδης Ν., 1995. *Θεσσαλία, Λάρισα*.

Hild Fr. - Koder J., 1976. *Hellas und Thessalia*, στη σειρά *Tabula Imperii Byzantini*, Wien.

Lucas G., 1992. *Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse (Thessalie)*, Lyon.

Νικονάνος Ν., 1997². *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήναι.

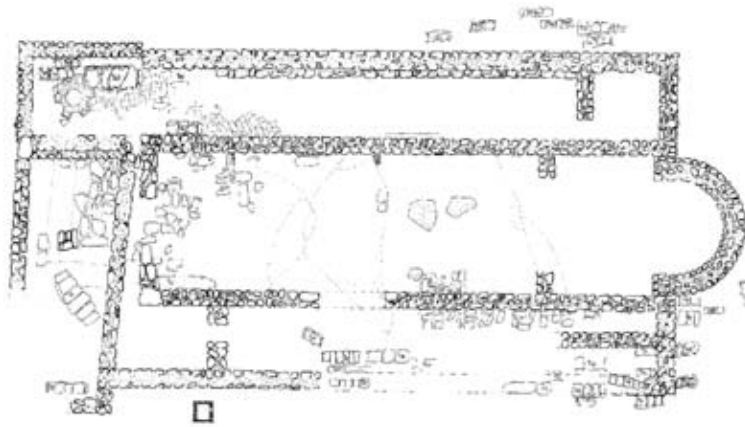
Ορλάνδος Α., 1994². *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήναι.

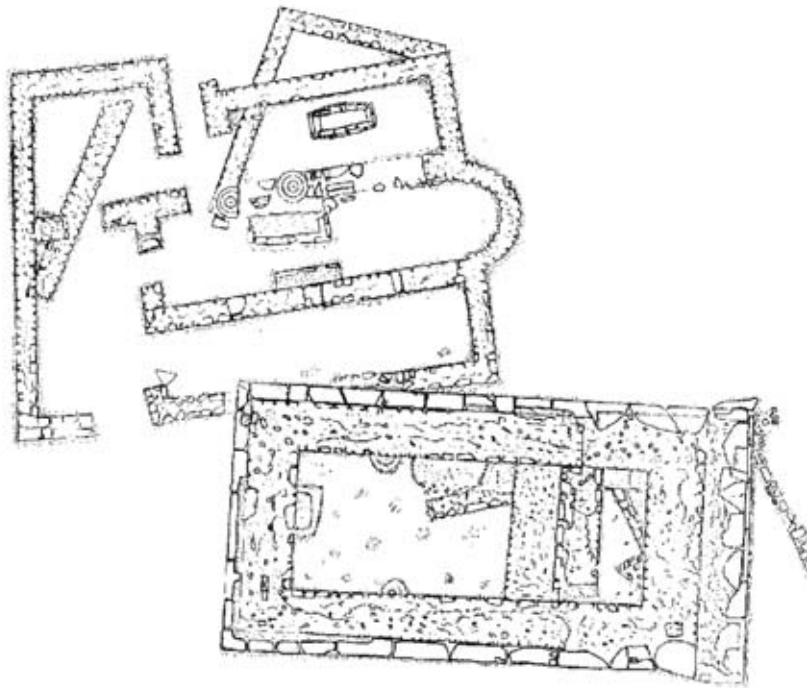
Εικ. 1. Κάτοψη ανασκαφής “Παλιοκλήσιου” Αζώρου.

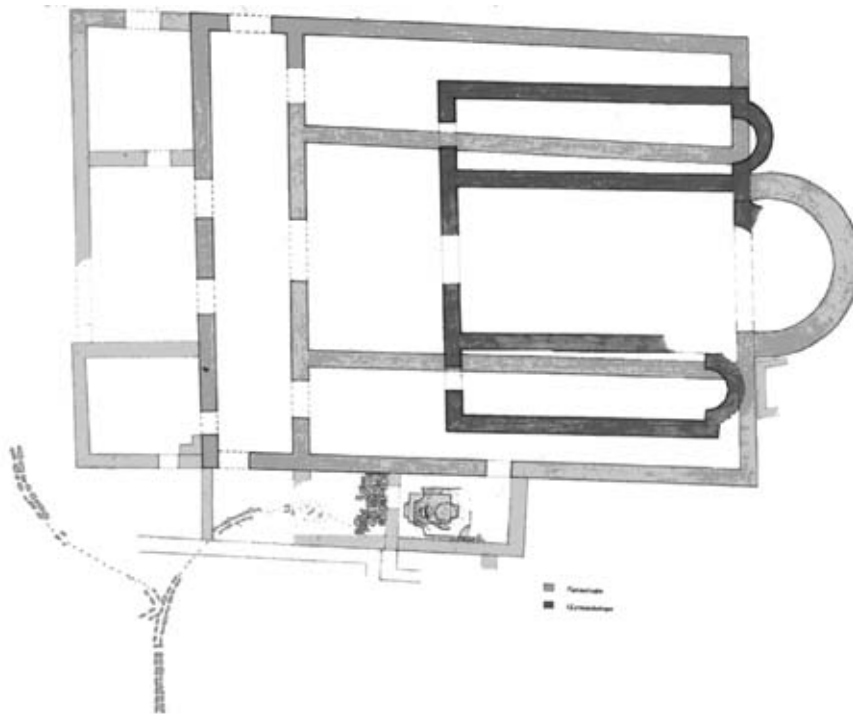
Εικ. 2. Παλιοχριστιανικά κοσμήματα από το νεκροταφείο του “Παλιοκκλησιού” της Αζώρου.

Εικ. 3. Κάτοψη ανασκαφής Αγ. Αθανασίου Αζώρου.

Εικ. 4. Κάτοψη ανασκαφής "Κοπάνας" Αζώρου.

Εικ. 5. Κάτοψη των δύο βασιλικών στην Αγία Τριάδα Μηλέας.

Εικ. 6. Κτερίσματα μεσοβυζαντινής περιόδου από το νεκροταφείο της Μηλέας.

Εικ. 7. Αεροφωτογραφία της βασιλικής στο Καστρί Λιβαδίου.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΟΜΝΗΝΟΥ ΤΟ 1083 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ. ΤΑ ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΚΙΣΣΑΒΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΥΡΟΒΟΥΝΙ

Σταυρούλα Σδρόλια

Την άνοιξη του 1083, όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός εξεστράτευσε κατά των Νορμανδών που πολιορκούσαν τη Λάρισα, επέλεξε υποχρεωτικά την παραλιακή διδρομή της Θεσσαλίας, αφού η κύρια οδός μέσω Τεμπών είχε καταληφθεί από τον εχθρό. Το σχετικό χωρίο της Άννας Κομνηνής¹ που αναφέρεται στην πορεία αυτή και το 'Όρος των Κελλίων, έγινε πολλές φορές αφορμή για σχολιασμό από τους ερευνητές², οι οποίοι τόνισαν το πλήθος των βυζαντινών μνημείων της περιοχής, ως ενισχυτικό επιχείρημα της διέλευσης του Αλεξίου από εκεί, αλλά και τη δυσκολία προσπέλασής τους, λόγω της πυκνής βλάστησης. Το χωρίο αυτό έχει ως εξής: *Διελθών δια του βουνού των Κελλίων και την δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπών και τον βουνόν τον ουτωσί εγχωρίως καλούμενον Κίσσαβον κατήλθεν εις Εξεβάν.*

Επειδή το χωρίο αυτό και τα ακόλουθα περιέχουν τοπωνύμια που παραμένουν μέχρι σήμερα αταύτιστα, όπως το χωρίο Εξεβάν, το ποτάμι και η κωμόπολη της Πλαβίτζας, θα προσπαθήσουμε να συμβάλουμε στη χάραξη της πορείας της βυζαντινής οδού, συνοψίζοντας τις παλιότερες έρευνες για τη μεσοβυζαντινή μνημειακή τοπογραφία της περιοχής και παρουσιάζοντας συγχρόνως τα νέα ευρήματα από τις σωστικές έρευνες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Οι τελευταίες διεξήχθησαν κυρίως με αφορμή ιδιωτικά ή δημόσια έργα, όπως η οδική παράκαμψη Καρίτσας και η επαναδημιουργία της Λίμνης Κάρλας, τα οποία βρίσκονται σε εξέλιξη.

Αρχικά θα πρέπει να αναφερθεί ότι κανείς δεν αμφισβητεί σήμερα ότι το Βουνό των Κελλίων τοποθετείται στον Κίσσαβο, και όχι στο Πήλιο, όπως είχε υποθεθεί παλιότερα³. Το σημαντικότερο στοιχείο που τεκμηριώνει την υπόθεση αυτή είναι το πλήθος των μεσοβυζαντινών μοναστηριών του Κίσσαβου που έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα και μπορούν να ενταχθούν στη γνωστή από τις πηγές μοναστική κοινότητα των Κελλίων⁴.

1. V, 5.3. Βλ. Reinsch-Kambylis 2001, 154.

2. Αβραμέα 1974, 57 κ.ε. Νικονάνος 1979, 131 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία). Γλαβίνας 1984, 38. Αγραφιώτης 1991, 65 κ.ε. Γουλούλης 1992, 478.

3. Βρανούση 1966, 129 κ.ε. Υπάρχει και η ενδιάμεση άποψη ότι η μοναστική κοινότητα των Κελλίων συνεχίζονταν στο Μαυροβούνι και τις βόρειες υπώρειες του Πηλίου, Νικονάνος 1979, 132, όμως το μεγάλο πλήθος των ερειπωμένων μοναστηριών βρίσκεται στον Κίσσαβο. Βλ. Γουλούλης 1992, 473 κ.ε. με τεκμηριωμένα επιχειρήματα και επισκόπηση των μέχρι τότε γνωστών μνημείων.

4. Η ύπαρξή της τεκμηριώνεται από τον 9^ο έως τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Γουλούλης 1992, 484 κ.ε. Θεωρείται σημαντική μοναστική κοινότητα, με πλήθος μοναχών, ιδιαίτερα στον 11^ο και το 12^ο αιώνα, την πε-

Επιπλέον, ο δρόμος που ακολούθησε ο Αλέξιος περιτρέχοντας την ανατολική πλευρά του Κισσάβου είναι γνωστός από παλιά και χρησιμοποιήθηκε για στρατιωτικούς σκοπούς από την αρχαιότητα, ενώ λόγω της σημασίας του, ως της παράπλευρης οδού επικοινωνίας της Μακεδονίας με τη Μαγνησία, φρουρούνταν από πλήθος οχυρώσεων⁵.

Στον παρουσιαζόμενο χάρτη σημειώνονται οι κυριότερες μεσοβυζαντινές θέσεις του Κισσάβου (εικ. 1) και ειδικά όσες σώζουν ακόμη κτηριακά λείψανα, ή αποδεικνύεται η ύπαρξή τους με αδιάσειστα στοιχεία, διότι οι θέσεις στις οποίες είναι γνωστή μόνον κεραμική είναι πολύ περισσότερες. Αρχίζοντας από βόρεια, αναφέρουμε τα ασκηταριά στο Ομόλιο, τοποθετημένα στην περιοχή της αρχαίας πόλης, που επέζησε ως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁶. Για το ασκηταριό της Αγίας Παρασκευής, η ζωγραφική του οποίου έχει χρονολογηθεί από τον κ. Νικονάνο στα Παλαιοιολόγια χρόνια, έχει εκφραστεί η άποψη ότι πιθανόν αποτελούσε το κυριακόν ομάδας ασκητηρίων που έδρευαν στις χαράδρες της περιοχής⁷.

Η γνωστή από τις πηγές μονή Αγίου Νικολάου Λυκοστομίου, που βρισκόταν κοντά στις εκβολές του Πηγειού⁸, δεν έχει εντοπισθεί ακόμη και πιθανότατα καλύπτεται από προσχωσιγενή υλικά. Ίσως σχετίζεται με τα μεσοβυζαντινά ερείπια στη θέση Αμπελική, δυτικά του Στομίου, όπου βρέθηκαν παλιότερα δύο ναοί και η επιτύμβια επιγραφή του αρχιερέα Διονυσίου Καμψορύμη⁹. Η ύπαρξη μεσοβυζαντινού μνημείου στη θέση της σημερινής μονής της Παναγίας ή Αγίου Δημητρίου, που έχει χρονολογηθεί πρόσφατα στον 16^ο αιώνα¹⁰, αναφέρεται με επιφύλαξη, και κυρίως λόγω της θέσης της και των ιστορικών μαρτυριών που υπάρχουν¹¹, διότι αρχαιολογικά λείψανα δεν έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα.

Η μεγάλη πυκνότητα των μνημείων, πάντα σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά, εμφανίζεται νοτιώς του Στομίου. Επάνω από το σημερινό λιμάνι υπάρχει ισχυρό φρούριο σε λόφο που καλύπτεται σήμερα από βλάστηση. Η κατασκευή του από σπαστή πέτρα και τούβλα μπορεί να το χρονολογήσει στη μεσοβυζαντινή περίοδο¹².

ρίοδο των Κομνηνών, και επιβεβαιώνεται επίσης από την αρχαιολογική έρευνα, τουλάχιστον στα λίγα μνημεία που έχουν ερευνηθεί. Η περιοχή θα πρέπει να ερήμωσε σταδιακά στη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, διότι ανάμεσα στα λίγα μοναστήρια που αναφέρονται στις οθωμανικές απογραφές της πρώιμης τουρκοκρατίας, σε κανένα δεν έχει διαπιστωθεί βυζαντινή φάση. Kiel 1996, 179.

5. Για την οδό αυτή και τα προβλήματα που υπάρχουν με τις ταυτίσεις των αρχαίων πόλεων βλ. Helly 1993. Ευχαριστώ θερμά τον επιμελητή του τόμου κ. Κώστα Αγραφιώτη που μου επέτρεψε τη χρησιμοποίηση του παραπάνω δημοσίευτου άρθρου. Βλ. επίσης Αβραμέα 1974, 80 κ.ε. Τζιαφάλιας 1994, 143 κ.ε.

6. Koder - Hild 1976, 82.

7. Νικονάνος 1979, 129. Ασκητές θα ήταν εγκατεστημένοι και στη διπλανή χαράδρα που λέγεται Μέγας Λάκκος, σύμφωνα με τις παραδόσεις που διασώζονται ακόμη στους κατοίκους των Αμπελακίων. Στη βόρεια έξοδο της χαράδρας αυτής εντοπίστηκαν πρόσφατα τα λείψανα οικισμού, πιθανόν της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, σε κατάφυτο λόφο στη θέση Παλιοκκλήσι του Ομολίου. Η πλεονεκτική θέση του οικισμού αυτού για τον έλεγχο των στενών των Τεμπών και της γέφυρας του Πηγειού μας οδηγεί να σκεφθούμε την ταύτισή του με το βυζαντινό Λυκοστόμιον, για το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα προταθεί αξιόπιστη τοποθέτηση. Για τις πηγές που το αναφέρουν: Koder - Hild 1976, 71.

8. Γουλούλης 1992, 487. Γουλούλης 2000, 138.

9. Σωτηρίου 1928, 374. Σπανός 1979, 8. Avramea 1981, 33-34. Avramea - Feissel 1987, 39-70.

10. Μπούρας 2003, 160.

11. Γουλούλης 2000, 139. Εκφράζεται η άποψη ότι μπορεί να ταυτισθεί η μονή Στομίου με τη μονή Αγίου Δημητρίου Μαρμαριτζάνων, η οποία μετακινήθηκε από τη δυτική στην ανατολική Όσσα τον 14^ο αιώνα. Επίσης, η επιγραφή του 1492, που αναφέρεται στην ανακαίνιση του οχυρωματικού περιβόλου και της πύλης της μονής, μας οδηγεί τη σκέψη ότι προϋπήρχε καθίδρυμα.

12. Koder- Hild 1976, 99.

Στην περιοχή της Καρίτσας, παλιού οικισμού, που αναφέρεται το 12^ο αι. από τον Άραβα γεωγράφο Edrisi¹³, έχουν εντοπισθεί μέχρι στιγμής 6 βυζαντινές θέσεις, που βρίσκονται όλες ανατολικά του σημερινού οικισμού, προς τη θάλασσα, ένδειξη ότι ίσως και ο βυζαντινός δρόμος διέρχονταν από εδώ. Στη θέση Μιτσιβιό και στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Χρήστου Οικονόμου εντοπίστηκε πρόσφατα μεσοβυζαντινό μοναστήρι με τρίπλευρη κόγχη ιερού, κτισμένη με το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ενώ στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Φώτη Κόκκινου βρίσκονται ίχνη βυζαντινού μνημείου από το οποίο προέρχεται μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών γλυπτών, κυρίως κιόνων, αμφικιονίσκων παραθύρων και τμήματα θυρωμάτων¹⁴. Επίσης, στα βόρεια του ναού της Παναγίας, νεόκτιστου σήμερα στη θέση παλαιότερου, εντοπίστηκε βυζαντινό κτίσμα διαστ. 4,20×4,70μ., που θα μπορούσε να ανήκει σε μοναστικό συγκρότημα, ενώ στις υπόλοιπες θέσεις απαιτείται αρχαιολογική διερεύνηση για να διαπιστωθεί το είδος του υφιστάμενου κτίσματος¹⁵.

Περισσότερες ενδείξεις για βυζαντινά μνημεία υπάρχουν στην περιοχή του Κόκκινου Νερού, διατεταγμένα κυρίως στα δυτικά του σημερινού οικισμού, που είναι παραθαλάσσιος¹⁶. Εδώ τους κατοίκους προστάτευε φρούριο, τοποθετημένο σε οχυρό λόφο στα βόρεια του χωριού. Η παρουσία του και η επισήμανση αρχαίων λειψάνων στο χώρο του σημερινού οικισμού οδήγησε τους περισσότερους ερευνητές να τοποθετήσουν εδώ τη Μαγνητική πόλη Ευρυμένη¹⁷, την οχύρωση της οποίας ανανέωσε ο Ιουστινιανός. Μικροί καθαρισμοί του νότιου τείχους από τη βλάστηση οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το φρούριο χρησιμοποιούνταν και στη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλά περισσότερα στοιχεία θα προκύψουν όταν ερευνηθεί το πλήθος των κτισμάτων που βρίσκονται στο εσωτερικό του. Η βυζαντινή οδός πιθανότατα περνούσε από τη θέση της μεταβυζαντινής γέφυρας, κτισμένη στη θέση αρχαιότερης, πλησίον της οποίας έχει επισημανθεί λιθόστρωτο με εντοιχισμένα βυζαντινά μέλη¹⁸. Τρία μεσοβυζαντινά μοναστήρια έχουν ήδη ερευνηθεί, ενώ τα υπάρχοντα ερείπια και τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν μεταφερθεί στην Αγιά, πιστοποιούν την ύπαρξη τριών τουλάχιστον ακόμη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το Παλιομονάστηρο στον αγρό ιδιοκτησίας Θ. Ευσταθίου, ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος του σύνθετου τύπου, που χρονολογείται στο 12^ο αιώνα¹⁹ (εικ. 2, 3).

Τα βυζαντινά ερείπια στη θέση Παλιοχώρι του Κόκκινου Νερού καλύπτονται ακόμη από πυκνή βλάστηση και το ίδιο συμβαίνει και με όσα έχουν επισημανθεί κατά καιρούς στην περιοχή της Κουτσουπιάς. Δύο σημαντικά κτίσματα υπάρχουν στη θέση Μονόπετρα και άλλα δύο στις θέσεις Ντίνος και Οστροβός²⁰. Ο ισχυρός πύργος στη Μονόπετρα και το

13. Αβραμιά 1974, 80. Ο βυζαντινός οικισμός της Καρίτσας πιθανόν βρίσκεται στη θέση Παλιοχώρι, δυτικά του σημερινού χωριού, που δεν έχει ερευνηθεί ακόμη. Γουλούλης 1992, 476.

14. Ορισμένα από αυτά βρίσκονται έξω από το νεόκτιστο ναΐσκο του Προδρόμου και άλλα σε γειτονικά οικόπεδα, ενώ πρόκειται σύντομα να μεταφερθούν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγιάς.

15. Τα τελευταία μνημεία, μαζί με άλλα τρία στα οποία η βλάστηση εμποδίζει προς το παρόν την ακριβή περιγραφή τους, εντοπίστηκαν πρόσφατα από τον φύλακα αρχαιοτήτων κ. Αντώνη Δημηρούλη κατά την κατασκευή του έργου της οδικής παράκαμψης Καρίτσας.

16. Σδρόλια 2000, 197 κ.ε. (με την παλιότερη βιβλιογραφία).

17. Koder - Hild 1976, 60.

18. Νικονάνος 1973, 48-51. Νικονάνος 1979, 108.

19. Σδρόλια 2000, 199 κ.ε., όπου σύντομη περιγραφή του μνημείου, που πρόκειται να δημοσιευθεί αναλυτικά από κοινού με τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο. Πρόσφατα εκφράστηκε η άποψη ότι η χρονολόγησή του μπορεί να φθάσει μέχρι τα μέσα του 13^{ου} αι., Βελένης 2003, 69, 104.

20. Για όλα τα παραπάνω Αγραφιώτης 1994, 423.

βυζαντινό λιθόστρωτο, που σχετίζονται με βυζαντινή μονή²¹ αποτελούν ένδειξη ότι και σε άλλα σημεία της παραλιακής οδού θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τέτοιοι πύργοι για να αυξήσουν την ασφάλεια της περιοχής.

Σημαντικά βυζαντινά μνημεία σώζονται επίσης στην περιοχή της Παλιουριάς. Η γεωγραφική ιδιαιτερότητα της περιοχής οφείλεται στο ότι βρίσκεται στην έξοδο της ομώνυμης κοιλάδας από την οποία διέρχονταν ο παραλιακός δρόμος προκειμένου να κατευθυνθεί μέσω της Μελιβοίας προς το λεκανοπέδιο της Αγιάς, καθόσον η συνέχεια της παραλιακής διαδρομής μέσω του ακρωτηρίου Δερματά ήταν εξαιρετικά δύσχρηστη λόγω της στενότητάς της. Στην περιοχή της Παλιουριάς είχαν επισημανθεί παλιότερα λείψανα αρχαίας και βυζαντινής οχύρωσης και εδώ τοποθετείται η αρχαία πόλη Ριζούς²². Σήμερα σώζονται τα ερείπια μίας βυζαντινής μονής στη βόρεια όχθη του χειμάρρου²³, από την οποία έχουν περισυλλεγεί αξιόλογα ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη της μεσοβυζαντινής περιόδου, καθώς και μια σειρά από δεξαμενές στη νότια όχθη, που μπορούν να σχετισθούν με επεξεργασία κρασιού (εγκατάσταση ληνών). Με αυτή σχετίζεται και το διασωθέν τοπωνύμιο Καρούτα ή Καρούτες σε ψηλότερη θέση του βουνού στα νότια, καθώς και η δεξαμενή που είχε επισημανθεί από τον κ. Νικονάνο το 1970.

Σε πρόσφατες εργασίες καθαρισμού της 7^{ης} Ε.Β.Α. μετά από διάνοιξη ιδιωτικού δρόμου, αποκαλύφθηκε ισχυρό κτίριο διαστάσεων 10×5μ. και σωζ. ύψος 3,80μ., που μπορεί να χρονολογηθεί από την τοιχοδομία του και ανασκαφικά στοιχεία στο 12^ο αιώνα (εικ. 4, 5). Το ανώτερο τμήμα του σχηματίζει ανοιχτή δεξαμενή, που επικοινωνούσε με σωλήνα με μικρότερη σε χαμηλότερο επίπεδο και μπορεί να ταυτισθεί με κτιστό υπολήνιο, σύμφωνα με ανάλογες εγκαταστάσεις που είναι γνωστές σε όλη την Ελλάδα. Ανατολικότερα εντοπίστηκε και άλλο τμήμα παρόμοιας κατασκευής ενώ κατά την παράδοση αποτελούσαν ολόκληρο συγκρότημα, που σχετιζόνταν με την παραγωγή κρασιού των γειτονικών μοναστηριών. Το εύρημα θεωρείται σημαντικό, εκτός των άλλων γιατί συνεχίζει την παράδοση της αρχαίας Μελιβοίας, στην περιφέρεια της οποίας βρίσκεται, που ήταν φημισμένη για την παραγωγή κρασιού²⁴.

Διασχίζοντας την κοιλάδα της Παλιουριάς, ο βυζαντινός δρόμος συναντούσε δεξιά τις βυζαντινές εκκλησίες της Άλλης Χώρας, παλιού οικισμού, ο οποίος συνοικίσθηκε μαζί με άλλους στη Μελιβοία κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία²⁵, καθώς και διάσπαρτα βυζαντινά μοναστήρια στο Όρος Κούτζιμπος²⁶, το οποίο θα πρέπει να είχε τη μεγαλύτερη πυκνότητα μνημείων στην ευρύτερη περιοχή (εικ. 6). Τα ναωνύμια Κόκκινη Εκκλησιά, Ανάληψη, Παλιοθεολόγος και Παλιοπαναγιά αντιστοιχούν σε βυζαντινές θέσεις, από τις οποίες σημαντικό κτίσμα διατηρείται σήμερα μόνον στην τελευταία, διότι στις άλλες έχουν πραγματοποιηθεί καλλιεργητικές εργασίες. Επίσης, σημαντική μοναστική εγκατάσταση έχει ανασκαφεί από τον Λάζαρο Δεριζιώτη στο ακρωτήριο Δερματάς, όπου αποκαλύφθηκε

21. Νικονάνος 1973, 46.

22. Νικονάνος 1973, 20. Koder - Hild 1976, 92.

23. Νικονάνος ό.π. Αγραφιώτης 1994, 424 (ιδιοκτησίας Γουργιώτη).

24. Δρόσος 1997, 21. Περιγραφή του ληνού της Παλιουριάς βλ. Σδρόλια 1998, ΑΔ, Χρονικά (υπό έκδοση).

25. Αγραφιώτης 1994, 424. Πρβλ. Kiel 1996, 162, με τα στοιχεία των οθωμανικών απογραφών του 15^{ου} αιώνα, απ' όπου φαίνεται ότι η Μελιβοία απαρτιζόνταν από δύο οικισμούς, Μικρή και Μεγάλη Θανάτου. Η Μικρή, που μπορεί να ταυτισθεί κατά την παράδοση με την Άλλη Χώρα, δεν αναφέρεται μετά τον 16^ο αιώνα.

26. Αγραφιώτης 1994, 424, 425.

ολόκληρο το καθολικό του 12^{ου} αιώνα²⁷, κτισμένο επάνω σε υπερυψωμένη ποδέα, καθώς και ο περίβολος με πλήθος κτισμάτων (εικ. 7). Αξίζει να σχολιασθεί ιδιαίτερα η θέση Παλιοθεολόγος, διότι εδώ σώζονταν μέχρι πρόσφατα τα ερείπια βυζαντινής μονής, στα οποία βρέθηκε- και δυστυχώς διασκορπίστηκε- ο μεγαλύτερος θησαυρός υπέρπυρων των Κομνηνών που είναι γνωστός στον ελλαδικό χώρο²⁸ (εικ. 8). Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι το μοναστήρι στον Παλιοθεολόγο ήταν σταυροπηγιακό, σύμφωνα με το σωζόμενο Κομνηνείο ανάγλυφο που βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένο στο νεώτερο καθολικό στην περιοχή της Βελίκας²⁹. Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν τη διατύπωση της υπόθεσης ότι τα μοναστήρια των Κελλίων, που αρνήθηκαν αρχικά τις προτάσεις του Αλεξίου Κομνηνού, όταν όρισε ως διαμεσολαβητή τον Όσιο Χριστόδουλο το 1087, δέχθηκαν αργότερα να μεταρρυθμίσουν το ιδιόρρυθμο καθεστώς με το οποίο διήγαν και εισέπραξαν ως αντάλλαγμα αυτοκρατορικές χορηγίες. Δεν γνωρίζουμε αν μπορεί να αποδοθεί στην τύχη το ότι ο θησαυρός αυτός βρέθηκε σε μονή αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, όπως αυτή που ίδρυσε ο Όσιος Χριστόδουλος στην Πάτμο, ή μήπως σχετίζονταν πράγματι μαζί του, και κατά συνέπεια η σημαίνουσα αυτή προσωπικότητα έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στη μοναστική κοινότητα της περιοχής.

Στη συνέχεια ο βυζαντινός δρόμος κατέρχονταν από τον Κίσαβο περνώντας από τη σημερινή Μελιβοία, οικισμό βυζαντινό, και εισέρχονταν στο λεκανοπέδιο της Αγιάς, όπου ακολουθούσε την πορεία Αγιά - Βέσαινα (δηλ. Βαθύρεμα) προς Λάρισα είτε κατευθύνονταν προς τη Σκήτη και την κοιλάδα της Ποταμιάς με προορισμό τα παρακάρλια χωριά. Πιστεύουμε ότι ο Αλέξιος ακολούθησε τη δεύτερη διαδρομή, κατά την οποία το οχυρό φρούριο στη Σκήτη (εικ. 9) έλεγχε το πέρασμα του ορμητικού χειμάρρου στη γέφυρα της Αλαμάνας δίπλα στα ασκηταριά των Αγίων Αναργύρων³⁰, διότι στόχος του ήταν να κατευθυνθεί προς τα δυτικά παρακάμπτοντας την περιοχή της Λάρισας που ελέγχονταν από τους Νορμανδούς. Σε τελευταίες δημοσιεύσεις³¹ τονίστηκε η σημασία ενός περάσματος στις υπώρειες του Μαυροβουνίου, που μπορεί σε 20 λεπτά να οδηγήσει από την κοιλάδα της Ποταμιάς μέσω του Πρινιά στην Αμυγδαλή και τα άλλα παρακάρλια χωριά. Είναι πιθανόν ότι αυτό ακολούθησε και ο Αλέξιος, που θα ήθελε να διαφύγει της προσοχής των Νορμανδών που θα έλεγχαν τα πεδινά περάσματα. Έτσι, ο δημόσιος δρόμος που αφήνει στα δεξιά του ο αυτοκράτορας, κατά την Κομνηνή, μπορεί να είναι ο δρόμος Λάρισα- Αγιά, στον οποίο έχουν βρεθεί μιλιάρια³², ενώ ότι το πέρασμα της Ποταμιάς βρισκόταν σε χρήση την εποχή αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί από τις βυζαντινές θέσεις που έχουν διαπιστωθεί³³.

Το ίδιο ισχύει και για την παραλίμνια οδό από το Καστρί στα Κανάλια, που προστατεύονταν από δύο ισχυρά φρούρια στα βόρεια (εικ. 10) και στα νότια, με διαπιστωμένη

27. Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Σταύρο Μαμαλούκο για τη βοήθειά του στη χρονολόγηση του καθολικού, το οποίο πρόσφατα υπέστη μεγάλη καταστροφή από αγνώστους, με συνέπεια να μην υπάρχουν πλέον τα τοιχογραφημένα τμήματα των τοίχων. Βλ. επίσης Δεριζιώτης 1997, 43.

28. Σ. Σδρόλια ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, 355. Πέννα-Τουράτσογλου 2004. Το εύρημα θεωρήθηκε πολύ σημαντικό και προϋποθέτει ότι η περιοχή έγινε αποδέκτης αυτοκρατορικής χορηγίας.

29. Νικονάνος 1973, 45-46. Δεριζιώτης 1987, 8-10. Αγραφιώτης 1997β, 27 κ.ε.

30. Νικονάνος 1979, 125. Διατηρούνται ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες που αποδεικνύουν ότι ο χώρος ήταν σε χρήση από το 12^ο αιώνα.

31. Αγραφιώτης 1991. Helly 1993.

32. Αγραφιώτης 1991. Mottas - Decourt 2001, 113.

33. Αγραφιώτης 1991, 74.

χρήση στην εξεταζόμενη περίοδο. Η μεγαλύτερη από τις βυζαντινές θέσεις που επισημάνθηκαν στην πορεία αυτού του δρόμου βρίσκεται στα νότια της Αμυγδαλής, πολύ κοντά στην έξοδο του περάσματος που περιγράφηκε προηγουμένως. Είναι δελεαστική η υπόθεση να τοποθετήσουμε εδώ το βλάχικο χωριό Εζεβάν, στο οποίο, κατά την Κομνηνή, έφθασε ο Αλέξιος μετά τον Κίσαβο και αφού άφησε δεξιά το δημόσιο δρόμο. Στη θέση αυτή, που φέρεται με το όνομα «Τσιντσιλάρ το ρέμα» ή «Κατή το μνήμα», και καταλαμβάνει έκταση 500μ. από Βορρά προς Νότον στις υπώρειες του Μαυροβουνίου, έχουν περισυλλεγεί επιφανειακά μεγάλες ποσότητες βυζαντινής κεραμικής της εποχής των Κομνηνών και νομίσματα από τα μέσα του 11^{ου} έως τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Το ανώτερο σημείο της ορίζεται από μικρό καμαροσκέπαστο ναΐσκο του Αγίου Νικολάου³⁴, ξανακτισμένο στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο πάνω σε βυζαντινά λείψανα, ενώ στο κατώτερο, κοντά στις όχθες της λίμνης, ανασκάφηκε φέτος μικρός οικιστικός πυρήνας, που σχετίζονταν με εργαστήρια σιδηρουργίας, καθώς και νεκροταφείο της εποχής που εξετάζουμε (εικ. 11).

Στην πορεία του προς Νότον και στη συνέχεια στα δυτικά, προς Τρίκαλα, κάνοντας το γύρο της λίμνης Κάρλας, ο στρατός του Αλεξίου στρατοπέδευσε στο ποτάμι της Πλαβίτζας με τον ομώνυμο οικισμό. Η περιοχή αυτή δεν μπορεί εύκολα να ταυτισθεί, ωστόσο θα πρέπει να βρισκόταν στα παρακάρλια ή στους πρόποδες του Χαλκοδόνιου, από το οποίο υποχρεωτικά θα πέρασε ο Αλέξιος για να βγει στα Κηπουρεία του Δελφινά, (μεταξύ Λαρίσης και Τρικάλων), χωρίς να διακινδυνεύσει προστριβές με το Βοημούνδο στην πεδιάδα της Λάρισας. Μπορούν να προταθούν ως πιθανές θέσεις το ρέμα της Κερασιάς κοντά στα Κανάλια και εκείνο στο Μικρό Περιβολάκι, στα οποία η στενή κοιλάδα, η τάφος που έσκαψε ο Αλέξιος και η προστασία των ισχυρών βυζαντινών φρουρίων της περιοχής, όπως των Καναλιών και της Αγναντερής, θα προσέφερε την απαραίτητη ασφάλεια.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνει κανείς τη μεγάλη πυκνότητα των μνημείων κατά μήκος της παραλιακής οδού του Κισσάβου και την παρακάρλιας οδού προς τη Μαγνησία, στοιχείο ενισχυτικό της σημασίας των οδικών αρτηριών που περιγράψαμε, που ασφαλώς δεν χρησιμοποιούνταν μόνον για στρατιωτικούς σκοπούς³⁵. Αξίζει να τονισθεί ότι δεν πρόκειται για καινούργιο δρόμο αλλά για την αρχαία οδό από το Ομόλιο στη Δημητριάδα και τα Φάρσαλα μέσω Φερών, που κατ' επανάληψιν χρησιμοποιήθηκε από τα αρχαία στρατεύματα που κατέβαιναν από Βορρά³⁶. Η διαδρομή ελέγχονταν στην αρχαιότητα από τα φρούρια των Ευρυμενών, της Μελίβοιας (που οι νεώτερες έρευνες τοποθετούν στο Καστρί Βελίκας³⁷), του Κερκίνεου και της Βοίβης, τα οποία ανανέωσε αργότερα ο Ιουστινιανός³⁸. Διαπιστώνεται συνέχεια των κυριότερων πόλεων και στη βυζαντινή περίοδο, με μικρή ίσως μετακίνηση της θέσης τους, όπως αυτή που προτάθηκε σχετικά με την αρχαία Μελίβοια

34. Αγραφιώτης 1994, 427, εικ. 3. Η θέση αυτή, όπως και πολλές άλλες της παραλίμνιας διαδρομής κατοικήθηκε από την προϊστορική περίοδο, Τουφεξής 1993.

35. Η στρατιωτική της αξία είναι αναμφισβήτητη, αφού μετά τον Αλέξιο την προτίμησαν ο Φράγκος κατακτητής Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός το 1204, Γουλούλης 1992, 478, και ο Κωνσταντίνος Μονομάχος το 1333, «είλεν τόν Γόλον και Καστρίν και Λυκοστόμιον», Ι. Καντακουζηνού ΙΙ, 28.

36. Τα σχετικά προβλήματα έχουν διαφωτισθεί σε πρόσφατες μελέτες της αρχαίας τοπογραφίας, που περιέγραψαν τα περάσματα του Χαλκοδόνιου, και κυρίως εκείνο από το Μικρό Περιβολάκι στη Σκοτούσα, Decourt 1990, 95, 107 κ.ε.

37. Αγραφιώτης 1994. Τζιαφάλιας 1994, 425. Δρόσος 1997, 15 κ.ε.

38. Koder-Hild 1976, λήμματα Ευρυμένη, Κενταυρόπολη, Καστρί, Βοίβη. Για την τελευταία πόλη δεν αναφέρεται τείχιση από τον Ιουστινιανό αλλά απλώς η ύπαρξη βυζαντινής ιστορικής φάσης.

στο Καστρί Βελίκας³⁹, που ίσως αντικαταστάθηκε από τη βυζαντινή Κενταυρόπολη στο χώρο της Σκήτης, ή εκείνη μεταξύ της αρχαίας οχύρωσης στην Αμυγδαλή (Κερκίνεον) και της βυζαντινής στο Καστρί. Το ότι το φρούριο στο Καστρί Βελίκας αντικαθίσταται στη μεσοβυζαντινή περίοδο από εκείνο της Σκήτης δεν είναι ουσιαστικής σημασίας για την πορεία της εξεταζόμενης οδού, διότι η θέση της Σκήτης είναι πλεονεκτική και ικανή να ελέγξει μόνη της το περιγραφέν σταυροδρόμι. Είναι όμως ενδεικτικό της σχετικής εγκατάλειψης που σημειώνεται στην παραθαλάσσια περιοχή της Μελίβοιας (Βελίκα-Αγιοκάμπος) στη μεσοβυζαντινή περίοδο⁴⁰, όπου τα παλαιοχριστιανικά ευρήματα είναι πολύ πυκνά. Το φαινόμενο αυτό ίσως συνδέεται με τη μεταφορά του οικιστικού κέντρου από την παράλια θέση (Καστρί Βελίκας) αφ' ενός στα μεσόγεια (θέση σημ. Μελίβοιας, όπου διαπιστώθηκε βυζαντινή κατοίκηση), αφ' ετέρου νοτιότερα, στον οχυρωμένο οικισμό της Σκήτης.

Αντίθετα, στην υπόλοιπη παραλιακή οδό του Κισσάβου από το Στόμιο στην Παλιουριά, καθώς και στα παρακάρλια, πυκνώνει η κατοίκηση⁴¹ κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου σε σχέση με την πρωτοβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά ευρήματα, στοιχείο που δείχνει ότι και η σημασία της οδού αυξάνεται ανάλογα, σε συνάρτηση με την ταυτόχρονη ανάπτυξη της μοναστικής κοινότητας. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι από εδώ περνούσαν άγιοι ιερομόναχοι που περιέρχονταν τα μοναστικά κέντρα, αλλά και άλλοι περιηγητές, όπως ο Βενιαμίν Τουδέλης περί το 1166⁴². Ίσως οι συνεχείς επιδρομές των Βουλγάρων το 10^ο αιώνα και των Νορμανδών τον 11^ο να δημιούργησαν ανασφάλεια στις πεδινές επικοινωνίες της Θεσσαλίας και να αυξήθηκε έτσι η χρησιμότητα της παραλιακής διαδρομής.

39. Στο φρούριο στο Καστρί της Βελίκας και στη γύρω πεδινή έκταση δεν διαπιστώθηκε μέχρι σήμερα κατοίκηση μεταγενέστερη της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Δρόσος 1997, εικ. σ. 23.

40. Μεταξύ του Δερματά και της Σκήτης σημειώνονται μόνον οι θέσεις της Παναγίας Βελίκας: Νικονάνος 1979, 51. Μπούρας 2002, 29 και της Μεταμόρφωσης στη Σωτηρίτσα: Νικονάνος 1974, 176.

41. Η παρατήρηση αυτή έχει μόνον σχετική σημασία, αφού τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα μνημεία, πολλά από τα οποία επισημαίνονται από τη θέση αυτή για πρώτη φορά, σχετίζονται με τις μοναστικές εγκαταστάσεις του Όρους των Κελλίων. Η παρουσία της οδικής αρτηρίας και των οικισμών δεν θα πρέπει να ενοχλούσε τους Κελλιώτες, λόγω της πυκνής δασοκάλυψης και του έντονου αναγλύφου της περιοχής, ωστόσο οι οικισμοί δεν θα ήταν πολλοί. Στοιχεία υπάρχουν για τη θέση Αμπελική του Στομίου, τα προαναφερθέντα Παλιοχώρια στην Καρίτσα και το Κόκκινο Νερό και την περιοχή της Μελίβοιας. Ο εντοπισμός των καταλοίπων των βυζαντινών οικισμών είναι δυσχερής, αφού λόγω της πυκνής βλάστησης δεν έχουν γίνει συστηματικές επιφανειακές έρευνες. Επίσης, η χρονολόγηση των ερειπίων παρουσιάζει, όπως είναι φυσικό, αρκετές δυσκολίες, και μόνο κατά προσέγγισιν μπορεί να τοποθετηθεί η πλειοψηφία τους (κυρίως ναών) στη μεσοβυζαντινή περίοδο, ενώ αρκετά θα ανήκουν ίσως στο 13^ο αιώνα. Θα πρέπει να σημειωθούν ακόμη οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζουν τα μνημεία αυτά λόγω της συνεχώς εξαπλούμενης δενδροκαλλιέργειας στον Κισσαβο, της οποίας προηγείται ισοπέδωση με μηχανικά μέσα, αλλά και της ανάπτυξης των παραθεριστικών οικισμών στα παράλια. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά από τα μνημεία που ανέφερε ο Δ. Αγραφιώτης το 1990 (Αγραφιώτης 1994) δεν υπάρχουν σήμερα. Θα πρέπει, τέλος, να τονισθούν οι σημαντικές υπηρεσίες που προσφέρουν ο αρχαιοφύλακας Αντώνης Δημηρούλης και οι εργατοτεχνίτες της 7^{ης} Ε.Β.Α. Πάννης Πλατσάς και Κώστας Δέλλας στον εντοπισμό, τη διάσωση και τη συντήρηση των μνημείων.

42. Γουλούλης 1992, 477, 478.

SUMMARY

**THE EXPEDITION OF THE EMPEROR ALEXIOS COMNENOS
IN 1083 IN THESSALIA. NEW EVIDENCE FROM EXCAVATION
RESEARCH IN KISSAVOS AND MAVROVOUNI MOUNTAINS.**

S. Sdrolia

The expedition of Alexios Comnenos in 1083 against the Normands, who sieged Larissa, has been made through the coast road of Kissavos, as it was known from the mention of Anna Comnena in Alexias. The exact route of Alexios hasn't yet been clearly traced, and this article tries to shed some light through recent archaeologic research. Excavations and surface finds in Byzantine monasteries in the areas of Kokkino Nero, Paliouria, Dermatas, Theologos and other sites in Kissavos mountain prove for one more time that this area has to be identified with the Kellia mountain, mentioned by Anna Komnena and other sources, and that Alexios possibly passed through the previous places.

More evidence from Mavrovouni mountain, namely the fortresses of Skete and Kastri and the newly excavated middle-byzantine settlement at Kalamaki, at the east coast of the Lake Karla, drained in 1960, prove that the Byzantine road passed from here, and through the Byzantine town of Kanalia turned towards Larissa.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγιά 1993. *Α' Ιστορικό-Αρχαιολογικό Συνέδριο για την επαρχία της Αγιάς*, Αγιά (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Αβραμέα Α., 1974. *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, Συμβολή εις την Ιστορικήν Γεωγραφίαν*, Αθήναι.
- Avramea A., 1981. Monastères et hommes d'Eglise en Grèce. A propos de deux epigrammes, *TM* 8, 33.
- Avramea A. - Feissel D., 1987. Inscriptions de Thessalie, *TM* 10, 369.
- Αγραφιώτης Δ., 1991. Σχόλια σε ένα χωρίο της Άννας της Κομνηνής, *ΘεσσΗμ* 19, 65-80.
- Αγραφιώτης Δ., 1994. Η επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές»*, (Λυών 17-22 Απριλίου 1990), Αθήνα, 423-430.
- Αγραφιώτης Δ., 1997α (επιμ.). *Σελίδες από την Ιστορία του χωριού Μελίβοια της Αγιάς*, έκδ. Κοινότητας Μελιβοίας.
- Αγραφιώτης Δ., 1997β. Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Βελίκα της Μελίβοιας, στο Αγραφιώτης 1997α, 25 κ.ε.
- Βελένης Γ., 2003. *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη* (Ακαδημία Αθηνών 5-3-2002), Αθήνα.
- Βρανούση Έ., 1966. *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικά μαρτυρία*, Αθήναι.
- Γλαβίνας Α., 1984. Οι Νορμανδοί στη Θεσσαλία και η πολιορκία της Λάρισας (1082-1083) *Βυζαντιακά* 4, 35-45.

- Γουλούλης Σ., 1992. Το Όρος των Κελλίων, Συμβολή τοπογραφική και ιστορική, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη (Βόλος 1987)*, Αθήνα, 473-497.
- Γουλούλης Σ., 2000. Η Βυζαντινή μονή του Αγίου Δημητρίου Μαρμαριάνων Λαρίσης: προπάθεια εντοπισμού, *Ιστορικογεωγραφικά* 7, 121-144.
- Decourt J. - Cl., 1990. *La Vallée de l'Enipeus en Thessalie, Études de Topographie et de géographie antique*, Paris.
- Δεριζιώτης Λ., 1987. Μια επιγραφή από την Ανατολική Όσσα, (1571), *Θεσσημ* 12, 8-10.
- Δεριζιώτης Λ., 1997. Το έργο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην περιοχή της Μελίβοιας, στο *Αγραφιώτης 1997α*, 43 κ.ε.
- Δρόσος Αρχιμανδρίτης Νεκτάριος, 1997. Η Αρχαία Μελίβοια, στο *Αγραφιώτης 1997α*, 15 κ.ε.
- Helly B., 1993. Από τη Μελίβοια στη Δημητριάδα, στο *Αγιά 1993*.
- Kiel M., 1996. Türkische Thessalien: etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands: *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropakommission, 28-31 Oktober 1992*, hrsg. Von R. Lauer und P. Schreiner, Göttingen, 114 κ.ε.
- Koder J. - Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini*, Wien (=Hild F. et al., 1987. Η Βυζαντινή Θεσσαλία, Οικισμοί-Τοπωνύμια-Μοναστήρια-Ναοί, *Θεσσημ* 12, 11 κ.ε.).
- Mottas F. - Decourt J. - C., 2001. Δρόμοι και ρωμαϊκοί οδοδείκτες στη Θεσσαλία, *Θεσσημ* 39, 111-121.
- Μπούρας Χ. - Μπούρα Λ., 2002. *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 2003. Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεζι) *ΔΧΑΕ Δ', ΚΔ'*, 145-161.
- Νικονάνος Ν., 1973. Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης, *ΑΘΜ* 2, 39-57.
- Νικονάνος Ν., 1974. Έρευνες στην επαρχία Αγίας Λαρίσης, *ΑΘΜ* 3, 163-177.
- Νικονάνος Ν., 1979. *Οι βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, από τον 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Πέννα Β. - Τουράτσογλου Ι., 2004. Ο «θησαυρός» Μελιβοίας/1988. Συμβολή στη μελέτη της κυκλοφορίας χρυσών υπερπύρων της δυναστείας των Κομνηνών στον ελλαδικό χώρο, στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι Χρόνοι, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης*, *Οβολός* 7, 365-408.
- Reinsch D., - Kambylis A., 2001. *Annae Comnenae Alexias*, D. Reinsch - A. Kambylis (επιμ.), *CFIB, XL/1*, Berlin.
- Σδρολία Σ., 2000. Αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή του Κόκκινου Νερού, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της, 1990-1998, 1^η Επιστημονική Συνάντηση*, Βόλος, 197-204.
- Σπανός Κ., 1979. *Επιγραφές και ενθυμήσεις από τα χωριά Στόμιο και Καρίτσα της Λάρισας (4^{ος} αι.-1888)*, Θεσσαλονίκη.
- Σωτηρίου Γ., 1928. Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. 2. Η μονή της Παναγίας και του αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι, *ΕΕΒΣ Ε'*, 349 κ.ε.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια, στο *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών 17-22.4.1990*, Αθήνα, 143-152.
- Τουφεξής Γ., 1993., Η προϊστορική έρευνα στην επαρχία της Αγίας, στο *Αγιά 1993*.

Εικ. 1. Χάρτης των μεσοβυζαντινών θέσεων του Κισιάβου. (εκδ. Road).

Εικ. 1. Υπόμνημα. Κατάλογος βυζαντινών θέσεων του Κισσάβου.

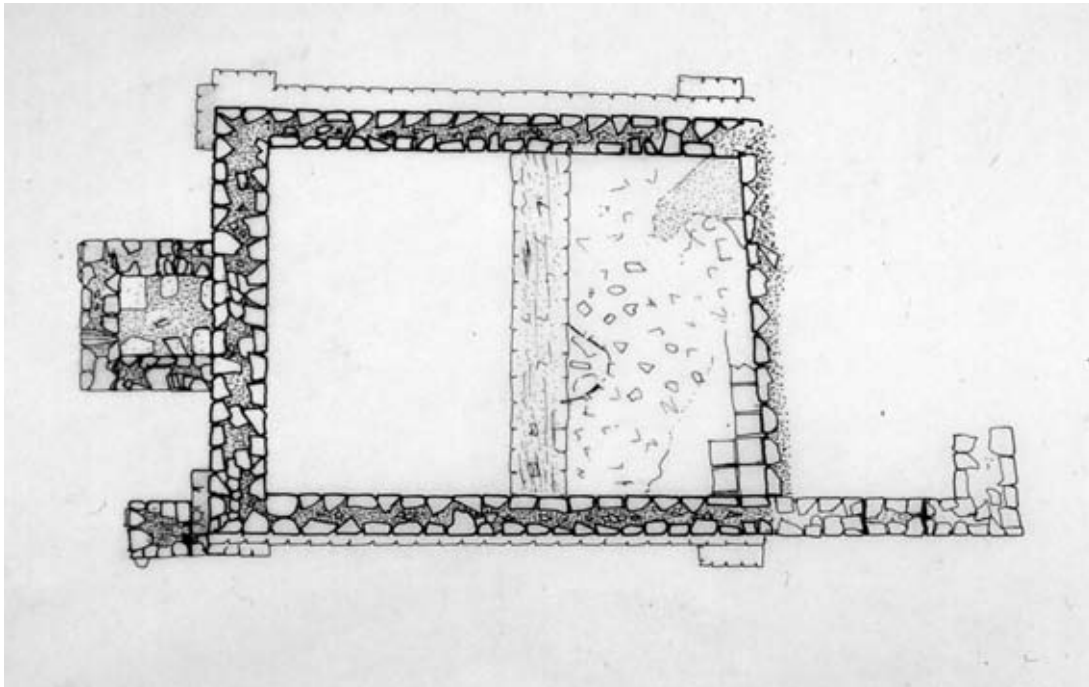
1. Στόμιο. Μονή Αγίου Δημητρίου.
2. Στόμιο. Ναός Αγίων Αποστόλων.
3. Στόμιο. Ναός Παναγίας.
4. Στόμιο. Βυζαντινός πύργος.
5. Καρύτσα. Ναός Προδρόμου.
6. Καρύτσα. Ναός Παναγίας.
7. Καρύτσα. Βυζαντινός ναός στη θέση Μιτσιβιό.
8. Καρύτσα. Βυζαντινό κτίσμα στη θέση Πηγάδι.
9. Καρύτσα. Βυζαντινό κτίσμα.
10. Καρύτσα. Βυζαντινό κτίσμα.
11. Κόκκινο Νερό. Γέφυρα.
12. Κόκκινο Νερό. Κάστρο.
13. Κόκκινο Νερό. Τρίκογχος ναός.
14. Κόκκινο Νερό. Βυζαντινή μονή στην ιδιοκτησία Βόγια-Χύτα.
15. Κόκκινο Νερό. Βυζαντινή μονή στην ιδιοκτησία Τσιοφλίκη.
16. Κόκκινο Νερό. Βυζαντινή μονή στον αγρό Θ. Ευσταθίου.
17. Κόκκινο Νερό. Βυζαντινή μονή στον αγρό Γ. Πλατσά
18. Κόκκινο Νερό. Βυζαντινός ναός στην ιδιοκτησία πατρός Γ. Τσανάκα.
19. Παλιοχώρι.
20. Κουτσουπιά. Δένδρος.
21. Κουτσουπιά. Ιδιοκτησία Πινίκη.
22. Μονόπετρα. Βυζαντινή μονή 1.
23. Μονόπετρα. Βυζαντινή μονή 2.
24. Θέση Ντίνος. Βυζαντινό κτίσμα.
25. Οστροβός. Ναός Αγίας Παρασκευής.
26. Παλιουριά. Βυζαντινός ναός στο κτήμα Γουργιώτη.
27. Παλιουριά. Συγκρότημα ληνών στην ιδιοκτησία Πλάδα.
28. Κούτζιμπος. Θέση Βίγλα, βυζαντινή οχύρωση.
29. Κούτζιμπος. Δερματάς. Βυζαντινή μονή.
30. Κούτζιμπος. Κόκκινη Εκκλησιά.
31. Κούτζιμπος. Βυζαντινό κτίσμα στη θέση Σαίτες.
32. Κούτζιμπος. Παναγία ή Σκάλα Παναγιά.
33. Κούτζιμπος. Παλιοθεολόγος.
34. Κούτζιμπος. Βυζαντινό κτίσμα στη θέση Παλιοπήγαδα.
35. Κούτζιμπος. Θέση Ανάληψη.
36. Άλλη Χώρα. Θέση Τσαϊράκι.
37. Μονή Θεολόγου.
38. Μελιβοία. Ανατολική συνοικία.
39. Σωτηρίτσα. Ν. Σωτήρα.
40. Βελίκα. Ν. Παναγίας.
41. Παλιοκκλήσι.
42. Μονή Παντελεήμονα Αγιάς.
43. Αγιά.
44. Μεγαλόβρυσο. Μονή Παναγίας.
45. Βαθύρεμα.

Εικ. 2. Κόκκινο Νερό. Ναός στην ιδιοκτησία Θ.Ευσταθίου.

Εικ. 3. Κόκκινο Νερό. Ναός στις ιδιοκτησίες Βόγια και Χύτα.

Εικ. 4. Παλιουριά. Ληνός στην ιδιοκτησία Γ. Πλάδα. Κάτοψη.

Εικ. 5. Παλιουριά. Ληνός στην ιδιοκτησία Γ. Πλάδα. Βορειοανατολική όψη.

Εικ. 6. Αγία Παρασκευή στον Οστροβό. Κιονόκρανο.

Εικ. 7. Βυζαντινός ναός στη θέση Δερματάς.

Εικ. 8. Χρυσό νόμισμα του Αλεξίου Κομνηνού από τη θέση Παλιοθεολόγος.

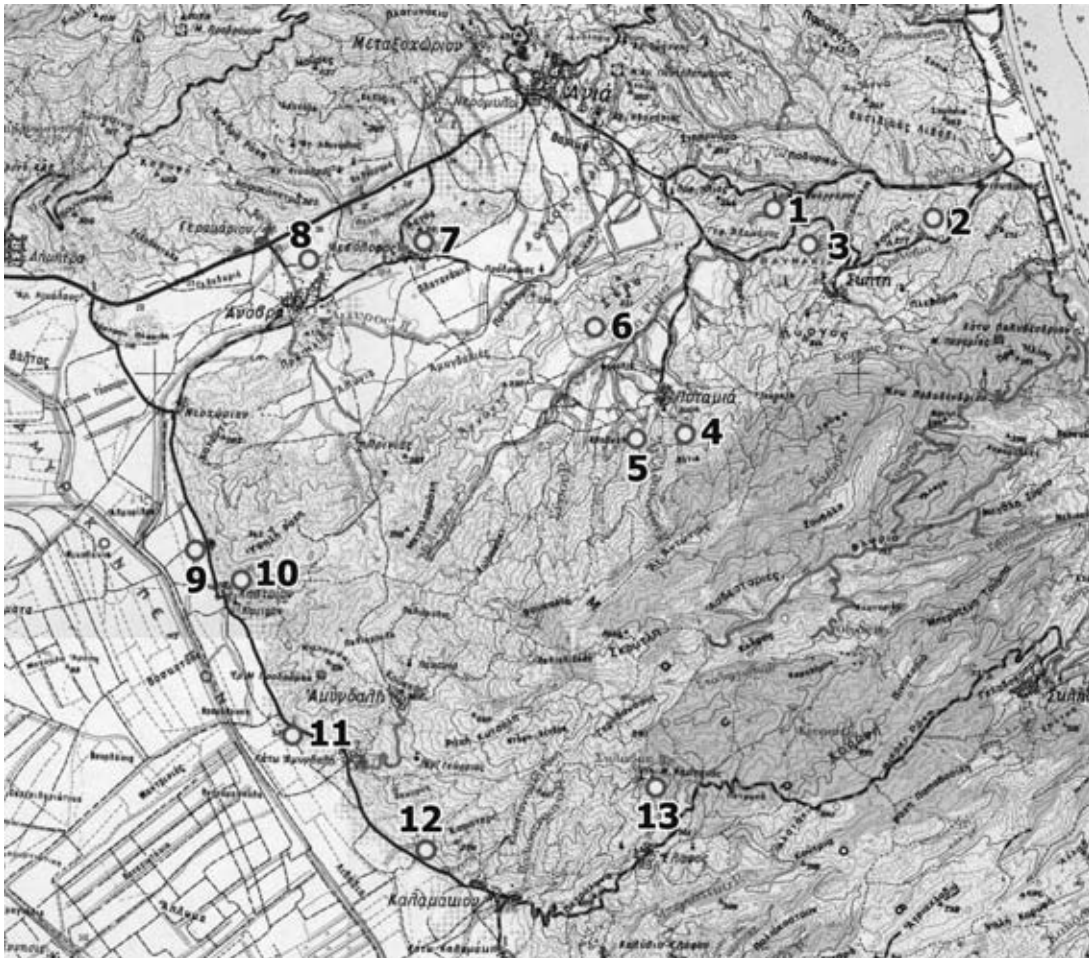
Εικ. 9. Φρούριο Σκήτης. Άποψη από ανατολικά.

Εικ. 10. Φρούριο στο Καστρί Μαυροβουνίου. Πύργος επι της οδού.

Εικ. 11. Καλαμάκι, θέση Τσιντσιλάρ το ρέμα ή Κατή το μνήμα. Άποψη βυζαντινού νεκροταφείου.

Εικ. 12. Χάρτης των μεσοβυζαντινών θέσεων του Μαυροβουνίου. (εκδ. Γ.Υ.Σ.).

Υπόμνημα. Κατάλογος βυζαντινών θέσεων στο Μαυροβούνι.

1. Ασκηταριά Αγίων Αναργύρων.
2. Σκήτη, θέση Παλιομέτοχο.
3. Σκήτη, θέση Κάστρο.
4. Ποταμιά, θέση Άγιος Αθανάσιος.
5. Ποταμιά, θέση Άγιος Αθανάσιος.
6. Ποταμιά, θέση Άγιος Αθανάσιος.
7. Αετόλοφος, Παναγία.
8. Ανάβρα.
9. Καστρί 1.
10. Καστρί, κάστρο.
11. Παναγία Αμυγδαλής.
12. Καλαμάκι, θέση Γκούβα ή Κατή το μνήμα.
13. Έλαφος, Παναγία Καμπάνα.

Ο ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΤΖΙΩΡΤΖΗΣ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑΝ (Πρόδρομος Ανακοίνωσης)*

Λάζαρος Δεριζιώτης

Το 1984-1985 η 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ανέλαβε το γιγάντιον έργον της συντηρήσεως και στερεώσεως των τοιχογραφιών των μονών της Μεταμορφώσεως (Μ. Μετέωρο) και Ρουσσάνου των Μετεώρων* καθώς και της μονής της Μεταμορφώσεως της λεγομένης και «Δούσικον» παρά την κοινότητα «Πύλη» του Ν. Τρικάλων. Είχε δημοσιευθή, το 1974, το σχετικόν προς τον αγιογράφον της τελευταίας μονής, άρθρον του κ. Γ. Βελένη¹ διά του οποίου, αφ' ενός διεσαφηνίσθη η διαφωνία δύο επιφανών βυζαντινολόγων της εποχής μας και αφ' ετέρου εγνωστοποιήθη το όνομα του αγιογράφου της περιτύστου αυτής μονής, της περιοχής της «Πύλης».

Η Μονή της Μεταμορφώσεως (Δούσικον) έχει κτισθή επί των Ν.Α. κλιτύων του Κερκετίου όρους, σημερινόν «Κόζιακα» και απέχει περί τα έξι χιλιόμετρα από την ως άνω κοινότητα.

Εκ της κτητορικής επιγραφής εις την συνήθη θέσιν του δυτικού τοίχου του καθολικού πληροφορούμεθα περί των δύο κτητόρων της, του πρώτου δηλαδή του Αγίου Βησσαρίωνος² (1489-1540), μητροπολίτου Λαρίσης και πρώην επισκόπου Σταγών του ανεγείραντος το καταρρεύσαν, κατά τον σφοδρόν σεισμόν του 1544, πρώτον καθολικόν και του διαδόχου του πρώην Σταγών και κατόπιν μητροπολίτου Λαρίσης και ανηψιόν του αγίου, Νεοφύτου Β'³.

Η επιγραφή έχει ως εξής:

+ ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟΥ) ΚΑΙ
ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΩΤΗΡΟΣ ΗΜΩΝ Ι(ΗΣΟΥ) Χ(ΡΙΣΤΟΥ). ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΥΛΩΝ /
ΠΡΩΗΝ ΜΕΝ ΕΝ ΑΛΛΩ ΣΧΗΜΑΤΙ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΟΙΣ Π(ΑΤ)ΡΟΣ ΗΜΩΝ
ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΛΑΡΙΣΣΗΣ. Κ(ΑΙ) ΤΟΥ ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΥ / ΑΥΤΟΥ
ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΠΠΟΥΑΣ ΚΑΙ ΦΑΝΑΡΙΟΥ: ΥΣΤΕΡΟΝ ΔΕ ΕΝ ΤΟΥΤΩ
ΤΩ ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΙ ΣΧΗΜΑΤΙ. ΟΙΩ ΝΥΝ ΟΡΑΤΑΙ, / ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘ(Ρ)ΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ. ΠΑΡΑ ΚΥΡΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ, ΤΟΥ ΑΥΤΩΝ ΑΝΕΨΙΟΥ ΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ

* Η συντήρησις και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών και των τριών θεσσαλικών καθολικών εξετελέσθη από το συνεργείον συντηρήσεως της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το αποτελούμενον από τον κ. Δημήτριον Ζαχαρίου, επικεφαλής, κ. Ιουλίαν Ζαχαρίου και Άνναν Γιαννακέρην και τους κ.κ. Κωνσταντίνον Κορμάζον, Ιωάννην Παπαϊωάννου, Ιωάννην Σκοτεινιώτην και Κωνσταντίνον Χρυσόπουλον.

1. Βελένης 1974.

2. Bees 1923. Σοφιανός 1992.

3. Σοφιανός 1997.

ΑΥΤΟΝ ΘΡΟΝΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ / ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΛΑΡΙΣΣΗΣ ΙΘΥΝΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠ ΑΥΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΩΝ ΕΠΙ(Σ)ΚΟΠΩΝ ΤΟΥ ΤΕ ΛΙΤΖΑ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΩΝ / ΙΩΣΗΦ. ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΑΝΑΡΙΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ. ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ζω ξω ρω' ΜΗΝΙ ΝΟΕ(Μ)ΒΡΙΩ Ηη' ιν(δικτιών)ος Αης.

Το αναγραφόμενο έτος 1558 προφανώς αναφέρεται εις την αποπεράτωση της αγιογραφίσεως του καθολικού της μονής, το οποίον, τυπολογικώς ανήκει στους συνθέτους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με χορούς δηλ. στους αθωνικού τύπου ναούς. Προς δυσμάς έχει προστεθεί στενός νάρθηξ και εξωνάρθηξ, δεύτερος δε όροφος έχει προστεθή υπεράνω τούτων, εις τον οποίον υφίστανται τρία παρεκκλήσια. Οι τρεις ανατολικές κόγχες είναι εξωτερικώς τρίπλευρες, η δε στέγασις των παραβημάτων είναι χαρακτηριστική διά τρουλλίσκων με υψηλόν τύμπανον⁴. Στον ίδιον αρχιτεκτονικόν τύπον ανήκουν και οι προαναφερθείσες μονές των Μετεώρων, η αγιογράφησις των οποίων επερατώθη το 1552 (Μ. Μετέωρον)⁵ και το 1561 (Μ. Ρουσσάνου)⁶, ως συνάγεται εκ των κτητορικών επιγραφών. Η μέχρι σήμερον έρευνα τείνει εις την διατύπωσιν της απόψεως ότι ο αγιογράφος των διακόσμων και των τριών καθολικών είναι το ίδιον πρόσωπον και αυτό θα επιχειρήσουμε να εκθέσουμε κατωτέρω διά της συγκρίσεως της εικονογραφίας, της τεχνικής και της τεχνοτροπίας των αγιογραφιών με βάσιν την μονήν της Μεταμορφώσεως (Δούσικον), αφού μόνον αυτής γνωρίζουμε το όνομα του ζωγράφου.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του καθολικού αυτού, το οποίον διαθέτει εκτεταμένες επιφάνειες προς αγιογράφησιν, παρέχει την δυνατότητα στον ζωγράφον να αναπτύξη το εικονογραφικόν πρόγραμμα, που αποτελείται από πολυάριθμες σκηνές και μορφές αγίων, είτε εν προτομή είτε ολοσώμους.

Η πρώτη παρατήρησις επί του συνόλου του εικονογραφικού προγράμματος πιστοποιεί την Παλαιολόγειον παράδοσιν, από την οποίαν, ως είναι γνωστόν, δεν απομακρύνονται οι αγιογράφοι της λεγομένης Κρητικής Σχολής. Οι παραστάσεις διατάσσονται σε τέσσερις ζώνες, μία των οποίων κατέχει ο Ακάθιστος Ύμνος. Στον τρούλλο την προτομήν του Παντοκράτορος περιβάλλουν η Θεοτόκος και ο άγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος στον άξονα Α-Δ, οι ουράνιες δυνάμεις και μεταξύ των τα χερουβείμ, το τετράμορφον, οι τροχοί και τα Σεραφείμ. Στο τύμπανον του τρούλλου εικονίζονται δέκα προφήτες μεταξύ των παραθύρων και στα σφαιρικά τρίγωνα οι τέσσερις ευαγγελιστές. Το άγιον Μανδήλιον και το άγιον Κεράμιον και δύο άγγελοι εικονίζονται μεταξύ των λοφίων. Η διάταξις των παραστάσεων του τρούλλου είναι σχεδόν η ίδια και στις μετεωρίτικες μονές, της Μεταμορφώσεως δηλ. στο Μεγάλον Μετέωρον και την Ρουσσάνου (εικ. 1).

Στα λοιπά τμήματα του κυρίως ναού, τις κεραίες του σταυρού, στα σταυροθόλια και τα τόξα αναπτύσσεται ένα πλούσιον πρόγραμμα, το οποίον διατάσσεται συμφώνως προς όσα οι αγιογράφοι του 16^{ου} αι. έχουν εφαρμόσει στο άγ. Όρος και στα άγ. Μετέωρα. Στα τεταρτοσφαίρια των κογχών των χορών παριστάνεται και στα τρία καθολικά, βορείως η Ανάστασις και νοτίως η Μεταμόρφωσις (εικ. 2), στον δυτικόν τοίχον η Σταύρωσις και στο εσωράχιον της ανατολικής καμάρας η Πεντηκοστή και η Ανάληψις. Μία διαφοροποίηση παρατηρείται στην μετεωρίτικην μονήν του Μ. Μετέωρου, όπου εικονίζονται οι δύο τελευταίες παραστάσεις επί καθέτου τοίχου, που κατεσκευάσθη το 1545, κατά την ανέγερσιν

4. Βογιατζής 2000, 29 κ.ε.

5. Σωτηρίου 1932, εικ. 13.

6. Σωτηρίου 1932, εικ. 17.

του νέου καθολικού, το οποίο συμπεριέλαβε ως Ι. Βήμα το παλαιόν, που ανηγέρθη το 1387/88.

Οι λοιπές σκηνές του χριστολογικού, θεομητορικού και του συντόμου κύκλου της ζωής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου αναπτύσσονται στις κεραίες του σταυρού και στους καθέτους τοίχους του κυρίως ναού. Μεταξύ των σκηνών αυτών παρεμβάλλονται προτομές προφητών με ανοικτά ειλητά. Πολλές παραστάσεις των κύκλων αυτών επαναλαμβάνονται δίκην αντιγράφων, ως προς την εικονογραφίαν και στα τρία καθολικά (εικ. 3). Η επομένη ζώνη, επί των τοίχων, απεικονίζει τους είκοσι τέσσερεις οίκους του Ακαθίστου Ύμνου με αφετηρίαν από τα νοτιοανατολικά προς τα δυτικά και κατάληξιν εις το ανατολικόν τμήμα του βορείου τοίχου. Η απεικόνισις του κοντακίου τούτου απουσιάζει από τις μονές των Μετεώρων. Στις λοιπές ζώνες του κυρίως ναού παριστάνονται είτε εν προτομή είτε ολόσωμοι άγιοι, στρατιωτικοί ή όσιοι. Τέλος η κατωτάτη ζώνη κοσμεείται διά της απομιμήσεως της ορθομαρμαρώσεως.

Στο Ι. Βήμα η διάταξις των σκηνών της κόγχης δεν αποκλίνει από την παράδοσιν με την απεικόνισιν, στο τεταρτοσφαίριον, της ενθρόνου Θεοτόκου της δορυφορουμένης υπό των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, κάτωθεν της οποίας απεικονίζεται η Θεία ή Ουράνιος Λειτουργία, κατωτέρω οι σκηνές «*Λάβετε φάγετε...*» και «*Πίετε εξ αυτού πάντες...*», κάτω από αυτές οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και εις το μέσον ο «Μελισμός». Κάτω από τους ιεράρχες είναι η διακοσμητική ζώνη στο μέσον της οποίας εικονίζεται «*ο Ιωνάς εν τω κήτος*». Στις μονές των Μετεώρων η διάταξις των σκηνών αυτών είναι διαφορετική λόγω του μικροτέρου χώρου· από την μονήν του Μ. Μετεώρου απουσιάζει η «Θεία Λειτουργία». Τέλος, επειδή η αγιογράφισις της Προθέσεως και του Διακονικού του καθολικού της Μ. Μεταμορφώσεως (Δούσικον) αναπτύσσεται ευρύτατα, αφού η αρχιτεκτονική μορφή των ευνοεί την παράστασιν σχετικών σκηνών και επειδή στις μετεωρίτικες μονές τούτο δεν είναι εφικτόν, καθ' όσον στερούνται των αντιστοιχών χώρων, δεν πρόκειται να εκθέσουμε εδώ το εικονογραφικόν πρόγραμμα των χώρων αυτών. Η μονή Ρουσσάνου διαθέτει ένα πολύ μικρόν καθολικόν και η του Μ. Μετεώρου τις τοιχογραφίες του 1483 στους χώρους της Προθέσεως και του Διακονικού.

Απέμεινεν ο χώρος της Λιτής, στον οποίον ένα ευρύ μαρτυρολόγιον αναπτύσσεται κυρίως στους καθέτους τοίχους της και μεταξύ των σκηνών αυτών, στην κατωτέραν ζώνην, απεικονίζονται ολόσωμοι άγιοι και όσιοι. Διαφοροποιήσεις υπάρχουν, όπως π.χ. στην μονήν Ρουσσάνου, όπου ολόκληρον τον ανατολικόν τοίχον καταλαμβάνει μία ανεπτυγμένη παράστασις της Δευτέρας Παρουσίας, ενώ εις αυτήν του Μ. Μετεώρου και της Μεταμορφώσεως (Δούσικον), άνωθεν της κεντρικής πύλης προς τον κυρίως ναόν, παρίσταται η Δέησις. Στην δευτέραν, επάνω από την Δέησιν, απεικονίζεται το θέμα «*Άνωθεν οι Προφήται*». Στην μονήν Ρουσσάνου και της Μεταμορφώσεως (Δούσικον) η οροφή της Λιτής καλύπτεται από ασπίδα, στην επιφάνειαν της οποίας αναπτύσσεται η παράστασις των Αίνων (εικ. 4), ενώ στο Μ. Μετεώρον η οροφή καλύπτεται διά σταυροθολίων, στις επιφάνειες των οποίων απεικονίζονται πολυάριθμες σκηνές του μαρτυρολογίου.

Λόγω των περιορισμών, που επιβάλλονται κατά την δημοσίευσιν των πρακτικών ενός συνεδρίου, δεν είναι εφικτόν να επισημάνουμε περισσότερα επί του εικονογραφικού προγράμματος και να παραθέσουμε ανάλογον φωτογραφικόν υλικό. Κατωτέρω θα αναφερθούμε, εν συντομία, στις παρατηρήσεις μας επί των επί μέρους χαρακτηριστικών του αγιογράφου Τζιώρατζη, δηλαδή επί της τεχνοτροπίας, της τεχνικής και του τρόπου εργασίας του.

Κατά την συντήρησιν διεπιστώθη υπό των ειδικών ότι τα κονιάματα του υποστρώματος και των τριών καθολικών παρουσιάζουν εξαιρετικήν αντοχήν και εξ αυτού του λόγου διετηρήθησαν οι αγιογραφίες μέχρι σήμερα εις σχεδόν αρίστην κατάστασιν. Ως προς τα χρώματα διεπιστώθη ότι έχουν την ιδίαν υλικήν υφήν καθώς και ποιότητα είτε προέρχονται εκ μείξεως είτε όχι. Επίσης, ως προς την αντοχήν των χρωμάτων, επεσημάνθη ότι άλλα παρουσιάζουν φθορές και άλλα είναι σταθερά όμως θεωρούμεν ότι πολλές είναι οι αιτίες της αλλοιώσεώς των, που ίσως δεν οφείλονται μόνον στην δυνατότητα του αγιογράφου να κατασκευάζη χρώματα ομοίας αντοχής αλλά και στην πάροδον των αιώνων, που επέδρασαν ενίοτε δραστικώς και προεκάλεσαν διαφοροποιήσεις των λεπτών αποχρώσεων κυρίως, από τις οποίες όμως εξάγονται συμπεράσματα και δημιουργούν εσφαλμένες απόψεις: ας μη παραβλέπονται οι χημικές ενώσεις, που προκαλούνται από την ανάμειξιν των υλικών καθώς και οι χημικές αντιδράσεις και άρα αλλοιώσεις των αρχικών χρωμάτων που επέρχονται από την υγρασίαν ή ξηρασίαν, τους καπνούς, την επίδρασιν των πηγών φωτισμού, την θερμοκρασίαν κ.ά. ανά τους αιώνες.

Ως προς την τεχνοτροπίαν του Τζιώρατζη παρατηρείται ότι και στα τρία θεσσαλικά καθολικά πρόσωπα, τα πρόσωπα κυρίως, των ολοσώμων αγίων, ιεραρχών και οσίων, καθώς και των αγγέλων της Θεοτόκου και του Χριστού αποπνέουν ειρήνην, γαλήνην και γλυκύτητα και είναι μορφές σοβαρές, σεμνές και πλήρεις πνευματικότητος. Οι προπλασμοί των μορφών ποικίλλουν μεταξύ των ανοικτοχρώμων και των βαθυτέρων τόνων και τούτο δεν διακρίνεται μόνον μεταξύ νέων και γερόντων αλλά και μεταξύ των ομοίων ηλικιών. Βεβαίως στην μονήν του Μ. Μετεώρου κυριαρχούν οι ανοικτόχρωμοι προπλασμοί, ενώ στις δύο μεταγενέστερες οι βαθυτέρων τόνων. Οι μεταβάσεις από τον προπλασμόν στα σαρκώματα δεν είναι απότομες, αφού ο αγιογράφος χρησιμοποιεί, κυρίως στα πρόσωπα των γερόντων, ενδιαμέσους τόνους, πολλές φορές ιδίων αποχρώσεων και στα τρία καθολικά, τα δε φώτα είναι συνήθως λεπτές λευκές πινελιές. Οι στάσεις των αγίων είναι μετωπικές και αρχοντικές και τονίζονται από τις άνετες, πολυτελείς και πλουσίως διακοσμημένες αλλά με σκληρήν πτυχολογίαν ενδυμασίας των, οι οποίες είναι κοσμικές και αυτών ακόμη των στρατιωτικών (εικ. 5).

Οι επί της τεχνικής του αγιογράφου παρατηρήσεις μας προέρχονται και από τα τρία θεσσαλικά καθολικά, στα οποία οι ομοιότητες συχνά δημιουργούν την εντύπωσιν ακριβούς αντιγραφής: άξιον επισημάνσεως είναι το πρόσωπον του Αγίου Δημητρίου, επί του οποίου εσχεδιάσθη ακόμη και η, αριστερά της μύτης του, ελιά, που εθεωρήθη στις μεταγενέστερες απεικονίσεις του ως απαραίτητον εικονογραφικό στοιχείον (εικ. 6): μήπως ο αγιογράφος αυτοπροσωπογραφείται;

Ως προαναφέρθη τα τρία θεσσαλικά καθολικά αγιογραφήθησαν κατά το διάστημα 1552 έως 1561, δηλαδή εντός εννέα ετών. Το διάστημα αυτό αλλά και η μεγάλη απόστασις μεταξύ των δύο μετεωρίτικων μονών και της μονής Μεταμορφώσεως (Δούσικον) προφανώς υπεχρέωνε τον αγιογράφον Τζιώρατζη να επιβλέπη κατά διαστήματα τις εργασίες των συνεργείων του. Εκ του λόγου αυτού πιθανώς εφήρμοσε το σύστημα των γραπτών οδηγιών επί θεμάτων που αφορούν στην χρήσιν υλικών⁷ ή χρωμάτων ή και οδηγίες σχετικές με την σχεδιάσιν προσώπων ή ακόμη και σκίτσα σπουδής ή διδακτικά⁸. Το χαρακτηριστικόν αυτό στοιχείον, εξ όσων γνωρίζουμε, δεν έχει επισημανθεί μέχρι σήμερα εις άλλες πε-

7. Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, 39, φωτ. 3.

8. Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, 38-39, φωτ. 1, 2, 4, 5.

ριπτώσεις πλην των τριών θεσσαλικών καθολικών (εικ. 7), καθώς και της αθωνικής του Αγίου Διονυσίου⁹, ίσως δε και στην μονή Δοχειαρίου.

Δια της προδρόμου ανακοινώσεώς μας επεχειρήσαμε να δημοσιοποιήσουμε τα κοινά χαρακτηριστικά της τεχνικής, της τεχνοτροπίας και της εικονογραφίας των τριών θεσσαλικών καθολικών. Θεωρούμεν ότι όσα, εν συντομία, ανεφέρθησαν συγκλίνουν στην άποψιν ότι τα καθολικά αυτά αγιογραφήθησαν υπό του αγιογράφου Τζιώρτζη, θέσιν την οποίαν είχαν υποστηρίξει ο καθηγητής κ. Γ. Βελένης το 1974, χωρίς όμως να γνωρίζει τις λεπτομέρειες των αγιογραφικών διακόσμων, καθόσον τότε δεν είχαν συντηρηθή και καθαρισθή. Ευελπιστούμε ότι εν ευθέτω χρόνω θα προβούμε στην σύνταξιν μονογραφίας σχετικής με τις τρεις θεσσαλικές μονές του 16^{ου} αι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρόπουλος Ι., 1994. Τα οθωμανικά τουρκικά έγγραφα της Ιεράς Μονής Σωτήρος-Δουσίκου: η μονή ως τα μέσα του 16^{ου} αι. Πρόδρομη ανακοίνωση, *Τρικαλινά* 14, 101-120.
- Βελένης Γ., 1974. Πρώτες πληροφορίες για ένα ζωγράφο του 16^{ου} αιώνα από την Κωνσταντινούπολη, *Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής - Τμήμα Αρχιτεκτόνων* ΣΤ 2, 93-98, πίν. 1-4.
- Bees N.A., 1923. Prosopographisches Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion den Metropolitzen von Larissa (+ 1540), *BNJ* 4, 351-400.
- Βογιατζής Σ., 2000. Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος, κατά τον 16^{ον} αι., Αθήνα, 117 κ.ε.
- Σοφιανός Δ., 1992. Ο Άγ. Βησσαρίων, μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) και κτήτορας της Μονής Δουσίκου, *Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού* 4, Αθήνα, 117 κ.ε.
- Σοφιανός Δ., 1997. Οι Νεόφυτοι Λαρίσης του 16^{ου} αι., Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της μεταβυζαντινής Θεσσαλίας, *Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 15/16 (1965/66), Αθήνα, 86-124.
- Σωτηρίου Γ., 1932. Βυζαντινά Μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας, *ΕΕΒΣ, έτος Θ'*, εικ. 13-17.
- Χατζηδάκης Μ. - Σοφιανός Δ. 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο - Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα.

9. Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού*, Άγιον Όρος, 2003, φωτ. 71-74.

α. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Μ. Μετέωρον).

β. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Ρουσσάνου).

γ. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Δούσικον).

Εικ. 1. Τρούλλος.

α. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Μ. Μετέωρον).

β. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Ρουσσάνου).

γ. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Δούσικον).

Εικ. 2. Μεταμόρφωσις.

α. Ι.Μ. Μεταφορώσεως (Μ. Μετέωρον).

β. Ι.Μ. Μεταφορώσεως (Δούσικον).

γ. Ι.Μ. Μεταφορώσεως (Ρουσσάνου).

Εικ. 3. Η Άρνησις του Πέτρου.

α. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Ρουσσάνου).

β. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Δούσικον).

Εικ. 4. «Οι Αίνοι».

α. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Ρουσσάνου).

β. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Μ. Μετέωρον).

γ. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Δούσικον).

Εικ. 5. «Άγιος Γεώργιος».

α. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Ρουσσάνου).

β. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Δούσικον).

γ. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Μ. Μετέωρον).

Εικ. 6. Άγιος Δημήτριος.

α. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Μ. Μετέωρον).

β. Ι.Μ. Μεταφορφώσεως (Δούσικον).

Εικ. 7. Σκίτσα σπουδών, διδακτικά.

ΕΝΑ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΕΠΙΤΡΑΧΗΛΙΟ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ Μ. ΜΕΤΕΩΡΟΥ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ

Κωνσταντίνος Μ. Βαφειάδης

Στο νέο σκευοφυλάκιο-Μουσείο της ιεράς μονής της Μεταμορφώσεως Μετεώρων εκτίθεται εντός υαλόφρακτης θήκης ένα υψηλής πνοής και τεχνικής υστεροβυζαντινό επιτραχήλιο (εικ. 1)¹. Το επιτραχήλιο αυτό, σύμφωνα με την επί της προθήκης χρονική ένδειξη, τοποθετείται στο 14^ο-15^ο αιώνα, μολονότι δεν σώζει κεντημένο το έτος φιλοτέχνησής του².

Το άμφιο συνίσταται σε μια αδιαμόρφωτη συνεχή και κάπως στενή λωρίδα υφάσματος διπλωμένη και ενωμένη κατά μήκος με κωδωνίσκους³. Ο διάκοσμος και ο ενδυματολογικός του τύπος το κατατάσσει στην κατηγορία των μη ολοκέντητων καμπτών επιτραχηλίων με εικονιστικά θέματα. Στα επιτραχήλια αυτά ο λινός κάμπος καλύπτεται από μεταξωτό ύφασμα, του οποίου η δομή της υφάνσεως είναι κατά κανόνα σύνθετη, δηλαδή με περισσότερες από μία σειρές στημονιών ή υφαδιών ή και των δύο παράλληλα⁴. Στη διαμόρφωση του κεντητού διακόσμου κυριαρχεί η συνεχής ταινία από επιχρυσωμένο αργυρό σύρμα που περιγράφει και αναδεικνύει τις μορφές εικονιστικές και μη. Πολύκλωνα επιχρυσωμένα σύρματα σχηματίζουν τα βασικά περιγράμματα, ενώ σε λεπτομέρειες χρησιμοποιούνται και αργυρά. Μεταξωτά στριμμένα νήματα σε γεώδεις αποχρώσεις καλύπτουν τα γυμνά μέρη και άλλες διακοσμητικές λεπτομέρειες. Οι τύποι της βελονιάς που κυριαρχούν είναι: η ελαφρώς έξεργη *ορθή* ή *πλάγια ρίζα* στα βασικά περιγράμματα και στα σαρκώματα, και *καρφωτό* (*ίσια σπασμένη* και *καμάρες*) στον κάμπο, στα ενδύματα και στα φωτοστέφανα.

Το μέσον της ταινίας του επιτραχηλίου κοσμεί σταυρός εγγεγραμμένος σε κύκλο, ο οποίος έχει πιθανώς αντικαταστήσει τη συνήθη στη θέση αυτή μορφή του Χριστού, όταν βεβαίως κεντρικό θέμα του διακόσμου αποτελεί η Δέηση⁵. Καθώς η υφασμάτινη ταινία διαμορφώνεται σε δύο παράλληλα κατεβατά, σχηματίζονται καθ' ύψος τρία ίσα διάχωρα, εκτός της πλατιάς παρυφής, που χωρίζονται από ταινίες διακοσμημένες με ημίφυλλα άκανθας και κρινάθεμα. Το εικονογραφικό του πρόγραμμα εμπνέεται ως είθισται από το τυπικό

1. Για τα επιτραχήλια γενικά, Johnstone 1967, 16-18. Ζωγράφου-Κορρέ 1985, 42-48. Kalamaras 2001, 132 και σποράδη.

2. Για τα χρυσοκέντητα άμφια του Μ. Μετεώρου βλ. τη συνοπτική παρουσίαση στο, Χατζηδάκης - Σοφιανός 1990, 30-31. Αναφορά στα επιτραχήλια, στο ίδιο, 31.

3. Ας σημειωθεί ότι τα πρωτοβυζαντινά επιτραχήλια δεν ενώνονταν μπροστά στο στήθος.

4. Για μια γενική θεώρηση των βυζαντινών μεταξωτών υφασμάτων και των τεχνικών τους τρόπων βλ. Muthesius 1997.

5. Johnstone 1967, 28-29. Θεοχάρη 1986, 19-20.

της εξαγωγής των εννέα μερίδων από τον άγιο Άρτο της προθέσεως κατά την Προσκομιδή. Σε κάθε ένα από τα τρία κύρια διάχωρα απεικονίζονται ζεύγη ολόσωμων Αγίων επιστεφομένων από τόξα. Στο ανώτερο εικονίζονται δεόμενοι και αντρωποί η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, στο γνωστό εικονογραφικό σχήμα της Δείσεως (εικ. 2), ενώ στα δύο επόμενα διάχωρα έχουν κεντηθεί ανά ζεύγη τέσσερις μετωπικοί Ιεράρχες, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος με τον Βασίλειο το Μέγα (εικ. 3) και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος με τον άγιο Νικόλαο (εικ. 4)⁶.

Η συνήθης ιεραρχική σειρά έχει εδώ αλλάξει⁷: στη θέση του Αθανασίου και του Κυρίλλου πατριαρχών Αλεξανδρείας, που έπονται κατά κανόνα των τριών Μεγάλων Ιεραρχών, τίθεται ο άγιος Νικόλαος Μύρων⁸. Η ειδική αυτή πρόταξη του αγίου Νικολάου-Αγίου πολύ δημοφιλούς στο Βυζάντιο, αλλά και σε όλες τις ομόδοξες βασιλείες- συνδέεται όχι μόνο με τις ιδιαίτερες μεσολαβητικές του ικανότητες και την εξόχως τιμώμενη μνήμη του στην Κωνσταντινούπολη, αλλά πιθανότατα και με λειτουργικά κείμενα της παλαιολόγειας περιόδου. Αναφέρω ενδεικτικά την *Ερμηνεία στη θεία Λειτουργία* του πατριάρχη Φιλόθεου Κόκκινου (1353-1354, 1364-1376), όπου ο άγιος Νικόλαος ο θαυματουργός μνημονεύεται αμέσως μετά τον ιερό όμιλο των Τριών⁹.

Όμοια διευθέτηση απαντά σε ένα ακόμη επιτραχήλιο που βρέθηκε μαζί με άλλα άμφια στον τάφο άγνωστου μητροπολίτη της Račka και έχει χρονολογηθεί από τη Mirjana Čorović-Ljubinković στο τέλος του 14^{ου}-αρχές 15^{ου} αιώνα. Το εργόχειρο εμφανίζει όμοια θεματική διάταξη και εικονογραφία με το μετωπικό επιτραχήλιο, για αυτό και η σύγκριση μαζί του κρίνεται πολυειδώς αποδοτική¹⁰. Το υπό συζήτηση λιτό εικονογραφικό πρόγραμμα δεν θα βρει απήχηση στα μεταγενέστερα επιτραχήλια. Ένα παρόμοιο δείγμα της ίδιας μάλλον εποχής στη μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο συνιστά το τελευταίο γνωστό παράδειγμα υιοθέτησης του συγκεκριμένου προγράμματος (εικ. 6)¹¹.

Το επιτραχήλιο της μονής του Μεγάλου Μετεώρου συντάσσεται με μια σειρά ανάλογων έργων που θέτουν τις ανθρώπινες μορφές κάτω από τοξύλλια και όχι μέσα σε μετάλλια ή ορθογώνια διάχωρα¹². Τα απλής μορφής τόξα που περιβάλλουν τα ιερά πρόσωπα στηρίζονται σε δίδυμους συνδεόμενους με κόμβο κίονες με ακανθόσχημη βάση και κιονόκρανο. Στα παλαιότερα σωζόμενα επιτραχήλια της βυζαντινής περιόδου ο διάκοσμος αυτού του τύπου είναι λιτός και απέριτος (εικ. 7), αντίθετα από τα μεταγενέστερα των οποίων οι κίονες και τα τόξα είναι ιδιαίτερος βαριά και εξεζητημένα. Δυστυχώς κανένα πρώιμο επιτρα-

6. Σχετικώς με το εικονογραφικό πρόγραμμα των επιτραχηλίων και ιδίως για τη Δέηση και τους ιεράρχες, Johnstone 1967, 28-32.

7. Βλ. πρόχειρα, Τρεμπέλας 1982, 3.

8. Για τον Άγιο, BHG, τόμ. II, 139-151. *LchrI*, 8, 45-58. Πρβλ. και Ν.Ρ. Ševčenko, *The life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, 18-24. Ως συλλειτουργό ιεράρχη, Γ. Αντουράκης, Ο άγιος Νικόλαος ως συλλειτουργός ιεράρχης της αφίδας, στο *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Τμήμα Μεσαιωνικό - Βυζαντινό*, Χανιά 1991, τ. Β', 671-706, πίν. 155-170. Χ. Κωνσταντινίδη, *Μελισμός - οι συλλειτουργούντες ιεράρχες μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τιμία Δώρα ή τον Ευχαριστιακό Χριστό*, Αθήνα 1991, 331, σημ. 39.

9. Το κείμενο στο, Τρεμπέλας 1982, 226-240, ιδίως 235.

10. Το επιτραχήλιο βρισκόταν τουλάχιστον μέχρι τους Νατοϊκούς βομβαρδισμούς στο ναό του Αγίου Πέτρου στο Novi Pazar. Βλ. σχετικώς, Čorović-Ljubinković 1964, 289-304. Επίσης, Zissi *et. al.* 1969, αρ. κατ. 36. Woodfin 2004, 306, εικ. 182.

11. Woodfin 2004, 308-309, εικ. 184. Η Μ. Θεοχάρη το χρονολογεί στο 15^ο αιώνα (Θεοχάρη 1988, 192-193, εικ. 8-9).

12. Για τις μορφές σε μετάλλια, Millet 1947, 2-21. Πρβλ. και Βαφειάδης 2002, 18-19.

χήλιο δεν διατηρεί κεντημένο το έτος κατασκευής του. Η Angelina Vasilić έχει σημειώσει πως τα πρώτα βυζαντινά επιτραχήλια με μορφές κάτω από τοξύλλια εμφανίζονται μετά το 14^ο αιώνα¹³. Το αρχαιότερο γνωστό χρονολογημένο άμφιο με μορφές κάτω από τοξύλλια είναι ο «μεγάλος» σάκκος του Φωτίου (1414-1417) (εικ. 8)¹⁴. Ωστόσο, η πλαισίωση ιερών μορφών με απλά ημικυκλικά τόξα, γνωστή ήδη από τα ελληνιστικά κιόλας χρόνια¹⁵, έχει-ρε μεγάλης διάδοσης στην πρώιμη χριστιανική και βυζαντινή τέχνη και θα ήταν μάλλον άτοπο να αρνηθούμε την εμφάνισή της σε αρχαιότερα του σάκκου του Φωτίου ελληνικά χρυσοκεντήματα λόγω έλλειψης ακριβώς χρονολογημένων επιτραχηλίων¹⁶.

Ο τύπος των δίδυμων ταινιόδετων, με σταυρόκομπο συνήθως (*Ηράκλειον άμμα*), κιώνων είναι γνωστός στην τέχνη Ανατολής και Δύσης ήδη από την ελληνιστική περίοδο. Στη μεσοβυζαντινή εποχή γίνεται εξαιρετικά δημοφιλής σε έργα μικροτεχνίας. Εντούτοις είναι εξαιρετικά σπάνιος στην έως τώρα γνωστή κεντητική, ιδίως στη μεταγενέστερη του 15^{ου} αιώνα¹⁷. Ένα μόνο παράδειγμα κατέστη δυνατόν να εντοπίσω, αυτό του επιτραχηλίου στο Θησαυροφυλάκιο του Πατριαρχείου Ιπεκίου. Το επιτραχήλιο, που δεν σώζεται ολόκληρη η παρυφή του, περιλαμβάνει μορφές κάτω από τοξύλλια και βεβαίως δίδυμους κίονες με σταυρόκομπο και κιονόκρανο σε μορφή κόμβου και όχι ζωόμορφης μάσκας (15^{ος} αι.)¹⁸. Σπάνιος είναι επίσης και ο τύπος του (μονού) κίονα με σταυρόσχημο πλοχμό στο μέσον (*κλειδί Σολομώντος*). Ένα μόνο παράδειγμα μπορώ να αναφέρω, το επιτραχήλιο στο Θησαυρό του καθεδρικού ναού του Άαχεν (15^{ος} αι.)¹⁹. Το γεγονός λοιπόν ότι ο εν λόγω τύπος κιώνων εκπροσωπείται μόνο σε υστεροβυζαντινά ως φαίνεται επιτραχήλια αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη για τη χρονική τοποθέτηση του μετεωρικού άμφιου.

Ας έλθουμε τώρα στο δεύτερο κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα: πάνω από τα τόξα αλλά και στην παρυφή ο κάμπος πληρώνεται με ανοιχτό πλέγμα σταυρόσχημων ή κυκλικών στοιχείων. Το πρώτο μοτίβο (εικ. 2, 4) συνίσταται σε πλέγμα αλληλοτεμνόμενων κύκλων με ελληνικό σταυρό στο κέντρο τους, ενώ το δεύτερο (εικ. 3) σε τέσσερις καρδιόσχημους κρίκους σε σταυρική διάταξη με προς τα έξω στραμμένες και δισχιδείς κορυφές. Στα διάκενα του δεύτερου πλέγματος εικονίζονται επίσης σταυροί.

Το ανοιχτό με σταυρόσχημα στοιχεία πλέγμα συνηθίζεται πολύ στη διακόσμηση των υφασμάτων από τα αυτοκρατορικά χρόνια²⁰, γνωστό επίσης στην ισλαμική κεντητική και

13. Vasilić 1967, 351-352. Πρβλ. και Johnstone 1967, 46.

14. Μορφές κάτω από τοξύλλια περιλαμβάνει επίσης και ο καλούμενος «μικρός» σάκκος του Φωτίου, που είναι σαφώς παλαιότερος, χωρίς όμως τεκμηριωμένη χρονολόγηση. Για τους σάκκους του Φωτίου, Piltz 1976. Για το «μικρό» σάκκο πρβλ. και, Woodfin 2004, 302-303, εικ. 178.

15. Αναφέρω ενδεικτικά ένα παράδειγμα υφαντής κοπτικής ταινίας με χορευτές κάτω από απλά ημικυκλικά τόξα που στηρίζουν δίδυμοι κίονες [Thompson 1971, αρ. κατ. 20 (50-51)].

16. Johnstone 1967, 44. Για το θέμα των διακοσμητικών τοξυλλίων, Ζωγράφου-Κορρέ 1985, 121-122. Παζαράς 1988, 112-114.

17. Πολλά επιτραχήλια κοσμούνται με ανάλογα μοτίβα. Παραδείγματα στο, Millet 1947, πίν. XLIV-XLIX, LIV-LXV, LXVII-LXXI, LXXVIII-LXXIX. Για το σταυρόκομπο, Παζαράς 1988, 109-111. Δημητροκάλλης 2001, 50-52.

18. Vasilić - Šakota 1957, 13-14, εικ. 4. Војилав Ј. Ђурић, Сима Ђирковић, Војислав Κοραћ, *Пећка Патрјуја ршиуја*, Βеоград 1990, 336, εικ. 215.

19. Johnstone 1967, εικ. 38, αντίστοιχα.

20. Τα ανοιχτά αυτά μοτίβα κοσμούν συνήθως επιτραχήλια αλλά και άλλα άμφια στις μνημειακές και μη παραστάσεις ήδη από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Παραδείγματα στο, Parani 2003, εικ. Ένα τέτοιο παλαιοχριστιανικό παράδειγμα σώζεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη (Αντωνάρας 2001, 38-44, εικ. 3).

διακοσμητική ήδη από τη μεσαιωνική περίοδο²¹. Αντίθετα, το πλέγμα με τους αλληλοτεμνόμενους δακτυλίους, μολονότι γνωστό στην ελληνική τέχνη ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια και οικείο στα μωσαϊκά δάπεδα και στη γλυπτική έως και τα μεσοβυζαντινά²², δεν απαντά, από όσο γνωρίζω, στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεντητική. Μια έμμεση ένδειξη αποτελεί ο με ανάλογο διάκοσμο μανδύας της Ελένης, συζύγου του κράλη Υροδ, η οποία εικονίζεται στην πρόσοψη του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Ρολοσκό (1343-1345)²³. Βεβαίως τα θέματα αυτά έχουν γνωρίσει πλήθος παραλλαγών, αξιοποιημένων σε μεγάλο αριθμό βυζαντινών αμφίων και πέπλων²⁴. Ας σημειωθεί όμως ότι στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για πλέγμα σηρικών κυρίως τροχών και όχι αλληλοτεμνόμενων κύκλων (εικ. 9α και 9β)²⁵.

Το μοτίβο των εγγεγραμμένων σε κύκλους σταυρών με πεπλατυσμένα άκρα είναι γνωστό πως ενδημεί στη διακόσμηση του βάθους πλήθους εκκλησιαστικών υφασμάτων από τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια μέχρι το τέλος του 15^{ου} αιώνα, οπότε αρχίζει βαθμιαία να εκλείπει²⁶. Το εν λόγω μοτίβο απαντά λόγου χάριν σε σπάραγμα μεταξωτού υφάσματος με υφαντό διάκοσμο εκτεθειμένο στο Μουσείο Μπενάκη και χρονολογημένο στον 8^ο-9^ο αιώνα²⁷, σε αιγυπτιακό βήλο του Μουσείου Διακοσμητικών Τεχνών του Βερολίνου επί του οποίου εικονίζεται ο Δανιήλ μεταξύ lionταριών (10^{ου}-12^{ου} αι.)²⁸, στο βυζαντινό πέπλο που κάλυπτε τον τάφο του Αγίου Βεγκεσλάου και τώρα εκτίθεται στο Εθνικό Μουσείο της Πράγας (12^{ου} αι.)²⁹, στο σάκκο του μητροπολίτη Πέτρου (1322)³⁰, στο επιγονάτιο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (14^{ου} αι.)³¹, στον επιτάφιο της μονής Ορμούλιας Χαλκιδικής (14^{ου} αι.)³² και σε αέρα της μονής Χελανδαρίου (14^{ου}-15^{ου} αι.)³³. Όσον αφορά στα επιτραχήλια, αναφέρω ενδεικτικά το επιτραχήλιο του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ανθίμου

21. Για παράδειγμα σε ζωγραφισμένο ιρανικό κύπελλο του 12^{ου} αι. (Ettinghausen 1984, 142, εικ. 42) και σε ένα βαμβακερό μπροκάτ κεντημένο ένδυμα του 13^{ου} αι. (Kuehn, 2001, 23, αρ. 10).

22. Όπως σε τμήμα μωσαϊκού δαπέδου στο Οκτάγωνο των Φιλίππων (5^{ου} αι.) ή σε ανάλογο παλαιοχριστιανικό δείγμα από το «Καστρί» Δήμου Λιβαδίου (Λ. Δεριζιώτης - Σ. Κουγιουμτζόγλου, Χριστιανική Περραιβία, Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, στον παρόντα τόμο, εικ. 7).

23. C. Grozdanov, D. Čornakov, Les portraits historiques de Pološko (II), *Zograf* 15, 1984, 85-93, εικ. 1, 4, 6.

24. Αναφέρω ενδεικτικά τον Επιτάφιο του Αγίου Κλήμεντος (Ανδρονίκου Παλαιολόγου) (γύρω στα 1295) (Millet 1947, πίν. CLXXVIII, CXCI. Johnstone 1967, εικ. 93, τον επιτάφιο της μονής Παντοκράτορος (14^{ου} αι.) (Θεοχάρη 1997, 11.19 (403-404) και φυσικά το επιτραχήλιο από τον τάφο μητροπολίτη της Račka (Coronici-Ljubinković 1964, εικ. 20).

25. Ένα είδος τεμνόμενων δακτυλίων σε κυκλική διάταξη απεικονίζεται στην παρυφή του επιτραχήλιου του Ανθίμου Κριτόπουλου (Teodoru 1966, 5-8, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Ένα ανάλογο πλέγμα αλλά σε μονή σειρά κοσμεί την παρυφή επιμάνικου του πρώιμου 16^{ου} αι. στο Εθνικό Μουσείο Τέχνης του Βουκουρεστίου (Millet 1947, πίν. CXXII. Johnstone 1967, εικ. 25). Για τους σηρικούς τροχούς, απλούς και σύνθετους, Παζαράς 1988, 107-108.

26. Για το θέμα, Βέη-Χατζηδάκη 1953, 3. Θεοχάρη 1957, 34. Θεοχάρη 1974, 147, με πολλά παραδείγματα. Ζωγράφου-Κορρέ 1985, 119-120. Θεοχάρη 1996, 421. Για το μοτίβο, Παζαράς 1988, (σταυροί Μάλτας) 116.

27. Αδημοσίευτο. Παλαιότερο παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα σπάραγμα που φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο και το οποίο περιλαμβάνει διάκοσμο με κύκλους και σταυρόσχημα μοτίβα στο κέντρο τους. Το ύφασμα χρονολογείται στον 5^ο αιώνα (Byzantium 1994, αρ. κατ. 49).

28. Δημοσιευμένο για πρώτη φορά από τον Stryzowski (*Orient oder Rom*, Leipzig 1910, 91-98).

29. Θεοχάρη 1994, 47-48, εικ. 26.

30. Bank 1985, εικ. 294-295.

31. Σωτηρίου 1936, 108-120. Johnstone 1967, εικ. 25. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο 26 Ιουλίου 1985 - 6 Ιανουαρίου 1986, Αθήνα 1986, αρ. κατ. 246.

32. Τσιγαρίδας 1992, 5-6, εικ. 6.

33. Θεοχάρη 1997, 11.18 (402).

Κριτόπουλου (1381-1402) (εικ. 9β)³⁴, το με αριθμό 1 επιτραχήλιο της Λαύρας (μέσα 15^{ου} αι.)³⁵ και φυσικά το προρρηθέν άμφιο από τον τάφο μητροπολίτη της Račka (εικ. 5, 9α)³⁶.

Από όσα προείπαμε κατέστη νομίζουμε σαφές ότι το εκτιθέμενο στο νέο σκευοφυλάκιο-Μουσείο της μονής του Μεγάλου Μετεώρου επιτραχήλιο χαρακτηρίζεται από τη λιτότητα και την αρχαιότητα του διακόσμου του. Αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές εάν συγκρίνουμε το εν λόγω άμφιο με αυτό από τον τάφο μητροπολίτη της Račka. Το τελευταίο παρότι κοσμείται με συναφή θέματα, εμφανίζει μανιεριστική εκζήτηση καθώς και ορισμένα μοτίβα που θα καταστούν πολύ δημοφιλή στα επόμενα χρόνια. Έτσι, στην ερμηνεία και χρονολόγηση του διακόσμου του μετεωρικού επιτραχήλιου πολλά συνεισφέρει η ανυπαρξία διακοσμητικών θεμάτων, εμβληματικού ίσως χαρακτήρα, που εμφανίζονται μεν στο Βυζάντιο από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα αλλά γίνονται πολύ αγαπητά στο 15^ο³⁷. Αναφέρω ενδεικτικά τα εφαπτόμενα «Β», τους σταυρόσχημους κόμβους και τις διασταυρούμενες ράβδους, που έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους στο επιτραχήλιο της Račka (εικ. 9α)³⁸. Σημειώνω επίσης τις τεμνόμενες αγκύλες, που εμφανίζονται στο επιτραχήλιο του Ανθίμου (εικ. 9β), ή ακόμη το δικέφαλο αετό που κοσμεί τη ζώνη του «σεβαστοκράτορος Branko Mjadenović» (μέσα 14^{ου} αι.)³⁹. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι δημοφιλείς στην όψιμη παλαιολόγεια περίοδο ζωόμορφες μάσκες (αντί κιονόκρανου στα επιτραχήλια με μορφές κάτω από τόξα) δεν έχουν στην περίπτωση μας θέση, όπως και στο επιτραχήλιο από το Θησαυρό του Πατριαρχείου Ιπεκίου⁴⁰. Η απουσία όλων των παραπάνω διακοσμητικών θεμάτων συνιστά ένα ισχυρό *argumentum ex silentio* που συναινεί στην προ του 1400 χρονολόγηση του εργοχείρου μας.

Όσον αφορά τώρα στην τεχνοτροπική αντίληψη που διέπει το υπό συζήτηση άμφιο θα πρέπει να εστιάσουμε κυρίως την προσοχή μας στην πλαστική αντιμετώπιση της φόρμας. Σύμφωνα με παρατηρήσεις του γράφοντος πάνω στα δημοσιευμένα άμφια και πέπλα, ικανός αριθμός από τα αρχαιότερα σωζόμενα βυζαντινά άμφια (ως και τα μέσα του 15^{ου} αιώνα) εμφανίζουν εικονιστικό διάκοσμο με κλασικίζοντα στιλιστικά γνωρίσματα, που ασφαλώς συνδέονται με την ακαδημαϊκή φάση της παλαιολόγιας τέχνης. Και αυτά είναι η απέρριπτη σύμμετρη αλλά και μνημειακού χαρακτήρα σύνθεση, οι ραδινές αναλογίες, η έμφαση στη γενική εντύπωση που προκύπτει από τη μελετημένη διάταξη των σχημάτων και το άρτιο σχέδιο, και τέλος η επιμέλεια στην απόδοση του όγκου και της ροής του φωτός, όχι μόνο με την επιλογή των αποχρώσεων ή την έκταση των χρωματικών κηλίδων, αλλά και με γλυπτικούς τρόπους όπως η συμμορφούμενη με το ανατομικό ανάγλυφο των μορφών φορά των νημάτων. Το αισθητικό αποτέλεσμα που προκύπτει από την εν λόγω καλλιτεχνική αντιμετώπιση είναι υποβλητικό και προικοδοτεί στα άμφια αυτά ένα σεμνό

34. Βλ. υποσημ. 25.

35. Βαφειάδης 2002, 18-19.

36. Corović-Ljubinković 1964, εικ. 17.1.

37. Στη Δύση είναι γνωστά ήδη από το 13^ο αιώνα. Για τα εμβλήματα αυτού του τύπου, Solovjev 1935, 129-135, 155-162. Μπακούρου 2001, αρ. 28. Καλαμαρά 2001, αρ. 48, 49, 50 όπου και βιβλιογραφία.

38. Corović-Ljubinković 1964, εικ. 17.1.

39. Byzantium 1994, αρ. κατ. 225. Για το δικέφαλο αετό στα άμφια, Χ. Χοτζάκογλου, Απεικονίσεις του δικέφαλου αετού σε βυζαντινά ενδύματα. Μετεξέλιξη ενός συμβόλου, 23^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων), Αθήνα 16-18 Μαΐου 2003, Αθήνα 2003, 118-119, όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία.

40. Πρόκειται κυρίως για λεοντοκεφαλές, σύμβολα με εσχατολογικό περιεχόμενο, συνάδοντας έτσι εννοιολογικά με το εικονογραφικό πρόγραμμα των επιτραχηλίων. Για το θέμα, Παζαράς 1988, 94.

φυσιοκρατισμό και μια ισχυρή εκφραστική δύναμη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο αέρας του Μουσείου Μπενάκη (13^{ος}-14^{ος} αι.)⁴¹, ο επιτάφιος του Μιλούτιν (αρχές 14^{ου} αι.)⁴², και το επιγονάτιο του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών (14^{ος} αι.)⁴³.

Αλλά και τα τεχνικά χαρακτηριστικά του επιτραχήλιου μας, όπως η αυστηρή περιγραφή όλων των βασικών σχημάτων με αδιάπτωτη κεντημένη με χρυσό σύρμα ταινία, γνώρισμα παλαιότερων αμφίων, και ο περιορισμός σε ορισμένους τύπους βελονιάς με αρχαία καταγωγή και μακρά χρήση⁴⁴, προτείνουν μια χρονολόγηση προς το τέλος του 14^{ου} αιώνα.

Σύμφωνα με τα όσα προείπαμε το εκτιθέμενο στο νέο σκευοφυλάκιο-Μουσείο της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων επιτραχήλιο εμφανίζει αρχαϊκά και ιδιάζοντα χαρακτηριστικά, τα οποία παρά τη μοναδικότητά τους το συσχετίζουν με έργα της μείζονος βυζαντινής χρυσοκεντητικής και προδίδουν εργαστήριο που εμπνέεται σαφώς από την κλασικιστική παράδοση του 14^{ου} αιώνα. Δεν θα ήταν ίσως μάταιο να θυμηθούμε ότι η προτεινόμενη χρονολόγηση συμπίπτει με την περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας ηγούμενος της μονής του Μεγάλου Μετεώρου ήταν ο πρώην βασιλεύς Ιωάσαφ (Ιωάννης Ούρεσης (Uroš), 1380 περίπου- 1422/23)⁴⁵. Μολονότι δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί προς το παρόν, είναι ελκυστικό να υποθέσουμε ότι το εργόχειρο προσκομίστηκε στη Μονή λίγα χρόνια μετά το 1385/86, στα πλαίσια των παροχών και της προμήθειας των αναγκαιών για το ανακαινισμένο από τον Ιωάσαφ καθολικό (1387/88)⁴⁶.

41. Johnstone 1967, 89. Woodfin 2004, 310-311, εικ. 186.

42. Τώρα στο Μουσείο της Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Βελιγράδι (αρ. 4660) (Čurčić 1989, 251-261, εικ. 2., Woodfin 2004, 315-316, εικ. 189).

43. Σωτηρίου 1936, 108-120.

44. Οι βελονιές εμπλουτίζονται με νέους τύπους στο 16^ο αιώνα. Johnstone 1967, 45.

45. Για τον Ιωάσαφ, Σοφιανός 1990, 58-69.

46. Για την ιστορία της Μονής, Χατζηδάκης, Σοφιανός 1990, 20-28. Σοφιανός 1990, 36-76, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN SPÄT-BYZANTINISCHES EPITRACHELION (STOLA) VOM
MEGALON METEORON KLOSTER. CHRONOLOGISCHE ASPEKTE

Konstantinos M. Vafiadis

Im alten Refektorium des Metamorfoseos Klosters auf Megalon Meteoron-Berg wird unter ihren großen ausgezeichneten *vestes sacralae* eine von hoher Inspiration spät-byzantinische Stola (Epitrachelion) ausgestellt, die jedoch das Datum ihrer Konstruktion nicht angibt.

Die Stola besteht aus einem ununterbrochenen vereinigten Band des verzierten Seidenstoffes, das mit einem einzelnen ununterbrochenen dünnen Streifen der goldenen Faden gestickt wird. Die Jungfrau Maria, Johannes der Vorläufer, sowie vier frontalen und in Paaren dargestellten Hierarchen, werden in den zwei hängenden Teilen unter den Triumphbögen abgebildet. Die Anordnung der Heiligen wird nach dem Opfergebet der Vorbereitung der heiligen Gaben beeinflusst. Das in Kreisen eingeschriebene Kreuz ist das herrschende, dekorative Motiv in den Abständen und in der Franse.

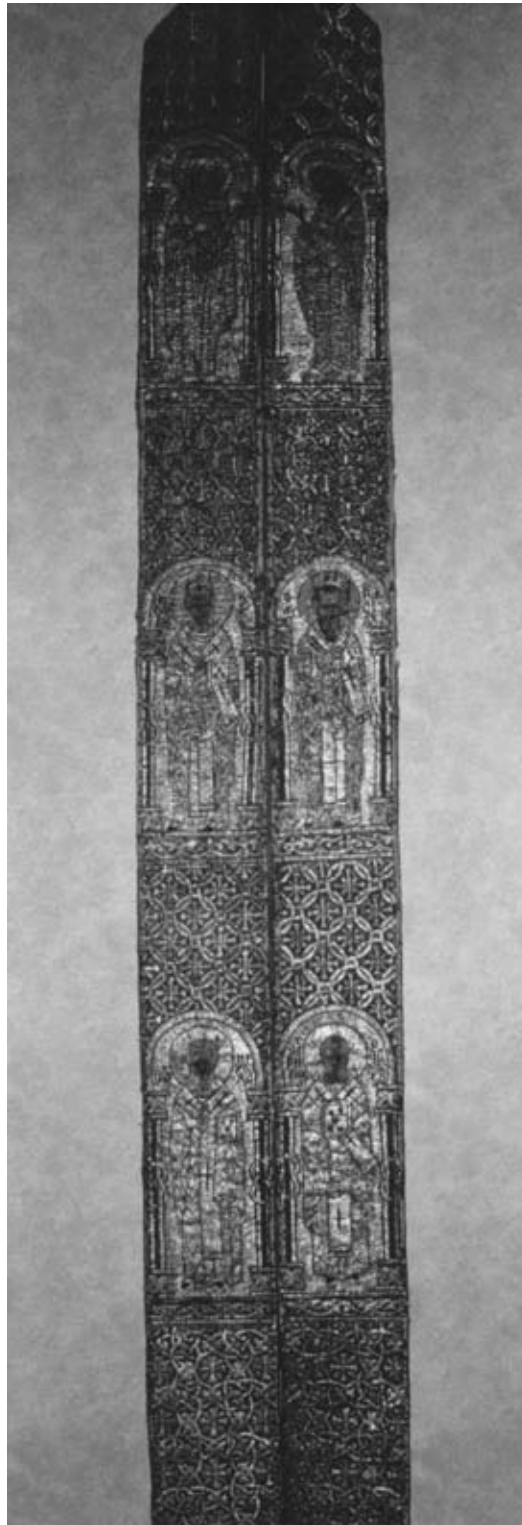
Die einzige bisherige Datierung (14.-15. Jh.) besteht aus der kurzen Erwähnung in der Vitrine des Klosters, die jedoch nicht begründet ist. Unsere Datierung der obenerwähnten Stola (kurz vor 1400) wird von der Analyse seiner speziellen technischen, stilistischen und ikonographischen Eigenschaften in Verbindung mit ähnlichen Stolen, wie die des "Erzbischofs Gregor" (14.-15. Jh.) dokumentiert. Die Dekoration der Stola stellt archaische und eigentümliche Eigenschaften dar, welche trotz ihrer Einzigartigkeit und anhand der klassischen und akademischen Merkmale auf die grosse byzantinische Nähkunst des späten 14. Jahrhunderts verweist. Darüberhinaus fällt unsere Datierung während der Amtszeit des Abtes Joasaph (Johannes Uroš, ca. 1380-1422/23).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνάρας Α., 2001. Παλαιοχριστιανικά χρυσοκέντητα μεταξωτά από τη Θεσσαλονίκη, *Υπουργείο Πολιτισμού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, τεύχ. 8, Θεσσαλονίκη, 38-44.
- Βαφειάδης Κ.Μ., 2002. Τα αθωνικά επιτραχήλια με τρεις μορφές στα κυκλικά διάχωρα. Νέα στοιχεία για τη χρονολόγησή τους, στο *Εικοστό δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002*, Αθήνα, 18-19.
- Βέη-Χατζηδάκη Ε., 1953. *Εκκλησιαστικά κεντήματα*, Αθήνα.
- Δημητροκάλλης Γ., 2001. *Γεράκι, Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, Αθήνα.
- Ζωγράφου-Κορρέ Κ., 1985. *Μεταβυζαντινή - νεοελληνική εκκλησιαστική χρυσοκεντητική*, Αθήνα.
- Θεοχάρη Μ., 1974. Τα χρυσοκέντητα άμφια της μονής Σταυρονικήτα, *Μονή Σταυρονικήτα*,

- Ιστορία, Εικόνες, Χρυσοκεντήματα*, Πατρινέλης Χ. – Καρακατσάνη Α. – Θεοχάρη Μ. (επιμ.), Αθήνα, 149-151.
- Θεοχάρη Μ., 1986. *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα*, Αθήνα.
- Θεοχάρη Μ., 1988. Χρυσοκέντητα άμφια, *Οι Θησαυροί της μονής Πάτμου*, Κομίνης Α. (επιμ.), Αθήνα, 192-193.
- Θεοχάρη Μ., 1994. *Πολυτελή υφάσματα στο Βυζάντιο. Κοσμικά και εκκλησιαστικά*, Αθήνα.
- Θεοχάρη Μ., 1996. Χρυσοκέντητα άμφια, *Ιερά Μονή Βατοπαιδίου, Παράδοση-Ιστορία-Τέχνη*, Άγιον Όρος, τόμ. ΙΙ, 421.
- Θεοχάρη Μ., 1997. Κεντητική, στο *Θησαυροί Αγίου Όρους*, (κατάλογος έκθεσης), Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη, 378-417.
- Καλαμαρά Π., 2001, Το Βυζάντιο ως Οικουμένη, στο *Ώρες Βυζαντίου, έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Μυστράς 2001, Αυγ. 2001- Ιαν. 2002*, (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα, 124-126.
- Μπακούρου Αιμ., 2001, Η πολιτεία του Μυστρά, στο *Ώρες Βυζαντίου, έργα και ημέρες στο Βυζάντιο, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Μυστράς 2001, Αυγ. 2001- Ιαν. 2002*, (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα.
- Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1990. *Ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης, Βίος, ακολουθία, συναξάρια, Μετέωρα*.
- Σωτηρίου Μ., 1936. Χρυσοκέντητον επιγονάτιον του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, *ΠΧΑΕ*, περ. Γ', 2, 108-120.
- Τρεμπέλας Π.Ν., 1982². *Αι τρεις Λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήνα.
- Τσιγαρίδας Ε.Ν., 1992, στο *Χριστιανική Χαλκιδική, Έκθεση στον Πύργο Ουρανούπολης, 17 Ιουλίου-30 Σεπτεμβρίου 1992*, Θεσσαλονίκη, 5-6.
- Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα.
- Bank A., 1985². *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad.
- Bogdanović D. – Djurić V.J. – Medaković D., 1977. *Hilandar*, Heiliger Berg.
- Buckton D. (επιμ.), 1994, *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and culture from British Collections*, London.
- Corović-Ljubinković M., 1964. Le costume liturgique d'un métropolitain de la Rascie, *Zbornik Narodnog Muzeja* 4, 289-304 (γαλλική περίληψη, 305-306).
- Čurčić S., 1989. Late Byzantine *Loca Sancta*? Some questions regarding the form and function of epitaphioi, στο S. Curčić, Doula Mouriki, *The Twilight of Byzantium*, Princeton, 251-261.
- Ettinghausen R., 1984. *Islamic Art and archaeology, Collected Papers*, Rosen-Ayalon M. – Grabar O. (επιμ.), Berlin.
- Johnstone P., 1967. *The Byzantine tradition in church embroideries*, London.
- Kalamaras P., 2001. Sacerdotal vestments, *The Splendour of Heaven, Sacred Treasures from Byzantine Collections and Museums in Greece, September 2001-January 2002*, Frankfurt, Dommuseum, Athens.
- Kuehn S., 2001. *Central Asian and Islamic textiles and works of art*, (exhibition catalogue, 13 October to 24 October 2001), London, 23, αρ. 10.
- Millet G., 1947. *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris.

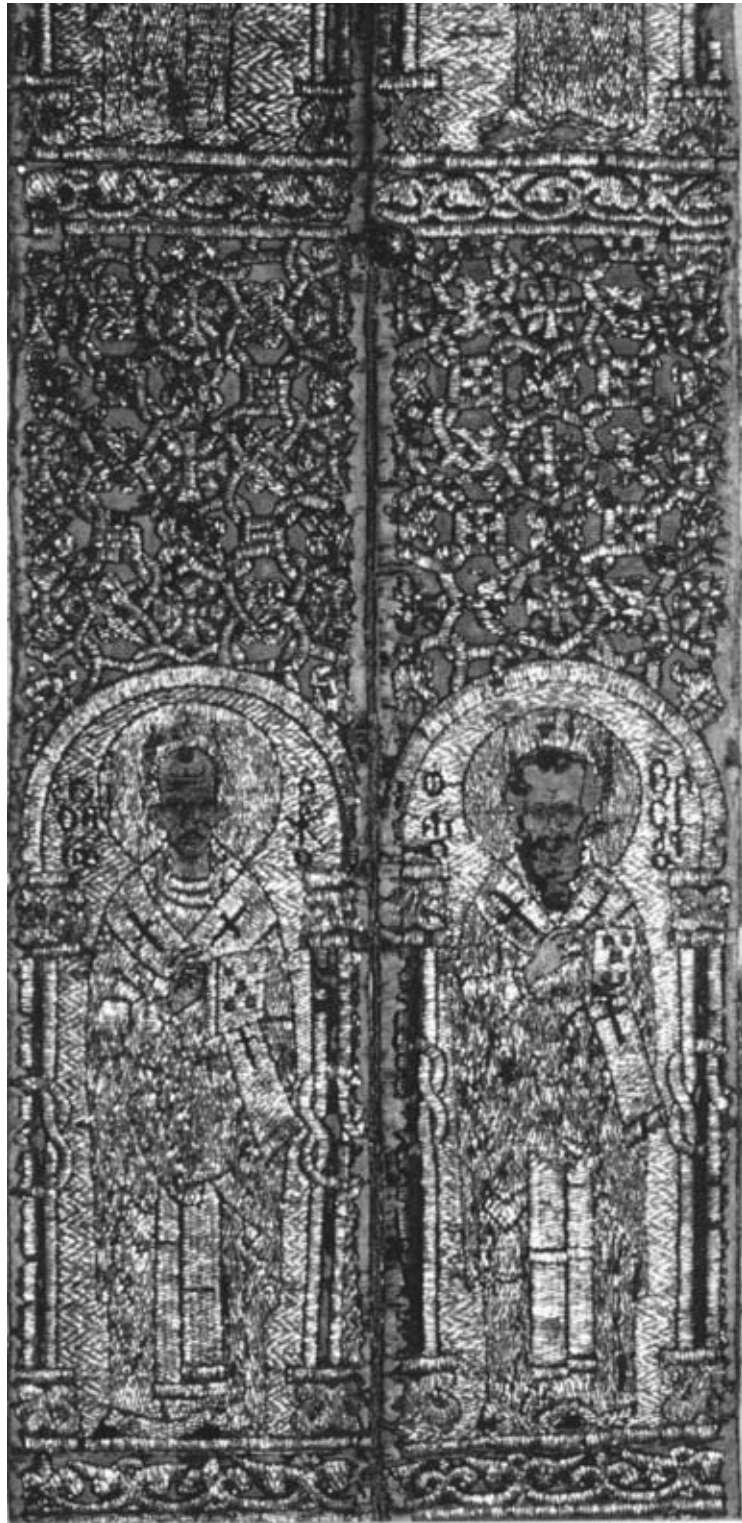
- Muthesius A., 1997. *Byzantine silk weaving AD 400 to AD 1200*, Vienna.
- Piltz E., 1976. *Trois sakkoi byzantins, Analyse iconographique*, Uppsala.
- Solovjev A.V., 1935. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves, *Seminarium Kondakovianum, Recueil d'études Archéologie, Histoire de l'art. Études byzantines*, VII, Praha, 116-164.
- Tafrali O., 1925. *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Paris, 48, αρ. 81.
- Teodoru R., 1966. *Manastirea Tismana*, Bucarest.
- Theocharis M., 1957. Un epitrahilion valaque aux Meteores, *Revue des Etudes Roumains*, 3-4, 29-35.
- Thompson D., 1971. *Coptic textiles in the Brooklyn Museum*, New York.
- Vasilić A. – Šakota M., 1957. *Katalog riznice manastira Pečke Patrijaršije*, Priština.
- Vasilić A., 1967. Jedan prilog klasifikaciji epitrahilija XIV-XIX veka, *Zbornik Narodnog Muzeja (Belgrad)* 5, 351-383.
- Woodfin W., 2004. Liturgical Textiles, στο *Byzantium, Faith and Power (1261-1557)*, (κατάλογος εκθέσεως) Evans H.C. (επιμ.), New York, 295-323.
- Zissi D. – Garašanin M. – Mekanović D. – Trifunović L. (επιμ.), 1969. (κατάλογος εκθέσεως), Belgrad.

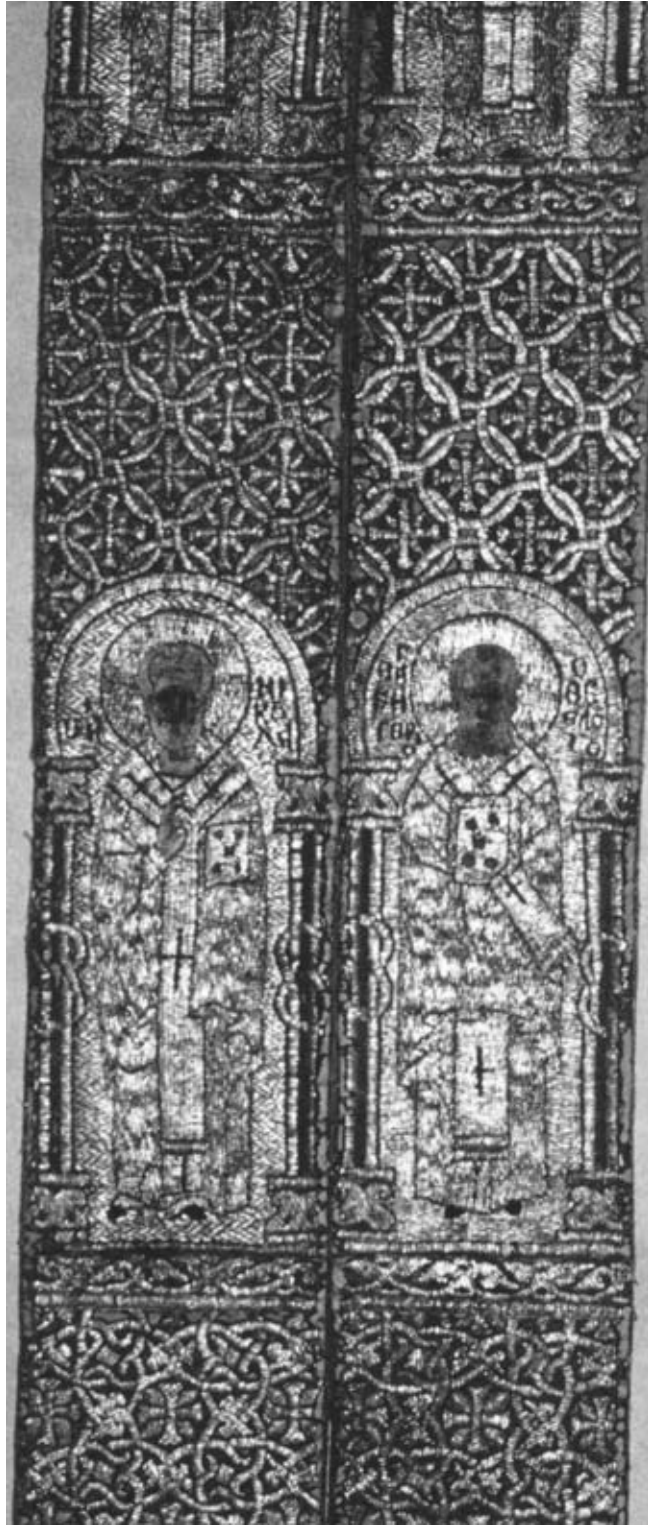
Εικ. 1. Επιτραχήλιο Μ. Μετεώρου.

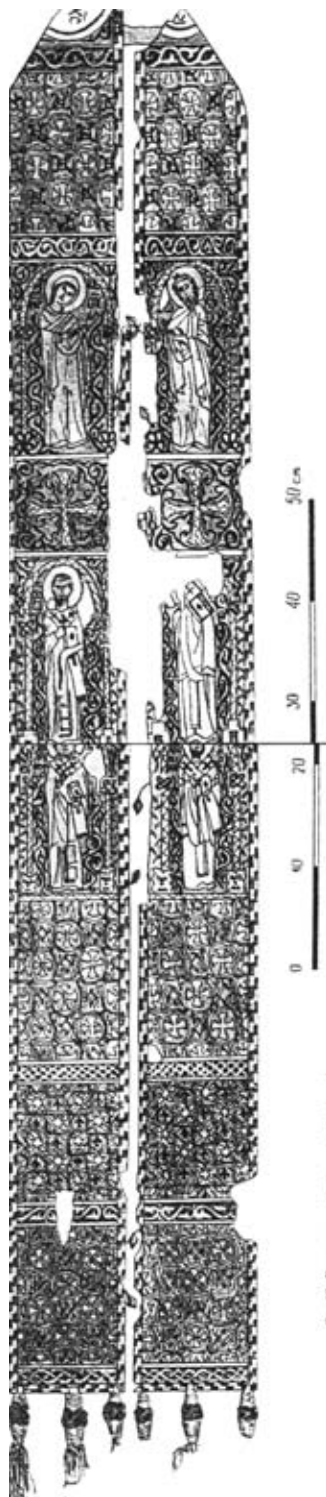
Εικ. 2. Επιτραχήλιο Μ. Μετεώρου, η Παναγία και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος σε δέηση.

Εικ. 3. Επιτραχήλιο Μ. Μετεώρου, οι άγιοι Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Βασίλειος ο Μέγας.

Εικ. 4. Επιτραχήλιο Μ. Μετεώρου, οι άγιοι Γρηγόριος ο Θεολόγος και Νικόλαος Μύρων.

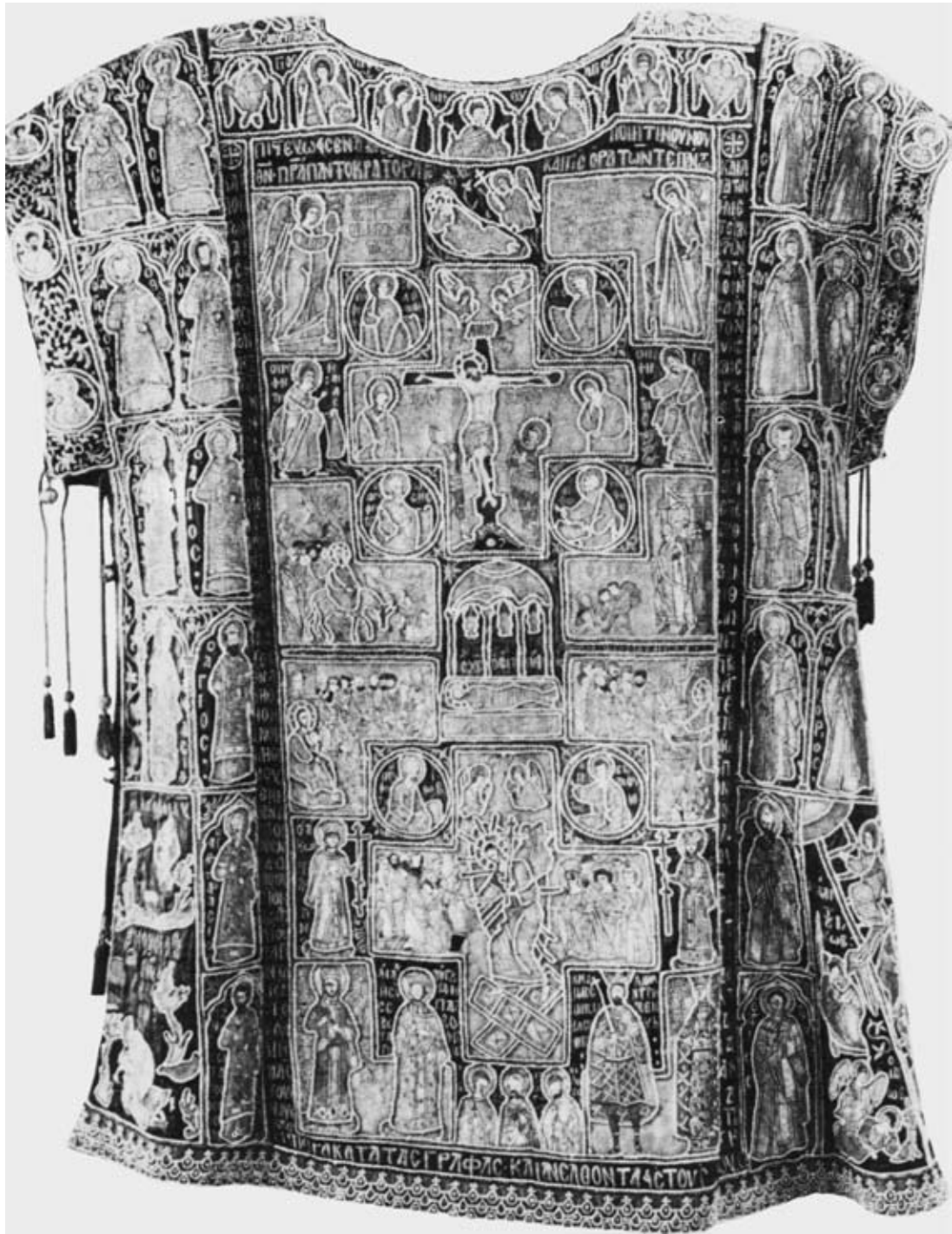
Εικ. 5. Επιτραχήλιο του «Γρηγορίου».

Εικ. 6. Επιτραχήλιο της Ι. Μ. Αγ. Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο.

Εικ. 7. Επιτραχήλιο Ι. Μ. Διονυσίου, ο άγιος Γεώργιος.

Εικ. 8. Σάκκος του Φωτίου.

Εικ. 9α. Επιτραχήλιο του μητροπολίτη «Γρηγορίου», διακοσμητικά θέματα της παρυφής.

Εικ. 9β. Επιτραχήλιο του μητροπολίτη Ανθίμου, διακοσμητικά θέματα της παρυφής.

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΒΑΡΛΑΑΜ ΜΕΤΕΩΡΩΝ*

Ιωάννης Ε. Βλαχοστέργιος

Τα Άγια¹ Μετέωρα αποτελούν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μετά το Άγιον Όρος μοναστικό συγκρότημα του ελλαδικού χώρου. Η μονή Βαρλαάμ (εικ. 1) είναι ένα από τα έξι εν λειτουργία σήμερα μοναστήρια των Μετεώρων.

Ιδρύθηκε περί τα μέσα του 14^{ου} αι. από τον Όσιο ασκητή-αναχωρητή Βαρλαάμ², ο οποίος υπήρξε ο πρώτος οικιστής και ο ονοματοθέτης του μοναστηριού.

Μετά το θάνατό του, δεν υπάρχει καμία πληροφορία για το «Λίθο του Βαρλαάμ»³, ο οποίος έμεινε πλέον ακατοίκητος έως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Από το 1517-18 αρχίζει εκ νέου η ιστορία της μονής με την εγκατάσταση των δεύτερων κτητόρων⁴ της, αυταδέλφων ιερομονάχων οσίων Θεοφάνη (+17 Μαΐου 1554) και Νεκταρίου (+7 Απριλίου 1550).

Μέσα από την αυτοβιογραφία τους διαβάζουμε την οικοδομική κατάσταση που αντίκρυσαν πάνω στο «Λίθο» την οποία περιγράφουν ως εξής: *«Διό και ευρόντες τον πλατύν και ευάερν και ησυχαστικόν λίθον ευρύχωρόν τε και αρεστόν ημίν προς παροίκησιν όντα, όστις και Βαρλαάμ εκαλείτο, παρά τινος μοναχού Βαρλαάμ, οικήσαντος εν αυτώ πάλαι, την επωνυμίαν λαβόντα και άοικον τη πολυετία όντα και έρημον παντελώς ως οικόπεδον, / ηρξάμεθα*

* Την παρούσα εργασία μου αφιερώνω στον πανοσιολογιότατο αρχιμανδρίτη π. Ισίδωρο Τσιατά καθηγούμενο της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων και στη συνοδεία των αδελφών της μονής προς τους οποίους και από τη θέση αυτή εκφράζω τις πιο θερμές ευχαριστίες μου για το αδιάπτωτο ενδιαφέρον τους στην πορεία της υπό εκπόνηση διδακτορικής διατριβής μου. Επίσης από τη θέση αυτή ευχαριστώ τον Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Τρίκκης κ.κ. Αλέξιο ο οποίος μου έδωσε την άδεια να μελετήσω το Ιστορικό Αρχείο της Μητροπόλεώς του.

1. Τα Μετέωρα έχουν χαρακτηριστεί από την Πολιτεία ως Ιερός Χώρος με το Νόμο 2351/1995 (παρ. 3 του άρθρου 1 «Αναγνώριση της περιοχής των Μετεώρων ως ιερού χώρου και άλλες διατάξεις»). Ο «Καθορισμός ορίων περιοχής του Ιερού Χώρου των Μετεώρων» καθορίζεται από την Διυπουργική Απόφαση: Αριθ. 25572/5523/ 14 Οκτωβρίου 1999 (ΦΕΚ.1975/ Τεύχος. Β' /4-11-1999).

2. Ο ασκητής Βαρλαάμ, υπήρξε σύγχρονος του Οσίου Αθανασίου του Μετεωρίτη, από το βίο του οποίου αντλούμε πληροφορίες για τον πρώτο. Βλ. Σοφινός 1990, 49 : «.. ισόχρονοι γαρ όντες ο τε κυρ Βαρλαάμ και ο κυρ Αθανάσιος, όστις κυρ Βαρλαάμ εφύλαττε δια σφενδόνης του κυρ Αθανασίου το σπήλαιον από των ληστών.» και 140, σημ. 21: *«Εκεί σε τοίνυν χρόνον τινά διαρκέσας, λησταί τινές, εν μία νυκτί επιστάντες, εθορύβουν αυτόν, οιηθέντες λαβείν τι εκ της κέλλης αυτού, εν η ουκ ην αυτη πλην ληκυθίου και ολίγοι άρτοι ξηροί εν τη σπυρίδι, ους άνωθεν άλλος αδελφός, Βαρλαάμ καλούμενος, οία λύκους τη σφενδόνη απεδίωξεν. Ιδών τοίνυν ο Αθανάσιος ότι το αυτομολείν εν πειρασμοίς απαράδοτον, έκρινε και αυτός ανελθείν επί μιας πέτρας εις αποτροπήν των χαιρεκάκων ανθρώπων και εν αμεριμνία ησυχάζειν.»*. Επίσης βλ. Βέης 1909, 209-211. RbK 1997, 252-3.

3. Έτσι ονομαζόταν από τότε ο βράχος της μονής.

4. Οι αδελφοί Θεοφάνης και Νεκτάριος ήταν απόγονοι της γνωστής πλούσιας οικογένειας των Αψαράδων από τα Ιωάννινα της Ηπείρου. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Τούρτα 1980, 66-68 και Τούρτα 1999. Επίσης Λάμπρου 1905, 93-120. Γλυκός 1815.

κατά το ζκστ έτος ανανεούν και οικοδομείν αυτόν προς κατοίκησιν, μήτε κλίμακα έχοντα το πρότερον μήτε άλλην οικοδομίαν ειμή μόνον σημεία τινα κτισμάτων και οικοδομών παλαιών και μέρος τι εκ του βήματος του ναού.»⁵.

Με δικές τους δαπάνες ανακαίνισαν το ναό των Τριών Ιεραρχών και αμέσως μετά επιδόθηκαν στην κτιριακή συγκρότηση της μονής και προχώρησαν στην κατασκευή της κλίμακας αναβάσεως, του πύργου με το βριζόνι το έτος 1536⁶, του Καθολικού των Αγίων Πάντων το έτος 1544, κελιών των μοναχών καθώς και άλλων κτισμάτων, όπως το Μαγκκιπέιο με τους φούρνους στη βόρεια πλευρά, και δυτικότερα τα κτίσματα της Τράπεζας (νυν Μουσείο) και της Εστίας (μαγειρείο), διατεταγμένα περιμετρικώς στο βράχο.

Α. Κάτω από τα ανωτέρω δύο εν επαφή κτίσματα της Τράπεζας και της Εστίας διέρχεται υπογειώς το τελευταίο τμήμα της **Πρώτης Οδού** προσπελάσεως. Αυτή είναι η: «δι' αναρρίχησης επί ξύλινης κλίμακας στερεωμένης στη βόρεια πλευρά του βράχου και η εν συνεχεία διαμέσου υπόγειας σήραγγας είσοδος στη μονή» και αναπτύσσεται στη βόρεια πλευρά του κυρίως βράχου της μονής (**εικ. 2**).

Αποτελούνταν από τρία τμήματα: α) την αρχή της πρόσβασης β) την ξύλινη κλίμακα με τέσσερις επιμέρους μικρότερες κλίμακες (**εικ. 3**) και γ) την υπόγεια σήραγγα (**εικ. 4**).

Η αρχή της πρόσβασης στη βόρεια κλίμακα βρίσκονταν στη βάση του βορειοανατολικού άκρου του κυρίως βράχου της μονής, όπου και ο πύργος. Πρόκειται για μια λιθόκτιστη κλίμακα με 20 περίπου διαμορφωμένες (ξερολιθιά) βαθμίδες που κατέληγαν προς τα άνω σε πλατύσκαλο. Από το σημείο αυτό και μετά ο αναβάτης συνέχιζε την πορεία του με αναρρίχηση στην ξύλινη κλίμακα.

Η κλίμακα αυτή ήταν αρκετά ρισοκίνδυνη, είχε αρθρωτή κατασκευή και συνολικά 75 περίπου βαθμίδες⁷. Οι τέσσερις επιμέρους ανισομήκεις κλίμακες (**εικ. 3**) από τις οποίες απαρτιζόνταν έφεραν διαφορετικό αριθμό βαθμίδων η καθεμία, κυμαινόμενο από 15 έως 25 βαθμίδες. Ήταν στερεωμένες με ξύλινους πασσάλους⁸ πάνω στην πρόσοψη της βορειοανατολικής πλευράς του βράχου. Όταν ο αναβάτης ολοκλήρωνε την αναρρίχηση του σε μία από τις επιμέρους κλίμακες, προκειμένου να μετακινηθεί στην επόμενη, έπρεπε να κάνει πήδημα για να συνεχίσει, ενώ πολλές φορές αυτή κινούνταν στο κενό. Τούτο συνέβαινε διότι οι επιμέρους κλίμακες δεν ήταν εφικτό να στερεωθούν σε κατακόρυφη ευθεία λόγω και του απόκρημνου του βράχου. Προς τούτο και για την καλύτερη προσαρμογή τους στο ανώμαλο πρηνές του, οι βαθμίδες όλων των επιμέρους κλιμάκων έφεραν στα άκρα τους αρθρώσεις. Το τελευταίο τμήμα της κλίμακας προς τα άνω κατέληγε στο στόμιο εισόδου λιθόκτιστου οικίσκου⁹, μέσα από το οποίο έπρεπε να περάσει ο αναβάτης πριν πατήσει

5. Λάμπρου 1905, 102-103, στίχοι 28-31, 1-5.

6. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που είναι εντοιχισμένη στην εσωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου του πύργου: «*ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΟΙ Κ(ΑΙ) ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΕΤΟΥΣ ΖΜΔ*», (7044-5508=1536). Βλ. Νικονάνος 1987, 48. Διονύσιος 1976, 17. Γιαννόπουλος 1926, 70. Παπασωτηρίου 1934, 54. Βογιατζίδης 1910.

7. Γιαννόπουλος 1926, 78. Παπασωτηρίου 1934, 46. Και οι δύο αναφέρονται σε 95 βαθμίδες όπου όμως συμπεριλαμβάνονται και οι 20 κτιστές στην αρχή της οδού προσπελάσεως. Συνεπώς ο αριθμός των ξύλινων βαθμίδων που δεν ξεπερνάει τις 75, κατανέμεται σε 15+15+20+25 ανά επιμέρους κλίμακα, από κάτω προς τα άνω.

8. Curzon 1834, 88, όπου ο Λόρδος Curzon περιγράφει την ανάβασή του στη μονή Βαρλαάμ στις 9-11-1834 ως εξής: «...αποφάσισα ν' ανέβω σκαρφαλώνοντας μία σειρά από σκάλες, που υποβαστάζονταν από μεγάλα ξύλινα στηρίγματα στην πρόσοψη του γκρεμού και που έφταναν στην κορυφή του βράχου...».

9. Υπολείμματα του οικίσκου βρίσκονται ακόμα *in situ* πάνω στο βράχο και στη συγκεκριμένη θέση.

το πόδι του στο βόρειο πλάτωμα της μονής, όπου ήταν χτισμένος ο οικίσκος. Επίσης το τελευταίο προς τα άνω τμήμα της ανασύρονταν μερικώς κατά τη νύχτα, από πάνω από το μοναστήρι, ώστε να το καθιστά πραγματικά «απάτητο». Αυτό ήταν ένα πρόσθετο μέτρο ελέγχου των εισερχομένων για λόγους ασφάλειας της μονής.

Στη συνέχεια, ανηφορίζοντας νότια επάνω στο βόρειο πλάτωμα, ο επισκέπτης έφθανε στην είσοδο υπόγειας σήραγγας 7,5μ. περίπου χαμηλότερα από το επίπεδο ανάπτυξης του κτιριακού συγκροτήματος της μονής. Προκειμένου να εισέλθει στο μοναστήρι έπρεπε να περάσει διαμέσου αυτής της υπόγειας διόδου, κάτω από τα κτίσματα της Τράπεζας και της Εστίας. Το τμήμα αυτό έφερε αδιαμόρφωτα σκαλοπάτια, ενώ στην οροφή του σώζονται μέχρι σήμερα αρκετά τμήματα των πώρινων θολιτών του, οι οποίοι «κοσμούσαν» την δίοδο. Στο τέλος της σήραγγας, που είναι και το τέλος της οδού προσπελάσεως, μια ξύλινη βαριά πόρτα ανοίγονταν¹⁰ απευθείας στη δυτική εσωτερική αυλή της μονής.

Β. Η Δεύτερη Οδός προσπελάσεως στη μονή κατά χρονολογική σειρά είναι: «η διαχειροκίνητης ανασυρτικής μηχανής (βριζόνι) εναέρια ανάβαση μέσα σε δίχτυ, στον πύργο της μονής».

Αναπτύσσεται κατακόρυφα στο βορειοανατολικό άκρο (**εικ. 2**) του κτιριακού συγκροτήματος της μονής και ταυτίζεται με τον πύργο¹¹, τον οποίο ανοικοδόμησαν οι κτήτορες το έτος 1536, αποκλειστικώς για την εγκατάσταση ειδικού μηχανισμού, με τον οποίο θα μεταφέρονταν στη μονή τόσο τα διάφορα αγαθά όσο και οι επισκέπτες-προσκυνητές της.

Πρόκειται για χειροκίνητο ανασυρτικό μηχανισμό με το όνομα «βριζόνι» (**εικ. 5**), ο οποίος αποτελείται από τα εξής δύο μέρη: α) από ένα κάθετα τοποθετημένο ξύλινο στρόφαλο, τον «περιστροφικό εργάτη», ο οποίος έφερε δύο κάθετες μεταξύ τους διαμερείς εγκοπές στον κορμό του, όπου τοποθετούνταν αντίστοιχα τα δύο μακριά ξύλινα αδράχτια. Στα άκρα τους έπαιρναν θέσεις από ένας ή από δύο μοναχοί (για τα μεγαλύτερα φορτία), οι οποίοι έκαναν περιστροφικά βήματα γύρω απ' αυτόν. Ο στρόφαλος στο άνω άκρο του περιστρεφόταν μέσα σε κατάλληλη εγκοπή ξύλινου στρωτήρα, (διατομής 0,30×0,30μ.) της οροφής του πύργου, ενώ στο κάτω άκρο του, σε ανάλογη βάση του ξύλινου δαπέδου του, και β) από ένα κανάβινο δίχτυ κρεμασμένο από σιδερένιο άγκιστρο (την αρπάγη) δεμένο στο ένα άκρο χοντρής τριχιάς (ο κάλως) μήκους 50μ. περίπου. Το άλλο άκρο της ήταν στερεωμένο στο άνω τμήμα του στρόφαλου, όπου και τυλίγονταν με τις αργές περιστροφικές κινήσεις των μοναχών. Ο «κάλως» είχε ήδη περάσει μέσα από τροχαλία, στερεωμένη στο βορειοανατολικό άκρο της στέγης του πύργου προς το σημείο ανάβασης, πριν από τη στερέωσή του στο στρόφαλο. Μόλις το δίχτυ με το φορτίο του έφτανε λίγο πιο πάνω από το επίπεδο του δαπέδου του πύργου, δύο μοναχοί το άρπαζαν και το τραβούσαν με τα χέρια τους στο εσωτερικό του, για να το ακουμπήσουν στη συνέχεια στο δάπεδο για εκφόρτωση.

Αργότερα, στο ξύλινο δάπεδο του πύργου ενσωματώθηκαν δύο παράλληλες σιδηροτροχιές μήκους 10μ. η καθεμία και σε απόσταση 1,0μ. μεταξύ τους, πάνω στις οποίες κυλού-

10. Πρόκειται για τοξωτή είσοδο-έξοδο διαστάσεων 1,40μ. ύψος και 1,20μ. πλάτος, η οποία φέρει στο μέσον της στενή πόρτα διαστάσεων 1,40×0,70μ.

11. Όχι για αμυντικούς λόγους, αφού λόγω της φυσικής θέσεώς τους οι μονές δεν είχαν ανάγκη από αμυντικούς πύργους και φρουριακούς περιβόλους.

σε μικρό βαγονέτο¹². Από τότε το δίχτυ φορτώνονταν πάνω στο βαγονέτο ευθύς αμέσως μόλις ανασύρονταν στο ύψος του επιπέδου της στάθμης του δαπέδου του πύργου, και στη συνέχεια, με λιγότερο κόπο, μεταφέρονταν (εικ. 5) πάνω στις σιδηροτροχιές στο εσωτερικό του πύργου για εκφόρτωση¹³.

Επίσης στον ίδιο χώρο του πύργου, και στην ανατολική πλευρά του, λειτουργούσε ένας δεύτερος μικρότερος ανασυρτικός μηχανισμός χωρίς δίχτυ. Αποτελούνταν μόνο από ένα λεπτότερο σχοινί το οποίο επίσης αφού περνούσε από μια μικρότερη τροχαλία κρεμασμένη σταθερά στην άκρη της στέγης του πύργου, κατέληγε στο ένα άκρο του σε σιδερένιο άγκιστρο. Χρησίμευε για την ανύψωση ελαφρών αντικειμένων, τα οποία και ανέσυρε ο μοναχός τραβώντας τα με τα χέρια του από το ελεύθερο άκρο της τριχιάς.

Συνεπώς από το έτος 1536 και εντεύθεν οι οδοί προσπελάσεως στη μονή έγιναν δύο. Και οι δύο αποτυπώνονται με ευκρίνεια στο σχέδιο¹⁴ (εικ. 6) του έτους 1745 του ρώσου μοναχού-περιηγητή Βασιλείου Barskij.

Παρόμοιες οδούς προσπελάσεως είχαμε και στις υπόλοιπες μονές¹⁵ των Μετεώρων, όπως στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου, της Αγίας Τριάδος, του Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά, της Ρουσάνου και του Αγίου Στεφάνου.

Κατά τον Dr. Rudiger S. Berrenberg: «...το αξιολογότερο χαρακτηριστικό των μοναστηριών αυτών είναι ο τρόπος προσέγγισης είτε με χαλαρές ανεμόσκαλες που κρέμονται κατακόρυφες στους βράχους, είτε με ένα δίχτυ που αναβαίνει με το μαγγάνι»¹⁶.

Επίσης τόσο οι απεικονίσεις-σχέδια των διαφόρων περιηγητών του 19^{ου} αιώνα που επισκέφθηκαν το βράχο του Βαρλαάμ, όσο και οι κώδικες της μονής, αποτελούν σημαντικότερες πηγές πληροφοριών, απ' όπου αντλούμε πολύτιμα στοιχεία, όπως είναι οι διάφορες περιγραφές των ανωτέρω οδών προσπελάσεως.

Στον κώδικα 49¹⁷ της μονής περιέχεται «ποίηση»¹⁸ του εξόριστου επισκόπου Ράσκακ Γερασίμου, όπου (15 Απριλίου 1776) στους παρακάτω στίχους 1-4 περιγράφεται η ανάβαση στη μονή ως εξής :

*« Ερχόμενος 'ς του Βαρλαάμ θωρώ το ύψος πώχει
κι' από τον φόβον μ' έλεγα δέν ανεβαίνω όχι.
Και καταιβάζουν το σχοινί το δίχτυ και με βάζουν
και δένοντας τα μάτια μου έτζι και μ' αναιβάζουν».*

12. Πρόκειται για μια σημαντική βελτίωση στον τρόπο διαχείρισης της φορτοεκφόρτωσης του δικτύου, η οποία έλαβε χώρα περί το 1950, οπότε και έγιναν σημαντικές στερεωτικές εργασίες στον πύργο.

13. Στους νεώτερους χρόνους, από το έτος 1950 και εντεύθεν, η τριχιά αντικαταστάθηκε από συρματόσχοινο, ενώ το βριζόνι από βενζινοκίνητο μοτέρ, και στη συνέχεια ηλεκτροκίνητο με ενσωματωμένο κύλινδρο, όπου τυλίγεται το συρματόσχοινο που ανασύρει το δίχτυ.

14. Χρυσοχοϊδης 1979, εικ. 31. Επίσης βλ. RbK 1997, 255-6.

15. α) Φιλλιπίδης-Κωνσταντάς 1988, 167: «Αυτά τα μοναστήρια το παλαιό ήταν 24, τώρα όμως είναι κατοικημένα 13 μόνο, και τά υπόλοιπα είναι έρημα, δέν έχουν άλλο ανέβασμα παρά μία σκάλα κρεμαστή, ή ένα δίχτυ εις τό οποίο εμβαίνει τις και τό τραβούν. Με αυτό τό δίχτυ αναβάζουν και τά αναγκαία τους». β) Ιγγλέσης 1905-6, 878: «Επ' αυτών ήσαν εκτισιμένα πολλά μοναστήρια, εξ ων σώζονται έτι τέσσερα, κατοικούμενα υπό 60 μοναχών. Εις τινα τούτων ανέρχεται τις δια κλιμάκων ή δια καναβίνου δικτύου συρομένου άνωθεν δια τροχαλίας». γ) Ελευθερουδάκη 1930, 38 : «ο επισκέπτης ανέλκεται εντός δικτύου διά τροχαλίας ανασυρομένου υπό των μοναχών, ή αναρριχάται διά κλιμάκων επί των πλευρών του βράχου».

16. Berrenberg 1993.

17. Αριθμήσεως Σπύρου Λάμπρου.

18. Λάμπρου 1907. Γιαννόπουλος 1926, 75.

Στον κώδικα 133 της μονής περιέχεται το στιχούργημα¹⁹ του Τιμοθέου μοναχού Σερραίου για τη μονή, όπου στους παρακάτω στίχους 25-36 ο στιχουργός αναφέρεται στην ανάβαση με το δίχτυ ως εξής:

*«Οράς τον λίθον, θεατά, ανέβα όσον τάχος
από την σκάλαν, αν ποθής, αλλά σοι δίδει θάμβος.
Κλίμαξ υπάρχει θαυμαστή, οία του Ιακώβου,
ην ειδέ ποτε κοιμώμενος, μετά πολλού δε φόβου.
Εκείνη γαρ ουράνιος, ανάβασις αγγέλων
και πάλιν αυ κατάβασις, μυστήριον των ξένων
η δε παρούσα γήινος, έκπληξις των ορώντων
και δυσανάβατος πολλοίς, μόνον των δειλιώντων.
Ανελθε ουν γηθόμενος, πρόσελθε τω δικτύω,
είσελθε, φίλ, απτόητος, έλκουσι τω σχοινίω
οία πτηνόν ανέρχεσαι, στρουθίον των καλλίστων,
όρα ουν ανερχόμενος όρη των ελαχίστων».*

Στον κώδικα 182 της μονής, περιέχεται το στιχούργημα²⁰ του μοναχού Γαβριήλ Αγιαμονίτη ο οποίος στους παρακάτω στίχους 85-88 αναφέρεται στην ανάβαση των επισκεπτών ως εξής:

*«Και εις την πόρταν ύπαγε, βλέπεις πώς το σχοινίον
τραβούν και κόπον ενεργούν ταλαεργών βοδίων
τώρα αναβιβάζουσι και τώρα τουναντίον,
ομοίως ως οι κωπισταί κωπίζουσι εις το πλοίον».*

Σε ότι αφορά τις απεικονίσεις-σχέδια περιηγητών του 19^{ου} αιώνα με τις οδούς προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ διακρίνουμε :

- α) Τη χαλκογραφία²¹ του Γάλλου περιηγητή Paul Durant του 1844.
- β) Το σχέδιο²² του Leon Heuzev, Αύγουστος 1858.
- γ) Τα σχέδια²³ του Άγγλου βουλευτού George Curzon, του 1891.
- δ) Το σχέδιο²⁴ του Harry Fenn, Αύγουστος 1897.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της προετοιμασίας για την ανάβαση με το δίχτυ από τον George Curzon²⁵: *«Το δίκτυον απλούται επί του εδάφους, προσκεφάλαιον τίθεται επ' αυτού, ο επισκέπτης κάθεται οκλαδόν επί του προσκεφαλαίου, αι τέσσαρες γωνίαι του δικτύου συναρμολόζονται υπεράνω της κεφαλής επί της αρπάγης (γάτζος), το σημείον (σύνθημα) δίδεται, και ως ιχθύς εν απόχη ανυψούται ορχούμενος εις τον αέρα, περιδινούμενος βραδέως και ενίοτε κτυπών επί του βράχου».*

Αναφερόμενος στη μονή Βαρλαάμ αναφέρει²⁶ ότι: *«Το πάλαι υπήρχε γέφυρα, ζευγνύ-*

19. Σοφιανός 1999. Ο κώδικας αυτός αντιγράφηκε ολόκληρος (και το στιχούργημα εν προκειμένω) τον Σεπτέμβριο του 1784.

20. Σοφιανός 1986.

21. Σοφιανός 2000, 483, πίν. ΙΑ'. Η εν λόγω χαλκογραφία δεν αποδίδει την πραγματικότητα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι σχεδιάστηκε από τον H. de Leomenil από περιγραφή (κατά τον Paul Durant). Από το περιηγητικό του Didron 1844.

22. Σοφιανός 2000, 484, πίν. ΙΒ'.

23. Curzon 1891α.

24. *The Century illustrated monthly magazine*. LIV, no. 4, 500.

25. Curzon 1891β, 297.

26. Curzon 1981β, 299.

ουσα το χάσμα, το χωρίζον από της γης τον βράχον τούτον, αλλ' η γέφυρα κατεστράφη, και η άνοδος τανύν γίνεται μόνον η διά της συσκευής των ηνωμένων κλιμάκων, ήτις είναι ενταύθα μακροτέρα αλλ' ολιγώτερον κραδαίνουσα παρά εν τη Μεταμορφώσει, η διά κάλω (σχοινί) και δικτύου, τα οποία κατέρχονται από μεγαλειτέρου ύψους, υπολογιζόμενου παρά του Κούρτωνος εις 222²⁷ πόδας, αλλ' αναβιβαζόμενου υπό του οδηγού μας εις πόδας 340. Η άνοδος ή κάθοδος διήρκεσεν ενταύθα το διπλούν, ήτοι τρία λεπτά, και η μεταρσίωσις ηδύνατο να επιφέρη σκοτοδίνην εις ασθενή κεφαλήν».

Μέχρι και την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα (το έτος 1905) επιβεβαιώνεται μέσα από αρχειακό φωτογραφικό²⁸ υλικό (εικ. 3) η χρήση και των δύο οδών προσπελάσεως, αλλά κυρίως της δεύτερης με το δίχτυ.

Γ. Όμως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχαν ήδη αρχίσει οι ενέργειες για επέμβαση στην ανατολική πλευρά του βράχου, προκειμένου να αντιμετωπισθεί με την μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια το πρόβλημα της πρόσβασης στη μονή. Αυτό έγινε εφικτό με την δημιουργία μιας **Τρίτης Οδού** προσπελάσεως, η οποία αποτελεί σήμερα την κύρια πρόσβαση στη μονή. Κατασκευάσθηκε κατά ένα μεγάλο τμήμα της στην ανατολική πρόσοψη του κυρίως βράχου της μονής καθώς και στον απέναντί της, ανατολικότερα, μικρότερο βράχο, από τον οποίο χωρίζεται με βαθιά χαράδρα.

Η Τρίτη Οδός προσπελάσεως (εικ. 2) αποτελείται από τρία τμήματα: α) Το τμήμα της οδού, ανατολικά της χαράδρας, που αναπτύσσεται νοτιοανατολικά γύρω από ένα μικρότερο ανθρωπόμορφο βράχο, με κατάληξη στη βόρεια πλατεία (εικ. 9) β) Από την πεζογέφυρα η οποία συνδέει τον προηγούμενο βράχο με τον κυρίως βράχο της μονής (εικ. 10) και γ) Από το τμήμα της οδού προσπελάσεως, δυτικά της πεζογέφυρας, το οποίο αναπτύσσεται στην ανατολική πρόσοψη του κυρίως βράχου της μονής (εικ. 8 και εικ. 9).

Μέσα από την οικοδομική ιστορία της Τρίτης Οδού προσπελάσεως, μπορούμε να διακρίνουμε πέντε βασικές κατασκευαστικές φάσεις, από τις οποίες «πέρασε» στο διάστημα του ενάμισι περίπου αιώνα (1850-2000). Πολλές από αυτές είχαν ταυτόχρονη κατασκευαστική εξέλιξη και είναι οι εξής:

Α φάση: Η κατασκευή ράμπας από λιθοδομή (ξερολιθιά) στο βόρειο άκρο του ανατολικού τμήματος της νέας διόδου πρόσβασης, καθώς και η δημιουργία αντίστοιχης ράμπας καθόδου στο δυτικό του άκρο. Η ράμπα αυτή είχε πλάτος 1,50μ. και εκτείνονταν σε μήκος περίπου 15μ., στο νότιο άκρο της σημερινής πλατείας, όπου ο χώρος στάθμευσης των οχημάτων των προσκυνητών. Από το σημείο αυτό ο επισκέπτης ανέβαινε (με τη βοήθεια της ράμπας) πάνω στο μικρό ανεξάρτητο βράχο, ο οποίος χωρίζονταν με βαθιά χαράδρα από τον κυρίως βράχο της μονής. Στη συνέχεια κατηφόριζε δυτικά μέχρι το ανατολικό άκρο της πεζογέφυρας διαμέσου της οποίας η οδός προσπελάσεως συνεχίζονταν στην ανατολική πρόσοψη του κυρίως βράχου της μονής.

Ακολουθούν οι εργασίες του 1934-5 για τη βελτίωση της βατότητας και της ασφάλειας της οδού α) με την κατασκευή «προφυλακτηρίων τοιχωμάτων», κατά μήκος της νότιας πλευράς του και β) με την κατασκευή στο βόρειο άκρο της οδού 35 περίπου τσιμεντοβαθμίδων (εικ. 9) κατανεμημένων σε τέσσερις ανισομήκεις βαθμιδοφόρους πάνω στην υπάρχουσα ράμπα, που την συνέδεε με την πλατεία στάθμευσης των οχημάτων.

27. Δηλαδή 74 μέτρα. Ο βράχος της μονής Βαρλαάμ έχει ύψος 373μ. μετρούμενο από την επιφάνεια της θάλασσας.

28. Λαμπάκης 1910.

Πολύ αργότερα, κατά το έτος 1982 έγινε ο εκβραχισμός του βορειοανατολικού καμπύλου τμήματος της οδού σε μήκος 60μ. περίπου, προκειμένου να μειωθεί ο συνολικός αριθμός των βαθμίδων της Τρίτης Οδού προσπελάσεως στη μονή. Το έτος 1992 συνεχίστηκαν οι εργασίες βελτιώσεως και εκβραχισμού, του ίδιου τμήματος, οι οποίες απέβλεπαν στην ομαλοποίηση του εσωτερικού του για καλύτερη βατότητα.

Β φάση: Η κατασκευή της πρώτης ξύλινης πεζογέφυρας το έτος 1860 και η αντικατάστασή της με νέες κατά τα έτη 1908 (εικ. 10) και 1962. Αυτή ένωνε τον κυρίως βράχο της μονής με την ανατολικά της χαράδρας «στεριά», όπου αναπτύσσονταν το ανωτέρω (Α φάση) τμήμα της νέας οδού προσπελάσεως.

«*Η γέφυρα εκείνη είχε γίνει τω 1860 ξυλίνη υπό του ηγουμένου Γαβριήλ και εκάη υπό των Τούρκων υποκινουμένων και υπό του εκ Καλαμπάκας Αθ. Κουκουράβα τω 1872 και ξαναέγινε τω 1908 ηγουμενεύοντος του Πανοσ. Ιακώβου Σταμάτη*»²⁹. Η κατασκευή της δεύτερης ξύλινης γέφυρας έγινε από τον Ηπειρώτη ηγούμενο Ιάκωβο Σταμάτη³⁰ στις αρχές του έτους 1908. Η γέφυρα αυτή «κράτησε» μέχρι το έτος 1961, οπότε λόγω της ετοιμορροπίας αντικαταστάθηκε το 1962 από νέα³¹, με άνοιγμα χαραδρώσεως 11,40μ. Η κατασκευή της ήταν από σιδηροδοκούς, με ξύλινο κατάστρωμα και ξύλινα προστατευτικά κιγκλιδώματα. Σε ότι αφορά το κατάστρωμα της πεζογέφυρας, είχε μήκος 13μ. και καθαρό πλάτος 1,50μ.

29. Παπασωτηρίου 1934, 47. Για επιβεβαίωση του ονόματος του ηγουμένου Γαβριήλ της μονής Βαρλαάμ βλ. Βέης 1984, 95-6 όπου στο φύλλο 7^α: «σημείωμα ενσφράγιστον του έτους 1862 φέρον προς τοις άλλοις τας υπογραφάς του ηγουμένου Γαβριήλ και του προηγουμένου αρχιμανδρίτου Ανατολίου». Επίσης βλ. ΙΑΜΤΣ 3, 1885, Φ.16, Π/Υ Μονής Βαρλαάμ έτους 1885, Κεφ. Β' - Εξοδα, φ. 6^{ον}, α/α 2, όπου : «Δι' ανέγερσιν της προ 15ετίας υπό κακονεχούς χειρός καταστραφείσης ξυλίνης γεφύρας της Μονής...» το προϋπολογισθέν ποσόν των 1300 δρχ. Από την τελευταία αυτή πηγή επιβεβαιώνεται ότι η γέφυρα καταστράφηκε περί το έτος 1870. Επίσης από το ίδιο αρχείο ΙΑΜΤΣ, σε σχετικό έγγραφο : Ο Μητροπολίτης Σταγών, (Μελέτιος Β' 1876-1887), αριθ. πρωτ. 310/διεκ. 316, Καλαμπάκα 1^η Μαρτίου 1885, Προς τό Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, περί «χορηγήσεως αδείας προς κατασκευήν γεφύρας της εν Μετρώροις Μονής Βαρλαάμ οι Αγιοί Πάντες», όπου κλείνοντας το έγγραφο αναφέρει: «Διό και παρακαλείται το Σεβαστόν Υπουργείον όπως ευαρστηθή το δυνατόν ταχύτερον και χορηγήσει την άδειαν της κατασκευής της εν λόγω γεφύρας». Για το ΙΑΜΤΣ βλ. Μπαμπούνης 1980, 429.

30. Παννόπουλος 1926, 79, όπου: «...ο καλός ηγούμενος Ιάκωβος Σταμάτης κατεσκεύασε γέφυραν συνδέουσαν τον βράχον μεθ' ετέρου». Επίσης βλ. ΙΑΜΤΣ 15, 1907-1908, Φ. 57, έγγραφο του Νομάρχη Τρικάλων, αριθ. πρωτ. 432/5-7-1907, Προς την Επισκοπική Επιτροπή Τρίκκης και Σταγών, όπου ορίζει αντιπρόσωπόν του, ο οποίος μαζί με τον αντιπρόσωπο της Επισκοπικής Επιτροπής Τρίκκης και Σταγών, θα μεταβούν από κοινού στη μονή Βαρλαάμ δια την εγκατάσταση του ηγουμένου Ιακώβου Σταμάτη και του Παρθενίου Δημητριάδη ως συμβούλου. Επίσης από το ίδιο αρχείο ΙΑΜΤΣ, Φ.58, έγγραφο του Επισκόπου Τρίκκης και Σταγών (Ανθίμου Γ' 1907-1914), Προς τους Συμβούλους της μονής Βαρλαάμ, αριθ. πρωτ. 620/ διεκ. 499/2-10-1908, όπου ορίζει προσωρινό ηγούμενο τον ιερομόναχο Ιωάννη Μέρμιγκα από την μονή Αγίου Στεφάνου, μετά από την παραίτηση του Ιακώβου Σταμάτη για λόγους σοβαράς ασθένειας.

31. Η στατική μελέτη της νέας γέφυρας εκπονήθηκε από τον πολιτικό μηχανικό Ε. Καλκετενίδη, προϊστάμενο της Τεχνικής Υπηρεσίας Νομαρχίας Τρικάλων, το Νοέμβριο του 1961. Προέβλεπε σύστημα διπλής άντωσης με κύριους στατικούς φορείς από δύο σειρές σιδηροδοκών, σε απόσταση κέντρων 1,50μ. και διατομής υψίκορμου διπλού ταφ ΝΡ 18 για την επάνω οριζόντια σειρά, οι οποίοι εδράζονται σε πέλμα επιφανείας από οπλισμένο σκυρόδεμα στα δύο άκρα της χαράδρας. Αντίστοιχα η κάτω σειρά είναι από όμοιους σιδηροδοκούς ΝΡ 16 οι οποίοι πέραν του κεντρικού τμήματος της πεζογέφυρας μήκους 4,60μ. που είναι σε επαφή με την επάνω σειρά, διακλαδίζονται υπό γωνία 40 μοιρών προς τα κάτω σε αντηρίδες των οποίων τα άκρα εδράζονται σε πέλματα από οπλισμένο σκυρόδεμα στις δύο ανάντι άκρες του βραχώδους ερείσματος της χαράδρας. Η εν λόγω μελέτη «αντιγράφει» επιτυχώς όλα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της υπάρχουσας μέχρι το 1961 ετοιμορροπής γέφυρας του έτους 1908, όπως π.χ. τις ξύλινες αντηρίδες, τα προστατευτικά κιγκλιδώματα ασφαλείας και χρησιμοποιεί τα υπάρχοντα από οπλισμένο σκυρόδεμα βάθρα, για την έδραση των νέων αντηρίδων από σιδηροδοκού τύπου ΝΠ 16.

Αποτελούνταν από φέρον σανίδωμα πάχους 0,07μ. με σανίδωμα φθοράς 0,03μ. πάνω από αυτό. Ως προστατευτικά κιγκλιδώματα³², έφερε οχτώ ξύλινους ορθοστάτες διατομής 0,12×0,10μ. σε κάθε πλευρά της, και για λόγους ομοιομορφίας χειρολισθήρα της ίδιας διατομής. Επιπλέον κάθε ορθοστάτης εξωτερικώς του καταστώματος έφερε για λόγους ενίσχυσης λοξές ξύλινες αντηρίδες διατομής 0,06×0,10μ., εκτός από τις λεπτές λάμες με τις οποίες στηρίζονταν εσωτερικά πάνω στο ξύλινο κατάστρωμα.

Όμως η παραπάνω στατική μελέτη τροποποιήθηκε³³, ώστε η νέα γέφυρα να μην φέρει αντηρίδες, αλλά να φέρεται από τέσσερις υψίκορμους διπλού ταυ σιδηροδοκούς τύπου NP 24, τοποθετημένους παράλληλα μέσα στο πλάτος (1,50μ.) της πεζογέφυρας. Τα αρχικά ξύλινα κιγκλιδώματα της γέφυρας αντικαταστάθηκαν το 1975³⁴ από σιδερένια, όπως και το ξύλινο κατάστρωμά της από ικανού πάχους μεγάλα φύλλα λαμαρίνας.

Γ φάση: Η κατασκευή τοιχίων αντιστήριξης από λιθοδομή (ξερολιθιά) πάνω στο φυσικό πρηνές της ανατολικής όψης (**εικ. 9**) του κυρίως βράχου της μονής καθώς και η παράλληλη κατασκευή οφιοειδούς ράμπας, πλάτους 1,5μ. περίπου, η οποία υποστηρίζονταν στατικά από τα παραπάνω τοιχία. Αργότερα κατά το έτος 1921³⁵ γίνεται επί ηγουμενίας Ιακώβου Σταμάτη, η λάξευση ενός νέου τμήματος κλίμακας³⁶ στη βορειοανατολική βάση

32. Σύμφωνα με την απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου / Πράξη 44/10-7-62, του Υπουργείου Πολιτισμού.

33. Αρχείο ΔΑΒΜΜ-ΥΠ.ΠΟ. Από σχετική απαντητική επιστολή του μελετητή της γέφυρας κ. Ε. Καλκετενίδη με ημερομηνία 11-12-1961, προς τον Διευθυντή της Διεύθυνσης Αναστήλωσης κ. Ευστ. Στίκα, γίνεται σαφής αναφορά του ονόματος του αρχιτέκτονα της Διεύθυνσης Αναστήλωσης κ. Σολωμονίδη, ο οποίος και πρότεινε την τοποθέτηση τεσσάρων παράλληλων υψίκορμων σιδηροδοκών, αντί του συστήματος διπλής άντωσης με αντηρίδες, που προβλέπονταν αρχικά από το μελετητή. Οι σιδηροδοκοί εστάλησαν από την αποθήκη υλικού της Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων, από την Αθήνα. Βλ. έγγραφο του αρχείου αριθ. πρωτ. 5433/2-5-1962, Βασίλειο της Ελλάδος, Προεδρία Κυβερνήσεως, Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστήλωσης, Διευθυνσις Αναστήλωσης, του Διευθυντού της κ. Ευστ. Στίκα, Προς τον επιμελητήν Αρχαιοτήτων Θ' Περιφέρειας κ. Αγγελον Λιάγγουραν, Βόλον, με θέμα: «Μελέτη κατασκευής γεφύρας Μονής Βαρλαάμ».

Οι σιδηροδοκοί είχαν ενιαίο μήκος 12μ., το οποίο όμως δεν ήταν αρκετό για να πακτωθούν επαρκώς στα άκρα τους, και ζητήθηκε από τον μελετητή η επέκτασή τους κατά 1,50μ. με αντίστοιχης διατομής τμήματα. Βλ. από το ίδιο αρχείο επιστολή του μελετητή κ. Ε. Καλκετενίδη με ημερομηνία 12-12-1961, προς τον Διευθυντή της Αναστήλωσης κ. Ευστ. Στίκα, για το θέμα των εξευρεθέντων 12μέτρων σιδηροδοκών στην Αθήνα, για τους οποίους ζητά αν είναι δυνατόν να τους επεκτείνουν με λάμες συνδέσεως κατά 1,50μ. και προς τις δύο πλευρές (αφού το προς γεφύρωση κενό είναι 11,40μ.), ή αν μετά την επιμήκυνση δεν ήταν εύκολη η μεταφορά τους (12,0μ+1,50μ.+1,50μ.=15μ.), να σταλούν ως 12μ. με τις σπές για τις λάμες σύνδεσης έτοιμες και η συναρμολόγηση να γίνει στη μονή. Τελικά στις 29 Μαρτίου 1962, οι σιδηροδοκοί και όλα τα άλλα υλικά για την κατασκευή της γέφυρας έφθασαν στη μονή Βαρλαάμ με φορτηγό αυτοκίνητο από την Αθήνα. Βλ. από το ίδιο αρχείο, σχετικό ευχαριστήριο τηλεγράφημα του Μητροπολίτου Τρίκκης κ. Διονυσίου, προς Υπουργείο Προεδρίας - Διεύθυνσιν Αναστήλωσης-Αθήνας, με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1962: «*Σιδηροδοκοί μετεφέρθησαν Μετέωρα ευχαριστούμεν - Τρίκκης Διονύσιος*».

34. Σύμφωνα με ανάγλυφη χρονολογία του έτους «1975» στο ανατολικό άκρο του βόρειου προστατευτικού κιγκλιδώματος της πεζογέφυρας.

35. Η χρονολογία «1921» είναι λαξευμένη με μεγάλους αριθμούς μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο επίσης λαξευμένο πάνω στο βράχο, στο ύψος της 52^{ης} βαθμίδας της παρακαμπτήριας κλίμακας, με αρχή της αρίθμησης την «πλατεία στο δίχτυ», στη βάση του κυρίως βράχου της μονής.

36. Παπασωτηρίου 1934, 46. Σκουβαράς 1961, 55. Πιαννόπουλος 1926, 95 όπου: «*Πρώτη κατεσκευάσθη η κλίμαξ της Μονής Βαρλαάμ τω 1921, ηγουμενεύοντος του πανοσιοτάτου κυρίου Ιακώβου Σταμάτη, Ηπειρώτου. Δευτέρα κατεσκευάσθη η κλίμαξ της Μονής Μεταμορφώσεως κυρίως Μετεώρου (Πλατέος Λίθου), ηγουμενεύοντος του πανοσιοτάτου ιερομονάχου Χαραλάμπους Σκαρπαλέζου τω 1923. Τρίτη κτεσκευάσθη η κλίμαξ της μονής Αγίας Τριάδος τω 1925, ηγουμενεύοντος του πανοσιοτάτου ιερομονάχου κυρίου Νικάνδρου*».

του κυρίως βράχου της μονής, ως συντομότερη και εναλλακτική πρόσβαση³⁷(**εικ. 10**), η οποία παρακάμπτει τη χρήση της πεζογέφυρας. Στα επόμενα χρόνια, κατά τις εργασίες του 1930, η υπάρχουσα ράμπα διαμορφώθηκε σταδιακά σε κλίμακα με βαθμιδοφόρους των 2 έως και 15 βαθμίδων, και με συνολικό αριθμό 102 σκαλοπάτια. Η κλίμακα αυτή παλαιότερα (1860-1930) σταματούσε σε απόσταση 2,70μ. από την πρόσοψη της ανατολικής εισόδου της μονής, από την οποία την χώριζε ένα κενό.

Δ φάση: Η διάνοιξη υπόγειας διόδου, παρόμοιας με εκείνη της βόρειας οδού προσπελάσεως, λαξευμένης³⁸ στο βράχο του ανατολικού περιβόλου (**εικ. 2**). Βρίσκεται κάτω από το βόρειο άκρο του ισόγειου κτηρίου του Νοσοκομείου-Γηροκομείου της μονής. Επίσης χρησιμεύει και ως έδρα του θυρωρού (πορτάρη) της μονής, πέραν της χρήσης του ως «διαβατικού». Έχει μήκος 9μ., μέσο πλάτος 1.65μ. και είχε αρχικά 14 σκαλοπάτια³⁹.

Στο ανατολικό της στόμιο οριοθετείται η νέα κύρια είσοδος στη μονή η οποία φράσσεται από βαριάς κατασκευής δίφυλλη πόρτα με σιδερένιες αμπάρες.

Ε φάση: Μεταξύ της νέας εισόδου στη μονή και της αρχικής ράμπας πάνω στο φυσικό βράχο, η οποία στη συνέχεια διαμορφώθηκε σε κλίμακα, παρεμβάλλονταν για λόγους ασφαλείας της μονής, κενό μήκους 2,70μ. περίπου, το οποίο γεφυρώνονταν με ξύλινη πεζογέφυρα⁴⁰. Για προφανείς λόγους ασφάλειας η γέφυρα ήταν κινητή και ανασύρονταν από το εσωτερικό της νέας εισόδου με τη βοήθεια χειροκίνητης ξύλινης ανέμης (**εικ. 8**), η οποία ήταν οριζόντια τοποθετημένη σε μικρό ξύλινο πατάρι ακριβώς πάνω από την δίφυλλη πόρτα της κυρίας εισόδου στη μονή και προς το εσωτερικό του διαβατικού. Στα δύο άκρα του στροφάλου της έφερε από μία σειρά από πέντε μικρά αδράχτια, κάθετα φυτεμένα στο κορμό της. Μια χοντρή τριχιά με σιδερένιο άγκιστρο (γάντζο) στο ένα άκρο της περνούσε από ειδική κτιστή τετράγωνη θυρίδα στο υπέρθυρο της κυρίας εισόδου για να ανασύρει ή να κατεβάσει την κινητή ξύλινη γέφυρα. Το κενό που γεφύρωνε, διαστάσεων 2,70μ. μήκους και 1,80μ. μέσου πλάτους, αντικαταστάθηκε⁴¹ αργότερα από τη σημερινή πέτρινη θολωτή

37. Το τμήμα αυτό της κλίμακας είναι λαξευμένο μέσα σε φυσική εσοχή στην πρόσοψη του κυρίως βράχου της μονής και φέρει σήμερα 66 βαθμίδες. Ξεκινάει από το βορειοδυτικό άκρο της υπάρχουσας σήμερα «πλατείας στο δίχτυ», ακριβώς στα ριζά του κυρίως βράχου και καταλήγει στο δυτικό άκρο της πεζογέφυρας. Βλ. Βέη 1975, 40 όπου αναφέρει ότι: «1) Ο επίσκοπος Τρίκκης Πολύκαρπος διώρισε τρεις καλούς ηγουμένους εις τα Μετέωρα, ... γ) Βαρλαάμ, τον Ιάκωβον Σταμάτην, Ηπειρώτην, όστις κατεσκεύασε γέφυραν προς μετάβασιν εις την μονήν και σκέπτεται να τάμη τον βράχον λαξευτός ίνα κατασκευάση οδόν μέχρι της μονής συντομωτέραν».

38. Νικονάνος 1973, 380 όπου: «Συνετηρήθη η κτιστή τοξωτή δίοδος, μήκ. 10μ. περίπου, ήτις οδηγεί εκ της εξωτερικής θύρας της μονής εις την εσωτερικήν αυλήν».

39. Αρχικώς ήταν στενότερο το δυτικό της στόμιο απ' ότι σήμερα (2,10×1,50μ.). Επίσης σήμερα έχει 12 βαθμίδες, οι οποίες μειώθηκαν το 1988 κατά δύο, σύμφωνα με την προφορική μαρτυρία του τεχνίτη που εκτέλεσε την εργασία.

40. Αντίστοιχη κατασκευή κινητής ξύλινης γέφυρας υπήρχε και στη μονή του Αγίου Στεφάνου. Βλ. R. Curzon 1834, 94, όπου: «...μας έφερε στην είσοδο της Μονής του Αγίου Στεφάνου, στην οποία ανεβήκαμε από μία ξύλινη κινητή γέφυρα». Επίσης βλ. Curzon 1891β, 278 όπου: «...διά γεφύρας ζευγνομένου. Το επισφαλές του παλαιού χρόνου, όπερ παρήλθε νυν, αποδεικνύεται διά σιδηράς τροχαλίας υπεράνω της εισόδου δι' ης η κινητή γέφυρα υψούτο το πάλοι, καταβιβαζομένη μόνον δι' επισκέπτας εμπιστοσύνης αξίους. Η σημερινή γέφυρα είναι μόνιμος και σταθερά.»

41. Η ανασυρόμενη-κινητή γέφυρα αντικαταστάθηκε προς το τέλος της δεκαετίας του 1930, από τη σημερινή θολωτή κατασκευή προ της κυρίας εισόδου στη μονή. Οι θολίτες της, είναι όλοι τους από την ίδια πέτρα από την οποία είναι κατασκευασμένο, το έτος 1930, το διώροφο κτήριο του Ξενώνα (νυν Αρχονταρίκι) της μονής. Αντίστοιχη, πολύ μεταγενέστερη όμως ενέργεια αντικατάστασης της παλιάς ξύλινης γέφυρας από μόνιμη πέτρινη, έχουμε και στη μονή Αγίου Στεφάνου. Βλ. Τζήμας 2000, 398, 409, **εικ.16, 17**.

κατασκευή η οποία φέρει το πλατύσκαλο προ της κυρίας εισόδου και τις τελευταίες βαθμίδες της κλίμακας.

Οι εξωτερικές όψεις της μονής του τέλους του 19^{ου} (1897) αιώνα και αρχών του 20^{ου} (1905), επιβεβαιώνουν⁴² τη συνύπαρξη και των τριών οδών προσπελάσεως, όπως η βόρεια άποψη της μονής (**εικ. 10**) όπου απεικονίζονται: η πεζογέφυρα του έτους 1908 με τις τέσσερις ξύλινες αντηρίδες, το νέο συντομότερο βορειοανατολικό τμήμα της κλίμακας του έτους 1921, καθώς και το πρώτο τμήμα της τρίτης οδού με της τιμεντοβαθμίδες.

Τέλος στο διάστημα 1998- 2000 και μέσα από το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (ΠΕΠ) της Περιφέρειας Θεσσαλίας, η 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων υλοποίησε με αυτεπιστασία τη μελέτη⁴³: «Συντήρηση-αποκατάσταση κλίμακας και ανάπλαση διόδων πρόσβασης στην Ιερά Μονή Βαρλαάμ Μετεώρων», η οποία αφορά κυρίως την Τρίτη Οδό προσπελάσεως στη μονή.

Ολοκληρώνοντας το χρονικό μπορούμε να πούμε ότι το σύστημα των «ενωμένων κλιμάκων» αρχικώς, και της «τροχαλίας με το βριζόνι» στα αμέσως επόμενα έτη υπήρξαν για πολλές χιλιάδες χρόνια ο μόνος ζωτικής σημασίας αγωγός επικοινωνίας των μοναχών με τον έξω κόσμο. Με δεδομένη τη μορφολογία των βράχων των Μετεώρων, οι οδοί προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ, λειτούργησαν και ως βασικές παράμετροι οι οποίες επηρέασαν τόσο την οργάνωση του δομημένου χώρου στην κορυφή του βράχου, όσο και την εξέλιξη της οικοδομικής της ιστορίας, και συμμετείχαν στη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας της μονής.

42. Μέσα από αρχαικό φωτογραφικό υλικό της υπό εκπόνηση διατριβής του συγγραφέα. Όμως δεν είναι δυνατή η δημοσίευσή του λόγω του περιορισμένου χώρου των Πρακτικών του Συνεδρίου.

43. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον συγγραφέα και εγκρίθηκε αρμοδίως από το Υπουργείο Πολιτισμού.

SUMMARY

**THE CHRONICLE OF THE APPROACHING ROUTES TO THE HOLY
MONASTERY OF VARLAAM OF METEORA**

Ioannis E. Vlahostergios

The aim of the present paper is to present chronologically the main approaching routes to the monastery of Varlaam since its foundation in the mid 14th c. (1350). It is based on historical sources as well as archive's photographic material and further research on the site. According to the existing evidence these routes can be summarized in three different types:

a) The oldest and the most difficult one was that of climbing on wooden ladders that were hanging vertically on wooden poles fixed on the rock's north-east façade. These similar ladders four in number, were constructed with 15 to 25 steps each. The last one was leading onto a small platoma (flat area) on the rock. From there the route was continuing due south through a small tunnel with curved steps leading into the west internal courtyard on the peak of the rock.

b) The second most dangerous and at the same time most interesting approach was that of the tower with the net. It was constructed in 1536, according to the inscription located on its north side. On its top level was located the machine (wind-llass) known as "vrizoni" for lifting things and people by means of a rope, at the end of which a net was hanged through a metal hook. Since the mid 19th century this route was stopped of being used for lifting people but only for heavy loads.

c) The third route was developed from the mid-19th century onwards, as a necessity for the monastery, due to the difficulties and the dangers involved in the previous two routes of approaching it. This third route is made up of three parts:

i) The north-east path that brings us in front of a gorge, which separates the main rock of the monastery from the rest of the area

ii) The 13m. long and 1,5m wide footbridge that bridges the gorge, and

iii) The serpent-form ladder with slabs' finish. It is consisting today of 118 steps that brings us to the main entrance of the monastery, just below its hospital-geriatrics house on the east front of the rock.

To this last part (iii), an alternative route was added in the year 1921, according to the inscription curved on the rock facing the west end of the bridge. It is consisting of 66 steps curved on the façade of the east side of the main rock of the monastery, and turns away from the footbridge.

Moreover these three approaching routes were the basic parameters that through the ages, influenced to a great extend, the architectural physiognomy of the Monastery of Varlaam.

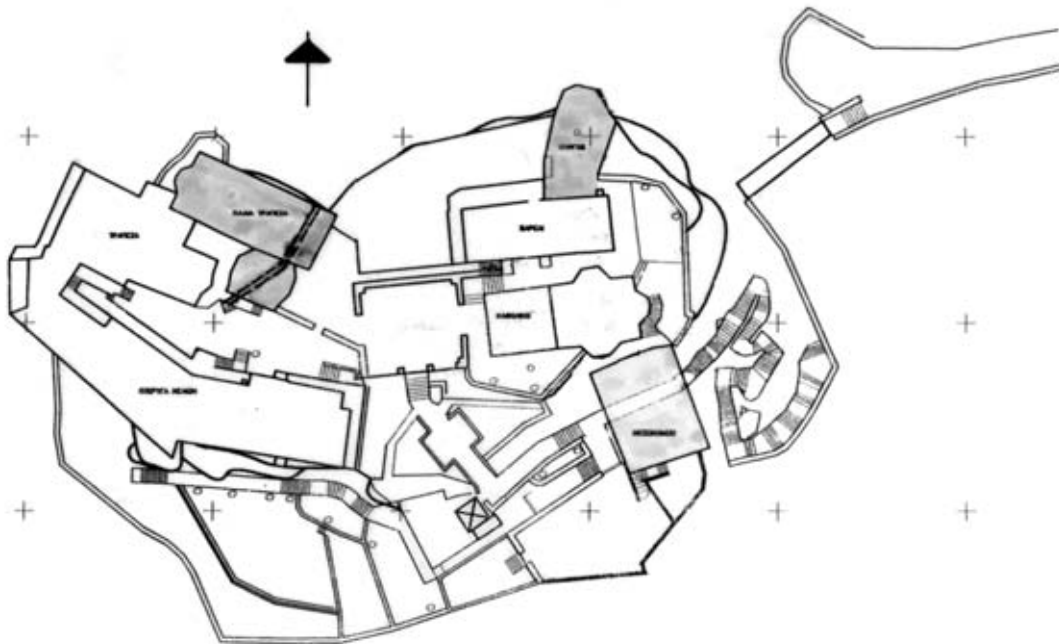
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berrenberg R.S., 1993. Σύντομη περιγραφή των Μετεώρων στα 1897, *Illustrated London News* 10/4/1897, *Θεσσημ* 23, 78.
- Βέης Ν.Α., 1909. Συμβολή εις την Ιστορίαν των Μονών των Μετεώρων, *Βυζαντίς* 1, 209-211.
- Βέης Ν.Α., 1984. *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων, Τα χειρόγραφα της Μονής Βαρλαάμ*, Ακαδημία Αθηνών, Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., Β, κώδικας 87, Αθήναι.
- Βέη Μ.Ν., 1975. Σημαντική επιστολή Ν. Ι. Γιαννόπουλου προς το Νίκο Α. Βέη σχετικά με τα Μετέωρα, *Μετέωρα* 29, 37-40.
- Βογιατζίδης Ι.Κ., 1910. Μικρά ανέκδοτα εκ Μετεώρων, *ΔΙΕΕΕ* 7, 162.
- Γιαννόπουλος Ν., 1926. *Τα Μετέωρα, Μελέτη ιστορική και τοπογραφική*. Βόλος.
- Γλυκός Νικόλαος εξ Ιωαννίνων, 1815. *Ακολουθία των Αγίων και Θεοφόρων Πατέρων ημών και αυταδέλφων Νεκταρίου και Θεοφάνους των κτιτόρων της σεβασμίας και βασιλικής μονής του Βαρλαάμ τη εν τω Μετεώρω των εξ Ιωαννίνων, το γένος Αψαράτες*, Εν Βενετία, 17-32.
- Curzon R., 1834. Επισκέψεις στα μοναστήρια της Ανατολής, Τα μοναστήρια των Μετεώρων, *ΦΙΛΟΣ, Κείμενα και Μελέτες* 8, 94, 1995.
- Curzon G., 1891α. The Monasteries of Meteora, *The English illustrated magazine*, 8, no. 91, 530-537.
- Curzon G., 1891β. Εστία εικονογραφημένη 31 (Ιαν.- Ιουν.), Αι Μοναί των Μετεώρων, υπό του Άγγλου βουλευτού Γεωργίου Κούρτωνος, 277-280, 295-299.
- Didron N. Aine, 1844. Voyage en Grèce – Les Meteores, *AnArch* 1, 322.
- Διονύσιος, Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών, 1976. *Τα Μετέωρα*, Αθήναι.
- Ελευθερουδάκη (εκδ.) 1930. *Θεσσαλία (Τέμπη- Μετέωρα-Πήλιο)*, Αθήναι.
- IAMTΣ* 1885, 1907-8. *Αρχειοθήκη* 3 & 15, Τρίκαλα.
- Ιγγλέσης Ν.Γ., 1905-6. *Οδηγός της Ελλάδος, έτος Α'.*
- Λαμπάκης Γ., 1910. Κατάλογος φωτογραφιών, *ΔΧΑΕ Θ'*, 35, Αθήναι.
- Λάμπρου Σ.Ι., 1905. Συμβολαί εις την ιστορίαν των Μονών των Μετεώρων, *NE* 2, 93-120, 102-3, στίχοι 28-31, 1-5.
- Λάμπρου Σ.Ι., 1907. Δύο ανέκδοτα πατριαρχικά σιγίλλια, *NE* 4, Α', 202-3.
- Μπαμπούνης Χ., 1980. Έρευνα στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών, *ΘΧρ. ΙΓ', Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών (20-23 Οκτωβρίου 1978)*, Αθήναι, 429.
- Νικονάνος Ν., 1987. *Μετέωρα, Τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, Αθήναι.
- Νικονάνος Ν., 1973. Μονή Βαρλαάμ, εργασία συντηρήσεως (γ), *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 379-380.
- Παπασωτηρίου Ι.Β., 1934. *Τα Μετέωρα*, Τρίκαλα.
- RbK*, 1997. *Meteora, Kloster Barlaam*, Stuttgart, 252-3, 265-6.
- Σκουβαράς Β., 1961. *Μετέωρα, Αρχαιολογικός και Τουριστικός Οδηγός*, Βόλος, 55.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1990. Ο Όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης, *Βίος, Ακολουθία, Συναξάρια*, *Μετέωρα*, 49, 140.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1999. Τιμοθέου μοναχού Σερραίου, ανέκδοτο στιχούργημα για τη Μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων (β' μισό ΙΗ' αι.), *Τρικαλινά* 19, 11-12.

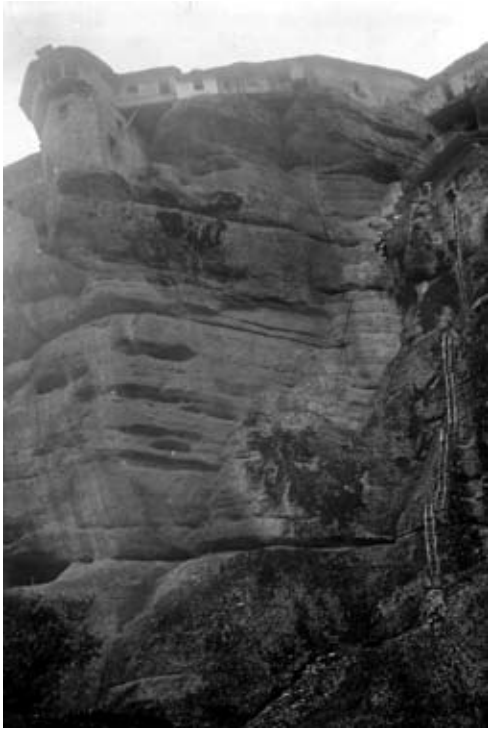
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1986. Ιερομονάχου Γαβριήλ Αγιαμονίτη, Ανέκδοτο προσκυνητάριο των μονών των Μετεώρων (1786), *Τρικαλινά* 6, 24.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 2000. Ο ιερομόναχος Χριστόφορος ο Βαρλααμίτης (ca. 1740- +post 1814), ο Μετσοβίτης επιμελητής-συνδρομητής χειρογράφων και χρονικογράφος, στο *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών, Μέτσοβο 29-31 Αυγ. 1997*, Αθήνα.
- Τζήμας Σ., 2000. Αναστηλωτικές εργασίες στα Μετέωρα την τελευταία δεκαετία, στο *Πρακτικά 5^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρικαλινά* 20, 395-418.
- Τούρτα Α., 1980. Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο νησί των Ιωαννίνων, *ΗπΧρ* 22, 66-8.
- Τούρτα Α., 1999. Μονή Προδρόμου Νήσου Ιωαννίνων. Οι Αψαράδες και τα Ιδρύματά τους, στο *Πρακτικά Συμποσίου: Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων, Έκδοση Ιερές Μονές Νήσου-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα*, 343-355.
- The Century Illustrated Monthly Magazine* 54, A journey to Thessaly, no. 4, London, 500.
- Φιλλιπίδης Δ. - Κωνσταντάς Γρ. Δημητριάδης, 1988. *Γεωγραφία Νεωτερική*, (εκδόθηκε στη Βιέννη το 1791 παρά τω κυρίω Θωμά Τράττνερν), Κουμαριανού Αικ. (επιμ.), Αθήνα, 167.
- Χρυσοχοΐδης Κ., 1979. *Τόπος και Εικόνα*, Β', Αθήνα.

Εικ. 1. ΝΑ άποψη του βράχου της μονής Βαρλαάμ με το ομώνυμο μοναστηριακό συγκρότημα στην κορυφή του.

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα του μοναστηριακού συγκροτήματος της μονής Βαρλαάμ: Με διαγράμμιση οι τρεις θέσεις εισόδου των αντιστοιχων οδών προσπελάσεως στη μονή.

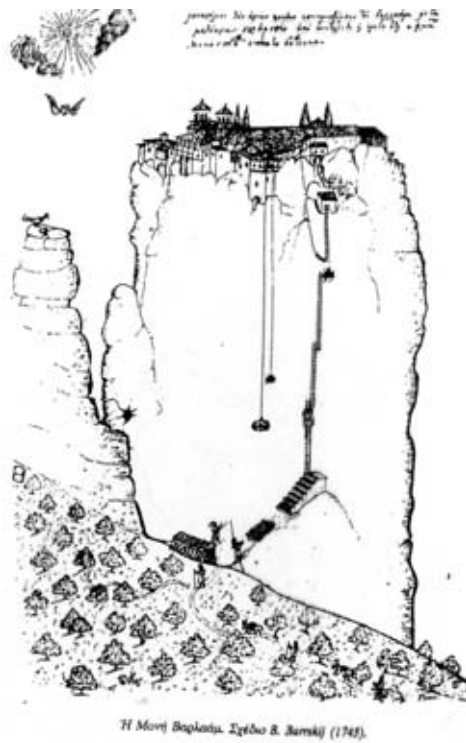
Εικ. 3. Η Πρώτη Οδός προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ: το πρώτο και το δεύτερο μέρος της οδού με τις κρεμαστές ξύλινες κλίμακες.

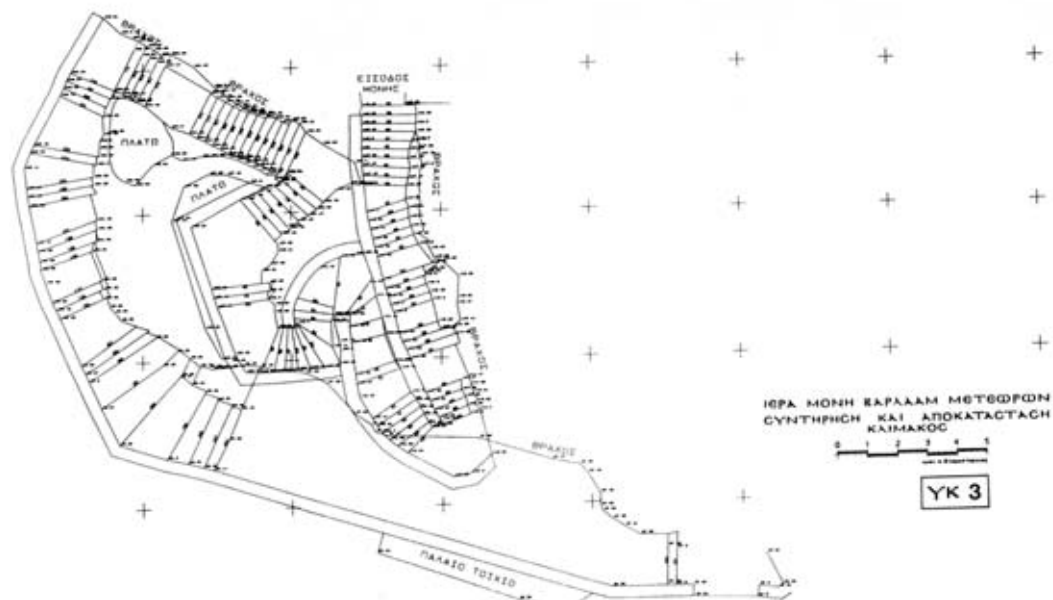
Εικ. 4. Η Πρώτη Οδός προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ: το τρίτο μέρος της οδού με τη σήραγγα κάτω από την Τράπεζα και την Εστία της μονής.

Εικ. 5. Η Δεύτερη Οδός προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ: το «βριζόνι» της μονής σε λειτουργία, με ένα μόνο ξύλινο αδράχτι στον «περιστροφικό εργάτη».

Εικ. 6. Και οι δύο οδοί προσπελάσεως (Πρώτη και Δεύτερη) στη μονή Βαρλαάμ: Βόρεια άποψη, όπως σχεδιάστηκε (1745) από το Ρώσο μοναχό – περιηγητή Β. Βαρσκιј.

Εικ. 7. Η Τρίτη Οδός προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ: τοπογραφικό διάγραμμα του ανατολικού τρίτου τμήματος με την κλίμακα.

Εικ. 8. Η Τρίτη Οδός προσπελάσεως στη μονή Βαρλαάμ: το βαρούλκο in situ, προ της κύριας εισόδου της για την ανάσυρση της παλαιάς κινητής ξύλινης γέφυρας.

Εικ. 9. Ανατολική γενική άποψη του βράχου της μονής Βαρλαάμ: διακρίνεται η Τρίτη Οδός προσπελάσεως, από το χώρο στάθμευσης μέχρι την κύρια είσοδό της.

Εικ. 10. Βόρεια γενική άποψη του βράχου της μονής Βαρλαάμ: διακρίνονται οι θέσεις και των Τριών Οδών προσπελάσεως. Από την Τρίτη Οδό, διακρίνονται το αρχικό της τμήμα με τις τσιμεντοβαθμίδες (ανατολικά), η πεζογέφυρα (στο μέσον), καθώς και το νεώτερο – παρακαμπτήριο τμήμα της, του 1921 (βορειοδυτικά).

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ ΜΕ ΑΣΤΡΟΓΕΩΔΑΙΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Γεώργιος Πανταζής, Ευαγγελία Λάμπρου, Λάζαρος Δεριζιώτης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται μια νέα γεωμετρική μεθοδολογία, η οποία συνδυάζει γεωδαιτικές και αστρονομικές μεθόδους με σκοπό τον προσδιορισμό του ακριβούς προσανατολισμού μνημείων. Η μεθοδολογία αυτή μπορεί να οδηγήσει επίσης στον προσδιορισμό της χρονικής περιόδου κτίσης του μνημείου.

Παρουσιάζεται η εφαρμογή που έγινε στους ναούς και στα παρεκκλήσια που βρίσκονται στο χώρο της Μοναστικής Πολιτείας των Μετεώρων, όπου απεδείχθει ο συστηματικός τρόπος προσανατολισμού, ο οποίος συνδέεται κυρίως με την ημέρα εορτασμού τους.

Κατά την εφαρμογή της μεθοδολογίας, με τη χρήση σύγχρονων γεωδαιτικών ψηφιακών σταθμών, δημιουργήθηκε μια βάση δεδομένων που περιέχει τα προσανατολισμένα Τοπογραφικά διαγράμματα των κατόψεών τους. Τα διαγράμματα αυτά αναφέρονται σε ενιαίο κρατικό σύστημα αναφοράς και αποδίδουν πλήρως και με ακρίβεια της τάξης $\pm 2\text{mm}$ όλη τη γεωμετρική πληροφορία για κάθε ναό.

Η μεθοδολογία είναι εύκολη και γρήγορη και μια γενικευμένη εφαρμογή της μπορεί να βοηθήσει εξαιρετικά στη δημιουργία αρχείων με αντίστοιχες πληροφορίες για όλα τα μνημεία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα μνημεία, αποτελούν την ιστορική και πολιτισμική κληρονομιά ενός έθνους και είναι αυτά που με την παρουσία τους μέσα στο πέρασμα των αιώνων μεταφέρουν αναλλοίωτα τα γεγονότα μιας περιόδου και κληροδοτούν στις σύγχρονες γενιές πολιτισμικές αξίες και γνώση.

Είναι λογικό λοιπόν τα μνημεία να έχουν διαχρονικά αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από διαφορετικούς επιστήμονες και επιστήμες. Η κατασκευή, η χωροθέτηση ενός μνημείου αλλά και ο προσανατολισμός του συνδέεται άμεσα με τη χρήση του, την ιστορικότητα και τη λειτουργικότητά του, τις λατρευτικές τελετές που αυτό εξυπηρετεί αλλά και με την τοπογραφία του χώρου στον οποίο έχει κατασκευασθεί. Ιδιαίτερα για τους χριστιανικούς και Βυζαντινούς ναούς, μεγάλη σημασία έχει η είσοδος των ακτίνων του ηλιακού φωτός

στο χώρο του Ιερού Βήματος και στο σημείο της Αγίας Τράπεζας όπου ο ιερέας τελεί, κατά τη Θεία λειτουργία, το μυστήριο της Θείας ευχαριστίας¹.

Η μέχρι σήμερα έρευνα για τον προσανατολισμό των μνημείων εμφανίζει τις εξής αδυναμίες:

α) Ο σχετικά ατελής και επομένως όχι ακριβής ορισμός του βασικού άξονα ή άλλων ειδικών διευθύνσεων ενός μνημείου, λόγω της μη ύπαρξης λεπτομερούς αποτύπωσης- τεκμηρίωσής του.

β) η αδυναμία προσδιορισμού του αστρονομικού αζιμουθίου των γραμμών αυτών με την απαραίτητη ακρίβεια. Μέχρι τώρα ο προσδιορισμός αυτός γίνεται κυρίως με τη χρήση τοπογραφικής πυξίδας, η οποία παρέχει τον προσανατολισμό στον μαγνητικό και όχι στον αστρονομικό βορρά με χαμηλής ακρίβειας και αξιοπιστίας αποτελέσματα και προϋποθέτει την υλοποίηση των γραμμών αυτών στο χώρο του μνημείου.

γ) η αδυναμία μέτρησης και παρουσίασης της οριογραμμής του ορίζοντα, ο οποίος βρίσκεται μπροστά από κάθε μνημείο.

Η γνώση των παραπάνω στοιχείων μπορεί να προκύψει μόνο από την ορθή γεωμετρική απόδοση- τεκμηρίωση της μορφής του μνημείου και της οριογραμμής του ορίζοντα και από την εφαρμογή αστρονομικών μετρήσεων.

2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

Ο προσδιορισμός του προσανατολισμού μνημείων ανάγεται στον γεωμετρικό προσδιορισμό του αστρονομικού αζιμουθίου του βασικού άξονα ή άλλης ειδικής διεύθυνσης τους. Η διερεύνηση και ερμηνεία του προσανατολισμού τους γίνεται προσδιορίζοντας την ημερομηνία και την χρονολογία κατά την οποία ο άξονας αυτός συναντά τον ήλιο ή κάποιο άλλο ουράνιο σώμα, στο ίδιο αστρονομικό αζιμούθιο καθώς ανατέλλει πάνω από τον αισθητό ορίζοντα, που βρίσκεται μπροστά από το μνημείο. Η σχηματική παράσταση του προβλήματος διερεύνησης προσανατολισμού μνημείων παρουσιάζεται στην **εικ. 1**, από την οποία διαπιστώνεται ότι οι βασικές γεωμετρικές ενέργειες που θα οδηγήσουν στην επίλυση του είναι:

- *Ο προσδιορισμός του αστρονομικού αζιμουθίου μιας συγκεκριμένης διεύθυνσης AB.* Αυτός μπορεί να γίνει με ακρίβεια, με αστρονομικές παρατηρήσεις. Στην Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής θέσης, εφαρμόζεται η μέθοδος παρατήρησης του Πολικού Αστέρη. Επιτυγχάνεται ακρίβεια καλύτερη από $\pm 1''$, χρησιμοποιώντας ολοκληρωμένο γεωδαιτικό σταθμό (Total station) τελευταίας τεχνολογίας, ο οποίος συνδέεται με δέκτη του συστήματος GPS για τη λήψη του παγκόσμιου χρόνου UTC².

- *Η μεταφορά αυτού του αστρονομικού αζιμουθίου στο χώρο του μνημείου με τη βοήθεια γεωδαιτικού δικτύου.* Το δίκτυο αυτό ιδρύεται στην περιοχή του μνημείου και οι μετρήσεις σε αυτό μπορούν να γίνουν είτε με επίγειες μεθόδους (μέτρηση αποστάσεων, γωνιών) είτε με δορυφορικές μεθόδους (GPS).

- *Η ορθή και πλήρης γεωμετρική αποτύπωση του μνημείου οριζοντιογραφικά για τον καθορισμό του σχήματός του.* Συνήθως η αποτύπωση γίνεται σε τοπικό καρτεσιανό σύστη-

1. Ποταμιάνος 2000.

2. Λάμπρου 2003.

μα αναφοράς (X,Y,Z), με αυθαίρετη επιλογή της αρχής και αστρονομικό προσανατολισμό σύμφωνα με τον προηγούμενο προσδιορισμό και σπανιότερα η αποτύπωση εντάσσεται σε ενιαίο (κρατικό) σύστημα αναφοράς, στο οποίο η θέση ενός σημείου ορίζεται αν είναι γνωστές οι ορθογώνιες συνταγμένες στην προβολή (X, Y) και το ορθομετρικό του υψόμετρο H, από τη μέση στάθμη της θάλασσας³. Χρησιμοποιώντας σύγχρονες τοπογραφικές μεθόδους αποτύπωσης όπως αυτές εφαρμόζονται με τη χρήση ολοκληρωμένων ψηφιακών γεωδαιτικών σταθμών, μετρούνται γωνίες και αποστάσεις για κάθε επιθυμητό σημείο του μνημείου και υπολογίζονται οι συντεταγμένες του X, Y, Z στο επιλεγμένο σύστημα αναφοράς, με ακρίβεια που μπορεί να φθάσει τα $\pm 2\text{mm}$.

- Ο γεωμετρικός προσδιορισμός τόσο του βασικού άξονα όσο και άλλων ειδικών διευθύνσεων του μνημείου, ο οποίος γίνεται με αναλυτική διαδικασία χρησιμοποιώντας το διάγραμμα κάτοψης του μνημείου, χωρίς να απαιτείται η υλοποίησή τους στο χώρο του μνημείου.

- Ο προσδιορισμός του αστρονομικού αξιμουθίου των γραμμών αυτών, με αναλυτική διαδικασία, χρησιμοποιώντας το προσανατολισμένο διάγραμμα της κάτοψης του μνημείου.

- Ο γεωμετρικός προσδιορισμός της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα, που βρίσκεται μπροστά από το μνημείο και είναι ορατός από συγκεκριμένο σημείο στο χώρο του μνημείου. Ως αισθητός ορίζοντας ενός μνημείου από κάποια θέση (σημείο) ορίζεται η προβολή στην ουράνια σφαίρα του συνόλου των ορειών όγκων ή των κτισμάτων, που βρίσκονται στη διεύθυνση των χαρακτηριστικών γραμμών του μνημείου και εμποδίζουν την ορατότητα του παρατηρητή, που βρίσκεται στη θέση αυτή, προς την ουράνια σφαίρα και τα ουράνια σώματα (ήλιο, αστέρια)⁴.

Ο προσδιορισμός της γραμμής που ορίζει τον αισθητό ορίζοντα μπορεί να γίνει αν από οποιοδήποτε σημείο με γνωστές συντεταγμένες και με γνωστή μια συγκεκριμένη διεύθυνση, γίνουν μετρήσεις γωνίας ύψους (ή κατακόρυφης γωνίας) και οριζόντιας γωνίας προς τα σημεία που ορίζουν τη γραμμή του αισθητού ορίζοντα. Σ' αυτή την περίπτωση ο ορίζοντας προκύπτει από τη γραφική παράσταση αξιμουθίου (Az) και γωνίας ύψους (υ) για κάθε σημείο του. Αν οι μετρήσεις γίνουν από άλλο σημείο και όχι το επιθυμητό, τότε πρέπει η γραμμή του ορίζοντα να αναχθεί οριζοντιογραφικά και υψομετρικά ώστε να προκύψει η μορφή της όπως θα φαινόταν από το σωστό σημείο (φαινόμενη θέση). Ο προσδιορισμός των σημείων της οριογραμμής του ορίζοντα μπορεί να γίνει με μια ακρίβεια $\pm 7''$ αν αυτός είναι κοντινός και δεν απαιτείται αναγωγή, ενώ στις περιπτώσεις που αυτός είναι μακρινός και απρόσιτος ή απαιτείται αναγωγή των μετρήσεων, η αβεβαιότητα προσδιορισμού τους διαφοροποιείται από μνημείο σε μνημείο και είναι της τάξης των $\pm 1'$.⁵

- Ο προσδιορισμός της φαινόμενης πορείας του ήλιου ή άλλου αστέρα από το χώρο του μνημείου, σε μια συγκεκριμένη ημερομηνία - χρονολογία, ο οποίος μπορεί να γίνει χρησιμοποιώντας κατάλληλο λογισμικό με τη βοήθεια του οποίου γίνεται προσομοίωση της ουράνιας σφαίρας για τη συγκεκριμένη ημερομηνία και προσδιορίζεται η θέση ή η πορεία του ουράνιου σώματος με μια ακρίβεια της τάξης των $\pm 2''$.⁶

3. Αγατζά-Μπαλοδήμου - Μπαλοδήμος 2000.

4. Seidelman 1992.

5. Πανταζής 2002.

6. Marriot 1992-2001.

3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η χρονολόγηση ενός μνημείου, όπως εξετάζεται στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, βασίζεται σε γεωμετρικές ενέργειες και υπολογισμούς. Τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για τον προσδιορισμό της χρονολογίας (χρονική περίοδος) κτίσης ενός μνημείου είναι:

- Η λεπτομερής αποτύπωση του μνημείου για τον γεωμετρικό προσδιορισμό της γραμμής με την οποία διερευνάται ο προσανατολισμός του (βασικός άξονας ή άλλη ειδική διεύθυνση) και του αστρονομικού αξιμουθίου της.
- Ο προσδιορισμός της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα.
- Ο προσδιορισμός της πορείας του ήλιου ή άλλου ουράνιου σώματος, για την ημερομηνία που σχετίζεται με την κτίση του μνημείου (ημέρα εορτής του μνημείου, ισημερία, ηλιοστάσιο), για διάφορα έτη.

Από την ψηφιακή σχεδίαση των γραμμών αυτών, που έχουν προκύψει με αναλυτική διαδικασία, προκύπτει το σημείο τομής της πορείας του ήλιου για κάποια ημερομηνία και της οριογραμμής του ορίζοντα, που απέχει την ελάχιστη απόσταση από τη γραμμή που υλοποιεί το αξιμούθιο του βασικού άξονα ή άλλης ειδικής διεύθυνσης του μνημείου. Ως έτος κτίσης του μνημείου ορίζεται το έτος στο οποίο αναφέρεται η γραμμή που υλοποιεί την πορεία του ήλιου ή άλλου ουράνιου σώματος και η οποία διέρχεται από το σημείο αυτό.

Η χρονολόγηση ενός μνημείου, η οποία μπορεί να επιτευχθεί με την προτεινόμενη μεθοδολογία, πρέπει να συνοδεύεται και από την αντίστοιχη αβεβαιότητα. Η αβεβαιότητα αυτή υπολογίζεται αν είναι γνωστά:

- Το σφάλμα προσδιορισμού του αστρονομικού αξιμουθίου του βασικού άξονα ή άλλης ειδικής διεύθυνσης του μνημείου.
- Η τιμή της μεταβολής της πορείας του ήλιου, για τη συγκεκριμένη ημερομηνία που εξετάζεται. Η τιμή αυτή, διαφοροποιείται μεταξύ ηλιοστασίων και ισημεριών, από 3"/έτος (ελάχιστη τιμή) έως 11"/έτος (μέγιστη τιμή)⁷.

Η αβεβαιότητα της χρονολόγησης ενός μνημείου προκύπτει ως το πηλίκο του σφάλματος προσδιορισμού του προσανατολισμού του και της ετήσιας μεταβολής της θέσης του ήλιου. Η αβεβαιότητα αυτή κυμαίνεται από ± 2 έτη έως ± 300 έτη όταν ο προσανατολισμός του μνημείου συνδέεται με τη θέση του ήλιου. Εξαρτάται καθοριστικά τόσο από το μέγεθος του μνημείου όσο και από τη θέση και τον τρόπο μέτρησης του αισθητού ορίζοντα, που βρίσκεται στη διεύθυνση του βασικού άξονα ή άλλης ειδικής διεύθυνσης του και συνδέεται με τον προσανατολισμό του⁸.

4. ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

Η μεθοδολογία προσδιορισμού και ερμηνείας του προσανατολισμού μνημείων εφαρμόστηκε στους χώρους της μοναστικής πολιτείας των Μετεώρων (εικ. 2), που παρουσιάζει έντονο τοπογραφικό ανάγλυφο και συγκεκριμένα στις ιερές μονές Μεγάλου Μετεώρου,

7. Πανταζής 2002.

8. Ό.π.

Βαρλαάμ, Ρουσάνου, Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Αγίας Τριάδος, Αγίου Στεφάνου, στον ιερό ναό Παναγίας της Δούπιανης και στον ιερό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα.

Στην περιοχή των Μετεώρων ιδρύθηκε τρισδιάστατο γεωδαιτικό δίκτυο (εικ. 3) με σκοπό την ένταξη της αποτύπωσης των ναών σε ενιαίο κρατικό σύστημα αναφοράς. Οι μετρήσεις στο δίκτυο αυτό, που αποτελείται από έξι κορυφές, πραγματοποιήθηκαν με τη χρησιμοποίηση δεκτών του συστήματος GPS, λόγω της σχετικής θέσης των κορυφών του δικτύου αλλά και της έκτασης την οποία αυτό καλύπτει. Από την επίλυση του δικτύου, στο σύστημα ΕΓΣΑ '87, προέκυψαν οι συντεταγμένες των κορυφών του (X, Y, H).

Πραγματοποιήθηκε ο προσδιορισμός του αστρονομικού αζιμουθίου των διευθύνσεων T4 – T0 και T2 – T1. Αυτός έγινε με παρατηρήσεις στον Πολικό Αστέρα από τα σημεία T4 και T2 του τρισδιάστατου γεωδαιτικού δικτύου αντίστοιχα. Οι μετρήσεις και στα δύο σημεία πραγματοποιήθηκαν σε μια νύκτα και διήρκεσαν 2 περίπου ώρες. Έτσι το δίκτυο απέκτησε ορθό αστρονομικό προσανατολισμό.

Κατόπιν έγιναν οι μετρήσεις που αφορούσαν στην αποτύπωση των ναών και των παρεκκλησίων. Οι μετρήσεις έγιναν χρησιμοποιώντας σύγχρονα ψηφιακά γεωδαιτικά όργανα, που υλοποιούν τη θέση ενός σημείου με τη βοήθεια laser και μετρούν την απόσταση προς αυτό χωρίς πρίσμα, και προσδιορίστηκαν οι συντεταγμένες των σημείων λεπτομερειών με μια αβεβαιότητα της τάξης των $\pm 3\text{mm}$. Δημιουργήθηκαν έτσι τα ψηφιακά τοπογραφικά διαγράμματα των κατόψεων τους. Έγιναν επίσης οι μετρήσεις και οι απαραίτητες αναγωγές για τον προσδιορισμό της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα με αβεβαιότητα που κυμαίνεται από 3" έως 1.6'. Η πορεία του ήλιου για κάθε ημερομηνία προκύπτει ψηφιακά, χρησιμοποιώντας κατάλληλο πρόγραμμα. Η διερεύνηση του προσανατολισμού σε όλους τους ναούς και τα παρεκκλήσια έγινε με τον βασικό κατά μήκος άξονα τους, που θα μπορούσε με μικρές παραδοχές να χαρακτηριστεί και άξονας συμμετρίας τους και ο οποίος διέρχεται πάντοτε από το μέσο της Αγίας Τράπεζας ή με την ειδική διεύθυνση που συνδέει το μέσο της Αγίας Τράπεζας με το μέσο του ανοίγματος που υπάρχει στο ιερό Βήμα.

4.1. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

Στον πίνακα 1 που ακολουθεί παρουσιάζονται συνοπτικά τα αποτελέσματα της διερεύνησης του προσανατολισμού, των 16 ναών και παρεκκλησίων που βρίσκονται στις έξι εν ενεργεία μονές της μοναστικής πολιτείας των Μετεώρων, του ιερού ναού Παναγίας της Δούπιανης και του ιερού ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα. Προκύπτει ότι:

- Οι 14 από τους 16 ναούς, στους οποίους εφαρμόστηκε η προτεινόμενη μεθοδολογία, είναι σαφώς προσανατολισμένοι σε συγκεκριμένη διεύθυνση. Ο βασικός κατά μήκος άξονας των περισσότερων ναών είναι τοποθετημένος-στραμμένος σε συγκεκριμένη διεύθυνση. Από τους 14 προσανατολισμένους ναούς, στους 10 είναι προσανατολισμένος ο βασικός άξονας του ναού, ενώ στους 4 είναι προσανατολισμένη η διεύθυνση της γραμμής που συνδέει το μέσο της Αγίας Τράπεζας με το μέσο του μοναδικού ανοίγματος στην κόγχη του ιερού Βήματος όταν δεν υπάρχει άλλο άνοιγμα στην διεύθυνση του βασικού άξονα.
- Ο προσανατολισμός των ναών συνδέεται είτε με την ημέρα στην οποία τιμάται η μνήμη του Αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός είτε με χαρακτηριστικές ημέρες στη διάρκεια του έτους όπως είναι οι ισημερίες. Διαπιστώνεται ότι σε 11 από τους 14

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΝΑΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ναούς ο προσανατολισμός τους συνδέεται άμεσα με την ημερομηνία εορτής του τιμώ-
μενου Αγίου ενώ για 3 ο προσανατολισμός τους συνδέεται με την ημέρα της ισημερίας.

ΜΟΝΕΣ	ΝΑΟΙ	ΕΤΟΣ ΚΤΙΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΓΡΑΜΜΗΣ	ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΟ ΑΖΙΜΟΥΘΙΟ ΓΡΑΜΜΗΣ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΠΟΡΕΙΑΣ ΗΛΙΟΥ
ΜΕΓΑΛΟ ΜΕΤΕΩΡΟ	ΙΩΑΝΝΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ	-	Β.Α	119° 34' ± 2.3'	ΕΟΡΤΗ (7/1/1360)
	ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	1360	Β.Α	119° 34' ± 0.6'	ΕΟΡΤΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ (7/1/1360)
		1388 <i>επέκταση</i>	ΓΡΑΜΜΗ ΣΤΟ ΠΑΤΩΜΑ	70° 35' ± 20.9'	ΕΟΡΤΗ (6/8/1388)
	ΚΩΝ/ΝΟΥ & ΕΛΕΝΗΣ	1789	Β.Α	109° 11' ± 5.6'	ΕΟΡΤΗ (21/5/1789) (Τρίτη Ωρα)
ΒΑΡΛΑΑΜ	ΑΓΙΟΙ ΠΑΝΤΕΣ	1542 <i>(Πάσχα 9 / 4)</i>	Β.Α	81° 13' ± 1'	ΕΟΡΤΗ (4/6/1542) (Τρίτη Ωρα)
	ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ	1350	Β.Α	113° 50' ± 2.3'	ΕΟΡΤΗ 30/1/1350
ΡΟΥΣΑΝΟΥ	ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ	1528	Β.Α	51° 0'	
			Π.Τ	99° 21' ± 8.6'	ΙΣΗΜΕΡΙΑ 1528
	ΑΓΙΑ ΒΑΡΒΑΡΑ	-	Β.Α	57° 59' ± 7.0'	
ΑΝΑΠΑΥΣΑ	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ	1527	Β.Α	27° 14'	
			Π.Τ	130° 13' ± 11.4'	ΕΟΡΤΗ (06/12/1527) 6/12/1527
	ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ	1350	Β.Α	112° 37' ± 4.4'	ΙΣΗΜΕΡΙΑ 1350 (Τρίτη Ωρα)
	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ	1600 <i>(± 17έτη)</i>	Β.Α	115° 16' ± 3.0'	ΙΣΗΜΕΡΙΑ 1600 (Τρίτη Ωρα)
ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ	ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ	1458	Β.Α	58° 19' ± 1.6'	ΕΟΡΤΗ (22/5/1458)
			ΔΥΤΙΚΟ ΠΑΡΑΘΥΡΟ (προσθήκη)	274° 42' ± 23.2'	ΙΣΗΜΕΡΙΑ 1689
	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ	1682	Π.Τ	117° 39' ± 9.7'	ΕΟΡΤΗ (07/01/1682)
ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ	ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ	1350	Β.Α	111° 13' ± 1.5'	ΙΣΗΜΕΡΙΑ 1350 (Τρίτη Ωρα)
			Π.Τ	119° 04' ± 6.6'	ΕΟΡΤΗ (27/12/1350)
	ΑΓΙΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ	1398	Β.Α	124° 50' ± 0.8'	ΕΟΡΤΗ (10/2/1398) (Τρίτη Ωρα)
ΠΑΝΑΓΙΑ ΔΟΥΠΙΑΝΗ	ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ	-	Β.Α	52° 51' ± 1.8'	
ΠΑΝΑΓΙΑ	ΠΑΝΑΓΙΑ	1000 <i>(± 13 έτη)</i>	Β.Α	90° 10' ± 0.5'	ΕΟΡΤΗ (15/8/1000)

Β.Α = Βασικός άξονας, Π.Τ = Παράθυρο Ιερού – Αγία Τράπεζα

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικά αποτελέσματα του προσανατολισμού των ναών των μονών των Μετέωρων.

- Επιπλέον, ο προσανατολισμός ορισμένων ναών, 5 από τους 14, σχετίζεται με την Τρίτη Ώρα. Η ώρα αυτή, στη χριστιανική θρησκεία, είναι η ώρα τέλεσης του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας κατά τη Θεία λειτουργία.

Ειδικότερα:

Στην *I.M. Μεγάλου Μετεώρου* διαπιστώθηκε ότι το καθολικό της μονής, που είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος είναι προσανατολισμένο στην ανατολή του ήλιου την ημέρα εορτής του Τιμίου Προδρόμου (7 Ιανουαρίου) για το έτος κτίσης (1360). Είναι πιθανόν λοιπόν το σημερινό Ιερό του ναού της Μεταμορφώσεως, που ήταν ο αρχικός μικρός ναός, να ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη. Στη συνέχεια, όταν έγινε η επέκταση του ναού, το 1388, αυτός αφιερώθηκε στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, ενώ παράλληλα διαμορφώθηκε ο διπλανός βοηθητικός χώρος, σε παρεκκλήσι το οποίο αφιερώθηκε στον Άγιο Ιωάννη. Οι κτίτορες του μεγάλου ναού δεν μπορούσαν βέβαια να αλλάξουν τον προσανατολισμό του. Για να δείξουν όμως ότι συνδύασαν την ημέρα εορτασμού του ναού με τη θέση του ήλιου τοποθέτησαν ξεχωριστή μαρμαρίνη πλάκα στο δάπεδο, στο κέντρο περιπίου του ναού, με τέτοιο τρόπο ώστε η γραμμή που φέρει να βρίσκεται στη διεύθυνση της ανατολής του ήλιου την ημέρα εορτασμού του ναού (6 Αυγούστου 1388). Για τον ιερό ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης διαπιστώθηκε ότι ο προσανατολισμός του συνδέεται με τη θέση του ήλιου την Τρίτη ώρα κατά την ημέρα εορτής των Αγίων (21 Μαΐου) για το έτος κτίσης το οποίο και επιβεβαιώθηκε.

Στην *I.M. Βαρλαάμ* διαπιστώθηκε ότι το καθολικό της μονής, που είναι αφιερωμένο στους Αγίους Πάντες, είναι προσανατολισμένο στον ήλιο την Τρίτη ώρα την ημέρα εορτής των Αγίων (9 Απριλίου) για το έτος κτίσης (1542), το οποίο και επιβεβαιώθηκε. Αντίστοιχα ο ιερός ναός των Τριών Ιεραρχών είναι προσανατολισμένος στην ανατολή του ήλιου στον ορίζοντα, την ημέρα εορτής των Αγίων (30 Ιανουαρίου) για το έτος κτίσης (1350).

Στην *I.M. Ρουσάνου* η διεύθυνση της γραμμής, που συνδέει το μέσο της Αγίας Τράπεζας με το μέσο του μοναδικού ανοίγματος που υπάρχει στο νοτιοανατολικό τμήμα του ιερού βήματος είναι προσανατολισμένη στην ισημερία για το έτος κτίσης (1528). Στην περίπτωση αυτή και λόγω της τοπογραφίας του βράχου, οι κτίτορες του ναού δεν μπορούσαν να προσανατολίσουν το βασικό κατά μήκος άξονα του. Για το λόγο αυτό τοποθέτησαν το άνοιγμα σε τέτοια θέση, ώστε να επιτρέπεται η είσοδος των ακτίνων του ήλιου στο Ιερό Βήμα, για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στη διάρκεια του έτους.

Στην *I.M. Αγίου Νικολάου Αναπαυσά* ο προσανατολισμός του παρεκκλησίου του Αγίου Αντωνίου, συνδέεται με τη θέση του βασικού άξονά του την Τρίτη ώρα την ημέρα εορτής του Αγίου (17 Ιανουαρίου) για το έτος κτίσης (1350), το οποίο επιβεβαιώθηκε. Στο καθολικό της μονής, που είναι αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο, η διεύθυνση της γραμμής, που συνδέει το μέσο της Αγίας Τράπεζας με το μέσο του μοναδικού ανοίγματος που υπάρχει στο νοτιοανατολικό τμήμα του ιερού βήματος, ορίζει την ανατολή του ήλιου στον ορίζοντα την ημέρα εορτής του Αγίου (6 Δεκεμβρίου) για το έτος κτίσης (1527), το οποίο και επιβεβαιώθηκε.

Στην *I.M. Αγίας Τριάδος* το καθολικό της μονής, είναι προσανατολισμένο με το βασικό κατά μήκος άξονά του, στην ανατολή του ήλιου, την ημέρα εορτής της Αγίας Τριάδος (22 Μαΐου) για το έτος κτίσης (1458), το οποίο επιβεβαιώθηκε. Στο μικρό παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου η διεύθυνση της γραμμής που συνδέει το μέσο της Αγίας Τράπεζας με το μέσο του ανοίγματος στην κεντρική κόγχη του, ορίζει την ανατολή του ήλιου στον ορίζοντα την ημέρα εορτής του Αγίου (7 Ιανουαρίου) για το έτος κτίσης (1682).

Στην *I.M. Αγίου Στεφάνου* διαπιστώθηκε ότι ο ομώνυμος ναός κατασκευάστηκε έτσι ώστε η γραμμή που συνδέει το μέσο της Αγίας τράπεζας με το μέσο του παραθύρου στην κόγχη του ιερού βήματος, να είναι προσανατολισμένη στην ανατολή του ήλιου στον ορίζοντα την ημέρα εορτής του Αγίου (27 Δεκεμβρίου) για το έτος κτίσης (1350). Το καθολικό της μονής, που είναι αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο, είναι προσανατολισμένο με τον βασικό κατά μήκος άξονά του την Τρίτη ώρα την ημέρα εορτής του Αγίου (10 Φεβρουαρίου) για το έτος κτίσης (1398), το οποίο επιβεβαιώθηκε.

Για τον *I. Ν. της Παναγίας της Δούπιανης* διαπιστώθηκε ότι ο προσανατολισμός του δεν συνδέεται με τη θέση του ήλιου στον ορίζοντα για καμία ημέρα του έτους.

Έγινε ακόμη ο προσδιορισμός του έτους κτίσης για δύο ναούς:

- του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά. Λαμβάνοντας υπόψη την αβεβαιότητα προσδιορισμού του προσανατολισμού του, όπως προέκυψε από την εφαρμογή της μεθοδολογίας και την τιμή της μεταβολής της πορείας του ήλιου για τις 7 Ιανουαρίου, προκύπτει ότι το έτος κτίσης του ναού είναι το 1600 μ.Χ. με αβεβαιότητα ± 17 χρόνια, που σημαίνει ότι ο ναός έχει οικοδομηθεί τη χρονική περίοδο 1583 μ.Χ.– 1617 μ.Χ., προσανατολισμένος στον ήλιο.

- του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα. Το έτος κτίσης του ναού, όπως προκύπτει είναι το 1000 μ.Χ. με αβεβαιότητα ± 13 χρόνια, που σημαίνει ότι ο ναός έχει οικοδομηθεί προσανατολισμένος στον ήλιο, τη χρονική περίοδο 987 μ.Χ.– 1013 μ.Χ.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα αποτελέσματα της εφαρμογής της μεθοδολογίας για τον ορισμό και την ερμηνεία του προσανατολισμού των ναών στη Μοναστική Πολιτεία των Μετεώρων, διαπιστώνεται ότι παρά το έντονο και τραχύ τοπογραφικό ανάγλυφο και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν κατά την κατασκευή τους, οι κτήτορες των ναών επιδείκνυαν ιδιαίτερη επιμέλεια στον προσανατολισμό τους. Οι ναοί παρουσιάζουν ανομοιομορφία ως προς τον προσανατολισμό τους, έτσι ώστε να εξυπηρετούνται οι λατρευτικές ανάγκες και να υπηρετούνται οι θρησκευτικές παραδόσεις που σχετίζονται με την είσοδο των ακτινών του ήλιου στο χώρο του Ιερού Βήματος⁹.

Σημαντικό αποτέλεσμα της εφαρμογής της μεθοδολογίας στην περιοχή των Μετεώρων, είναι ότι για πρώτη φορά, παρήχθησαν τοπογραφικά διαγράμματα, κλίμακας 1: 50, των κατόψεων όλων των ναών που βρίσκονται στο χώρο της μοναστικής πολιτείας των Μετεώρων σε ενιαίο σύστημα αναφοράς. Στην **εικ. 4** παρουσιάζονται τα προσανατολισμένα διαγράμματα των κατόψεων όλων των ναών και των παρεκκλησίων, όπως προέκυψαν από την αναλυτική μέτρηση και σχεδίαση κατά τη διάρκεια προσδιορισμού του προσανατολισμού τους.

Η μεθοδολογία που παρουσιάστηκε είναι εύκολη και γρήγορη στην εφαρμογή της όπως και στην επεξεργασία των στοιχείων υπαίθρου. Βοηθά σημαντικά στη δημιουργία μιας βάσης δεδομένων GIS με τεχνικά και ιστορικά στοιχεία για όλα τα μνημεία.

Η εφαρμογή της, όσο αφορά τη συλλογή των μετρητικών στοιχείων (εργασίες πεδίου), για ένα μνημείο αντίστοιχο του ιερού ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην

9. Ποταμιάνος 2000.

Καλαμπάκα, απαιτεί χρόνο περίπου 1–2 ημερών από ένα ειδικευμένο συνεργείο δύο ατόμων, ενώ αντίστοιχος χρόνος απαιτείται για την επεξεργασία των στοιχείων αυτών στο γραφείο, την εξαγωγή των συμπερασμάτων και τη δημιουργία των αντίστοιχων ψηφιακών σχεδιαστικών παραγώγων.

Η δυνατότητα προσδιορισμού της περιόδου κτίσης του μνημείου με την γεωμετρική αυτή μεθοδολογία, μπορεί να δώσει λύση σε περιπτώσεις μνημείων όπου ο προσδιορισμός της χρονολογίας κτίσης του με άλλες μεθοδολογίες δεν οδηγεί σε σαφή αποτελέσματα.

SUMMARY

DETERMINATION OF THE ORIENTATION OF THE «METEORA MONASTIC COMMUNITY» CHURCHES BY ASTROGEODETTIC METHODOLOGY

Georgios Pantazis, Evagelia Lambrou, Lazaros Deriziotis

This paper presents a new geometric method for the determination of the orientation of monuments and in addition can detect the period of time a Monument was erected .

This method is based on Geodetic and Astronomical measurements, by using modern digital total stations, which allows for the surveying of a monument and the determination of its astronomical orientation by observation to Polaris. These instruments use laser technology for accurate angle measurements and distance measurements without reflector. The coordinates X, Y and Z of each point are determined by an accuracy of the order of $\pm 2\text{mm}$.

The method provides an independent determination of the time the monument was constructed with a narrow chronological range.

Applications have been carried out in the “Meteora monastic community”. Sixteen churches and chapels, where researched and the dates of their erection were confirmed, excluding to which were determined for the first time. It was proven that their orientation was done the day of their celebration to the Sun by its main axis or by the direction of the line, which connects the center of the altar with the center of the altar’s window.

The two churches for which the erection time was determined were: The chapel of “St. John” at “St. Nicolas Anapausas Monastery” which was built in 1600 AD ± 17 years and the byzantine church of the “Assumption of Virgin Mary” in Kalabaka which was built in 1000 AD ± 13 years.

It is concluded that the suggested method allows for the investigation of the orientation of monuments as well as the determination of their date of erection within a satisfactory time range. The appropriate parameters for the correct application of the method are stated and the creation of a database for the monuments is proposed. This database, which is expected to be of great importance not only for Greece but also for the whole world, should contain the geometric documentation of the monument, its orientation with the appropriate historical evidence as well as historical documents referring to the monument.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγατζά-Μπαλοδήμου Α.Μ. - Μπαλοδήμος Δ.-Δ., 2000. *Εισαγωγή στη Γεωδαισία*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Αθήνα.
Λάμπρου Ε., 2003. *Ανάπτυξη μεθοδολογίας αστρογεωδαιτικών προσδιορισμών με ψηφιακά*

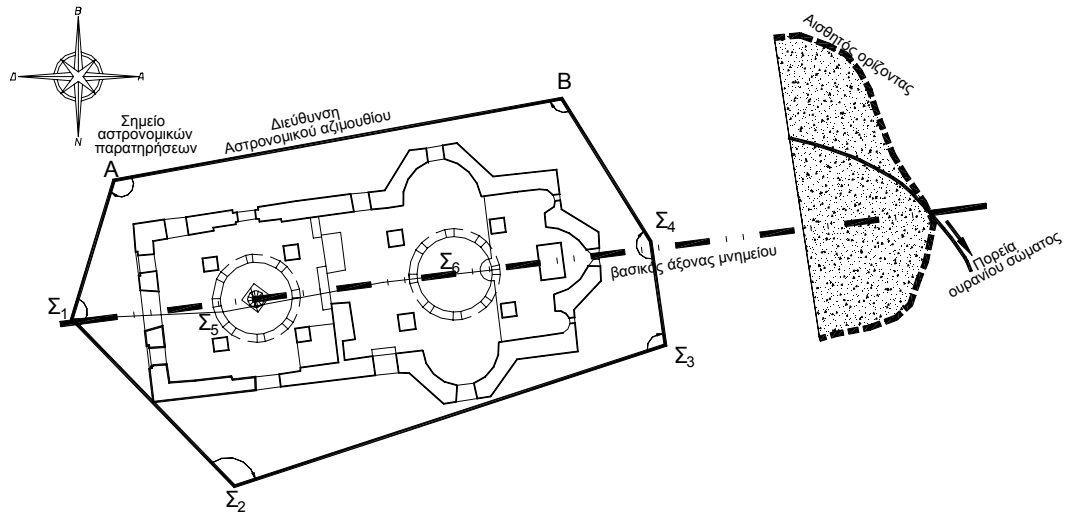
γεωδαιτικά όργανα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνίο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Marriott C., 1992-2001. *Skymap Pro Version 8*, Thompson Partnership, U.K.

Πανταζής Γ., 2002. *Διερεύνηση του προσανατολισμού μνημείων με γεωδαιτικές και αστρονομικές μεθόδους. Εφαρμογή στα Μετέωρα*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνίο, Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Ποταμιάνος Ι., 2000. *Το φως στη Βυζαντινή Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη.

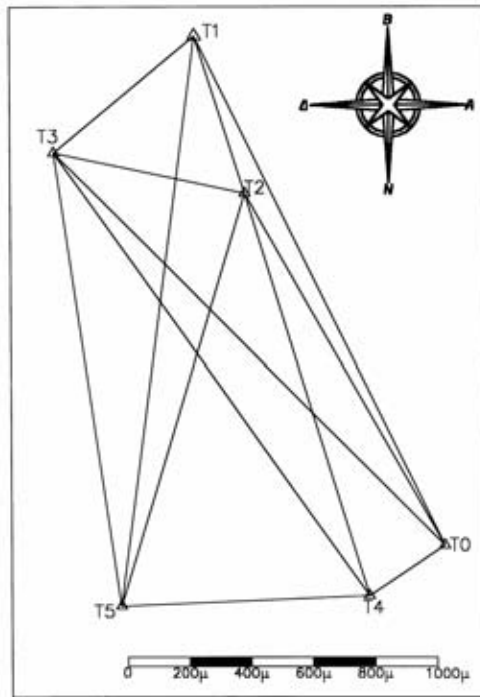
Seidelmann P. K., 1992. *Explanatory supplement to the astronomical Almanac*, California.

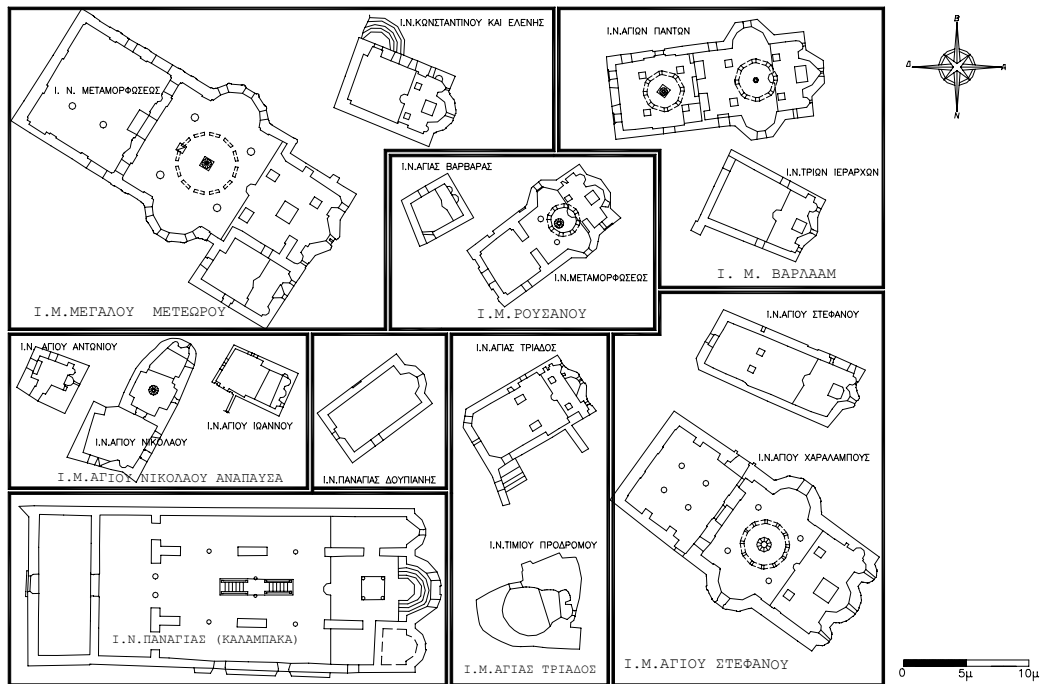
Εικ. 1. Σχηματική παράσταση του προσδιορισμού του προσανατολισμού μνημείων.

Εικ. 2. Περιοχή Μετεώρων

Εικ. 3. Γεωδαιτικό δίκτυο.

Εικ. 4. Προσανατολισμένα διαγράμματα κατόψεων των ναών της μοναστικής πολιτείας των Μετεώρων.

ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΥΡΟΦΥΛΛΟΥ. Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΠΙΟ ΑΞΙΟΛΟΓΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ*

Κρυσταλλία Μαντζανά

Στο μακρινό Μυρόφυλλο, εκεί στις όχθες του Αχελώου, σε έναν τόπο, όπου η μυθολογία συναντά τον πολιτισμό, εκεί όπου ο περιπατητής και ο επισκέπτης βαδίζει στα ίχνη του μύθου και του θρύλου, έρχεται σ' επαφή με μνημεία-σημεία ιστορικής, κοινωνικής και πολιτισμικής αναφοράς και μέσα από αυτά φέρνει στο νου του τη ζωή και την ανθρώπινη δράση παλιότερων εποχών. Παράλληλα στην πορεία γνωρίζει προφράγματα, φράγματα και σήραγγες, έργα της σύγχρονης εποχής με διαχρονικό χαρακτήρα, έργα που κατά τους ειδήμονες είναι όχι μόνον απαραίτητα αλλά αναγκαία για να προχωρήσει η ζωή και διαμονή των ανθρώπων χωρίς προβλήματα και αδιέξοδα.

Το πιο αξιόλογο αντιπροσωπευτικό δείγμα του πολιτισμικού πλούτου της περιοχής είναι η Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου που ανήκει στην περιοχή της Κοινότητας Μυροφύλλου.

Το Μυρόφυλλο, όπως θέλουν και επιμένουν να τονίζουν οι κάτοικοί του εύκολα εντοπίζεται στους γεωφυσικούς χάρτες αφού είναι κτισμένο στο σημείο που συναντιούνται τα διοικητικά όρια των Ν. Άρτας, Καρδίτσας και Τρικάλων (εικ. 1). Η ίδια η Κοινότητα προσμετρά αρκετούς συνοικισμούς και απέχει 80 χλμ. τόσο από την πόλη των Τρικάλων όσο και από την πόλη της Άρτας. Η παλιά του ονομασία ήταν Μυρόκοβο ενώ σε διάφορες πηγές (χειρόγραφα, κώδικες κ.λ.π.)¹ το συναντάμε και ως Μιρίκοβο, Μοιρόκοβο και Μερικόβο)².

Η μεγάλη απόσταση από τα αστικά κέντρα και η φύσει οχυρή θέση προσήλκυε ιδιαίτερα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, πολλούς επισκέπτες που αποζητούσαν ασφάλεια και ελευθερία. Κι αυτό γιατί από βόρεια και ανατολικά περιβάλλεται από αδιάβατους ορεινούς όγκους και από νότια και δυτικά φράσσεται από τον Αχελώο.

«Αυτό το χωρίον», γράφει ο Ν. Κασομούλης³ «ευρίσκεται πλησίον του ποταμού

* Η Υπηρεσιακή μου ταυτότητα συνδέεται και συνδυάζεται άρρηκτα με τον εντοπισμό και την καταγραφή των μνημείων της Δ. Θεσσαλίας. Ως σημείο αναφοράς και τον πιο σημαντικό σταθμό σ' αυτήν θεωρώ τη στιγμή που ο Δ/ντής της 7^{ης} ΕΒΑ κ. Λ. Δεριζιώτης με την έναρξη των έργων εκτροπής Αχελώου μου ανέθεσε τον χειρισμό του θέματος και τη λεπτομερή καταγραφή και ενασχόλησή μου με το αξιόλογο μοναστηριακό συγκρότημα του Αγ. Γεωργίου Μυροφύλλου. Τον ευχαριστώ θερμά για την δυνατότητα που μου έδωσε να γνωρίσω τον άγριο Αχελώο, το απομακρυσμένο Μυρόφυλλο με τον σεβαστό Πρόεδρο και τους φιλόξενους κατοίκους του, τον μαχόμενο πάντα για τη διάσωση της μονής Σύλλογό τους «Οι φίλοι της Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου Μυροφύλλου» και τέλος όλους τους φορείς που όλα αυτά τα χρόνια έδωσαν αγώνες για τη μονή και την ιστορία της.

1. Καρακίσιος 1996, 59-71.

2. Καρακίσιος 1996, 44-49. Ράπτης 1985, 21-30.

3. Κασομούλης 1939, τ. Α', 260.

Άσπρου, και το χειμώνα ασφαρίζεται από τον ποταμόν, το δε καλοκαίρι μόνον εις τους πόρους δύναται να διαβή κανείς δια να το επισκεφθή».

Η ιστορία του Μυροφύλλου είναι συνυφασμένη με αυτήν της Ιεράς Μονής Αγ. Γεωργίου⁴. Πρώτη μνεία για τη μονή γίνεται σε χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου του Παλαιολόγου (1336 μ.Χ.), όπου συγκεκριμένα αναφέρεται: «...την μονήν της Υπεραγίας Θ/κου εις Ασπροπόταμον, ωσαύτως εις μετόχια ταύτης»⁵. Μια άλλη μνεία γίνεται σε πωλητήριο έγγραφο που φέρει τη χρονολογία 27 Απριλίου 1755. Εδώ αναφέρεται πως ο ηγούμενος της μονής Μυροκόβου αγόρασε ένα τμήμα από το απέναντι χωριό, τη Μεσούντα αντί 2.500 λιρών. Σε ενθύμηση ενός εκκλησιαστικού βιβλίου της μονής αναφέρεται ότι το 1815 ήρθε στο μοναστήρι αντιπρόσωπος της Επισκοπής Σταγών για να εισπράξει τα δικαιώματά της⁶.

Η μονή είναι κτισμένη σε ένα φυσικό άνδηρο ανάμεσα σε δύο παραποτάμους του Αχελώου, με φυσική κλίση από Βορρά προς Νότο. Τα κτήρια της μονής σχηματίζουν ένα ανοικτό σε κάτοψη τετράπλευρο με είσοδο από τα δυτικά που περικλείει την ανοικτή αυλή της μονής⁷ (εικ. 2). Στο κέντρο του τετραπλεύρου στέκονται οι δύο ναοί, της Παναγίας και του Αγ. Γεωργίου, στον οποίο είναι αφιερωμένη η μονή. Τα περισσότερα τμήματα βρίσκονται σε πλήρη αποσύνθεση και παρά τη μερική διάσωση κάποιων τμημάτων είναι πολύ δύσκολο να διαπιστώσουμε την αρχική της μορφή.

Στη μονή εισέρχεται κανείς από ένα τοξωτό μεγάλο άνοιγμα, το διαβατικό που το δυτικό του τμήμα είναι καλυμμένο με λίθινη καμάρα (εικ. 3). Την ξύλινη βαριά πόρτα προστατεύουν πέντε τυφεκιοθυρίδες. Στην ίδια πλευρά και χαραγμένη πάνω σε μια πέτρα διαβάζουμε πολύ δύσκολα λόγω της βαθιάς απολέπισης, την χρονολογία: 10 Απρ(ιλίου) 1811⁸.

Οπωσδήποτε όμως πρόκειται για μια χρονολογία μεγάλης σημασίας, αφού χρονολογεί τα κτήρια του περιβόλου. Τέλος δεξιά της εισόδου υψώνεται πύργος, ύψ. 15μ. που προστάτευε την πύλη.

Η διάταξη των κτηρίων, εσωτερικά παρουσιάζει ενδιαφέρον: περιβάλλουν τη μονή τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο τον αμυντικό της χαρακτήρα (εικ. 2). Διώροφα με τους αποθηκευτικούς χώρους και τους σταύλους να στεγάζονται στον κάτω όροφο και να έχουν άμεση πρόσβαση στην αυλή ενώ τον πάνω όροφο καλύπτουν τα κελιά και οι χώροι διαβίωσης και οδηγείται κανείς από ξύλινους εξώστες που στηρίζονται σε λίθινες τοξοστοιχίες, όπως αυτά στη δυτική πλευρά⁹ (εικ. 4). Τέλος κοντά στην ΒΑ γωνία του ναού της Παναγίας συναντάμε το διώροφο λιθόκτιστο Ηγουμενείο.

Ως κύριο υλικό δόμησης χρησιμοποιείται η πέτρα, αφού έτσι κατασκευάζονται δάπεδα, θυρώματα, στέγες, πατώματα κ.λ.π. Ξύλο χρησιμοποιείται, ως δομικό υλικό μόνον στους ελκυστήρες των τόξων της αυλής, γεγονός που δικαιολογείται από την ένδεια της περιοχής σε ανάλογα δομικά υλικά.

Μελετώντας κανείς διεξοδικά τη θέση και σύνδεση των πολλών κτηρίων της μονής

4. Νημάς 1987, 234.

5. Καρακίσιος 1996, 59. Ράπτης, 1935, 23.

6. Ράπτης 1985, 97, 108.

7. Βογιατζής 2001.

8. Βογιατζής 2001.

9. Στη δυτική πλευρά πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης μέσω των αναπτυξιακών προγραμμάτων Leader που αφορούσαν στην Κοινότητα Μυροφύλλου, από τον Αρχιτέκτονα- Μηχανικό κ. Σ. Τζήμα υπό την επίβλεψη της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

φθάνει στο συμπέρασμα ότι όλα τα κτήρια έχουν μορφολογική και κατασκευαστική ενότητα, πράγμα που σημαίνει ότι η κατασκευή τους τοποθετείται στην ίδια χρονική περίοδο και θα πρέπει να έγινε και από το ίδιο συνεργείο μαστόρων¹⁰.

Ο παλιότερος ναός είναι ο ναός του Γενεσίου Θ/κου και προσκολλάται με τη δυτική του πλευρά στην δυτική πτέρυγα (εικ. 5). Πρόκειται για μονόχωρο αθωνίτικου τύπου ναό, με χορούς και με εξαιρετική εσωτερικά ιδιόρρυθμη καμάρα στο μέσον της οποίας υπάρχει εγκάρσια καμάρα. Στη διασταύρωση των δύο καμαρών αντί για τρούλλο έχουμε ασπίδα που εξωτερικά καλύπτεται με κυβική κατασκευή όπου γίνεται χρήση πλίνθων. Τον ίδιο τύπο ακολουθεί και η γειτονική Μονή Σέλτσου της Άρτας με διαφορά στον τρόπο κάλυψής της¹¹.

Στα δυτικά συναντάμε τον μεταγενέστερο νάρθηκα που δεν φέρει τοιχογραφίες αλλά ούτε και είναι επιχρισμένος και έτσι μπορούμε να θαυμάσουμε την θολοδομία του. Εξωτερικά και στη νότια πλευρά του ναού έχει χαραχθεί σε πωρόλιθο, το έτος 1614 ή 1618 (εικ. 6). Πριν εισέλθει κανείς στο νάρθηκα συναντά ένα λιθόκτιστο χώρο που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως εξωνάρθηκας αλλά στην ουσία είναι ένα πέρασμα από τη μία πτέρυγα στην άλλη (εικ. 7). Έχει τετράγωνη κάτοψη και καλύπτεται από μια μεγάλη ασπίδα επί λοφίων. Στηρίζεται σε τέσσερις πεσσούς συμφυείς με τους τοίχους στις γωνίες του τετραγώνου.

Η πολύ κακή διατήρηση των τοιχογραφιών του ναού δεν μας επιτρέπει να περιγράψουμε το εικονογραφικό πρόγραμμα: μπορούμε μόνον να πούμε ότι αυτό καταλαμβάνει όλες τις επιφάνειες των τοίχων: στην ασπίδα ο Παντοκράτωρ πέριξ αυτού άγγελοι, ακολουθεί ζώνη με μέταλλα αγίων και στην κατώτερη ζώνη εικονίζονται μορφές ολόσωμων αγίων (εικ. 8, 9).

Έχοντας ως *post quem*, το αναγραφόμενο εξωτερικά έτος 1614 και συγκρίνοντας τις τοιχογραφίες, παρά την κακή τους διατήρηση, με άλλα εικονογραφικά σύνολα της ίδιας περίπου εποχής και της ευρύτερης περιοχής, όπως αυτό της Μ. Σέλτσου που επιγραφή τις χρονολογεί στα 1697, μπορούμε να τοποθετήσουμε το εικονογραφικό σύνολο του ναού του Γενεσίου της Θεοτόκου στον 17^ο αιώνα.

Με μια καλή προσπάθεια μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια στοιχεία όπως λιτό θεματολόγιο, ροπή προς την φυσική ασχήμια, συγκρατημένο και κλασικό στη διατύπωση ύφος, σώματα χωρίς ιδιαίτερο όγκο, πρόσωπα ανέκφραστα, χρώματα λιτά και άτονα.

Μπορεί να μη δημιουργούν ένα άρτιο και οργανωμένο εικονογραφικό σύνολο, που να το υπογράφουν επώνυμοι καλλιτέχνες αλλά και οι ζωγράφοι του ναού της Παναγίας ξέρουν να χρησιμοποιούν καλά τα πρότυπά τους και να τοποθετούν σωστά τις μορφές και τις σκηνές στον περιορισμένο χώρο που τους δίνεται.

Πάνω από το νάρθηκα και εξωνάρθηκα του ναού υπάρχουν κι άλλοι χώροι που δεν έχουν πρόσβαση από το ναό αλλά από τον όροφο της πτέρυγας των κελλιών. Ένας ευρύχωρος χώρος που έχει πρόσβαση από τα δυτικά χρησιμεύει ως νάρθηκας του Παρεκκλησίου των Ταξιαρχών (εικ. 10). Το παρεκκλήσι μας εκπλήσσει με τις μικρού μεγέθους διαστάσεις του αρχιτεκτονικού τύπου, το οποίο ακολουθεί όχι πιστά τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού. Οι σε μικρογραφία καλλιγραφημένες παραστάσεις του εικονογραφικού προγράμματος που

10. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στους Αρχιτέκτονες-Μηχανικούς κ. κ. Βογιατζή και Τζήμα οι οποίοι ασχολήθηκαν εμπειριστικά με την αρχιτεκτονική και τεχνική δομή του μοναστηριακού συγκροτήματος και πρόθυμα με βοήθησαν για να διατυπώσω μια σφαιρική περιγραφή αυτού.

καλύπτουν όλο τον εσωτερικό χώρο, παρά το γεγονός ότι οι μορφές μοιάζουν με γοητευτικές μινιατούρες και οι σκηνές με μικρά εικονίδια, εν τούτοις με τα ζωντανά χρώματα, την κίνηση και τη ζωντάνια που αποπνέουν γενικώς οι παραστάσεις δημιουργούν ένα ζεστό, γεμάτο μυσταγωγία περιβάλλον (**εικ. 11**).

Επιγραφή που αναγραφόταν πάνω από την είσοδο, η οποία οδηγεί από τον μικρό νάρθηκα στον κυρίως ναό και διεσώζετο μέχρι προ τινος ανέφερε ως έτος ιστόρησης το 1739, και ως ζωγράφο τον Χρύσανθο. Ο ζωγράφος πρέπει να διαμόρφωσε τα χαρακτηριστικά της τέχνης του πρώτα ως ζωγράφος φορητών εικόνων και εν συνεχεία ασχολήθηκε με την τοιχογραφία και πιθανότατα αυτό να ήταν και το πρώτο εγχείρημά του.

Τέλος στη ΒΑ γωνία του εσωτερικού περιβόλου υφίσταται το καθολικό της μονής, ο ναός του Αγίου Γεωργίου (**εικ. 12**). Πρόκειται για καμαροσκέπαστο ναό με προστώο στη δυτική πλευρά και βοηθητικούς χώρους στη ΒΑ γωνία, ένας τύπος που κάνει την εμφάνισή του στη Θεσσαλία από τον 10^ο - 11^ο αι.¹². Έχει κατασκευασθεί από αργολιθοδομή και η κάλυψή του έγινε με βαρεία σχιστόπλακα της περιοχής.

Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που επιγραφή η οποία αναγράφεται πάνω από τη δυτική είσοδο (**εικ. 13**) τις χρονολογεί στα 1869 και τις υπογράφουν οι Σαμαριναίοι ζωγράφοι, Αθανάσιος και Γεώργιος, ενώ οι τοιχογραφίες του προστώου χρονολογούνται στα 1870.

Τον ίδιο χρόνο ο ζωγράφος Αθανάσιος χρυσώνει το τέμπλο του ναού, ενώ επίσης το ίδιο έτος και στη Μονή Βρυώνη της γειτονικής Άρτας ο Αθανάσιος υπογράφει την παράσταση της Πλατυτέρας και τις τοιχογραφίες της Πρόθεσης του ίδιου ναού.

Τον ζωγράφο Αθανάσιο τον συναντάμε μαζί με τον ζωγράφο Ζήση να υπογράφουν τον εικονογραφικό διάκοσμο του καθολικού της μονής Αγ. Μοδέστου στην Πύρρα Τρικάλων. Σύμφωνα με τον Κ. Μακρή πρόκειται για καλές σχετικά τοιχογραφίες σε λαϊκή αντίληψη και πολλές ανορθογραφίες.

Λαμβάνοντας υπόψιν και τα εικονογραφικά σύνολα που φέρουν την υπογραφή Σαμαριναίων ζωγράφων που συναντάμε τόσο στο χώρο της Ηπείρου όσο και στο χώρο της Δ. Μακεδονίας και Θεσσαλίας, συμπεραίνουμε πως ακολουθούν τη διάταξη του εικονογραφικού προγράμματος που συνηθίζεται το 17^ο αι. ενώ εντοπίζουμε και στοιχεία που μπορούν να χαρακτηρισθούν *status* της σαμαρινιώτικης ζωγραφικής: χρώματα λαμπερά και έντονα με κυρίαρχο το συνδυασμό του γαλαζοπράσινου και κόκκινου, πρόσωπα στρογγυλά με μεγάλα μάτια, κινήσεις έντονες αλλά και με νωπές βυζαντινές αναμνήσεις, πλήθος μορφών ολόσωμων ή σε προτομή, πολυπρόσωπες συνθέσεις, ποικίλα διακοσμητικά στοιχεία που όλα μαζί δημιουργούν εντυπωσιακά σύνολα (**εικ. 14**).

Η ανωτέρω μονή έχει γίνει το επίκεντρο πολλών συζητήσεων και αναφορών αφού συνδέθηκε άμεσα με την εκτέλεση των έργων εκτροπής του Άνω Ρου του Αχελώου ποταμού¹³.

Σύμφωνα με τις αρχικές μελέτες των αρμοδίων τμημάτων των συναρμοδίων Υπουργείων¹⁴ η μονή κατακλυζόταν από το Φράγμα Συκιάς, που κατασκευάζεται στα πλαίσια των ανωτέρω αναφερομένων έργων πλησίον της οικισμού Πετρωτού του Ν. Καρδίτσας.

11. Καμαρούλιας, 291.

12. Νικονάνος 1979, 86.

13. Μακρής 1991, 57-58.

14. Δωροβίνης 1997, 51-52.

Οι αντιδράσεις της Κοινότητας Μυροφύλλου και πολλών τοπικών και μη φορέων κ.λ.π. ανέτρεψε τις αρχικές αποφάσεις και «έγινε καταβιβασμός της ανώτατης στάθμης των υδάτων κατά 7μ. Το αρχικό απόλυτο υψόμετρο βάσει της αρχικής μελέτης έφθανε τα 550μ.» (σ.σ. Η φυσική στάθμη του φυσικού εδάφους της μονής είναι τα 535μ.).

Βάσει αυτών των δεδομένων η μονή όταν η στάθμη των υδάτων θα έφθανε μέχρι αυτού του σημείου θα κατακλυζόταν ενώ κατά τους θερινούς μήνες που ο θεσσαλικός κάμπος θα απορροφούσε περισσότερη ποσότητα υδάτων θα έβγαινε στην επιφάνεια το σκέλεθρο της μονής. Πόσο καταστροφικό και ολέθριο θα ήταν αυτό για τη μονή; Με την πάροδο του χρόνου και με τη διάβρωση που θα είχε υποστεί η τοιχοποιία τι θα απέμεινε από το αξιόλογο αυτό μνημείο;

Οι αρμόδιες Υπηρεσίες του ΥΠΕΧΩΔΕ δεν έμειναν αδιάφορες στα αμείλικτα αυτά ερωτήματα όπως και στις πιέσεις που ασκούσαν κάτοικοι και πολλοί φορείς. Μετά και από την απορριπτική απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας για την αρχική μελέτη των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του έργου, όπου προτεινόταν η κατάκλυση της μονής, εξετάστηκε το ενδεχόμενο της διάσωσης αυτής.

Ο καθηγητής του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου κ. Τάσσιος μελέτησε το θέμα και πρότεινε τέσσερεις εναλλακτικές λύσεις οι οποίες διατυπώνονται στην τελευταία μελέτη περιβαλλοντικών επιπτώσεων: 1) Απομάκρυνση των πλέον αξιόλογων με ιστορικά, καλλιτεχνικά και πολιτιστικά κριτήρια τμημάτων της μονής. 2) Ολόσωμη μετακίνηση των κυριότερων ναών της μονής προς υψηλότερη μη κατακλυζόμενη θέση. 3) Κατασκευή προστατευτικού αναχώματος περιμετρικά της μονής για την μη κατάκλυσή της και 4) Μηδενική λύση κατάκλυσης του μνημείου.

Εν κατακλείδι ο κ. Τάσσιος και μετά από αναλυτική τεκμηρίωση όλων των δεδομένων και των τεσσάρων εναλλακτικών λύσεων πρότεινε ως βέλτιστη εναλλακτική λύση υλοποίησης του περιβαλλοντικού όρου προστασίας της μονής την τέταρτη (4) λύση, με την κατασκευή αναχώματος που θα έχει πεταλοειδή μορφή και θα περιβάλλει περιμετρικά τη μονή και μέχρι το υψόμετρο των 549μ. δηλ. 15μ. υπεράνω της στάθμης αυτής¹⁵.

15. ΥΠΕΘΟ, ΥΠΠΕ, ΥΠΕΧΩΔΕ, ΥΒΕΤ, *Μελέτη των Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων στο Δέλτα Αχελώου από την εκτροπή του στη Θεσσαλία*, Αθήνα 1989.

SUMMARY

THE SACRED MONASTERY OF ST. GEORGE MIROFILLOU. THE PRESERVATION ONE OF THE MOST BRILLIANT MONUMENTS OF THE AREA OF THESSALIA

Cristallia Manzana

Attached to the West wing of the Monastery of St. George Mirofillou (where are the dinning room, the archontariki and other rooms) is the church of the Birth of Virgin Mary which takes the ground floor and just above attached to the roof of the church is constructed the small chapel of Taxiarches. The church of Virgin Mary is only one room and it is covered by a semi-circular arch. At the right exterior side of one of the two small windows at the west side, are inscribed the following: 161[-]ΖΠΚ[-] (the last letter is not discerned clearly). However, the year can be read as 1612 or 1614. The frescos of the church are saved dispersed and in bad condition.

The chapel of Taxiarcas, as the inscription refers, was constructed in 1738 and painted of the painter Chrisantho.

The study which was conducted for the diversion of the upper flow of the river Acheloos predicted initially the submersion of the monastery and the establishment of a new museum where would be exposed all the relics and the frescos which would be detached by the monastery. However the efforts which were made for the preservation of the monastery were proved positive. The definite study for the preservation of the monastery by constructing a ramp of earth around it, which was conducted by the Hellenic Ministry for the Environment, Physical Planning & Public Works, following the proposal of the professor of the National Technical University of Athens, Mr Tassios, was accepted.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

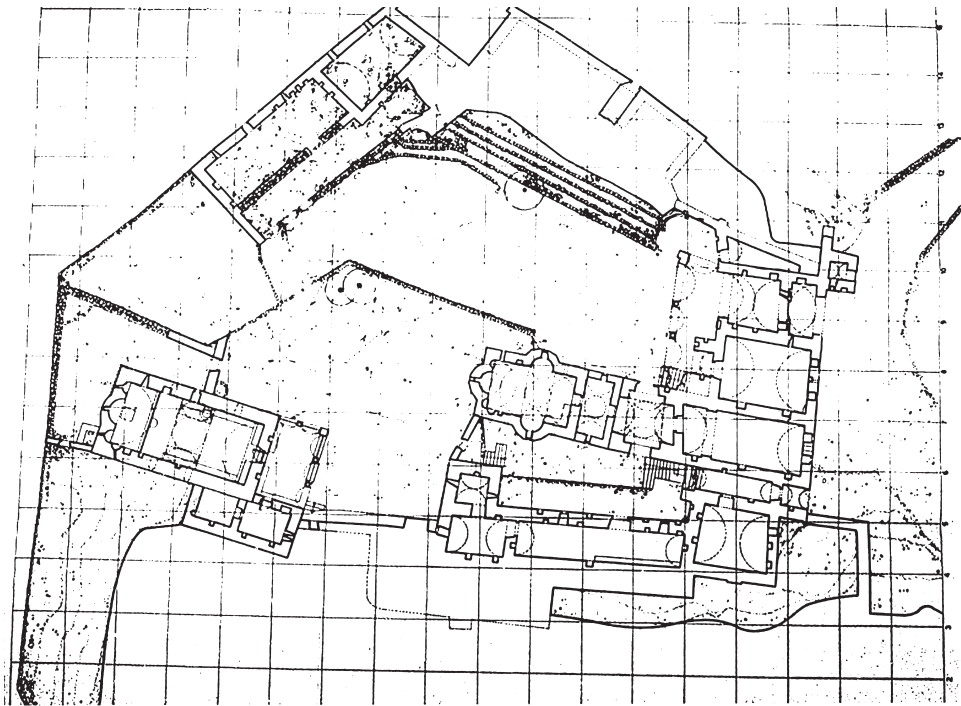
- Βογιατζής Σ., 2001. Η Ι. Μονή Αγίου Γεωργίου Μυροφύλλου Τρικάλων. *Μαθήματα Εμβάνθυσης Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, ΕΜΠ*, Αθήνα.
- Καρακίτσιος Α.Ε., 1996. *Ιερά Μονή Μυροφύλλου. Μυρόφυλλον (Μερίκοβον)-Τρικάλων (από Χριστού ως το 1900 μ.Χ.)*, Θεσσαλονίκη.
- Καμαρούλιας Δ. *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, τομ. Β', 289-294.
- Κασομούλης Ν., 1939. *Στρατιωτικά ενθυμήματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α'.
- Μακρής Κ., 1991. *Οι ζωγράφοι της Σαμαρίνας*, Θεσσαλονίκη.
- Νημάς Θ., 1987. *Τρίκαλα - Καλαμπάκα- Μετέωρα - Πίνδος - Χάσια (Γεωγραφία-Ιστορία-Μνημεία-Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.
- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από τον 10^ο αι. ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ράπτης Δ., 1985. *Αφύλακτοι θησαυροί, Το Μοναστήρι του Αγ. Γεωργίου Μυροφύλλου*

(Μυροκόβου) Τρικάλων. Συμβολή στην ιστορικολαογραφική έρευνα της περιοχής, Αθήνα.

Δωροβίνης Β., 1997. Η τύχη του συγκροτήματος Μυροφύλλου. Προχειρότητες, ανεπάρκειες, συννεοχές. Ιερά Μονή Αγ. Γεωργίου Μυροφύλλου Τρικάλων εν όψει του φράγματος Συκιάς. *Πρακτικά της Ημερίδας, 9 Αυγούστου 1997*. Έκδοση της Κοινότητας και των Πολιτιστικών Συλλόγων Μυροφύλλου Τρικάλων υπό την αιγίδα της Ι. Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών και της Νομαρχίας Τρικάλων, Αθήνα.

Εικ. 1. Γεωγραφική άποψη της περιοχής όπου ευρίσκεται η Κοινότητα Μυροφύλλου.

Εικ. 2. Τοπογραφική αποτύπωση του Μοναστηριακού συγκροτήματος Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 3. Μυρόφυλλο, Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου. Η ΒΔ πτέρυγα των κτιριακών εγκαταστάσεων της μονής.

Εικ. 4. Μυρόφυλλο, Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου. Άποψη της Δυτικής πλευράς μετά από το πέρας των αναστηλωτικών εργασιών.

Εικ. 5. Μυρόφυλλο, Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου. Άποψη από τα νότια του ναού του Γενεσίου της Θ/κου.

Εικ. 6. Μυρόφυλλο, Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου. Ναός Γενεσίου της Θ/κου. Η επιγραφή ανέγερσης του ναού.

Εικ. 7. Μυρόφυλλο, Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου. Ο λιθόκτιστος χώρος στα δυτικά του ναού του Γενεσίου της Θ/κου.

Εικ. 8. Μυρόφυλλο, Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Ναός Γενεσίου της Θ/κου.
Άποψη του τοιχογραφικού διακόσμου της καμάρας.

Εικ. 9. Μυρόφυλλο, Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου. Ναός Γενεσίου της Θ/κου. Άποψη των τοιχογραφιών της βόρειας πλευράς.

Εικ. 10. Μυρόφυλλο, Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου. Παρεκκλήσι Ταξιαρχών.

Εικ. 11. Μυρόφυλλο, Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου. Παρεκκλήσι Ταξιαρχών. Άποψη του εικονογραφικού διακόσμου της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού.

Εικ. 12. Μυρόφυλλο. Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου. Άποψη από τα δυτικά του καθολικού της μονής.

Εικ. 13. Μυρόφυλλο, Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου. Η κτηταρική επιγραφή στη δυτική πλευρά.

Εικ. 14. Μυρόφυλλο, Ι.Μ. Αγ. Γεωργίου. Άποψη του εσωτερικού του ναού του Αγ. Γεωργίου.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ*

Ιωάννης Τσιουρής

Η περιοχή των Αγράφων καταλαμβάνει ορεινά τμήματα των νομών Καρδίτσας, Ευρυτανίας και Φθιώτιδος¹. Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας αποτελούσε καζά, που υπαγόταν στο Σαντζάκι των Τρικάλων. Κατά τον 18^ο αιώνα διοικητικό κέντρο της περιοχής ήταν η Ρεντίνα². Εκκλησιαστικά, τα Άγραφα ανήκαν στις επισκοπές: Λιτζάς και Αγράφων³, Φαναρίου και Νεοχωρίου⁴, Ραδοβισδίου⁵ και Θαυμακού⁶. Την ίδια εποχή ο πληθυσμός ήταν αρκετά μεγάλος, αν ληφθεί υπόψιν ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και μετά την αιματηρή καταστολή των Ορλωφικών υπολογίζεται γύρω στις 50.000 κατοίκους⁷. Η κύρια ασχολία ήταν η κτηνοτροφία και το εμπόριο, ενώ αρκετοί ήταν αυτοί που μετανάστευσαν στην Κωνσταντινούπολη, στη Μικρά Ασία και στη Μολδοβλαχία ακολουθώντας τους ίδιους περίπου προορισμούς με αυτούς των μεταναστών Αγραφιωτών του 17^{ου} αιώνα⁸. Παράλληλα το δύσβατο του εδάφους και η σχετική αυτονομία που απολάμβανε η περιοχή, οδήγησε αρκετούς λογίους να εγκατασταθούν εκεί και να διδάξουν στις κατά τόπους Σχολές που είχαν ιδρυθεί⁹, με αποτέλεσμα εκτός της όποιας οικονομικής ανάπτυξης να υπάρξει και μία πνευματική άνθηση.

Η ανάπτυξη αυτή αντικατοπτρίζεται και στην εκκλησιαστική τέχνη. Παρά το γεγονός

* Ευχαριστίες οφείλω στον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ^{ον} Αθανάσιο Παλιούρα, ο οποίος παρακολούθησε από τα πρώτα βήματα την έρευνα και μελέτη των τοιχογραφιών του 18^{ου} αιώνα της περιοχής των Αγράφων. Επίσης, ευχαριστώ την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ^α Αγγελική Σταυροπούλου για τη βοήθεια και τις πολύτιμες συμβουλές της, τον Ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ^ο Νίκο Νικονάνο και τη φίλη αρχαιολόγο κ^α Σταυρούλα Σδρόλια.

1. Στον Rouqueville βρίσκουμε τον παλαιότερο κατάλογο με τα χωριά της περιοχής των Αγράφων και συνακόλουθα μία σχετική οριοθέτηση της περιοχής (Rouqueville 1826, 17-18, υποσ. 1). Για μία συνδυαστική των πηγών έρευνα και οριοθέτηση της περιοχής βλ. Σδρόλια 2000α, 6 κ.ε., Τσιουρής 2004α, 6.

2. Γιαννόπουλος 1971, 69 κ.ε.

3. Για την επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων βλ. Βασιλείου 1960, 105 κ.ε.

4. Αθηνάγρας 1930, 79 κ.ε., Κλήμος 1996, 31-32.

5. Καλομπάτσιος 1998, 9 κ.ε., με παλαιότερη βιβλιογραφία.

6. Για την επισκοπή Θαυμακού βλ. Κωνσταντινίδης 1965, 123-124.

7. Leake 1835, 267, 269.

8. Βακαλόπουλος 1964, 359 κ.ε., με παράθεση των επιμέρους τόπων εγκατάστασης. Επίσης, Γκιόλιας 1999, 165 κ.ε.

9. Κατά τον 18^ο αιώνα μαρτυρείται η ύπαρξη έξι Σχολών. Πρόκειται για τις Σχολές Βραγγιανών (1661-1770), Ρεντίνας (λειτούργησε από το 1757), Καστανιάς (αρχές 18^{ου} αι.-αρχές 19^{ου} αιώνα), Φουρνά (ιδρύθηκε το 1743 από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά και λειτούργησε έως το 1784) και Αγίας Τριάδος Κτημενίων Αγράφων (δεν υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες) καθώς και το Σχολείο Καταφυγίου (τέλη του 17^{ου} αι.-αρχές του 18^{ου} αιώνα). Σ' αυτές δίδαξαν σημαντικές πνευματικές μορφές της εποχής, όπως οι Ευγένιος Παννούλης, Αναστάσιος

ότι τα σωζόμενα μνημεία του 16^{ου} αιώνα είναι ελάχιστα¹⁰, και ίσως αναλογικά μαρτυρούν τις δυσχέρειες της εποχής, κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα παρατηρείται μία οικονομική άνθηση η οποία έχει ως επακόλουθο την ανακαίνιση αλλά και την ίδρυση πολλών νέων μονών και ναών και τη συνακόλουθη αγιογράφησή τους. Έτσι, λοιπόν, σήμερα σώζονται 37 μνημεία από την εποχή αυτή, οι τοιχογραφίες των οποίων εκτελέστηκαν στην πλειοψηφία τους από ντόπιους ζωγράφους¹¹.

Κατά τον 18^ο αιώνα, τα ίδια δεδομένα οδηγούν, ιδίως στην πρώτη πεντηκονταετία, στην ίδρυση νέων μονών, αλλά και στην ανέγερση ναών ενοριακών και μοναστηριακών. Στην περιοχή σώζονται 27 τοιχογραφημένα μνημεία του 18^{ου} αιώνα, αριθμός μικρότερος από τα 37 του προηγούμενου αλλά αρκετά σημαντικός για τα δεδομένα της εποχής και της περιοχής. Από τα μνημεία αυτά, οκτώ είναι καθολικά μοναστηριών, εννέα ενοριακοί ναοί, πέντε παρεκκλήσια και ισάριθμοι νάρθηκες.

Από αρχιτεκτονική άποψη, στα καθολικά των μοναστηριών, κυρίως, ακολουθείται ο αθωνίτικος τύπος. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα καθολικά των Ι.Μ. Αγίου Αθανασίου Δροσάτου (αρχές 18^{ου} αι.)¹², Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ανατολικής Φραγκίστας (1725)¹³, Σπηλιάς (νέο καθολικό - 1736)¹⁴, Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (προ του 1743)¹⁵, Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Βράχας Ευρυτανίας (1745)¹⁶ και Γενεσίου της Θεοτόκου Κώστη Κουμπουριανών Καρδίτσας (1749)¹⁷. Επίσης, στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο εντάσσεται ο ενοριακός ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μάραθο (μέσα 18^{ου} αι.)¹⁸. Από τα μνημεία αυτά, τα καθολικά των Ι.Μ. Ανατολικής Φραγκίστας, Αγίου Αθανασίου Δροσάτου και Γενεσίου της Θεοτόκου Κώστη ανήκουν στο μονόκλιτο Αθωνίτικο τύπο, που εμφανίζεται στην περιοχή των Αγράφων με το καθολικό της Ι.Μ. Γενεσίου της Θεοτόκου Βλασίου (1644)¹⁹.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της τρίκλιτης βασιλικής απαντάται μόνο στον Άγιο Νικόλαο Ρεντίνας²⁰, στην Κοίμηση Βαθύλακκου²¹ και στο καθολικό της Ι.Μονής Δομιανών²². Μάλιστα, στη Ρεντίνα και στους Δομιανούς υπάρχει και υπερυψωμένος γυναικωνίτης, ενώ στην Κοίμηση Βαθύλακκου, παρά την ανακαίνιση του ναού και τις μετατροπές που υπέστη, στηριζόμενοι στο ύψος του ναού, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα της απουσίας του.

Οι υπόλοιποι ενοριακοί ναοί είναι μονόχωροι και φέρουν χαγιάτι ή εξωνάρθηκα²³. Από

Γόρδιος, Χριστόφορος Αιτωλός, Γαβριήλ Καμπούρης ο εκ Φουρνά και Θεοφάνης ο εκ Φουρνά. Για τις Σχολές των Αγράφων βλ. Νημάς 1995, 178 κ.ε.

10. Ο παλαιότερος σωζόμενος χρονολογημένος τοιχογραφικός διάκοσμος είναι αυτός του καθολικού της Ι.Μ. Κορώνας (1587) (Δεριζιώτης 1994, 415 κ.ε., εικ. 4-5). Για τα υπόλοιπα μνημεία, στα οποία δεν σώζονται τοιχογραφίες αλλά βάση πηγών τοποθετούνται στον 16^ο αιώνα, βλ. Σδρόλια 2000α, 13-16.

11. Σδρόλια 2000α, 20 κ.ε.

12. Τσιουρής 2004α, 22.

13. Τσιουρής 2004α, 19.

14. Τσιουρής 2004α, 44.

15. Καρατζόγλου 1982, 139 κ.ε.

16. Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, 1-5, Ντέλλας 1993, 103 κ.ε.

17. Τσιουρής 2004α, 33.

18. Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Γιαννίτσαρης - Βρυνιώτης 2002, 57 κ.ε.

19. Σδρόλια 2000α, 40-43.

20. Κανέλλος 1993, 39, εικ. 14, 17, Οικονόμου 1997, 107, εικ. 47, 53, Τσιουρής 2004α, 43, εικ. 59.

21. Τσιουρής 2004α, 45, εικ. 63.

22. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού της Ι.Μ. Δομιανών βλ. Βρυνιώτης - Γιαννίτσαρης 1998, 71 κ.ε.

23. Πρόκειται για την Κοίμηση της Θεοτόκου Βατσουνιάς, την Κοίμηση της Θεοτόκου Βαθύλακκου, τον

αυτούς ξεχωρίζει ο Άγιος Γεώργιος Ρεντίνας και η Κοίμηση Πετροχωρίου²⁴ για τους χορούς στη νότια και βόρεια πλευρά²⁵. Πρόκειται για αρχιτεκτονικό τύπο που απαντάται ήδη στην περιοχή τον 17^ο αιώνα με το ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ρεντίνας²⁶. Επίσης, στην Κοίμηση της Θεοτόκου Κερασοχωρίου, παρά τη σημερινή επικλινή στέγη, η αρχιτεκτονική διαμόρφωση των πλάγιων πλευρών μαρτυρεί την αρχική στέγαση του ναού με καμάρα²⁷.

Τα παρεκκλήσια του Προδρόμου της Ι.Μ. Κορώνας (16^{ος} αι.), των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου της Ι.Μ. Ρεντίνας (α' μισό 18^{ου} αι.), της Ζωοδόχου Πηγής (18^{ος} αι.) και των Αγίων Αναργύρων (18^{ος} αι) της Ι.Μ. Κατουσίου είναι προσαρτημένα στα αντίστοιχα καθολικά²⁸. Μόνον αυτό του Τιμίου Σταυρού της Ι.Μ. Ρεντίνας βρίσκεται εντός της δυτικής πτέρυγας των κελλιών της μονής²⁹.

Ο παλαιότερος τοιχογραφικός διάκοσμος του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή εντοπίζεται στο ναό της **Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βατσουνιάς**³⁰. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, η ιστόρηση έγινε το 1708 με χορηγία τριών αδελφών. Το εικονογραφικό πρόγραμμα, εκτός των καθιερωμένων Ευχαριστιακού περιεχομένου σκηνών στο Ιερό, περιλαμβάνει σε δύο ζώνες, στον κυρίως ναό, τον Χριστολογικό κύκλο και την απεικόνιση του Ακαθίστου Ύμνου (εικ. 1). Στην ανατολική πρόσοψη του εξωνάρθηκα εικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία, η ιστόρηση της οποίας, όμως, τοποθετείται από επιγραφή στα 1782.

Στην **Κοίμηση της Θεοτόκου Κερασοχωρίου** η εικονογράφηση έγινε το 1716 με έξοδα της κοινότητας³¹. Σήμερα σώζεται μόνο τμήμα της ζώνης των ολόσωμων αγίων και 20 σκηνές του Ακαθίστου Ύμνου.

Ο **Άγιος Γεώργιος Ρεντίνας**, πιθανώς, ανηγέρθη το 1708³². Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή τοιχογραφήθηκε το 1719 από τους ζωγράφους Σεραφείμ από τη Χίο και Δημήτριο Αναγνώστη από το Μέτσοβο, με έξοδα των αρχόντων και των κληρικών της Ρεντίνας³³. Λόγω μεταγενέστερης επέκτασης του ναού στα δυτικά, έχει καταστραφεί η

Άγιο Γεώργιο Ρεντίνας, την Αγία Παρασκευή και την Κοίμηση της Θεοτόκου Πετροχωρίου και τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο Δρακότρυπας.

24. Για τους ναούς αυτούς βλ. Τσιουρής 2004α, 16, εικ. 6 και 21, εικ. 13 αντίστοιχα.

25. Πρβλ. παρόμοιο αρχιτεκτονικό τύπο στο καθολικό της Ι.Μ. Αγίου Αθανασίου Εράτρας (1797) (Στεφανίδου - Φωτιάδου 1982, 21 κ.ε., ιδ. 31, όπου και άλλα παραδείγματα).

26. Κανέλλος 1993, 51 κ.ε., Οικονόμου 1997, πίν. 67.

27. Τσιουρής 2004α, 15, εικ. 4.

28. Για την αρχιτεκτονική των παρεκκλησίων αυτών βλ. Καρατζόγλου 2002, 67 κ.ε.

29. Με εξαίρεση το παρεκκλήσιο της Ι.Μ. Κορώνας του οποίου η ανέγερση ανάγεται με ασφάλεια στον 16^ο αιώνα, τα υπόλοιπα χρονολογούνται στον 18^ο αιώνα (Καρατζόγλου 2002, 80).

30. Για τη ζωγραφική του ναού βλ. Τσιουρής 2004α, 369 κ.ε.

31. Για την κτητορική επιγραφή βλ. Quinn 1902, 72, Τσιουρής 2004α, 15, εικ. 5.

32. Στην κτητορική επιγραφή του ναού αναφέρεται μόνο το έτος της ιστόρησής του (1719). Η ύπαρξη του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου, το οποίο βάσει επιγραφής κτίστηκε το 1662, δημιούργησε αρκετά ερωτήματα σχετικά με το έτος ανέγερσης του ναού. Ο Κανέλλος (1993, 38), στηριζόμενος στην επιγραφή αυτή, θεωρεί ότι και ο ναός του Αγίου Γεωργίου κτίστηκε την ίδια εποχή, ενώ η Σδρόλια (1998, 91) τοποθετεί την ανέγερση στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Η άποψη αυτή της ερευνήτριας προσεγγίζει το χρονικό πλαίσιο της ανέγερσης του Αγίου Γεωργίου, καθώς στην περίτεχνη οροφή του, που ανακαινίστηκε το 1789, υπάρχει φορητή εικόνα του Παντοκράτορα, όπου αναγράφεται η χρονολογία 1708· γεγονός που μας οδηγεί στην πιθανότητα κατασκευής της οροφής στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και συνακόλουθα στην ανέγερση του ναού τα αμέσως προηγούμενα χρόνια.

33. Για τις επιγραφές του μνημείου βλ. Quinn 1902, 61, Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 35-36, Κανέλλος 1993, 43-45, Οικονόμου 1997, 105-106, Τσιουρής 2004α, 16 κ.ε.

διακόσμηση του αντίστοιχου αρχικού τοίχου. Στο ενδιαφέρον εικονογραφικό πρόγραμμα³⁴ περιλαμβάνονται σκηνές του Δωδεκαόρτου (**εικ. 2**), των Βίων του αγίου Γεωργίου και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, μαρτύρια αγίων και διάφορες άλλες παραστάσεις όπως, οι Αίνοι (**εικ. 3**) και το Επί Σοι Χαίρει. Η ύπαρξη στον κυρίως ναό ζώνης με μαρτύρια αγίων ακολουθεί μία παράδοση που απαντάται στη Θεσσαλία από τις αρχές ήδη του 17^{ου} αιώνα³⁵, ενώ στην περιοχή των Αγράφων θα συναντήσουμε παρόμοιο πρόγραμμα μόνο στο ναό της Αγίας Παρασκευής Πετροχωρίου (1734).

Το καθολικό της **Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ανατολικής Φραγκίστας** κτίστηκε το 1725 και τοιχογραφήθηκε το 1732 με έξοδα του Χατζηπαναγιώτη από το χωριό Κεράσοβο (σημ. Κερασοχώρι)³⁶. Στο μικρό αυτό καθολικό ιστορούνται σκηνές του Χριστολογικού κύκλου και περιορισμένος αριθμός του Θεομητορικού, ενώ ο εξωνάρθηκας δεν πρέπει να είχε ποτέ αγιογραφηθεί.

Η **Αγία Παρασκευή Πετροχωρίου**³⁷ ιστορήθηκε το 1734 από τους ζωγράφους Κωνσταντίνο Ιερέα και Κωνσταντίνο, με έξοδα της κοινότητας. Η ύπαρξη στο ναό της παράστασης της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που φέρει τη χρονολογία 1655, τοποθετεί την ανέγερση του ναού στον 17^ο αιώνα³⁸. Άλλωστε και η κτητορική επιγραφή του 1734 δεν αναφέρεται στην ανέγερση αλλά μόνο στην ιστόρησή του. Το εικονογραφικό πρόγραμμα³⁹, πλην των καθιερωμένων στο Ιερό, περιλαμβάνει, σε τρεις ζώνες στον κυρίως ναό, Χριστολογικό κύκλο, μαρτύρια και ολόσωμους αγίους. Θα πρέπει να σημειωθεί το κοινό εικονογραφικό πρόγραμμα της κόγχης του Ιερού με την αντίστοιχη του καθολικού της Ι.Μ. Φραγκίστας, καθώς και η όχι συχνή απεικόνιση του Αγίου Μανδηλίου στη ζώνη των ολόσωμων αγίων, κάτι που απαντάται προηγουμένως στο ναό της Παναγίας της συνοικίας Μουζεβίκη στην Καστοριά⁴⁰.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1736, έγινε η τοιχογράφηση του ναού της **Κοιμήσεως της Θεοτόκου** στο ίδιο χωριό με έξοδα πάλι της κοινότητας. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα⁴¹ περιλαμβάνεται ο Χριστολογικός κύκλος και ο Ακάθιστος Ύμνος.

Το μικρό καθολικό της **Μονής Αγίου Αθανασίου Δροσάτου** τοιχογραφήθηκε, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, το 1737⁴² από ανώνυμο ζωγράφο, ο οποίος συνδέεται με αυτόν του νέου καθολικού της Ι.Μ. Σπηλιάς.

Το **παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου της Μονής Κορώνας** κτίστηκε τον 16^ο αιώνα⁴³ αλλά η σημερινή διακόσμηση χρονολογείται με βάση μη σωζόμενη επιγραφή στα 1739⁴⁴. Έγινε με έξοδα του άρχοντα Αποστολάκη από τα Βραγγιανά, ο οποίος και

34. Τσιουρής 2004α, 375 κ.ε.

35. Ενδεικτικά, στον Άγιο Νικόλαο Τσαριτσάνης Ελασσόνας (1615) (Φλώρου 2001, 12 κ.ε.), στην Κοίμηση Ζάρκου (1621) (Σαμπανίκου 1997, 265) και στους Αγίους Αποστόλους Αγιάς (1757) (Κουμουλίδης - Δεριζιώτης 1985, 53-57).

36. Βασιλείου 1960, 158, Φεγγούλης 1998, 48-49, Τσιουρής 2004α, 396 κ.ε.

37. Το Πετροχώρι αναφέρεται ήδη στα 1530 στην πρόθεση αρ. 37 της Ι.Μ. Αγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου (Σπανός 2000, 118).

38. Σδρόλια 2000α, 61.

39. Τσιουρής 2004α, 399 κ.ε.

40. Παϊσίδου 2002, 74, πίν. 42α.

41. Τσιουρής 2004α, 382 κ.ε.

42. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 46-47, Τσιουρής 2004α, 22 και 433 κ.ε.

43. Για την αρχιτεκτονική του παρεκκλησίου βλ. Καρατζόγλου 2002, 67 κ.ε.

44. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 39, Ορλάνδος 1939, 170-171.

παριστάνεται στο βόρειο τοίχο. Στο μικρό χώρο του παρεκκλησίου ιστορείται ο Βίος του Προδρόμου, η παράσταση του Επί Σοι Χαίρει και τοπικοί, κυρίως, άγιοι⁴⁵.

Ο ναός του **Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Δρακότρυπας** τοιχογραφήθηκε το 1741⁴⁶. Έχει υποστεί φθορές και επεμβάσεις, ώστε σήμερα να διατηρείται, από τον αρχικό διάκοσμο, μόνο ένα τμήμα στο Ιερό, ο βόρειος τοίχος, όπου απεικονίζεται μέρος του Δωδεκαόρτου και του Βίου του Προδρόμου, καθώς και η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στην εξωτερική πλευρά του ιδίου τοίχου.

Το **παρεκκλήσιο των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου της Μονής Ρεντίνας**⁴⁷ αγιογραφήθηκε το 1743 με έξοδα του ηγουμένου Δοσιθέου⁴⁸. Στο παρεκκλήσιο, όπου ιστορείται ο Χριστολογικός κύκλος⁴⁹, έχει πλήρως καταστραφεί η τοιχογράφηση του βόρειου τοίχου.

Στο νάρθηκα του καθολικού της **Ι.Μ. Βλασίου**⁵⁰ διατηρούνται τοιχογραφίες στον ανατολικό και σε μέρος του νότιου τοίχου. Από αυτές του ανατολικού τοίχου, η ζώνη με τους ολόσωμους αγίους και η επόμενη, με τα μεταναστάσιμα επεισόδια και θαύματα του Χριστού, ανήκουν στη ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα, που σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή έγιναν το 1744⁵¹, ενώ ο υπόλοιπος διάκοσμος ανήκει στη φάση του 17^{ου} αιώνα.

Η μονή **Βράχας**⁵² βρίσκεται στα Ευρυτανικά Άγραφα, μία περίπου ώρα οδικώς, βόρεια του Καρπενησίου. Κτίστηκε το 1745 και τοιχογραφήθηκε το 1758 με έξοδα της οικογένειας του Γεωργίου από την Αγία Τριάδα Άρτας⁵³ (εικ. 4). Το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού περιορίζεται σε σκηνές Ευχαριστιακού περιεχομένου στο Ιερό και του Δωδεκαόρτου στον κυρίως ναό, όπου επίσης εικονίζεται και ο θεομητορικός ύμνος «Επί Σοι Χαίρει», ενώ στο μεγαλύτερο τμήμα των επιφανειών αποδίδονται μεμονωμένες μορφές προφητών και αγίων⁵⁴.

Το ίδιο έτος, το 1758, αγιογραφήθηκε ένα από τα μεγαλύτερα μνημεία της περιοχής, το καθολικό της **Μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας**, από τον ζωγράφο Θεόδωρο Ιερέα από την Αγία Λάρισα⁵⁵. Το πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα⁵⁶ περιλαμβάνει, εκτός των

45. Τσιουρής 2004α, 386 κ.ε.

46. Τσιουρής 2004α, 24 και 394 κ.ε.

47. Για την Ι.Μ. Ρεντίνας βλ. Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, 5 κ.ε., Κανέλλος 1993, 15 κ.ε. Οικονόμου 1997, 29 κ.ε., Σδρόλια 2000α, 62-69. Για την αρχιτεκτονική του παρεκκλησίου βλ. Καρατζόγλου 2002, 68 κ.ε.

48. Quinn 1902, 57. Στα αμέσως επόμενα χρόνια η επιγραφή θα πρέπει να καταστράφηκε, καθώς το 1929, που επισκέφτηκε την Ι.Μ. Ρεντίνας ο μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων Ιεζεκιήλ, αυτή δεν υπήρχε (Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 31-32). Θα πρέπει εδώ να διορθωθεί η λανθασμένη τοποθέτηση της επιγραφής από τον Quinn στο υπέρθυρο της εισόδου από το νάρθηκα του καθολικού στο παρεκκλήσιο. Η ύπαρξη στο υπέρθυρο της εισόδου από το παρεκκλήσιο στο νάρθηκα μικρού μέρους του πλαισίου της επιγραφής, την τοποθετεί εκεί και πιθανότατα η σύγχυση οφείλεται σε λανθασμένη συντακτική διατύπωση της πρότασης από τον Quinn.

49. Τσιουρής 2004α, 403 κ.ε.

50. Για την Ι.Μ. Βλασίου βλ. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1928, 141-142, Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1932, 205 κ.ε., Σδρόλια 2000α, 40-43, Σδρόλια 2000β.

51. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1928, 141-142. Για τη ζωγραφική του νάρθηκα βλ. Τσιουρής 2004α, 388 κ.ε.

52. Για την ιστορία του χωριού της Βράχας βλ. Μαντούζας 1981.

53. Quinn 1902, 65-66, Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, Ντέλλας 1993, 103-104, όπου λανθασμένα αναγράφει τη χρονολογία της κτητορικής επιγραφής ως «αψνγ», Τσιουρής 2004α, 27-28, εικ. 27.

54. Τσιουρής 2004α, 390 κ.ε.

55. Για τις επιγραφές βλ. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1928, 137-138, Καρατζόγλου 1982, 143, Τσιουρής 2004α, 30 κ.ε. Οι Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1928, 137 και Χατζηδάκης - Δρακοπούλου 1997, 258 αναφέρουν το ζωγράφο ως Θεόδωρο Ουρία. Μία προσεκτική, όμως, ανάγνωση της επιγραφής επιβεβαιώνει το «Ιερέος».

56. Για τη ζωγραφική του καθολικού βλ. Τσιουρής 2004α, 48 κ.ε.

καθιερωμένων, θαύματα του Χριστού (εικ. 5), Εωθινά, παραβολές, τον Θεομητορικό κύκλο (εικ. 6), το Βίο του Προδρόμου, μαρτύρια αγίων, τους Αίνους καθώς και τις Κοιμήσεις των αγίων Εφραίμ του Σύρου και Ιωάννη του Χρυσοστόμου.

Το καθολικό της **Ι.Μ. Γενεσίου της Θεοτόκου Κώστη** κτίσθηκε το 1749⁵⁷ και αγιογραφήθηκε δέκα χρόνια αργότερα, το 1759⁵⁸. Στο εικονογραφικό του πρόγραμμα περιλαμβάνεται το Δωδεκάορτο (εικ. 7), ο Ακάθιστος Ύμνος και σκηνές από τα Εωθινά.

Το καθολικό της **Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Δομιανών** Ευρυτανίας κτίσθηκε στη σημερινή του μορφή την περίοδο 1779 - 1787⁵⁹ και τοιχογραφήθηκε το 1787 από τους ζωγράφους Γεώργιο Γεωργίου και Γεώργιο Αναγνώστου⁶⁰. Πλην των καθιερωμένων, στο εικονογραφικό πρόγραμμα⁶¹ εντάσσεται για πρώτη φορά, στην περιοχή των Αγράφων, η απεικόνιση του Ύμνου Άξιον Εστί⁶², ενώ αποτελεί το μοναδικό μνημείο του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή, όπου εικονίζεται μεγάλος αριθμός αγίων γυναικών της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης.

Οι ίδιοι ζωγράφοι, το 1791⁶³, εργάστηκαν στο ναό του **Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μάραθο**. Στον τοιχογραφικό διάκοσμο⁶⁴ περιλαμβάνονται, πλην των καθιερωμένων Ευχαριστιακών σκηνών στο Ιερό, το Δωδεκάορτο, θαύματα του Χριστού, ο Βίος της Παναγίας, μαρτύρια αγίων και η πληρέστερη απεικόνιση θαυμάτων του αρχαγγέλου Μιχαήλ στην περιοχή των Αγράφων κατά τον εξεταζόμενο αιώνα (εικ. 8). Ως προς τη ζωγραφική, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι εκτελέστηκε την ίδια περίοδο και όχι σε δύο χρονικές φάσεις, όπως αναφέρεται από προηγούμενους ερευνητές⁶⁵.

Στους ίδιους ζωγράφους θα πρέπει να αποδώσουμε και την τοιχογράφιση του μικρού καθολικού της **Μονής Προφήτη Ηλία Αγίας Τριάδος Κτημενίων**⁶⁶. Η κτητορική επιγραφή έχει καταπέσει αλλά στην κόγχη της Πρόθεσης αναγράφονται, μεταξύ άλλων, τα ονόματά τους. Άλλωστε, στον ελάχιστο σωζόμενο σήμερα διάκοσμο αναγνωρίζουμε το έργο τους.

57. Τσιουρής 2004α, 33, εικ. 37, για τη ζωγραφική, 384 κ.ε.

58. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1928, 140, Κορλός 1981, 108.

59. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού βλ. Βруνιώτης - Γιαννίτσαρης 1998, 71 κ.ε. Ο ναός κτίσθηκε το 1515, κάηκε το 1611, κτίσθηκε πάλι το 1621 και καταστράφηκε μία ακόμη φορά την περίοδο των Ορλωφικών (Ζούμπος 1998, 46-47, με παράθεση χαμένου σήμερα αντίγραφου πρακτικού αναφερόμενου στην τελευταία ανακαίνιση του ναού, Βруνιώτης - Γιαννίτσαρης 1998, 73, Φλώρου 2000, 245, Τσιουρής 2004α, 35).

60. Για το έργο των δύο αυτών ζωγράφων βλ. Χατζηδάκης 1987, 227, Παλιούρας 1997, 67 και Φλώρου 2000, 245-246, Τσιουρής 2004α, 35, 420 κ.ε.

61. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού βλ. Φλώρου 2000, 246 κ.ε., Τσιουρής 2004α, 420 κ.ε.

62. Πρόκειται για μία εικονογράφιση που έλκει την καταγωγή από τη Ρωσική τέχνη (Myslivec 1931, 493 κ.ε., πίν. XII). Οι πρώτες εντοιχίες απεικονίσεις στον ελλαδικό χώρο εντοπίζονται στον Άγιο Δημήτριο Δομένικου Ελασσόνας (αρχές 17^{ου} αι.) (Πασαλή 2003, 92 κ.ε.) και στο καθολικό της Ι.Μ. Αγίου Αθανασίου Τσαριτσάνης Ελασσόνας (1613) (Σδρόλια 2000α, 106, υποσ. 43). Επίσης, κατά τον 18^ο αιώνα ιστορείται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Αντωνίου της Ι.Μ. Αγίου Αθανασίου Τσαριτσάνης (1746), στον Άγιο Γεώργιο Αγίας (1749), στον Άγιο Γεώργιο Λεύκης (β' μισό 18^{ου} αι.) και στο νάρθηκα της Ι.Μ. Πέτρας (1789) (Τσιουρής 2004α, 351-352, 422, εικ. 305, 481, 482).

63. Για την κτητορική επιγραφή βλ. Quinn 1902, 73, Ορλάνδος 1926, 300 και Γιαννίτσαρης - Βруνιώτης 2002, 62-63.

64. Τσιουρής 2004α, 423 κ.ε.

65. Ορλάνδος 1926, 300, Γιαννίτσαρης - Βруνιώτης 2002, 57.

66. Ο Βασιλείου (1960, 78) αναφέρει ότι η ανέγερση του ναού έγινε με χρήματα της κοινότητας, χωρίς, όμως, να διευκρινίζει την πηγή του. Η απεικόνιση, όμως, του ηγουμένου Γαβριήλ στη βόρεια παραστάδα της εισόδου να κρατά ομοίωμα του ναού μας οδηγεί στην υπόθεση ότι αυτός ήταν ο κτήτορας του μικρού καθολικού (Τσιουρής 2004α, 45, εικ. 67).

Η χρονολόγησή του θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στα 1787 (τοιχογράφηση Ι.Μ. Δομινιών) και 1791 (τοιχογράφηση Αρχαγγέλου Μιχαήλ Μαράθου)⁶⁷.

Στην **Μονή Γενεσίου της Θεοτόκου Κατουσίου**⁶⁸, το 1788⁶⁹, τοιχογραφήθηκαν ο νάρθηκας του καθολικού, τα δύο παρεκκλήσια και ο κοινός νάρθηκας αυτών από το ζωγράφο Κωνσταντίνο από τη Βρεστανίτσα Άρτας και τους μαθητές του Ιωάννη και Γεώργιο⁷⁰.

Το 1789 εικονογραφείται ο νάρθηκας του καθολικού της **Μονής Πέτρας**⁷¹ από το ζωγράφο Κωνσταντίνο⁷², με σκηνές από την Αποκάλυψη του Ιωάννη (**εικ. 9**), την απεικόνιση του ύμνου Άξιον Εστί (**εικ. 10**) και παραστάσεις της Παλαιάς Διαθήκης⁷³.

Στο νάρθηκα της **Ι. Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Μικρών Βραγκιανών**⁷⁴ Καρδίτσας συναντούμε το νεώτερο εικονογραφικό σύνολο στην περιοχή των Αγράφων, που χρονολογείται στα 1797, έργο των αδελφών Θεοδώρου και Αθανασίου από τη Σπινιάσα⁷⁵. Οι τοιχογραφίες δε σώζονται σε καλή κατάσταση και το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε δύο ζώνες: σε αυτή με τον κύκλο της Γένεσης και του Βίου της αγίας Παρασκευής και στην κατώτερη με αδιάγνωστους, σήμερα, αγίους⁷⁶.

Εκτός από τα χρονολογημένα αυτά μνημεία υπάρχουν άλλα πέντε τοιχογραφημένα σύνολα, στα οποία δε σώζεται κάποια επιγραφή που να προσδιορίζει χρονικά το διάκοσμο. Όμως, εικονογραφικά, τεχνοτροπικά και άλλα δεδομένα μας πείθουν να τα χρονολογήσουμε στον 18^ο αιώνα.

Ο **Άγιος Νικόλαος Ρεντίνας** ανακαινίστηκε το 1725⁷⁷. Σύμφωνα με μη ελεγχόμενη πληροφορία αγιογραφήθηκε το 1736 από τους ζωγράφους Σέργιο, Αγάπιο και Γεώργιο⁷⁸. Στο ναό διατηρούνται μόνο οι τοιχογραφίες του Ιερού⁷⁹, όπου, εκτός των σκηνών με Ευ-

67. Ο Χατζηδάκης (1987, 227), στηριζόμενος στον Βασιλείου (1957, 22-23), χρονολογεί την εικονογράφηση στα 1785-1790. Το ίδιο προτείνει και η Φλώρου (2000, 245). Οι Βρυνιώτης - Γιαννίτσαρης (1998, 77) την τοποθετούν στα 1790.

68. Για την Ι.Μ. Κατουσίου βλ. Αγραφιώτης 1987, 193 κ.ε., Σδρόλια 2000α, 70-71, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη ζωγραφική του καθολικού, που χρονολογείται στα 1663 βλ. Σδρόλια 2000α, 375.

69. Ο Ιεζεκιήλ αναφέρει ως χρονολογία της επιγραφής του παρεκκλησίου της Ζωοδόχου Πηγής και των Ταξιαρχών το 1784. Το ίδιο και οι Χατζηδάκης - Δρακοπούλου (1997, 138) και ο Καρατζόγλου (2002, 69). Ο Αγραφιώτης (1987, 199-200) διαβάζει 1788. Μία προσεκτική παρατήρηση της επιγραφής επιβεβαιώνει την ανάγνωση του Αγραφιώτη.

70. Για τη ζωγραφική βλ. Τσιουρής 2004α, 416 κ.ε. Η ταύτιση από τους Χατζηδάκη - Δρακοπούλου (1997, 138) του ζωγράφου Κωνσταντίνου με τον ομώνυμο ζωγράφο του νάρθηκα της Ι.Μ. Πέτρας είναι λανθασμένη, καθώς οι εικονογραφικές και τεχνοτροπικές διαφορές των δύο έργων είναι εμφανέστατες.

71. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού βλ. Μυλωνάς 1982, 121 κ.ε. Για τη ζωγραφική του (1625), Σδρόλια 2000α, 27 κ.ε.

72. Για την επιγραφή βλ. οι Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 42, Ορλάνδος 1939, 182-183, Μυλωνάς 1982, 131, Τσιουρής 2004α, 40, εικ. 50.

73. Τσιουρής 2004α, 411 κ.ε.

74. Το χωριό ονομάζεται Μικρά Βραγκιανά για να ξεχωρίζει από τα Μεγάλα Βραγκιανά της Ευρυτανίας. Για την ιστορία του βλ. Πρασά 1991, 113 κ.ε., Κολομπάτσιος 1998, 55 κ.ε.

75. Για την κτητορική επιγραφή βλ. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 45-46, Κωτσιώρης 1972, 116, Πρασά 1991, 117 με αρκετές, όμως, παραναγνώσεις. Επίσης, Τσιουρής 2004α, 42, εικ. 58.

76. Τσιουρής 2004α, 425-426.

77. Η επιγραφή, που αναφέρεται στην ανακαίνιση του ναού, βρίσκεται στη δυτική πρόσοψη. Quinn 1902, 62, Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1929, 37, Κανέλλος 1993, 50, Οικονόμου 1997, 131, Τσιουρής 2004α, 43, εικ. 60.

78. Βασιλείου 1957, 21. Η πληροφορία αυτή του Βασιλείου δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς ο ερευνητής δεν αναφέρει την πηγή του.

79. Τσιουρής 2004α, 381 κ.ε.

χαριστιακό περιεχόμενο, εικονογραφούνται και σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης αλλά και του Δωδεκαόρτου.

Στη **Μονή Ρεντίνας**, εντός της δυτικής πτέρυγας των κελιών, υπάρχει το, σχεδόν περίκεντρο, **παρεκκλήσιο του Τιμίου Σταυρού** κοσμημένο με σκηνές από το Βίο και τα θαύματα του Χριστού⁸⁰. Ο διάκοσμος μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του αιώνα που εξετάζουμε.

Την ίδια εποχή τοποθετείται και η εικονογράφηση της **δυτικής πρόσοψης του καθολικού** με σκηνές όπως, η Κλίμακα του Ιωάννη, ο Τροχός της Ζωής και η Κοίμηση του Εφραίμ του Σύρου⁸¹. Σύμφωνα με ντόπια προφορική παράδοση, που διασώζει ο Ορλάνδος, οι τοιχογραφίες αυτές έγιναν από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά⁸². Η απουσία μελέτης του έργου του Διονυσίου δεν μας επιτρέπει με βεβαιότητα, για την ώρα, να τοποθετηθούμε. Μπορούμε όμως να χρονολογήσουμε τις τοιχογραφίες στα πριν το 1748 χρόνια, καθώς έχει εντοπιστεί ενθύμηση με αυτή τη χρονολογία⁸³.

Τέλος, το νέο καθολικό της **I. Μονής της Ζωοδόχου Πηγής Σπηλιάς** κτίστηκε το 1736⁸⁴. Ο άγνωστος ζωγράφος δημιούργησε ένα αξιόλογο σύνολο⁸⁵, στο οποίο συμπεριέλαβε, πλην των καθιερωμένων σκηνών και θεμάτων, αυτοτελή κύκλο με τα μαρτύρια των Αποστόλων, παραβολές, το Βίο του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, προσχισματικούς Πάπες στον τρούλλο και τη μοναδική στην περιοχή παράσταση της, Ρωσικής προέλευσης, Παναγίας Neoralimaja Cupina (Καιόμενη Βάτος)⁸⁶. Σύμφωνα με εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις, μπορούμε να τοποθετήσουμε την τοιχογράφηση του μνημείου αμέσως μετά το 1736.

Με βάση, λοιπόν, τις επιγραφές μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των εικονογραφικών συνόλων εκτελέστηκε σε επιφάνειες νεότευκτων ναών, ενώ ένα μικρότερο σε ήδη προϋπάρχοντες. Μάλιστα παρατηρείται μία καθυστέρηση στη διακόσμηση των ναών σε σχέση με το χρόνο ανέγερσής τους που κυμαίνεται γύρω στα 10 έτη. Ως προς τους αναφερόμενους κτήτορες, οι περισσότεροι προέρχονται από την τάξη των αρχόντων και των κληρικών, ενώ σε έξι περιπτώσεις τα έξοδα καταβάλλει ολόκληρη η κοινότητα⁸⁷.

Ως προς τους ζωγράφους, γνωρίζουμε τα ονόματα 14 εξ αυτών. Από όσους δηλώνουν την καταγωγή τους διαπιστώνουμε ότι μόνο τρεις κατάγονται από την περιοχή: ο Γεώργιος Αναγνώστου από τον Φουρνά και οι αδελφοί Αθανάσιος και Θεόδωρος από τη Σπινάσα της Ευρυτανίας. Το γεγονός αυτό, όμως, δεν είναι ενδεικτικό της απουσίας άλλων καταγόμενων από την περιοχή καλλιτεχνών⁸⁸, καθώς παρατηρείται στη ζωγραφική αρκετών ναών

80. Τσιουρής 2004α, 405 κ.ε.

81. Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, 8-9, Κανέλλος 1993, 26-30, εικ. 11, Οικονόμου 1997, 97-102, εικ. 43-44, Τσιουρής 2004α, 408 κ.ε. Για τον Τροχό της Ζωής βλ., επίσης, Αντωνόπουλος 2001, 61 κ.ε.

82. Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, 8.

83. Τσιουρής 2004α, 411.

84. Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ 1928, 139. Η επιγραφή έχει, σήμερα, καταστραφεί.

85. Για τη ζωγραφική του καθολικού βλ. Τσιουρής 2004α, 427 κ.ε.

86. Για την παράσταση της Neoralimaja Cupina βλ. Τσιουρής 2004α, 223-224, εικ. 506.

87. Πρόκειται για τους ναούς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βατσουνιάς, Αγίας Παρασκευής και Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πετροχωρίου, τις Ι.Μ. Δρακότρυπας (μόνο στην ανέγερση) και Δροσάτου καθώς και το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Μάραθο.

88. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο ναό της Παναγίας (Παναγούλας) Βόνιτσας (1726) αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή ο ζωγράφος Στέργιος Αναγνώστης από τα Άγραφα. Παρά το γεγονός ότι οι τοιχογραφίες

μία έντονη επιρροή τοπικών εργαστηρίων του προηγούμενου αιώνα· στοιχείο ενισχυτικό της πιθανότητας καταγωγής των συγκεκριμένων ανώνυμων ζωγράφων από την περιοχή.

Η ύπαρξη τοιχογραφημένων συνόλων, που καλύπτουν σχεδόν ολόκληρο τον αιώνα (1708 - 1797), και ο μεγάλος αριθμός των ζωγράφων, σε συνδυασμό με την εκλεκτικότητα, την παιδεία και τις αισθητικές αντιλήψεις των χορηγών, οδηγούν σε ένα σύνολο εντοίχιων έργων με μία ποικιλία εικονογραφικών και τεχνοτροπικών αναζητήσεων. Η διατύπωση επιμέρους παρατηρήσεων για τη ζωγραφική ορισμένων ναών ενισχύουν, πιστεύουμε, την παραπάνω διαπίστωση.

Στην **Κοίμηση Βατσουνιάς** (1708), παρατηρείται στην απεικόνιση του Ακαθίστου Ύμνου⁸⁹, η χρήση από τον άγνωστο ζωγράφο εικονογραφικού προτύπου αντίστοιχου αυτού της φορητής εικόνας της Κύθνου, έργο του Αντωνίου Σκορδίλη (1706)⁹⁰, αποτελώντας έτσι το μοναδικό εικονογραφικό της παράλληλο (**εικ. 1**).

Στη **Ρεντίνα**, οι ναοί του **Αγίου Γεωργίου** και του **Αγίου Νικολάου** εντάσσονται σε μία ομάδα μνημείων με επιρροές από τη ζωγραφική του καθολικού της Μονής Ρεντίνας (1662)⁹¹, με κύρια χαρακτηριστικά το συνδυασμό της παράδοσης της Κρητικής Σχολής και της Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδος, αλλά και επιλογές εικονογραφικών θεμάτων προερχόμενων από διάφορες άλλες πηγές⁹². Για παράδειγμα, στον Άγιο Γεώργιο Ρεντίνας, η απεικόνιση του Ευαγγελισμού (**εικ. 2**) έλκει την καταγωγή από έργο του Θεόδωρου Πουλάκη⁹³, ο ευαγγελιστής Λουκάς από χαμένη σήμερα εικόνα του Δαμασκηνού⁹⁴, ενώ η σκηνή του Ελκόμενου Χριστού, με τον έφιππο Πιλάτο, από την παράδοση της Σχολής της Βορειοδυτικής Ελλάδος⁹⁵. Επίσης, το μαρτύριο του τοπικού αγίου Σεραφείμ αποτελεί την παλαιότερη εντοίχια απεικόνιση του τέλους του και είναι πιθανόν να έλκει την καταγωγή από τη χαμένη σήμερα φορητή εικόνα του Φιλόθεου Σκούφου (1664)⁹⁶.

Επιρροή, επίσης, προγενέστερων εντοίχιων συνόλων της περιοχής συναντούμε στο ναό της **Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πετροχωρίου** (1736) και στο καθολικό της **Ι.Μ. Γενεσίου της Θεοτόκου Κώστη** (1759)⁹⁷ (**εικ. 7**), οι ζωγράφοι των οποίων ακολουθούν την παράδοση της ζωγραφικής του παλαιού καθολικού της Ι.Μ. Σπηλιάς (17^{ος} αι.) και του καθολικού της Ι.Μ. Προφήτη Ηλία Πετροχωρίου (17^{ος} αι.)⁹⁸.

Στο παρεκκλήσιο του **Τιμίου Σταυρού της Ι.Μ. Ρεντίνας**⁹⁹ αναγνωρίζεται επιρροή της κίνησης των αρχών του αιώνα για επιστροφή σε εικονογραφικά και τεχνοτροπικά πρότυπα

του ναού δεν έχουν μελετηθεί, απ' όσες δημοσιεύονται συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο Στέργιος δεν έχει εργαστεί σε κάποιο από τα σωζόμενα μνημεία των Αγράφων. Για το ναό βλ. Παλιούρας 2004, 366-371, εικ. 364-367.

89. Τσιουρής 2004α, 190 κ.ε.

90. Αλιπράντης 1971, 378 κ.ε., εικ. 1.

91. Για τη ζωγραφική του καθολικού της Ι.Μ. Ρεντίνας βλ. Σδρόλια 2000α, 383 κ.ε., εικ. 288-290.

92. Τσιουρής 2004α, 375 κ.ε.

93. Βοκοτόπουλος 1987, 138-139, πίν. 161.

94. Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1997, 184-185, εικ. σελ. 185, Μυλωνά 1998, 278, εικ. σελ. 279.

95. Πρβλ. τις παραστάσεις της Ι.Μ. Φιλανθρωπικών (Αχειμάστου - Ποταμιάνου 1983, 83-86, πίν. 10β, 54) και του ναού της Μεταμορφώσεως του Χριστού Βελτσίστας (Stavropoulou - Makri 2001, 69-74). Για το θέμα του Ελκόμενου και τις εικονογραφικές του παραλλαγές βλ. Κατσελάκη 1997, 167 κ.ε.

96. Για την εικονογραφία του αγίου Σεραφείμ βλ. Σδρόλια 1997, 59-76.

97. Τσιουρής 2004α, 382 κ.ε.

98. Για τη ζωγραφική των δύο αυτών μνημείων βλ. Σδρόλια 2000α, 389-390, πίν. 303-310.

99. Τσιουρής 2004α, 405 κ.ε.

του 14^{ου} αιώνα, όπως αυτή εκφράστηκε με το έργο του Διονυσίου του εκ Φουρνά και του Δαβίδ από τη Σελενίτσα της Βορείου Ηπείρου¹⁰⁰.

Αντίθετα, ο ζωγράφος Θεόδωρος ιερέας, στην **Ι.Μ. Αγίας Τριάδας Δρακότρυπας** (1758), που κατάγεται από την Αγιά Λάρισας, εντάσσεται σε ένα Θεσσαλικό εργαστήριο ζωγραφικής που δραστηριοποιείται, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, στις περιοχές της κεντρικής και ανατολικής Θεσσαλίας αλλά και της Πιερίας («Εργαστήριο της Αγιάς»)¹⁰¹. Στο έργο του Θεοδώρου παρατηρούμε μία ποικιλία και συνδυασμό διαφόρων στην προέλευση σχημάτων, αλλά και την ένταξή τους σε ένα ενιαίο και ομοιογενές σύνολο που στηρίζεται στην αφομοίωση και μετάπλαση στοιχείων, τα οποία προέρχονται από την παράδοση των δύο κυρίαρχων Σχολών του 16^{ου} αιώνα, από τη ζωγραφική της Καστοριάς, από φορητές εικόνες της Επτανήσου αλλά και από χαρακτηριστικά. Μάλιστα αξιοσημείωτη είναι η γνώση και χρήση σπανίων εικονογραφικών θεμάτων, όπως η Ίαση της Μαγδαληνής (**εικ. 5**), οι Κλήροι των Αποστόλων και ο Ενταφιασμός της Θεοτόκου (**εικ. 6**).

Οι παρατηρήσεις αυτές συνδέουν τη ζωγραφική της μονής Δρακότρυπας με άλλα δύο μνημεία της περιοχής. Τα καθολικά των μονών **Σπηλιάς** (νέο καθολικό - μετά το 1736) και **Δροσάτου** (1737), στα οποία, όμως, αναγνωρίζουμε διαφορετικούς ζωγράφους. Μάλιστα, ο ζωγράφος της Ι.Μ. Δροσάτου θα πρέπει να μαθήτευσε κοντά σε αυτόν της Ι.Μ. Σπηλιάς, όπως μαρτυρεί η σύγκριση των εικονογραφικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών των δύο έργων¹⁰².

Χαρακτηριστική, τέλος, είναι η περίπτωση του ζωγράφου Κωνσταντίνου στο νάρθηκα της μονής **Πέτρας** (1789). Στο έργο του αναγνωρίζονται εικονογραφικοί τύποι προερχόμενοι, κυρίως, από χαρακτηριστικά, όπως η παράσταση της Ζωοδόχου Πηγής, που βασίζεται σε πρότυπο του Ζεφαρονίς¹⁰³. Στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, οι μορφές με κοσμικά ενδύματα της Δύσης μαρτυρούν την προέλευση του προτύπου¹⁰⁴ (**εικ. 9**), ενώ συναντούμε και τη σπάνια απεικόνιση του Άξιον Εστί σε ένα διαφορετικό, από τα προηγούμενα γνωστά παραδείγματα εικονογραφικό σχήμα (**εικ. 10**)¹⁰⁵.

Οι σύντομες αυτές παρατηρήσεις στη ζωγραφική ορισμένων από τα μνημεία των Αγράφων μαρτυρούν τη συγκέντρωση αξιολογών ζωγράφων σε μία φαινομενικά απομονωμένη περιοχή. Μέσα από το έργο μερικών από αυτούς συνεχίζεται η παράδοση της ζωγραφικής τοπικών εργαστηρίων του 17^{ου} αιώνα. Αρκετοί, όμως, που προέρχονται κυρίως από άλλες περιοχές, είναι φορείς αισθητικών αξιών και εκφραστικών μέσων διάφορων της τοπικής παράδοσης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη στην εντοίχια ζωγραφική της περιοχής κατά το 18^ο αιώνα καλλιτεχνικών τάσεων που αντιπροσωπεύουν διάφορα ρεύματα, επιρροές και αναζητήσεις της ορθόδοξης ζωγραφικής του 18^{ου} αιώνα.

100. Χατζηδάκης 1987, 105 κ.ε., Νικονάνος 1988, 177 κ.ε., Τσιγαρίδας 1994, 315 κ.ε.

101. Το τοπικό αυτό εργαστήριο ζωγραφικής το ονομάσαμε «Εργαστήριο της Αγιάς» λόγω της καταγωγής των περισσότερων γνωστών ζωγράφων από την Αγιά Λάρισας αλλά και της ύπαρξης αρκετών μνημείων στην περιοχή της. Στο εργαστήριο αυτό, εκτός των τριών ναών των Αγράφων (καθολικά των Ι.Μ. Σπηλιάς, Δρακότρυπας και Δροσάτου), εντάσσονται άλλα δεκατρία, τουλάχιστον, μνημεία τα οποία εντοπίζονται τόσο στη Θεσσαλία όσο και στην περιοχή της Πιερίας, ενώ στο ίδιο εργαστήριο μπορούμε να αποδόσουμε ένα σημαντικό αριθμό φορητών εικόνων. Για το «Εργαστήριο της Αγιάς», σε σχέση με τους ζωγράφους που εντάσσονται σε αυτό και δραστηριοποιούνται στην περιοχή των Αγράφων, βλ. Τσιουρή 2004α, 348 κ.ε. Επίσης, Τσιουρή 2004β, 96.

102. Τσιουρή 2004α, 427 κ.ε.

103. Davidof 1978, 265, πίν. 47-49, Παπαστράτου, 173-174, **εικ. 169**, Thierry, 333 κ.ε.

104. Για την εικονογραφία της Αποκάλυψης βλ. Huber 1995, Παλιούρας, 1999, 1 κ.ε.

105. Τσιουρή 2004α, 412, **εικ. 461-462**.

SUMMARY

**PAINTED MONUMENTS OF THE 18TH CENTURY
IN THE AREA AGRAFA**

Ioannis Tsiouris

There are 27 monuments on the mountainous region of Agrafa (Central Greece) decorated with wall - paintings, dated in the 18th century. Eight *catholica* (main churches of monasteries), nine parish churches, five chapels and five *narthexes*. The most ancient iconographic complex is that of the church of the Dormition of the Virgin in Vatsounia, dated in 1708, while the most recent one is the narthex of the catholicon of the Transfiguration Monastery in Vraggiana, Karditsa, dated in 1797.

There is an obvious variability of tendencies in the wall - paintings of the decorated churches of Agrafa. Some of the painters seem to continue, through their work, the style of the local 17th century workshops. On the other hand, there is a number of artists - most of them coming from other than Agrafa regions - who seem to be bearers of other than the local aesthetic and expressive values and traditions. The result is the existence of several styles in the 18th century wall - paintings in the area, representing the variability of the trends, influences and pursuits of the orthodox painting during the 18th century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγραφιώτης Δ., 1987. Σύντομη επισκόπηση της μονής Παναγία η Κατουσιώτισσα στη Μεταμόρφωση του Ανθηρού της Καρδίτσας, *Θεσσημ* 12, 193-208.
- Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Παραμυθίας και Φιλιατών, 1930. Η Ιερά Μητρόπολις Φαναριοφερσάλων δια μέσω των αιώνων, *Θεολογία* 8, 79-90.
- Αλιπράντης Θ., 1971. Εικονογραφικά παραλλαγαί Ακαθίστου Ύμνου επί μιας μεταβυζαντινής εικόνας, *ΑΑΑ*. 4, 378-383.
- Αντωνόπουλος Η., 2001. *Στροφάδες κέλευθοι*. Εικονογραφικές όψεις του πρόσκαιρου στη μεταβυζαντινή τους σύνθεση, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 22, 61-76.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1997. *Εικόνες της Ζακύνθου*, έκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα.
- Βακαλόπουλος Α., 1964. *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1453 - 1669. Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη.
- Βασιλείου Π., 1957. Η αγιογραφική τέχνη και οι ζωγράφοι της στην Ευρυτανία, *Ζυγός* 25, τ. Νοεμβρίου, 19-24.
- Βασιλείου Π., 1960. *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί τουρκοκρατίας. Με σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας, των μοναστηριών και των σχολών της*, Αθήνα.

- Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ (Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων), 1928. Αι Μοναί της Πίνδου, *Θεολογία* 6, 133-144.
- Βελανιδιώτης Ιεζεκιήλ (Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων), 1929. Αι Ιεραί Μοναί της Πίνδου, *Θεολογία* 7, 24-48.
- Βοκοτόπουλος Π., 1987. Επτά Κρητικές εικόνες του 17ου αιώνα, στο *Άμητος, τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, τ.1, Θεσσαλονίκη, 133-144.
- Βρυνιώτης Ν. - Γιαννίτσαρης Γ., 1998. Ιερός ναός Παναγίας Δομιανών, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 5, 71-80.
- Γιαννίτσαρης Γ. - Βρυνιώτης Ν., 2002. Ο ιερός ναός Αγίων Ταξιαρχών Μαράθου Αγράφων, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, 57-66.
- Γιαννόπουλος Ι., 1971. *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393 - 1821)*, Αθήνα.
- Γκιόλιας Μ., 1999. *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393 - 1821)*, Αθήνα.
- Davidof D., 1978. *Srpska Grafika XVIII veka*, Novi Sad.
- Δεριζιώτης Λ., 1994. *Πρώτη «Επίσκεψις» της αγιογραφίας του 16^{ου} αιώνα εις την Θεσσαλίαν στο Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975 - 1990, Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17 - 22 Απριλίου 1990*, Αθήνα τ.2, 413-422.
- Ζούμπος Ι., 1998. *Το μοναστήρι των Δομιανών Ευρυτανίας, σημαντικό μνημείο της Ορθοδοξίας*, Αθήνα.
- Huber P., 1995. *Η Αποκάλυψη στην τέχνη Δύσης και Ανατολής*, Αθήνα.
- Καλτσούλας 1979: Καλτσούλας Δ., *Ι.Μ. Σπηλιάς*, Αθήνα.
- Κανέλλος Κ., 1993. *Το μοναστήρι και οι εκκλησίες της Ρεντίνας*, Αθήνα.
- Καρατζόγλου Ι., 1982. Η Μονή Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (Σκλάταινας), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2, 139-150.
- Καρατζόγλου Γ., 2002. Παρεκκλήσια προσαρτημένα στα καθολικά των Θεσσαλικών Αγράφων, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, 67-82.
- Κατσελάκη Α., 1997. Ο Χριστός Ελκόμενος επί Σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4^{ος} - 15^{ος} αι.), *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 19, 167-199.
- Κλήμος Γ., 1996. Η Καρδίτσα ως έδρα της Ι.Μ. Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων, *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* 2, 25-50.
- Καλομπάτσος Π., (Αρχιμ.) 1998. Στοιχεία Φυσικής και ιστορικής Γεωγραφίας της περιοχής της Επισκοπής Ραδοβισιδίου (Άρτης- Αχελώου), *Ιστορικογεωγραφικά* 6, 9-57.
- Κορλός Κ., 1981. Το μοναστήρι του Κώστη Αργιθέας Αγράφων. Ένα σπουδαίο μεταβυζαντινό μνημείο, *Τρικάλινα* 1, 108-126.
- Κουμουλίδης Τζ. - Δεριζιώτης Λ., 1985. *Εκκλησίες της Αγίας Λαρίσης*, Αθήνα.
- Κωνσταντινίδης Εμμ., 1965. Θαυμακού Επισκοπή, *ΘΗΕ* 6, 123-124.
- Κωτσιώρης Β., 1972. *Η Αργιθέα*, Αθήνα.
- Λαζαρίδης Π., 1969. Μεσαιωνικά και Βυζαντινά μνημεία Ευρυτανίας, *ΑΔ* 23, *Χρονικά*, 280-283.
- Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece*, v. IV, London (επανεκδοση Amsterdam, 1967).
- Μαντούζας Β., 1981. *Η Βράχα, υστεροβυζαντινό χωριό των Αγράφων*, Αθήνα.
- Μυλωνά Ζ., 1998. *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα.
- Μυλωνάς Π., 1982. Η Μονή Πέτρας στη νότια Πίνδο, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2, 121-137.

- Myslivec J., 1931. Les Hymnes liturgiques considerés comme sujets d'icônes, *Byzantino-slavica* 3, 462-499 (Τσέχικα με γαλλική περίληψη).
- Νημάς Θ., 1995. *Η εκπαίδευση στη δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Συμβολή στη μελέτη του Θεσσαλικού Διαφωτισμού*, έκδ. ΦΙΛΟΣ Τρικάλων, Κείμενα και Μελέτες αρ. 9, Θεσσαλονίκη.
- Νικονάνος Ν., 1988. Η μεταβυζαντινή ζωγραφική της Μακεδονίας, στο *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία (Ιστορία - Οικονομία - Κοινωνία - Πολιτισμός)*, τ. Α', *Η Μακεδονία κατά την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, 164-183.
- Ντέλλας Γ., 1993. Το μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στη Βράχα Ευρυτανίας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, 99-112.
- Οικονόμου Κ., 1997. *Η Ρεντίνα των Αγράφων και τα μεταβυζαντινά της μνημεία*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α., 1926. Επιγραφαί εξ εκκλησιών των Αγράφων, *ΕΕΒΣ* 3, 1926, 299-300.
- Ορλάνδος Α., 1939-40. Σταχυολογήματα εκ μονών της Πίνδου, *ΑΒΜΕ* 5, 167-197.
- Ορλάνδος Α. - Θεοχάρη Μ., 1958. Αι επί της Πίνδου Ιεραί Μοναί Βράχας και Ρεντίνης, *ΑΕ*, 1-11.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Παλιούρας Α., 2004. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αγρίνιο.
- Παλιούρας Α., 1997. *Το Μοναστήρι της Παναγίας στον Προσό*, Αθήνα.
- Παλιούρας Α., 1999. Από τους δυτικούς χαρακτες στην εικαστική έκφραση των τοιχογραφιών του Αγίου Όρους, στο *Πρακτικά Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου: «1900ετηρίς της Αποκαλύψεως του Ιωάννου»*, Αθήνα, 1-24 (επανέκδοση: Παλιούρας Α., *Μεταβυζαντινή ζωγραφική*, Ιωάννινα 2000, 215-246).
- Παπαστράτου Ντ., 1986. *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665 - 1899*, τ. 1-2, Αθήνα.
- Πασαλή 2003: Πασαλή Α., *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, *Βυζαντινά Μνημεία*, αρ. 13, Θεσσαλονίκη.
- Rouqueville F., 1826. *Voyage de la Grèce*, τ. 4, Paris.
- Πρασά Α., 1991. Τα Βραγκιανά της Καρδίτσας. Ιστορικές και λαογραφικές αναζητήσεις από ένα ξεχασμένο χωριό των Αγράφων, *Θεσσημ* 20, 113-128.
- Quinn D., 1902. Χριστιανικά επιγραφαί εν τη Πινδική χώρα, *Αρμονία*, 49-75.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637), *ΦΙΛΟΣ Τρικάλων*, Κείμενα και Μελέτες αρ. 10, Τρίκαλα.
- Σδρόλια Στ., 1997. Συμβολή στην εικονογραφία των Αγραφιωτών νεομαρτύρων Σεραφείμ, Δαμιανού και Μιχαήλ, *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* 3, 59-86.
- Σδρόλια Στ., 2000α. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17^ο αιώνα*, Ιωάννινα (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή).
- Σδρόλια Στ., 2000β. Οι κτήτορες της μονής του Βλασίου των Αγράφων, *Θεσσημ* 37, 99-108.
- Σπανός Κ., 2000. Οι καρδιτσιώτικοι οικισμοί του 16^{ου} αιώνα στην πρόθεση 37 της μονής του Δουσίκου, *Θεσσημ* 37, 113-119.

- Stavropoulou-Makri A., 2001. *Les peintures murales de l'eglise de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kontaris, Δωδώνη*, παράρτημα αρ. 46, Ioannina.
- Στεφανίδου-Φωτιάδου Αι., 1982. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Αθανασίου στην Εράτυρα (Σέλιτσα), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 2, 21-34.
- Thierry N., 2001. Sur une icone inédite de la Vierge Source de Vie, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 22, 333-340.
- Τσιγαρίδας Ε., 1994. *Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18^{ου} αιώνα στην παράδοση της τέχνης της «Μακεδονικής Σχολής», στο ΚΖ' Δημήτρια, ΣΤ' Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430 - 1912» (Ιερά Μονή Βλατάδων, 9 - 11 Νοεμβρίου 1992), τ. Β', Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, Αυτοτελείς Εκδόσεις αρ. 15, Θεσσαλονίκη, 315-368.*
- Τσιουρής Ι., 2004α. *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Ιωάννινα (αδημ. διδακτορική διατριβή).
- Τσιουρής Ι., 2004β. Στοιχεία για ένα εργαστήριο ζωγραφικής του 18ου αιώνα στην περιοχή της Θεσσαλίας, στο 24^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Αθήνα, 96.
- Φεγγούλης Ι., 1998. *Ανατολική Φραγκίστα. Ιστορική - εκκλησιαστική και πολιτιστική αναδρομή έξι (6) αιώνων*, Ανατολική Φραγκίστα.
- Φλώρου Κ., 2000. Η Ιερά Μονή της Παναγίας Δομιανίτισσας Ευρυτανίας. Το έργο της Εφορίας, στο *Πρακτικά Συνεδρίου, Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεοτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990 - 1998)*, 1^η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, 245-254.
- Φλώρου Π., 2001. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του 17^{ου} αιώνα στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης Ελασσόνας*, Ιωάννινα (αδημ. διπλωματική εργασία).
- Χατζηδάκης Μ., 1987. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453 - 1830)*, τ.1, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ. - Δρακοπούλου Ε., 1997. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450 - 1830)*, τ.2, Αθήνα.

Εικ. 1. Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βατσουνιάς, Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος ΙΗ'.

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος Ρεντίνας, Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος Ρεντίνας. Οι Αίνοι.

Εικ. 4. Ι.Μ. Βράχας. Καθολικό. Κτητορική παράσταση.

Εικ. 5. Ι.Μ. Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας, Καθολικό. Η Ίαση της Μαγδαληνής.

Εικ. 6. Ι.Μ. Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας, Καθολικό. Ο Ενταφιασμός της Θεοτόκου.

Εικ. 7. Ι.Μ. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Κώστη. Καθολικό. Η Προδοσία του Ιούδα.

Εικ. 8. Ι. Ν. Αρχαγγέλου Μιχαήλ Μάραθου. Θαύματα Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΡΕΝΤΙΝΑΣ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ (16^{ΟΣ}-19^{ΟΣ} ΑΙ.)

Σταυρούλα Σδρόλια, Ελένη Τσιμπίδα

Το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ρεντίνας άρχισε να δημιουργείται σταδιακά από το 1974 και στεγάζεται σε πρόσκτισμα¹ του ναού του Αγίου Γεωργίου στην πλατεία της κοινότητας. Σ' αυτό έχουν συγκεντρωθεί εικόνες από όλους τους ναούς του οικισμού, προκειμένου να προστατευθούν τα κειμήλια της περιοχής μετά τη μεγάλη κλοπή που έγινε το Πάσχα του 1973 στη μονή Ρεντίνας. Με δαπάνες των κατοίκων της Ρεντίνας, και ιδίως των αποδήμων, συντηρήθηκαν όλοι οι παλαιοί ναοί του οικισμού που βρίσκονται σήμερα σε άριστη κατάσταση, ενώ μέρος των εικόνων του Μουσείου συντηρήθηκε² με δαπάνη του Υπουργείου Πολιτισμού.

Στην περίοδο της οθωμανικής κατοχής η Ρεντίνα υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους και πλουσιότερους οικισμούς των Αγράφων³, χάρις στην οχυρή της θέση –στο δρόμο που οδηγούσε από τη Θεσσαλία στη Δυτική Στερεά, τις τοπικές βιοτεχνίες και τα κεφάλαια που συνέρρευσαν από τους εμπόρους και τους αποδήμους. Διετέλεσε κατά καιρούς έδρα επισκοπής και από τον 18^ο αιώνα έδρα του συμβουλίου των προκρίτων των Αγράφων⁴. Η ευημερία της κοινότητας μαρτυρείται από την πλούσια διακόσμηση των εκκλησιών που διασώθηκαν, όπως των ναών της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Νικολάου, και κυρίως από τη μονή Ρεντίνας, που βρίσκεται σε απόσταση 4χμ ΝΑ του χωριού.

Στο μουσείο μεταφέρθηκαν οι σημαντικότερες εικόνες από τα παραπάνω μνημεία και κυρίως όσες απέμειναν από τις παλαιότερες φάσεις τους, για τις οποίες δεν υπήρχε πλέον χώρος μετά την ανακαίνιση των τέμπλων. Η καταγραφή των εικόνων ολοκληρώθηκε⁵ πρόσφατα από την 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Καταβλήθηκε μεγάλη προσπάθεια να διευκρινισθούν κάποια ζητήματα προέλευσης των εικόνων και κατόπιν με βάση τα συμπεράσματα που προέκυψαν, έγινε αναδιοργάνωση της έκθεσης, σε ενότητες κατά ναό.

1. Σε μουσείο διαμορφώθηκε ο χώρος του παλιού παρεκκλησίου του Αγίου Σεραφείμ το οποίο αναπτυσσόταν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού. Σήμερα το μουσείο έχει ανεξάρτητη είσοδο στο μέσον της βόρειας πλευράς του.

2. Η συντήρηση έγινε από τους συντηρητές της 7^{ης} ΕΒΑ Κ. Κορμάζο, Κ. Χρυσόπουλο, Γ. Σκοτεινιώτη και Λιάνα Παννακέρη.

3. Στην πρώτη οθωμανική απογραφή, του 1455, η Ρεντίνα αριθμούσε 80 οικογένειες, τον 16^ο αι. έφτασε τις 125, ενώ το απόγειο της αύξησής της εντοπίζεται στα 1815 που φτάνει τις 400 οικογένειες. Kiel 1996, 189.

4. Βασιλείου 1960, 95.

5. Μία πρώτη καταγραφή από μέρους της 7ης ΕΒΑ στα μνημεία και στη Συλλογή της Ρεντίνας έγινε το 1976 και συμπληρώθηκε το 2002 προκειμένου να συμπεριληφθούν τα κειμήλια που μεταφέρθηκαν μεταγενέστερα.

Στον πολύ μικρό χώρο του μουσείου φυλάσσονται σήμερα 228 εικόνες, αρκετά χειρόγραφα⁶, παλαιότυπα⁷ και ιερά σκεύη από τον 16^ο αιώνα και εξής, τα οποία περιέχουν πλήθος ενθυμήσεων και άλλων πολύτιμων στοιχείων για την περιοχή.

Περιοριζόμαστε στην συνοπτική παρουσίαση των εικόνων, αρχίζοντας από εκείνες που προέρχονται από τη μονή Ρεντίνας.

Το μοναστήρι, που υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα των Αγράφων, είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και τον Άγιο Βασίλειο Αγκύρας⁸. Ο χρόνος ίδρυσής του είναι άγνωστος αλλά ανακαινίσθηκε σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή το 1579, ενώ το σημερινό καθολικό, που ανήκει στον τύπο του αγιορείτικου ναού με λιτή και πλευρικά παρεκκλήσια, κτίσθηκε το 1640 με δαπάνες της αρχοντικής οικογένειας Στραβογγίνη ή Στραβοένογλου από το Σμόκοβο⁹. Η ίδια οικογένεια χρηματοδότησε την τοιχογράφησή του το 1662.

Η εξαιρετικής ποιότητας ζωγραφική εκτελέστηκε από το συνεργείο του ζωγράφου Ιωάννη, ο οποίος δεν έχει εργασθεί άλλη φορά στα Άγραφα, αλλά έργα του εντοπίζονται στη γειτονική Μαγνησία¹⁰. Το σημερινό ξυλόγλυπτο τέμπλο μπορεί να χρονολογηθεί στα 1659, βάσει της επιγραφής στο βημόθυρο, αλλά στο επιστύλιό του περιλαμβάνει εικόνες από το παλιότερο καθολικό, αφού στις εικόνες της Μεγάλης Δέησης υπάρχει η χρονολογία 1620 και η υπογραφή του ζωγράφου Ιωάννου του Ευτελούς¹¹, ενός από τους γνωστότερους των Αγράφων αλλά διαφορετικού από εκείνον που τοιχογράφησε το καθολικό. Από τις δεσποτικές εικόνες που κλάπηκαν το 1973 διασώζεται σήμερα μόνον η εικόνα του Προδρόμου (α/α70), που βρίσκεται στο μουσείο και μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα.

Πολύ σημαντική για την ιστορία του μοναστηριού είναι μια παλιότερη σειρά εικόνων του μοναστηριού, που βρίσκονται σήμερα στο μουσείο, και περιλαμβάνει δύο εικόνες επιστυλίου του 1579, έτους ανακαίνισης της μονής, καθώς επίσης την Οδηγήτρια (εικ. 5α) του φημισμένου Αγραφιώτη ζωγράφου Δροσινού¹² (1587) και το Χριστό Παντοκράτορα (εικ. 5β) του 1597. Το πλήθος των γνωστών ζωγράφων που εργάστηκαν στη μονή τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα δείχνει την ευημερία των Ρεντινιωτών και της Σμοκοβίτικης οικογένειας

6. Όπως το α/α 26 έγγραφο του 1799 που υπογράφει ο Πατριάρχης Κων/πόλεως Γεράσιμος και το α/α 27 έγγραφο του 1880 που υπογράφει ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Άνθιμος. Βλάχος 1996, 60 κ.ε.

7. Οι παλαιότερες εκδόσεις που σώζονται είναι του 1535.

8. Πληροφορίες για τη μονή βλ. Quinn 1902, 61, 19-20, 54-55, 57-58, Ιεζεκιήλ Θεσσαλιώτιδος, *Θεολογία* 6-7, 1928/29, 24, 27-28. Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958. Ε. Κουρκουτίδου *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά* 315. Ν. Νικονάνος *ΑΔ* 26, 1971, 306. Π. Λαζαρίδης *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά* 424. Κανέλλος, 1993. Σπανός 1994, 129-154. Οικονόμου 1997, 27-102. Σαμαρόπουλος 1992, 42-43. Βλάχος 1996, 101 κ.ε. Για την αρχιτεκτονική του καθολικού βλ. τελευταία Καρατζόγλου 2002, 283 κ.ε., και για τη ζωγραφική Σδρόλια 2000, 59-65.

9. Στις τοιχογραφίες του καθολικού συμπεριλαμβάνεται παράσταση των αδελφών Μόσχου και Φράγγου Στραβοένογλου, σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής με εμπορικές δραστηριότητες στις παραδουνάβιες περιοχές. Έργο δικό τους θεωρείται, σύμφωνα με την παράδοση, και η ανοικοδόμηση των Λουτρών Σμοκόβου, καθώς και μετοχίων της μονής (Ορλάνδος - Θεοχάρη 1958, 10).

10. Βλ. Χατζηδάκης 1987, 327-328. Ιωάννης αρ. 30. Την ίδια χρονιά (1662) υπογράφει και τις τοιχογραφίες της μονής Ξενιάς, ενώ το 1666 φιλοτεχνεί το, κατεστραμμένο σήμερα, καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στη Ζαγορά. Σδρόλια 2000, 358-363 (όπου η σχετική βιβλιογραφία).

11. Η εικόνα της Γέννησης που φέρει την επιγραφή διαφέρει από τις υπόλοιπες (Καρατζόγλου 2002, 90), ωστόσο η επιγραφή της είναι πιθανόν ότι αντιγράφηκε από την αρχική εικόνα της σειράς, διότι τα χαρακτηριστικά των εικόνων του επιστυλίου προσιδιάζουν στο ζωγάφο αυτό. Βλ. Χατζηδάκης 1987, 326-27, όπου αναφέρονται δύο Ιωάννηδες, ο αρ. (24) και ο αρ. (25), με την προσωνομία «ευτελής». Οι δύο καλλιτέχνες, απαντώνται ως ομάδα κατά την περίοδο 1641-1644, ενώ στην επόμενη περίοδο δραστηριοποιείται ο ένας μόνο από τους δύο, ο οποίος συνεχίζει να υπογράφει ως «ευτελής». Για την τέχνη του ζωγράφου αυτού βλ. Σδρόλια 2000, 349 κ.ε.

12. Χατζηδάκης 1987, 282. Σδρόλια 2000, 373 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

των χορηγών, ενώ και από άλλες πηγές είναι γνωστή η μεγάλη ακτινοβολία της μονής σε ευρύτατη έκταση¹³.

Στο μουσείο υπάρχουν επίσης άλλα δύο σύνολα που προέρχονται από τη μονή: το πρώτο από το παρεκκλήσιο των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου¹⁴ και το δεύτερο από το παρεκκλήσιο του Τιμίου Σταυρού¹⁵.

Το πρώτο σύνολο αποτελείται από τις δεσποτικές εικόνες και το βημόθυρο του τέμπλου. Στο ξυλόγλυπτο, που έχει παραμείνει στη θέση του, υπάρχει επιγραφή, βάσει της οποίας όλο το σύνολο μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ των ετών 1730 και 1740. Οι εικόνες αυτές παρουσιάζουν ενδιαφέρον λόγω της χρωματικής τους ευαισθησίας και των μακροσκελών επιγραφών λόγιου χαρακτήρα που τις συνοδεύουν. Λίγο μεταγενέστερες αλλά εξαιρετικής τέχνης είναι οι εικόνες του τέμπλου¹⁶ του παρεκκλησίου του Τιμίου Σταυρού (εικ. 1). Οι εικόνες αυτές μπορούν να αποδοθούν στο συνεργείο που εκτέλεσε τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου, και το οποίο έχει επηρεασθεί από τα ανανεωτικά ρεύματα της εποχής, που στηρίζονταν στην επιστροφή στις παλαιολόγιες παραδόσεις¹⁷.

Από το ναό Κοιμήσεως Θεοτόκου που βρίσκεται στο κέντρο του χωριού, προέρχεται η λαμπρότερη σειρά εικόνων του μουσείου, οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου (εικ. 2), έργα του ζωγράφου Ιωάννη, που τοιχογράφησε τη μονή Ρεντίνας. Η χρονολογία 1659 και η υπογραφή του ζωγράφου που σώζονται στο επιστύλιο του τέμπλου μας οδηγούν στην απόδοση ολόκληρου του συνόλου στον ίδιο ζωγράφο. Στην αρχική τους θέση παρέμειναν οι εικόνες του Δωδεκαόρτου, τα Αποστολικά, τα δύο παραπόρτια και το βημόθυρο, ενώ οι δεσποτικές εικόνες και η εικόνα του Χριστού εν δόξη¹⁸, που βρισκόταν στην οροφή του ναού μεταφέρθηκαν στο μουσείο. Αυτά αποτελούν τα παλαιότερα γνωστά έργα του σπουδαίου αυτού καλλιτέχνη, που αντλεί από καλά πρότυπα κρητικών εικόνων του 16^{ου} αιώνα, ενώ φαίνεται επίσης επηρεασμένος από την παράδοση του Κατελάνου¹⁹. Στον ίδιο καλλιτέχνη μπορούν να αποδοθούν τα λείψανα τοιχογραφιών που σώθηκαν στο ιερό του ναού. Ο ναός της Κοιμήσεως²⁰, ένα ευρύχωρο μονόχωρο κτίσμα με χορούς, αποδεικνύεται ότι είναι ο παλαιότερος από τους σωζόμενους ναούς του οικισμού, μαρτυρείται δε ως επι-

13. Κατείχε μεγάλες εκτάσεις στις γύρω περιοχές, καθώς και μετόχια στη Ρωσία. Βλάχος 1996, 102 κ.ε. Δελικάνης 1905, 265.

14. Το καθολικό πλαισιώνεται από δύο παρεκκλήσια, των Αγίων Αποστόλων και Αγίων Νικολάου στα βόρεια, καθώς και του Ιωάννου του Προδρόμου στα νότια. Το πρώτο κοσμείται με τοιχογραφίες του 18^{ου} αι., ενώ οι τοιχογραφίες του δεύτερου έχουν καταπέσει.

15. Το παρεκκλήσιο του Τιμίου Σταυρού, που η τοπική παράδοση το ονομάζει «Κρυφό Σχολειό», βρίσκεται στο μέσον της δυτικής πτέρυγας των κελιών.

16. Στο μουσείο βρίσκεται σήμερα το σύνολο των εικόνων του τέμπλου (δεσποτικές και εικόνες επιστυλίου) καθώς επίσης το βημόθυρο και ο σταυρός επίστεψης του τέμπλου.

17. Για το ρεύμα αυτό βλ. Τσιγαρίδας 2002, 319 κ.ε., με την παλιότερη βιβλιογραφία.

18. Ο συγκεκριμένος τύπος του Χριστού εν δόξη, η παράσταση του οποίου επέχει θέση Παντοκράτορα στην οροφή του ναού, πιθανότατα έλκει την καταγωγή του από το εικονογραφικό θέμα των Αίνων (ψαλμός 148) όπως το συναντούμε για παράδειγμα στην εικόνα του 16^{ου} αι., που φυλάσσεται στο Μουσείο των Σκοπίων, και η οποία προέρχεται από το ναό των Αρχαγγέλων στο μοναστήρι του Κιτβένιште, Muzejski prostor Zagreba, 1987, 86 (αρ. κατ. 53). Για το θέμα, το οποίο ενέχει και εσχολογική σημασία, και χρησιμοποιήθηκε συχνά σε οροφές και θόλους του νάρθηκα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Schiemenz 1997, 58 κ.ε. (όπου και πολλά άλλα άρθρα του ίδιου), Στρατή 1996, 263 κ.ε., Παρχαρίδου 2001.

19. Σδρόλια 2000, 358-363.

20. Ε. Κουρκουτίδου, ΑΔ 22, 1967, Χρονικά 316, Χατζιδάκης 1987, 327-328, Κανέλλος 1993, 51-54, Οικονόμου 1997, 144-150.

σκοπική εκκλησία²¹. Η ύπαρξή του και σε προγενέστερη περίοδο μπορεί να πιθανολογηθεί από δεσποτική εικόνα του Ζωοδότη Χριστού (**εικ. 5γ**), που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο, και η οποία χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα.

Από τους ναούς του Αγίου Γεωργίου και Αγίου Νικολάου, που είναι και οι δύο μεγάλα μονόχωρα κτίσματα με χορούς κτισμένα στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, υπάρχουν επίσης αρκετές εικόνες στο μουσείο, που μαρτυρούν τις παλιότερες φάσεις τους. Από το ναό του Αγίου Νικολάου²² προέρχεται σύνολο τεσσάρων δεσποτικών εικόνων²³ (**εικ. 3**), που χρονολογούνται στα 1649, καθώς και τμήμα επιστυλίου²⁴. Το σύνολο αυτό, καθώς και ορισμένες άλλες εικόνες του 17^{ου} αιώνα, αποτελούν ένδειξη της ύπαρξης του ναού τουλάχιστον από την περίοδο αυτή, ενώ τα λίγα έργα που σώζονται από τον 16^ο αιώνα²⁵ δεν αρκούν προς το παρόν για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Σήμερα στο ναό υπάρχει εξαιρετικής τέχνης τέμπλο του 1726, με εικόνες της ίδιας εποχής.

Στο μουσείο υπάρχουν άλλα δύο σύνολα με ένδειξη προέλευσης τον ναό του Αγίου Νικολάου: το πρώτο, που χρονολογείται στα 1792 και προέρχεται από κατεδαφισμένο σήμερα παρεκκλήσιο του Αγίου Χαραλάμπους²⁶ και ένα δεύτερο, των αρχών του 18^{ου} αι., που περιλαμβάνει τις δεσποτικές εικόνες του Χριστού, της Θ/κου και της Αγίας Παρασκευής που φαίνεται ότι ανήκε σε ναό αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή. Ως πιθανότερο τόπο προέλευσης θεωρούμε τον κατεστραμμένο σήμερα ναό της Αγίας Παρασκευής στο γειτονικό χωριό Αηδονοχώρι (παλιά Χώταινα) που εγκαινιάσθηκε το 1722 μαζί με το ναό του Αγίου Γεωργίου της Ρεντίνας²⁷.

Τέλος, μια μεγάλη κατηγορία εικόνων του μουσείου προέρχονται από τον Άγιο Γεώργιο, τον κεντρικότερο σήμερα ναό²⁸ της Ρεντίνας, ο οποίος φιλοξενεί και το μουσείο. Εδώ γνωρίζουμε από επιγραφή του 1662²⁹ ότι προϋπήρχε ο ναίσκος των αγίων Γεωργίου

21. Οικονόμου 1997, 145.

22. Η πρώτη γραπτή μαρτυρία για τον ναό πριν την ταξινόμηση των εικόνων του μουσείου ήταν η λιθανάγλυφη επιγραφή του έτους 1725 που αφορούσε στην ανακαίνιση του ναού. Ο ναός ανακατασκευάστηκε σχεδόν εξολοκλήρου το 1932. Από το κτίσμα του 1725 διατηρήθηκε μόνο το ιερό βήμα με την ξυλόπηκτη οροφή του. Κανέλλος 1993, 47-50. Οικονόμου 1997, 130-141.

23. Από το σύνολο αυτό μόνο η α/α 18 με παράσταση του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου φυλάσσεται στο Μουσείο, ενώ οι υπόλοιπες βρίσκονται αναρτημένες στο μέτωπο του γυναικωνίτη-υπερώου του ναού του Αγίου Νικολάου. Η χρονολόγηση του συνόλου έγινε βάσει της επιγραφής στην εικόνα του Χριστού, όπου αναγράφεται η χρονολογία ZPNZ (1649).

24. Πρόκειται για δύο εικόνες από το Δωδεκάορτο και για δύο τμήματα από τη ζώνη των Αποστολικών, που επίσης φυλάσσονται στο γυναικωνίτη-υπερώο του ναού.

25. Όπως για παράδειγμα η α/α 66 εικόνα των Αγ. Βίκτωρα και Μηνά εφίππων, η οποία συγγενεύει με ανάλογης τεχνοτροπίας εικόνες της συλλογής Οικονομοπούλου, Μπαλτογιάννη, 1985, 52-54 αρ. κατ. 56, 58, 60 και 61.

26. Ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους ήταν χτισμένος στη ΝΔ γωνία του ναού του Αγίου Νικολάου και τα ερείπιά του σώζονταν σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής ως το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. Από τις πέντε δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του ναού αυτού οι τέσσερις μεταφέρθηκαν στο μουσείο ενώ η εικόνα του Χριστού βρίσκεται σήμερα αναρτημένη στο δεσποτικό θρόνο του ναού του Αγίου Γεωργίου.

27. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην επιγραφή εγκαινίου του ναού του Αγίου Γεωργίου, που αναγράφεται στη βάση της Αγίας Τράπεζας και στην οποία αναφέρεται πως οι δύο αυτοί ναοί εγκαινιάστηκαν την ίδια μέρα (Κανέλλος 1993, 44).

28. Ιεζεκιήλ 1928-29, 42-44. Ε. Κουρκουτίδου, ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, 315. Αικ. Σπυράκη-Καλαντζή ΑΔ 41, 1986, Χρονικά, 96. Κανέλλος 1993, 38-46. Οικονόμου 1997, 101- 127.

29. Η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στην κόγχη της πρόθεσης του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου Κανέλλος 1993, 43.

και Δημητρίου, και σε επαφή με αυτόν κτίστηκε αργότερα ο μεγάλος τρίκογχος ναός του Αγίου Γεωργίου, που αγιογραφήθηκε το 1719³⁰, ενώ ο παλιός ναός ενσωματώθηκε ως παρεκκλήσιο στο νότιο τμήμα του. Στο μουσείο έχουν μεταφερθεί οι περισσότερες³¹ (εικ. 4) εικόνες του τέμπλου του παρεκκλησίου, έργα σύγχρονα της τοιχογράφησης του, που μπορούν να αποδοθούν, όπως και η τελευταία, στο συνεργείο του ζωγράφου Ιωάννη, του τοιχογράφου της μονής Ρεντίνας³².

Πολύ αξιόλογο σύνολο συνιστούν οι δεσποτικές εικόνες του παλιού τέμπλου του Αγίου Γεωργίου, έργα των αρχών του 18^{ου} αιώνα. Το 1789 ο φημισμένος προεστός της Ρεντίνας Δημήτριος Τσολάκογλου³³ αφιέρωσε νέο τέμπλο που βρίσκεται μέχρι σήμερα στη θέση του, στο ναό. Από τις έξι εικόνες του προηγούμενου τέμπλου, οι δύο³⁴ προσαρμόστηκαν μαζί με τις εικόνες- αφιερώματα του Τσολάκογλου στο τέμπλο του 1789, στη ζώνη των δεσποτικών, ενώ οι υπόλοιπες μεταφέρθηκαν στο μουσείο. Το ίδιο συνέβη και με τις εικόνες του παρεκκλησίου του Αγ. Δημητρίου που επίσης αντικαταστάθηκαν με αφιερώματα του Δ. Τσολάκογλου. Ο καλλιτέχνης του παλιού τέμπλου του Αγίου Γεωργίου παρουσιάζει κάποια εξάρτηση από το έργο του Ιωάννη της μονής Ρεντίνας και μπορεί να υπήρξε μαθητής του. Από τον ίδιο ναό προέρχονται και αρκετές άλλες ενδιαφέρουσες εικόνες, αφιερώματα πιστών Ρεντινιωτών, όπως αυτές του 16^{ου} αι. Ορισμένες εικόνες με σλαβικές επιγραφές επιβεβαιώνουν τη σχέση της κοινότητας με τις παραδουνάβιες περιοχές και τη Ρωσία όπου το μοναστήρι της Ρεντίνας διατηρούσε μετόχια³⁵.

Ιδιαίτερης μνείας αξίζει φορητή εικόνα κεφαλής του Χριστού (εικ. 5δ), αντίγραφο έργου του Πανσελήνου, που μπορεί να αποδοθεί στον γνωστό ζωγράφο Διονύσιο τον εκ Φουρνά, έναν από τους καλλιτέχνες του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα που εμπνέονται από τα παλαιολόγια πρότυπα³⁶. Στη Ρεντίνα υπάρχει ακόμη έντονη παράδοση ότι ο καλλιτέχνης αυτός, που καταγόταν από το γειτονικό Φουρνά και εργάστηκε τόσο στην πατρίδα του όσο και στο Άγιο Όρος, δημιούργησε έργο στη Ρεντίνα και ιδιαίτερα στο μοναστήρι. Με τον κύκλο του θα μπορούσαν να σχετισθούν οι τοιχογραφίες της εξωτερικής στοάς του μοναστηριού και μίας ακόμη εικόνας του Χριστού που βρίσκεται στο μουσείο και χρονολογείται στα 1730.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στη Ρεντίνα σώζεται μεγάλος αριθμός καλλιτεχνικών έργων ιδιαίτερης ποιότητας, τα περισσότερα από τα οποία έχουν συγκεντρωθεί σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο. Η αποσπασματικότητα της παρουσίασης, αφού μερικά έργα από κάθε σύνολο έχουν παραμείνει *in situ*, και ο περιορισμένος χώρος του μουσείου που δεν βοηθάει στην ανάδειξή τους, αποτελούν ανασταλτικούς παράγοντες για την έρευνα και την προβολή των κειμηλίων. Ωστόσο, είναι φανερό η υψηλή καλλιτε-

30. Οι τοιχογραφίες αυτές, όπως και το σύνολο των τοιχογραφιών της περιοχής των Αγράφων που χρονολογούνται στον 18^ο αι. αποτελούν θέμα διδακτορικής διατριβής του Γ. Τσιουρή. Βλ. ανακοίνωση στον παρόντα τόμο.

31. Μόνο η εικόνα του Αγίου Δημητρίου βρίσκεται *in situ*.

32. Σδρόλια 2000, 358-363.

33. Για την οικογένεια Τσολάκογλου βλ. Οικονόμου 1997, 23, 41.

34. Οι εικόνες του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Αθανασίου που βρίσκονται τοποθετημένες στα άκρα της ζώνης των δεσποτικών.

35. Δελικάνης, 1905, 125.

36. Για το έργο του Διονυσίου βλ. κυρίως: Ξυγγόπουλος 1938, Χατζιδάκης 1987, 276, Τσιγαρίδας 1994, Τσιγαρίδας 2002. Ευχαριστούμε θερμά τον κ. Τσιγαρίδα, για την βοήθειά του στην ταύτιση του ζωγράφου της εικόνας αυτής.

χνική στάθμη των περισσότερων από αυτά και η ποικιλία των καλλιτεχνικών τάσεων που αντιπροσωπεύεται³⁷.

Ανάμεσα στις εικόνες του 16^{ου} αιώνα ξεχωρίζει μια ομάδα έργων με κοινά χαρακτηριστικά, που σχετίζονται με έργα της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδίως εργαστηρίων της Μακεδονίας, όπως η έλλειψη χρυσού βάθους, η χρωματική λιτότητα με προτίμηση στο κόκκινο χρώμα και η τάση για αντικλασική απόδοση των μορφών³⁸.

Τον 17^ο αιώνα κυριαρχεί στη Ρεντίνα το έργο του ζωγράφου Ιωάννη, άγνωστης προς το παρόν προέλευσης, που τοιχογράφησε το καθολικό του μοναστηριού (1662), το ναό Κοιμήσεως Θεοτόκου μέσα στον οικισμό (1659 κ.ε.) καθώς και το ναό του Αγίου Δημητρίου (1662), που ενσωματώθηκε αργότερα στον Άγιο Γεώργιο. Στα παραπάνω μνημεία ο ίδιος και οι συνεργάτες του φιλοτέχνησαν επίσης και εικόνες τέμπλου, οι οποίες συγκροτούν μερικά από τα καλύτερα έργα του μουσείου. Η έντονη παρουσία του ζωγράφου αυτού στην ευρύτερη περιοχή δείχνει ότι ίσως είχε συστήσει τοπικό εργαστήριο, ενώ δύο από τους συνεργάτες του πιθανόν αναφέρονται στην τοιχογράφιση της λιτής της μονής Ρεντίνας το 1676³⁹.

Τον 18^ο αι. διαπιστώνεται στα έργα του μουσείου η συνέχιση των επιδράσεων του παραπάνω εργαστηρίου, ενώ εμφανίζεται και το ανανεωτικό ρεύμα της επιστροφής στην Παλαιολόγεια παράδοση που αντιπροσωπεύεται από τον κύκλο του Διονυσίου του εκ Φουρνά και τους μιμητές του.

Αξίζει να παρατηρηθεί ακόμη ότι η ζωγραφική της Ρεντίνας αποτελεί μια ιδιαίτερη κατηγορία σε σχέση με την υπόλοιπη καλλιτεχνική παραγωγή των Αγράφων του 17^{ου} κυρίως αιώνα, οπότε είχαν αναπτυχθεί ικανά τοπικά εργαστήρια⁴⁰. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται πιθανότατα στη γεωγραφική της θέση, που δεν διευκολύνει την επικοινωνία με τους υπόλοιπους οικισμούς των Αγράφων, ενώ συνδέεται περισσότερο με την Ανατολική Στερεά και την περιοχή του Αλμυρού.

Τα έργα του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Ρεντίνας αποτελούν μαρτυρίες του αξιόλογου πολιτισμού που αναπτύχθηκε στην ορεινή αυτή κοινότητα, και κληροδοτήθηκε στους σημερινούς Ρεντινιώτες που τα περιβάλλουν με ιδιαίτερη φροντίδα. Η αξία τους είναι πολλαπλή, διότι πέραν της καλλιτεχνικής επέχουν και θέση ιστορικών μαρτυριών για τον οικισμό, αφού υπάρχει μεγάλη σπανιότητα πηγών, κυρίως για τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα.

37. Επειδή το άρθρο αυτό έχει τον χαρακτήρα μιάς πρώτης παρουσίασης των έργων, περιοριζόμαστε μόνον σε γενικής φύσεως επισημάνσεις.

38. Τα εργαστήρια αυτά δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Βλ. Παπαζώτος 1997, εικ. 120, 122, 128, Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον, αρ. 58 (Ν. Χατζηδάκη).

39. Για το θέμα αυτό βλ. Σδρόλια 2000, 64, 362.

40. Σδρόλια 2000, 330-373.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

**ΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΡΕΝΤΙΝΑΣ. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ
ΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ (16^{ΟΣ}-19^{ΟΣ} ΑΙΩΝΑΣ)**

Σταυρούλα Σδρόλια, Ελένη Τσιμπίδα

Στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ρεντίνας υπάρχουν σήμερα 228 εικόνες και πολλά βιβλία και σκεύη, τα οποία συγκεντρώθηκαν σταδιακά, μετά το 1973, από όλους τους ναούς του οικισμού. Η τακτοποίηση και μελέτη τους, που επιχειρήθηκε πρόσφατα, οδήγησε στη διαπίστωση ότι όλοι οι ναοί της Ρεντίνας γνώρισαν παλαιότερες φάσεις από την υπάρχουσα, που ανάγεται στον 17ο και στον 18ο αιώνα. Καταβλήθηκε προσπάθεια να εκτεθούν σε χωριστές ενότητες οι λίγες εικόνες της μονής Ρεντίνας (16ου αι. κ.ε.), που σώθηκαν από τη μεγάλη κλοπή του 1973, καθώς και εκείνες των παρεκκλησίων της, εικόνες από τα παλαιότερα τέμπλα των ναών Αγίου Νικολάου και Αγίου Γεωργίου, καθώς και οι ωραίες δεσποτικές εικόνες του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (1659), έργα του γνωστού ζωγράφου Ιωάννη, ο οποίος τοιχογράφησε το 1662 τη μονή Ρεντίνας. Οι εικόνες αυτές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, όχι μόνο για την ποιότητα και την καλλιτεχνική ποικιλία που παρουσιάζουν, αλλά και διότι μέσω αυτών τεκμηριώνονται οι ιστορικές φάσεις των μνημείων και κατά συνέπεια όλου του οικισμού.

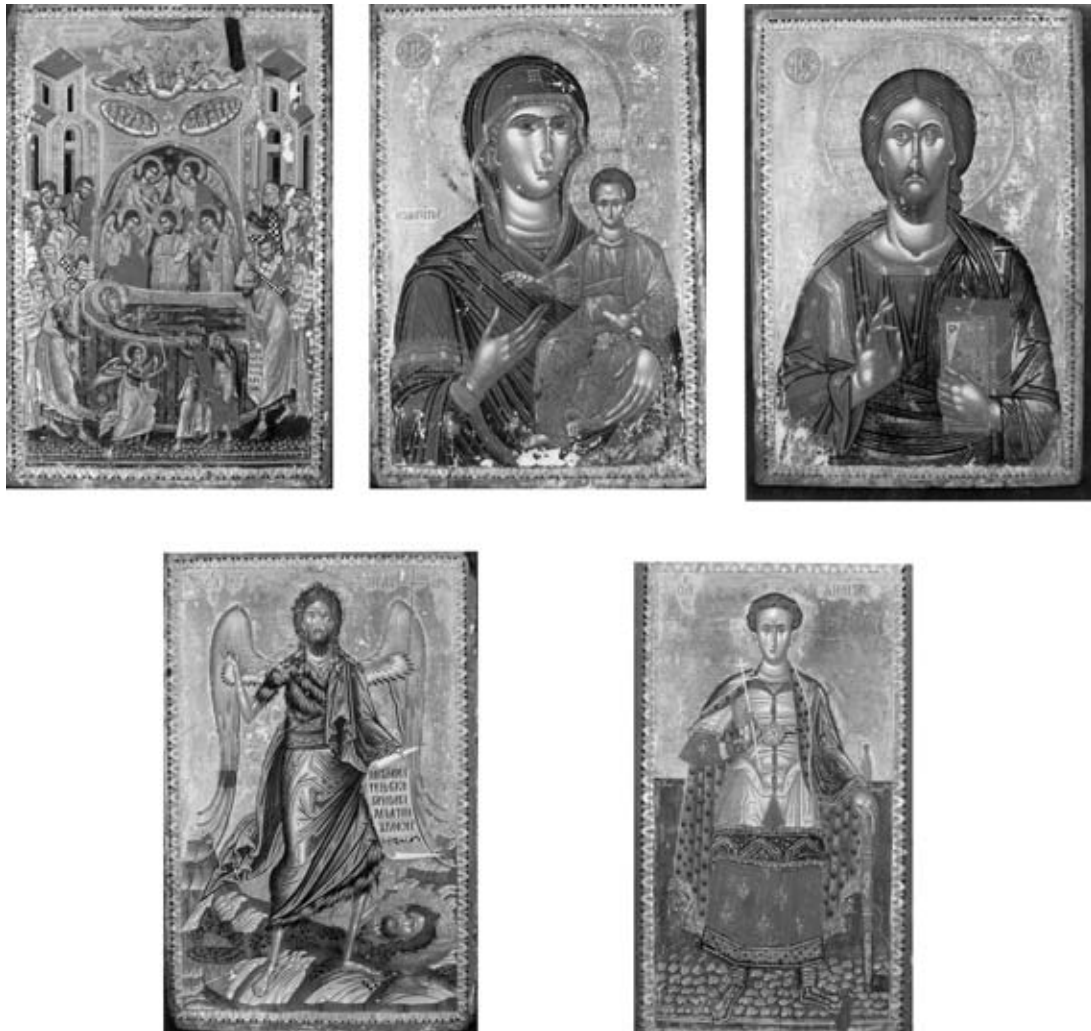
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλείου Π., 1960. *Η Επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα.
- Βλάχος Τ., 1996. Ανέκδοτα έγγραφα για το μοναστήρι της Ρεντίνας, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου για την Καρδίτσα και την περιοχή της*, Καρδίτσα, 101-110.
- Δελικάνης Κ., 1905. *Πατριαρχικά έγγραφα*. Γ΄, 265.
- Ιεζεκιήλ Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφανσάλων 1928-29. Αι ιεραί μοναί της Πίνδου, *Θεολογία* 6-7.
- Κανέλλος Κ., 1993. *Το μοναστήρι και οι Εκκλησίες της Ρεντίνας*, Αθήνα.
- Καρατζόγλου Ι., 2002. *Ναοί αθωνίτικου τύπου στα Θεσσαλικά Άγραφα (16^{ος} αι. - 18^{ος} αι.)*, αδημ. διδ. διατρ., Αθήνα.
- Kiel M., 1996. Das Türkische Thessalie: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen, Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit* R. Lauer - P. Schreiner (επιμ.), Göttingen.
- Μπαλτογιάννη Χρ., 1985. *Εικόνες – Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα.
- Muzejski prostor Zagreba 1987: Muzejski prostor Zagreba *Ikone iz Makedonije (Icons from Macedonia)*, Zagreb.
- Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον 2001. *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον Σωτήριον, Έτος 2000, Έκθεσις Εικόνων και Κειμηλίων*, (κατάλογος εκθέσεως) Αθήνα.

- Ευγγόπουλος Α., 1938. Τέσσερις φορηταί εικόνες του Διονυσίου, *Ελληνικά* 1, 273-279.
- Οικονόμου Γ., 1997. *Η Ρεντίνα των Αγράφων και τα μεταβυζαντινά της μνημεία*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α.Κ. - Θεοχάρη Μ., 1958. Αι επί της Πίνδου Ιεραί Μοναί Βράχας και Ρεντίνας, *ΑΕ, Αρχαιολογικά Χρονικά*, 1-11.
- Παπαζώτος ΙΘ., 1997. *Βυζαντινές εικόνες της Βέροιας*, Αθήνα.
- Παρχαρίδου Μ., 2001. *Οι Αίνοι στη Μνημειακή Ζωγραφική του 16^{ου} αι. (Συμβολή στη μελέτη του θέματος με αναφορές σε μνημεία του 15^{ου} - 19^{ου} αι.)*, Ιωάννινα (αδημ. διδ. διατριβή).
- Quinn D., 1902. Χριστιανικά επιγραφαί εν τη Πινδική Χώρα, *Αρμονία* 3, 49-75.
- Σαμαρόπουλος Απ., 1992. *Οδηγός του νομού Καρδίτσας*, Λάρισα.
- Schiemenz G.P., 1997. The 148th psalm in the monastery Karakallou on Mount Athos, *Cah Balk.* 27, 58 κ.ε.
- Σδρόλια Στ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17^{ου} αι.*, Ιωάννινα.
- Σπανός Κ., 1994. Οι καρδιτσιώτικοι οικισμοί στην πρόθεση της Μονής της Ρεντίνας 1640-19^{ος} αι., *ΘεσΣΗμ* 25.
- Στρατή Α., 1996. Λειτουργικοί ύμνοι στο μακρυναρίκι του καθολικού της Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Μακεδονικά* Α', 263 κ.ε.
- Τσιγαρίδας Ε., 1994. Οι τοιχογραφίες του ναού της Νέας Παναγίας Θεσσαλονίκης και το κίνημα επιστροφής του 18^{ου} αιώνα στην παράδοση της τέχνης της «μακεδονικής σχολής», στο *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Πρακτικά του Στ' Επιστημονικού Συμποσίου*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 326-368.
- Τσιγαρίδας Ε., 2002. Καλλιτεχνικές τάσεις στην τέχνη των φορητών εικόνων του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα στο Άγιον Όρος, στο *Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 319-342.
- Χατζηδάκης Μ., 1987. *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα.

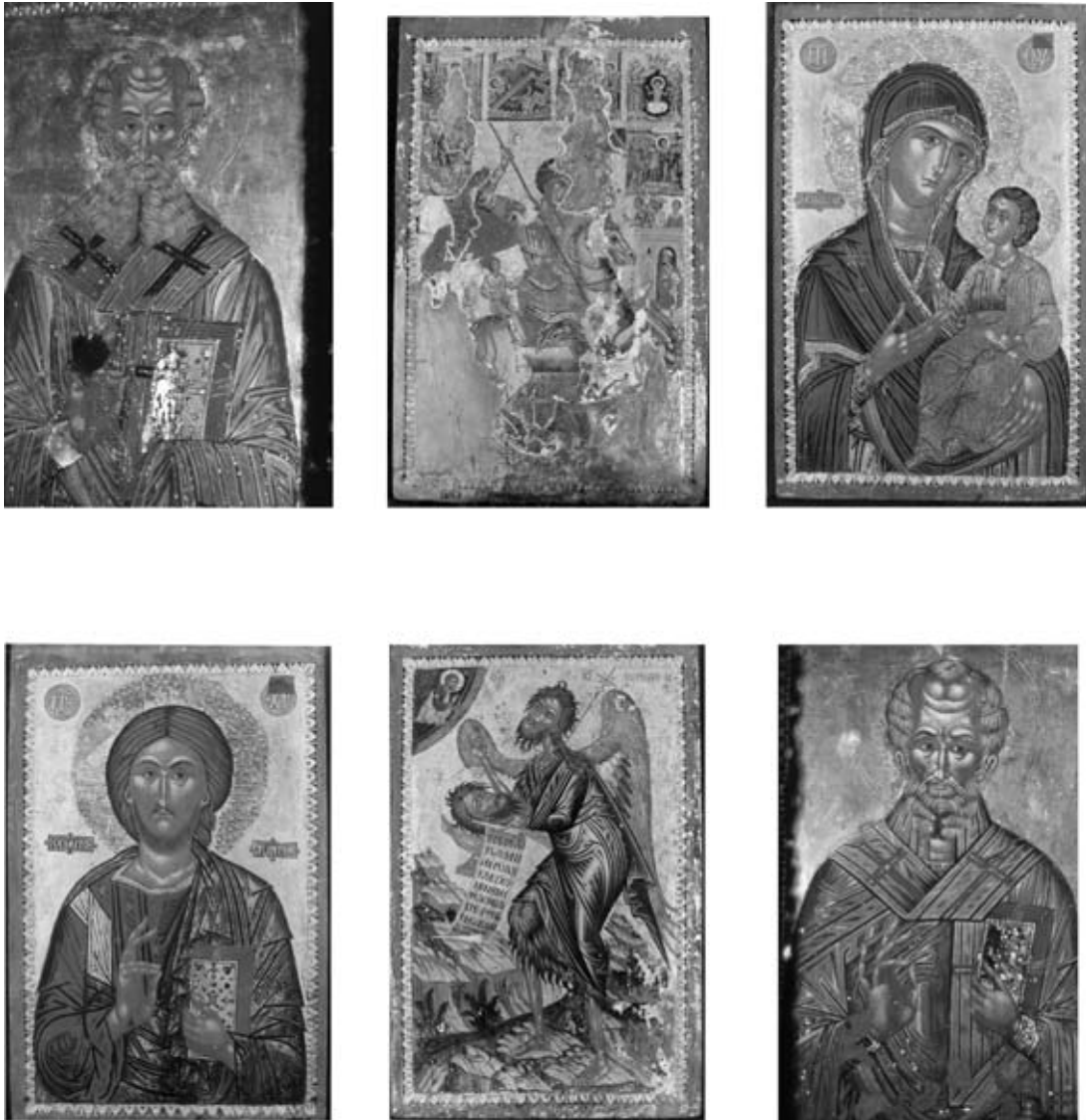
Εικ. 1. Μουσείο Ρεντίνας, Εικόνες τέμπλου του παρεκκλησίου Τιμίου Σταυρού της Ι. Μ. Ρεντίνας (18^{ος} αι.).

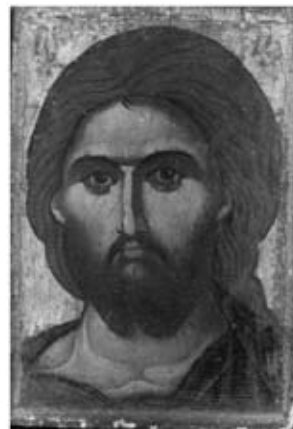
Εικ. 2. Μουσείο Ρεντίνας. Εικόνες τέμπλου του 1659 από τον Ι. Ν. Κοιμήσεως Θ/κου.

Εικ. 3. Μουσείο Ρεντίνας, Εικόνες από το παλιότερο τέμπλο (1649) του Ι. Ν. Αγίου Νικολάου.

Εικ. 4. Μουσείο Ρεντίνας. Εικόνες από το παλιότερο τέμπλο (αρχές 18^{ου} αι.) του Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 5. Μουσείο Ρεντίνας. Εικόνες από την μονή Ρεντίνας: α) εικόνα Παναγίας, του 1587 έργο του Δροσινού, β) εικόνα Χριστού, του 1597, γ) εικόνα Χριστού του 16^{ου} αι. από τον ναό της Κοιμήσεως, δ) εικόνα κεφαλής Χριστού, από τον ναό του Αγίου Γεωργίου, πιθανότατα έργο του Διονυσίου του εκ Φουρνά.

LA THESSALIE DANS LA LITTÉRATURE FRANÇAISE

À propos des sources anciennes des *Veillées de Thessalie* de Marguerite de Lussan

Jean-Claude Decourt

Dans la tradition philhellène française, comme dans celle de nombreux pays, la Thessalie antique est presque totalement ignorée, l'histoire de la Grèce se résumant peu ou prou à l'affrontement de deux cités, Athènes et Sparte, puis entre la Grèce des cités et le pouvoir macédonien¹. De la Thessalie, de ses paysages, de son histoire, il n'est pratiquement jamais question.

Or il n'en a pas toujours été ainsi. Il existe en effet une période de la culture française, relativement longue, durant laquelle la Thessalie a tenu sa place, souvent discrète, mais toujours singulière, dans l'imaginaire des écrivains et des artistes, entre le XVIe et le milieu du XIXe siècle.

J'évoquerai ici quelques-uns de ces écrivains que je qualifierai, un peu abusivement, de « philo-thessaliens », en m'arrêtant sur l'un d'entre eux, mineur et bien oublié, Marguerite de Lussan, dont, avec mon épouse, je prépare l'édition critique d'une œuvre, *Les Veillées de Thessalie*. Je le ferai en tentant de répondre à deux questions qui dépassent largement le cas de la seule Mlle de Lussan. Pourquoi ces écrivains se sont-ils intéressés à la Thessalie et y ont-ils cherché un décor ? Sur quelles informations ont-ils fondé leurs évocations et en particulier quelles furent leurs sources antiques ?

Une remarque liminaire est nécessaire. La Thessalie littéraire dont je parle n'est pas toute la Thessalie, loin s'en faut. Elle se réduit à un canton, puisque nous ne nous éloignerons que très exceptionnellement de Tempé, des bords du Pénée et des montagnes qui l'entourent. On aura compris qu'il ne faut pas chercher, dans ces ouvrages, une géographie de la Thessalie.

Le premier écrivain sur lequel je m'arrêterai est Molière. Trois de ses pièces, comédies ballets ou pastorales, dans lesquelles danse et machinerie tiennent une place importante et qui pour cette raison ne sont plus jouées depuis longtemps, ont pour cadre la Thessalie².

La première est *Mélicerte, comédie pastorale héroïque* (1666), sur une musique de Lulli. L'argument précise : « La scène est en Thessalie, dans la vallée de Tempé ». Il y est aussi fugitivement question de la capitale, Larisse, où s'installe un roi anonyme, et des forêts des montagnes de la région. L'un des personnages se nomme Mopse, dont le nom rappelle le

1. Sur le philhellénisme, Basch 1995, qui traite d'une période plus récente que celle qui nous intéresse ici.

2. Cf. Longeon 1980.

devin lapithe Mopsos, éponyme de la cité thessalienne de Mopsion et qui participa à l'expédition des Argonautes³.

En 1667, Molière fait jouer une *Pastorale comique*, toujours sur une musique de Lulli. Le cadre est le même, à peine plus précis : « La scène est en Thessalie, dans un hameau de la vallée de Tempé ». Mais on voit se dessiner, de façon encore discrète, deux traits de la Thessalie de ces temps. Les héros sont des pasteurs, éleveurs de gros bétail, d'une part⁴. Une troupe de magiciens, chantant et dansant, figure dans le ballet, d'autre part et, dit l'argument, « la seconde scène est une cérémonie magique », même si, selon les canons de l'époque, une Égyptienne figure aux côtés des magiciens thessaliens.

Enfin, en 1670, Molière, en collaboration avec Corneille, donne *Les amants magnifiques*, dont l'argument indique que « la scène est en Thessalie, dans la délicieuse vallée de Tempé ». Si cet adjectif est quasi obligatoire pour qualifier la région, les références se font plus précises. Certes, « le séjour champêtre » de l'avant-propos reste conventionnel, avec ses feuillages et ses bocages, ses bergers et ses bergères, ses faunes, dryades et satyres. Mais Molière fait aussi clairement allusion à la Nymphé de Tempé, au fleuve Pénée et ses méandres dominés par les rochers. Surtout il mentionne, dans l'avant-propos et dans l'intrigue, « la fête des Jeux Pythiens », c'est-à-dire le Septérion, fête pentétérique connue par une scholie de Pindare et un passage de l'*Histoire variée* d'Élien, lorsqu'un jeune garçon venu de Delphes venait cueillir le laurier destiné aux vainqueurs des concours⁵.

Ainsi, dès Molière⁶, les différents éléments qui composent la représentation de la Thessalie sont en place : un lieu symbolique, la vallée de Tempé ; une nature paisible, discrètement habitée par des divinités agrestes ; un pays où la magie joue un rôle important dans la vie quotidienne et dans la vie amoureuse.

Un peu plus tard, en 1682, La Fontaine propose à Lulli un livret d'opéra sur la légende de *Daphné*. La Thessalie fut en effet grande pourvoyeuse de représentations à la fois champêtres et à grand spectacle⁷. On sait que Daphné était la fille de Pénée ; pour échapper aux assiduités d'Apollon, elle obtint de son père d'être transformée en laurier. Ainsi le décor du premier acte du livret « représente la vallée de Tempé, et au fond les eaux du Pénée, avec une prairie couverte de fleurs, le Parnasse en éloignement ». On relèvera, dans l'expression du poète, un trait que nous retrouverons chez Marguerite de Lussan et qui était déjà sous-jacent chez Molière. La vallée de Tempé, en quelque sorte détachée de la Thessalie à laquelle elle paraît n'appartenir qu'à peine et par convention, ne s'identifie pas exactement au cours

3. Sur Mopsion, *RE* XVI, 1933, 236-240 [F. Stählin] ; sur Mopsos, *ibid.*, col 241-243 [E. Kruse].

4. Les Arcadiens de la pastorale sont des bergers, éleveurs de petit bétail. Dans tous ces textes, il n'est presque jamais question d'un autre thème récurrent, la Thessalie nourricière de chevaux.

5. Luce 1999, 989-990, donne l'ensemble des sources. Sur cet épisode, déjà présent dans l'*Hymne homérique à Apollon*, Béquignon 1938, 3-12.

6. Et de manière plus allusive dès le XVIe siècle : Ronsard, « Contre les Bûcherons de la forêt de Gastine », v. 47, Marot *Épigrammes* XXI, v. 1-4, entre autres auteurs, surtout des poètes. Il y aurait un travail à faire de recension systématique des mentions de la Thessalie dans la littérature française, voire européenne.

7. On citera aussi *Les Fêtes d'Hébé ou les talents lyriques* de Rameau (1739), dont le prologue se situe « au pied du Mont-Olympe, au milieu des bocages » : *Amour et Hébé* sont chantés par le « chœur des Thessaliens » ; un « mélodrame héroïque pastoral » de Vivaldi, *Dorilla in Tempe* (1726) ; une pantomime en un acte de Favart (1745), *Les vendanges de Tempé*, que le peintre Boucher illustrera en 1748 par un cycle de sept tableaux. Mais, pour Favart, Tempé n'est guère qu'un nom, puisqu'il donnera une autre version de cette même pièce sous forme de ballet pantomime avec pour titre *Les vendanges de la vallée de Montmorenci*.

du Pénée : plus vaste et surtout plus ouverte, elle n'est jamais conçue comme une gorge ou un défilé⁸. La Fontaine s'est documenté, ou plutôt il connaît ses classiques, principalement les *Métamorphoses* d'Ovide : à la cour du dieu-roi Pénée figurent plusieurs princes, Apidame, Amphrise et Sperchée, dont les noms sont ceux de fleuves ou de tributaires du grand cours d'eau thessalien. Ainsi la présence du Parnasse en arrière-plan n'est-elle pas ignorance de La Fontaine, qui aurait confondu avec l'Olympe tout proche, ou mal connu sa géographie : elle est licence poétique rendue nécessaire par l'intrigue, la présence, à la fois, du laurier thessalien et d'Apollon delphien. Le fabuliste connaît, lui aussi, l'existence de la pythiade.

Ainsi, lorsque Marguerite de Lussan publie la première série de ses *Veillées de Thessalie*, en 1731, elle s'inscrit dans une tradition littéraire déjà solidement établie. Cette tradition ne se fonde pas, on s'en doute, sur une connaissance directe ou même indirecte du pays réel - on sait que la Thessalie ne fut que tardivement et marginalement une destination pour les voyageurs érudits - encore moins sur l'archéologie de la région, qui n'existe pas. Elle se fonde exclusivement sur la lecture, dans le texte ou en traduction, des écrivains anciens. Ch. Grell⁹ l'a bien montré : non seulement les traductions se multiplient entre 1650 et 1750, mais les écrivains du temps font un très large usage de traductions plus anciennes, souvent réimprimées. À côté de Cicéron, largement en tête par le nombre, les historiens sont très présents (on traduit aussi Strabon), mais aussi et peut-être surtout les poètes : les traductions d'Horace, Ovide et Virgile ne se comptent plus¹⁰. Cette présence poétique ne sera pas sans conséquence sur l'image qui se dessine de la Thessalie. L'édition Firmin-Didot des *Voyages du jeune Anacharsis* de Barthélemy¹¹ (1859), est particulièrement révélatrice du poids des écrivains de l'Antiquité. Cette édition, mieux que d'autres, donne en effet, dans des notes infrapaginales détaillées, phrase après phrase ou peu s'en faut, la totalité des sources de l'abbé, dont le roman, à visée pédagogique, n'est à y bien regarder qu'une mise bout à bout paraphrastique de ces sources grecques et latines : on y retrouve aussi bien Hérodote qu'Apulée, Démosthène qu'Ovide, Aristophane que Plutarque, bien d'autres encore. Il en sera de même, plus tard, du chapitre thessalien du roman inachevé d'Alexandre Dumas, *Isaac Laquedem* (1853), où l'imagination et le goût du fantastique de l'auteur, largement secondé par des « nègres », qui pillèrent Lucaïn et Apulée, se donnent libre cours.

On sait peu de chose de Marguerite de Lussan (1682-1758), sans doute fille naturelle du prince Eugène de Savoie et d'une courtisane, sinon qu'elle reçut une bonne éducation, qu'elle vécut à Paris et qu'elle connut la célébrité grâce à plusieurs ouvrages d'anecdotes historiques¹². Entre 1731 et 1741, elle publia un livre de contes merveilleux, *Les Veillées de Thessalie*, qui eut un grand succès puisqu'il connut plusieurs éditions successives augmentées de son vivant et après sa mort, et qu'il fut repris dans la fameuse collection du *Cabinet des génies et des fées*¹³.

Les Veillées de Thessalie sont un recueil de huit récits qui associent le merveilleux et

8. Cf. *infra*.

9. Grell 1995.

10. Sans compter les traductions d'Homère, l'un des prétextes de la Querelle des Anciens et des Modernes.

11. Barthélemy 1788. Cf. Grandroute 1983.

12. Bibliographie : Cuff 1936, 1-19. Rustin 1961/63, 287-302. Nikliborc 1972, 3-18. Decourt 2000, 278-294. Decourt et Decourt 2001, 21-51.

13. *Le Cabinet des fées* 1785-1789, en 41 vol. à paraître chez Honoré-Champion, Paris, sous le titre *La Bibliothèque des génies et des fées* en 20 vol. Mlle de Lussan sera au vol. 13, à paraître en 2006.

l'éducation amoureuse, faits par les mères et les pères de trois familles amies à leurs filles. Je laisserai de côté trois de ces veillées dont le narrateur est bien en Thessalie, mais dont l'action se déroule ailleurs, en Gaule, en Hibernie et en Orient, et n'a de rapport avec la Thessalie que par l'importance de la magie locale.

Selon les conventions du temps, héritées d'une longue tradition de pastorales¹⁴, les personnages sont des bergères et des pasteurs, lesquels peuvent en même temps être des guerriers¹⁵. Mais le cadre choisi par Mlle de Lussan est original, puisqu'il s'agit de la vallée de Tempé en Thessalie. En cela, il est unique dans la littérature française. En voici l'ouverture :

« Dans la belle vallée de Tempé, si célèbre chez les Anciens, était un hameau situé sur le bord du fleuve Pénée. Tous ses habitants étaient heureux : leur industrie, leur amour pour le travail et la fertilité du terrain faisaient leur fortune. On voyait dans l'extrémité du hameau trois maisons jointes l'une à l'autre ; elles étaient habitées par trois familles unies par le sang et plus encore par la conformité de leurs mœurs simples, pures, gaies et animées par le désir d'être toujours utiles à la Patrie. La saison où les plus beaux climats, dépouillés de la verdure, paraissent tristes, était arrivée : déjà les montagnes de Thessalie qui environnent la fameuse vallée de Tempé, étaient couvertes de neige, déjà les troupeaux ne se montraient plus dans les campagnes, lorsque les trois chefs de famille partirent pour aller à Larisse, capitale de la Thessalie ».

La Thessalie, chez Lussan comme chez Molière ou La Fontaine, se réduit au seul secteur de Tempé, même s'il y est fugitivement question de Larissa et des montagnes alentours¹⁶. La *sixième Veillée*, de ce point de vue, est caractéristique. Le Pénée y est un fleuve au cours paisible, qui fait de larges méandres dans une vallée très ouverte. Il est navigable et fait office à la fois de frontière et de lien entre les villages. La situation du hameau anonyme¹⁷ où vivent les familles, à l'entrée de Tempé, évoque, pour qui connaît la région, irrésistiblement Gonnoi : il est possible que Mlle de Lussan ait connu la gravure d'Ortelius *Tempe Thessalica*, publiée en 1590, maintes fois reproduite et sur laquelle ne figure qu'une seule ville, *Gonnum urbs*. L'endroit forme une sorte de Paradis, au double sens du terme, jardin et lieu de félicité absolue. Les deux philosophes, Théminisès l'Égyptien et Ménélide le Scythe¹⁸, s'y retirent à la fin de leurs aventures, dans un « séjour charmant pour y passer une vie douce et séparée du commerce du monde ». Tous deux, ainsi, sortent de l'histoire et, d'une certaine manière, cette Thessalie antique est hors de l'histoire¹⁹. Marguerite de Lussan n'y songeait sans doute pas (avait-elle lu Platon ?), mais la cité idéale des Magnètes de Thessalie²⁰ est, elle aussi, hors de l'histoire : l'utopie pastorale du XVIIIe siècle a simplement remplacé l'utopie politique

14. Le plus célèbre exemple en France est *L'Astrée où par plusieurs histoires et sous personnes de bergers et d'autres, sont déduits les divers effects de l'honneste amitié*, 1607-1627, d'Honoré d'Urfé.

15. La *première Veillée* s'ouvre par un départ pour une expédition militaire et par la mort du berger-soldat Polémon le bien nommé.

16. De même la Grèce est-elle limitée à l'Arcadie, dont est originaire une des narratrices ; il est fait aussi allusion à Delphes et une fois à Athènes.

17. Il n'y a guère de noms : deux villes, Larisse en Thessalie et Mégalépolis en Arcadie ; trois hameaux, Titire, Pamphile (empruntés à des personnages de Théocrite et Apulée) et Cantelme (emprunté non à l'Antiquité, mais à l'histoire moderne) ; un seul fleuve, le Pénée ; une seule montagne, l'Olympe.

18. Deux pays de grande réputation philosophique pour les Anciens, ce n'est pas un hasard.

19. L'histoire retrouve sa place à Larisse où se rendent les pères au début de la *première Veillée* laissant les femmes seules.

20. Platon, *Lois*.

antique. Symétriquement, dans les *Métamorphoses* d'Ovide, Tempé est non pas, ou pas seulement, hors du temps, mais hors du monde, utopique au sens premier. Ovide, comme tous les poètes antiques et les romanciers modernes, évoque une vallée isolée de la Grèce et même de la Thessalie par un cercle de montagnes et de forêts, voire, chez le poète latin, par un véritable rideau d'eau²¹. Sur ce point aussi l'inspiration de Mlle de Lussan est littéraire²². Rousseau, qui voulait situer l'action de *La Nouvelle Héloïse* en ces mêmes lieux, avait bien saisi le problème : « Pour placer mes personnages dans un séjour qui leur convînt... les Vallées de la Thessalie m'auraient pu contenter si je les avais vues ; mais mon imagination fatiguée à inventer voulait quelque lieu réel qui pût lui servir de point d'appui et me faire illusion sur la réalité des habitants que j'y voulais mettre »²³.

Reste à savoir chez qui Mlle de Lussan puisait son inspiration. D'abord, bien sûr, chez les auteurs français qui en avait parlé avant elle, Molière, La Fontaine, et d'autres parfois plus anciens, ces évocations laconiques ou convenues étant enrichies des lectures qu'elle faisait des pastorales et des romans de son temps. C'est à une autre conteuse littéraire un peu antérieure, Madame d'Aulnoy (1650-1705), que l'on doit cette formule saisissante, à propos d'un autre lieu romanesque fameux de *l'Astrée* d'Honoré d'Urfé : « La vallée de Tempé et les bords du Lignon n'ont rien de plus galants »²⁴. Mais dire cela n'est que repousser la réponse.

Car Mlle de Lussan a certainement lu les écrivains anciens, au moins en traduction et, pour une part, dans la langue originale. Ses biographes en effet la disent proche de l'abbé Huet²⁵, qui préconisait l'usage de l'érudition au service de la fiction. En atteste, dans son ouvrage, divers indices, dont on relèvera quelques-uns. Dans la *première Veillée*, un lion furieux descendu de l'Olympe intervient, et l'on sait ce qu'il en est de cette tradition²⁶. Micalè, la bonne magicienne du conte, est, chez Ovide, le nom de la mère d'un des Lapithes tués lors de noces de Péirithoos ; son personnage réapparaîtra chez Barthélemy. Dans la *cinquième Veillée*, Mlle de Lussan fait référence au combat des Lapithes et des Centaures, lors des « noces de notre roi Peirithoüs », pour lesquelles elle propose une date²⁷. Cet épisode célèbre avait été illustré, après le retour à l'inspiration antique, par des peintres, mais Mlle de Lussan en a certainement lu l'évocation la plus détaillée, celle des *Métamorphoses* d'Ovide²⁸. Dans la *sixième Veillée*, le nom du hameau, *Titire*, est le nom d'un berger dans la *Première Bucolique* de Virgile, emprunté à Théocrite. Les références littéraires apparaissent donc très clairement : Théocrite pour le grec, Virgile, même s'il n'a guère évoqué Tempé,

21. Ovide, *Métamorphoses*, I, v. 569-572.

22. On sait qu'elle possédait une bibliothèque personnelle. Lors de son décès fut dressé l'inventaire de ses biens, mais pas le catalogue de ses livres.

23. J.-J. Rousseau, *Confessions* IX, 430-431 (édition de la Pléiade). Il choisira le Valais, qui lui était cher.

24. Mme d'Aulnoy, *La princesse Carpillon*. Il est aussi question de Tempé dans *Le pigeon et la colombe* : « C'était une vraie vallée de Tempé : l'on n'y trouvait que des bergers et des bergères qui demeuraient dans des cabanes dont chacun était l'architecte ». Ici, comme souvent, Tempé ne sert qu'à faire image.

25. Pierre-Daniel Huet (1630-1721), fut le créateur de la collection de classiques latins et grecs *ad usum Delphini* (Volpillac Auger 1990), publiée entre 1674 et 1691, en 67 volumes et 39 auteurs. Ce fut aussi un théoricien du roman (*Lettre sur l'origine du roman*, Paris 1670), un lecteur des romans grecs et latins. Rien, dans sa correspondance ne permet de dire si lui et Mlle de Lussan se connaissaient vraiment, ou s'il s'agissait simplement d'une familiarité d'idées.

26. Cf. Helly 1968, 271-283.

27. Sur la chronologie dans les *Veillées*, cf. Decourt et Decourt 2001, 29. L'inspiration de Mlle de Lussan et les conventions de la pastorale expliquent l'a-chronie de son œuvre.

28. Ovide, *Métamorphoses* XII, 210-535 ; voir aussi, entre autres, Hésiode, *Bouclier* 179-190.

Horace aussi et enfin Ovide pour le latin. Ces sources sont précisément celles que l'on retrouve à propos d'un autre lieu paradisiaque, l'Arcadie. Or l'Arcadie va progressivement supplanter la Thessalie, comme en atteste notamment la célébrité du tableau de Poussin, *Et in Arcadia ego*²⁹. On notera sur ce point deux choses. D'abord la mythologie antique tisse de très nombreux liens entre les deux régions, et il existe de nombreux doublons légendaires. Ensuite, Mlle de Lussan sait tout cela, par ses lectures. La *seconde Veillée* a ainsi pour héroïne la sage Sophronie : son père est arcadien, sa mère thessalienne et elle est poursuivie par deux pâtres/magiciens amoureux³⁰ depuis le Péloponnèse jusqu'aux bords du Pénée.

On doit alors s'interroger. Pourquoi, entre le XVIe et le XIXe siècle, Tempé et la Thessalie ont-ils été préférés à l'Arcadie qui, pour nous, au XXIe siècle, est devenue en quelque sorte la référence en matière de pastorale et de paradis agreste ? Et pourquoi, autre face de la même question, Tempé et la Thessalie sont-ils aujourd'hui totalement ignorés ?

La réponse se trouve tout à la fois dans les sources antiques utilisées et dans les desseins des modernes. J'ai cité Théocrite, Virgile, Horace et Ovide ; il faut leur ajouter la *Pharsale* de Lucain et les *Métamorphoses* d'Apulée. Or si, chez Théocrite, les magiciennes sont déjà présentes, la couleur pastorale de la Thessalie reste dominante ; pour Ovide, Lucain ou Apulée, en revanche, la Thessalie n'est plus un paradis. C'est d'abord le pays des magiciennes, rumeur ou leitmotif que l'on retrouve aussi bien chez Aristophane dans les *Nuées*, dans le *Gorgias* de Platon ou chez Plutarque³¹. Le pouvoir qu'a la Méroé d'Apulée de faire descendre la lune sur la terre, que Plutarque tente d'expliquer rationnellement en racontant qu'une magicienne s'était servie d'une éclipse de lune pour abuser ses contemporains, c'est le pouvoir de la magicienne par excellence qu'est la Thessalienne. En latin, malgré l'étonnement de Plin l'Ancien qui croit à une origine orientale de la magie³², *Thessalus* est strictement synonyme de *magicus* et *Thessala* de *magicienne*. Beaucoup plus tard, c'est à la Thessalie que l'article « Enchantement » de l'*Encyclopédie* de Diderot et d'Alembert fait explicitement référence³³ ; c'est de la magie des thessaliennes³⁴ qu'il est question dans l'article « Thessalie » de la même *Encyclopédie* : l'auteur, Jaucourt, émule de Plutarque, avance une autre explication rationnelle en disant « que les femmes y étaient si belles qu'on a dit qu'elles charmaient par leurs sortilèges ». C'est à cette réputation sulfureuse que la Thessalie doit son succès, à une époque où les procès en sorcellerie, s'ils sont devenus rares, n'ont pas complètement disparu.

La magie a d'autant plus de succès qu'elle permet, dans le récit de fiction, mais aussi dans le spectacle, toutes les audaces de mise en scène. Nous sommes à une époque où le théâtre à machines, à « effets spéciaux », est à la mode. La *cinquième Veillée* est, sur ce point, la plus caractéristique. Elle se termine en effet par une série de prodiges au bord du Pénée qui englutit l'infâme, conclusion tout à la fois spectaculaire et moralisatrice bien dans l'air du temps. Le prodige du palais enchanté qui se manifeste à l'héroïne pour tenter de la dé-

29. Panofsky 1969, 278-308. Sur l'Arcadisme, Aghion 1994 s.v. Arcadie ; NP 1999, 265-268, s.v. Arkadismus, [J. Irmscher] ; d'Anna 1998, 251-270.

30. L'un deux se nomme Agathon, l'autre Battus, à rapprocher du nom du fondateur de Cyrène.

31. Relevé des mentions littéraires anciennes des magiciennes thessaliennes dans Cazeaux 1979, 265-275.

32. Plin, *Histoires Naturelles*, 30.2.3-8.

33. « Les Thessaliens l'emportoient sur toutes les nations dans la pratique des enchantements » ; mais le mot, souligne Jaucourt, est aussi « un terme d'opéra » : ce n'est pas un hasard. Voir aussi les articles « Magie, Sorciers » ; l'article « Sorcières » est entièrement consacré aux « sorcières de Thessalie (*Mythologie*) ».

34. « Les Thessaliennes passaient pour être les plus habiles en magie ».

tourner, *in extremis*, du droit chemin, est directement emprunté à l'épisode d'Amour et de Psyché chez Apulée³⁵.

La théâtralité du cadre est renforcée, en Thessalie, par la présence de créatures propres à la région, les Centaures, dont Mlle de Lussan fait un usage très particulier et somme toute moderne, en s'appuyant, ici encore, sur ses lectures. Les Centaures en effet, ne sont pas seulement des monstres, mais, comme elle le dit dans la *cinquième Veillée*, « une nation féroce » autrefois puissante et maîtresse de la région, mais alors en voie d'extinction et réfugiée dans les montagnes alentours³⁶. C'est bien ainsi qu'ils apparaissent chez Ovide. Elle prend cependant des libertés avec la tradition, puisqu'elle ne fait aucune allusion à Chiron, le Centaure thessalien par excellence — car celui-ci a le tort d'être un « bon Centaure » et d'être un mâle, ce qui contribuerait à brouiller un récit en noir et blanc, à introduire de la nuance : dans la mythologie, les bons Centaures ne sont que deux, Chiron et Pholos³⁷. Bien plus, ses Centaures sont des Centaures. Or ces dernières sont peu présentes dans la mythologie et dans l'iconographie antiques : il n'y a guère que des Centaures courotrophes, lesquelles n'ont pas leur place dans le conte, car la maternité est antithétique de la magie³⁸. Il est cependant possible que Mlle de Lussan ait retenu ces figures féminines aussi en se souvenant des *Centaures* de la *Galerie de tableaux* de Philostrate, dont la traduction de Vigenère, parue en 1578, sera plusieurs fois rééditée et, à partir de 1614, accompagnée de gravures. Mais la Centauresse a été choisie surtout parce que, dans l'imaginaire, la magie est affaire de femmes bien plus que d'hommes. Hermiphile, la vieille Centauresse de la *cinquième Veillée*, écrit-elle, « passait pour la plus fameuse magicienne de toute la Thessalie ».

De surcroît, cette présence féminine maléfique trouve un contrepois dans une mythologie classique que Mlle de Lussan, revisite, selon un usage ancien et commun de son temps, à la lumière du christianisme. On sait que Hécate est par excellence la déesse des maléfices et des envoûtements, en particulier amoureux : elle est omniprésente chez Apulée³⁹. Or elle n'est jamais nommée par Mlle de Lussan, parce que sa présence troublerait une fois de plus dans le monde manichéen qui est celui du conte. Car Hécate est aussi l'un des visages sombres d'Artémis/Diane, laquelle est une déesse vierge. C'est cette dernière image que Mlle de Lussan privilégie, plus proche de la traditionnelle chasserresse - chasserresse qu'elle n'est pourtant jamais dans son recueil. Dans la *deuxième Veillée*, par exemple, la vieille Sophronie, célibataire, telle une religieuse chrétienne, a voué un culte à une Diane qu'il est facile d'assimiler à la Vierge Marie ; elle a un oratoire et, à l'intérieur, comme dans une chapelle, un autel ; Sophronie appartient à un collège de prêtresses, qui est à l'image d'un ordre religieux. Dans la *cinquième Veillée*, la grande prêtresse de Diane se nomme *Candide*, la Blanche et la Pure, et fait figure de Mère Supérieure. Le polythéisme se fait donc très discret dans les *Veillées* : on y mentionne à peine quelque Nymphé, on y invoque parfois *les Dieux*, sans les

35. Apulée, *Métamorphoses*, 5.

36. Cela signifie aussi que les Lapithes sont assimilés aux Thessaliens, seconds occupants de la région, après le peuple des Centaures. Sur le peuplement ancien de la région, Helly 1995, *passim*, Decourt 1998, p. 1-41. Cf. *Encyclopédie*, s.v. Hippocentaure : « On donna ce surnom aux peuples de Thessalie, qui entreprirent les premiers dans la Grèce de monter à cheval » et s.v. Thessaliens : « Les Thessaliens, auxquels on avait donné le nom de Centaures ».

37. Chiron est Thessalien, Pholos Arcadien : est-ce un hasard ?

38. Sur les Centaures, *LIMC Suppl.*, s.v. Kentauroi et Kentaurides, avec bibliographie et liste des représentations ; pour les Centaures, n° 326-333. Lucien évoque un tableau de Zeuxis (*Zeuxis*, 3-7).

39. Sur Hécate, *RE VII*, 1912, 2769-2782 ; Artémis - Diane - Hécate, *LIMC I*, 1994, s.v. Artémis, 618-753.

individualiser. À peine est-il question de Pan protecteur des pasteurs et inventeur de leur flûte (*cinquième Veillée*), protecteur du mariage aussi, ce qui est plus surprenant (*troisième Veillée*) ; il y est fait enfin une rapide allusion au séjour d'Apollon auprès d'Admète (*deuxième Veillée*). On reste donc dans un monde agreste.

S'il est un trait de la géographie thessalienne dont nul écrivain avant Nodier dans *Smarra ou les démons de la nuit* (1821), je crois bien, et Mlle de Lussan pas plus que les autres, n'a tiré parti, c'est bien de la géographie réelle de Tempé, cette faille, cette coupure impressionnante dont les lieux, τα Τέμπη, tirent leur nom. Ce n'est sûrement pas ignorance, puisque le phénomène géologique est évoqué par Hérodote, Théophraste, Philostrate ou Strabon que Mlle de Lussan connaissait, au moins certains d'entre eux. Bien mieux, Barthélemy, dans *Anacharsis*, rappelle que τα Τέμπη était un terme générique qui désignait en grec les défilés en général, les défilés thessaliens en particulier (il y en avait au moins un en amont de celui dont nous parlons) et celui que nous connaissons sous ce toponyme comme le Défilé par excellence⁴⁰. Cette précision, dans un ouvrage de vulgarisation, prouve que le phénomène était largement connu. Mais si la catastrophe qui ouvrit la cluse du Pénée est racontée, voire expliquée par les Anciens, le paysage qui en est résulté n'est jamais décrit. Le tableau *La Thessalie* de Philostrate est à cet égard caractéristique. La violence du dieu en action y est mise en valeur de façon spectaculaire, mais l'arrière-plan, le fond du tableau n'est pas la gorge de Tempé, mais une plaine spacieuse et fertile ; le défilé n'est pas peint, l'auteur raconte, ne décrit pas⁴¹. Aucun poète non plus n'a tiré parti du phénomène, pas même Ovide, qui situe le combat des Lapithes et des Centaures tout près. Tout se passe comme si les Anciens ne voyaient pas les Défilés, pas plus qu'ils n'avaient vu un autre phénomène naturel de Thessalie, tout aussi sinon plus spectaculaire, les Rochers des Météores, dont nous n'avons aucune mention dans toute la littérature de l'Antiquité.

Ainsi, la prégnance du topos du *locus amoenus*⁴² est-elle si forte qu'elle occulte totalement toute image contraire, avant le milieu du XIXe siècle au moins. En cela aussi, Marguerite de Lussan est l'héritière directe des écrivains de l'Antiquité. Barthélemy aura, à peu près à la même époque, beaucoup de mal à concilier les précisions topographiques sur l'étroitesse du défilé qu'il se sent obligé de fournir à son lecteur, parce qu'il écrit un ouvrage pédagogique, et la tradition poétique du lieu paradisiaque. On reconnaîtra bien plus tard encore la permanence de ce topos, en lisant, par exemple, le baron de Vogüé⁴³. En 1877, celui-ci visite Tempé et le décrit encore comme une « riante vallée, lieu de plaisance ». Un géographe pourtant, A. Mézières⁴⁴, s'était inscrit en faux dès 1853 : « cette vallée si riante que l'on a rêvé sur la foi des poètes est un étroit défilé entre deux montagnes gigantesques ».

Quoi qu'il en soit, si la Thessalie, si Tempé ont si longtemps supplanté l'Arcadie dans l'imaginaire poétique français, ce n'est certes pas en raison de leur caractères paysagiques propres. C'est bien plutôt parce que Tempé est déjà conçu comme *locus amoenus* chez les Anciens et que s'y ajoute la magie. Car l'Arcadie n'a pas de tradition magique clairement identifiée. Lorsque l'intérêt pour la magie s'émousse, lorsque, aussi et peut-être surtout, le théâtre à machines disparaît, on oublie la Thessalie, qui se trouve largement à l'écart du

40. Sur cette question, Helly 2000, 53-63.

41. Sur cette question, cf. Lissarague 1991, 2-7.

42. Sur ce thème, Adam, Petitjean 1989, chapitres 1 et 2. Schönbeck 1962. Petrone 1998, 177-195.

43. Vogüé 1877, 340-408.

44. Mézières 1854, 149-266.

grand mouvement de redécouverte de la Grèce par les voyageurs et les archéologues du XIXe siècle : Tempé sombre dans l'oubli.

Ou plus exactement Tempé et la Thessalie subsistent chez des écrivains marginaux, adeptes du fantastique, comme Nodier et, dans une moindre mesure, Dumas. Mais cela se fait au prix d'un renversement de perspective. Le *locus amoenus* laisse place à un paysage sauvage, torturé, mystérieux, *locus horridus* rien moins qu'accueillant à l'homme. La magie, ou pour mieux dire alors la sorcellerie, envahit tout le champ littéraire. Cette Thessalie fantastique, ces gorges de Tempé d'épouvante ne sont sûrement pas plus réelles, pour notre goût moderne, que les précédentes. Elles ne s'inspirent plus des mêmes sources anciennes et ne relèvent plus de la même poétique. Ne demeurent guère qu'Apulée et Lucain. Mais cela est une autre histoire.

La Thessalie de Marguerite de Lussan est une Thessalie imaginaire dont l'évocation s'appuie sur des écrivains, les mêmes que nous utilisons aujourd'hui comme des sources que nous soumettons à critique pour écrire une histoire de la Thessalie. Et nous affirmons, parce que nous sommes historiens et parce que nous usons, en même temps, d'autres documents, archéologiques, épigraphiques, géographiques, que notre histoire seule est scientifique. Sans doute avons-nous raison. Comment ne pas voir cependant, malgré tout, dans ce double emploi des mêmes sources, comme un paradoxe, paradoxe que le grand historien français Marc Bloch résolvait avec élégance en déclarant, dans *Apologie pour l'Histoire ou Métier d'Historien*⁴⁵, qu'il fallait réhabiliter le roman historique.

On pourrait ainsi se demander si cette Thessalie imaginaire⁴⁶, si ces ouvrages purement littéraires ne devraient pas être intégrés dans les *testimonia*. *Les Veillées de Thessalie* de Lussan ou la *Smarra* de Nodier ont contribué, que nous le voulions ou non, à façonner l'image que nous avons de la Thessalie, comme Hérodote, Strabon ou Apulée, comme aussi Leake ou Bartholdy. Ou, si l'on veut être prudent, ces ouvrages sont les témoins de ce que pouvaient penser de la Thessalie, à un moment donné, les historiens réputés sérieux. Dans un cas comme dans l'autre, ce sont, aussi, des sources historiques, et elles sont à traiter comme telles.

45. Bloch 1993, 39.

46. Cette remarque vaut pour d'autres régions de la Grèce et d'ailleurs, pour d'autres périodes. Je reprendrai ailleurs le concept d'« archéologie littéraire », proposé par Bruneau et Balut 1989, 97.

RÉSUMÉ

LA THESSALIE DANS LA LITTÉRATURE FRANÇAISE

À propos des sources anciennes des *Veillées de Thessalie* de Marguerite de Lussan

Jean-Claude Decourt

Si l'on sait que l'Arcadie des bergers a largement inspiré les poètes et les écrivains de la Renaissance à nos jours, on ignore souvent que la Thessalie, patrie des magiciennes, fut aussi considérée par de nombreux auteurs (y compris Molière et J.-J. Rousseau) comme un pays paradisiaque, une sorte d'Éden païen. La série de contes de Mademoiselle de Lussan intitulée *Les Veillées de Thessalie*, série qui connut trois éditions du vivant de leur auteur avant d'être reprise dans la célèbre collection du *Cabinet des Génies et des Fées* s'inscrit dans cette tradition, même si magie noire et magie blanche y jouent, en même temps, un rôle important. Cependant Mlle de Lussan, disciple de Huet, lequel fut l'inspirateur de la fameuse collection de traductions des écrivains anciens ad usum delphini, connaissait bien ses auteurs classiques. Elle a su en tirer parti, spécialement dans son évocation de la vallée de Tempé, cadre principal de l'action des contes. On cherchera donc dans cette communication à discerner les sources majeures de l'inspiration de la conteuse et l'image que l'on avait, au début du XVIIIe siècle français de la géographie, de l'histoire voire de l'archéologie de la Thessalie antique.

BIBLIOGRAPHIE

- Adam J.-M - Petitjean A., 1989. *Le texte descriptif*, chapitres 1 et 2, Paris.
- Aghion I. - Barbillon C. - Lissarague F., 1994. *Héros et dieux dans l'Antiquité*, s.v. Arcadie. Paris.
- Barthélemy J.-J., 1788. *Voyages du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, Paris.
- Basch S., 1995. *Le mirage grec. La Grèce moderne devant l'opinion française (1846-1946)*, Athènes.
- Béquignon Y., 1938, Sur l'itinéraire d'Apollon dans la *Suite pythique*, in Béquignon Y. et alii, *Études d'archéologie grecque. Annales de l'École des Hautes Études de Gand* 2 1938, 3-12.
- Bloch M., 1949/1993². *Apologie pour l'Histoire ou Métier d'Historien*, Paris.
- Bruneau Ph. - Balut P.-Y., 1989. *Artistique et archéologie*, Paris.
- Cazeaux J., 1979. La Thessalie des magiciennes, in Helly B. (éd.), *La Thessalie, Table-ronde Lyon Juillet 1975*, Lyon, 265-275.
- Cuff D., 1936. Introduction à une étude sur Marguerite de Lussan et le roman historique au commencement du XVIIIe siècle, *Revue Histoire Littéraire de la France* 43, 1-19.
- d'Anna G., 1998. La natura idealizzata : l'Arcadia nella poesia classica, in Uglione R. (dir.) *L'Uomo antico et la Natura*, Turin, 251-270.

- Decourt J.-C., 1998. Caïnis-Caïneus et l'occupation humaine de la plaine de Larissa, *REG* 111, 3-41.
- Decourt N., 2002. Au pays des magiciennes : *Les Veillées de Thessalie* de Mademoiselle de Lussan, *Actes du colloque Le conte merveilleux au XVIIIe siècle : une poétique expérimentale ?*, Grenoble 2000, Paris, 278-294.
- Decourt N. - Decourt J.-C., 2001. Le Pénée, Tempé, les magiciennes de Thessalie et Marguerite de Lussan, *Mésogéios* 13-14, 21-51.
- Grandroute R., 1983. *Le roman pédagogique de Fénelon à Rousseau*, Berne, 2 vol.
- Grell Ch., 1995. *Le dix huitième siècle et l'histoire de l'Antiquité en France*, Oxford.
- Helly B., 1968. Des lions dans l'Olympe ?, *REA* 271-283.
- Helly B., 1995. *L'État thessalien, Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi*, Lyon 1995.
- Helly B., 2000. La description du Pénée thessalien par Strabon, Bonnafé A. – Decourt J.-Cl. - Helly B. (éds.), *L'espace et ses représentations*, Lyon, 25-72.
- Lissarrague F. 1991. Introduction à la traduction de la *Galerie de tableaux* de Philostrate, Paris, 2-7.
- Longeon Cl. dir., 1980. Le genre pastoral en Europe du XVe au XVIIe siècle, in *Actes du colloque de Saint-Étienne 1978*, Université de Saint-Étienne.
- Luce J.-M., 1999. Le paysage delphique, *CRAI*, 989-990.
- Mézières A., 1854. Mémoire sur le Pélion et l'Ossa, *Archives des Missions scientifiques* III, Paris, 149-266.
- Nikliborc A., 1972. Une romanière oubliée : Mademoiselle de Lussan, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 156, 3-18.
- Panofsky E., 1955/1969. *Et in Arcadia ego*, Poussin and the elegiac tradition, in *Meaning in the Visual Arts, L'œuvre d'art et ses significations*, Paris, 278-308.
- Petrone G., 1998. Locus amoenus, locus horridus : due modi di pensare la natura, in Uglione R. (dir.), *L'Uomo antico et la Natura*, Turin, 177-195.
- Rustin J., 1961/62. Amour, magie et vertu. *Les Veillées de Thessalie* de Mademoiselle de Lussan, *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg* 41, 287-302.
- Schönbeck G., 1962. *Der locus amoenus von Homer bis Horas*.
- Vogüé E.M. de, 1877. Vanghéli ou la vie orientale, *Revue des Deux-Mondes*, 340-408.
- Volpilhac Auger C., 1990. *La collection ad usum Delphini*, Paris.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ*

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
ΜΓ	Μέσος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ME	Μεσοελλαδικός (-ή, -ό)
MEX	Μέση Εποχή του Χαλκού
MN	Μέση Νεολιθική
N	Νεολιθικός (-ή, -ό)
NN	Νεώτερη Νεολιθική
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός (-ή, -ό)
ΠΕ	Πρωτοελλαδικός (-ή, -ό)
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΠΚ	Πρωτοκυκλαδικός (-ή, -ό)
ΠΚε	Προκεραμική
ΠρΓ	Πρώιμος (-η-ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
TN	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Ύστεροελλαδικός (-ή, -ό)
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΥποΠΓ	Υποπρωτογεωμετρικός (-ή, -ό)
GR	Géométrique Récent
HA	Helladique Ancien
HM	Helladique Moyen
HR	Helladique Récent
LH	Late Helladic
MH	Middle Helladic
NR	Néolithique Récent

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
κ.μ.ό.	κατά μέσο όρο
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
Μ.Ο.	μέσος όρος
πάχ.	πάχος

πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
Χ.Θ	χιλιομετρική θέση
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimetre
km.	kilometre
m.	metre
mm	millimetres, millimètres

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

A	ανατολή, ανατολικός (-ή, -ό)
ΑΑΥ	Αρχείο Αρχαιολογικής Υπηρεσίας
α.ε.	αριθμός ευρετηρίου
αι.	αιώνας
ΑΜΔ	Αρχείο Μουσείου Δελφών
αρ., αριθ.	αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
B	βορράς, βόρειος (-α, -ο)
βάρ.	βάρος
ΒΕΜΘ	Βιβλίο Εισαγωγής Μουσείου Θηβών
βλ.	βλέπε
Δ	δύση, δυτικός (-ή, -ό)
ΔΑΒΜΜ	Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
ελλ. μτφρ.	ελληνική μετάφραση
εμπρ.	εμπροσθότυπος
εμπροσθ.	εμπροσθότυπος

* Στα κείμενα των ανακοινώσεων χρησιμοποιούνται οι παρακάτω βραχυγραφίες, εκτός αν υποδεικνύεται διαφορετικά από τον συγγραφέα

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

επιμ.	επιμέλεια, επιμελητής	υποσημ	υποσημείωση
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων	Abb.	Abbildung
ιδιαιτ.	ιδιαιτέρα	AD	anno Domini
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα	av. J.-C.	avant Jésus-Christ
κ.ε.	και εξής	BC, B.C.	before Christ
κλ.	κλίμαξ, κλίμακα	c.	century
κ.λ.π.	και τα λοιπά	ca.	circa
κ.ο.κ.	και ούτω καθεξής	cat.	catalogue
λ.	λήμμα	ch. chap.	chapter, chapitre
ΜΕ	Μουσείο Ερέτριας	cf.	confer
μτφρ.	μετάφραση	cf.	conferine
μ.Χ.	μετά Χριστόν	col.	colonne
N	νότος, νότιος (-α, -ο)	e.g.	<i>exempli gratia</i>
οικ.	οικόπεδο	ed., éd.	edited, editor / édité, éditeur
ό.π., ό.π.π.	όπως παραπάνω	et al.	<i>et alii</i>
οπ.	οπισθότυπος	etc.	et caetera
οπισθ.	οπισθότυπος	fig.	figure, figura
ΟΤ	Οικοδομικό Τετράγωνο	figs.	figures
παρακ.	παρακάτω	ff.	following
παραπ.	παραπάνω	fragm.	fragment
π.Χ.	προ Χριστού	id	<i>idem</i>
π.χ.	παραδείγματος χάριν	ibid.	<i>ibidem</i>
περ.	περίπου	inv.	inventory, inventaire
πίν.	πίνακας	L.	litres
πρβλ.	πράβαλλε	n.	note
σελ.	σελίδα	no(s).	number(s), numéro(s)
σημ.	σημείωση	op.cit.	<i>opus citatum</i>
σχ.	σχέδιο	p.	page
σχετ.	σχετικά	pl.	plate, planche
τ.	τόμος	s.	siècle
ΤΑΠ(Α)	Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων (και Απαλλοτριώσεων)	s.v.	<i>sub verbo</i>
τόμ.	τόμος	sq.	et sequitur
υπ.	υποσημείωση	Taf.	Tafel(n)
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	v.	voire
υποσ.	υποσημείωση	vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών/Athens
Annals of Archaeology
 AAS: *Annales archéologiques arabes syriennes*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της
 Ελλάδος. Σύγγραμμα συντασσόμενον και εκδιδό-
 μενον υπό Αν.Κ. Ορλάνδου.
Acta Hyperborea: Acta Hyperborea. Danish Studies in
Classical Archaeology (Maz)
 AΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
 ΑΕΜ: Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών
 ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και
 Θράκη.
 ΑΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AJPh: *American Journal of Philology*
 AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen*
Instituts, Athenische Abteilung
AmJPhysAnthropol: American Journal of Physical
Anthropology
AnArch: Annales Archéologiques
AnatSt: Anatolian Studies
AncMac: Ancient Macedonia / Αρχαία Μακεδονία
AncSoc: Ancient Society
AntCl: Antiquité Classique
Antiquity: Antiquity. Rivista di archeologia, architettura,
urbanistica, delle origine al medioevo
AntK: Antike Kunst
AntPl: Antike Plastik
ASAtene: Annuario della Scuola Archeologica di Atene e
delle Missioni Italiane in Oriente
 AR: *Archaeological Reports*
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική
 Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του
 Πανεπιστημίου Αθηνών
ArchClass: Archeologia Classica
ArchHom: Archeologia Homerica
ArchPrehistLev: Archivo de Prehistoria Levantina
 ARW: *Archiv für Religionswissenschaft*
Athenaeum: Athenaeum. A journal of literature, science,
the fine arts, music and the drama
- AW: *Antike Welt*
BaBesch: Bulletin antieke beschaving
BalkSt: Balkan Studies
BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique
BdA: Bolletino d'Arte
BEFAR: Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et
de Rome
BHG: Bibliotheca Hagiographica Graeca
BICS: Bulletin of the Institute of Classical Studies
BMGS: Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
Boreas: Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean
and Near Eastern civilizations (Acta Universitatis
Upsaliensis)
BSA: The Annual of the British School at Athens
BSPF: Bulletin de la Société Préhistorique Française
ByzArchiv: Byzantinisches Archiv
BZ: Byzantinische Zeitschrift
- CAH: *The Cambridge Ancient History*
CahArch: Cahiers Archéologiques
CahBalk: Cahiers balkaniques
Chiron: Chiron. Mitteilungen der Kommission für
alte Geschichte und Epigraphik des deutschen
Archäologischen Instituts, München
CID: Corpus des Inscriptions de Delphes
ClAnt: Classical Antiquity
ClQu: Classical Quarterly
CMS: Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel
Corpus: Corpus. Αρχαιολογία, ιστορία των πολιτισμών.
Corsi: Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina
CPCActs: Acts of the Copenhagen Polis Centre
CPCPapers: Papers from Copenhagen Polis Centre
CRAI: Comptes-rendus des séances de l'Académie des
inscriptions et belles-lettres
CVA: Corpus Vasorum Antiquorum
- ΔΑΦΕΟ: Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας
 της Όθρυος
 DHA: *Dialogues d'Histoire Ancienne*
 ΔΙΕΕΕ: Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας
 της Ελλάδος

- DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Δωδώνη: Δωδώνη. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- Εγνατία: Εγνατία. Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- ΕΕΒΜ: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 ΕΕΒΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΘΣΠΑ: Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Παν/ου Αθηνών
 ΕΕΚΜ: Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών
 ΕΕΠΣ ΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ
 ΕΕΣΜ: Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών
 ΕΜΜΕ: Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδας
- Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 ΕΥΠΠΟ: Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον Τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
 FGHist: *Die Fragmente der griechischen Historiker*
 FHG: *Fragmenta Historicorum Graecorum*
- Hesperia*: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
 Ηόρος: Ηόρος. Ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό
 ΗπΧρ: Ηπειρωτικά Χρονικά
 Hydra: *Hydra. Working Papers in Middle Bronze Age Studies*
- ΘεσΣΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
 ΘΗΕ: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία
 ΘΧρ: Θεσσαλικά Χρονικά
- IAMTS: Ιστορικό Αρχείο Μητροπόλεως Τρίκκης και Σταγών
 IEE: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
 IG: *Inscriptiones Graecae*
 ILN: *Illustrated London News*
 Iran: *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies*
 IranAnt: *Iranica Antiqua*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IvMag: *Inschriften von Magnesia am Maeander*
- JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JbAC: *Jahrbuch für Antike und Christentum*
 JbRGZM: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
- JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
 Ktëma: *Ktëma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*
- LChrI: *Lexicon der Christlichen Ikonographie*
 LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich-München 1981-1994*
- MeddelGlypt: *Meddelelser fra NY Carlsberg Glyptotek*
 Métis: *Métis. Revue d'anthropologie du monde grec ancien*
 Minos: *Minos. Revista di filologia egea*
 Mnemosyne: *Mnemosyne. Ετήσιον περιοδικόν της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεότερου Ελληνισμού*
 Monumentet: *Monumentet. Ministria e Kulturës Rinisë dhe Sporteve, Instituti i Monumenteve të Kulturës*
 MusHelv: *Museum Helveticum. Revue suisse pour l'étude de l'antiquité classique*
- NE: Νέος Ελληνομύμων
 NNM: *Numismatic Notes and Monographs*
 ΝομΧρον: Νομισματικά Χρονικά
 NotSc: *Notizie degli Scavi di Antichità*
 NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche (Quaderni ticinesi)*
 NumCron: *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*
- OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
 OIF: *Olympische Forschungen*
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
 PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
 Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
 Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
 PPS: *Proceedings of the Prehistoric Society of East Anglia*
 ΠΧΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
 PZ: *Praehistorische Zeitschrift*
- RA: *Revue Archéologique*
 RAssyr: *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*

- RbK: *Reallexicon zur byzantinischen Kunst*
 RCCM: *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*
 RCRFacta: *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*
 RE: *Realencyclopädie*
 REA: *Revue des études anciennes*
 RechACrac: *Recherches Archéologiques de... (Kraków)*
 REG: *Revue des études grecques*
 RFIC: *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*
 RH: *Revue Historique*
 RM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
- Saguntum: *Saguntum. Papeles de Arqueologia*
 SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*
 SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
 SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
 SMSR: *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*
 SNG: *Sylloge Nummorum Graecorum*
 SPAW: *Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*
- Teiresias: *Teiresias. A review and continuing bibliography of Boiotian studies*
 TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
 T&MByz: *Travaux et Mémoires. Centre de Recherche d'Histoire et de Civilisation Byzantine*
 Topoi: *Topoi. Orient Occident. Continues Bulletin de Liaison de la Société des Amis de la Bibliothèque Salomon Reinach*
- Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ΦΙΛΟΣ: *Φιλολογικός, Ιστορικός, Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων*
- ZfA: *Zeitschrift für Archäologie*
 ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ΚΟΛΟΦΩΝΑΣ

